

И. Шереметев

ДЕРЖАВВИДАВ

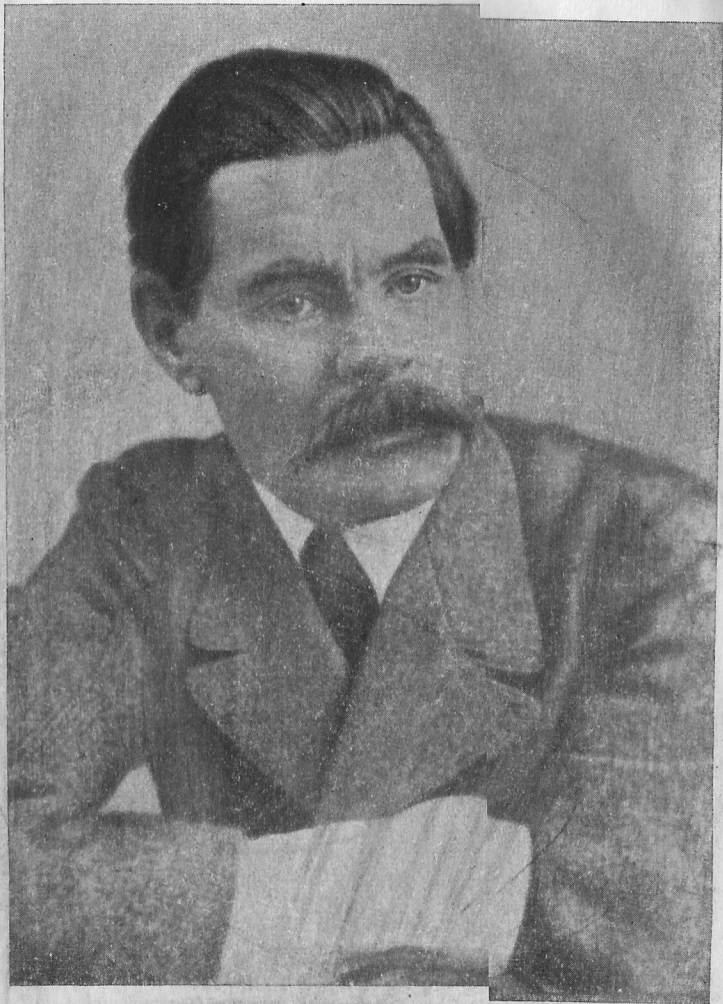
М. ГОРЬКИЙ

Т В О Р И

У ШІСТНАДЦЯТИ
ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ

М. ГОРЬКИЙ.

1912 г.

Немає казок кращих за ті, які
створює саме життя.

Андерсен

КАЗКИ ПРО ІТАЛІЮ

I

У Неаполі застрайкували службовці трамвая: на всю довжину Рів'ери Кіая витягся ланцюг порожніх вагонів, а на площі Перемоги зібрався натовп вагоноводів та кондукторів — усе веселі й гомінкі, рухливі, як ртуть, неаполітанці. Над їхніми головами, над садовими ґратами виблискує в повітрі тонкий, як шпага, струміль фонтана, їх вороже обступає велика юрба людей, яким треба їхати в справах в усі кінці величезного міста, і всі ці прикажчики, майстрові, дрібні торговці, швачки сердито й голосно гудять страйкарів. Звучать сердиті слова, уїдливі насмішки, безперестанку мигтять руки, що ними неаполітанці говорять так само виразно й красномовно, як і невгамовним язиком.

З моря тягне легкий бриз, величезні пальми міського саду тихо похитують віялами темнозеленого гілля, стовбури їх дивно подібні до незграбних ніг величезних слонів. Хлопчаки — напівголі діти неаполітанських вулиць — скачуть, мов горобці, сповнюючи повітря дзвінками криками й сміхом.

Місто, схоже на стару гравюру, щедро облите гарячим сонцем і все співає, як орган; сині хвилі затоки б'ють у камінь набережної, вторуючи гомону й крикам лункими ударами, — наче бубон гуде.

Страйкарі похмуро туляться один до одного, майже не озиваючись на роздратовані вигуки юрби, вилазять на садові ґрати, неспокійно поглядаючи у вулиці через

голови людей, і нагадують зграю вовків, оточену собаками. Усім ясно, що ці люди, одноманітно одягнені, міцно зв'язані між собою непохитним рішенням, що вони не поступляться, і це ще більше дратує юрбу, але серед неї є й філософи: спокійно покурюючи, вони умовляють занадто завзятих противників страйку:

— Е, синьйор! А що робити, коли не стає дітям на макарони?

Групами, по два і по три, стоять франтувато одягнені агенти муніципальної поліції, стежачи за тим, щоб юрба не утрудняла руху екіпажів. Вони строго нейтральні, однаково спокійно дивляться і на тих, кого гудять, і на тих, хто гудить, і добродушно висміюють і тих і тих, коли жести й крики набирають занадто гарячого характеру. На випадок серйозних сутичок у вузькій вулиці вздовж стін будинків стоїть загін карабінерів, з коротенькими й легкими рушницями в руках. Це досить зловісна група людей в трикутних капелюхах, коротеньких плащах, з червоними, як два струмки крові, лампами на штанах.

Лайка, насмішки, докори й умовляння — все раптом затихає, над натовпом проноситься якийсь новий подув, що неначе примиряє людей, — страйкарі дивляться похмуріше і, в той самий час, зсуваються тісніше, в юрбі лунають вигуки:

— Солдати!

Чути глузливий і тріумфуючий свист на адресу страйкарів, лунають крики привітань, а якийсь гладкий чоловік, в легкому сірому костюмі і в панамі, починає пританцьовувати, тупаючи ногами по камінню бруківки. Кондуктори й вагоноводи поволі продираються крізь натовп, ідуть до вагонів, деякі влізають на площадки, — вони стали ще похмуріші і у відповідь на вигуки юрби — суворо огризаяться, змушуючи давати їм дорогу. Стає тихше.

Легким танцюючим кроком з набережної Санта Лючія йдуть маленькі сірі солдатики, мірно стукаючи ногами й механічно одноманітно вимахуючи лівими руками. Вони здаються зробленими з бляхи й ламками, як заводні іграшки. Їх веде вродливий високий офіцер, з нахмуреними бровами і зневажливо викривленим ротом, поруч нього, підскакуючи, біжить гладкий чоловік у циліндрі і безупинно говорить щось, розтинаючи повітря незліченними жестами.

Юрба відхлинула від вагонів — солдати, наче сіре намисто, розсипаються вздовж них, зупиняючись біля площадок, а на площадках стоять страйкарі.

Чоловік у циліндрі і ще якісь солідні люди, що обступили його, несамовито вимахуючи руками, кричать: — Останній раз... Ultima volta!* Чуєте?

Офіцер нудно крутить вуси, нахиливши голову, до нього, змахнувши циліндром, підбігає чоловік і хрипко кричить щось. Офіцер скоса глянув на нього, виструнчився, виправив груди, і — пролунали голосні слова команди.

Тоді солдати почали вискакувати на площадки вагонів, на кожну по двоє, і в той же час звідти посипалися вагоноводи з кондукторами.

Юрбі здалося це смішним — спалахнув рев, свист, регіт, але в ту ж мить — погас, і люди мовчки, з витягнутими, посірілими обличчями, здивовано витріщивши очі, почали важко відступати від вагонів, всією масою посуваючись до першого.

І стало видно, що за два кроки від його коліс, поперек рейок, лежить, скинувши кашкет з сивої голови, вагоновод, з обличчям солдата, він лежить горілиць, і вуси його грізно стирчать у небо. Поруч нього кинувся на землю ще маленький, спритний, як мавпочка, юнак, услід за ним, не поспішаючи, лягають на землю ще й ще люди...

Натовп глухо гуде, лунають голоси, що боязко кличуть мадонну, деякі похмуро лаються, скрикують, стогнуть жінки, і, як гумові м'ячі, скрізь стрибають вражені видовищем хлопчачки.

Чоловік у циліндрі репетує щось ридяючим голосом, офіцер дивиться на нього і знизує плечима, — він повинен замінити вагоноводів своїми солдатами, але в нього немає наказу боротися з страйкарями.

Тоді циліндр, оточений якимись догідливими людьми, кидається в сторону карабінерів, — от вони рушили, підходять, нахилиються до тих, що лежать на рейках, хочуть підвести їх.

Почалася боротьба, борсання, але — раптом увесь сірий, запаршений натовп глядачів хитнувся, заревів, завив, ринув на рейки, — чоловік у панамі зірвав з голови свій капелюх, підкинув його у повітря і перший ліг на

* Останній раз! (Ред.)

землю поруч страйкаря, ляснувши його по плечу й кричачи в лице йому підбадьорливим голосом.

А за ним на рейки почали падати — наче їм ноги підгинали — якісь веселі гомінкі люди, — люди, яких не було тут за дві хвилини до цього моменту. Вони кидалися на землю, сміючись робили один одному гримаси і кричали до офіцера, який, потрясаючи рукавичками під носом чоловіка в циліндрі, щось казав йому, усміхаючись, одкидаючи красиву голову.

А на рейки сипалися й сипалися люди, жінки кидали свої кошики і якісь клунки, із сміхом лягали хлопчачки, згортаючись калачиками, наче змерзлі собаки, перекочувалися з боку на бік, забруднюючись порохом, якісь пристойно одягнені люди.

П'ятеро солдатів з площадки першого вагона дивилися вниз на купу тіл під колесами і — реготали, хитаючись на ногах, тримаючись за стояки, закидаючи голови вгору й вигинаючись, тепер — вони не були схожі на бляшані заводні іграшки.

...За півгодини по всьому Неаполю з вищанням і скрипом мчали вагони трамвая, на площадках стояли, весело посміхаючись, переможці, і вздовж вагонів ходили вони ж таки, ввічливо питаючи:

— Більєтті?!

Люди, простягаючи до них червоні й жовті папірці, підморгують, усміхаються, добродушно бурчать.

II

У Генуї, на маленькій площі перед вокзалом, зібрався густий натовп народу — переважають робітники, але багато солідно одягнених, добре вгодованих людей. На чолі натовпу — члени муніципалітету, над їх головами майорить важкий, майстерно вишитий шовком прапор міста, а поряд з ним мають різнокольорові прапори робітничих організацій. Блищить золото китиць, бахроми і шнурків, блищать списи на ратищах, шелестить шовк, і гуде, мов хор, що співає півголосом, урочисто настроєний натовп людей.

Над ним, на високому п'єдесталі — постать Колумба, мрійника, який багато постраждав за те, що вірив, і — переміг, тому що вірив. Він і тепер дивиться вниз на людей, ніби кажучи мармуровими устами:

«Перемагають тільки ті, хто вірить».

Біля ніг його, кругом п'єдесталу, музиканти порозкладали мідні сурми, мідь проти сонця виблискує, наче золото.

Увігнутим півколом стоїть важка мармурова будівля вокзалу, розкинувши свої крила, наче бажаючи обняти людей. З порту долітає важке дихання пароплавів, глуха робота гвинта у воді, брязкіт ланцюгів, свистки й крики— на площі тихо, душно і все облите гарячим сонцем. На балконах і у вікнах будинків — жінки, з квітами в руках, святково одягнені фігурки дітей, наче квіти.

Свистить, підбігаючи до станції, локомотив — натовп здригнувся, наче чорні птахи, злетіло над головами кілька пом'ятих капелюхів, музиканти беруть сурми, якісь серйозні, літні люди, причепурюючись, виступають наперед, обертаються обличчям до натовпу і говорять щось, розмахуючи руками вправо і вліво.

Важко і не поспішаючи натовп розступився, очистивши широкий прохід у вулицю.

— Кого зустрічають?

— Дітей з Парми!

Там страйк, у Пармі. Хазяї не поступаються, робітникам стало суцужно, і от вони, зібравши своїх дітей, що вже почали хворіти з голоду, відрядили їх товаришам у Геную.

З-за колон вокзалу іде струнка процесія маленьких людей, вони напіводягнені і здаються мохнатими в своїх лахміттях, — мохнатими, наче якісь дивні звірятка. Ідуть, тримаючись за руки, по п'ятеро в ряд — дуже маленькі, запорошені, видимо, стомлені. Їх обличчя серйозні, але очі блищать жваво й ясно, і коли музика грає устріч їм гімн Гарібальді, — по цих худеньких, гострих і голодних личках пробігає, веселими брижами, усміх задоволення.

Натовп вітає людей майбутнього оглушливим криком, перед ними схиляються прапори, реве мідь сурм, оглушуючи й осліплюючи дітей, — вони трохи приголомшені цією зустріччю, у мить подаються назад і раптом — якось зразу витяглись, вирости, збилися в одне тіло і сотнями голосів, але звуком одних грудей, крикнули:

— Viva Italia! *

* Хай живе Італія! (Ред.)

— Хай живе молода Парма! — гримить натовп, падаючи на них.

— Evviva Garibaldi! * — кричать діти, сірим клином вривуючись у натовп і зникаючи в ньому.

У вікнах готелів, на покрівлях будинків білими птахами тріпочуть хустинки, звідти сиплеться на голови людей дощ квітів і веселі, голосні крики.

Все стало святковим, все ожило, і сірий мармур розцвів якимись яскравими плямами.

Гойдаються прапори, летять капелюхи й квіти, над головами дорослих людей вирости невеличкі дитячі голівки, мигтять малесенькі темні лапи, ловлячи квіти й вітаючи, і все гримить у повітрі безнастанний могутній крик:

— Viva il Socialismo! **

— Evviva Italia!

Майже всі діти розхапані по руках, вони сидять на плечах дорослих, пригорнуті до широких грудей якихось суворох вусатих людей; музику ледве чути серед гомону, сміху та криків.

У натовпі пірнають жінки, розбираючи решту приїжджих, і кричать одна до одної:

— Ви берете двох, Анніто?

— Так. Ви теж?

— І для безногої Маргарити одного...

Скрізь веселе пожвавлення, святкові обличчя, вологі добрі очі, і вже подекуди діти страйкарів жують хліб.

— За наших часів про це не думали! — каже старий з пташиним носом і чорною сигарою в зубах.

— А — так просто...

— Так! Це просто й розумно.

Старий вийняв сигару з рота, подивився на її кінець і, зітхнувши, струсив попіл. А потім, побачивши біля себе двох хлоп'ят з Парми, видимо, братів, зробив грізне обличчя, наївжився, — вони дивилися на нього серйозно, — насунув капелюх на очі, розвів руки, діти, притулившись одно до одного, нахмурились, відступаючи, старий раптом присів навпочіпки і голосно, дуже подібно, проспівав півнем. Діти зареготали, тупаючи голими п'ятами по камінню, а він — устав, поправив капелюх і, ви-

* Хай живе Гарібальді! (Ред.)

** Хай живе соціалізм! (Ред.)

рїшивши, що зробив усе, що треба, похитуючись на непевних ногах, одійшов геть.

Горбата й сива жінка з лицем баби-яги і жорстким сірим волоссям на кошавому підборідді стоїть під статуєю Колумба і — плаче, втираючи червоні очі кінцем злинялої шалі. Темна й потворна, вона так дивно самотня серед збудженого натовпу людей...

Пританцьовуючи, іде чорноволоса генуезка, ведучи за руку чоловічка років семи, у дерев'яних черевиках і сірому капелюсі до пліч. Він струшує голівкою, щоб скинути капелюх на потилицю, а той раз у раз спадає йому на лице, жінка зриває його з маленької голови і, високо змахнувши ним, щось співає й сміється, хлопчак дивиться на неї, закинувши голову, — весь усмішка, потім підстрибує, бажаючи дістати капелюх, і обоє вони знижують.

Високий чоловік у шкіряному фартусі, з величезними руками, держить на плечі дівчинку років шести, сіреньку, наче миша, і каже до жінки, що йде поруч нього, ведучи за руку хлопчачка, рудого, як вогонь:

— Розумієш, — коли це прищепиться... Нас важко буде здолати, га?

І густо, голосно, переможно регоче і, підкидаючи свою маленьку ношу в сине повітря, кричить:

— Evviva Parma-a!*

Люди розходяться, ведучи й несучи з собою дітей, на площі залишаються зім'яті квіти, папірчики від цукерок, весела група факіно і над ними благородна постать людини, що відкрила Новий Світ.

А з вулиць, наче з величезних труб, красиво ллються веселі крики людей, що йдуть устріч новому життю.

III

Душний полудень, десь тільки що бухнула гармата — м'який, чудний звук, неначе лопнуло величезне, гниле яйце. У повітрі, яке сколихнув вибух, їдкі запахи міста стали відчутніші, різкіше пахне маслиновою олією, часником, вином і нагрітим пилом.

* Хай живе Парма! (Ред.)

Гарячий шум південного дня, покритий важким зітханням гармати, на секунду притиснувся до нагрітого каміння бруківок і, знову скинувшись над вулицями, потік у море широкою каламутною рікою.

Місто — святково яскраве й строкате, як пишно гаптована риза священика; в його пристрасних криках, трепеті й стогонах богослужбно звучить спів життя. Кожне місто — храм, зведений трудами людей, всяка робота — молитва Майбутньому.

Сонце — в zenіті, розжарене сине небо спить, немов з кожної його точки на землю, на море падає вогненно-синій промінь, глибоко врізуючись у камінь міста і воду. Море блищить, наче шовк, рясно гаптований сріблом, і, ледве торкаючись набережної сонними рухами зеленастих теплих хвиль, тихо співає мудру пісню про джерело життя й щастя — сонце.

Запорошені, спітнілі люди, весело й гомінко перекликаючись, біжать обідати, багато хто поспішає на берег і, швидко скинувши сіру одіжку, стрибає у море, — смугляві тіла, падаючи у воду, в ту ж мить стають до смішного маленькими, наче темні крупинки пилу у великій чаші вина.

Шовкові сплески води, радісні крики відсвіженого тіла, голосний сміх і верещання хлопчаків — все це — і райдужні бризки моря, розбитого стрибками людей, — здіймається до сонця, як весела жертва йому.

На тротуарі в затінку від великого будинку, сидять, збираючись обідати, четверо мостовиків, — сірі, сухі й міцні камені. Сивий дід, вкритий пилюкою, немов попелом обшпанований, примруживши хиже, зірке око, крає ножем довгу хлібину, пильнуючи, щоб кожен шматок був не менший від іншого. На голові в нього червоний плетений ковпак з китицею, вона падає йому на обличчя, старий стріпає великою, апостольською головою, і його довгий ніс папуги сопе, роздуваються ніздрі.

Обік нього на теплом камінні лежить, горілиць, бронзовий і чорний, мов жук, молодець; на обличчя йому скачуть крихти хліба, він ліниво мружить очі і співає шось півголосом, — наче крізь сон. А ще двоє сидять, притулившись спинами до білих стін дому, і дрімають.

До них іде хлопчик з фіаскою вина в руці і невеликим клунком у другій, — іде, закинувши голову, і кричить дзвінко, немов птах, не бачачи, що крізь соломку, якою

обгорнута пляшка, падають на землю, криваво виблискуючи, немов рубіни, важкі краплі густого вина.

Старий помітив це, поклав хліб і ніж на груди юнакові, тривожно махаючи рукою, кличе хлопчика:

— Швидше, сліпий! Дивись — вино!

Хлопчик підняв фіаску врівень з обличчям, ахнув і хутко підбіг до мостовиків — вони всі заворушилися, схвильовано закричали, обмацуючи фіаску, а хлопчак стрілою помчав кудись у двір і так само хутко вискочив звідтіля з великим жовтим блюдом у руках.

Блюдо поставили на землю, і старий уважно лле в нього червону живу цівку, — чотири пари очей милуються грою вина проти сонця, сухі губи людей жадібно здригаються.

Іде жінка в білоголубій сукні, на її чорному волоссі золотистий мереживний шарф, чітко стукають високі каблукі коричневих черевиків. Вона веде за руку маленьку кучеряву дівчинку; розмахуючи правою рукою з двома квітками червоної гвоздики у ній, дівчинка хитається на ходу, виспівуючи:

— О, ма, о, ма, о, міа ма-а...

Спинившись за спиною старого мостовика, замовкла, підвелася на носки і через плече старого серйозно дивиться, як тече вино у жовту чашу, тече й бринить, ніби продовжуючи її пісню.

Дівчинка звільнила руку з руки жінки, обірвала пелюстки квітів і, високо піднісши рученя, темне, немов гороб'яче крило, кинула червоні квіти у чашу вина.

Четверо людей здригнулися, сердито звели запорошені голови — дівчинка ляскала в долоні і сміялася, притупуючи маленькими ногами, зніяковіла мати ловила її руку, щось кажучи високим голосом, хлопчак — реготав, перегинаючись, а в чаші, по темному вину, наче рожеві човники, плавали пелюстки квітів.

Старий дістав звідкись склянку, зачерпнув вина разом з квітами, важко підвівся на коліна і, підносячи склянку до рота, заспокійливо, серйозно сказав:

— Нічого, синьйора! Дар дитини — дар бога... За ваше здоров'я, вродлива синьйора, і за твоє теж, дитино! Будь вродливою, як мати, і вдвоє щасливішою...

Ткнув сиві вуси в склянку, примружив очі і повільними ковтками, поцмокуючи, ворущачи кривим носом, виссав темну вологу.

Мати, усміхаючись і кланяючись, пішла геть, ведучи дівчинку за руку, а та хиталася, човгаючи ніжками по камінню, і кричала, мружачись:

— О, ма-а... о, міа ма-а...

Мостовики, стомлено повертаючи голови, дивляться на вино і вслід дівчинці, дивляться і, усміхаючись, швидкими язиками жителів півдня щось говорять один одному.

А в чаші, на поверхні темночервоного вина, колихаються червоні пелюстки квітів.

Співає море, гуде місто, яскраво виблискує сонце, творячи казки.

IV

Сине спокійне озеро в глибокій рамі гір, окрилених вічним снігом, темне мереживо садів пишними складками спускається до води, з берега дивляться у воду білі будинки, здається, що вони збудовані з цукру, і все кругом схоже на тихий сон дитини.

Ранок. З гір пестливо тече запах квітів, тільки що зійшло сонце; на листі дерев, на стеблах трав ще блищить роса. Сіра стрічка дороги кинута в тихе міжгір'я, дорога брукована камінням, але здається м'якою, мов оксамит, хочеться погладити її рукою.

Коло купи щебеню сидить чорний, як жук, робітник, на грудях у нього медаль, лице сміливе і привітне.

Поклавши бронзові кисті рук на коліна свої, підвівши голову, він дивиться в лице прохожому, що стоїть під каштаном, кажучи йому:

— Це, синьйор, медаль за роботу в Сімплонському тунелі.

І, спустивши очі на груди, ласкаво всміхається до красивого шматка металу.

— Е, всяка робота важка, до часу, поки її не полюбиш, а потім — вона збуджує і стає легша. Все-таки — правда, було важко!

Він тихенько похитав головою, усміхаючись до сонця, раптом пожвавівшав, змахнув рукою, чорні очі зблищали.

— Було навіть страшно, інколи. Адже й земля повинна що-небудь відчувати — правда ж? Коли ми уві-

Йшли в неї глибоко, прорізавши в горі цю рану,— земля там, всередині, зустріла нас суворо. Вона дихала на нас гарячим подихом, від нього завмирало серце, голова ставала важкою і боліли кістки,— це назвало багато людей! Потім вона скидала на людей каміння і обливала нас гарячою водою; це було дуже страшно! Часом, при вогні, вода ставала червоною, і батько мій казав мені: «Поранили ми землю, потопить, спалить вона всіх нас своєю кров'ю, побачиш!» Звичайно, це фантазія, але коли такі слова чуєш глибоко в землі, серед душної пітьми, жалібного хлюпання води і скреготу заліза об камінь,— забуваєш про фантазії. Там усе було фантастичне, дорогий синьйор; ми, люди,— такі маленькі, і вона, ця гора,— до неба, гора, якій ми свердлили черево... це треба бачити, щоб зрозуміти! Треба бачити чорну пашу, прорізану нами, маленьких людей, що входять у неї вранці, на сході сонця, а сонце дивиться сумно услід тим, хто йде у надра землі,— треба бачити машини, похмуре лице гори, чути темне гудіння глибоко в ній і луну вибухів, наче регіт божевільного.

Він оглянув свої руки, поправив на синій куртці жетон, тихенько зітхнув.

— Людина — вміє працювати! — говорив він далі з гордістю.— О, синьйор, маленька людина, коли вона хоче працювати,— непереможна сила! І повірте: кінець кінцем ця маленька людина зробить усе, чого хоче. Мій батько спочатку не вірив у це.

— «Прорізати гору наскрізь із країни в країну,— казав він,— це проти бога, що розділив землю мурами гір,— ви побачите, що мадонна буде не з нами!» Він помилився, мадонна з усіма, хто любить її. Пізніше батько теж став думати майже так само, як ото я кажу вам, бо відчув себе вищим, дужчим від гори; але був час, коли він святами, сидючи за столом перед пляшкою вина, умовляв мене й інших:

— «Діти бога»,— це улюблена його приказка, бо він був добра й релігійна людина,— «діти бога, так не можна боротися з землею, вона помститься за свої рани і зостанеться непереможеною! От ви побачите: просвердлимо ми гору до серця, і, коли доторкнемося до нього — воно спалить нас, кине на нас вогонь, бо серце землі — вогненне, це знають усі! Обробляти землю — це так, допомагати її родам — нам заповідано, а ми нівечимо її лице,

її форми. Дивіться: чим далі вриваємось ми в гору, тим гарячіше повітря і важче дихати»...

Чоловік тихенько засміявся, підкручуючи вуси пальцями обох рук.

— Не тільки він думав так, і це правда була: що далі — то гарячіше в тунелі, то більше хворіло й падало в землю людей. І все дужче текли гарячі джерела, обсипалася порода, а двоє наших, з Лугано, збожеволіли. Ночами в казармі у нас багато хто марив, стогнав і схоплювався з ліжка з якимось жахом...

— «Хіба не моя правда?» — казав батько, із страхом в очах і кашляючи чимраз частіше, глухіше... — «Хіба не моя правда? — говорив він. — Це непереможне, земля!»

— І нарешті — ліг, щоб уже не встати ніколи. Він був міцний, мій старий, він більше як три тижні змагався з смертю, уперто, без скарг, як людина, що знає собі ціну.

— «Моя робота — скінчена, Паоло, — сказав він мені раз уночі. — Бережи себе і вертайся додому, хай буде з тобою мадонна!» Потім довго мовчав, заплющивши очі, задихаючись.

Чоловік став на ноги, оглянув гори і потягся так сильно, що аж затріщали сухожилля.

— Взяв за руку мене, притяг до себе, та й каже — свята правда, синьйор! — «Знаєш, Паоло, сину мій, я, все ж таки, думаю, що це станеться: ми і ті, що йдуть з другого боку, знайдемо одні одних у горі, ми зустрінемося — ти віриш у це?» Я — вірив. «Добре, сину мій! Так і треба: все треба робити з вірою в щасливий кінець і в бога, який допомагає, молитвами мадонни, добрим ділам. Я прошу тебе, сину, коли це станеться, коли зійдуться люди — прийди до мене на могилу і скажи: батьку — зроблено! Щоб я знав!»

— Це було добре, дорогий синьйор, і я обіцяв йому. Він помер через п'ять днів після цих слів, а за два дні до смерті просив мене й інших, щоб його закопали там, на місці, де він працював, у тунелі, дуже просив, але це вже марення, я думаю...

— Ми і ті, що йшли з другого боку, зустрілися в горі через тринадцять тижнів після смерті батька — це був безумний день, синьйор! О, коли ми почули там, під землею, у темряві, шум другої роботи, шум тих, що йшли устріч нам під землею — ви зрозумійте, синьйор, —

під величезною вагою землі, яка могла б роздушити нас, маленьких, усіх разом!

— Багато днів чули ми ці звуки, такі лункі, з кожним днем вони ставали все зрозумілішими, виразнішими, і нас охоплювало радісне шаленство переможців— ми працювали, як злі духи, як безтілесні, не відчуваючи втоми, не потребуючи вказівок,— це було добре, як танець у сонячний день, слово честі! І всі ми стали такі приязні й добрі, як діти. О, коли б ви знали, яке сильне, яке нестерпно жагуче бажання зустріти людину в пільмі, під землею, куди ти, наче кріт, вкопувався довгі місяці!

Він весь спалахнув, підійшов впритул до слухача і, заглядаючи в очі йому своїми глибокими людськими очима, тихо і радісно продовжував:

— А коли, нарешті, повалився шар породи, і в отворі заблискотів червоний вогонь смолоскипа, і чиєсь чорне, облите сльозами радості обличчя, і ще смолоскипи й обличчя, і загриміли крики перемоги, крики радості — о, це найкращий день мого життя, і, згадуючи його, я відчуваю — ні, я не даремно жив! Була робота, моя робота, свята робота, синьйор, кажу я вам! І коли ми вийшли з-під землі на сонце, то багато з нас, лягаючи на землю грудьми, цілували її, плакали — і це було так гарно, як казка! Так, цілували переможену гору, цілували землю — того дня особливо близька й зрозуміла стала вона мені, синьйор, і полюбив я її, як жінку!

— Звичайно, я пішов до батька, о так! Звичайно, — хоча я знаю, що мертві не можуть нічого чути, але я пішов: треба поважати бажання тих, хто трудився для нас і не менше від нас страждав, — правда ж?

— Так, так, я пішов до нього на могилу, постукав об землю ногою і сказав — як він бажав цього:

— «Батьку — зроблено! — сказав я. — Люди — перемогли. Зроблено, батьку!»

V

Молодий музикант, пильно дивлячись у далечінь чорними очима, тихенько говорив:

— Музика, яку я хотів би написати, така:

«Дорогою до великого міста не поспішаючи іде хлопчик.

Місто лягло на землю важкими купами будинків, притислося до неї і стогне, і глухо бурчить. Здалеку здається, ніби воно — тільки що зруйноване пожежею, бо над ним ще не згасло криваве полум'я заходу, і хрести його церков, верхи башт, флюгери — розжарені до червоного.

Краї чорних хмар теж у вогні, на червоних плямах зловісно вимальовуються вугласті шматки величезних будівель; там і там, наче рани, виблискують шибки; зруйноване, змучене місто — місце невтомного бою за щастя — стікає кров'ю, і вона парує, гаряча, жовтуватим задушливим димом.

Хлопчик іде в присмерку поля широкою сірою стрічкою дороги; рівна, наче шпага, вона впинається в бік міста, неухильно скерована могутньою незримою рукою. Деревя по боках її — наче незапалені смолоскипи, їх чорні великі китиці непорушні над мовчазною землею, що чогось чекає.

Небо вкрите хмарами, зірок не видно, тіней немає, пізній вечір сумний і тихий, тільки повільні й легкі кроки хлопчика ледве чутні в присмерковому, стомленому мовчанні засинаючих полів.

А вслід хлопчикові безшумно йде ніч, закриваючи торною мантією забуття далечинь, звідки він вийшов.

Густішаючи, присмерк ховає в теплих обіймах своїх покірно приниклі до землі білі й червоні будинки, сиротливо розкидані по горбах. Сади, дерева, димарі — все навколо чорніє, зникає, розчавлене питьмою ночі, — не наче лякаючись маленької постаті з палицею в руці, ховаючись від неї або граючись із нею.

А він іде мовчки і спокійно дивиться на місто, не прискорюючи ходи, самотній, маленький, що ніби несе щось дуже потрібне, давно ждане усіма там, у місті, де вже тривожно запалюються зустріч йому голубі, жовті й червоні вогні.

Захід — погас. Розтопилися, зникли хрести, флюгери та залізні верхи башт, місто стало нижчим, меншим, і щільніше притислося до німої землі.

Над ним спалахнула й росте опалова хмара, фосфоричний, жовтуватий туман нерівномірно ліг на сіру мережу тісно скупчених будівель. Тепер не здається, що місто зруйноване вогнем і облите кров'ю, — нерівні лінії покрівель і стін нагадують щось чарівне, але — недобудоване, нескінчене, немовби той, хто затіяв це велике

місто для людей, стомився й спить, розчарувався і, покинувши все,— пішов геть або зневірився і — помер.

А місто — живе й томиться бажанням бачити себе красиво й гордо піднесеним до сонця. Воно стогне в маренні багатогранних бажань щастя, його хвилює жагуча воля до життя, і в темне мовчання полів, що облягли його, течуть тихі струмені приглушених звуків, а чорна чаша неба все повніше й повніше наливається мутним, тужливим світлом.

Хлопчик став, змахнув головою, високо піднявши брови, спокійно, сміливими очима дивиться вперед і, похитнувшись, пішов швидше.

І ніч, ідучи за ним услід, тихо, ласкавим голосом матері сказала йому:

— Пора, хлопчику, іди! Вони — ждуть...»

...Це, звичайно, неможливо написати! — замислено усміхаючись, сказав молодий музикант.

Потім, помовчавши, склав руки долонями і скрикнув, неголосно, тривожно і любовно:

— Пречиста діво Маріє! Що його зустріне?

VI

У синьому небі полудня тане сонце, обливаючи воду й землю палючим промінням різних барв. Море дримає і дихає опаловим туманом, синювата вода блищить сталлю, міцний запах морської солі густо ллється на берег.

Дзвенять хвилі, ліниво обпліскуючи купу сірого каміння, перекочуються через його ребра, шарудять дрібною галькою; гребені хвиль, невисокі, прозорі, як скло, і піни немає на них.

Гора оповита ліловим серпанком спеки, сиве, листя олив проти сонця — як старе срібло; на терасах садів, що одягли гору, в темному оксаміті зелені виблискують золото лимонів, апельсинів, яскраво усміхаються червоні квіти гранат, і скрізь квіти, квіти.

Любить сонце цю землю...

Серед каміння двоє рибалок: один — старий, у брилі, з товстим лицем і сивою щетиною на щоках, губах та підборідді, очі в нього позапливали салом, ніс червоний, руки бронзові від загару. Висунувши далеко в море гнучке вудлице, він сидить на камені, звісивши волохаті

ноги в зелену воду, хвиля, підстрибнувши, торкається до них, з темних пальців падають у море важкі, світлі краплі.

За спиною старого стоїть, спираючись ліктем об камінь, чорноокий смуглявець, стрункий і тонкий, в червоному ковпаку на голові, в білій фуфайці на опуклих грудях і в синіх штанах, засуканих по коліна. Він смикає пальцями правої руки вуса і замислено дивиться в далечінь моря, де гоїдаються чорні смужки рибальських човнів, а далеко за ними ледве видно білий парус, що непорушно тоне в спеці, наче хмаринка.

— Багата синьйора? — хрипким голосом питає старий, безуспішно підсікаючи.

Юнак тихо відказав:

— Мені здається — так! Така брошка, з великим, синім каменем, серги, і багато перснів, і годинник... Думаю — американка...

— І гарна?

— О так! Дуже тонка — правда, але такі очі, як квіти, і — знаєш — маленький, трохи відкритий рот...

— Це — рот чесної жінки і такої, що кохає раз у житті.

— Так і мені здається...

Старий змахнув вудлищем, подивився, примруживши око, на порожній гачок і забурчав, усміхаючись:

— Риба не дурніша від нас, ні...

— Хто ж ловить опівдні? — спитав юнак, присідаючи навпочіпки.

— Я, — сказав старий, настромляючи принаду.

І, закинувши волосінь далеко в море, спитав:

— Каталися до ранку, ти сказав?

— Уже сходило сонце, коли ми вийшли на берег, — охоче відповів молодий, глибоко зітхнувши.

— Двадцять лір?

— Еге.

— Вона могла дати більше.

— Вона багато могла дати...

— Про що ж говорив ти з нею?

Юнак сумно й з досадою понурив голову.

— Вона знає не більше, як десять слів, і ми мовчали...

— Справжнє кохання, — сказав старий, обернувшись і оголяючи широкою усмішкою білі зуби, — б'є в серце, як блискавка, і німе, як блискавка, — знаєш?

Піднявши великий камінь, юнак хотів кинути його в море, розмахнувся і — кинув назад, через плече, кажучи:
— Іноді зовсім не розумієш — навіщо потрібні людям різні мови?

— Кажуть — цього не буде колись! — подумавши, зауважив старий.

На синій скатерті моря, в молочному тумані далечини, біжить безшумно, наче тінь від хмари, білий пароплав.

— В Сіцилію! — сказав старий, киваючи головою.

Дістав звідкись довгу й нерівну чорну сигару, розломив її і, подаючи через плече одну половинку юнакові, спитав:

— Що ж ти думав, сидячи з нею?

— Людина завжди думає про щастя...

— Через те вона і дурна завжди! — спокійно вставив старий.

Закурили. Сині струминки диму потяглися над камінням в тихому повітрі, повному ситого запаху родючої землі і ласкавої води.

— Я їй співав, а вона усміхалася...

— І?

— Але ти знаєш — я погано співаю.

— Так.

— Потім я спустив весла і дивився на неї.

— Еге?

— Дивився, кажучи собі: «От я, молодий і дужий, а тобі — нудно, покохай мене і дай мені жити гарним життям!...»

— Їй — нудно?

— Хто ж поїде в чужу країну, коли він не бідний і йому весело?

— Браво!

— «Обіцяю іменем діви Марії, — думав я, — що буду добрий з тобою і всім людям буде хороше коло нас...»

— Екко! — вигукнув старий, швидко підвівши велику голову, і засміявся басовитим сміхом.

— «Буду вірний тобі завжди...»

— Гм...

— Або — думав: «Поживем трохи, я буду тебе кохати, скільки ти схочеш, а потім ти даси мені грошей на човен, снасті і на шматок землі, я повернуся тоді в свій добрий край і завжди, ціле життя буду хороше пам'ятати про тебе...»

— Це — непогано...

— Потім, над ранок — думав уже — що, мабуть, нічого не треба мені, не треба грошей, а тільки її, хоч би на одну цю ніч...

— Так — простіше...

— На одну тільки ніч!..

— Екко! — сказав старий..

— Мені здається, дядю П'єтро, що маленьке щастя — завжди чесніше...

Старий мовчав, стуливши товсті, голені губи і пильно дивлячись у зелену воду, а юнак тихенько й сумно заспівав:

— О сонце моє...

— Так, так,— раптом сказав старий, похитуючи головою,— маленьке щастя — чесніше, а велике — краще... Бідні люди — красивіші, а багаті — дужчі... І так усе... усе так!

Шарудять і плещуть хвилі. Сині струминки диму плавають над головами людей, як німби. Юнак став на ноги і тихо співає, держачи сигару в кутку рота. Він притулився плечем до сірого боку каменя, схрестив руки на грудях і дивиться в далечінь моря великими очима мрійника.

А старий — нерухомий, він понурив голову і, здається, дрімає.

Лілові тіні в горах стають густіші й ласкавіші.

— О сонце моє! — співає юнак...

Родилось сонце
Іще прекрасніш,
Іще прекрасніше, як ти!
О сонце, сонце!
Завжди мені світи!..

Дзвенять веселі зелені хвилі.

VII

На маленькій станції між Римом і Генуею кондуктор відчинив двері купе і, з допомогою замурзаного мастильника, майже вніс до нас маленького одноокого старика.

— Дуже старий! — у голос сказали вони, добродушно всміхаючись.

Але старий був ще бадьорий; подякувавши тим, що помагали йому, жестом зморщеної руки, він ввічливо і весело підняв з сивої голови поламаний капелюх і, оглянувши дивани зірким оком, спитав:

— Дозвольте?

Йому дали місце, він сів, зітхнув полегшено і, поклавши руки на гострі коліна, добродушно усміхнувся беззубим ротом.

— Далеко, діду? — спитав мій товариш.

— О, тільки три станції! — охоче відповів одноокий. — На внукове весілля їду...

І за кілька хвилин балакливо розказував під гуркіт коліс поїзда, гойдаючись, наче надламана гілка в сльотавий день:

— Я — лігурієць, ми всі дуже міцні, лігурійці. От у мене тринадцятеро синів, чотири дочки, я вже збиваюся, лічачи внуків, це другий жениться — добре, правда?

І, гордо подивившись на всіх вицвілим, але ще веселим оком, він тихенько засміявся, кажучи:

— От, скільки дав я людей країні й королю!

— Як пропало око? О, це було давно, ще хлопчаком був я тоді, але вже допомагав батькові. Він перебивав землю на винограднику, у нас трудна земля, просить великого догляду: багато каміння. Камінь відскочив з-під мотики батька і ударив мене в око, я не пам'ятаю болю, але за обідом око випало в мене — це було страшно, синьйори!.. Його вставили на місце і приклали теплого хліба, але око померло!

Старий міцно потер буру, дряблу щоку, знов усміхаючись добродушно й весело.

— Тоді не було так багато лікарів, і люди жили дурніше, — о, так! Може, вони добріші були? Га?

Тепер його однооке шкіряне обличчя, все в глибоких зморшках і зеленувато-сірому, наче цвіль, волоссі, стало хитрим і радісним.

— Коли живеш так багато, як я, можна говорити про людей сміливо, правда ж?

Він значливо підняв угору зігнутий темний палець, неначе погрожуючи комусь.

— Я розкажу вам, синьйори, дещо про людей...

— Коли помер батько — мені було тринадцять років, — ви бачите, який я й тепер маленький? Але я був сприт-

ний і невтомний у роботі — це все, що залишив мені батько у спадщину, а землю нашу і дім продали за борги. Так я й жив, з одним оком і двома руками, працюючи скрізь, де давали роботу... Було важко, але молодість не боїться роботи — так?

— У дев'ятнадцять років зустрілась дівчина, яку мені судилося кохати, — така ж бідна, як і я, вона була огрядна й сильніша від мене, жила з матір'ю, хворою старою жінкою, і, як я, — працювала де могла. Не дуже вродлива, але — добра й розумна. І гарний голос — о! Співала вона, як артистка, а це вже — багатство! І я теж непогано співав.

— «Поженимося?» — сказав я їй.

— «Це буде смішно, одноокий! — відповіла вона невесело. — Ні в тебе, ні в мене немає нічого — як будемо жити?»

— Свята правда: ні в мене, ні в неї — нічого! Але — що треба для кохання в молодому віці? Ви всі знаєте, як мало треба для кохання; я наполягав і переміг.

— «Так, мабуть, твоя правда, — сказала нарешті Іда. — Якщо свята матір допомагає тобі й мені тепер, коли ми живемо нарізно, їй, певна річ, буде легше помагати нам, коли ми житимемо вкупі!»

— Ми пішли до священика.

— «Це — безумство! — казав священик. — Хіба мало в Лігурії жебраків? Нещасні люди, ви повинні боротися з спокусами диявола, інакше — дорого заплатите за вашу легкодухість!»

— Молодь комуни сміялася з нас, старі гудили нас. Але молодість — уперта і по-своєму — розумна! Надійшов день весілля, ми не стали на цей день багатшими і навіть не знали, де ляжемо спати першої ночі.

— «Ми підемо в поле! — сказала Іда. — Чому це погано? Матір божа скрізь однаково добра до людей».

— Так ми й покладали: земля — постіль наша, і нехай одягне нас небо!

— Звідси починається друга історія, синьйори, прошу уваги, — це найкраща історія мого довгого життя! Рано вранці, за день до весілля, старий Джіованні, в якого я багато робив, сказав мені — так, знаєте, крізь зуби — адже йшлося про дрібниці!

— «Ти б, Уго вичистив стару вівчарню і настелив туди соломи. Хоча там сухо і вівці більше як рік не були

там, все ж треба добре прибрати хлів, якщо ти з Ідою хочеш жити в ньому».

— От у нас і дім!

— Працюю я, співаю — в дверях стоїть столяр Кон-станцію, питаючись:

— «Ще тут будеш ти жити з Ідою? А де ж у вас ліжко? Треба б тобі, коли скінчиш, піти до мене і взяти в мене його, є зайве».

— А коли я йшов до нього, сердита Марія — крамарка — закричала:

— «Женяться, нещасні, не маючи ні простирали, ні подушок, нічого! Ти зовсім божевільний, одноокий! Пришли до мене свою наречену...»

— А безногий, змучений ревматизмом, побитий пропасницею Етторе Віано кричить до неї з порога свого дому:

— «Спитай його — чи багато він припас вина для гостей, е? Ах, люди, що може бути легковажніше, як вони?»

На щоді старого у глибокій зморщці заблищала весела сльоза, він закинув голову і беззвучно засміявся, граючи гострим кадиком, трясучи зношеною шкірою обличчя і по-дитячому розмахуючи руками.

— О. синьйори, синьйори! — крізь сміх, задихаючись, говорив він, — на ранок дня весілля у нас було все, що потрібно для дому, — статуя мадонни, посуд, білизна, меблі — все, присягаюся вам! Іда плакала, й сміялась, я теж, і всі сміялися — недобре плакати в день весілля, і всі наші сміялися з нас!..

— Синьйори! Це з біса добре — мати право назвати людей — наші! І ще краще *відчувати* їх своїми, близькими тобі, рідними людьми, для яких твоє життя — не жарт, твоє щастя — не забавка!

— І було весілля — е! Дивний день! Вся комуна дивилася на нас, і всі поприходили у наш хлів, що раптом став багатим домом... У нас було все: вино, і фрукти, і м'ясо, і хліб, і всі їли, і всім було весело... Тому що, синьйори, нема кращих веселощів, як чинити добро людям, повірте мені, нічого нема красивішого й веселішого, як це!

— І священник був. «От, — говорив він, суворо й гарно, — от люди, що працювали на всіх вас, і ви подбали про них, щоб їм стало легко в цей день, найкращий день їх життя. Так і треба було зробити вам, бо вони працювали

для вас, а робота — вища за мідні й срібні гроші, робота завжди вища за плату, яку дають за неї! Гроші — зникають, робота — залишається... Ці люди — і веселі і скромні, вони жили сутужно і не скаржилися, вони будуть жити ще сутужніше і не застогнуть — ви допоможете їм у тяжку годину. У них хорші руки і ще краші їх серця...»

— Він багато приємного сказав мені, Іді і всій комуні!..

Старий, триумфуючи, оглянув усіх помолоділим оком і спитав:

— От, синьйори, дещо про людей,— це смачно, правда ж?

VIII

Весна, яскраво блищить сонце, люди веселі і навіть шибки у вікнах старих кам'яних будинків усміхаються тепло.

Булицею маленького містечка строкатим потоком ллється святково одягнена юрба — тут усе місто, робітники, солдати, буржуа, священники, адміністратори, рибалки,— усі збуджені весняним хмелем, говорять голосно, багато сміються, співають, і всі — немов одне здорове тіло — насичені радістю жити.

Різнокольорові парасольки, капелюхи жінок, червоні й голубі повітряні кулі в руках дітей — немов химерні квіти, і скрізь, як самоцвіти на пишній мантиї казкового короля, виблискують, сміючись і радіючи, діти, веселі володарі землі.

Блідозелене листя дерев ще не розпустилося, згорнене в пишні грудочки і жадібно п'є тепле сонячне проміння. Вдалині грає музика, надить до себе.

Враження таке, неначе люди пережили свої нещастя, вчорашній день був останнім днем тяжкого, усім набридлого життя, а сьогодні всі прокинулися ясними, як діти, з твердою, веселою вірою в себе—в непереможність своєї волі, перед якою все повинно схилитися, і от тепер одностайно і впевнено ідуть до майбутнього.

І було дивно, прикро й сумно — помітити в цьому жвавому натовпі зажурене обличчя: під руку з молодою жінкою пройшов високий, міцний чоловік; напевно — йому не більше тридцяти років, але — сивий. Він тримав

капельюх у руці, його кругла голова була вся срібна, худе, здорове обличчя спокійне і — сумне. Великі, темні, прикриті віями очі дивилися так, як дивляться тільки очі людини, що не може забути тяжкого болю, який вона звідала.

— Зверни увагу на цю пару людей, — сказав мені мій товариш, — особливо на нього: він пережив одну з тих драм, які все частіше розігруються серед робітників північної Італії.

І товариш розказав мені:

«Цей чоловік — соціаліст, редактор місцевої робітничої газетки, він сам — робітник, маляр. Одна з тих натур, у яких знання стає вірою, а віра ще більше розпалює жадобу знання. Завзятий і розумний антиклерикал, — бачиш, якими очима дивляться чорні священники в спину йому!

Років п'ять тому він, будши пропагандистом, зустрів в одному із своїх гуртків дівчину, яка зразу привернула до себе його увагу. Тут жінки вивчилися вірити мовчки і непохитно, священники розвивали в них цю здатність багато віків і домоглися, чого хотіли, — хтось правду сказав, що католицька церква побудована на грудях жінки. Культ мадонни не тільки язичеськи красивий, це насамперед розумний культ; мадонна простіша від Христа, вона ближча серцю, в ній нема суперечностей, вона не загрожує гееною — вона тільки любить, жаліє, прощає — їй легко взяти серце жінки в полон на ціле життя.

Але от він бачить дівчину, що вміє говорити, може запитувати і завжди в її запитаннях він відчуває, поряд з наївним здивуванням перед його ідеями, неприховане недовір'я до нього, а часто — страх і навіть огиду. Пропагандистові-італійцеві доводиться багато говорити про релігію, гостро про папу і священників, — кожного разу, коли він говорив про це, він бачив в очах дівчини презирство й ненависть до нього, а коли вона запитувала про щось — її слова звучали вороже, і лагідний голос був насичений отрутою. Помітно було, що вона знайома з літературою католиків, спрямованою проти соціалізму, і що в цьому гуртку її слово притягає не меншу увагу, ніж його.

Тут ставляться до жінки значно спрощеніше й брутальніше, ніж у Росії, і — до останнього часу — італійки давали багато підстав до того; не цікавлячись нічим, крім

церкви, вони — в кращому разі — чужі культурній роботі мужчин і не розуміють її ваги.

Чоловіче самолюбство його було зачеплене, славі досвідченого пропагандиста шкодили сутички з цією дівчиною, він дратувався, кілька разів вдало висміював її, але й вона йому платила тим самим, мимоволі будячи в ньому повагу, примушуючи його особливо старанно готуватися до занять з гуртком, де була вона.

Але разом з усім цим він помічав, що кожного разу, коли йому доводиться говорити про ганебну сучасність, про те, як вона пригноблює людину, нівечить її тіло, її душу, коли він малював картини життя в майбутньому, де людина стане зовнішньо і внутрішньо вільною, — він бачив її перед собою іншою: вона слухала його промови з гнівом сильної й розумної жінки, що знає тягар кайданів життя, з довірливою жадобою дитини, яка чує чарівну казку, і ця казка в ладу з її, теж чарівно-складною, душею.

Це будило в ньому передчуття перемоги над ворогом, який може бути прекрасним товаришем.

Майже рік тривало змагання, не викликаючи в них охоти зійтися ближче і посперечатися сам на сам, але нарешті він перший підійшов до неї.

— Синьйорина — мій постійний опонент, — сказав він, — чи не вважає вона, що в інтересах справи буде краще, коли ми познайомимося ближче?

Вона охоче погодилася з ним, і майже з перших слів вони розпочали бій одне з одним: дівчина завзято боронила церкву, як місце, де змучена людина може відпочити душею, де, перед лицем доброї мадонни, — всі рівні і всі в рівній мірі жалюгідні, незважаючи на неоднаковість одежі; він заперечував, що не відпочинок пстрібен людям, а боротьба, що неможлива громадянська рівність без рівності матеріальних благ і що за спиною мадонни ховається людина, якій вигідно, щоб люди були нещасні й дурні.

З того часу ці суперечки сповнили все їхнє життя, кожна зустріч була продовженням одної і тої ж пристрасної розмови, і з кожним днем все виразніше виявлялася фатальна непримиренність їхніх вірувань.

Для нього життя — боротьба за розширення знань, боротьба за підкорення таємничих енергій природи людській волі, всі люди повинні бути рівносильно озброєні

для цієї боротьби, в кінці якої нас ждуть свобода і торжество розуму — наймогутнішої з усіх сил і єдиної сили світу, яка свідомо діє. А для неї життя було болючим приношенням людини в жертву невідомому, підкоренням розуму тій волі, закони і мету якої знає тільки священник.

Вражений, він питав:

— Але навіщо ж ви ходите на мої лекції, чого ви сподіваетесь від соціалізму?

— Так, я знаю, що грішу і суперечу сама собі! — сумно признавалася вона. — Але так добре слухати вас і мріяти про можливість щастя для всіх людей!

Вона була не дуже гарна — тонка, з розумним личком, великими очима, погляд яких міг бути лагідним і гнівним, ніжним і суворим; вона працювала на фабриці шовку, жила із старою матір'ю, безногим батьком і молодшою сестрою, яка вчилася в ремісничій школі. Інколи вона бувала веселою, не шумливо, але чарівно; любила музеї і старі церкви, захоплювалася картинами, красою речей і, дивлячись на них, говорила:

— Як дивно думати, що ці прекрасні речі колись були замкнені в домах приватних людей і хтось один мав право користуватися ними! Красиве повинні бачити всі, тільки тоді воно живе!

Вона часто говорила так чудно, і йому здавалося, що ці слова виходять з якогось незрозумілого йому болю в душі її, вони нагадували стогін пораненого. Він відчував, що ця дівчина любить життя і людей глибокою, повною тривоги й співчуття любов'ю матері; він терпляче ждав, коли його віра запалить їй серце і тиха любов перетвориться в пристрасть, йому здавалося, що дівчина слухає його промови шораз уважніше, що в серці вона вже згодна з ним. І все палкіше він говорив їй про необхідність невпинної боротьби за визволення людини — народу, людства — з старих кайданів, іржа яких в'їлася в душі і затемнює, труйть їх.

Раз, проводжаючи її додому, він сказав їй, що любить її, хоче, щоб вона була йому дружиною, і — злякався того враження, яке справили на неї його слова: похитнувшись, неначе він ударив її, широко розкривши очі, бліда, вона притулилася спиною до стіни, сховавши руки, і, дивлячись в обличчя його майже з жахом, сказала:

— Я догадувалася, що це так, я майже відчувала це,

бо сама давно кохаю вас, але — боже мій, — що ж буде тепер?

— Почнуться дні щастя твого і мого, дні нашої спільної роботи! — скрикнув він.

— Ні, — сказала дівчина, похиливши голову. — Ні! Нам не треба говорити про кохання.

— Чому?

— Ти будеш вінчатися в церкві? — тихо спитала вона.

— Ні!

— Тоді — прощай!

І вона швидко пішла геть від нього.

Він наздогнав її, почав умовляти, вона вислухала його мовчки, без заперечень, потім сказала:

— Я, моя мати й батько — всі віруємо і так помремо. Шлюб у мерії — не шлюб для мене: якщо від такого шлюбу народяться діти, — я знаю, — вони будуть нещасні. Тільки церковний шлюб освячує кохання, тільки він дає щастя і спокій.

Йому стало ясно, що вона не швидко поступиться, а він, певна річ, не міг поступитися. Вони розійшлися; прощаючись, дівчина сказала:

— Не будемо мучити одне одного, не шукай зустрічей зі мною! Ах, якби ти виїхав звідси! Я — не можу. Я така бідна...

— Я не дам ніяких обіцянок, — відповів він.

І почалася боротьба сильних людей: вони зустрічалися, звичайно, і навіть частіше, ніж перше, — зустрічалися, бо шукали зустрічей, сподіваючись, що один з двох не витрпить мук незадоволеного і все палкішого почуття. Їх зустрічі були повні розпачу й туги, після кожного побачення з нею він відчував себе розбитим і безсилим, вона — в сльозах йшла сповідатися, а він знав це, і йому здавалося, що чорна стіна людей у тонзурах стає все міцнішою, незламнішою з кожним днем, росте і роз'єднує їх на смерть.

Раз у свято, гуляючи з нею в полі за містом, він сказав їй — не погрожуючи, а просто думаючи вголос:

— Знаєш, мені здається інколи, що я можу вбити тебе...

Вона промовчала.

— Ти чула, що я сказав?

Ласкаво глянувши в лице йому, вона відповіла:

— Так.

І він зрозумів, що вона помре, але не поступиться йому. До цього «так» він часом обіймав і цілував її, вона боролася з ним, але опір її слабшав, і він мріяв уже, що одного разу вона поступиться, і тоді її інстинкт жінки допоможе йому перемогти її. Але тепер він зрозумів, що це була б не перемога, а поневолення, і відтоді перестав будити в ній жінку.

Так ходив він з нею в темному колі її уявлень про життя, запалював перед нею всі вогні, які міг запалити, але — мов сліпа — вона слухала його з мрійливою усмішкою і не вірила йому.

Раз вона сказала:

— Я розумію інколи, що все, що ти кажеш, — можливе, але я думаю — це тому, що я кохаю тебе! Я розумію, але — не вірю, не можу! І коли ти йдеш геть, все твоє відходить з тобою.

Це тяглося майже два роки, і от дівчина занедужала; він покинув роботу, занедбав справи організації, наробив боргів і, уникаючи зустрічей з товаришами, ходив навколо її квартири або сидів біля ліжка її, спостерігаючи, як вона згоряє, стаючи з кожним днем все прозорішою, і як все яскравіше палає в очах її вогонь недуги.

— Говори мені про майбутнє, — просила вона його.

Він говорив про теперішнє, мстиво перелічуючи все, що губить нас, проти чого він буде завжди боротися, що треба викинути геть з людського життя, як темне, брудне, зношене лахміття.

Вона слухала і, коли їй було нестерпно боляче, перепиняла мову, торкаючись до його руки і благально дивлячись в очі йому.

— Я — помираю? — спитала вона його раз, багато днів після того, як лікар сказав йому, що в неї скоротечні сухоти і становище її безнадійне.

Він не відповів їй, опустивши очі.

— Я знаю, що скоро помру, — сказала вона. — Дай мені руку.

І, коли він простяг руку їй, вона, поцілувавши її гарячими губами, сказала:

— Прости мені, я винна перед тобою, я помилилася і змучила тебе. Я бачу тепер, коли вбита, що моя віра — тільки страх перед тим, чого я не могла зрозуміти, незважаючи на свої бажання і твої зусилля. Це був страх,

але він у крові моїй, я з ним народжена. У мене свій — або твій — розум, але чуже серце, твоя правда, я це зрозуміла, але серце не могло погодитися з тобою...

Через кілька днів вона померла, а він посивів за час агонії її,— посивів у двадцять сім років.

Недавно він одружився з єдиною подругою тої дівчини, своєю ученицею; це вони йдуть на кладовище, до тої,— вони щонеділі ходять туди — покласти квіти на могилу її.

Він не вірить у свою перемогу, переконаний, що, кажучи йому — «твоя правда!» — вона говорила неправду, щоб утішити його. Його жінка думає так само, обоє вони любовно шанують пам'ять про неї, і ця сумна історія загибелі хорошої людини, будячи їх сили бажанням помститися за неї, надає їхній спільній роботі невтомності і особливого, широкого, красивого характеру».

...Ллється під сонцем жива, святково-строката ріка людей, веселий гомін супроводить її плин, діти кричать і сміються; не всім, звичайно, легко і радісно, напевно, багато сердець туго стиснуті темною скорботою, багато розумів змучені суперечностями, але — всі ми йдемо до свободи, до свободи!

І чим однастайніше — все швидше підемо!

ІХ

Прославно жінку — Матір, невичерпне джерело всепереможного життя!

Тут буде мова про залізного Тімур-ленга, кривого барса, про Сахіб-і-Кірані — щасливого завойовника, про Тамерлана, як назвали його невірні, про людину, що хотіла зруйнувати цілий світ.

П'ятдесят років ходив він по землі, залізна ступня його давила міста і держави, як нога слона — мурашники, червоні ріки крові текли від його шляхів на всі сторони; він будував високі вежі з кісток переможених народів; він руйнував життя, змагаючись силою своєю із Смертю, він мстив їй за те, що вона взяла сина його Джигангіра; страшний чоловік — він хотів відібрати в неї всі жертви — хай здохне вона з голоду й туги!

З того дня, як помер син його Джигангір і народ Самарканда зустрів переможця лихих Джеттів одягнений

у чорне й голубе, посипавши голови свої пилом і попелом, з того дня і до години зустрічі з Смертю в Отрарі, де вона поборолала його,— тридцять років Тимур ні разу не усміхнувся — так жив він, стуливши губи, ні перед ким не схиляючи голови, і серце його було закрите для жалощів тридцять років!

Прославмо в світі жінку — Матір, єдину силу, перед якою покійно схиляється Смерть! Тут буде сказана правда про Матір, про те, як схилювся перед нею слуга і раб Смерті, залізний Тамерлан, кривавий бич землі.

От як це було.

Бенкетував Тимур-бек у прекрасній долині Канігула, вкритій хмарами троянд та жасміну,— в долині, яку поети Самарканда назвали «Кохання квітів» і звідки видно голубі мінарети великого міста, голубі бані мечетів.

П'ятнадцять тисяч круглих наметів розкинуто в долині широким віялом, всі вони — як тюльпани, і над кожним — сотні шовкових прапорів тріпочуть, як живі квіти.

А в середині їх — намет Гуругана-Тимура — як цар серед них. Він чотирикутний, сто кроків по боках, три списи заввишки, його середина — на дванадцяти золотих колонах завтовшки з людину, на верху його голуба баня, весь він з чорних, жовтих, голубих смуг шовку, п'ятсот червоних шнурів прикріпили його до землі, щоб він не знявся в небо, чотири срібних орли по кутах його, а під банею, всередині намету, на підвищенні — п'ятий, сам непереможний Тимур-Гуруган, цар царів.

На нім широка одежа з шовку небесного кольору, її обсипають зерна перлів — не більше як п'ять тисяч крупних зерен, так! На його страшний сивий голові — біла шапка з рубіном на гострій верхівці, і метляється — виблискує це криваве око, озираючи світ.

Лице Кривого — як широкий ніж, вкритий іржею від крові, в яку він занурювався тисячі разів; його очі вузькі, але вони бачать усе, і блиск їх подібний до холодного блиску царамута, улюбленого каменю арабів, який невірні називають смарагдом і який убиває чорну неміч. А у вухах царя — серги з рубінів Цейлона, з каменів кольору уст вродливої дівчини.

На землі, на килимах, яких більше немає,— триста золотих жбанів з вином і все, що потрібне для бенкету

царів; позад Тімура сидять музиканти, поруч нього — нікого, біля ніг його — його кривні, царі й князі, і начальники війська, а найближче до нього — п'яний Кермані-поет, той, що одного разу, на запитання руйнівника світу:

— Кермані! Скільки б ти дав за мене, коли б мене продавали? — відповів сіячеві смерті й жаху:

— Двадцять п'ять аскерів.

— Але ж це ціна тільки мого пояса! — скрикнув здивований Тімур.

— Я й думаю тільки про пояс, — відповів Кермані, — тільки про пояс, бо сам ти не вартий ні шеляга!

От як говорив поет Кермані з царем царів, людиною зла й жаху, і хай буде для нас слава поета, друга правди, назавжди вища від слави Тімура!

Прославно поетів, у яких один бог — красиво сказане, безстрашне слово правди, от хто бог для них — назавжди!

І от, в час веселощів, розгулу, гордих спогадів про бої й перемоги, серед гамору музики й народних ігрищ перед царевим наметом, де стрибали незліченні пістряві блазні, боролися силачі, вигиналися канатні танцюристи, примушуючи думати, що в їх тілах немає кісток, змагаючись у вправності вбивати, фехтували воїни і йшла вистава з слонами, яких пофарбували в червоний і зелений кольори, зробивши тим одних — жахливими і смішними — других, — в цей час радості людей Тімура, п'яних від страху перед ним, від гордості з його слави, від втоми перемог, і вина, і кумису, — в цей безумний час, раптом, крізь гамір, як блискавка крізь хмару, до ушей переможця Баязета-султана долетів крик жінки, гордий крик орлиці, звук, знайомий і рідний його ображеній душі, — ображеній Смертю і тому жорстокій до людей і життя.

Він наказав дізнатися, хто там кричить голосом без радості, і йому сказали, що прийшла якась жінка, вона вся в пилі і лахмітті, вона здається божевільною, говорить по-арабському і вимагає — вона вимагає! — бачити його, володаря трьох країн світу.

— Приведіть її! — сказав цар.

І от перед ним жінка — боса, в шматті злинялого на сонці одягу, чорне волосся її було розпушене, щоб прикрити голі груди, лице її — як бронза, а очі — владні, і темна рука, простягнена до Кривого, не тремтіла.

— Це ти переміг султана Баязета? — спитала вона.

— Так, я. Я переміг багатьох і його і ще не стомився від перемог. А що ти скажеш про себе, жінко?

— Слухай! — сказала вона. — Що б ти не зробив, ти — тільки людина, а я — Мати! Ти служиш смерті, я — життю. Ти винен передо мною, і от я прийшла вимагати, щоб ти спокутував свою вину, — мені казали, що девіз твій — «сила — в справедливості», — я не вірю цьому, але ти мусиш бути справедливим до мене, бо я — Мати!

Цар був досить мудрий для того, щоб відчутти за зухвальством слів силу їх, — він сказав:

— Сядь і говори, я хочу слухати тебе!

Вона сіла — як їй здалося вигідніше — в тісне коло царів, на килим, і от що розказала вона:

— Я — з-під Салерно, це далеко, в Італії, ти не знаєш, де! Мій батько — рибалка, мій чоловік — теж, він був вродливий, як щаслива людина, — це я поїла його щастям! І ще був у мене син — найкращий хлопчик на землі...

— Як мій Джигангір, — тихо сказав старий воїн.

— Найвродливіший і найрозумніший хлопчик — це мій син! Йому було шість років уже, коли до нас на берег з'явилися сарацини-пірати, вони забили батька мого, чоловіка і ще багатьох, а хлопчика вкрали, і от чотири роки, як я його шукаю на землі. Тепер він у тебе, я це знаю, бо воїни Баязетові схопили піратів, а ти — переміг Баязета і відібрав у нього все, ти повинен знати, де мій син, повинен віддати мені його!

Всі засміялися, і сказали тоді царі — вони завжди вважають себе за мудрих!

— Вона — божевільна! — сказали царі і друзі Тимурові, князі й начальники війська його, і всі сміялися.

Тільки Кермані дивився на жінку серйозно, і з великим подивом — Тамерлан.

— Вона божевільна, як Мати! — тихо мовив п'яний поет Кермані; а цар — ворог світу — сказав:

— Жінко! Як же ти прийшла з цієї країни, невідомої мені, через моря, ріки й гори, через ліси? Чому звірі й люди, — що часто лютіші від найлютіших звірів, — не зробили тобі зла, адже ти йшла, навіть не маючи зброї, єдиного друга беззахисних, який не зраджує їх, доки у них є сила в руках? Мені треба знати все це, щоб повірити

тобі і щоб подив перед тобою не заважав мені зрозуміти тебе!

Прослаavimo жінку — Матір, чия любов не знає перепон, чії груди вигодували цілий світ! Усе прекрасне в людині — від проміння сонця і від молока Матері, — от що насичує нас любов'ю до життя!

Сказала вона Тімур-ленгові:

— Море я зустріла тільки одне, на нім було багато островів і рибальських човнів, а коли шукаєш любиме — дме попутний вітер. Ріки легко перепливати тому, хто народився й виріс на березі моря. Гори? — я не помітила гір.

П'яний Кермані весело сказав:

— Гора стає долиною, коли любиш!

— Були ліси по дорозі, так, це — було! Зустрічалися вепри, ведмеді, рисі і страшні бики, з головою, опущеною до землі, і двічі дивилися на мене барси, очима, як твої. Але кожен звір має серце, я говорила з ними, як з тобою, вони вірили, що я — Мати, і відходили, зітхаючи, — їм було жалко мене! Хіба ти не знаєш, що звірі теж люблять дітей і вміють боротися за життя і волю їх не гірше, ніж люди?

— Так, жінко! — сказав Тімур. — І часто — я знаю — вони люблять сильніше, борються завзятіше, ніж люди!

— Люди, — говорила вона далі, як дитя, бо кожна Мати — сто раз дитя в душі своїй, — люди — це завжди діти своїх матерів, — сказала вона, — адже в кожного є Мати, кожен чийсь син, навіть і тебе, старий, — ти знаєш це — породила жінка, ти можеш зректися бога, але цього не зречешся і ти, старий!

— Так, жінко! — скрикнув Кермані, безстрашний поет. — Так, — від збіговиша биків — телят не буде, без сонця не квітнуть квіти, без кохання немає щастя, без жінки немає кохання, без Матері — нема ні поета, ні героя!

І сказала жінка:

— Віддай мені мою дитину, бо я — Мати і люблю її!

Поклонімося жінці — вона народила Мойсея, Магомета і великого пророка Ісуса, якого умертвили злі, але — як сказав Шеріфеддін — він ще воскресне і приїде судити живих і мертвих, в Дамаску це буде, в Дамаску!

Поклонімося Тій, що невтомно родить нам великих!

Арістотель — син Ії, і Фірдусі, і солодкий, як мед, Сааді, і Омар Хайям, подібний до вина, змішаного з отрутою, Іскандер і сліпий Гомер — це все Ії діти, всі вони пили Ії молоко, і кожного Вона ввела в світ за руку, коли вони були на зріст не вищі від тюльпана, вся гордість світу — від Матерів!

І от задумався сивий руйнівник міст, кривий тигр Тімур-Гуруган, і довго мовчав, а потім сказав до всіх:

— Мен гангрі кулі Тімур! Я, раб божий Тімур, кажу що слід! От — жив я, вже багато років земля стогне підо мною, і тридцять років, як я нищу жниво смерті от цією рукою, — для того нищу, щоб помститися над нею за сина мого Джигангіра, за те, що вона згасила сонце серця мого! Боролися зі мною за царства й міста, але — ніхто, ніколи — за людину, і не мала людина ціни в очах моїх, і не знав я — хто вона і навіщо на шляху моему? Це я, Тімур, сказав Баязетові, перемігши його: «О Баязет, як видно — перед богом ніщо держави й люди, дивися — він віддає їх у владу таких людей, як ми: ти — сліпий на одне око, я — кривий!» Так сказав я йому, коли його привели до мене в кайданах і він не міг стояти під вагою їх, так сказав я, дивлячись на нього у нещасті, і відчув життя гірким, як полинь, трава руїн!

— Я, раб божий Тімур, кажу що слід! От — сидить передо мною жінка, яких не злічити, і вона збудила в душі моїй почуття, невідомі мені. Говорить вона до мене, як до рівного, і вона не просить, а — вимагає. І я бачу, зрозумів я, чого така сильна ця жінка, — вона любить, і любов помогла їй збагнути, що дитина її — іскра життя, від якої може спалахнути полум'я на багато віків. Хіба всі пророки не були дітьми, і герої — немічними? О Джигангір, огонь моїх очей, може, тобі — судилося зігріти землю, засіяти її щастям — я добре полляв її кров'ю, і вона стала ситою!

Знов довго думав бич народів і сказав нарешті:

— Я, раб божий Тімур, кажу що слід! Триста вершників пойдуть зараз же у всі кінці землі моєї, і нехай знайдуть вони сина цієї жінки, а вона буде ждати тут, і я буду ждати разом з нею; а той, хто вернеться з дитиною на сідлі свого коня, він буде щасливий — каже Тімур! Так, жінко?

Вона відкинула з лица чорне волосся, усміхнулася йому і відказала, кивнувши головою:

— Так, царю!

Тоді встав цей страшний старик і мовчки вклонився їй, а веселий поет Кермані говорив, як дитя, з великою радістю:

Що є краще співу про зірки і квіти?
Всякий зразу скаже: про кохання спів!
Що є краще сонця в ясний день травневий?
Хто кохає, скаже: та, котру люблю!

Ах, прекрасні зорі на північнім небі — знаю!
І прекрасне сонце в ясний літній день — знаю!
Милої обличчя краще за всі квіти — знаю!
І її усмішка сонця ласкавіш — знаю!

Та найкраща пісня ще не народилась,
Пісня про початок всіх початків світу,
Спів про серце світу, про чарівне серце
Тої, що ми, люди, Матір'ю звемо!

І сказав Тімур-ленг своєму поетові:

— Так, Кермані! Не помилився бог, обравши твої уста на те, щоб провіщати його мудрість!

— Е! Бог сам — хороший поет! — мовив п'яний Кермані.

А жінка усміхалася, і усміхалися всі царі й князі, воєначальники і всі інші діти, дивлячись на неї — Матір!

Все це — правда; всі слова тут — істина, про це знають наші матері, спитайте їх, і вони скажуть:

— Так, усе це вічна правда, ми — дужчі за смерть, ми, що безупинно даруємо світові мудреців, поетів і героїв, ми, хто сіє в ньому все, чим він славен!

Х

Гарячий день, тиша; життя застигло в світлому спокої, небо ласкаво дивиться на землю голубим ясним оком, сонце — огненна зіниця його.

Море гладко викуване з синього металу, пістряві човни рибалок непорушні, неначе впаяні в півколо затоки, яскраве, як небо. Пролетить чайка, ліниво махаючи крильми — вода покаже другого птаха, білішого і кращого від того, що в повітрі.

Мріє далечінь; там у тумані тихо пливе — або, розжарений сонцем, тане — ліловий острів, самотня скеля серед моря, ласкавий самоцвітний камінь в кільці Неаполітанської затоки.

Порізаний уступами кам'янистий берег спускається до моря, весь він кучерявий і пишний у темному листі винограду, апельсинових дерев, лимонів та фіг, весь у тьмяному сріблі листя олів. Крізь потік зелені, що стрімко спадає в море, привітно всміхаються золоті, червоні та білі квіти, а жовті й жовтогарячі плоди нагадують про зорі безмісячної задушної ночі, коли небо темне, повітря вогке.

У небі, морі і душі — тиша, хочеться чути, як усе живе безмовно співає молитву богові-Сонцю.

Поміж садами в'ється стежка, і нею, тихо спускаючись з каменя на камінь, іде до моря висока жінка у чорному вбранні, воно вигоріло на сонці до бурих плям, і навіть здалеку видно його латки. Голова її не покрита — блищить срібло сивого волосся, дрібними кільцями воно обсіпає її високе чоло, скроні і темну шкіру щік; це волосся, мабуть, неможливо зачесати гладко.

Обличчя в неї різке, суворе, побачивши раз — його запам'ятаєш назавжди: є щось глибоко древнє в цьому сухому обличчі, а коли зустрінеш прямий і темний погляд її очей — мимоволі пригадуються гарячі пустині сходу, Дебора та Юдіф.

Нахиливши голову, вона плете щось червоне; виблискує сталь крючка, клубок вовни схований десь в одязі, але здається, що червона нитка виходить з грудей цієї жінки. Стежка стрімка й примхлива, чути, як шарудить, обсіпаючись, каміння, але ця сива сходить так упевнено, немов ноги її бачать дорогу.

От що розказують про цю людину: вона вдова, чоловік її, фібалка, незабаром після весілля поїхав ловити рибу і не вернувся, залишивши її з дитиною під серцем.

Коли дитина народилася, жінка почала ховати її від людей, не виходила з нею на вулицю, на сонце, щоб похвалитися сином, як це роблять усі матері, держала його в темному кутку своєї халупи, кутаючи в ганчір'я, і довгий час ніхто з сусідів не бачив, який новонароджений, — бачили тільки його велику голову і величезні, нерухомі очі на жовтому обличчі. Помітили також, що вона, здорова і моторна, боролася перше з злиднями невтомно,

весело, уміючи надихнути бадьорість духу і іншим, а тепер стала мовчазна, завжди про щось думала, хмурячись і дивлячись на все крізь туман смутку, чудним поглядом, який неначе запитував про щось.

Небагато треба було часу на те, щоб усі довідалися про її горе: дитина народилася потворою, от чому вона ховала її, от що гнітило її.

Тоді сусіди сказали їй, що, звичайно, вони розуміють, як соромно жінці бути матір'ю потвори; ніхто, крім мадонни, не знає, чи справедливо покарана вона цією жорстокою кривдою, проте дитина не винна ні в чому і вона даремно позбавляє її сонця.

Вона послухала людей і показала їм сина — руки й ноги в нього були короткі, як плавці риби, голова, роздута у величезну кулю, ледве трималася на тонкій, миршавій шиї, а обличчя — наче в старого, все в зморшках, на ньому двоє мутних очей і великий рот, розтягнений у мертво посмішку.

Жінки плакали, дивлячись на нього, чоловіки, гидливо зморщивши обличчя, похмуро відійшли; мати потвори сиділа на землі, то ховаючи голову, то підводячи її і дивлячись на всіх так, наче без слів питала про щось, чого ніхто не розумів.

Сусіди зробили для потвори ящик — наче домовину, набили його пачосами вовни й ганчір'я, посадовили виродка в це м'яке, душе гніздо і поставили ящик у холодку надворі, потай сподіваючись, що під сонцем, яке щоденно робить чудеса, станеться і ще одне чудо.

Але час минав, а він залишався таким, як був: величезна голова, довгий тулуб з чотирма безсилимими додатками; тільки усмішка його набирала все яснішого виразу ненаситної жадібності, та рот сповнявся двома рядами гострих, кривих зубів. Коротенькі лапи навчилися хапати шматки хліба і майже безпомилково тягли їх у великий, гарячий рот.

Він був німий, та коли де-небудь близько від нього їли і виродок чув запах їжі, він глухо мукав, розкривши пащу і хитаючи важкою головою, а мутні білки його очей вкривалися червоною сіткою кривавих жилок.

Ів він багато і щодалі — все більше, мукання його робилося безнастанним; мати, не покладаючи рук, працювала, але часто заробіток її був нікчемний, а інколи його й зовсім не було. Вона не скаржилася і неохоче —

завжди мовчки — приймала допомогу від сусідів, та коли її не було вдома, сусіди, роздратовані муканням, забігали у двір і пхали в ненаситний рот скоринки хліба, овочі, фрукти — все, що можна було їсти.

— Скоро він тебе всю обгризе! — говорили їй. — Чому ти не віддаси його куди-небудь у притулок, в лікарню?

Вона похмуро відповідала:

— Я породила його, я й повинна його годувати.

Була вона гарна, і не один мужчина шукав її кохання, всі — без успіху, а одному, що подобався їй більше за інших, вона сказала:

— Я не можу бути тобі дружиною, боюся народити ще виродка, це було б соромно тобі. Ні, іди собі!

Чоловік умовляв її, нагадував їй про мадонну, що справедлива до матерів і має їх за сестер своїх, — мати потвори відповіла йому:

— Я не знаю, в чому винна, але — от, покарана люто.

Він благав, плакав і лютував, тоді вона сказала:

— Не можна робити того, в що не віриш. Іди!

Він пішов кудись далеко, назавжди.

І так багато років напихала вона бездонну пашу, яка безнастанно жувала, він пожирав плоди її праці, її кров і життя, голова його росла і ставала все страшнішою, схожа на кулю, готову відірватися від безсилої, тонкої шиї і полетіти, зачіпаючи за роги домів, ліниво похитуючись з боку в бік.

Всякий, хто заглядав у двір, мимоволі зупинявся, вражений, здригаючись, не вміючи збагнути — що він бачить? Біла муру, зарослого виноградом, на каменях, як на жертovníку, стояв ящик, а з нього підводилася ця голова, і, виразно виступаючи на тлі зелені, притягало до себе погляд прохожого жовте, вкрите зморшками, вилицювате обличчя, витріщалися, вилізаючи з орбіт і надовго вклеюючись у пам'ять кожному, хто їх бачив, тупі очі, здригався широкий, приплющений ніс, ворушилися непомірно розвинені вилиці і щелепи, фухалися дряблі губи, відкриваючи два ряди хижих зубів, і, ніби живучи своїм окремим життям, стирчали великі, чуйні, звірячі вуха — цю страшну машкару прикривала шапка чорного волосся, закрученого у дрібні кільця, неначе волосся негра.

Тримаючи в руці, короткій і маленькій, як лапа ящірки, шматок чого-небудь їстівного, виродок нахиляв

голову рухами птаха, що клює, і, одриваючи зубами їжу, голосно плямкав, сопів. Ситий, дивлячись на людей, він завжди вишкіряв зуби, а очі його зсувалися до перенісся, зливаючись у каламутну бездонну пляму на цьому напівмертвому обличчі, рухи якого нагадували агонію. А коли він був голодний, то витягав шию вперед і, розкривши червону пащу, ворущачи тонким гадючим язиком, вимогливо мукав.

Хрестячись і проказуючи молитви, люди відходили геть, згадуючи все погане, що вони пережили, всі нещастя, яких вони зазнали в житті.

Старий коваль, людина похмурого розуму, не раз говорив:

— Коли я бачу цей всежерущий рот, я думаю, що мою силу пожер хтось, подібний до нього, мені здається, що всі ми живемо і помираємо для паразитів.

У всіх ця німа голова викликала думки сумні, почуття, що лякали серце.

Мати виродка мовчала, прислухаючись до людських слів, волосся її швидко сивіло, зморшки з'являлися на обличчі, вона давно вже розучилася сміятись. Люди знали, що ночами вона нерухомо стоїть біля дверей, дивиться в небо і неначе виглядає когось; вони говорили один до одного:

— На що їй сподіватися?

— Посади його на площі коло старої церкви! — радили їй сусіди.— Там ходять чужоземці, вони не відмовляться кинути йому кілька мідних монет щодня.

Мати злякано здригнулася, кажучи:

— Це буде жах, коли його побачать люди інших країн,— що вони подумають про нас?

Їй відповіли:

— Бідність — скрізь, всі знають про це!

Вона заперечливо похитала головою.

Але чужоземці, гнані нудьгою, вешталися скрізь, заглядали в усі двори і, певна річ, заглянули й до неї: вона була вдома, вона бачила гримаси гидливості і відрази на ситих обличчях цих нероб, чула, як вони говорили про її сина, кривлячи губи і примруживши очі. А надто вразили її в серце кілька слів, сказаних зневажливо, вороже, з очевидним торжеством.

Вона запам'ятала ці звуки, багато разів повторивши сама собі чужі слова, в яких її серце італійки й матері

відчувало образливий зміст; того самого дня вона пішла до знайомого комісiонера і спитала його — що значать ці слова?

— Вважаючи на те, хто їх сказав! — відповів він, нахмурившись. — Вони значать: Італія вимирає попереду всіх романських рас. Де ти чула цю брехню?

Вона, не відповівши, пішла.

А другого дня її син об'ївсь чимсь і помер у корчах.

Вона сиділа на дворі коло ящика, поклавши долоню на мертву голову свого сина, спокійно дожидаючи чогось, запитливо дивлячись в очі кожному, хто приходив до неї, щоб поглянути на померлого.

Усі мовчали, ніхто ні про що не питав її, хоч, може, багатьом хотілося привітати її, — вона звільнилася від рабства, — сказати їй втішливе слово — вона втратила сина, але — всі мовчали. Інколи люди розуміють, що не про все можна говорити до кінця.

Після того вона ще довго дивилася в обличчя людям, неначе запитуючи їх про щось, а потім стала така сама проста, як усі.

ХІ

Про Матерів можна розказувати без кінця.

Уже кілька тижнів місто було оточене тiсним кільцем ворогів, закованих у залізо; ночами запалювалися вогнища, і вогонь дивився з чорної темряви на міські мури безліччю червоних очей — вони палали зловтішно, і це підстерігаюче горіння викликало в обложеному місті похмурі думи.

З мурів бачили, як все тiсніше затягалася петля ворогів, як мигтять довкола вогнів їх чорні тiні; було чути іржання ситих коней, долітав брязкіт зброї, голосний регіт, лунали веселі пісні людей, упевнених у перемозі, — а що тяжче чути, ніж сміх та співи ворога?

Всі ручаї, що живили місто водою, вороги закидали трупами, вони повипалювали виноградники навколо мурів, повитоптували поля, повирубували сади — місто було відкрите зідусіль. і майже шодня гармати й мушкети ворогів обсипали його чавуном та свинцем.

Вузькими вулицями міста понуро крокували загони солдатів, стомлених боями, напівголодних; з вікон будинків лунали стогони поранених, крики марення, молитви

жінок і плач дітей. Розмовляли притишено, півголосом і, перериваючи на півслові мову один одному, напружено дослухалися — чи не йдуть на штурм вороги?

Особливо нестерпним ставало життя звечора, коли серед тиші зойки і плач звучали виразніше й частіше, коли з ущелин далеких гір виповзали синьо-чорні тіні і, ховаючи ворожий табір, сунули до напіврозбитих мурів, а над чорними зубцями гір з'являвся місяць, як загублений щит, побитий ударами мечів.

Не сподіваючись допомоги, виснажені трудами й голодом, з кожним днем втрачаючи надії, люди з острахом дивилися на цей місяць, гострі зубці гір, чорні пащі ущелин і на гомінкій табір ворогів — все нагадувало їм про смерть, і жодна зоря не блищала втіхою для них.

У будинках боялися світити вогні, густа пільма заливала вулиці, і в цій пільмі, наче риба в глибині ріки, безмовно мелькала жінка, з головою закутана в чорний плащ.

Люди, побачивши її, питали одне одного:

— Це вона?

— Вона!

І ховалися в ніші під ворітьми, або, понуривши голови, мовчки пробігали повз неї, а начальники патрулів суворо попереджали її:

— Ви знову на вулиці, монна Маріанна? Глядіть, вас можуть убити, і ніхто не буде шукати винного в тому...

Вона випростовувалася, ждала, але патруль минав її, не зважаючи або гребуючи зняти руку на неї; озброєні люди обходили її, як труп, а вона залишалася в пільмі і знову тихо, самотньо йшла кудись, переходячи з вулиці у вулицю, німа й чорна, неначе втілення нещастя міста, а кругом, переслідуючи її, жалібно повзали сумні звуки: стогони, плач, молитви і понурі розмови солдатів, що зневірилися в перемозі.

Громадянка й мати, вона думала про сина і батьківщину: на чолі людей, що руйнували місто, стояв її син, веселий і безжальний красунь; ще недавно вона дивилася на нього з гордістю, як на дорогоцінний свій подарунок батьківщині, як на добру силу, яку породила вона в допомогу людям міста — гнізда, де вона народилася сама, породила й вигодувала його. Сотні нерозривних ниток зв'язували це серце з стародавнім камінням, з якого

її предки побудували будинки і склали міські мури, з землею, де лежали кістки її кривних, з легендами, піснями і надіями людей — втрачало це серце найближчу йому людину і плакало: було воно як терези, але, зважуючи в ньому любов до сина й міста, вона не могла зрозуміти — що легше, що важче?

Так ходила вона ногами по вулицях, і багато людей, не пізнаючи її, лякалося, сприймало чорну постать як уособлення смерті, близької до всіх, а пізнаючи, мовчки відходило геть від матері зрадника.

Але раз, у глухому закутку, біля міського муру, вона побачила другу жінку: стоячи навколішки біля трупа, непорушна, наче шматок землі, вона молилася, підвівши скорботне обличчя до зір, а на мурі, над головою її, тихо перемовлялися вартові, і скреготала зброя, зачіпаючи за каміння зубців.

Мати зрадника спитала:

— Чоловік?

— Ні.

— Брат?

— Син. Чоловіка вбито тринадцять день тому, а цього — сьогодні.

І, вставши з колін, мати вбитого покірно сказала:

— Мадонна все бачить, все знає, і я дякую їй!

— За що? — спитала перша, а та відповіла їй:

— Тепер, коли він чесно загинув у боротьбі за батьківщину, я можу сказати, що він будив у мені страх: легковажний, він занадто любив веселе життя, і було страшно, що заради цього він зрадить місто, як це зробив син Маріанни, ворог богів і людям, ватажок наших ворогів, хай буде він проклятий, і хай буде прокляте дерево, що носило його!..

Затуливши лице, Маріанна відійшла геть, а ранком другого дня прийшла до оборонців міста і сказала:

— Або вбийте мене за те, що мій син став ворогом вашим, або відчиніть мені ворота, я піду до нього...

Вони відповіли:

— Ти — людина, і мусиш любити батьківщину; твій син такий самий ворог тобі, як і кожному з нас.

— Я — мати, я його люблю і вважаю себе винною в тому, що він такий, яким став!

Тоді вони почали радитися, що зробити з нею, і вирішили:

— По честі — ми не можемо вбити тебе за гріх сина, ми знаємо, що ти не могла штовхнути його на цей страшний гріх, і догадуємося, як ти повинна мучитися. Але ти не потрібна місту навіть як заложниця — твій син не дбає про тебе, ми гадаємо, що він забув тебе, дявол, і — от тобі кара, коли ти думаєш, що заслужила її! Нам здається, що це страшніше від смерті!

— Так! — сказала вона. — Це — страшніше.

Вони відчинили ворота перед нею, випустили її з міста і довго дивилися з муру, як вона йшла по рідній землі, густо напоєній кров'ю, пролитою її сином: ішла вона поволі, з великим трудом відриваючи ноги від цієї землі, кланяючись трупам оборонців міста, гидливо відштовхуючи ногою поламану зброю — матері ненавидять зброю нападу, визнаючи тільки ту, якою захищається життя.

Вона немовби несла в руках під плащем келих, повний вологи, і боялася розхлюпати її; віддаляючись, вона ставала все меншою, а тим, що дивилися на неї з муру, здавалося, ніби разом з нею відходить від них туга й безнадія.

Бачили, як вона на півдорозі стала і, скинувши з голови відлогу плаща, довго дивилася на місто, а там, у ворожому таборі, помітили її, одну серед поля, і не поспішаючи, обережно, до неї наближались чорні, як вона, постаті.

Підійшли й спитали — хто вона, куди йде?

— Ваш ватажок — мій син, — сказала вона, і жоден солдат не подумав, що це неправда. Ішли поряд неї, хвалебно говорячи про те, який розумний і хоробрий її син, вона слухала їх, гордо підвівши голову, і не дивувалася — її син таким і повинен бути!

І от вона перед людиною, яку знала за дев'ять місяців до народження її, перед тим, кого вона ніколи не відчувала поза своїм серцем, — у шовку й оксамиті він перед нею, і зброя його в самоцвітах. Все — так, як повинно бути; саме таким вона бачила його багато разів уві сні — багатим, славетним і коханим.

— Мати! — говорив він, цілуючи її руки. — Ти прийшла до мене, значить, ти зрозуміла мене, і завтра я здобуду це прокляте місто!

— В якому ти народився, — нагадала вона.

Сп'янілий від подвигів своїх, збсжеволілий в жадобі

ще більшої слави, він говорив їй з зухвалим запалом молодості:

— Я народився в світі і для світу, щоб вразити його подивом! Я щадив це місто заради тебе—воно як скалка в носі моїй і заважає мені так швидко йти до слави, як я того хочу. Але тепер — завтра — я зруйную гніздо впертих!

— Де кожен камінь знає і пам'ятає тебе дитиною,— сказала вона.

— Каміння — німе, коли людина не примусить його говорити,— нехай гори заговорять про мене, от чого я хочу!

— Але — люди? — спитала вона.

— О так, я пам'ятаю про них, мати! І вони мені потрібні, бо тільки в пам'яті людей безсмертні герої!

Вона сказала:

— Герой—це той, хто творить життя всупереч смерті, хто перемагає смерть...

— Ні! — відказав він.— Той, хто руйнує, так само славен, як той, хто будує міста. Подивись—ми не знаємо, Еней чи Ромул збудували Рим, але — точно відоме ім'я Аларіха та інших героїв, що руйнували це місто...

— Яке пережило всі імена,— нагадала мати.

Так говорив він з нею до заходу сонця, вона все рідше припиняла його безумну мову, і все нижче хилилася її горда голова.

Мати — творить, вона — охороняє, і говорити при ній про руйнування — значить говорити проти неї, а він не знав цього і заперечував смисл її життя.

Мати — завжди проти смерті; рука, що вводить смерть у житла людей, ненависна й ворожа Матерям,— її син не бачив цього, засліплений холодним блиском слави, що умиртвляє серце.

І він не знав, що Мати — звір такий самий розумний, безжальний, як і безстрашний, коли йдеться про життя, яке вона, Мати, творить і охороняє.

Сиділа вона зігнувшись, і крізь відгорнуте полотнище багатого намету ватажка їй було видно місто, де вона вперше зазнала солодке тремтіння зачаття і болісні корчі народження дитини, яка тепер хоче руйнувати.

Багряне проміння сонця обливали мури й башти міста кров'ю, зловісно блишали шибки у вікнах, все місто здавалося пораненим, і через сотні ран лився червоний сік

життя; минав час, і от місто почало чорніти, як труп, і, наче похоронні свічі, зайнялися над ним зорі.

Вона бачила там, у темних домах, де боялися засвітити вогонь, щоб не привернути уваги ворогів, на вулицях, повних темряви, запаху трупів, притишеного шепоту людей, що дожидали смерті,— вона бачила все і всіх; знайоме їй рідне стояло близько перед нею, мовчки дожидаючи її рішення, і вона відчувала себе матір'ю всім людям свого міста.

З чорних гірських верховин у долину спускалися хмари і, наче крилаті коні, летіли на місто, роковане на смерть.

— Може, ми нападємо на нього ще вночі,—говорив її син,—якщо ніч буде досить темна! Незручно вбивати, коли сонце дивиться в очі і блиск зброї сліпить їх — завжди при цьому багато непевних ударів,— говорив він, розглядаючи свій меч.

Мати сказала йому:

— Ходи сюди, поклади голову на груди мені, спочинь, згадуючи, який веселий і добрий був ти дитиною і як усі любили тебе...

Він послухався, приліг на коліна до неї і закрити очі, кажучи:

— Я люблю тільки славу і тебе, за те, що ти породила мене такого, який я є.

— А жінки? — спитала вона, нахилиючись над ним.

— Їх — багато, вони швидко набридають, як усе занадто солодке.

Вона спитала його востаннє:

— І ти не хочеш мати дітей?

— Навіщо? Щоб їх убили? Хто-небудь, подібний до мене, уб'є їх, а мені це буде боляче, і тоді я вже буду старий і безсилий, щоб помститися за них.

— Ти вродливий, але безплідний, як блискавка,— сказала вона, зітхнувши.

Він відповів, усміхаючись:

— Так, як блискавка...

І задрімав на грудях матері, як дитина.

Тоді вона, накривши його своїм чорним плащем, устромила ніж у серце йому, і він, здригнувшись, в ту ж мить помер — адже вона добре знала, де б'ється синове серце. І скинувши труп його з колін своїх під ноги ворогів, вона сказала у бік міста:

— Людина — я зробила для батьківщини все, що могла; Мати — я залишаюся з своїм сином! Мені вже пізно родити другого, життя моє нікому не потрібне.

І той самий ніж, ще теплий від крові його — її крові, — вона твердою рукою встромила собі в груди і теж влучила в саме серце, — коли воно болить, в нього легко влучити.

XII

Дзвенять цикади.

Неначе тисячі металевих струн натягнуті в густому листі олив, вітер колише шорстке листя, воно торкається струн, і ці легкі безупинні дотики сповнюють повітря гарячим, п'янким звуком. Це — ще не музика, але здається, що невидимі руки настроюють сотні невидимих арф, і весь час напружено дожидаєш, що от настане момент мовчання, а потім потужно вибухне струнний гімн сонцю, небу і морю.

Дме вітер, дерева гойдаються і наче йдуть з гори до моря, струшуючи верховіттям. Об прибережні каміння рівномірно й глухо б'є хвиля; море — все в живих білих плямах, неначе незліченні пташині зграї спустилися на його синю рівнину, всі вони плывуть в одному напрямку, зникають, пірнаючи в глибину, знову з'являються і дзвенять ледве чутно. І, неначе тягнучи їх за собою, на обрії хитаються, високо знявши триярусні вітрила, два судна, теж подібні до сірих птахів; все це — нагадуючи давній, напівзабутий сон — не схоже на життя.

— На ніч розгуляється сильний вітер! — каже старий рибалка, сидючи в затінку від каміння, на маленькому пляжі, всіяному дзвінкою галькою.

Прибій накідав на каміння волокна пахучої морської трави — рудої, золотавої і зеленої; трава в'яне на сонці й гарячому камінні, солоне повітря напоєне терпким запахом йоду. На пляж одна по одній вибігають кучеряві хвилі.

Старий рибалка, схожий на птаха — маленьке стиснене обличчя, горбатий ніс і невидимі в темних зморшках шкіри, круглі, мабуть, дуже зіркі очі. Пальці на руках крочкуваті, мало рухливі й сухі.

— Півсотні років тому, синьйор, — каже старий, в тон шарудінню хвиль і дзвенінню цикад, — якось був такий

самий веселий і гомінкий день, коли все сміється й співає. Моему батькові було сорок, мені — шістнадцять, і я був закоханий, це — неминуче в шістнадцять років і при гарному сонці.

— «Поїдемо, Гвідо, по пецконі»,— сказав батько.— Пецконі, синьйор, дуже делікатна й смачна риба з рожевими плавцями, її називають також кораловою рибою, бо вона водиться там, де є корали, дуже глибоко. Її ловлять, стоячи на якорі, гачком з важким грузилом. Красива риба.

— І ми поїхали, нічого не чекаючи, крім доброї удачі. Мій батько був дужий чоловік, досвідчений рибалка, але незадовго перед тим він нездужав — боліли груди, і пальці на рвках у нього були покручені ревматизмом — хвороба рибалок.

— Це дуже хитрий і злий вітер, оцей, що так приємно віє на нас з берега, наче тихенько штовхаючи в море,— там він підходить до вас непомітно і раптом кидається на вас, наче ви образили його. Барка враз зірвана і летить за вітром, іноді догори кілем, а ви—в воді. Це трапляється за одну хвилину, ви не встигнете виляятись або згадати ім'я боже, як вас уже кружить, жене в далечінь. Розбійник чесніший від цього вітру. А втім — люди завжди чесніші від стихії.

— Еге, так от цей вітер і вдарив нас за чотири кілометри від берега — зовсім близько, як бачите, вдарив несподівано, як боягуз і падлюка.

— «Гвідо! — сказав батько, хапаючи весла понівеченими руками.— Тримайся, Гвідо! Живенько — якір!»

— Та поки я вибирав якір, батько дістав удар веслом у груди — видерло весла з рук у нього — він звалився на дно непритомний. Мені ніколи було допомогти йому, що-секунди нас могло перекинути. Спочатку — все робиться швидко: коли я сів на весла — ми вже мчали кудись, оточені водяним пилом, вітер зривав верхівки хвиль і кропив нас, наче священик, тільки з більшою ретельністю і зовсім не на те, щоб змити наші гріхи.

— «Це серйозно, сину мій! — сказав батько, прийшовши до пам'яті і глянувши туди, де був берег.— Це — надовго, любий мій».

— Коли молодий — не легко віриш у небезпеку, я пробував гребти, робив усе, що треба робити в воді у небезпечну хвилину, коли цей вітер — подих злих дияво-

лів — ласкаво рие вам тисячі могил і безплатно співає реквієм.

— «Сиди тихо, Гвідо,— сказав батько, усміхаючись і струшуючи воду з голови.— Яка користь копирсати море сірниками? Бережи силу, інакше тебе марно будуть дождати вдома».

— Кидають зелені хвилі наш маленький човен, як діти м'яч, заглядають до нас через борти, підіймаються над головами, ревуть, трясуть, ми падаємо в глибокі ями, підіймаємось на білі хребти — а берег тікає від нас все далі і теж танцює, як наша барка. Тоді батько каже до мене:

— «Ти, може, повернешся на землю, я — ні! Послухай, що я говоритиму тобі про рибу й роботу...»

— І він став розказувати мені все, що знав про звички тих і тих риб,— де, коли та як успішніше ловити їх.

— «Може, нам краще помолитися, батьку?» — порадив я, коли зрозумів, що наші справи кепські: ми були наче пара кролів серед зграї білих псів, що звідусіль скалили зуби на нас.

— «Бог бачить усе! — сказав він.— Йому відомо, що от люди, створені для землі, гинуть у морі і що один з них, не маючи надії на порятунок, повинен переказати синові те, що він знає. Робота потрібна землі й людям — бог розуміє це...»

— І, розказавши мені все, що знав про роботу, батько став говорити про те, як треба жити з людьми.

— «Чи тепер час учити мене? — сказав я.— На землі ти не робив цього!»

— «На землі я не відчував смерті так близько».

— Вітер вив, як звір, і хлюпали хвилі — батькові доводилося кричати, щоб я чув, і він кричав:

— «Завжди поведься так, ніби нікого нема кращого за тебе і нема нікого гіршого,— це буде правильно! Дворянин і рибалка, священик і солдат — одне тіло, і ти такий же необхідний орган його, як усі інші. Ніколи не підходь до людини, думаючи, що в ній більше поганого, ніж доброго,— думай, що доброго більше в ній,— так воно й буде! Люди дають те, чого питають у них».

— Це, звичайно, було сказано не зразу, а так, знаєте, наче команда: нас кидало з хвилі на хвилю, і то знизу, то згори, крізь бризки води я чув ці слова. Багато чого

відносив вітер перше, ніж воно доходило до мене, багато чого я не міг зрозуміти — чи тоді час учитися, синьйор, коли кожна хвилина загрожує смертю! Мені було страшно, я вперше бачив море таким шаленим і відчував себе таким безсилим у ньому. І я не можу сказати — тоді чи пізніше, згадуючи про ці години, я зазнав почуття, яке й досі живе в пам'яті мого серця.

— Як тепер бачу батька: він сидить на дні барки, розкинувши хворі руки, вчепившись у борти пальцями, капелюх зміло з нього, хвилі кидаються на голову й на плечі йому то з правого боку, то з лівого, б'ють ззаду й спереду, він стріпує головою, пирхає і час від часу кричить мені. Мокрий, він став маленьким, а очі в нього величезні від страху, а, може, з болю. Я гадаю — з болю.

— «Слухай! — кричав мені. — Ей — чуєш?»

Інколи я відповідав йому:

— «Чую!»

— «Пам'ятай — усе гарне від людини».

— «Гаразд!» — відповідаю я.

— Ніколи він не говорив так зо мною на землі. Був веселий, добрий, але мені здавалося, що він дивиться на мене глузливо й недовірливо, що я для нього ще дитина. Інколи це ображало мене — молодість самолюбива.

— Його крики гамували мій страх, мабуть, тому я так добре пам'ятаю все.

Старий рибалка помовчав, подивився на біле море, усміхнувся і сказав, підморгнувши:

— Придивившись до людей, я знаю, синьйор, пам'ятати — це все одно, що зрозуміти, а чим більше розумієш, тим більше бачиш доброго, це вже так, повірте!

— Еге, так от — пам'ятаю я його миле мені мокре обличчя і величезні очі — дивились вони на мене серйозно, з любов'ю, і так, що я знав тоді — мені судилося загинути не того дня. Боявся, але знав, що не загину.

— Нас, звичайно, перекинуло. От — ми обидва в клекочучій воді, в піні, що сліпить нас, хвилі кидають наші тіла, б'ють їх об кіль барки. Ми ще раніше поприв'язували до банок усе, що можна було прив'язати, у нас у руках мотузки, ми не відірвемося від нашої барки, поки є сила, але — держатися на воді важко. Кілька разів мене або його викидало на кіль і ту ж мить змивало

з нього. Найголовніше тут у тому, що крутиться голова, глухнеш і сліпнеш — очі й вуха залиті водою, і дуже багато ковтаєш її.

— Це тяглося довго — годин сім, потім вітер враз переминівся, густо ринув до берега, і нас понесло до землі. Тут я зрадив, закричав:

— «Держись!»

— Батько теж кричав щось, я зрозумів одне слово:

— «Розіб'є...»

— Він думав про каміння, воно було ще далеко, я не повірив йому. Але він краще від мене знав діло, — ми мчали серед гір води, приссавшись, наче равлики, до нашої годувальниці, добре побиті об неї, вже знесилені й занімілі. Це тривало довго, та коли стало видно темні гори берега — все пішло з невимовною швидкістю. Хитаючись, вони посувалися до нас, нахилились над водою, готові звалитися на голови наші, — раз, раз — підкидають білі хвилі наші тіла, тріщить наша барка, наче горіх під каблуком чобота, мене відірвало від неї, бачу зламані чорні ребра скель, гострі, як ножі, бачу батькову голову високо наді мною, потім — над цими пазурами дияволів. Його піймали години через дві, з переламаною спиною і розбитим до мозку черепом. Рана на голові була величезна, частину мозку вимило з неї, але я пам'ятаю сірі, з червоними прожилками, шматочки в рані, неначе мармур або піна з кров'ю. Понівечений він був жахливо, весь поламаний, але обличчя — чисте, спокійне, і очі добре, щільно заплющені.

— Я? Так, мене теж добре пом'яло, на берег мене витягли без пам'яті. Нас принесло до суходолу, за Амальфі — чуже місце, та, звичайно, свої люди — теж рибалки, такі пригоди їх не дивують, але роблять добрими: люди, що живуть серед небезпек, завжди добрі!

— Я думаю, що не зумів розказати про батька так, як відчуваю, і те, що п'ятдесят один рік держу в серці, — це потребує особливих слів, навіть, може, пісні, але — ми люди прості, як риби, і не вміємо говорити так красиво, як хотілося б! Відчуваєш і знаєш завжди більше, ніж можеш сказати.

— Тут вся річ у тому, що він, мій батько, в годину смерті, знаючи, що йому не врятуватися від неї, не злякався, не забув за мене, свого сина, і знайшов силу й

час переказати мені все, що на його думку було важливим. Шістдесят сім років прожив я і можу сказати, що все, чого він навчив мене,— правда!

Старий скинув свій плетений ковпак, колись червоний, тепер бурий, дістав з нього люльку і, нахиливши голий, бронзовий череп, з притиском сказав:

— Усе правда, дорогий синьйор! Люди такі, якими ви хочете бачити їх, дивіться на них добрим очима, і вам буде добре, їм — теж, від того вони стануть ще кращі, ви — теж! Це — річ проста!

Вітер усе дужчав, хвилі робилися вищі, гостріші, біліші; вирости птахи на морі, вони все поквалніше плывуть у далечінь, а два кораблі з триярусними вітрилами вже зникли за синьою смугою обрію.

Стрімкі береги острова в піні хвиль, буянючи, хлюпає синя вода, і невтомно, пристрасно дзвенять цикади.

ХІІІ

Того дня, коли це сталося, віяв широко, вогкий вітер з Африки — поганий вітер! — він дратує нерви, приносить лихі настрої. От чому два візники — Джузеппе Чіротта і Луїджі Мета — посварилися. Сварка виникла непомітно, не можна було зрозуміти, хто перший спричинивсь до неї, люди бачили тільки, як Луїджі кинувся на груди Джузеппе, намагаючись схопити його за горло, а той, увібравши голову в плечі, сховав свою товсту червону шію і наставив чорні міцні кулаки.

Їх ту ж мить розборонили й спитали:

— У чім річ?

Синій з гніву, Луїджі крикнув:

— Нехай цей бик повторить при всіх, що він сказав про мою дружину!

Чіротта хотів одійти, він сховав свої маленькі очі в складках зневажливої гримаси і, хитаючи круглою чорною головою, відмовлявся повторити образу, тоді Мета голосно сказав:

— Він каже, що пізнав, які солодкі пестоші моєї жінки!

— Еге! — сказали люди. — Це — не жарт, це потребує серйозної уваги. Спокій, Луїджі! Ти тут — чужий, твоя дружина — наша людина, ми всі тут знали її дитиною,

і коли ображений ти — її вина падає на всіх нас, —
будьмо правдиві!

Приступили до Чіротта.

— Ти сказав це?

— Егеж, — признався він.

— І це — правда?

— Хто коли чув, що я сказав неправду?

Чіротта — порядна людина, хороший сім'янин, — справа набирала дуже неприємного характеру — люди були збентежені і замислилися, а Луїджі пішов додому і сказав Кончетті:

— Я — від'їжджаю! Я не хочу знати тебе, коли ти не доведеш, що слова цього негідника — наклеп.

Вона, звичайно, плакала, але ж — сльози не виправдують; Луїджі відштовхнув її, і от вона залишилася одна, з дитиною на руках, без грошей і хліба.

Вступилися жінки — поперед усіх Катаріна, що торгувала городиною, розумна лисиця, такий, знаєте, старий мішок, туго набитий м'ясом та кістками і подекуди дуже поморщений.

— Синьйори, — сказала вона, — ви вже чули, що тут йдеться про честь нас усіх. Це — не пустощі, нав'яні місячною ніччю, зачеплено долю двох матерів — так? Я беру Кончетту до себе, і вона житиме в мене, до дня, коли ми виявимо правду.

Так і зробили, а потім Катаріна і ця суха відьма Лючія, крикуха, що її голос чути на три милі, — взяли за бідного Джузеппе: покликали, та й ну щипати його душу, як стару ганчірку:

— Ну, добряго, скажи — ти брав її багато разів, Кончетту?

Товстий Джузеппе надув щоки, подумав і сказав:

— Один раз.

— Це можна було сказати і не думаючи, — зауважила Лючія вголос, але наче сама до себе.

— Сталося це ввечері, вночі, вранці? — питала Катаріна, зовсім як суддя.

Джузеппе, не подумавши, вибрав вечір.

— Було ще видно?

— Так, — сказав дурник.

— Так! Значить, ти бачив її тіло?

— Ну, певна річ!

— То скажи нам, яке воно!

Тут він зрозумів, до чого ці питання, і роззявив рота, як горобець, що подавився ячмінним зерном, зрозумів і забурмотів, гніваючись так, що його великі вуха налилися кров'ю і стали ліловими.

— Що ж,— каже,— я можу сказати? Адже я не розглядав її, як лікар!

— Ти їси овочі, не милуючись на них? — спитала Люція.— Але, може, ти все ж помітив одну особливість Кончеттіни? — питає вона далі і підморгує йому, змія.

— Все це сталося так швидко,— каже Джузеппе,— далекі, я нічого не помітив.

— Значить — ти її не мав! — сказала Катаріна,— вона добра стара, але, коли треба, вміє бути суворою. Одно слово — вони так заплутали його в суперечностях, що хлопець, нарешті, похилив дурну свою голову і признався:

— Нічого не було, я сказав це сперсердя.

Старих жінок не здивувало це.

— Так ми й думали,— сказали вони і, пустивши його з миром, передали діло на суд чоловікам.

Через день зібралось наше товариство робітників. Чіротта став перед ними, обвинувачений у наклепі на жінку, і старий Джакомо Фаска, коваль, сказав дуже непогано:

— Громадяни, товариші, добрі люди! Ми вимагаємо справедливості до себе — ми повинні бути справедливими один до одного, нехай усі знають, що ми розуміємо високу ціну того, що нам потрібне, і що справедливість для нас не пусте слово, як для наших хазяїв. Ось чоловік, що ославив жінку, образив товариша, зруйнував одну сім'ю і завдав горя другій, примусивши свою дружину мучитися з ревнощів і сорому. Ми повинні поставитись до нього суворо. Що ви радите?

Шістдесят сім язиків сказали одностайно:

— Геть його з комуни!

А п'ятнадцять розміркували, що це занадто суворо, і зав'язалася суперечка. Несамовито кричали — йшлося про долю людини, та й не одної, адже він одружений, має трое дітей, — чим винні жінка й діти? У нього — дім, виноградник, пара коней, четверо ослів для чужоземців, — все це здобуто його горбом і взяло чимало праці. Бідолаха Джузеппе стовбичив у кутку один, похмурий, як чорт серед дітей; сидів на стільці зігнувшись, нахи-

ливши голову, і м'яв у руках свій капелюх, уже здер з нього стрічку і потроху віддирав криси, а пальці на руках у нього танцювали, як у скрипалі. І коли спитали в нього — що він скаже? — він сказав, насилу розпрямивши тіло і звівшись на ноги:

— Я прошу милості! Адже ніхто не безгрішний. Прогнати мене з землі, де я жив понад тридцять років, де працювали мої предки, — це не буде справедливо!

Жінки теж були проти вигнання, і нарешті Фаска порадив учинити так:

— Я думаю, друзі, він буде добре покараний, коли ми покладемо на нього обов'язок утримувати жінку Луїджі та його дитину, — нехай він платить їй половину того, що заробляв Луїджіно!

Ще багато сперечалися, але кінець кінцем стали на цьому, і Джузеппе Чіротта був дуже задоволений, що збувся лиха так легко, та й усіх задовольнило це: діло не дійшло ні до суду, ні до ножа, а розв'язалося в своєму колі. Ми не любимо, синьйор, коли про наші діла пишуть у газетах мовою, де зрозумілі слова стирчать рідко, як зуби в старечому роті, або коли судді, ці чужі нам люди, що дуже погано розуміють життя, говорять про нас таким тоном, неначе ми дикуни, а вони — божі ангели, що не знають смаку вина і риби і не торкаються жінки! Ми — прості люди і дивимося на життя просто.

Так і вирішили: Джузеппе Чіротта годує жінку Луїджі Мета й дитину їхню, та діло на тім не стало: коли Луїджіно дізнався, що слова Чіротта — неправда, а його синьйора невинна, і довідався про наш присуд, він викликав її до себе, написавши коротко:

«Іди до мене і будемо жити знову добре. Не бери ні чентезима у цього чоловіка, а коли вже взяла — жбурни взяте межі очі йому! Я перед тобєю теж не винен, чи то ж я міг подумати, що людина бреше в такій справі, як кохання!»

А Чіротта він написав іншого листа:

«У мене три брати, і всі четверо ми заприсяглися один перед одним, що заріжемо тебе, як барана, якщо ти зійдеш коли-небудь з острова на землю в Сорренто, Каstellамаре, Торре або деінде. Тільки-но довідаємося, то й заріжемо, пам'ятай! Це така ж правда, як те, що люди твоєї комуни — гарні, чесні люди. Допомога твоя

непотрібна синьйорі моїй, навіть і свиня моя зреклася б твого хліба. Живи, не сходячи з острова, поки я не скажу тобі — можна!»

Кажуть, нібито Чіротта носив цього листа до судді нашого і питає — чи не можна засудити Луїджі за нахвалку його? І нібито суддя сказав:

— Можна, звичайно, але ж тоді брати його вже напевно заріжуть вас; прийдуть сюди і заріжуть. Я раджу — подождіть! Це — краще. Гнів — не кохання, він не довговічний...

Суддя міг сказати так: він у нас дуже добра, дуже розумна людина і складає гарні вірші, але — я не вірю, щоб Чіротта ходив до нього і показував цього листа. Ні, Чіротта порядний хлопець все ж, він не зробив би ще одної нетактовності, адже його за це осміяли б.

Ми — прості, робочі люди, синьйор, у нас — своє життя, свої поняття й думки, ми маємо право будувати життя, як хочемо і як краще для нас.

Соціалісти? О, друже мій, робоча людина родиться соціалістом, так я думаю, і хоча ми не читаємо книжок, але правду на дух чуємо, — адже правда сильно пахне і завжди однаково — трудовим потом!

XIV

Біля дверей білої кантини, що сховалася серед товстих лоз старого виноградника, під тінню намету з тих самих лоз, перевитих повійкою та дрібною китайською трояндою, сидять коло стола, за карафкою вина, Вінченцо, маляр, і Джіованні, слюсар. Маляр — маленький, кощавий, чорний; в його темних очах світиться задуманий лагідний усміх мрійника; хоча його верхня губа й шоки поголені, аж сині, — обличчя від цього усміху видається дитячим і наївним. У нього маленький, гарний рот, наче в дівчини, п'ясті рук — довгі, він крутить у жвавих пальцях золоту квітку троянди і, тулячи її до пухких губ, закриває очі.

— Може бути — я не знаю — може бути! — тихо каже він, похитуючи стисненою з висків головою, рудуваті локони спадають на його високе чоло.

— Так, так! Що далі на північ, то завзятіші люди! — запевняє Джіованні, великоголовий, широкоплечий пару-

бок, в чорних кучерях; обличчя в нього мідяночервоне, ніс обпалений сонцем і вкритий білою лускою змертвілої шкіри; очі — великі, добрі, як у вола, і на лівій руці немає великого пальця. Його мова так само повільна, як рухи рук, просякликх олією і залізним пилом. Стискаючи склянку вина в темних пальцях з пообламуваними нігтями, він продовжує басом:

— Мілан, Турін — от чудові майстерні, де формуються нові люди, росте новий мозок! Зажди трохи — земля стане чесною й розумною!

— Так! — сказав маленький маляр, піднявши склянку, і, ловлячи вином сонячний промінь, наспівує:

Як гріє нас земля на сході наших днів!
Але — змужніли ми — і холодно на ній!

— Що далі на північ, кажу я, то краща робота. Уже французи живуть не так ліниво, як ми, далі — німці і, нарешті, росіяни — от люди!

— Так!

— Безправні, під страхом позбутися волі й життя, вони зробили грандіозне діло — адже це завдяки їм спалахнув до життя цілий схід!

— Країна героїв! — схиляючи голову, сказав маляр. — Я б хотів жити з ними...

— Ти? — скрикнув слюсар, ударивши себе по коліну ребром долоні. — Грудкою льоду був би ти там через тиждень!

Обидва добродушно засміялися.

Сині й золоті квіти довкола них, стрічки сонячного проміння тремтять у повітрі, в прозорому склі карафки і склянок горить альмандинове вино, здалеку допливає шовкове шарудіння моря.

— От, добрий мій Вінченцо, — каже слюсар, широко усміхаючись, — розкажи віршами, як я став соціалістом, — ти знаєш це?

— Ні, — сказав маляр, наливаючи в склянки вино і усміхаючись на червону цівку, — ти ніколи не говорив про це. Ця шкіра так добре пристає до твоїх кісток, що я думав — ти народився в ній!

— Я народився голий і дурний, як ти і всі люди; замолоду я мріяв про багату жінку, в солдатах — учився, щоб скласти іспит на офіцерський чин, мені було

двадцять три роки, коли я відчув, що не все на світі добре і жити дурнем — соромно!

Маляр сперся ліктем на стіл, а голову закинув уверх і почав дивитися на гору, де над самим урвищем стоять, хитаючи віттям, величезні сосни.

— Нас — мою роту — послали в Болонью; там хвилювалися селяни, одні — вимагаючи зменшення орендної плати, інші — кричали, що треба збільшити заробітну плату, ті і ті здавалися мені неправими: зменшити оренду за землю, збільшити робочу плату — що за дурниці! — думав я, — адже це зруйнує землевласників... Мені, городянинові, це здавалося нісенітницею і безглуздям. І я дуже гнівався, чому сприяла спека, постійні пересування з місця на місце, вартова служба ночами, — ці молодці, бачиш, ламали панські машини, а також їм подобалося палити хліб і псувати все, що належало не їм.

Він випив вино маленькими ковтками і, запалюючись все більше, продовжував:

— Вони ходили по полях густими юрбами, наче вівці, але — мовчки, грізно, діловито, ми розганяли їх, показуючи багнети, іноді — штовхаючи прикладами, вони, не лякаючись і не поспішаючи, розбігалися, збиралися знов. Це було нудно, як обідня, і тяглося день у день, наче пропасниця. Луото, наш унтер, славний хлопець, абруцянин, теж селянин, мучився: поживк, схуд і не раз казав нам:

— «Дуже погано, діти мої! Мабуть, доведеться стріляти, будь я проклятий!»

— Його каркання ще більше бентежило нас, а тут, знаєш, з-за кожного рогу, горба й дерева стирчать уперті голови селян, мацають тебе їх сердиті очі, — люди ці ставилися до нас, певна річ, не дуже привітно.

— Пий! — сказав маленький Вінченцо, ласкаво посуваючи до приятеля повну склянку.

— Дякую і — хай живуть завзяті люди! — скрикнув слюсар, випив, витер долонею вуси і казав далі:

— Раз я стояв на невеликому горбі, коло оливкового гаю, охороняючи дерева, бо селяни псували їх, а під горбом працювало двоє — старий і юнак, копали якусь канаву. Жарко, сонце пече, як вогнем, хочеться бути рибою, нудно і, пам'ятаю, я дивився на цих людей дуже сердито. Опівдні вони, кинувши робсту, дістали хліб, сир, глек вина, — бодай вас чорт узяв, думаю я. Раптом ста-

рий, що ні разу не глянув на мене доти, щось сказав юнакові, той заперечливо струснув головою, а старий крикнув:

— «Іди!» — Дуже суворо крикнув.

— Юнак іде до мене з глеком у руці, підійшов і каже так, знаєш, не дуже охоче:

— «Батько мій думає, що ви хочете пити, і пропонує вам вина!»

— Було ніяково, але — приємно, я відмовився, кивнувши старому головою і дякуючи йому, а він відповідає мені, поглядаючи в небо:

— «Випийте, синьйор, випийте! Ми пропонуємо це людині, а не солдатів, ми не сподіваємось, що солдат подобрішає від нашого вина».

— «Не кусайся, бодай тебе чорт узяв!» — подумав я і, ковтнувши зо три рази, подякував, а вони, там, унизу, почали їсти; потім скоро я змінився — мене заступив Уго, салертинець, і я сказав йому тихенько, що ці двоє селян — добрі люди. Того самого дня увечері, коли я стояв біля дверей сарая, де переховувались машини, з покрівлі, на голову мені, впала черепиця — по голові вдарило не сильно, але друга дуже боляче — ребром по плечу, аж ліва рука в мене повисла.

Слюсар зареготав, широко розкривши рота і примруживши очі.

— Черепиці, каміння, палиці, — говорив він крізь сміх, — у ті дні і в тому місці діяли самостійно, і ця самостійність неживих речей садила нам досить великі гупі на голови. Іде або стоїть солдат — раптом з землі плигає на нього палиця, з неба падає камінь. Ми сердилися, звичайно!

Очі маленького маляра стали сумні, обличчя зблідло, і він сказав тихенько:

— Завжди соромно слухати про такі речі...

— Що вдієш! Люди поволі розумнішають. Далі: я гукнув на поміч, мене відвели в дім, де вже лежав один, поранений каменем в лице, і, коли я спитав його — як це сталося з ним, він сказав, невесело посміхаючись:

— «Стара, товаришу, стара сива відьма вдарила і пропонує — вбити її!»

— «Заарештували?»

— «Я сказав, що це сам я — упав і вдарився. Командир не повірив, це було видно по його очам. Але,

згодься, ніяково признатися, що тебе поранила стара жінка! Чорт! Їм суцужно доводиться, і зрозуміло, що вони не люблять нас».

— «Так!» — думаю я. Приходить лікар і дві дами — одна дуже вродлива, блондинка, очевидно — венеціанка, друга — не пам'ятаю її. Оглядають забите місце в мене, звичайно — дурниця, поклали мені компрес і пішли.

Слюсар нахмурився, замовк і міцно потер руки; його товариш знов налив вина в склянки, — наливаючи, він високо підіймав карафку, і вино тремтіло в повітрі червоною живою цівкою.

— Ми обидва сіли біля вікна, — понуро казав далі слюсар, — сіли так, щоб нас не бачило сонце, і от чуємо ніжний голосок блондинки тієї — вона з подругою і лікарем іде по саду, за вікном, і говорить французькою мовою, яку я добре розумію.

— «Ви помітили, які в нього очі? — каже вона. — Він, звичайно, теж селянин і, може, скинувши мундир, теж буде соціалістом, як усі в нас. І от, люди з такими очима хочуть завоювати цілий світ, перебудувати все життя, вигнати нас, знищити, все для того, щоб запанувала якась сліпа, нудна справедливість!»

— «Дурні хлопці, — сказав лікар, — напівдіти, напівзвірі!»

— «Звірі — так! Але — що в них дитячого?»

— «А ці мрії про загальну рівність...»

— «Ви подумайте, — я рівна цьому парубкові, з очима вола, і другому, з пташиним обличчям, ми всі — ви, я і вона — ми рівні їм, цим людям поганої крові! Людям, яких можна кликати для того, щоб вони били подібних до них, таких самих звірів, як вони...»

— Вона говорила дуже багато й палко, а я слухав і думав: «Так, синьйора!» Я бачив її не вперше, і ти, звичайно, знаєш, що ніхто не мріє про жінку палкіше від солдата. Розуміється, я уявляв її собі доброю, розумною, з гарним серцем, і разом з тим мені здавалося, що дворяни — особливо розумні.

— Питаю товариша: «Ти розумієш цю мову?» Ні, він не розумів. Тоді я переказав йому слова блондинки — хлопець розсердився, як чорт, і заскакав по кімнаті, блискаючи оком, — одне око було в нього зав'язане.

— «Он як! — бубонить він. — Он як! Вона використовує мене і — не вважає мене за людину! Я заради неї,

дозволяю ображати мою гідність, і вона ж заперечує її! Щоб її майно було ціле, я ризкую занастити душу...»

— Він був недурний хлопець і відчув себе глибоко ображеним, я — теж. І другого ж дня ми з ним уже говорили про цю даму голосно, не криючись. Луото тільки мукав і радив нам:

— «Обережніше, діти мої! Не забувайте, що ви — солдати, і існує дисципліна!»

— Ні, ми цього не забули. Але дуже багато з нас — майже всі, правду кажучи, — поробилися глухі й сліпі, а ці молодці селяни досить уміло користалися з нашої глухоти й сліпоти. Вони — виграли. Вони дуже добре ставилися до нас; блондинка могла б багато чого по-вчитися в них, наприклад — вони чудово навчили б її, як треба цінити чесних людей. Коли ми відходили звідти, куди прийшли з наміром пролити кров, багато з нас дістали квіти. Коли ми йшли вулицями села — в нас кидали вже не камінням і черепицею, а квітами, друже мій! Я думаю, що ми заслужили на це. Про погану зустріч можна забути, якщо тебе гарно проводжають!

Він засміявся, потім сказав:

— От це ти повинен перетворити у вірші, Вінченцо...

Маляр, замріяно усміхаючись, відповів:

— Так, це дуже придатне для поеми! Я думаю, що зумію зробити її. Коли людині мине двадцять п'ять років — з неї поганий лірик.

Він відкинув квітку, вже зім'яту, зірвав іншу і оглянувся, тихо кажучи:

— Пройшовши шлях від грудей матері на груди коханої, чоловік повинен іти далі, до іншого щастя...

Слюсар мовчав, сколихуючи вино в склянці. Лагідно шумить море, там, внизу, за виноградниками, запах квітів пливе в гарячому повітрі.

— Це сонце робить нас надто лінивими, надто лагідними, — мурмотів слюсар.

— В мене вже погано виходять ліричні поезії, я дуже незадоволений собою, — тихо каже Вінченцо, зсуваючи тонкі брови.

— Ти зробив що-небудь?

Маляр не зразу каже:

— Так, учора, на покрівлі готелю «Комо».

І читає півголосом, замислено, співуче:

На берег пустельний, на сіре прадавнє каміння
Осіньє проміння прощально і ніжно упало.
На темне каміння жадібні кидаються хвилі
І сонце змивають в холоднє розбурханє море.
І мідяне листя дерев, пообриванє вітром осіннім,
Зринає у піні прибою, мов птахи багряно-золотисті,
А небо — бліде й невеселе, а море — сердяте й похмурє,
Самє тільки сонце сміється, покірно до заходу йдучи.

Обидва довго мовчать; маляр, похиливши голсву, дивиться в землю, великий, важкий слюсар усміхається і, нарешті, каже:

— Про все можна сказати красиво, алє найкращє за все — слово про хорошу людину, пісня про хороших людей!

ХV

На терасу готелю, крізь темнозелену запону виноградних лоз, золотим дощем ллється сонячнє світло — золоті нитки, протягнуті в повітрі. На сірих кахлях підлоги і білих скатертях столів лежать чудні візерунки тіней, і здається, що, коли довго дивитись на них, — навчишся читати їх, як вірші, зрозумієш, про що вони говорять. Грона винограду виграють проти сонця, неначє перли або дивний мутний камінь олівін, а в графіні води на столі — голубі діаманти.

У проході між столами лежить маленька мереживна хустка. Певна річ, її загубила дама, і та дама божественно гарна — інакше не може бути, інакше не можна думати цього тихого дня, сповненого літнього ліризму, дня, коли все буденнє й нуднє стає невидимим, неначє зникає від сонця, соромлячись само себе.

Тиша; тільки птахи щебечуть у саду, гудуть бджоли над квітами, та десь на горі, серед виноградників, пристрасно зітхає пісня: співають двоє — мужчина і жінка, кожний куплет відділений від наступного хвилиною мовчання — це надає пісні особливой виразності, чогось молитовного.

Ось і дама поволі виходить із саду по широких східцях мармурових східів; це стара жінка, дуже висока на зріст, темнє строгє обличчя, суворо нахмурені брови, тонкі губи вперто стиснені, немовби вона щойно сказала: «Hi!»

На її сухих плечах широка й довга — неначе плащ — накидка золотистого шовку, обшита мереживом, сиве волосся маленької, не до зросту, голови прикрите чорним мереживом, в одній руці — червона парасоля, з довгою ручкою, в другій — чорна оксамитна торбинка, гаптована сріблом. Вона йде крізь павутину проміння прямо, твердо, як солдат, і стукає кінцем парасолі по дзвінких кахлях підлоги. У профіль її обличчя ще строгіше: ніс загнутий, підборіддя гостре, і на ньому велика сіра бородавка, опукле чоло важко нависло над темними ямами, де в сітях зморшок сховані очі. Вони сховані так глибоко, що стара здається сліпою.

За нею, перехиливаючись з боку на бік, неначе качур, на сходах безшумно з'являється квадратне тіло горбаня, з великою, важко похиленою головою в сірому м'якому капелюсі. Він тримає руки в кишенях жилета і через те здається ще ширшим і незграбнішим. На ньому білий костюм і білі черевики з м'якими підшвами. Рот його болісно розтулений, видно жовті, нерівні зуби, на верхній губі неприємно стовбурчаться темні вуси, рідкі й жорсткі, він дихає часто й напружено, ніс його здригається, але вуси не ворухнуться. Іде він, потворно вивертаючи короткі ноги, його величезні очі нудно дивляться в землю. На цьому маленькому тілі — багато великих речей: великий золотий перстень з камешком на підмізинному пальці лівої руки, великий золотий, з двома рубінами, жетон на кінці чорної стрічки, що заміняє ланцюжок годинника, а в синьому галстуку занадто великий опал, нещасливий камінь.

І ще третя постать не поспішаючи входить на терасу, теж стара жінка, маленька й кругла, з добрим червоним обличчям, з бистрими очима, мабуть — весела й говірка.

Вони проходять терасою в двері готелю, неначе люди з картин Гогарта: негарні, сумні, смішні й чужі всьому під цим сонцем, здається — що все меркне і тьмяніє, побачивши їх.

Це — голландці, брат і сестра, діти торговця діамантами і банкіра, люди дуже дивної долі, коли вірити тому, що глузливо розказано про них.

Дитиною горбань був тихий, непомітний, задумливий і не любив іграшок. Це ні в кому, крім сестри, не будило особливої уваги до нього — батько й мати вирі-

шили, що такою їй повинна бути невдала людина, але в дівчинці, що була старша від брата на чотири роки, його влада будила тривожне почуття.

Майже всі дні вона проводила з ним, стараючись усіляко розворушити його, викликати сміх, підсувала йому іграшки,— він складав їх, одну на одну, будуючи якісь піраміди, і лише рідко коли всміхався силуваням усміхом, а звичайно дивився на сестру, як на все,— невеселим поглядом великих очей, ніби засліплених чимось; цей погляд дратував її.

— Не смій так дивитися, ти виростеш ідіотом! — кричала вона, тупаючи ногами, шипала його, біла, він пхикав, захищав голову, підкидаючи довгі руки вгору, але ніколи не тікав від неї і не скаржився на биття.

Згодом, коли їй здалося, що він може розуміти те, що для неї було вже ясным, вона умовляла його:

— Коли ти потвора — ти повинен бути розумним, інакше всім буде соромно за тебе, таткові, мамі й усім! Навіть слуги почнуть соромитися, що в такому багатому домі є маленька потвора. У багатому домі все повинно бути красиве або розумне — ясно?

— Так,— серйозно говорив він, схиляючи свою велику голову набік і дивлячись в обличчя їй темним поглядом неживих очей.

Батько й мати милувались ставленням дівчинки до брата, хвалили при ньому її добре серце, і непомітно вона стала визнаною повірницею горбаня — вчила його користуватися іграшками, допомагала готувати уроки, читала йому історії про фей та принців.

Але, як і перше, він складав іграшки високими купами, неначе стараючись досягти чогось, а вчився неуважно й погано, тільки чудеса казок примушували його нерішуче всміхатися, і раз він спитав сестру:

— Принци бувають горбаті?

— Ні.

— А рицарі?

— Звичайно — ні!

Хлопчик стомлено зітхнув, а вона, поклавши руку на його жорстке волосся, сказала:

— Але мудрі чарівники завжди горбаті.

— Значить — я буду чарівником,— покірно зауважив горбань, а потім, подумавши, додав:

— А феї — завжди гарні?

— Завжди.

— Як ти?

— Може бути! Я думаю — навіть кращі, — чесно сказала вона.

Йому минуло вісім років, і сестра помітила, що раз у раз під час прогулянок, коли вони проходили або проїжджали повз доми, що будувалися, на обличчі хлопчика з'являється вираз подиву, він довго, пильно дивиться, як люди працюють, а потім запитливо повертає свої німі очі на неї.

— Це цікаво тобі? — спитала вона.

Маломовний, він відповів:

— Так.

— Чому?

— Я не знаю.

Але одного разу пояснив:

— Такі маленькі люди й цеглинки — а потім величезні доми. Так зроблено все місто?

— Звичайно, так.

— І наш дім?

— Певна річ!

Глянувши на нього, вона рішуче сказала:

— Ти будеш славетним архітектором, от що!

Йому накупили велику силу дерев'яних кубиків, і відтоді в ньому жарко спалахнула пристрасть до будівництва: цілими днями він, сидячи на підлозі своєї кімнати, мовчки зводив високі башти, що з гуркотом падали. Він будував їх знову, і це стало для нього такою доконечною потребою, що навіть за столом, під час обіду, він пробував збудувати щось із ножів, виделок і кілець для серветок. Його очі стали зосередженішими й глибшими, а руки ожили і безупинно ворушилися, обмацуючи пальцями кожну річ, яку могли взяти.

Тепер, під час прогулянок по місту, він ладен був по кілька годин стояти проти будованого дому, спостерігачи, як з малого росте до неба величезне; ніздрі його тремтіли, внюхуючись у порох від цегли і запах кип'ячого вапна, очі робилися сонними, затягалися плівкою напруженої вдумливості, і, коли йому говорили, що непристойно стояти на вулиці, він не чув.

— Ходімо! — будила його сестра, сіпаючи за руку.

Він схилив голову і йшов, раз у раз оглядаючись назад.

— Ти будеш архітектором, правда? — підказувала й питала вона.

— Так.

Одного разу, після обіду, в вітальні, перед кавою, батько заговорив про те, що час покинути іграшки й почати вчитися серйозно, але сестра, тоном людини, чий розум визнано і на кого не можна не зважати, — спитала:

— Я сподіваюся, тату, що ви не збираєтесь віддати його до учбового закладу?

Великий, голений, без вусів, прикрашений силою блискучих самоцвітів, батько промовив, запалюючи сигару:

— А чому б і ні?

— Ви знаєте — чому!

Через те, що мова йшла про нього, горбань тихенько вийшов; він ішов повільно і чув, як сестра говорила:

— Але ж усі сміятимуться з нього!

— Ах, так, звичайно! — сказала мати густим голосом, сирим, наче осінній вітер.

— Таких, як він, треба ховати! — палко говорила сестра.

— Ах, так, тут нема чим пишатися! — сказала мати. — Скільки розуму в цій голівці, о!

— Може — й ваша правда, — погодився батько.

— Ні, скільки розуму...

Горбань вернувся, став у дверях і сказав:

— Адже я теж не дурний...

— Побачимо, — мовив батько, а мати зауважила:

— Ніхто не думає нічого подібного...

— Ти будеш учитися вдома, — об'явила сестра, садовлячи його поруч себе. — Ти будеш учитися всього, що треба знати архітекторів, — це тоді подобається?

— Так. Ти побачиш.

— Що я побачу?

— Що мені подобається.

Вона була трохи вища від нього — на півголови — але заслоняла собою все — і матір, і батька. В той час було їй п'ятнадцять років. Він скидався на краба, а вона — тонка, струнка й дужа — здавалася йому феєю, під владою якої жив увесь дім і він, маленький горбань.

І от до нього ходять ввічливі, холодні люди, вони щось пояснюють, питають, а він байдуже признається їм, що не розуміє наук, і холодно дивиться кудись через учи-

телів, думаючи про своє. Всім видно, що його думки ідуть мимо звичайного, він мало говорить, але часом ставить дивні запитання:

— Що робиться з тими, хто не хоче нічого робити?

Добре вихований учитель, в чорному, наглухо застебнутому сюртуку, одночасно схожий на священика і воїна, відповів:

— З такими людьми діється все погане, що тільки можна уявити собі! От, наприклад, багато з них стають соціалістами.

— Дякую вам! — каже горбань; він поводитьсь з учителями коректно й сухо, як дорослий.— А що таке — соціаліст?

— В кращому разі — фантазер і ледар, а взагалі — моральний виродок, позбавлений уявлення про бога, власність і націю.

Учителі завжди відповідали коротко, їхні відповіді лягали в пам'ять щільно, наче каміння бруківки.

— Моральним виродком може бути й стара жінка?

— О, певна річ, серед них...

— І — дівчинка?

— Так. Це — природжена властивість...

Учителі говорили про нього:

— У нього малі здібності до математики, але великий інтерес до питань моралі...

— Ти багато говориш,— сказала йому сестра, дізнавшись про його розмови з учителями.

— Вони говорять більше.

— І ти мало молишся богу...

— Він не виправить мені горба...

— Ах, от як ти почав думати! — з подивом скрикнула вона і заявила:

— Я прощаю тобі це, але — забудь усе подібне,— чуеш?

— Так.

Вона вже ходила в довгих сукнях, а йому минув тринадцятий рік.

Відтоді на неї рясно посипались неприємності: майже щоразу, коли вона входила до робочої кімнати брата, під ноги їй падали якісь бруски, дошки, інструменти, зачіпаючи то плече, то голову її, відбиваючи їй пальці,— горбань завжди попереджав її криком:

— Стережись!

Але — завжди спізнювався, і вона терпіла біль.

Раз, кульгаючи, вона підскочила до нього, бліда, зла, кривнула в лице йому:

— Ти навмисне робиш це, виродку! — і вдарила його по щоці.

Ноги в нього були кволі, він упав і, сидячи на підлозі, тихо, без сліз і без образи сказав їй:

— Як ти можеш думати це? Адже ти любиш мене — правда ж? Ти мене любиш?

Вона вибігла, охкаючи, потім прийшла порозумітись.

— Бачиш — перше цього не було...

— І цього теж, — спокійно зауважив він, зробивши довгою рукою широке коло: по кутках кімнати були нагороджені дошки, ящики, все мало дуже хаотичний вигляд, столярний і токарський верстат біля стін були закидані деревом.

— Навіщо ти натягав стільки цього мотлоху? — спитала вона, гидливо й недовіжливо оглядаючись.

— Ти побачиш!

Він уже почав будувати: зробив хатку для кролів і конуру для пса, вигадував пастку на шурів, — сестра ревниво стежила за його роботами і за столом з гордістю розказувала про них матері й батькові, — батько, схвально киваючи головою, говорив:

— Усе почалося з дрібниць, і завжди все так починається!

А мати, обіймаючи її, питала сина:

— Ти розумієш, як треба цінити, що вона так дбає за тебе?

— Так, — озивався горбань.

Коли він зробив пастку на шурів, то покликав сестру до себе і, показуючи їй незграбну будову, сказав:

— Це вже не іграшка, і можна взяти патент! Дивися — як просто й сильно, доторкнися тут.

Дівчина доторкнулася, шось ляснуло, і вона дико закричала, а горбань, скачучи навколо неї, мурмотів:

— О, не та, не та...

Прибігла мати, з'явилися слуги. Розламали апарат для ловіння шурів, висвободили прищикнутий, посинілий палець дівчини і винесли її зомлілу.

Увечері його покликали до сестри, і вона спитала:

— Ти зробив це навмисне, ти ненавидиш мене, — за що?

Струшуючи горбом, він відповів, тихо й спокійно:

— Просто ти доторкнулася не тою рукою.

— Ти — брешеш!

— Але — навіщо мені псувати тобі руки? Адже це навіть не та рука, якою ти вдарила мене...

— Гляди, виродку, ти не розумніший від мене!..

Він погодився:

— Я знаю.

Вугласте лице його було, як завжди, спокійне, очі дивилися зосереджено — не вірилося, що він злий і може брехати.

Після того вона стала не так часто заходити до нього. Її навідували подруги — гомінкі дівчатка в різнокольорових сукнях, вони славно бігали по великих, трохи холодних і похмурих кімнатах, — картини, статуї, квіти й позолота — все ставало теплішим при них. Іноколи сестра приходила з ними до його кімнати, — вони човорно простягали йому маленькі пальчики з рожевими нігтями, доторкаючись до його руки так обережно, неначе боялися зламати її. Розмовляли вони з ним особливо лагідно й ласкаво, з подивом, але без інтересу оглядаючи горбаня серед його інструментів, рисунків, шматків дерева і стружок. Він знав, що всі дівчатка звать його «винахідником», — це сестра переконала їх, — і що від нього сподіваються в майбутньому чогось, що повинно уславити ім'я його батька, — сестра говорила про це упевнено.

— Від, звичайно, негарний, але — дуже розумний, — часто нагадувала вона.

Їй було дев'ятнадцять років, і вона вже мала жениха, коли батько і мати загинули в морі, під час прогулянки для розваги на яхті, що була розбита і потоплена п'яним штурманом американського грузовика; вона теж мала їхати на цю прогулянку, але в неї несподівано заболіли зуби.

Коли прийшла звістка про смерть батька й матері, вона, забувши свій зубний біль, бігала по кімнаті й кричала, здіймаючи руки:

— Ні, ні, цього не може бути!

Горбань стояв коло дверей, кутаючись порт'єрою, уважно дивився на неї і говорив, струшуючи горбом:

— Батько був такий круглий і порожній — я не розумію, як він міг потонути...

— Мовчи, ти нікого не любиш! — кричала сестра.

— Я просто не вмю говорити ласкавих слів,— сказав він.

Батькового трупа не знайшли, а мати була вбита ще до того, як упала в воду,— її витягли, і вона лежала в труні така ж суха й ламка, як мертва гілка старого дерева, якою була й за життя.

— От ми zostалися з тобою самі,— суворо й сумно сказала сестра братові після похорону матері, відсуваючи його від себе гострим поглядом сірих очей.— Нам буде важко, ми нічого не знаємо і можемо багато втратити. Такий жаль, що я не можу зараз же вийти заміж!

— О! — скрикнув горбань.

— Що таке — о?

Він, подумавши, сказав:

— Ми — самі.

— Ти так говориш це, ніби тебе щось тішить!

— Я нічим не тішуся.

— Це теж дуже жалко! Ти страшенно мало подібний до живої людини.

Вечорами приходив її жених — маленький, жвавий чоловічок, білобровий, з пухнатими вусами на засмаглому, круглому обличчі; він, не стомлюючись, сміявся цілий вечір і, мабуть, міг би сміятися цілий день. Вони вже були заручені, і для них будували новий дім на одній з найкращих вулиць міста — найчистішій і найтихішій. Горбань ніколи не був на цьому будівництві і не любив слухати, коли говорили про нього. Жених ляскав його по плечах маленькою, пухкою рукою, з перснями на ній, і говорив, вискаляючи багато дрібних зубів:

— Тобі треба піти подивитися на це, га? Як ти гадаєш?

Він довго відмовлявся під різними приводами, нарешті згодився і пішов з ним і з сестрою, а коли вони двоє зійшли на верхній ярус риштування, то впали звідти — жених просто на землю, в яму з валном, а брат зачепився одежею за риштування, повис у повітрі, і муляр зняв його. Він тільки звихнув ногу й руку, розбив лице, а жених переламав хребет і розпорів бік.

Сестра билася в корчах, руки її дряпали землю, здіймаючи білий пил; вона плакала довго, більше як місяць, а потім стала схожа на матір — схудла, витяглася і почала говорити сирим, холодним голосом:

— Ти — моє лихо!

Він одмовчувався, опускаючи свої великі очі в землю. Сестра одяглася в чорне, звела брови в одну лінію і, зустрічаючи брата, стискала зуби так, що вилиці її випиналися гострими кутами, а він намагався не наvertатися на очі їй і все робив якісь рисунки, самотній, мовчазний. Так він жив аж до повноліття, а від того дня між ними почалася одверта боротьба, якій вони віддали ціле життя,— боротьба, що зв'язала їх міцними ланками взаємних образ і кривд.

У день повноліття він сказав їй тоном старшого:

— Немає ні мудрих чарівників, ні добрих фей, є тільки люди, одні — лихі, другі — дурні, а все, що кажуть про добро,— це казка! Але я хочу, щоб казка була дійсністю. Пам'ятаєш, ти сказала: у багатому домі все повинно бути красиве або розумне? У багатому місті теж повинно бути все красиве. Я купую землю за містом і будуватиму там дім для себе і виродків, подібних до мене, я виведу їх із цього міста, де їм занадто важко жити, а таким, як ти, неприємно дивитися на них..

— Ні,— сказала вона,— ти, звичайно, не зробиш цього! Це — безумна ідея!

— Це — твоя ідея.

Вони посперечалися, стримано й холодно, як сперечаються люди великої ненависті один до одного, коли їм немає потреби таїтися з цією ненавистю.

— Це річ вирішена! — сказав він.

— Не мною,— відповіла сестра.

Він підняв горб і вийшов, а через якийсь час сестра дізналася, що землю куплено і, більше того, землекопи вже копають рови під фундамент, десятки возів ввозять цеглу, каміння, залізо й дерево.

— Ти досі ще почуваш себе хлопчиком? — спитала вона.— Ти гадаєш, це іграшки?

Він мовчав.

Раз на тиждень його сестра — суха, струнка й горда — вирушала за місто у маленькій колясці, сама правлячи білим конем, і, повільно проїжджаючи повз роботи, холодно дивилася, як червоне м'ясо цегли зв'язується сухожилками залізних балок, а жовте дерево лягає у важку масу нитками нервів. Вона бачила здалека постать брата, схожого на краба, він повзав по риштуванню з паличкою в руці, у пом'ятому капелюсі, запорошений, сірий, мов павук; потім, вдома, вона пильно

дивилася в його схвильоване обличчя, в темні очі — вони стали лагідніші і ясніші.

— Ні,— тихо казав він,— я добре придумав, однаково добре для вас і для нас! Це чудесне діло — будувати, і мені здається, що я незабаром вважатиму себе за щасливу людину...

Вона спитала, загадково міряючи очима його потворне тіло:

— Щасливу?

— Так! Знаєш,— люди, що працюють, зовсім не подібні до нас, вони будять особливі думки. Як добре, мабуть, почуває себе муляр, проходячи вулицями міста, де він збудував десятки будинків! Серед робітників — багато соціалістів, вони, передусім, тверезі люди, і, справді, в них є своє почуття гідності. Інаколи мені здається, що ми погано знаємо свій народ...

— Дивно ти говориш,— зауважила вона.

Горбань оживав і з кожним днем ставав все горбкішим.

— Власне, все йде так, як хотілося тобі: от я роблюся мудрим чарівником, звільняючи місто від виродків, а ти могла б, якби хотіла, бути доброю феєю! Чому ти не відповідаєш?

— Ми поговоримо про це потім,— сказала вона, бавлячись золотим ланцюжком годинника.

Якось раз він заговорив мовою, зовсім не знайомою їй:

— Може, я винен перед тобою більше, ніж ти передо мною...

Вона здивувалася.

— Я — винна? Перед тобою?

— Почекай! Слово честі — я не так винен, як ти думаєш! Адже я ходжу погано, може, я штовхнув його тоді,— але тут не було злого наміру, ні, повір! Я далеко більше винний у тому, що хотів зіпсувати руку, якою ти вдарила мене...

— Облишмо це! — сказала вона.

— Мені здається — треба бути добрішим! — бурмотів горбань.— Я думаю, що добро — не казка, воно можливе...

Величезна будівля за містом росла дуже швидко, ширилася по жирній землі і зводилася в небо, що завжди було сіре, завжди грозилося дощем.

Одного разу на роботі з'явилася купка офіціальних людей, вони оглянули збудоване і, тихо поговоривши між собою, заборонили будувати далі.

— Це зробила ти! — закричав горбань, кидаючись на сестру і схопивши її за горло довгими, дужими руками, але відкись з'явилися чужі люди, відірвали його від неї, і сестра сказала їм:

— Ви бачите, панове, що він справді ненормальний, і опіка необхідна! Це почалося з ним зараз по смерті батька, якого він палко любив, спитайте слуг — вони всі знають про його недугу. Вони мовчали до останнього часу — це добрі люди, їм дорога честь дому, де багато з них живе з дитинства. Я теж крилася з нещастям — адже не можна пишатися з того, що брат божевільний...

У нього посиніло обличчя і очі викотилися з орбіт, коли він слухав цю мову, він зацікавився і мовчки дряпав нігтями руки людей, що держали його, а вона казала далі:

— Нас розорює витівка з цим будинком, який я хочу віддати місту під психіатричну лікарню імені мого батька...

Він завищав, зомлів, і його вивезли.

Сестра повела далі і кінчила будову так само швидко, як він провадив її, а коли дім був зовсім збудований, першим пацієнтом увійшов до нього її брат. Сім років пробув він там — час, якого цілком досить на те, щоб перетворитися в ідіота; у нього розвинулася меланхолія, а сестра його за цей час постаріла, втратила надію бути матір'ю і, коли, нарешті, побачила, що ворог її вбитий і не воскресне, — взяла його під своє опікування.

І от вони кружляють по земній кулі туди й сюди, наче осліплені птахи, безглуздо й безрадісно дивляться на все і ніде нічого не бачать, крім самих себе.

XVI

Синя вода видається густою, як олія, гвинт пароплава працює у ній м'яко і майже безшумно. Не здригається палуба під ногами, тільки напружено трясеться шогла, що зводиться в ясне небо; тихенько співають троси, натягнуті, наче струни, але — до цього трепету вже звук, не помічаєш його, і здається, що пароплав, білий і

стрункий, немов лебідь,—нерухомий на ковзкій воді. Щоб помітити рух, треба глянути за борт: там від білих бортів відштовхується зеленаста хвиля, морщиться і широкими лагідними складками біжить геть, вигинаючись, виблискуючи живим сріблом і сонно журкочучи.

Ранок, ще не зовсім прокинулось море, в небі не відцвіли рожеві фарби сходу, але вже минули острови Горгону — порослий лісом, суворий самотній камінь, з круглою сірою баштою на верховині і юрбою білих будиночків край заснулої води. Кілька маленьких човнів швидко промчали повз борти пароплава,—це люди з острова їдуть за сардинами. У пам'яті залишається мірний плюскіт довгих весел і тонкі постаті рибалок,—вони гребуть стоячи і гойдаються, неначе кланяючись сонцю.

За кормою пароплава — широка смуга зеленастої піни, над нею ліниво носяться чайки; інколи не знати відкіля з'являється пітон,—витягшись, як сигара, летить безшумно понад самою водою і раптом встромляється в неї, наче стріла.

Вдалині хмарно встають з моря береги Лігурії — лілові гори; ще дві-три години, і пароплав увійде в тісну гавань мармурової Генуї.

Все вище підбивається сонце, обіцяючи душний день.

На палубу вибігло двоє лакеїв; один молодий, тоненький і в'юнкий, неаполітанець, з невловним виразом рухливого обличчя, другий — чоловік середнього віку, сивосусий, чорнобривий, у срібній шетині на круглому черепі; в нього горбатий ніс і серйозні розумні очі. Жартуючи й сміючись, вони швидко накрили стіл для кави й вибігли, а натомість, низкою, один по одному, з кают поволі вилізли пасажири: товстун, з маленькою головою і заплилим обличчям, червонощокий, але сумний, він стомлено розпустив пухкі, малинові губи; чоловік у сірих бакенбардах, високий, увесь якийсь вигладжений, з непомітними очима й маленьким носом-гудзиком на жовтому, плоскому обличчі; за ними, спіткнувшись об мідь порога, вискочив рудий круглий чоловік з черевцем, войовничо закрученими вусами, в костюмі альпініста і в капелюсі з зеленим пером. Усі трое стали коло борту, товстий журливо примружив очі й сказав:

— От як тихо, га?

Чоловік з бакенбардами засунув руки в кишені, розставив ноги і став схожий на розведені ножиці. Рудий

вийняв золотий годинник, великий, як маятник стінного годинника, поглянув на нього, в небо і вздовж палуби, потім почав свистати, розгойдуючи годинником і притуючи ногою.

З'явилися дві дами — одна молода, огрядна, з фарфоровим обличчям і ласкавими, молочно-синіми очима, темні брови її неначе намальовані і одна вища від другої; друга — старша, гостроноса, у пишній зачісці злинялого волосся, з великою чорною родинкою на лівій щоці, з двома золотими ланцюгами на шії, лорнетом і силою брелоків коло пояса сірої сукні.

Подали каву. Молода мовчки сіла до стола й почала розливати чорну вологу, якось особливо округляючи оголені по лікті руки. Чоловіки підійшли до стола, мовчки посідали, товстий узяв чашку і, зітхнувши, сказав:

— День буде гарячий...

— Ти капаєш собі на коліна,— зауважила старша дама.

Він нахилив голову — підборіддя й щоки його розпливлися, впираючись у груди,— поставив чашку на стіл, змахнув хусткою краплі кави з сірих штанів і витер пітне обличчя.

— Так! — несподівано голосно заговорив рудий, чобгаючи короткими ногами.— Так, так! Коли навіть ліві почали скаржитися на хуліганство, значить...

— Подожди тріщати, Іване! — перепинила старша дама.— Ліза не вийде?

— Йй недобре,— звучно відповіла молода.

— Але ж море спокійне...

— Ах, коли жінка в такому стані...

Товстий усміхнувся і солодко заплющив очі.

За бортом, розриваючи спокійну гладінь моря, перекидалися дельфіни,— чоловік з бакенбардами уважно подивився на них і сказав:

— Дельфіни скидаються на свиней.

Рудий озвався:

— Тут взагалі багато свинства.

Безбарвна дама піднесла до носа чашку, понюхала каву, гидливо скривилася.

— Гидко!

— А молоко, га? — підтримав товстий, злякано кляваючи.

Дама з фарфоровим обличчям проспівала:

— І все — брудне, брудне! І всі страшенно скидаються на жидів...

Рудий, захлинаючись словами, весь час говорив про щось на вухо чоловікові з бакенбардами, неначе відповідав учителеві, добре знаючи лекцію і гордий з того. Його слухачеві було лоскотно й цікаво, він легенько хитав головою з боку в бік, і на його плоскому лиці рот зявив, наче щілина на розсохлій дощці. Іноді йому хотілося сказати щось, він починав чудним, мохнатим голосом:

— У мене в губернії...

І, не продовжуючи, знов уважно схиляв голову до вусів рудого.

Товстий важко зітхнув, сказавши:

— Як ти гудеш, Іване...

— Ну — дайте мені кави!

Він посунувся до стола, з рипом і тріском, а співбесідник його значущо промовив:

— Іван має ідеї.

— Ти не виспався, — сказала старша дама, подивившись у лорнет на бакенбардиста, — той провів рукою по обличчю, глянув на долоню.

— Мені здається, що я напудрений, а тобі не здається цього?

— Ах, дяю! — скрикнула молода. — Це ж особливість Італії! Тут страшенно сохне шкіра!

Старша дама спитала:

— Ти помічаєш, Ліді, який у них поганий цукор?

На палубу вийшов огрядний чоловік у шапці сивого кучерявого волосся, з великим носом, веселими очима і з сигарою в зубах, — лакеї, що стояли коло борту, шанобливо вклонилися йому.

— Добридень, хлопці, добридень! — приязно киваючи головою, сказав він гучно, хрипким голосом.

Росіяни замовкли, коса поглядаючи на нього, вусатий Іван півголосом повідомив:

— Відставний військовий, зразу видно...

Помітивши, що на нього дивляться, сивий виїняв сигару з рота і ввічливо вклонився росіянам, — старша дама смикнула голову вгору і, приставивши до носа лорнет, визивно оглянула його, вусач чомусь знімаючи, швидко відвернувшись, вихопив з кишені годинник і знову почав розгойдувати ним у повітрі. На поклін відповів тільки товстун, притиснувши підборіддя до грудей, — це збен-

тежило італійця, він нервово сунув сигару в куток рота і півголосом спитав літнього лакея:

— Росіяни?

— Так, пане! Російський губернатор з його фамілією...

— Які в них завжди добрі обличчя...

— Дуже гарний народ...

— Найкращі із слов'ян, звичайно...

— Трошки неуважні, сказав би я...

— Неуважні? Хіба?

— Мені так здається — неуважні до людей.

Товстий росіянин почервонів і, широко усміхаючись, сказав неголосно: — Про нас говорять...

— Що? — гидливо зморщивши лице, спитала старша.

— Найкращі, каже, слов'яни, — відповів товстун, хикнувши.

— Вони — улесливі, — заявила дама, а рудий Іван сховав годинник і, крутячи вуси обома руками, зневажливо промовив:

— Всі вони дивні невігласи щодо нас...

— Тебе — хвалять, — сказав товстий, — а ти вважаєш, що це через неучтво...

— Дурниці! Я не про те, а взагалі... Я сам знаю, що ми — найкращі.

Чоловік з бакенбардами, який весь час уважно стежив, як виграють дельфіни, зітхнув і, хитаючи головою, зауважив:

— Яка дурна риба!

До сивого італійця підійшло ще двоє: старий, у чорному сюртуку, в окулярах, і довговолосий юнак, блідий, з високим чолом, густими бровами; вони всі троє стали біля борту, кроків за п'ять від росіян, сивий тихенько говорив:

— Коли я бачу росіян — я згадую Мессіну...

— Пам'ятаєте, як ми зустрічали матросів у Неаполі? — спитав юнак.

— Атож! Вони не забудуть того дня у своїх лісах!

— Бачили ви медаль на честь їх?

— Мені не подобається робота.

— Про Мессіну говорять, — оповістив товстун своїх.

— І — сміються! — скрикнула молода дама. — Дивно!

Чайки наздогнали пароплав, одна з них, сильно розмахуючи крилами, повисла над бортом, і молода дама

почала кидати їй бісквіти. Птахи, ловлячи шматки, падали за борт і знову, жадібно скрикуючи, здіймалися в голубу порожнечу над морем. Італійцям принесли каву, вони теж почали годувати птахів, кидаючи бісквіти вгору,— дама суворо зсунула брови і сказала:

— От мавпи!

Товстий прислухався до жвавої розмови італійців і знову повідомив:

— Він не військовий, а купець, говорить про торгівлю з нами хлібом і що вони могли б купувати в нас також гас, ліс та вугілля.

— Я зразу бачила, що не військовий,— призналася старша дама.

Рудий знову почав говорити про щось у вухо бакенбардистові, той слухав його і скептично розтягав рота, а юнак італієць говорив, скося поглядаючи в бік росіян:

— Шкода, що ми мало знаємо цю країну рослих людей з голубими очима!

Сонце вже високо й сильно пече, сліпуче блищить море, вдалині, з правого борту, із води ростуть гори або хмари.

— Annette,—говорить бакенбардист, усміхаючись аж до вух,— послухай, що вигадав цей смішний Жан,— який спосіб знищити бунтівників по селах, це дуже дотепно!

І, погойдуючись на стільці, поволі й нудно він розповідав, неначе перекладаючи з чужої мови:

— Треба, каже він, щоб у ярмаркові дні, а також на сільські свята, щоб місцевий земський начальник заготовив, коштом казни, дрюччя і каміння, а потім щоб ставив мужикам — теж коштом казни — десять, двадцять, п'ятдесят — вважаючи на кількість людей — відер горілки,— більше нічого не треба!

— Я не розумію! — заявила старша дама.— Це — жарт?

Рудий швидко відповів:

— Ні, серйозно! Ви подумайте, ma tante... *

Молода дама, широко розкривши очі, здвинула плечима.

— Які дурниці! Напувати горілкою від казни, коли вони й так...

— Ні, стривай, Лідіє! — скрикнув рудий, підскакуючи.

* Тьютю... (Ред.)

на стільці. Бакенбардист беззвучно сміявся, широко роззявивши рота і хитаючись з одного боку в другий.

— Ти подумай — ті хулігани, що не встигнуть обпитися, переб'ють один одного дрюччям і камінням, — ясно?

— Чому — один одного? — спитав товстун.

— Це — жарт? — знову запитала старша дама.

Рудий, плавно фозводячи короткими руками, палко доводив:

— Коли їх утихомирює влада — ліві кричать про жорстокість і звірство, значить — треба знайти спосіб, щоб вони самі себе втихомирили, — так?

Пароплав хитнуло, повна дама злякано схопилася за стіл, задеренчав посуд, старша дама, поклавши фуку на плече товстунові, суворо спитала:

— Це що таке?

— Ми повертаємо...

Усе вище й виразніше підіймаються з води береги — горби й гори, оповиті млою, вкриті садами. Сизе каміння дивиться з виноградників, у густих хмарах зелені ховаються білі будинки, виблискують проти сонця віконні шибки, і вже помітні оку яскраві плями; на самому березі притулився серед скель маленький будинок, фасад його обернений до моря і весь завішаний важкою масою яскраволілових квітів, а вище, з каменів тераси, густими струменями летється червона герань. Фарби веселі, берег здається привітним і гостинним, лагідні обриси гір надять до себе, у холодок садів.

— Яке тут тісне все, — зітхнувши, сказав товстун; старша дама непримиренно подивилася на нього, потім — у лорнет — на берег і міцно стулила тонкі губи, задерши голову вгору.

На палубі вже багато смуглявих людей у легких костюмах, вони гомінливо розмовляють, дами росіянки дивляться на них зневажливо, неначе королеви на підданців.

— Як вони махають руками, — каже молода; товстун, відсапуючи, пояснює:

— Це вже властивість мови, вона — бідна і потребує жестів...

— Боже мій! Боже мій! — глибоко зітхає старша, потім, подумавши, питає:

— Що, в Генуї теж багато музеїв?

— Здається, тільки три,— відказав їй товстий.

— І це кладовище? — спитала молода.

— Кампо Санто. І церкви, певна річ.

— А візники — погані, як у Неаполі?

Рудий і бакенбардист підвелись, відійшли до борту і там заклопотано розмовляють, перебиваючи один одного.

— Що каже італієць? — питає дама, поправляючи пишну зачіску. Лікті в неї гострі, вуха великі й жовті, неначе зів'яле листя. Товстий уважно й покірно прислухається до жвавого оповідання кучерявого італійця.

— У них, синьйори, існує, мабуть, дуже стародавній закон, що забороняє євреям приїздити до Москви,— це, очевидно, пережиток деспотизму, знаєте — Іван Грозний! Навіть в Англії є багато архаїчних законів, не скасованих і по сьогодні. А може, цей єврей містифікував мене, одно слово, він чомусь не мав права відвідати Москву — стародавнє місто царів, святинь...

— А в нас, у Римі — мер іудей,— в Римі, що старший і священніший за Москву,— сказав юнак, посміхаючись.

— І влучно б'є папу-кравця! * — вставив старий в окулярах, гучно плеснувши в долоні.

— Про що кричить старий? — спитала дама, опускаючи руки.

— Нісенітниця якась. Вони говорять неаполітанським діалектом...

— Він приїхав до Москви, треба мати пристановище, і от цей єврей іде до проститутки, синьйори, більш нема куди,— так говорив він...

— Байка! — рішуче сказав старий і відмахнувся рукою від оповідача.

— Сказати по правді, я теж думаю так.

— А що було далі? — спитав юнак.

— Вона виказала на нього поліції, але спочатку взяла з нього гроші, так, наче він користувався нею...

— Гидота! — сказав старий. — Він людина брудної уяви, та й годі. Я знаю росіян по університету — це добрі хлопці...

Товстий росіянин, витираючи хусткою пітне обличчя, сказав дамам, ліниво й байдуже:

— Він розказує єврейський анекдот.

— З таким запалом! — усміхнулася молода дама, а друга зауважила:

* Прізвище папи — Сарто, тобто кравець.

— В цих людях, з їх жестами й гамором є все-таки щось нудне...

На березі росте місто; піднімаються з-за горбів будинки і, стаючи все тісніше один до одного, утворюють суцільний мур будинків, що неначе вирізані з слонової кістки і відбивають сонце.

— Схоже на Ялту,— визначає молода дама, встаючи.— Я піду до Лізи.

Похитуючись, вона помалу понесла по палубі своє велике тіло, обгорнуте голубуватою матерією, а коли порівнялася з групою італійців, сивий урвав свою мову і сказав тихенько:

— Які чудові очі!

— Еге,— хитнув головою старий в окулярах.— От така, мабуть, була Базіліда!

— Базіліда — візантійка?

— Я бачу її слов'янкою...

— Говорять про Лідію,— сказав товстий.

— Що? — спитала дама.— Звичайно, пошлість?

— Про її очі. Хвалять...

Дама зробила гримасу.

Виблискуючи міддю, пароплав ніжно й швидко тупився все ближче до берега, стало видно чорні стіни молу, з-за них у небо здіймалися сотні щогл, де-не-де непорушно висіли яскраві клапті прапорців, чорний дим танув у повітрі, доносився запах олії, вугільного пилу, шум роботи в гавані і складне гудіння великого міста.

Товстун раптом засміявся.

— Ти — чого? — спитала дама, примруживши сірі, злинялі очі.

— Розгромлять їх німці, їй-богу, от побачите!

— Чого ж ти радієш?

— Так...

Бакенбардист, дивлячись під ноги собі, спитав рудого, голосно й строго граматично:

— Чи був би ти задоволений з цього сюрпризу, чи ні?

Рудий, люто закручуючи вуси, не відповів.

Пароплав пішов повільніше. Об білі борти плескалась і схлипувала, неначе скаржачись, каламутно-зелена вода; мармурові будинки, високі башти, ажурні тераси не відбивалися в ній. Розкрилась чорна паща порту, тісно набита великою кількістю суден.

...До залізного столика коло дверей ресторану сів чоловік у світлому костюмі, сухий і голений, наче американець, сів і ліниво співає:

— Га-агсон-н...

Все навколо густо всіяне квітами акації — білими і наче золото: скрізь блищить проміння сонця, на землі і в небі — тиха веселість весни. Посередині вулиці, докаючи колитами, біжать маленькі ослики, з мохнатими вухами, повільно ступають важкі коні, не поспішаючи ідуть люди, — добре бачиш, що всьому живому хочеться якнайдовше побути на сонці, на повітрі, повному медового запаху квітів.

Мелькають діти — герольди весни, сонце розмальовує їх одяжину в яскраві кольори; похитуючись, плывуть строкато одягнені жінки, — вони так само потрібні в сонячний день, як зорі вночі.

Чоловік у світлому костюмі має дивний вигляд: здається, що він був дуже брудний і тільки сьогодні його вимили, але так старанно, що вже назавжди стерли з нього все яскраве. Він дивиться навколо полинялими очима, немов лічачи сонячні плями на стінах будинків і на всьому, що рухається по темній дорозі, по широких плитах бульвару. Його в'ялі губи складені квіткою, він тихо й старанно висвистує чудний і сумний мотив, довгі пальці білої руки барабанять по лункому краю стола — тьмяно поблискують нігті, — а в другій руці жовта рукавичка, він відбиває нею на коліні такт. В нього обличчя людини розумної й рішучої — так шкода, що воно стерте чимось грубим, важким.

Шанобливо вклонившись, гарсон ставить перед ним чашку кави, маленьку пляшечку зеленого лікеру й бісквіти, а за столик поруч — сідає широкогрудий чоловік з агатовими очима, — щоки, шия, руки його закурені димом, увесь він — вугластий, металічно міцний, неначе частина якоїсь великої машини.

Коли очі чистого чоловіка стомлено зупиняються на ньому, він, трохи підвівшись, доторкнувся рукою до капелюха і сказав, крізь густі вуси:

— Добридень, пане інженер.

— Ба, знову ви, Трама!

— Так, це я, пане інженер...

— Треба ждати подій, га?

— Як іде ваша робота?

Інженер сказав, з маленькою посмішкою на тонких губах:

— Мені здається — не можна розмовляти самими запитаннями, мій друже...

А його співрозмовник, зсунувши капелюх на вухо, одверто й голосно сміється і крізь сміх каже:

— О, правда! Але, слово честі, так хочеться знати...

Перістий, кошлатий ослик, запряжений у візок з вугіллям, зупинився, витяг шию і — тужно закричав, але, мабуть, йому не сподобався свій голос цього дня, — зняковіло урвавши крик на високій ноті, він стріпнув мохнатими вухами і, похиливши голову, побіг далі, цокаючи копитами.

— Я жду вашої машини так само нетерпляче, як ждав би нової книги, яка обіцяє зробити мене розумнішим...

Інженер сказав, сьорбаючи каву:

— Не зовсім розумію порівняння...

— Хіба ви не думаете, що машина так само звільняє фізичну енергію людини, як добра книга її дух?

— А! — сказав інженер, смикнувши головою вгору. — Так!

І спитав, ставлячи на стіл порожню чашку:

— Ви, звичайно, почнете агітацію?

— Я вже почав...

— Знов — страйки, заворушення, так?

Той здвигнув плечима, лагідно усміхаючись.

— Коли б можна було без цього...

Стара жінка в чорній сукні, сувора, наче черниця, мовчки запропонувала інженерові букетик фіалок, він узяв два і один простяг співрозмовникові, замислено кажучи:

— У вас, Трама, такий гарний мозок, і, далєбі, шкода, що ви — ідеаліст...

— Дякую за квіти й комплімент. Ви сказали — шкода?

— Так! Ви, по суті, поет, і вам треба вчитися, щоб стати путящим інженером...

Трама, тихенько сміючись, оголюючи білі зуби, говорив:

— О, це правда! Інженер — поет, я переконався в цьому, працюючи з вами...

— Ви — люб'язна людина...

— І я думав — чому б панові інженерові не зробитися соціалістом? Соціалістові теж треба бути поетом...

Вони засміялися обидва, однаково розумно дивлячись один на одного, на диво різні, один — сухий, нервовий, стертий, із злинялими очима, другий — наче вчора викуваний і ще не відшліфований.

— Ні, Трама, я волів би мати свою майстерню і десятків зо три от таких молодців, як ви. Ого, тут ми зробили б дещо...

Він тихенько ударив пальцями по столу і зітхнув, встромляючи в петельку квіти.

— Чорт забирай,— запалюючись, скрикнув Трама,— які дурниці заважають жити й працювати...

— Це ви історію людства називаєте дурницями, майстре Трама? — тонко усміхаючись, спитав інженер; робітник зірвав капелюх, змахнув ним і заговорив палко й жваво:

— Е, що таке історія моїх предків?

— Ваших предків? — перепитав інженер, підкресливши перше слово ще гострішою усмішкою.

— Так, моїх! Це — зухвальство? Хай буде зухвальство! Але — чому Джордано Бруно, Віко і Мадзіні не предки мої — хіба я живу не в їхньому світі, хіба я не користуюся з того, що посіяли круг мене їх великі розуми?

— А, в цьому розумінні!

— Все, що дали світові ті, хто покинув його,— дане мені.

— Звичайно,— сказав інженер, серйозно зсунувши брови.

— І все, що зроблено до мене — до нас — руда, яку ми повинні перетворити на сталь,— правда ж?

— Чому — ні? Це — ясно!

— Адже й ви, учені, як ми, робітники,— ви живете за рахунок роботи розумів минулого.

— Я не перечу,— сказав інженер, схилиючи голову; коло нього стояв хлопчик у сірому лахмітті, маленький, наче м'яч, розбитий грою; тримаючи в брудних лапах букетик крокусів, він настійливо говорив:

— Візьміть у мене квітів, синьйор...

— Я вже маю...

— Квітів ніколи не буває досить...

— Браво, малий! — сказав Трама.— Браво, і мені дай два...

А коли хлопчак дав йому квіти, він, піднявши капелюх, запропонував інженерові:

— Бажаєте?

— Дякую.

— Чудесний день, правда?

— Це відчуваєш навіть у мої п'ятдесят років...

Він замислено оглянувся, примруживши очі, потім — зітхнув.

— Ви, я думаю, повинні особливо сильно відчувати гру весняного сонця в жилах, це не тому тільки, що ви молодий, але — як я бачу — увесь світ для вас — інакший, ніж для мене, так?

— Не знаю,—сказав той, посміхаючись,—але життя— прекрасне!

— Своїми обіцянками? — скептично спитав інженер, і це питання немов зачепило його співрозмовника,— надівши капелюх, він швидко сказав:

— Життя прекрасне всім, що мені подобається в ньому! Чорт забирай, любий мій інженере, для мене слова не тільки звуки й літери,— коли я читаю книгу, бачу картину, люблюсь прекрасним,— я почувую себе так, немов сам зробив усе це!

Обидва засміялись, один — голосно й одверто, наче вихваляючись своїм умінням реготати, відкинувши голову назад, випнувши широкі груди, другий — майже беззвучно, схлипуючим сміхом, оголюючи зуби, в яких зав'язло золото, ніби він недавно жував його і забув почистити зеленувату кість зубів.

— Ви — бравий хлопець, Трама, вас завжди приємно бачити,— сказав інженер і, підморгнувши, додав: — Якщо тільки ви не бунтуєте...

— О, я завжди бунтую...

І, зробивши серйозну міну, примруживши бездонні чорні очі, він спитав:

— Сподіваюся — ми тоді поводитися цілком коректно?

Здвигнувши плечима, інженер підвівся.

— О так. Так! Ця історія — ви знаєте? — обійшлася підприємству в тридцять сім тисяч лір...

— Було б розсудливіше включити їх у заробітну плату...

— Гм! Ви — погано лічите. Розсудливість? Вона своя в кожного звіра.

Він простяг суху жовту руку і, коли робітник стискував її, сказав:

— Я все ж повторюю, що вам слід учитися й учитися...

— Шохвилини я вчуся...

— З вас виробився б інженер з доброю фантазією.

— Е, фантазія не заважає мені жити й тепер...

— До побачення, уперта людино...

Інженер пішов під акаціями, крізь сітку сонячного проміння, ступаючи повільно довгими, сухими ногами, старанно натягаючи рукавичку на тонкі пальці правої руки, — маленький, чорний, аж синій, гарсон відійшов від дверей ресторану, де він слухав цю розмову, і сказав робітникові, що рився в гаманці, дістаючи мідні монети:

— Сильно старіється наш славетний...

— Він ще постоїть за себе! — упевнено вигукнув робітник. — У нього багато вогню під черепом...

— Де ви будете говорити наступного разу?

— Там же, на біржі праці. Ви чули мене?

— Тричі, товаришу...

Міцно стиснувши один одному руки, вони з усмішкою розсталися; один пішов у бік, протилежний тому, куди зник інженер, другий — замислено наспівуючи, почав прибирати посуд із столів.

Група школярів у білих фартухах — хлопчики й дівчатка — марширують посеред дороги, від них іскрами розлітається гамір і сміх, передні двоє голосно сурмлять у сурми, згорнені з паперу, акації тихо обсіпають їх снігом білих пелюсток. Завжди — а навесні особливо жадбно — дивишся на дітей і хочеться кричати услід їм, весело й голосно:

— Ей, ви, люди! Хай живе ваше майбутнє!

ХVІІІ

Коли життя стало таке, що людина уже не знаходить шматка хліба на землі, угноєній кістками її предків, — не знаходить і, гнана злиднями, від'їжджає, стиснувши серце, на південь Америки, за тридцять днів їзди від батьківщини своєї, — коли життя таке, чого ви хочете від людини?

Хто б вона не була — однаково! Вона — як дитина, відірвана від грудей матері, вино чужини гірке їй і не веселить серця, але труїть його тугою, робить пухким, як губка, і, наче губка воду, це серце, видерте з грудей батьківщини, — жадібно вбирає всяке зло, родить темні почування.

У нас, в Калабрії, молоді люди перед тим, як виїхати за океан, одружуються, — може, для того, щоб коханням до жінки ще більше поглибити любов до батьківщини, — адже жінка так само вабить до себе, як батьківщина, і ніщо не охороняє чоловіка на чужині краще, ніж кохання, що кличе його назад, на лоно своєї землі, на груди коханої.

Але ці весілля рокованих злиднями на вигнання майже завжди бувають прологами до страшних драм долі, помсти й крові, і — от що сталося недавно в Сенеркії, комуні, яка лежить коло відрогів Апеннін.

Цю історію, просту й страшну, неначе її взято з сторінок біблії, треба почати здалеку, за п'ять років до наших днів і до її кінця: п'ять років тому в горах, у маленькому селі Сарачена жила красуня Емілія Бракко, чоловік її поїхав в Америку, і вона перебувала в домі свекра. Здорова, моторна робітниця, вона мала прекрасний голос і веселу вдачу — любила сміятися, жартувати і, трошки кокетуючи своєю красою, сильно будила палкі бажання сільських парубків та лісників з гір.

Граючи словами, вона вміла берегти свою честь заміжньої жінки, її сміх будив багато солодких мрій, але ніхто не міг похвалитися перемогою над нею.

Ви знаєте, що більше всіх у світі мучаться заздрощами диявол і стара жінка: коло Емілії була свекруха, а диявол завжди там, де можна зробити зло.

— Ти надто весела без чоловіка, моя любя, — говорила стара, — я, мабуть, напишу йому про це. Гляди, я стежу за кожним кроком твоїм, пам'ятай, — твоя честь — наша честь...

Спочатку Емілія миролюбно доводила свекрусі, що вона любить її сина, їй нема за що докоряти собі. А та все частіше й дошкульніше ображала її підозріннями і, під'юджувана дияволом, почала базікати скрізь і всюди про те, що невістка позбулася сорому.

Почувши це, Емілія злякалась і стала благати відьму, щоб вона не губила її своїм пащикунням, присягалася,

що вона нічим не винна перед чоловіком, навіть у мріях не зазнає спокуси зрадити його, а стара — не вірила їй.

— Знаю я,— говорила вона,— адже я теж була молода, знаю, чого варті ці присягання! Ні, я вже написала синові, щоб він вертався швидше помститися за свою честь.

— Ти написала? — тихо спитала Емілія.

— Так.

— Добре...

Наші чоловіки ревниві, як араби,— Емілія розуміла, чим загрожує їй повернення чоловіка.

Другого дня свекруха пішла в ліс збирати сушник, а Емілія — за нею, сховавши під спідницею сокиру. Красуня сама прийшла до карабінерів сказати, що свекруху вбила вона.

— Краще бути убивцею, ніж мати славу безсоромної, коли чесна! — сказала вона.

Суд над нею був тріумфом її: майже все населення Сенеркії пішло в свідки за неї, і багато людей, плачучи, говорили суддям:

— Вона не винувата, її зазнали марно!

Тільки один преподобний архієпископ Коцці зважився піднести голос проти нещасної: він не хотів вірити в її чистоту, говорив про необхідність підтримувати в народі стародавні традиції, застерігав людей, щоб вони не допускалися помилки, яку зробили греки, коли виправдали Фріну, захоплені красою жінки поганої поведінки, говорив усе, що повинен був сказати, і, може, через нього Емілію засудили на чотири роки простого ув'язнення в тюрмі.

Так само, як і чоловік Емілії, її односелець Донато Гварначья жив за океаном, покинувши в рідній країні молоду дружину виконувати невеселу роботу Пенелопи — снувати мрії про життя і не жити.

І от, три роки тому, Донато одержав листа від своєї матері; мати повідомляла, що його жінка, Тереза, віддалася його батькові — її чоловікові — і живе з ним. Ви бачите: знову стара жінка й диявол — вкупі!

Гварначья-син узяв квиток на перший пароплав до Неаполя і — наче з хмари впав — з'явився додому.

Жінка й батько вдали здивованих, а він, суворий і недовірливий молодець, спершу поводився спокійно, бажаючи переконатися в справедливості доносу,— він чув історію Емілії Бракко; він гарно приголубив жінку, і деякий час обоє вони неначе знову переживали медовий місяць кохання, палкий бенкет молодості.

Мати спробувала влити йому в вуха отрути, але він зупинив її:

— Годі! Я хочу сам переконатися в правді твоїх слів, не заважай мені.

Він знав, що ображеному не можна вірити, нехай то буде навіть рідна мати.

Майже половина літа минула тихо й мирно, може, так минуло б і ціле життя, але під час недовгих відлучок сина з дому його батько знов почав в'язнути до невістки; вона противилася настирливості розбещеного старика, і це розлютило його — надто раптово була перервана його насолода молодим тілом, і от він вирішив помститися над жінкою.

— Ти загинеш,— пригрозив він їй.

— Ти — теж,— відповіла вона.

У нас говорять мало.

Через день батько сказав синові:

— А чи знаєш ти, що твоя жінка була невірна тобі?

Той, блідий, дивлячись просто в очі йому, спитав:

— Є у вас докази?

— Так. Ті, хто тішився з її пестошів, казали мені, що в неї внизу живота велика родинка,— адже це правда?

— Добре,— сказав Донато.— Коли ви, мій батько, кажете мені, що вона винна,— вона помре!

Батько безсоромно кивнув головою.

— А так! Розпусних жінок треба вбивати.

— І чоловіків,— сказав Донато, відходячи.

Він пішов до жінки, поклав свої важкі руки на плечі їй...

— Слухай, я знаю — ти зрадила мене. Ради кохання, що жило з нами і в нас, перед і після зради твоєї, скажи — з ким?

— Ага! — скрикнула вона,— ти міг дізнатися про це тільки від твого проклятого батька, тільки він один...

— Він? — спитав селянин, і очі його налилися кров'ю.

— Він узяв мене силою, погрозами, але — хай буде сказана вся правда до кінця...

Вона задихнулася — чоловік струсонув її.

— Говори!

— Ах, так, так, так,— прошепотіла жінка в розпачі,— ми жили, я і він, як чоловік з жінкою, разів тридцять, сорок...

Донато кинувся в дім, схопив рушницю і побіг у поле, куди пішов батько, там він сказав йому все, що може сказати мужчина мужчині під таку хвилину, і двома пострілами покінчив з ним, а потім плюнув на труп і розбив прикладом череп його. Говорили, що він довго знущався з мертвого — нібито скочив на спину йому і танцював на ній свій танець помсти.

Потім він пішов до жінки і сказав їй, набиваючи рушницю:

— Відійди на чотири кроки й читай молитву...

Вона заплакала, просячи його дарувати їй життя.

— Ні,— сказав він,— я чиню так, як того вимагає справедливість і як ти повинна була б чинити зо мною, коли б винний був я...

Він застрелив її, наче птаха, а потім пішов віддати себе в руки владі, і коли він проходив вулицею села, народ розступився перед ним, і не один говорив:

— Ти вчинив як чесний мужчина, Донато...

На суді він боронився з похмурою енергією, з грубим красномовством примітивної душі.

— Я беру жінку, щоб мати від її і мого кохання дитину, в якій повинні жити ми обое, вона і я! Коли кохаєш — нема батька, нема матері, є тільки кохання,— хай живе воно вічно! А ті, хто бруднить його, жінки й чоловіки, хай будуть прокляті прокляттям неплідності, хвороб страшних і лютої смерті...

Оборонець вимагав від присяжних, щоб вони визнали убивство в запалі й роздратованні, але присяжні виправдали Донато, під бурхливій оплески публіки,— і Донато повернувся в Сенеркію в ореолі героя, його вітали як людину, що суворо додержувала старих народних традицій кривавої помсти за ображену честь.

Трохи згодом після виправдання Донато була звільнена з в'язниці й його землячка Емілія Бракко; тоді

стояв сумний зимовий час, наближалось свято народження Немовляти. В ті дні у людей особливо сильне бажання бути серед своїх, під теплою покрівлею рідного дому, а Емілія й Донато — самотні — адже їх слава не була тою славою, що викликає повагу людей, — убивця все ж убивця, він може здивувати, та й тільки, його можна виправдати, але — як полюбити? В обох руки в крові й розбиті серця, обоє пережили тяжку драму суду над ними — нікому в Сенеркії не здалось дивним, що ці люди, відзначені долею, подружили й вирішили прикрасити одно одному знівечене життя; обоє вони були молоді, їм хотілося ласки.

— Що нам робити тут, серед сумних спогадів про минуле? — говорив Донато Емілії після перших поцілунків.

— Якщо повернеться мій чоловік, він уб'є мене, бо ж тепер я справді в думках зрадила його, — говорила Емілія.

Вони вирішили виїхати за океан, як тільки наскладають досить грошей на дорогу, і, може, їм удалось б знайти в світі трошки щастя і тихий притулок для себе, але навколо них знайшлися люди, що думали так:

«Ми можемо простити убивство з пристрасті, ми зустріли оплесками злочинство на оборону честі, але — хіба тепер ці люди не йдуть проти тих традицій, для оборони яких вони пролили стільки крові?»

Ці строгі й похмурі міркування, відгомони суворої старовини, лунали чимраз голосніше і нарешті дійшли до слуху матері Емілії — Серафіни Амато, жінки гордої, сильної, що, незважаючи на свої п'ятдесят років, досі зберегла красу горянки.

Спочатку вона не повірила чуткам, що образили її.

— Це — наклеп, — сказала вона людям, — ви забули, як моя дочка потерпіла за охорону своєї честі!

— Ні, не ми, а вона забула це, — відповіли люди.

Тоді Серафіна, що жила в другому селі, прийшла до дочки і сказала їй:

— Я не хочу, щоб про тебе говорили так, як почали говорити. Те, що ти зробила в минулому, — чисте й чесне діло, незважаючи на кров, таким воно й повинно залишитися на науку людям!

Дочка заплакала, кажучи:

— Цілий світ для людей, та для чого ж люди, коли вони не самі для себе?..

— Спитай про це священника, коли така дурна, що не знаєш цього,— відповіла їй мати.

Потім прийшла до Донато і теж з усією енергією попередила його:

— Дай моїй дочці спокій, а то зле буде тобі!

— Слухай,— почав благати її молодий чоловік,— адже я назавжди покохав цю жінку, так само нещасну, як і я! Дозволь мені забрати її під інше небо, і все буде добре!

Він тільки підсипав пороху у вогонь цими словами.

— Ви хочете тікати? — з люттю й розпачем скрикнула Серафіна.— Ні, цього не буде!

Вони розсталися, рикаючи, як звірі, і дивлячись одне на одного огненними очима непримиренних ворогів.

З того дня Серафіна почала стежити за закоханими, як розумний пес за дичиною, що, одначе, не заважало їм бачитися крадькома, ночами — адже кохання хитре й спритне теж, як звір.

Але раз Серафіні вдалося підслухати, як її дочка і Гварначья обмірковували план своєї втечі,— в цю нещасливу хвилину вона зважилася на страшний вчинок.

У неділю люди посходилися до церкви слухати месу; спереду стояли жінки в яскравих святкових спідницях і хустках, позаду них, на колінах, чоловіки; прийшли й закохані помолитися мадонні про свою долю.

Серафіна Амато з'явилася до церкви після всіх, теж одягнена святково, в широкому, вишиваному барвистою вовною фартусі поверх спідниці, а під фартухом—сокира.

Поволі, з молитвою на устах, вона підійшла до образу архангела Михаїла, патрона Сенеркії, схилила коліна перед ним, торкнулася рукою його руки, а потім своїх губ і, непомітно пробравшись до спокусителя дочки, що стояв на колінах, двічі ударила його по голові, вирубавши на ній римське п'ять, або літеру V, що значить — вендета, помста.

Вихор жаху охопив людей, з криком і зойками всі кинулися до виходу, багато хто, зомлівши, упав на кахлі підлоги, деякі плакали, як діти, а Серафіна стояла з сокирою в руці над бідолахою Донато і непритомною дочкою своєю, як Немезіда села, богиня правосуддя людей з прямою душею.

Так стояла вона багато хвилин, а коли люди, опам'ятавшись, схопили її, вона почала голосно молитися, звівши до неба очі, що палали дикою радістю:

— Святий Михаїл — дякую тобі! Це ти дав мені потрібну силу, щоб помститися за зганьблену честь жінки, моєї дочки!

А коли вона дізналася, що Гварначья живий і його віднесли на стільці в аптеку, щоб перев'язати страшні рани, її охопив трепет і, поводячи божевільними, повними страху очима, вона сказала:

— Ні, ні, я вірю в бога, він помре, цей чоловік! Адже я завдала дуже тяжких ран, це відчували руки мої, і — бог справедливий — цей чоловік повинен умерти!..

Незабаром цю жінку судитимуть і, певна річ, осудять тяжко, але — чого може навчити удар ту людину, яка вважає, що сама має право завдавати ударів і ран? Адже залізо не робиться м'якше, коли його кують.

Суд людей каже людині:

— Ти — винна!

Людина відповідає «так» або «ні», і все залишається так, як було перше.

А кінець кінцем, дорогі синьйори, треба сказати, що чоловік повинен рости, плодитися там, де його посіяв господь, де його любить земля і жінка...

ХІХ

Старий Джіованні Туба ще дуже молодим зрадив землю заради моря — ця синя гладінь, то ласкава й тиха, наче погляд дівчини, то бурхлива, як серце жінки, охоплене пристрастю, ця пустеля, що поглинає сонце, не потрібне риbam, нічого не родячи від з'єднання з живим золотом проміння, крім краси й сліпучого блиску, — підступне море, що вічно співає про щось, будячи непереможне бажання плити в його далечінь, — багатьох боно відбирає у кам'янистої і німої землі, яка вимагає так багато вологи в неба, так жадібно хоче плодотворної праці людей і мало дає радості — мало!

Ще хлопчиком Туба, працюючи на винограднику, кинутому уступами по схилу гори, укріпленому стінками сірого каміння, серед лапчастих фіг і олив з їх викуваним листям, у темній зелені апельсинів і заплутаних вітах гранат, на яскравому сонці, на гарячій землі, серед запаху квітів, — ще тоді він дивився, роздимаючи ніздрі, в сине око моря поглядом людини, під ногами якої земля

не тверда — хитається, тане й пливе,— дивився, вдихаючи солоне повітря, і п'янів, стаючи неуважним, лінивим, неслухняним, як завжди буває з тим, кого море зачарувало і кличе, з тим, хто закохався душею в море...

А святами, вранці, коли сонце ледве піднімалося з-за гір над Сорренто, а небо було рожеве, наче виткане з квітів морелі,— Туба, кошлатий, як вівчарка, котився згори, з вудками на плечі, скачучи з каменя на камінь, наче клубок пружних мускулів зовсім без кісток, біг до моря, усміхаючись йому широким, рудим від ластовиння лицем, а устріч, у свіжому повітрі ранку, перемагаючи солодкий подих пробуджених квітів, пливли гострі пахощі, тихий гомін хвиль,— вони чіплялися об каміння там, унизу, і вабили до себе, наче дівчата,— хвилі...

От він висить на краю рожевувато-сірої скелі, спустивши бронзові ноги; чорні, великі, як сливи, очі його потонули в прозорій зеленкуватій воді; крізь її рідке скло вони бачать дивний світ, кращий, ніж всі казки: бачать золотисто-руді водорості на дні морському, серед каміння, вкритого килимами; з лісу водоростей випливають різнокольорові «віоли» — живі квіти моря,— неначе п'яний, виходить «перкія», з тупими очима, розмальованим носом і голубою плямою на животі, мелькає золота «сарпа», смугасті, зухвалі «канї»; снують, як веселі чорти, чорні «гваррачіни»; як срібні блюда, блищать «спаральйони», «окьяти» і інші красуні-риби — їм нема ліку! — всі вони хитрі і, перед тим, як схопити черв'яка на гачку глибоко в круглий рот, спритно общипують його маленькими зубами,— розумні риби!..

Неначе птахи в повітрі, плавають у цій світлій, ласкавій воді вусаті креветки, повзають по камінню раки-самітники, волочачи за собою свій узорний дім-черепашку; тихо ворущаться червоні, як кров, зірки, безмовно гойдаються дзвони лілових медуз, інколи з-під каменя вистромиться зла голова мурени з гострими зубами, звинеться строкате зміїне тіло, все в червоних плямах,— вона наче відьма в казці, але ще страшніша й потворніша від неї; раптом розпластається у воді, немов брудна ганчірка, сірий восьминіг і стрімко метнеться кудись хижим птахом; а от не кваплячись рухається лангуст, ворущачи довженними, як бамбукові вудлища, вусами; і ще багато всіляких чудес живе в прозорій воді, під небом, таким же ясным, але пустельнішим, ніж море.

А море — дихає, мірно здіймаються голубі його груди; на скелю, до ніг Туба, сплескують хвилі, зелені з білим, грають, б'ються об каміння, дзвенять, їм хочеться підстрибнути до ніг хлопця, — іноді це вдається, от він, здригнувшись, усміхнувся — хвилі раді, сміються, біжать назад від каміння, неначе злякалися, і знову кидаються на скелю; сонячний промінь проходить глибоко в воду, утворюючи воронку яскравого світла, ласкаво пронизуючи груди хвиль, — спить солодким сном душа, не думаючи ні про що, нічого не бажаючи зрозуміти, мовчки й радісно насичуючись тим, що бачить, в ній теж ходять нечутно світлі хвилі, і, всеосяжна, вона безмежно вільна, як море.

Так проводив він свята, потім це почало надити його і в будні — адже коли людину схопить за серце море, вона сама стає частиною його, як серце — тільки частина живої людини; і от, покинувши землю на руки братові, Туба пішов з компанією таких, як він сам, закоханих у простір, — до берегів Сіцилії ловити корали: важка, а славна робота, можна втопитися десять разів на день, але зате — скільки бачиш дивного, коли з синіх вод важко підіймається сіль — півколо з залізними зубцями по краю, і в ній — наче думки в черепі — ворушиться живе, різних форм і кольорів, а серед нього — рожеві вітки дорогоцінних коралів — дарунок моря.

Так і заснув назавжди для землі чоловік, причарований морем; він і жінок кохав неначе крізь сон, недовго і мовчки, уміючи говорити з ними лише про те, що знав, — про рибу й корали, про гру хвиль, примхи вітру і великі кораблі, що відходять у невідомі моря; був він лагідний на землі, ходив по ній обережно, недовірливо і мовчав з людьми, як риба, поглядаючи пильно зірким поглядом людини, що звикла дивитися у зрадливій глибини і не йняти їм віри, а в морі він ставав тиховеселим, уважним до товаришів і спритним, як дельфін.

Та як би добре не вибирала людина життя собі — його стає лише на декілька десятків років; коли просоленому морською водою Туба минуло вісімдесят — його руки, понівечені февматизмом, відмовились працювати — досить! — скривлені ноги ледве тримали зігнутий стан, і, обвіяний всіма вітрами старик, він з сумом вийшов на острів, зійшов на гору, в халупу брата, до дітей його і внуків, — це були люди надто бідні для того, щоб бути

добрими, і тепер старий Губа не міг — як робив перше — приносити їм багато смачних риб.

Старому стало важко серед цих людей, вони надто уважно дивилися за шматками хліба, які він пхав кривою, темною лапою у свій беззубий рот; незабаром він зрозумів, що зайвий серед них; потемніла в нього душа, серце стиснув смуток, ще глибше лягла зморшки на шкірі, висушеній сонцем, і занили кістки незнаним болем; цілі дні, з ранку до вечора, він сидів на камінні коло дверей халупи, старими очима дивлячись на світле море, де розтало його життя, на це синє, в блиску сонця, море, прекрасне, як сон.

Далеко воно було від нього, і важко старому досягти берега, але він зважився, і раз, тихого вечора, поповз з гори, як розчавлена яшірка по гострому камінню, і коли досяг хвиль — вони зустріли його знайомим гомоном, ласкавішим за людські голоси, дзвінким плюскотом об мертве каміння землі; тоді — як опісля догадувалися люди — став на коліна старий, подивився в небо і в далечінь, помолився трохи й мовчки за всіх людей, однаково чужих йому, скинув з кісток свої лахміття, поклав на каміння цю стару шкіру свою — і, проте, чужу, — увійшов у воду, стріпаючи сивою головою, ліг на спину і, дивлячись у небо, — поплив у далечінь, де темносиня зазна неба торкається краєм своїм чорного оксамиту морських хвиль, а зорі такі близькі до моря, що, здається, їх можна дістати рукою.

Тихими ночами літа море спокійне, як душа дитини, стомленої забавами дня, дрімає воно, ледве зітхаючи, і, певно, бачить якісь яскраві сни, — коли пливти вночі по його густій і теплій воді, сині іскри горять під руками, синє полум'я розливається навколо, і душа людини тихо тоне в цьому вогні, ласкавому, наче казка матері.

XX

У священній тиші сходить сонце, і від каміння острова здіймається до неба сизий туман, насичений солодким запахом золотих квітів дроку.

Острів, серед темної рівнини сонних вод, під блідою банею неба, подібний до жертovníка перед лицем бога-сонця.

Тільки що погасли зорі, але ще блищить біла Венера, самотньо тонучи в холодній високості мутного неба, над прозорим пасмом перистих хмар; хмари ледве зафарблені рожевуватими фарбами і тихо згоряють у вогні першого променя, а на спокійному лоні моря їхні відбитки — неначе перламутр, що виринув із синьої глибини вод.

Випростуються устріч сонцю стебла трав і пелюстки квітів, обтяжені сріблом роси, її світлі краплі висять на кінцях стебел, повніють і, зриваючись, падають на землю, спітнілу в гарячому сні. Хочеться чути, як тихо дзвенять вони, падаючи,— сумно, що не чути того дзвеніння.

Прокинулись птахи, перелітають, пурхаючи, в листі олив, співають, а знизу линуть угору густі зітхання моря, розбудженого сонцем.

А проте — тихо, люди ще сплять. У свіжості ранку запах квітів і трав виразніший, ніж звуки.

З дверей білого будиночка, захлеснутого виноградниками, наче човен зеленими хвилями моря, виходить назустріч сонцю древній старець Еttore Чекко, самотній чоловічок, відлюдник, з довгими руками мавпи, з голим черепом мудреця, з лицем, яке так пом'яв час, що в його дряблих зморшках майже не видно очей.

Поволі піднісши до лоба чорну, волосату руку, він довго дивиться в небо, як воно рожевіє, потім — навколо себе: перед ним, по сірувато-ліловому камінню острова, леліє широка гама смарагдового й золотого, горять рожеві, жовті й червоні квіти; темне лице старого дрижить у добродушній усмішці, він схвально киває круглою, важкою головою.

Він стоїть, наче підтримуючи тягар, ледве зігнувши спину, широко розставивши ноги, а кругом нього все веселіше виграє юний день, яскравіше блищить зелень виноградників, голосніше щебечуть в'юрки й чижі; у заростях ожини, ломиноса, в кущах молочаю — б'ють перепели, десь свистить чорний дрізд, франтуватий і безтурботний, як неаполітанець.

Старий Чекко підносить довгі стомлені руки над головою, потягається, наче збираючись летіти вниз, до моря, спокійного, як вино в чаші.

А розправивши старі кістки, він сів на камінь коло дверей, витяг з кишені куртки листівку, відвів руку з нею подалі від очей, примружився і дивиться, беззвучно ворушачи губами. На великому, давно не голеному і ніби посрібленому обличчі його — нова усмішка: в ній дивно поєдналися любов, смуток і гордість.

Перед ним на шматку картону намальовані синьою фарбою двоє широкоплечих юнаків, вони сидять плече в плече і весело усміхаються, кучеряві, великоголові, як сам старий Чекко, а над головами їх великими літерами виразно надруковано:

«Артуро й Енріко Чекко

два благородні борці за інтереси свго класу. Вони організували 25 000 текстильних робітників, заробіток яких був 6 доларів на тиждень, і за це їх посаджено у в'язницю.

Хай живуть
борці за соціальну справедливість!»

Старий Чекко неписьменний, і напис зроблено чужою мовою, але він знає, що написано саме так, кожне слово знайоме йому і кричить, співає, як мідна сурма.

Ця синя листівка завдала старому багато тривоги й клопоту: він одержав її місяців два тому і зараз-таки, інстинктом батька, відчув, що щось негаразд: адже портрети бідних людей друкують тільки тоді, коли ці люди ламають закони.

Чекко сховав у кишеню цей шматок паперу, але він ліг йому на серце каменем і день від дня ставав важчим. Не раз він хотів показати листа священикові, але довгий життєвий досвід переконав його, що люди справедливо кажуть: «Може, піп і говорить богові правду про людей, але людям правду — ніколи».

Перший, у кого він спитав про таємниче значення листівки, був рудий художник, іноземець — довгий і худий хлопець, який дуже часто приходив до дому Чекко і, зручно поставивши мольберт, лягав спати коло нього, ховаючи голову в квадратну тінь початої картини.

— Синьйор,— спитав він художника,— що зробили ці люди?

Художник подивився на веселі пики дітей старого і сказав:

— Мабуть, щось смішне...

— А що надруковано про них?

— Це — по-англійському. Крім англійців, їх мову розуміє тільки бог, та ще моя дружина, якщо вона каже правду в цьому випадку. У всіх інших випадках вона не каже правди...

Художник був балакучий, як чиж, він, видимо, ні про що не міг говорити серйозно. Старий понуро відійшов геть від нього, а другого дня прийшов до жінки художника, товстої синьйори, — він застав її в саду, де вона, одягнена в широку й прозору білу сукню, танула від спеки, лежачи в гамаку і сердито дивлячись синіми очима в синє небо.

— Цих людей посаджено у в'язницю, — сказала вона каліченою мовою.

У нього підігнулися ноги, неначе цілий острів захитався від удару, але він все-таки знайшов сили запитати:

— Вкрали чи вбили?

— О ні. Просто, вони — соціалісти.

— Що таке — соціалісти?

— Це — політика, — сказала синьйора голосом вмираючої і заплющила очі.

Чекко знав, що іноземці — найбезтолковіші люди, вони дурніші від калабрійців, але йому хотілося знати правду про дітей, і він довго стояв біля синьйори, чекаючи, коли вона розплющить свої великі лінівні очі. А коли, нарешті, це сталося, він — спитав, ткнувши пальцем у карточку:

— Це — чесно?

— Я не знаю, — відповіла вона з досадою. — Я сказала — це політика, розумієш?

Ні, він не розумів: політику роблять у Римі міністри й багаті люди для того, щоб збільшити податки на бідних людей. А його діти — робітники, вони живуть в Америці і були славні хлопці — навіщо їм робити політику?

Цілу ніч він просидів з портретом дітей у руках — при місяці він здавався чорним і будив ще похмуріші думки. Ранком наважився спитати священика, — чорний чоловік у сутані коротко й суворо сказав:

— Соціалісти — це люди, які заперечують волю бога, — досить, коли ти будеш знати це.

І додав ще суворіше навздогін старому:

— Соромно в твоєму віці цікавитися такими речами!..

«Добре, що я не показав йому портрета»,— подумав Чекко.

Минуло ще днів зо три, він пішов до перукаря, франта й вітрогона. Про цього парубка, здорового, як молодий осел, говорили, що він за гроші любить старих американок, які приїздять нібито милуватися красою моря, а на ділі шукають пригод з бідними хлопцями.

— Боже! — скрикнув цей поганий чоловік, прочитавши напис, і щоки його радісно запалали.— Це Артуро і Енріко, мої товариші! О, я від щирого серця вітаю вас, батьку Еttore, вас і себе! От у мене іще двоє славетних земляків — хіба можна не пишатися з цього?

— Не балакай зайвого,— попередив його старий.

Але той кричав, розмахуючи руками:

— Це — добре!

— Що надруковано про них?

— Я не можу прочитати, але я певен, що надруковано правду. Бідняки мусять бути великими героями для того, щоб про них сказали правду нарешті!

— Мовчи, прошу тебе,— сказав Чекко і пішов, люто стукаючи дерев'яними черевиками по камінню.

Він пішов до синьйора росіянина, про якого говорили, що це добра й чесна людина. Прийшов, сів коло ліжка, на якому той поволі вмирав, і спитав його:

— Що сказано про цих людей?

Примруживши очі, знебарвлені недугою й сумні, росіянин кволим голосом прочитав напис на листівці і хороше усміхнувся старому, а той сказав йому:

— Синьйор, ви бачите — я дуже старий і вже скоро піду до мого бога. Коли мадонна питає мене — що я зробив з моїми дітьми, я повинен буду розказати їй це правдиво й докладно. Це мої діти тут на карточці, але я не розумію, що вони зробили і чого у в'язниці?

Тоді росіянин дуже серйозно й просто порадив йому:

— Скажіть мадонні, що ваші діти добре зрозуміли головну заповідь її сина: вони люблять ближніх живою любов'ю...

Неправду не можна сказати просто: вона потребує гучних слів і багатьох прикрас,— старий повірив росіянинові і міцно стиснув його маленьку руку, що не знала праці.

— Значить, це не ганьба їм — в'язниця?

— Ні,— сказав росіянин.— Адже ви знаєте, що багатих кидають у в'язницю хіба тоді, коли вони зроблять надто багато зла і не зуміють приховати цього, а бідні потрапляють до в'язниць, коли вони захотіли хоч трошки добра. Ви — щасливий батько, ось що я вам скажу!

І кволеньким своїм голосом він довго говорив Чекко про те, що затіяли в житті чесні його люди, про те, як вони хочуть перемогти злидні, дурість і все те, страшне й лихе, що породжують дурість і злидні...

Сонце горить у небі, як огненна квітка, і сіє золотий пил свого проміння на сірі груди скель, а з кожної зморшки каменю, устріч сонцю, жадібно пнеться живе — смарагдові трави, блакитні, як небо, квіти. Золоті іскри сонячного світла займаються й гаснуть у повних краплинах кришталевої роси.

Старий стежить, як усе навколо нього дихає світлом, вбираючи його живу силу, як клопочуться птахи і, звиваючи гнізда, співають; він думає про своїх дітей: хлопці за океаном, у в'язниці великого міста,— це погано для їх здоров'я, поганенько, так...

Але — вони у в'язниці за те, що вирости чесними хлопцями, яким був ціле життя їх батько,— це добре для них і для його душі.

І бронзове лице старого неначе тане в гордій усмішці.

— Земля — багата, люди — бідні, сонце — добре, людина — лиха. Ціле життя я думав про це і, хоч не говорив їм, а вони зрозуміли батькові думки. Шість доларів на тиждень — це сорок лір, ого! Але вони розміркували, що цього замало, і двадцять п'ять тисяч таких самих, як вони, пристали на їх думку — цього мало для людини, яка хоче добре жити...

Він певний, що в його дітях розвинулися й вирости приховані думки його серця, він дуже пишається з того, але, знаючи, як мало люди вірять казкам, що їх творять самі ж вони щодня, він мовчить.

Лиш інколи старе велике серце переповнюється думками про майбутнє дітей, і тоді старий Чекко, випроставши натруджену спину, вигинає груди і, зібравши останні сили, хрипко кричить у море, в далечінь, туди, до дітей:

— Вальо-о!.. *

І сонце сміється, сходячи все вище над густою і м'якою водою моря, а люди з виноградників відказують старому:

— Ой-і!..

XXI

Скоро північ.

У синьому небі над маленькою площею Капрі низько пливуть хмари, мигтять світлі візерунки зірок, спалахує й гасне голубий Сіріус, а з дверей церкви густо ллється поважний спів органа, і все це — біг хмар, тремтіння зірок, рух тіней по стінах будинків і камінню площі — теж як тиха музика.

Під її урочистий ритм вся площа, схожа на оперну декорацію, коливається, роблячись то тісною й темною, то — просторою і примарно світлою.

Над Монте-Соляро розкинулось чудове сузір'я Оріона, вершина гори пишно увінчана білою хмарою, а обрив її, стрімкий, як стіна, порізаний розколинами, — неначе чиясь темне, древнє лице, змучене великими думами про світ і людей.

Там, на висоті шестисот метрів, хмара накрила покинутий маленький монастир і — кладовище, теж маленьке, могили на ньому подібні до квіткових грядок, їх небагато, і в них, під квітами, — усе ченці цього монастиря. Інколи його сірі мури виглядають з хмари, неначе прислухаючись до того, що діється внизу.

По площі гамірно бігають діти, розкидаючи вертушки; по камінню, з тріском розсипаючи червоні іскри, скачуть огненні змії, інколи смілива рука кидає запалену вертушку високо вгору, вона шипить і метається в повітрі, як наполоханий кажан, спритні темні фігурки біжать в усі боки з сміхом і криками — гримить лункий вибух, на секунду освітлюючи дітлахів, що попрутулялися по кутках, — десятки бистрих очей весело спалахують у темряві.

Вибухи лунають майже безнастанно, заглушуючи регіт, перелякані вигуки і чіткий стукіт дерев'яних черевиків по лункій лаві; здригаються тіні, шугаючи вгору,

* Тут у значенні: — Будьте сильними! (Ред.)

на хмарах палають червоні відсвіти, а старі стіни будинків неначе усміхаються — вони пам'ятають старих дітьми і не одну сотню разів бачили ці гучні й трошки небезпечні веселощі дітей вночі проти різдва Христа.

Та ледве тільки випаде секунда тиші — знову чути поважне, молитовне гудіння органа, а знизу йому відповідає море глухими ударами хвиль об прибережне каміння і шовковим шарудінням гальки.

Затока — ніби келих, повний темного, пінявого вина, а по вінцях його виблискує жива нитка самоцвітів, це вогні міст — золоте намисто затоки.

Над Неаполем — опалова заграва, вона коливається, наче північне сяйво, десятки ракет і фугасів вганяються в неї, розцвітають букетами яскравих вогнів і, на мить зупинившись у трепетній хмарі світла, гаснуть, — долітає важкий гул.

По всьому півколу затоки іде невтомно красива розмова вогню: холодно горить білий маяк неаполітанського порту і виблискує червоне око Капо ді Мізена, а вогні на Прочіді та біля підніжжя Іскії — як ряди великих діамантів, нашиті на м'який оксамит темряви.

По затоці ходять отари білих хвиль, крізь їх співучий плюскіт здалеку долітають притамовані зітхання вибухів ракет; ще досі гуде орган і сміються діти, але — от несподівано й урочисто дзвін годинника на вежі б'є чотири й дванадцять разів.

Закінчилася меса, з дверей церкви на широкі сходи строкатою лавою тече юрба — устріч їй, звиваючись, скачуть червоні змії. Полохливо скрикують жінки, радісно регочуть хлопчачки, — це їхнє свято, і ніхто не сміє заборонити їм бавитися красивим вогнем.

Трошки злякати солідного, святково одягненого дорослого чоловіка, примусити його, деспота, пострибати по площі від вертушки, що женеться за ним, шипить і оббризкує іскрами чоботи його, — це таке високе задоволення! І його зазнаєш тільки раз на рік...

Почуваючи себе в ніч народження Немовляти, що любило їх, королями й господарями життя, — діти не скупляться віддячити дорослим за рік їх нудної влади хвилинами своєї веселої могутності: дорослі дядечки важко підстрибують, ухилиючись від вогню, і добродушно просять помилування:

— Годі! Гей, розбійники, — годі!

Квапливо ідуть дзампоньяри — пастухи з Абруцци, горці, в синіх коротких плащах і широких капелюхах. Їхні стрункі ноги, в панчохах з білої вовни, облутані навхрест темними ременями, у двох під плащами волинки, четверо держать у руках дерев'яні, високого тону ріжки.

Ці люди з'являються на острів щороку і цілий місяць живуть тут, щодня славлячи Христа і божу матір своєю дивовижною, красивою музикою.

Зворушливо бачити їх на світанку, коли вони, кинувши капелюхи до ніг своїх, стоять перед статуєю мадонни, натхненно дивлячись у добре лице Матері і граючи на честь її невимовно хвилюючу мелодію, яку одного разу влучно названо було «фізичним відчуттям бога».

Тепер пастухи йдуть до ясел Немовляти, воно лежить у домі старого столяра Паоліно, і його треба перенести до церкви св. Терези.

Діти кидаються слідом за ними, вузька вулиця ковтає їх маленькі темні фігурки, і кілька хвилин — площа майже порожня, тільки коло храму на сходах тісно стоїть натовп людей, дожидаючи процесії, та тіні хмар тепло і безмовно перебігають по стінах будинків і по головах людей, неначе голублячи їх.

Зітхає море. У тьмі, над перешийком острова, вимальовується пінія, як величезна ваза на тонкій ніжці. Сліпуче виблискує Сіріус, хмара з Монте-Соляро сповзла, виразно видно сиротливий маленький монастир над обривом гори і самотнє дерево перед ним, як на варті.

З арки вулиці, як із труби, світлими струменями радісно ллються пісні пастухів; без капелюхів, горбоносі і в своїх плащах схожі на величезних птахів, вони ідуть граючи, оточені юрбою дітей з ліхтарями на високих держалнах, десятки вогнів гоїдаються в повітрі, освітлюючи маленьку, круглу фігурку старого Паоліно, його срібну голову, ясла в його руках і в яслах, повних квітів — рожеве тіло Немовляти, що, усміхаючись, піднесло вгору благословляючі ручки.

Старий дивиться на цю лялечку з теракоти так розчулено, неначе вона для нього — жива, дихає і обіцяє на сході сонця утвердити «на землі мир і в людях благовоління».

Звідусіль до ясел нахиляються сиві непокриті голови, суворі обличчя, скрізь блищать ласкаві очі. Спалахнули бенгальські вогні, все темне зникло з площі — неначе несподівано настав світанок. Діти співають, кричать, сміються, на лицах дорослих — милі усмішки, можна думати, що вони теж хотіли б скакати й галасувати, але — бояться втратити в очах дітей своє значення людей серйозних.

Над натовпом золотими метеликами тріпочуть жовті вогні свічок, вище, в темносиньому небі, різнокольорово горять зірки; з другої вулиці виливається ще процесія — це дівчатка з статуєю мадонни, і — ще музика, вогні, веселі крики, дитячий сміх, — всією душею відчуваєш народження свята.

Немовля несуть до старої церковки, в ній — за вехістю її — давно не правлять, і цілий рік вона стоїть порожня, але сьогодні її стародавні стіни прикрашені квітами, пальмовим листям, золотом лимонів, мандаринів, і всю її займає майстерно зроблена картина Христового народження.

З великих шматків корку побудовані гори, печери, Віфлеєм і химерні замки на гірських вершинах; змією звивається дорога по схилах; на галявах — отари овець та кіз; виблискують водоспади із скла; групи пастухів дивляться в небо, де палає золота зоря, летять ангели, показуючи одною рукою на провідну зірку, а другою — в печеру, де притулилися божа матір, Йосиф і лежить Немовля, піднісши руки в небо. Іде строкатий, пишний караван волхвів і царів, над ним, на срібних нитках, гоїдаються ангели з пальмовими гілками і трояндами в руках. Довгобороді маги на верблюдах, одягнені в яскраві шовки, біляві королі, верхи на конях, у розкішних локонах і в парчі, кучеряві нумідійці, араби та євреї і ще якісь яскраві, фантастично одягнені фігурки з теракоти — їх сотні в цій картині.

А кругом ясел — араби в білих бурнуссах уже встигли повідчиняти крамнички і продають зброю, шовк, солодоші, зроблені з воску, тут же такі якісь невідомої нації люди торгують вином, жінки, з глечиками на плечах, ідуть до джерела по воду, селянин веде осла, навантаженого хворостом, навколо Немовляти — юрба людей на колінах, і скрізь граються діти.

Все це зроблено, одягнено, розмальовано й розмі-

щено вмiло й майстерно, і здається, що все живе й гомонить.

Діти стоять перед картиною, яку бачили вже торік, уважно оглядають її, і пильні, пам'ятливі оченятка вмить ловлять те нове, що додано цього разу. Діляться відкриттями, сперечаються, сміються, кричать, а в кутку стоять ті, хто зробив цю гарну річ, і — не без задоволення прислухаються до похвал юних цінителів.

Звичайно, вони — дорослі, отці сімейств і надто поважні для того, щоб захоплюватися іграшками, вони поводяться так, ніби все це нітрохи не обходить їх, але діти дуже часто розумніші від дорослих і завжди ширіші, вони знають, що похвала й старому приємна і — не скупляться на похвали майстрам, примушуючи їх погладжувати вуси й бороди, щоб приховати усмішки задоволення і втіхи.

Де-не-де дітлахи збираються групами, заклопотано радячись — складають «банди»; проти Нового року вони ходитимуть по острову з ялинкою і зіркою великими компаніями, озброївшись якимись старовинними інструментами, що оглушливо гримлять, стукотять і гукують. Під ці смішні звуки хори дитячих голосів заспівають веселих язичницьких пісень — їх щороку на цей день складають місцеві поети.

Доброго початку Нового року
Синьйору та синьйорі!
Вислухайте весело
Ці побажання ваших маленьких друзів!

Відкрийте уші і серця
І комірчину вашу:
Нині — день радощів,
Веселий, божий день!

Родився наш месія
І бідний і голенкий —
Бики на нього дишуть
І гріють Немовля.

Усі жалі й скорботи
Хотів він зняти з нас,
Тому усе життя своє
Віддав він біднякам.

Щоб пом'янути нам Христа
Достойно імені його,
Ми відсвяткуємо цей день
Якмога веселіш!..

І в той час, як одна «банда» дітей співає, пританцьовуючи, цей язичницький гімн, друга — заглушає її спів ще веселішою пісенькою:

Спом'яніть, як пастухи
І царі з волхвами разом
Поставали на коліна
Перед яслами Дитини!

— Бум, бум,— глухо відбиває такт барабан, а якась тонка дудочка не може поспіти за дитячими голосами і смішно свистить якомось збоку від них, наче ображена...

А король-розбійник Ірод
Налякався Немовлятка
І звелів, катюга, хлопців
Геть усіх поубивати!

Та давно той час минувся,
Ірод — вмер, а ми — живем.
І на честь Ісуса ріжем
Лиш курей та каплунів!

Жвавий темп пісні збуджує і дорослих, от до юрби дітей важко підвалявся огрядний візник Карло Бамбола, і, надувшись, аж почервонівши, горлає, заглушаючи дитячі голоси:

Хай загинуть всі турботи,
Пропаде навіки горе,
Щоб весь рік не слабувати,
Не розкрити уст для скарги!

Бачиш, як горить і грає
Осяйне світило в небі?
Хай так само тепло, ясно
І життя сіяє наше!..

Мрійно променіють темні очі жінок, стежачи за дітьми; все яскравіші веселощі і веселіші погляди; святково одягнені дівчата лукаво усміхаються парубкам; а в небі тануть зірки. І звідкись згори — з покрівлі чи з вікна — дзвінко ллється невидимий тенор:

Будьте радісні, здорові,
Інше все — напевно прийде!

У старому храмі все жвавіше дзвенить дитячий сміх — найкраща музика землі. Небо над островом уже блідне,

наближається світанок, зорі відходять все вище в блакитну глибину неба.

В темній зелені садів острова розгоряються золоті кулі апельсинів, жовті лимони дивляться із сутіні, немовби очі величезних сов. Верхів'я апельсинових дерев освітлені памолоддю жовтувато-зеленого листя, тьмяно сріблиться лист оливи, колихаються сіті голих лоз винограду.

Червоно усміхаються устріч зорі яскраві квіти гвоздик і малинові волотки шавлії, густий запах нарциса пливе в свіжому повітрі ранку, мішаючись з солоним подихом моря.

Плюскіт хвиль — гучніший, вони стали прозорими, і піна їх біліє, наче сніг.

XXII

Квартал святого Якова справедливо пишається своїм фонтаном, біля якого любив спочивати, весело розмовляючи, безсмертний Джованні Боккачіо, і який не раз був написаний на просторих полотнах великим Сальватором Роза, другом Томазо Аніелло — Мазаніелло, як прозвав його бідний народ, за чю свободу він боровся і загинув, — Мазаніелло народився теж у нашому кварталі.

Взагалі — в кварталі нашому багато народилося й жило визначних людей, — за старих часів вони родилися частіше, ніж тепер, і були помітніші, а нині, коли всі ходять у піджаках і всі політики, важко стало людині вибитися з-поміж інших, та й душа туго росте, коли її вповивають у газетний папір.

До літа минулого року другою гордістю кварталу була Нунча, що торгувала городиною, — найвеселіша людина в світі і перша красуня нашого кутка, — над ним сонце стоїть завжди трошки довше, ніж над іншими частинами міста. Фонтан, певна річ, залишився понині такий, як був завжди; все більше жовтіючи від часу, він довго буде дивувати іноземців забавною своєю красою, — мармурові діти не старіють і не стомлюються, граючись.

А мила Нунча влітку минулого року вмерла на вулиці під час танцю, — рідко буває, щоб людина померла так, і про це варт розповісти.

Вона була занадто весела й сердечна жінка для того, щоб спокійно жити з чоловіком; чоловік її довго не розумів цього — кричав, божився, розмахував руками, показував людям ножа і раз пустив його в діло, проколовши комусь бік, але поліція не любить таких жартів, і Стефано, посидівши трохи у в'язниці, виїхав в Аргентину; переміна повітря дуже помагає сердитим людям.

Нунча у двадцять три роки залишилася вдовою з п'ятилітньою дочкою на руках, з парою ослів, городом та візочком, — веселій людині небагато треба, і їй цього цілком досить. Працювати вона вміла, охочих допомагати їй було багато; а коли в неї нестало грошей, щоб заплатити за роботу, — вона платила сміхом, піснями і всім іншим, що завжди дорожче за гроші.

Не всім жінкам було до вподоби її життя, і чоловікам, певна річ, не всім, але, маючи чесне серце, вона не тільки не зачіпала жонатих, а навіть часто вміла помирити їх із дружинами, — вона говорила:

— Хто розлюбив жінку — значить, він не вміє любити...

Артур Лано, рибалка, що замолоду вчився в семінарії, готуючись бути священником, але збився з дороги до сутани і раю, заблукавши в морі, в шиночках і скрізь, де весело, — Лано, великий майстер komponувати нескромні пісні, сказав їй одного разу:

— Ти, здається, думаєш, що кохання — наука така сама важка, як богослов'я?

Вона відповіла:

— Наук я не знаю, але твої пісні — всі.

І проспівала йому, товстому, як бочка:

Це вже так водиться:
Тоді весна була —
Сама богородиця
Весною понесла.

Він, звичайно, реготав, сховавши розумні очиді в червоний жир своїх щік.

Так і жила вона, радіючи сама, на радість багатьом, приємна для всіх, навіть її подруги примирилися з нею, зрозумівши, що характер людини — в її кістках і крові, згадавши, що навіть святі не завжди вміли перемагати себе. Нарешті, чоловік — не бог, а тільки бога не можна зрадити...

Років з десять сяяла Нунча зорею, усіма визнана перша красуня, найкраща танцюристка кварталу, і коли б вона була дівчиною,— її, звичайно, обрали б королевою ринку, якою вона й здавалася всім.

Навіть іноземцям показували її, і багато з них дуже бажали розмовляти з нею на самоті,— це завжди страшно смішило її.

— Якою мовою говоритиме зо мною цей сто разів випраний синьйор?

— Мовою золотих монет, дурненька,— переконували її солідні люди, але вона відповідала:

— Чужим я не можу продати нічого, крім цибулі, часнику, помідорів...

Були випадки, коли люди, що від широкого серця зичили їй добра, говорили з нею дуже настійливо:

— Який-небудь місяць, Нунча, і— ти багата! Подумай добре про це, згадай, що в тебе є дочка...

— Ні,— перечила вона,— я люблю мое тіло і не можу образити його! Я знаю— досить тільки один раз зробити що-небудь нехотя, і вже назавжди втратиш пошану до себе...

— Але ж— ти не відмовляєш іншим!

— Своїм, і— коли хочу...

— Е, що таке— свої?

Вона знала це:

— Люди, серед яких виросла моя душа і які розуміють її...

Але все ж у неї була історія з одним форестьєром з Англії,— дуже дивний, мовчазний чоловік, хоч він добре знав нашу мову. Молодий, а волосся вже сиве, і поперек обличчя— шрам; лице— розбійника, очі святого. Одні говорили, нібито він пише книги, інші запевняли, що він— гравець. Вона навіть їздила з ним кудись у Сіцилію і вернулася дуже змарнілою. Та він навряд чи був багатий,— Нунча не привезла з собою ні грошей, ні подарунків. І знову почала жити серед своїх,— як завжди, весела, приступна для всіх радощів.

Аж ось одного разу в свято, коли люди виходили з церкви, хтось зауважив здивовано:

— Дивіться-но,— Ніна робиться зовсім як мати!

Це була правда, як травневий день: дочка Нунчі непомітно для людей розгорілася зорею, такою ж яскравою, як мати. Їй було тільки чотирнадцять років, але—

дуже росла, пишноволоса, з гордими очима, вона здавалася багатого старшою і цілком готовою бути жінкою.

Навіть сама Нунча здивувалася, придивившись до неї:

— Свята мадонно! Невже ти, Ніно, хочеш бути красюю за мене?

Дівчина, усміхаючись, відповіла:

— Ні, тільки такою, як ти, цього й для мене досить...

І тоді вперше на обличчі веселої жінки люди побачили тінь смутку, а ввечері вона сказала подругам:

— От наше життя! Не встигнеш допити свою склянку до половини, а до неї вже потяглася нова рука...

Розуміється, спочатку непомітно було й тіні суперництва між матір'ю і Ніною,— дочка поводитися скромно, була обачна, дивилася на світ крізь вії і перед чоловіками неохоче розкривала рота; а очі матері горіли все жадібніше, і все зазивніше звучав її голос.

Люди спалахували коло неї, як вітрила на світланку, коли до них доторкнеться перший промінь сонця, і це правда: для багатьох Нунча була першим променем для кохання, багато хто вдячно мовчав про неї, бачачи, як вона йде вулицею поряд із своїм візочком, струнка, як щогла, і голос її злітає на покрівлі домов. Гарна вона була і на ринку, коли стояла перед яскраво-різнобарвною купою городини, наче написана великим майстром на білому тлі церковного муру,— її місце було коло церкви святого Якова, ліворуч від паперті, вона і вмерла за три кроки від нього. Стоїть і — наче горить уся, веселими іскрами літають над головами людей її жваві жарти, її сміх та пісні, яких вона знала тисячі.

Вона вміла одягатися так, що її краса вигравала, як хороше вино в склянці доброго скла: чим прозоріше скло, тим краще воно показує душу вина, колір завжди доповнює запах і смак, дограючи до кінця ту червону пісню без слів, яку ми п'ємо на те, щоб дати душі трошки крові сонця. Вино, о господи! Світ з усім його гомоном і метушнею не варт був би осячого копита, коли б людина не мала солодкої змоги зросити свою бідну душу доброю склянкою червоного вина, що, наче святе причастя, очищає нас від злого праху гріхів і навчає любити й прощати цей світ, де досить-таки багато всілякої гидоти... Ви тільки подивіться крізь вашу склянку на сонце,— вино розповість вам такі казки...

Стоїть Нунча на сонці, запалюючи веселі думки і ба-

жання подобатися їй,— перед красивою жінкою соромно бути непомітною людиною і завжди хочеться підскочити вище за самого себе. Багато доброго зробила Нунча, багато сил розбудила вона і увілляла в життя. Добре завжди запалює бажання кращого.

Так, а коло матері все частіше з'являється дочка, скромна, як черниця абс як ніж у піхвах. Чоловіки дивляться, порівнюють, і, може, дехто починає розуміти, що іноді відчуває жінка і як прикро їй жити.

Минає час, все прискорюючи свою квапливу, дрібну ходу, золотими порошоками в червоному сонячному промені мигтять у часі люди. Нунча все частіше зсуває густі брови, а інколи, закусивши губу, дивиться на дочку, як гравець на іншого, стараючись догадатися, які його карти...

Минає рік, два,— дочка все ближче до матері і — далі від неї. Уже всім видно, що хлопці не знають, куди дивитися ласкавіше — на ту чи цю. А подруги,— друзі й подруги люблять укусити там, де свербить,— подруги питають:

— Що, Нунча, гасить тебе дочка?

Жінка, сміючись, відповідала:

— Великі зорі й при місяці видно...

Як мати — вона пишалася красою дочки, як жінка — Нунча не могла не заздрити юності; Ніна стала між нею і сонцем,— матері прикро було жити в затінку.

Лано склав нову пісеньку, в першому куплеті її говорилося:

Будь я мужчиною — тоді
Примусила б дочку мою
Землі красуню породить,
Як я у роки молоді...

Нунча не хотіла співати цієї пісні. Був поголос, ніби Ніна не раз уже говорила Нунчі:

— Ми могли б жити краще, якби ти була розсудливіша.

І настав день, коли дочка сказала матері:

— Мамо, ти надто заслоняєш мене від людей, а тим часом, я вже не маленька і хочу взяти від життя своє! Ти жила багато й весело,— чи не прийшов і для мене час жити?

— В чім річ? — спитала мати, винувато опустивши очі,— знала вона, в чім річ.

Вернувся з Австралії Енріко Борбоне, він був дроворубом у цій чудесній країні, де кожен, хто забажає, легко здобуває великі гроші, він приїхав погрітися на сонці рідного краю і знову збирався туди, де живеться вільніше. Було йому тридцять шість років; бородатий, могучий, веселий, він чудово розказував про свої пригоди, про життя в дрімучих лісах; всі вважали це життя за казку, мати й дочка — за правду.

— Я бачу, що подобаюся Енріко,— говорила Ніна,— а ти з ним граєшся, він через те робиться легковажним, і це заважає мені.

— Розумію,— сказала Нунча.— Добре, ти не будеш скаржитися мадонні на свою матір..

І ця жінка чесно відійшла геть від чоловіка, що — всі бачили — був приємніший їй за багатьох інших.

Та річ відома, що після легких перемог переможці стають зарозумілими, а коли переможець ще дитина — діло зовсім погане!

Ніна почала говорити з своєю матір'ю не так, як заслуговувала Нунча; і от раз, в день святого Якова, на святі нашого кварталу, коли всі люди веселилися від щирого серця, а Нунча вже чудово протанцювала тарантелу, — дочка зауважила їй при всіх:

— Чи не занадто багато танцюєш ти? Гляди, це не на твої літа, пора берегти серце..

Всі, хто чув зухвалі слова, сказані ласкаво, замовкли на секунду, а Нунча люто скрикнула, підпираючи руками струнку боки:

— Моє серце? Ти турбуєшся про нього, еге? Добре, дівчинко, спасибі! Але — подивимося, чиє серце дужче!

І, подумавши, запропонувала:

— Ми пробіжимо з тобою звідси до фонтана тричі туди й назад, не спочиваючи, звичайно..

Багатьом здалися смішними ці жіночі перегони, були люди, що поставилися до нього, як до ганебного скандалу, але більшість, поважаючи Нунчу, подивилася на її пропозицію з серйозною жартівливістю і примусила Ніну прийняти виклик матері.

Обрали суддів, визначили найбільшу швидкість бігу, — все, як на скачках, докладно і точно. Було багато жінок і чоловіків, які, широко бажаючи матері здобути перемогу, благословляли її і давали добрі обітниці мадонні,

якщо тільки вона погодиться допомогти Нунчі, дасть їй силу.

І от мати і дочка стоять поруч, не дивлячись одна на одну, от глухо вдарив бубон, вони зірвалися і летять вздовж вулиці і на площу, як два великі білі птахи,—мати в червоній хустці на голові, донька — в голубій.

Уже з перших хвилин стало ясно, що дочка незрівняється з матір'ю легкістю і силою,— Нунча бігла так вільно й красиво, наче сама земля несла її, як мати дитину,—люди почали кидати з вікон і з тротуарів квіти під ноги їй і плескали в долоні, додаючи їй охоти криками; у два кінці вона випередила дочку на чотири хвилини з лишком, і Ніна, розбита, ображена невдачею, в сльозах і задихана, упала на східці паперті,— не могла вже бігти третій раз.

Бадьора, наче кішка, Нунча нахилилася над нею, сміючись разом з багатьма:

— Дитино,— говорила вона, глядячи розсипане волосся дівчини своєю дужою рукою,— дитино, треба знати, що найдужче серце в забавах, роботі й коханні — серце жінки, випробуваної життям, а життя пізнаєш далеко за тридцять... дитино, не сумуй!..

І, не даючи собі відпочити після бігу, Нунча знов побажала танцювати тарантелу:

— Хто хоче?

Вийшов Енріко, скинув капелюх і, низько вклонившись цій славній жінці, довго держав голову шанобливо схиленою перед нею.

Ударив, загув, забринів бубон, і спалахнув цей полум'яний танець, що п'янить, наче старе, міцне, темне вино; закрутилась Нунча, звиваючись, як змія,— глибоко розуміла вона цей танець пристрасті, і велика була насолода бачити, як живе, прає її прекрасне, непереможне тіло.

Танцювала вона довго, з багатьма, чоловіки стомлювалися, а вона ніяк не могла вдовольнитися, і вже було після півночі, коли вона, крикнувши:

— Ну, ще раз, Енрі, останній! — знов поволі почала танець з ним — очі її розширились і, ласкаво світлячись, обіцяли багато,— але раптом, коротко скрикнувши, вона сплеснула руками і впала, мов підрубана під коліна.

Лікар сказав, що вона вмерла від розриву серця.

Напевно...

Острів спить — оповитий суворою тишею, море теж спить, неначе вмерло, — хтось дужою рукою кинув з неба цей чорний, дивної форми камінь у груди моря і вбив у них життя.

Коли дивитися на острів з далі морської, звідти, де золота дуга Молочного Шляху торкнулася чорної води, — острів здається лобатим звіром: вигнувши волохату спину, він припав до моря величезною пащею і мовчки п'є воду, застиглу, як масло.

У грудні дуже часті ці мертво-тихі чорні ночі, такі дивно тихі, що ніяково і непотрібно говорити інакше, як пошепки або півголосом, — усе здається, що голосний звук може перешкодити чомусь, що потай визріває в кам'яному мовчанні під синім оксамитом нічного неба.

Так і говорять — півголосом — двоє людей, сидячи в хаосі каміння на березі острова; один — солдат з митниці в чорній куртці з жовтими кантами й короткою рушницею за спиною, — він пильнує, щоб селяни й рибалки не збирали солі, що осіла в щілинах каміння; другий — старий рибалка, поголений, наче іспанець, темнолиций, у срібних баках від ушей до носа, — ніс у нього великий і загнутий, немов у папуги.

Каміння неначе окуте сріблом, але море окислило білий метал.

Солдат молодий і, звичайно, говорить про те, що навівають йому роки, старий заперече, знехотя і, часом, сердито:

— Хто ж кохає у грудні? В цей час уже родяться діти...

— Н-но! Коли люди молоді — вони не ждуть...

— Треба ждати...

— Ти ждав?

— Я, друже мій, не був солдатом, я працював, і все, що людина мусить зазнати, — я зазнав у свої строки...

— Не розумію...

— Потім — зрозумієш...

Недалеко від берега у воді відбивається голубий Сіріус; коли довго приглядатися до цієї тьмяної плями на воді — біля неї стає видно корковий буйок, круглий, наче голова людини, і зовсім нерухомий.

— Чом ти не спиш?

Старий розгорнув потертий плащ, рудий від старості, і відповів, покашлюючи:

— Ми поставили сіть, бачиш буй?

— А...

— Три дні тому сіть одної компанії була зірвана і поплутана...

— Дельфіни?

— Взимку? Ні, звичайно. Може, акула, тонна... хто знає?

Під ногою якогось звіра маленький камінь зірвався з гори, побіг, прошелестівши сухою травою, до моря і дзвінко розбив воду. Цей короткий шум добре прийняла мовчазна ніч і любовно вирізнила із своїх глибин, наче хотіла надовго запам'ятати його.

Солдат тихенько наспівує глузливу пісеньку:

— Через що старі погано сплять?

Догадайся, Умберто, подумай!

— Через те, що забагато

Пиля змолоду вина...

— Це не про мене сказано,— буркотливо озвався старий.

— А ще через що не сплять старі?

Що ти скажеш, Бергіто розумний?

— Через те, що свого часу

Не кохали, скільки треба...

— Гарна пісня, дядю Пашкале?

— Ти сам дізнаєшся про це, коли тобі мине шістьдесят... Навіщо питати?

Довго обидва мовчали у згоді з світом, що занімів у ночі, потім старий, вийнявши люльку, постукав нею об камінь, прислухався до сухих коротких звуків і сказав:

— Ви, хлопчаки, смієтесь добре, та не знаю, чи так добре ви вмієте кохати, як кохали в давнину...

— Ба! Знайома пісня... Кохають завжди однаково, я думаю...

— Ти думаєш! Треба знати. Он, за горою, живе родина Сенцамане,— спитай у них історію діда Карло — це буде корисно для твоєї дружини.

— Чого мені питати незнайомих людей, коли ти сам можеш розказати цю історію...

Десь невидимо летить нічний птах,— в повітрі трі-

поче особливий і дивний звук — наче чимось шерстяним покvapно обтирають сухе каміння.

Пітьма на землі стає густішою, вогкішою, теплішою, небо відходить вище, і дедалі яскравіше виблискують зорі в срібному тумані Молочного Шляху.

— В давнину жінок цінували дорожче...

— Справді? Не чув.

— Люди часто воювали...

— Удів залишалося багато...

— Раз у раз — пірати, солдати, і майже кожен п'ять років у Неаполі нові владарі, — жінок треба було тримати під замком.

— Це й тепер не завадить...

— Їх крали, наче курей...

— Хоч вони більше подібні до лисиць...

Старий замовк, запалив люльку, — в непорушному повітрі зависла біла хмара солодкого диму. Спалахує вогонь, освітлюючи кривий, темний ніс і коротко обстрижені вуси під ним.

— Ну, що ж далі? — сонно спитав солдат.

— Слухати треба мовчки...

У мигтінні Сіріуса таке напруження, наче горда зоря хоче затьмарити блиск усіх світил. Море всіяне золотим пилом, і це майже непомітне відбиття неба трохи оживлює чорну, німу пустелю, надаючи їй мінливого, облудного блиску. Неначе з глибин морських дивляться в небо тисячі фосфорично сяючих очей...

— Я слухаю, — нетерпляче порушив солдат образжену, риб'ячу мовчанку рибалки, і не поспішаючи, не голосно, старий почав сплітати оповідь про те, що всі і завжди будуть слухати уважно.

— Років сто тому, он там на горі, де густі сосни, жили греки Екеллани, горбатий дід, чаклун і контрабандист, а в нього — син Арістід, мисливець, — тоді на острові ще водилися кози. В тій порі тут найбагатшою родиною були Гальярді, — тепер вони носять прізвисько діда — Сенцамане, — половина виноградників була в їхніх руках, вісім склепів мали вони і понад тисячу бочок. Тоді наше біле вино цінили навіть у Франції, де, як я чув, нічого не вмюють цінити, крім вина. Ці французи всі гравці й п'яниці, вони програли в карти сатані навіть голову короля свого...

Солдат тихенько засміявся і, відповідаючи на його

сміх, десь близько сплеснула вода; обидва мовчки на-шорошились, витягши шиї до моря, а від берега кільцями відходили тихі брижі.

— Це — чернія пробує принаду на гачках...

— Говори далі...

— Так... Гальярді. Їх було троє братів, — історія каже про середущого, Карлоне, як його назвали за величезний рот і громовитий голос. Він вибрав собі для серця бідну дівчину Джулію, дочку коваля, дуже розумну дівчину, — адже силачі не бувають розумні. Щось заважало їм одружитися, і вони нудилися, дожидаючи дня свого весілля, а син грека — не дрімав, йому теж подобалася Джулія. Він довго старався про те, щоб вона покохала його, та не мав успіху і вирішив знеславити дівчину, розміркувавши, що Карлоне Гальярді відмовиться від розпусниці і тоді йому легко буде взяти її. За тих часів було суворіше, ніж тепер...

— Н-ну, і тепер...

— Розпушта — розвага багатих, а ми тут усі бідні, — суворо промовив старий і продовжував, самому собі нагадуючи минуле:

— Раз, коли дівчина збирала зрізане віття лоз, — син грека, нібито спіткнувшись, звалився з стежки над муром її виноградника і впав просто до ніг її, а вона, як добра християнка, нахилилася над ним, щоб дізнатися, чи нема ран? Стогнути з болю, він попросив її:

— «Джулія, не клич людей на поміч, благаю тебе! Я боюся, — коли ревнивий жених твій побачить мене поруч тебе — він мене уб'є... Дай мені відпочити, я піду...»

Поклавши голову на коліна їй, він удав, що знепритомнів; а вона, перелякана, закричала про поміч, та коли збіглися люди — він раптом скочив на ноги, здоровісінкий, але нібито дуже засоромлений, і почав кричати про своє кохання, про свої чесні наміри, присягався, що прикриє неславу дівчини шлюбом, — обернув діло так, немовбито він, стомлений пестощами Джулії, заснув на колінах її. Щиросерді люди повірили йому, неважаючи на гнів дівчини, забувши про те, що вона ж сама кликала на поміч, — ніхто не знав, що характер грека зветься хитрістю. Греків хрестив чорт на те, щоб краще заплутати всі діла християн. Дівчина присягається, що грек — бреше, а він переконує людей, що Джулії соромно визнати правду, що вона боїться важкої руки Кар-

лоне; він переміг, а дівчина стала паче божевільна, і всі пішли до міста, зв'язавши її, бо вона кидалася на людей з каменем у руці. А Карлоне вже почув її крики, кинувся устріч їй, та коли йому сказали, що трапилось, він упав на коліна серед юрби, потім схопився і вдарив наречену своєю лівою рукою по лицю, а правою почав душити грека,— люди ледве встигли відсторонити його.

— Дурний був парубок,— пробурчав солдат.

— Розум чесноі людини — в серці! Я сказав, що ця історія була взимку, перед святом народження немовляти Ісуса. Всього за кілька днів. У це свято в нас люди дарують один одному від лишків своїх вино, фрукти, рибу і птицю,— всі дарують і, звичайно, більше за всіх дістають найбільшій. Я не пам'ятаю, як Карлоне дізнався правди, але він її дізнався, і от першого дня свята батько й мати Джулії, що не виходили навіть і до церкви,— дістали тільки один подарунок: невеликий кошик соснових гілок, а серед них — відрубану п'ясть лівої руки Карлоне Гальярді,— п'ясть тої руки, якою він ударив Джулію. Вони — разом з нею — з жахом кинулися до нього, Карлоне зустрів їх, стоячи на колінах біля дверей свого дому, його рука була обмотана кривавою шматинкою, і він плакав, як дитина.

— «Що ти зробив з собою?» — спитали його.

Він відповів:

— «Я зробив те, що слід було: чоловік, який образив моє кохання, не може жити,— я його вбив... Рука, яка вдарила безвинно мою кохану,— образила мене,— я її відтяв... Я хочу тепер, щоб ти, Джулія, простила мені, ти і всі твої...»

— Вони, звичайно, простили йому, але є закон і на оборону негідників — два роки сидів Гальярді у в'язниці за грека, і дуже дорого коштувало братам витягти з неї Карлоне...

— Потім він одружився із Джулією і добре жив з нею до старості, створивши на острові нову фамілію — Безруких — Сенцамане...

Старий замовк, старанно розпалюючи люльку.

— Не подобається мені ця історія, — тихо сказав солдат. — Цей твій Карлоне — дикун... І по-дурному все...

— Твоє життя через сто років теж здасться дурістю,— значливо промовив старий і, випустивши великий клуб білого в темряві диму, додав:

— Якщо тільки хто-небудь згадає, що ти жив на землі...

Знов у тиші розітнувся плюскіт води, тепер сильний і квапливий; старий скинув плащ, швидко став на ноги і зник, наче впав у чорну воду, оживлену край берега світлими цяточками брижів, синюватих, як срібло риб'ячої луски.

XXIV

З поля у місто тихо входить ніч в оксамитових шахах, місто зустрічає її золотими вогнями; дві жінки та юнак ідуть у поле, теж ніби зустрічаючи ніч; услід їм лагідно стелеться гомін життя, стомленого денною роботою.

Тихо човгають три пари ніг по темних плитах стародавньої дороги, брукованої різноплеменними рабами Риму; в теплій тиші ласкаво й переконливо звучить голос жінки:

— Не будь суворий з людьми...

— Хіба ти, мамо, помічала в мене це? — вдумливо запитує юнак.

— Ти надто палко сперечаєшся...

— Палко люблю мою правду...

Ліворуч від юнака йде дівчина, цокаючи по камінню дерев'яними черевиками, закинувши, наче сліпа, голову в небо,— там горить велика вечірня зірка, а нижче від неї — червоняста смуга заграви і дві тополі врізалися в червоне, як незапалені смолоскипи.

— Соціалістів часто кидають до в'язниці, — зітхнувши, каже мати.

Син спокійно відповідає:

— Перестануть! Це ж марна річ...

— Так, але поки що...

— Нема й не буде сил, щоб могли вбити молоде серце світу.

— Це — слова для пісні, синку.

— Мільйони голосів співають цієї пісні, і дедалі уважніше слухає її все життя. Згадай-но: хіба ти перше так терпляче й ласкаво слухала мене або Паоло, як слухав ти тепер?

— Так! Так... але от страйк примусив тебе піти з рідного міста...
✱

— Воно замале на двох, нехай лишається Паоло.
А страйк ми виграли...

— Виграли,— звучно озвалась дівчина.— Ти і Паоло...

Не скінчивши, вона тихенько сміється, потім якусь хвилину всі йдуть мовчки. Назустріч їм висувається, підіймаючись з землі, темний горб,— руїни якогось будинку,— над ним задумано опустив тонке гілля пахучий евкالیпт і, коли вони трое порівнялися з деревом, гілки його неначе стиха здригнулися.

— Ось — Паоло, — каже дівчина.

Чорна, висока постать відокремилася від руїн і стоїть посеред дороги.

— Серцем побачила? — спитав юнак, сміючись.

Спереду звучить луною:

— Ідеш?

— Так. От тобі — мої. Не проводжайте мене далі, не треба. У мене всього п'ять годин ходу до Рима, і я ж умисне пішов пішки, щоб зібратися в дорозі з думками...

Зупинилися... Високий скинув капелюх і каже надірваним голосом:

— Ти можеш не турбуватися за матір і сестру, — усе буде гаразд!

— Я знаю. До побачення, мамо!

Вона схлипує, стогне тихенько; потім звучать три міцних поцілунки і мужній голос:

— Иди додому і спокійно відпочивай, нахвилювалась ти за ці буйні дні! Иди, все буде гаразд! Паоло такий самий син тобі, як я! Ну, сестричко...

Знов поцілунки і сухе шарудіння ніг по камінню,— чутлива нічна тиша відбиває всі звуки, як у дзеркалі.

Чотири постаті, оповиті темрявою, щільно зіллялися в одне велике тіло і довго не можуть роз'єднатися. Потім мовчки розірвалися: трое тихенько попливли до вогнів міста, один швидко пішов вперед, на захід, де вечірня заграва вже погасла і в синьому небі розгорілося багато яскравих зірок.

— Прощай! — тихо й сумно лунає в ночі.

Здалека озвався бадьорий голос:

— Прощай! Не сумуй, незабаром побачимося...

Сухо стукають дерев'яні черевики дівчини, хрипкий голос каже утішливі слова:

— Він не пропаде, донно Філомена, можете вірити в це, як у милосердя вашої мадонни. У нього — добрий

розум, міцне серце, він сам уміє любити і легко примушує інших любити його... А любов до людей — це ж і є ті крила, що на них людина підноситься над усе...

Місто дедалі рясніше сіє в темряву свої скромні бліді вогні; слова високого чоловіка теж виблискують, як іскри.

— Коли чоловік несе в серці своєму слово, що об'єднує світ, він скрізь знайде людей, здатних оцінити його, — скрізь!

Біля міського муру притулився до нього, присів на землю низенький, білий шиночок і зазивно дивиться на людей квадратним оком освітлених дверей. Коло них, за трьома столиками, гомонять темні постаті, стогнуть струни гітари, нервово дрижить металевий голос мандоліни.

Коли трое порівнялися з дверима, музика змовкла, голоси стали тихіші, кілька постатей підвелось...

— Добри вечір, товариші! — сказав високий.

І десяток голосів відповів радісно, приязно:

— Добри вечір, Паоло, товаришу! До нас? Склянку вина?

— Ні... Дякую!

Мати, зітхнувши, сказала:

— І тебе дуже люблять усі наші...

— Наші, донно Філомена?

— Е, не смійся! Не чужа своєму народові говорить з тобою. Всі люблять вас: тебе і його...

Високий узяв дівчину під руку, кажучи:

— Всі і — ще одна... Так?

— Так! — тихо сказала дівчина. — Звичайно...

Тоді мати розсміялася неголосно:

— Ах, діти!.. Слухаєш вас, дивишся і — віриш: так, ви будете жити краще, ніж жили ми...

І всі трое вряд зникли у вулиці міста, вузькій і розтріпаній, як рукав старої, зношеної одежі...

XXV

Зранку шумливо й щедро лив дощ, але над полудень хмари вичерпались, їх темна тканина стончилася, і, розірвану на безліч димних шматків, вітер погнав її в море, а там вона знов щільно звинулася у синювато-

сизу масу, поклавши густу тінь на море, втихомирене дощем.

На сході небо темне, в темряві метаються блискавки, а над островом сліпучо палає пренишне сонце.

Коли дивитися на острів здала, з моря, він мусить скидатися на багатий храм у святковий день: весь чисто вимитий, щедро прибраний яскравими квітами, скрізь виблискують буйні краплі дощу — топазами на жовтавому молодому листі винограду, аметистами на гронах гліциній, рубінами на кумачі герані, і наче смарагди скрізь на траві, в густій зелені чагарника, на листі дерев.

Тихо, як завжди буває зараз по дощі; ледве чутно тонкий журкіт струменя, невидного серед каменів, під корінням молочаю, ожини й запашного, поплутаного ломиносу. Внизу лагідно звучить море.

Золоті стріли дроку знялися в небо і колихаються тихенько, обтяжені вологою, безшумно стрясаючи її з химерних своїх квітів.

На соковитому тлі зелені горить яскраве змагання яснолілових гліциній з кривавою геранню й трояндами, рудувато-жовта парча квітів молочаю мішається з темним оксамитом ірисів і левкоїв — все таке яскраве й ясне, що здається, ніби квіти співають, як скрипки, флейти й пристрасні віолончелі.

Вогке повітря запашне й хмільне, як старе, міцне вино.

Під сірою скелею, розколотою, пошматованою вибухами, вкритою у розколинах масними окисами заліза, серед жовтого й сірого каміння, від якого ллється кислотуватий запах динаміту, сидять, обідаючи, четверо каменярів, — міцні мужики в мокрому лахмітті, у шкіряних постелах.

Не поспішаючи, вони смачно їдять з великої миски тверде м'ясо спрута, засмаженого з картоплею і помідорами в маслиновій олії, і п'ють по черзі червоне вино із шийки пляшки.

Двоє з них — голені й схожі один на одного, як брати, — здається навіть, що вони близнюки; один — маленький, одноокий і клишоногий, нагадує метушливими рухами сухого тіла старого общипаного птаха; четвертий — широкоплечий, бородатий і горбоносий чоловік середнього віку, дуже сивий.

Відламуючи великі шматки хліба, він розправляє ними вуси, мокрі від вина, і, вклавши шматок у темний рот, говорить, мірно рухаючи волохатими щелепами:

— Це — казки, це — брехня! Нічого страшного я не зробив...

Його карі очі дивляться з-під густих брів невесело, глузливо; голос у нього важкий, хрипкий, мова повільна й неохоча. Капелюх, волосате розбійницьке обличчя, великі руки і весь костюм синього сукна оббризані білою камінною мукою,— очевидно, це він свердлить у скелі свердловини для набоїв.

Трое товаришів слухають його уважно, не перебиваючи, але по черзі заглядають в очі йому, неначе кажучи: «Оповідай далі...»

Він розкажує, двигаючи сивими бровами:

— Цей чоловік — його звали Андреа Грассо — прийшов до нас у село вночі, неначе злодій; він був одягнений, як жебрак, капелюх одного кольору з чобітьми і такий самий драний. Він був жадний, безсоромний і жорстокий. Через сім років наші старі люди перші скидали перед ним шапки, а він їм ледве кивав головою. І всі, на сорок миль кругом, були його боржниками.

— Такі люди є,— сказав клишоногий, зітхнувши і хитаючи головою.

Оповідач глянув на нього, глузливо спитавши:

— Зустрічав?

Старий мовчки махнув рукою, голені усміхнулись обидва, як один, горбоносий випив вина і казав далі, стежачи за льотом сокола в синьому небі:

— Мені було тринадцять років, коли він найняв мене разом з іншими носити каміння на будівництво його дому. Він з тваринами поводився милосердніше, як з нами, і коли мій товариш, Лукіно, сказав йому це, він відповів йому: «Осел — мій, ти — чужий мені, чого я маю жаліти тебе?» Ці слова вдарили мене в серце, я почав дивитися на нього уважніше. Він з усіма поводився нахабно і цинічно — старий, жінка, йому однаково, бачу я. А коли поважні люди говорили йому, що це погано, він заперечував, сміючись у вічі їм: «Коли я був бідний, мене теж не жаліли». Він приятелював з попами, з карабінерами, поліцією; інші люди бачили його тільки в дні гірких своїх злиднів, коли він міг робити з ними все, що хотів.

— Такі люди є,— повторив клишоногий тихенько, і всі троє співчутливо глянули на нього; один голений мовчки простяг йому пляшку вина, старий узяв її, подивився на світло й сказав, перед тим як випити:

— П'ю за святе серце мадонни!

— Він часто говорив: «Завжди бідняки робили на багатих і дурні на розумних, так і повинно бути завжди».

Оповідач усміхнувся, простяг руку до пляшки,— вона була порожня. Він недбало відкинув її на каміння, де валялися молотки, кирки і темною змією витягся шматок бікфордого шнура.

— Мені, молодому тоді, і товаришам моїм було аж надто прикро чути ці слова: вони вбивали наші надії, наше бажання кращого життя. От раз я й Лукіно, друг мій, зустрівши його увечері в полі, коли він, не поспішаючи, їхав кудись верхи, сказали йому ввічливо, але значливо: «Ми просимо вас, щоб ви були добріші до людей».

Голені зареготалися, тихенько усміхнувся й одноокий, а оповідач голосно зітхнув.

— Так, звичайно, це дурне! Але молодість чесна. Молодість вірить у силу слова. Я скажу: молодість — це совість цілого життя...

— Ну, і що він? — спитав старий.

— Він закричав нам досить хоробро: «Пустіть коня, розбійники!» І, витягнувши пістолет, показував то одному, то другому. Ми сказали: «Вам, Грассо, нема чого боятися нас, нема на що гніватись, ми радимо вам, та й годі!»

— Це добре! — сказав один голений, другий на знак згоди нахилив голову; клишоногий, міцно стиснувши губи, почав розглядати камінь, мацаючи його кривими пальцями.

Вони скінчили їсти. Один збивав тонким прутом скляні краплини води з стебел трав, другий, стежачи за ним, чистив зуби сухою билинкою. Стає все сухіше й гарячіше. Швидко тануть короткі тіні полудня. Стиха хлюпочеться море, поволі тече серйозне оповідання:

— Ця зустріч погано позначилася на долі Лукіно,— його батько й дядько були боржниками Грассо. Бідолаха Лукіно схуд, стиснув зуби, і очі в нього не ті, що подобалися дівчатам. «Ех,— сказав він мені раз,— погано зробили ми з тобою. Слова нічого не варті, коли кажеш їх вовкові!» Я подумав: «Лукіно може вбити».

Було шкода парубка і його доброї сім'ї. А я — самотній, бідний чоловік. Тоді шойно померла моя мати.

Горбоносий каменяр розправив вуси й бороду білими, у вапні, руками, — на вказівному пальці його лівої руки світлий срібний перстень, дуже важкий, мабуть.

— Мій вчинок міг бути корисним людям, коли б я спромігся довести діло до кінця, але в мене м'яке серце. Одного разу я, зустрівши Грассо на вулиці, пішов поруч нього, говорячи, як міг, лагідно: «Ви чоловік жадний і лихий, людям важко жити з вами, ви можете штовхнути кого-небудь під фуку, і ця рука схопить ніж. Я кажу вам: ідіть від нас геть, виїжджайте». — «Дурний ти, хлопче!» — сказав він, але я обстоював своє. Він спитав, сміючись: «Скільки тобі дати, щоб ти дав мені спокій, — ліру, досить?» Це була образа, але я стримався. «Ідіть геть, кажу вам!» Я йшов пліч-о-пліч з ним, з правого боку. Він, непомітно, дістав ніж і штрикнув мене ним. Лівою рукою небагато вдіеш, то він і проткнув мені груди на дюйм. Звичайно, я кинув його на землю і вдарив ногою, як б'ють свиней. «Отже, ти підеш звідси!» — сказав я йому, коли він плазував по землі.

Обидва, голені глянули на оповідача недовірливо і опустили очі, клишоногий, зігнувшись, перев'язував шкіряні ремені взуття.

— Вранці, коли я ще спав, прийшли карабінери і відвели мене до маршала, кума Грассо. «Ти чесний чоловік, Чіро, — сказав він, — отже ти не будеш зрікатися, що цеї ночі хотів убити Грассо». Я казав, що це ще неправда, але в них свій погляд на такі справи. Два місяці я сидів у в'язниці до суду, а потім мене засудили на рік і вісім. «Добре, — сказав я суддям, — але я не вважаю справу за скінчену!»

Він дістав з каміння непочату пляшку і, сунувши шийку її у вуси собі, довго смоктав вино; його волосатий кадик жадібно ворухився, борода настовбурчилася. Три пари очей мовчки й суворо стежили за ним.

— Нудно говорити про це, — сказав він, передаючи пляшку товаришам і розгладжуючи забризкану бороду.

— Коли я повернувся в село, було ясно, що мені нема місця в ньому: всі мене боялися. Лукіно розказав, що жити стало ще гірше за цей рік. Він був смутний, як голувешка, бідолаха. «Так», — подумав я і пішов до цього Грассо; він дуже злякався, побачивши мене. «Ну, я вер-

нвся,— сказав я,— тепер іди ти!» Він ухопив рушницю, вистрілив, але вона була набита на птахів дробом, а стріляв він мені в ноги, я навіть не впав. «Коли б ти мене і вбив, я прийшов би до тебе з могили, я заприсягнувся перед мадонною, що виживу тебе звідси. Ти завзятий, я — теж». Ми зчепилися, і тут я, несамохіть, зламав йому руку. Я цього не хотів, він перший кинувся на мене. Збіглися люди, мене взяли. Цим разом я відсидів у в'язниці три роки дев'ять місяців, а коли скінчився строк, мій наглядач, чоловік, що знав усю цю історію і любив мене, дуже умовляв не вертатися додому, а йти за наймита, до його зятя, в Апулію,— там у зятя багато землі і виноградник. Та, звичайно, я вже не міг зректися того, що почав. Я йшов додому з твердим наміром не базікати більше зайвих слів, я вже зрозумів тоді, що з десяти — зайвих дев'ять. У мене в серці було одно: «іди геть!» Я прийшов у село саме в неділю, просто на месу, до церкви. Грассо був там, він зразу побачив мене, скочив на ноги і почав кричати на всю церкву: «Цей чоловік прийшов убити мене, громадяни, його прислав диявол по душу мою!» Мене оточили перше, ніж я доторкнувся до нього, перше, ніж устиг сказати йому що треба. Та — все одно, він повалився на плити підлоги,— його розбив параліч так, що віднявся увесь правий бік і язик. Помер він сім тижнів по тому... От і все. А люди створили про мене якусь казку... Дуже страшно, але — все неправда.

Він усміхнувся, глянув на сонце й сказав:

— Час починати...

Троє людей, мовчки і не поспішаючи, звелися на ноги, горбоносий втупився очима в руді, масні щілини скелі й повторив:

— Будемо працювати...

Сонце в zenіті, і всі тіні спалені ним.

Хмари на обрії опустилися в море, вода його стала ще спокійніша й синіша.

XXVI

Пепе — років десять, він тендітний, тоненький, бистрий, як ящірка, пістряве лахміття метляється на вузьких плечах, крізь незліченні діри виглядає шкіра, темна від сонця й бруду.

Він схожий на суху билинку,— дме вітер з моря і носить її, граючись нею,— Пепе скаче по камінню острова, від сходу сонця до заходу, і щогодини звідки-небудь летється його невтомний голосочок:

Італіє прекрасна,
Італіє моя!..

Його все цікавить: квіти, що густими струменями течуть по добрій землі, ящірки серед лілуватого каміння, птахи в різьбленому листі олив, у малахітовому мереживі виноградника, риби в темних садах на дні моря і форест'єри на вузьких, поплутаних вулицях міста: товстий німець, з розколупаним шпагою обличчям, англієць, який завжди нагадує актора, що звук грати роль мізантропа, американець, якому уперто, але марно хочеться бути схожим на англійця, і незрівнянний француз, гомінкий, як брязкальце.

— Яке обличчя! — каже Пепе товаришам, показуючи всевидючими очима на німця, надутого пихою до такої міри, що в нього все волосся сторчма стоїть.— От обличчя, не менше від мого живота!

Пепе не любить німців, він живе ідеями і настроями вулиці, площі та темних крамничок, де свої люди п'ють вино, грають у карти і, читаючи газети, говорять про політику.

— Нам,— кажуть вони,— нам, бідним жителям півдня, ближчі й приємніші слов'яни Балкан, ніж добрі союзники, що нагородили нас за дружбу з ними піском Африки.

Все частіше говорять це прості люди півдня, а Пепе все чує і все пам'ятає.

Нудно, ногами, схожими на ножиці, крокує англієць,— Пепе попереду його і наспівує щось із поминальної меси або сумну пісеньку:

Мій друг помер недавно,
В журбі моя жона...
А я не розумію,
Чого вона сумна?

Товариші Пепе ідуть позаду, аж качаючись зо сміху, і ховаються, як миші, в куші, за ріжкй стін, коли фо-

рестьер подивиться на них спокійним поглядом вицвілих очей.

Багато цікавих історій можна розказати про Пепе.

Одного разу якась синьйора доручила йому віднести в подарунок подрузі її кошик яблук із свого саду.

— Заробиш сольдо! — сказала вона. — Це ж не зашкодить тобі...

Він з цілковитою готовністю взяв кошик, поставив його на голову собі і пішов, а вернувся по сольдо аж увечері.

— Ти не дуже квапився! — сказала йому жінка.

— А проте я стомився, дорога синьйора! — зітхнувши, відповів Пепе. — Адже їх було більше десятка!

— В повному з верхом кошику? Десяток яблук?

— Хлопчаків, синьйора.

— Але — яблука?

— Спочатку — хлопчаків: Мікеле, Джованні...

Вона почала гніватись, схопила його за плече, струнула.

— Відповідай, ти одніс яблука?

— До площі, синьйора! Ви послухайте, як добре я поводився: спочатку я зовсім не звертав уваги на їхне глузування, — хай, думаю, вони порівнюють мене з ослом, я все стерплю з поваги до синьйори, — до вас, синьйора. Та коли вони почали сміятися з моєї матері, — ага, подумав я, ну, це вам не минеться дурно. Тоді я поставив кошик, і — треба було бачити, добра синьйора, як спритно і влучно попадав я в тих розбійників, — ви б дуже сміялися!

— Вони розхапали мої плоди?! — закричала жінка.

Пепе, сумно зітхнувши, сказав:

— О ні. Але ті плоди, що не влучили в хлопчаків, порозбивалися об стіни, а решту ми з'їли, після того, як я переміг і помирився з ворогами...

Жінка довго кричала, вивергаючи на голену голову Пепе всі прокльони, відомі їй, — він слухав її уважно й покійно, час від часу прицмокуючи язиком, а іноді, з тихою похвалою, вигукуючи:

— О-о, як сказано! Які слова!

А коли вона, стомившись, пішла геть від нього, він сказав навздогін їй:

— Але, далекі, ви не турбувалися б так, коли б бачили, як влучно попадав я прекрасними плодами вашого саду в брудні голови цих шахраїв,— ах, коли б ви бачили це! — ви дали б мені два сольдо, замість обіцяного одного!

Груба жінка не зрозуміла скромних гордошів переможця,— вона тільки посварилася на нього залізним кулаком.

Сестра Пепе, дівчина набагато старша, але не розумніша від нього, стала за наймичку — прибирати в кімнатах — на віллу до багатого американця. Вона відразу зробилася чистенькою, рум'яною і, на ситому хлібі, почала помітно наливатися здоровим соком, як груша в серпні.

Брат спитав її одного разу:

— Ти їси щодня?

— Два і три рази, коли хочу,— з гордістю відповіла вона.

— Пошкодувала б зубів! — порадив їй Пепе і замислився, а потім спитав знову:

— Дуже багатий твій хазяїн?

— Він? Я думаю — багатший за короля!

— Ну, лишімо дурниці сусідам! А скільки штанів у твого хазяїна?

— Це важко сказати.

— Десять?

— Може, й більше...

— Піді-но, принеси мені одні не дуже довгі й теплі,— сказав Пепе.

— Навіщо?

— Ти бачиш — які в мене?

Бачити це було важко,— від штанів Пепе на ногах його залишалося зовсім небагато.

— Так,— погодилася сестра,— тобі конче треба одягтися! Але ж він може подумати, що ми вкрали?

Пепе значливо сказав їй:

— Не треба вважати людей дурнішими від нас! Якщо у багатого візьмеш трошки, то це лиш поділ, а не крадіжка!

— Адже це пісня! — не погоджувалася сестра, та Пепе швидко умовив її, а коли вона принесла в кухню

гарні штани, світлосірі на колір, і виявилось, що вони трохи довші за все тіло Пепе, він відразу догадався, як треба зробити.

— Дай лиш ножа! — сказав він.

Удвох вони живенько обернули штани американця на дуже зручний костюм для хлопчика: вийшов трохи заширокий, але зручний мішок, він держався на плечах мотузочками, їх можна було зав'язувати круг шії, а замість рукавів чудово правили кишені.

Вони зробили б ще краще й зручніше, та їм перешкодила в цьому дружина власника штанів: прийшла до кухні й почала говорити найбрутальніші слова всіма мовами однаково погано, як це заведено в американців.

Пепе нічим не міг зупинити її красномовства, він морщився, прикладав руку до серця, хапався в розпачі за голову, стомлено зітхав, але вона не могла втихомиритися, доки не прийшов її чоловік.

— У чім річ? — спитав він.

І тоді Пепе сказав:

— Синьйор, мене дуже дивує галас, знятий вашою синьйорою, я навіть трохи ображений за вас. Вона, як я зрозумів, гадає, що ми зіпсували штани, але запевняю вас, що для мене вони зручні! Вона, певно, думає, що я взяв останні ваші штани і ви не можете купити інших...

Американець, спокійно вислухавши його, зауважив:

— А я думаю, молодчику, що треба покликати поліцію.

— Хіба-а? — дуже здивувався Пепе.— Навіщо?

— Щоб тебе відвели в тюрму...

Це дуже засмутило Пепе, він мало не заплакав, та здержався і сказав з почуттям власної гідності:

— Коли це вам подобається, синьйор, коли ви любите садовити людей у тюрму, то — звичайно! Але я б не зробив так, якби в мене було багато штанів, а у вас жодної пари! Я б дав вам дві, може — три пари навіть; хоч три пари штанів не можна надягти одразу! Особливо в гарячий день...

Американець зареготався; адже інколи й багатому буває весело.

Потім він частував Пепе шоколадом і дав йому франк. Пепе спробував монету зубом і подякував:

— Дякую вам, синьйор! Здається, монета непідроблена?

Найкращий Пепе тоді, коли він сам один стоїть де-небудь серед каміння, вдумливо розглядаючи його розколини, ніби читаючи по них темну історію життя каменя. В ці хвилини жваві його очі розширені, затягнені красивою плівкою, тонкі руки за спиною, і голова, трохи схилена, ледве-ледве похитується, ніби чашечка квітки. Він щось мугикає тихенько,— він завжди співає.

Гарний він також, коли дивиться на квіти,— ліловими струменями ллються по стіні гліцинії, а перед ними цей хлопчик витягнувся струною, ніби дослухаючись до тихого трепету шовкових пелюсток під подихом морського вітру.

Дивиться й співає:

— Фіорино-о... фіорино-о...

Здалеку, як удари величезного тамбурина, долітають глухі зітхання моря. Виграють метелики над квітами,— Пепе підвів голову й стежить за ними, мружачись від сонця, усміхаючись трохи заздрісною і сумною, а все ж доброю усмішкою старшого на землі.

— Чо! — кричить він, ляскаючи в долоні, лякаючи смарагдову ящірку.

А коли море спокійне, як дзеркало, і в камінні нема білого мережива прибою, Пепе, сидячи десь на камені, дивиться гострими очима в прозору воду: там, серед рудуватих водоростей, плавно ходять риби, швидко мигтять креветки, боком повзе краб. І в тиші, над голубою водою, тихенько тече дзвінкий, задуманий голос хлопчика:

— О море... море...

Дорослі люди говорять про хлопчика:

— Цей буде анархістом!

А хто добріший, з тих, що уважніше приглядаються один до одного,— ті кажуть інакше:

— Пепе буде нашим поетом...

А Паскваліно, столяр, старий з головою, вилитою з срібла, і лицем, наче з старовинної римської монети, мудрий і всіма шанований Паскваліно каже своє:

— Діти будуть кращі від нас і жити їм буде краще!
Дуже багато людей вірять йому.

У безмісячну ніч страсної суботи по околицях міста, у вузьких щілинах вулиць повільно ходить жінка в чорному плащі, лице її прикрите капюшоном і не видне, рясні складки широкого плаща роблять її величезною, іде вона мовчки і здається німим втіленням невечерньої скорботи.

За нею так само повільно, тісною купою — неначе одно тіло — пливають музиканти, — мідні труби моторошно витягнені вперед, благально підняті до темного неба і рикають, зітхають; гугняво, ніби невиспані ченці, співають кларнети, і, наче лихий вітер, гуде фагот; мстиво скаржиться корнет-а-пістон, йому безнадійно вторують валторни, сумно молиться баритон, і, охкаючи, глухо гуде великий барабан, відбиваючи такт похмурого маршу, а разом з дрібною, сухою треллю маленького зливається шурхіт сотень ніг по камінню.

Тьмяно виблискує мідь жовтим, мертвим вогнем, люди, оперезані нею, здаються потворно чудними; інструменти з дерева стирчать, як хоботи, — група музикантів, наче голова величезного, чорного змія, чие тіло важко й чорно волочиться в тісних вулицях серед сірих стін.

Іноді цей чудний похід у ніч останніх страждань Христа — виливається на маленьку площу неправильних обрисів, — ці площі — наче діри, протерті часом у кам'яній одежі міста, — потім знову все втискується в щілину вулиці, ніби намагаючись розсунути її, і не одну годину цей похмурий змій, кожне кільце якого — живе тіло людини, повзає по місту, накритому мовчазним небом, услід за жінкою, що будить чудні здогади.

Німа й чорна, наче окута непереможним смутком, вона чогось шукає в ночі, ведучи уяву глибоко в темряву стародавніх вірувань, нагадуючи Ізиду, що втратила брата-чоловіка, роздертого лихим Сетом-Тіфоном, і здається, що від її незрозумілої постаті виходить чорне сяйво, обволікаючи все моторошним мороком давно пережитого і воскреслого в цю ніч, щоб збудити думку про близькість людини до минулого.

Траурна музика лунко б'є у вікна будинків, здригаються шибки, люди неголосно говорять про щось, але всі звуки стираються глухим човганням тисяч ніг об каміння бруківки, — тверде каміння під ногами, а земля

здається неміцною, тісно на ній, густо пахне людиною, і мимохіть дивишся вгору, де в туманному небі неяскраво виблискують зорі.

Але — от вдаліні, на високому мурі, на чорних квадратах вікон спалахнув відсвіт червоного вогню, спалахнув, зник, зайнявся знову, і по натовпу весняним зітханням лісу пролетів затамований шеліт:

— Ідуть, ідуть...

Там, попереду, народився й почав жити, зростаючи, інший гомін — світліший, там все ясніше розгоряється вогонь; ця жінка пішла вперед ніби швидше, і натовп жвавіше ринув за нею, навіть музика на секунду немов втратила темп — зім'ялися, поплуталися звуки, і смішно високо свиснула, заквапившись, флейта, збудивши неголосний сміх.

І зараз-таки, якось раптово, несподівано, як у казці, — перед очима розгорнулася невелика площа, а серед неї, в світлі смолоскипів і бенгальських вогнів, дві постаті: одна — в білому довгому одязі, ясноволоса, знайома постать Христа, друга — в голубому хітоні — Іоанн, улюблений учень Ісуса, а навколо них темні люди з вогнями в руках, на їх обличчях жителів півдня якась одна, всім спільна усмішка великої радості, яку вони самі збудили до життя і — пишаються нею.

Христос — теж веселий; в одній руці він держить знаряддя страти своєї, все в квітах, швидко розмахуючи другою, він щось каже, Іоанн — сміється, закинувши кучеряву голову, юний, безбородий, гарний, як Діоніс.

Юрба виллялася на площу потоком олії і якось зразу утворила коло, і от ця жінка — чорна, як хмарна ніч, — раптом уся, ніби злетівши в повітря, попливла до Христа, а коли підійшла майже впритул до нього, тоді зупинилась, скинула капюшон з голови, і хмарою спустився плащ до ніг її.

Тоді, в веселому і гордому трепеті вогнів, з-під капюшона звелася й заблискотіла золотом розкішного волосся промениста голова мадонни, а з-під плаща її і ще звідкись із рук людей, найближчих до матері бога, сплескуючи крильми, злетіли в темне повітря десятки білих голубів, і на хвилину здалося, що ця жінка в білому, блискучому від срібла убранні і в квітах, і білий, неначе прозорий Христос, і голубий Іоанн — всі троє вони, такі ди-

вовижні, несьогосвітні — попливли до неба в живому трепеті білих крил голубиних, неначе в сонні херувімів.

— Gloria, madonna, gloria!* — тисячею грудей загримів чорний натовп і — світ змінився: скрізь у вікнах спалахнули вогні, в повітрі простягнулися руки із смолоскипами в них, скрізь летіли золоті іскри, горіло зелене, червоне, фіалкове, плавали голуби над головами людей, всі обличчя дивилися вгору, радісно скрикуючи:

— Слава, мадонно, слава!

Хиталися у відблисках вогнів стіни будинків, з усіх вікон дивилися голови дітей, жінок, дівчат — яскраві плями святкових убрань розцвіли, як величезні квіти, а мадонна, облита сріблом, неначе горіла й танула, стоячи між Іоанном і Христом, — у неї велике рожеве й біле лице, з величезними очима, дрібно позавиване, золоте волосся на голові, наче корона, двома пишними потоками воно спадає на плечі їй. Христос сміється дзвінко й весело, як і слід воскреслому, синьоока мадонна, усміхаючись, хитає головою, а Іоанн узяв смолоскип і, вимахуючи ним у повітрі, бризкає вогнем, — він ще зовсім хлопчик і, видимо, дуже любить пустощі — такий тонкий, гостроокий і спритний, наче птах.

Вони всі трое сміються тим непереможним сміхом, який можливий тільки під сонцем півдня, на берегах веселого моря, і — сміються люди, заглядаючи в їх обличчя, — святкові люди, які з усього вміють зробити красиве видовище, а самі — найкраще.

Звичайно — тут діти, вони гасають по землі коло трьох постатей, як білі птахи в повітрі над ними, і кричать дзвінко, радісно, схвильовано:

— Gloria, madonna, gloria!

Старі жінки — моляться: дивляться на цю трійцю, прекрасну, як сон, і, знаючи, що Христос — столяр з вулиці Пізакане, Іоанн — годинникар, а мадонна — просто Анніта Брагалья, вишивальниця золотом, — старі жінки дуже добре знають це все і — моляться, шепочуть зів'ялими губами гарні слова подяки мадонні за все, за все... і найбільше за те, що вона е...

Деся урочисто співають, і мимохідь пригадуєш стару, знайому пісню:

«Смерті празнуєм умерщвленіе...»

* Слава, мадонно, слава! (Ред.)

Розвидняється; в церквах весело дзвонять дзвони, квапливо захлинаючись, оповіщають, що воскрес Христос, бог весни; на площі музиканти зсунулися в тісне кільце — вдарила музика, і, притупуючи у такт їй, багато людей пішло до церков, там теж — органи гудуть славу і під склепінням літає безліч птахів, принесених людьми, щоб випустити їх в ту хвилину, коли густі голоси органа заспівають славу воскреслому богові весни.

Це славний звичай — втягати птахів, найчистішу з усіх живих істот, у найкраще свято людей; напрочуд гарно співає серце в ту мить, коли сотні маленьких, різноперих пташенят літають по церкві, і щебечуть, і співають, сідаючи на карнизи, статуї, залітаючи у вітвар.

Площа порожніє; три світлі постаті, взявши попід руки одна одну, заспівали щось, дружно й красиво, і пішли у вулицю, музиканти рушили за ними, і натовп услід їм; біжать діти, в сяйві красивих вогнів вони — наче розсіпані коралі, а голуби вже посідали на покрівлях, на карнизах і — воркують.

І знов згадується хороша пісня:

«Христос воскрес...»

І всі ми воскреснемо з мертвих, смертю смерть поправ.

**ПОВІСТІ,
ОПОВІДАННЯ,
НАРИСИ**

ПРО СТАСОВА

На півночі, за Волгою, в селах, схованих серед лісів, стрічаються древні старики, покалічені працею, але завжди сповнені бадьорості духу, незрозумілої і майже чудесної, коли зважити на довгі роки їхнього життя, сповненого праці та злиднів, невичерпного горя та незаслужених образ.

В кожному з них живе щось дитяче, сердечне, часом втішне, але завжди — якесь особливе, розумне, що збуджує довіру до людей, сумну, але міцну любов до них.

Такі старики — Гомери та Плутархи свого села, вони знають його історію — бунти та пожежі, шмагання, вбивства, суворі стягнення податків, — знають усі пісні та обряди, пам'ятають героїв села та злочинців, його зрадників та чесних мирян і вміють рівномірно віддати належне всім.

В цих людях мене вражала їх любов до життя — рослини, тварини, людини та зірки, — їх чуйне почуття краси і непереборна, інстинктивна віра історично молодого племені в своє майбутнє.

Коли я вперше зустрів В. В. Стасова, я відчув у ньому саме цю велику, бадьору любов до життя і цю віру в творчу енергію людей.

Його стихією, релігією і богом було мистецтво, він завжди здавався сп'янілим від любові до нього, і — бувало — слухаючи його квапливі, нашвидку зіставлені слова, мимоволі думалося, що він передчуває великі по-

дії в галузі творчості, що він стоїть напередодні створення якихось великих творів літератури, музики, живопису, завжди з трепетною радістю дитяти чекає великого свята.

Він говорив про мистецтво так, ніби все воно було створене його кривними предками — прадідом, дідом, батьком, неначе мистецтво створюють в цілому світі його діти, а будуть створювати — внуки, і здавалося, що цей чудовий старик завжди і всюди відчуває юним серцем таємничу роботу людського духу, — світ для нього був майстернею, в якій люди пишуть картини, книги, творять музику, різьблять із мармуру прекрасні тіла, створюють величні будови, і, їй-право, часом мені здавалося, що все, що він говорить, зливається в нього в один пожадливий вигук:

«Швидше! Дайте глянути, поки я живий...»

Він вірив у невичерпну енергію світової творчості, і кожна година була для нього моментом закінчення роботи над одними речами, моментом початку створення ряду інших.

Одного разу, розповідаючи мені про Рібейра, він раптом замовк, потім серйозно зауважив:

— Інколи от говориш або думаєш про щось, і раптом серце радісно здригне...

Замовк, потім, сміючись, сказав:

— Мені здається, що в таку хвилину або геній родиться або хтось зробив велику справу.

Заговорили при ньому про політику. Він послухав трохи і переконливо порадив:

— Та облиште ви політику — не думайте про гидоту! Адже від очих ваших війн і всієї підлоти нічого не лишиться — чи ви не бачите? Рубенс є, а Наполеона — нема. Бетховен є, а Бісмарка нема. Немає їх!

І було ясно, що він непохитно вірить у правду своїх слів.

Політики він не любив, морщився, згадуючи про неї, як про неподобство, яке заважає людям жити, псує їм мозок, відштовхує від справжнього діла. Але одна з його родичок постійно сиділа в тюрмах, — він говорив про неї з гордістю, повагою та любов'ю, і кожен арешт, про який він чув, справді прикро вражав його.

— Занапащають людей. Краше на землі роздратовують і лютьять — юнацтво! Ах, тварюки!

Все, в чому була хоч іскра краси, було душевно близьке, рідне Стасову, збуджувало і радувало його. Своєю великою любов'ю він обіймав усю масу красивого в житті — від степової квітки і колоска пшениці до зірок, від витонченої різьби на древньому мечі і народної пісні до рядка вірша найновітніших поетів.

Засуджуючи модерністів, він скривджено говорив:

— Чому це — вірші? Про що вірші? Прекрасне просте, воно — зрозуміле, а цього я не розумію, не відчуваю, не можу прийняти...

Та одного разу я почув від нього:

— Знаєте, вчора читали мені цього, Х., — хóроше! Тонко! Такими віршами можна багато сказати про таємниці душі... І — музикально...

Старість консервативна, це її головне нещастя; В. В. багато що «не міг прийняти», але його заперечення виходило від любові, воно викликалося ревностями. Адже кожен з нас чогось не розуміє, всі в більшій чи меншій мірі грішать поспішністю висновків, і ніхто не вміє любити майбутнє, хоч усім би час догадатися, що саме в ньому криється найкраще і найбільчнше.

Біля В. В. завжди можна було зустріти якихось юних людей, і він постійно, з якоюсь таємничістю в голосі, рекомендував їх, як великих поетів, музикантів, художників і скульпторів — у майбутньому. Мені здається, що такі юнаки оточували його протягом цілого життя; відомо, що не одного з них він увів до храму мистецтв.

Сива дитина, велика на зріст, з великим і чуйним серцем, він багато бачив, багато знав, він любив життя і збуджував любов до нього.

Мистецтво творить нудьга за красою; неутолима жага прекрасного часом набирає характеру божевілля, — але, коли пристрасть безсильна, — вона здається людям смішною. Багато що в шуканнях сучасних художників було чужим для В. В., незрозумілим, здавалося йому потворним, він хвилювався, гнівався, заперечував. Але для мене в його запереченнях горіло полум'я великої любові до прекрасного і, не заважаючи бачити печальну красу потворного, воно освітлювало сумну драму сучасної творчості — багатство бажань і нікчемність сил.

Я мало знав В. В.—таким він мені здавався,— ці рядки — все, що я можу згадати про нього.

Мені жаль, що я знав його мало,— життя не часто дарує радість говорити про людину зі щирою до неї повагою.

Коли він помер — я подумав:

«Ось людина, яка робила все, що могла, і все, що могла,— зробила...»

М. Є. КАРОНІН-ПЕТРОПАВЛОВСЬКИЙ

Восени 89 р. я прийшов із Царицина в Нижній, з листом до Миколи Єльпідифоровича Петропавловського-Кароніна від відомого на той час провінціального журналіста В. Я. Старостіна-Маненкова. Коли виходив з Царицина, я ненавидів увесь світ і вперто думав про самогубство; рід людський — за винятком двох телеграфістів і однієї панночки — був мені глибоко огидний, я писав в'їдливо-сатиричні вірші, проклинаючи все суще, і мріяв про організацію землеробської колонії. За час пішої мандрівки похмурий настрій трохи розвіявся, а мрія про життя в колонії, з двома добрими товаришами і милою панночкою, трохи поблякла.

До цього часу я не зустрічав письменників — крім Маненкова і Є. М. Чирикова, якого бачив одного разу мимохідь; також мимохідь бачив я в Казані і Кароніна. Маненков був чоловіком — у тверезому вигляді — чудакуватим, а випивши, голосно признавався в любові до російського народу, плакав і примушував мене теж любити російський народ. Але одного осіннього вечора ми з ним ішли по краю майдану міста Борисоглебська, а посеред нього, в глибокому, чорному борисоглебському багні, борсався п'яний міщанин і горлав, утопаючи.

— От, бачите? — повчально сказав Василь Яковлевич. — Ми читаємо книги, сперечаємося, тішимося і йдемо байдуже повз такі явища, як це, а подумайте-но, хіба

ми не винні в тому, що ця людина не знає інших насолод, крім горілки?

Я запропонував піти і витягти людину, а Маненков сказав:

— Якщо я піду, то загублю галоші.

Пішов я і втратив інтерес до народолобця.

Але я багато читав, і моя уява про російського письменника склалась у красивий казковий образ: це суворий глашатай правди, він самотній серед людей, ніким не любий, володіє незламною силою опору ворогам справедливості, і, хоч вороги старанно виморожують його душу, вона невичерпно полум'яна і — «дондеже есмь» запалює світло в п'яті.

М. Є. Каронін був у згоді з цією уявою — я читав майже все, написане ним, і тільки що познайомився з оповіданням «Мій світ», де є слова, що вдарили мене в серце.

«На світі немає нічого дорожчого за мисль. Вона — початок і кінець всього буття, причина й наслідок, рушійна сила і остання мета. Хто ж примусить мене відмовитись від неї? Люди прекрасні тільки в тій мірі, в якій вкладена у них ця світова сила. Якщо світ огортає ще п'ятма, то лише тому, що мисль не освітила її; якщо серед людей більша частина підлих, то тільки тому, що мисль не звільнила ще їх від безумства»*.

І ось я, з трепетом у душі, — як віруючий перед сповіддю, — тихенько стукаю в двері письменника: він жив на другому поверсі маленького флігеля. Висока, чорна жінка в червоній кофті, з засуканими по лікоть рукавами, відчинила двері, докладно і не дуже привітно розпитала, хто прийшов, звідки, чого, і пішла, гукнувши через плече своє:

— Миколо, вийди сюди...

Передо мною високий чоловік, у туфлях на босу ногу, в старенькому, рудому піджаку, одягненому на сорочку, не кращу за мою, — на комірці сорочки один гудзик відірваний. Штани його зім'яті, витягнуті на колінах і теж не кращі за мої, довге волосся скуйовджене так само, мабуть, як і у мене. Він дивиться в обличчя мені світлосіrimи очима; погляд ласкавий, стомлений, а очі трохи опуклі, і мені здається, що вони бачать усе, що

* З оповідання «Мій світ», твори Кароніна, т. 2-й, стор. 364.

я думаю, знають усе, що скажу. Це бентежить мене. У відповідь на його запитання я мовчки хитаю головою, кажу «так», «ні», але мені дедалі більш приємно дивитися на нього.

У нього невеликий рот і яскраві губи; красиві брови здригаються, і тонкі пальці — теж, він перебирає ними рідку, але довгу бороду, смикаючи її донизу, — ніби вона весь час росте; красивий, високий лоб його підсилює це враження безперервного зростання — а квапливі руки руки ніби намагаються затримати зростання. Він — тонкий, худий, трохи сутулий, груди запали, руки довгі, у ньому є щось дитяче, приємно незграбне, я відчуваю, що мое збентеження помічене ним і, в свою чергу, бентежить його.

— Ну, ідіть сюди, заходьте, — запрошує він глухуватим голосом.

Розмовляє він трохи заїкаючись, точно відрубав апострофом перший звук слова; це також дуже добре, прекрасно зливається з його великим, замученим обличчям і неуважним поглядом світлих очей.

Ми у вузькій, тісній кімнаті, і перше, що кидається мені в очі, — у ній немає стола, немає книг. Біля стіни — койка, один її кінець висунутий трохи на середину кімнати, на подушках лежить пирожна дошка, на дошці — недописаний аркуш паперу, кілька таких же аркушів — на стільці, по прим'ятій постелі видно, що чоловік писав, сидячи верхом на койці, а столом була йому пирожна дошка.

Скинувши з стільця папери, він підсунув його мені, а сам сів на постіль, сильно потираючи руки і говорячи:

— Ось — пишу тут, треба — с'коро, а там дружина і С'аша — збираються їхати і м'етушня, знаєте...

Потім почав читати листа Маненкова, високо піднявши брови, посміхаючись м'якою, жіночою посмішкою і покашлюючи тихенько.

Двері в сусідню кімнату були не причинені, там чорноволоса жінка, з обличчям циганки, прасувала накрохмалену спідницю; один кінець прасувальної дошки лежав на столі у купі товстих книг, а другий — на спинці стільця.

— Скоро? — суворим і співучим голосом запитав хтось.

На порозі з'явилась висока панночка з величезними очима.

— Ах, ти не один! — сказала вона.

— Падчерка моя, Саша, знайомтесь,— запропонував Каронін, не відриваючи очей від листа, великого, написаного дрібним почерком, ліловими рядками.

Панночка простягнула мені руку і пішла, щось наспівуючи.

— Хочете, значить, сісти н'а землю? — з зусиллям запитав Каронін, відокремлюючи кожне слово секундою паузи.— Скільки ж вас?

— Два телеграфісти, я та дівчина, донька начальника станції.

— Н-ну, і закохаєтесь ви в неї всі втрьох, а п'отім почнете битися, і вийде скандал, а не к-колонія.

Він нахилився до мене, розмахуючи аркушем листа, і, посміхаючись, подивився мені в очі.

— Давайте говорити відверто. Знаєте, що пише Василь Яковлевич? Він пише, щоб я відговорив вас від цієї вигадки.

Я здивувався.

— Він хвалив мене і обіцяв допомогти.

— Так? Ну а пише, щоб я відговорив... А я не знаю, як відговорювати, у вас он яке вперте обличчя. І ви — не інтелігент. Інтелігенту я сказав би: кинь це, друже мій; це недобре — йти відпочивати туди, де люди стомлюються більше, ніж ти... І це спотворює хорошу ідею єднання з народом. Безперечно — спотворює. До народу треба йти з чимось твердо, на все життя вирішеним, а так, без нічого, тому що тобі погано,— не ходіть. Біля нього вам буде ще гірше.

Він виконував дане йому доручення з видимою неохотою, я відчував це, мені було ніяково, і я запитав — чи не краще мені зайти іншим разом?

— Чому? — стрепенувся Каронін.— Ні, почекайте!

Він оглянув порожні стіни кімнати і продовжував по-жвавлено:

— Я саме ось описую історію однієї колонії — історію про те, як дрібниці перемогли людей і закінчилися драмою...

Повернувся до дошки і сказав, позираючи на списаний аркуш:

— «Суспільство має свої негативні сторони,— так,

люди пусті, роздвоєні, без потреби штовхаються, мулять один одному очі і — коли все це набридне — шукають самотності. А в самотності людина перебільшує будь-яке своє почуття, будь-яку думку в сотні разів і в сотні разів тяжче страждає від цих перебільшень», — це говорить один пан у моїй повісті.

Відкинувши аркуш набік, він посміхнувся, провів рукою по обличчю зверху вниз, смішно придавив собі ніс, і підвівся, говорячи:

— Знаєте — навіщо вам колонія? Не потрібне це вам. Адже ви шукаєте ідеального, дивіться — доведеться вам запитати себе, як уже тепер багато хто запитує і в тому числі мій герой, — я його не вигадав, це жива, сучасна, перебільшена людина — видовище дуже сумне, — він сам кався мені. Ось, — і, знову покопавшись у своїх аркушах, він прочитав з одного із них: «Що ідеального у тому, якщо людина душу свою закопає в землю, оточивши себе мільйонами дрібниць? Людина мусить боротися проти дрібниць, знищувати їх, а не зводити в подвиг і заслугу». Ось про що вам доведеться думати, це — напевно!

Провів у повітрі рукою довгу лінію і розрубав її посередині переконливим жестом, а потім зморщив обличчя, зітхнув.

— К-колонія — ех! Х'іба це потрібно?

Понад тисячу верст ніс я мрію про незалежне життя з людьми-друзями, про землю, яку я сам виорю, засію і своїми руками зберу її плоди, про життя без начальства, без хазяїна, без принижень, я вже був пересичений ними. А тиха, м'яка людина махнула рукою і ніби відрубала голову моїй мрії. Це було несподіванкою для мене, я думав, що моє рішення стійкіше, міцніше. І особливо дивно — навіть образливо — було те, що не слова його, а цей рух і гримаса розбили мене.

— Маненков п'овідомляє, що ви пишете вірші, покажіть — можна? — запитав він через деякий час, на протязі якого дав ще кілька легких ударів напівживій уже моїй мрії. Мені і жаль було її і весело, що вона виявилась такою слабкою.

Вірші я загубив по дорозі між Москвою і Нижнім; історія цієї втрати здавалась мені дуже смішною, я розповів її М. Є., бажаючи ще раз посміятися над моїми пригодами і чекаючи, що він теж посміється.

Але він вислухав мене, схилив голову, і хоч я і не бачив його обличчя, але відчував, що він навіть не посміхнувся. І знову я зніяковів.

Глянувши на мене спідлоба особливо пильним поглядом, він тихенько сказав:

— Але ж могли бути скалічені. Віршів не жалко — напам'ять знаєте? Ну, скажіть щось.

Я сказав, що пригадав: мова йшла про зірниці, і був такий рядок: «Грізно змахують вогненні крила...»

— Тютчева читали? — запитав він.

— Ні.

— Прочитайте, у нього краще...

І майже пошепки, суворо насупившись, він продекламував знаменитий вірш; потім запропонував читати ще, а після двох-трьох віршів сказав просто і ласково:

— Загалом — вірші погані. Ви як думаете?

— Погані.

Він подивився в очі, запитавши:

— Ви це — щиро?

Дивне запитання: хіба з ним можна було говорити нещиро?

Дивлячись в обличчя мені славними своїми очима, він продовжував, уже не заїкаючись:

— Ось, недавно я прочитав дуже хороші рядки:

Хто по землі повзе, шипить на все змією,
Той бачить лиш сміття. І тільки для орла,
Який летить і легко й вільно над землею,
Всю далечінь не скрие мла.

Це Апухтін написав Толстому — красиво? І — вірно!

З цієї хвилини мені здалося, що він про все говорить віршами і говорив він так, ніби розповідав про таємниці, тільки йому відомі і дорогі йому.

І умовляв:

— Ви читайте, читайте російську літературу, якомога більше, все читайте! Знайдіть собі роботу і — читайте! Це краща література в світі.

Пригадую його підняту руку, тонкий витягнутий палець, хворобливо почервоніле, схвильоване обличчя і значущий, ласкавий погляд.

Потім він підвівся, витягнувся так, що хруснули кістки, і очі його стомлено закрились. Я пішов, забувши про колонію.

Наступного разу я зустрів його на Одкосі, біля Георгієвської башти; він стояв, притулившись до ліхтарного стовпа, і дивився вниз, під гору. Одягнений у довге широке пальто і чорний капелюх, він нагадував розстриженого священика.

Було дуже рано, тільки-но зійшло сонце; у кущах під горою ворушилися, прокидаючись, мешканці Мільйонної вулиці, нижньогородські босяки. Я впізнав його здалека, піднімаючись на гору, до башти, а він, коли я підійшов і привітався, кілька неприємно довгих секунд придивлявся до мене, мовчки піднявши капелюх, і нарешті привітно вигукнув:

— Це ви, к-колоніст!

За хвилину ми сиділи на лаві, і він говорив жваво, помахуючи капелюхом в своє обличчя, з червоними плямами на щоках.

— Я тут часто буваю ранками — напрочуд гарне місце, га? От — не вмю змальовувати природу, — це нещастя! А дивно: з молодих письменників адже майже ніхто не пише природу, а якщо і пишуть, то — сухо, невправно.

Подивився вниз і продовжував:

— Спостерігаю за цими людьми, теж колоністи, га? Дуже хочеться зійти туди, до них, познайомитись, але — боюсь: адже висміють? І стягнуть пальто, та ще поб'ють. Адже у безкорисливий інтерес до них вони не повірять, звичайно? Он — дивіться, моляться один. Дивна фігура. Він, мабуть, або так був п'яний, що ще не виспався, або переконаний західник, — бачите: моляться на Балахну, на захід?

— Він сам балахнинський, — сказав я.

— Ви його знаєте? — жваво запитав Каронін, присуваючись до мене. — Розкажіть — хто це?

Я вже був знайомий з деякими людьми, що ночували в кущах, і почав розповідати про них. Каронін слухав уважно, часто перебиваючи запитаннями, і весь час обмахувався капелюхом, хоч травневий ранок був досить свіжий. Він показався мені іншим, ніж перший раз, збу-

джений чимось, посміхався трохи іронічно, недовірливо, і разів два сказав мені, весело поштовхуючи мене в бік:

— Ну, це вже романтизм!

— Проте ви, пане, романтик!

Мене його веселі докори не ображали, хоч я і знав уже, що бути романтиком — досить непохвально.

— Я розповідаю вам так, як вони розповідають про себе, — зауважив я.

Він задумливо сказав:

— Брешуть. Ви їм не вірте. Російська людина любить мріяти, і тому непомітно для себе бреше, плутаючи дійсність з грою свого розуму. Один мужичок довго і переконливо запрошував мене до себе на пасіку, прийшов я, а пасіки у нього не тільки немає, а й не було. Я запитую: «Як же це, Федоре Васильовичу, га?» А він: «Та, бачиш, Федипорич, дуже у пасічників у цих життя добре. Думав я про них, думав, та на себе й видумав». От і вони, ці, теж видумують на себе. Романтики, як ви, пане. А то ще знав я бузулукського міщанина, який видавав себе за фальшивомонетчика і, показуючи людям справжні казенні гроші, задавався чистотою своєї роботи. Добився поганой слави і навіть обшуку, а потім виявилось, що він не пробував ніколи сам зробити хоч би один двогривеник. Запитують його: «Навіщо ж ти, брат, оббрехав сам себе?» «Кому, каже, від цього шкода і зло? А мені либонь приємно думати, що от захочу і — готово, багатий».

Перестав посміхатись, замислився, дивлячись далеко за річку, майже синю, в шовкові, на сонці, луги.

— Це, знаєте, у нас риса серйозна, глибока риса — під нею, можливо, приховано б'ється жадоба іншого життя, під нею святе незадоволення самим собою людина ховає. Розв'яжіть їй руки, і вона перестане мріяти, візьметься за діло, — візьметься, це вірно. Адже ті, що перестали мріяти, вже тепер виявляють величезні сили, уміють перемагати дивовижні перепони. Ось мені тут розповідали про цих волжан-судноплавців — які фігури, яка казкова впертість в досягненні мети! Ні, російський народ — хороший народ, чудесний народ, я вам скажу.

Все це говорилося квапливо, гаряче і настирливо, ніби в суперечці з кимсь. Потім він підвівся, пройшовся по стежці, озираючись навколо, і знову сів.

— Ось — позаду нас семінарія, трохи далі — гімназія, навпроти неї — дворянський інститут, а під горою, за півсотні кроків від усіх цих пишнот — майже доісторичне життя в ямах, під відкритим небом, і дикі люди. Над цим варто подумати, юначе! Треба подумати. Люди погано ми знаємо життя і — що ще гірше — не хочемо знати його, ніби навмисне намагаємося бачити менше, ніж можемо, тікаємо в колонії, ховаємося в хати скраю...

І з великим сумом він заговорив про складну хворобу того часу — я не пригадую точно його слів, але, мені здається, він повторив їх у оповіданні «На межі людини».

«Час цей був ось який: огида до всіх ілюзій, сміх над усім, у що недавно ще вірили, холод і душевна порожнеча».

Говорив він тихенько, немов соромлячись, що доводиться говорити про такі сумні речі, і все озирався, ніби не бажаючи, щоб, крім мене, його слова чув ще хтось. Сидів зігнувшись, міцно стиснувши коліна пальцями худих рук, на обличчя йому падала тінь від капелюха, і очі здавалися синіми.

— От, ви розповідали про цих людей під горою. Але — чому, подумайте, чому у нас люди так легко г'януть? Адже жахливо легко: жила людина, і — нічого, а раптом — «збилася з шляху». Дивіться: це мимоволі сказано: жив, і — нічого! Всі ходять наче по слизькому місці; іде — похитнувся — упав і немає за що придержатись — нічого немає підкріплюючого душу. І якщо падають, то розбиваються мало не до смерті, неодмінно — до невиліковних каліцтв, хоч падають не бог знає з якої висоти.

Це мені добре лягло в пам'ять — я тоді сам був у позиції людини, готової впасти.

Він раптом схопився на ноги, торкнувся кишені жилета, подивився на небо.

— Годин шість уже, так? Мені — пора. Заходьте!

І великими кроками, низько насунувши капелюх, пішов по бульвару, але раптом зупинився, повернув назад і суворо — до смішного суворо — запитав:

— Ви чим, власне, займаєтесь?

— Розвожу баварський квас.

— Тобто як це, куди розвозите?

— В лавки, у будинки...

Він подумав і сказав, посміхаючись:

— Це, мабуть, дуже нудно й безглуздо, га? Ну — до побачення, купець, заходьте ж!

Він любив гуляти в полі, за містом, сам; я зустрічав його разів два під час цих прогулянок, він запитував мене, що я читаю, і з великим хвилюванням розповідав мені про письменників. Пригадую, говорячи про Гаршина, він сказав, з приводу «Червоної квітки»:

— Російський письменник завжди хоче написати щось на зразок євангелія, книгу по всьому світу; у нас цього всі хочуть, це загальне прагнення і великих, і маленьких письменників, і, знаєте, часто маленькі вічну правду відчують вірніше, глибше за геніїв — ось що не забудьте, це дуже важливо! Російська література — особлива, це, так би мовити, священне писання, і читати її треба дуже уважно, дуже!

Довго мовчав і потім сказав:

— Гаршина називають святою людиною — більше того — він був святе дитя!

Одного разу я прийшов до нього на квартиру і застав його в тій самій вузькій, порожній і сумній кімнаті; напіводягнений, розпатланий, він лежав на постелі з книжкою в руках.

— Температура стрибає вгору, — пояснив він, — ранком піднялася до сорока майже, от і валяюсь! А мої поїхали в Саратов. Скажіть-но чарівниці, яка відчинила вам двері, щоб вона чаю нам дала.

— Ви читали Кушевського? — запитував він. — Ні? Обов'язково прочитайте «Миколу Негорева» — хороша річ! Ви про нього чули, про Кушевського?

Стисло, пам'ятними, переконливими словами, він почав розповідати про те, як автор «Негорева», працюючи восени на Неві вантажником-каталем, упав з тачкою в воду, застудився і, лежачи в лікарні, писав ночами свій роман.

— Я не знав його, не зустрічав, мені розповідав про нього п'яненкофільдшер тієї лікарні. «Ліки мені не потрібні, — говорив він фельдшеру, — ви краще дайте мені горілки, свічку і паперу. Жити я не буду все одно, але — мені необхідно написати роман, ось ви і допомо-

жінку у цьому — дайте мені свічку. Вдень писати заборонено і заважають, отже — треба писати вночі, а без свічки — темно, розумієте?» Він у всіх просив свічок, але думали, що це марення, і не давали йому вогню, він вимінював недогарки на свої порції, голодував і писав, а одного разу взяв казенну свічку з ванної кімнати, це помітили і відібрали свічку у нього, а він — плакав! І все ж — написав роман. Там є дивний персонаж, можливо, одна з найфантастичніших фігур у російській літературі, — Оверін, якому земля, вся земля — здається живою, почуваючою і думаючою істотою, і вона нічого не знає про нас або стільки, скільки ми знаємо про мікроби. Вона згинає палець, а ми переживаємо землетруси, і, в той самий час, можливо, вона вчиться в якійсь гімназії, читає книги і, коли перегортає сторінки, наш світ гойдається. Коли я читав про цього велетня-землю, який не відчуває на собі людей, — мені було страшно. Це тільки російський письменник може відчувати всю землю як живу і ворожу йому істоту, я певний, що тільки російський. Ех, знаєте, скільки в Росії талановитих людей і як вони страшно живуть! Ось — подивіться!

Він сів на койку, притулившись спиною до стіни, і почав читати оповідання Кущевського «Самовбивця». До цього часу — а мабуть і з того часу до цього дня — я не чув такого читання: незначний недолік у вимові Кароніна дивно допомагав йому відтіняти і підкреслювати найбільш хвилюючі місця просто написаного оповідання, тихий голос насичував слова моторошною і переможною нервовою силою.

Нестерпно соромно і страшно було слухати історію селянського сина, літератора Агафонова: батько обклав його оброком в десять карбованців за кожний місяць, під загрозою не давати паспорта і — шмагати. Одного разу цей Агафонов, «маленький, русявий чоловік», який писав свої оповідання, хвилюючись до ридання, захворів, а з лікарні потрапив до пересильної тюрми.

— «Промандрувавши кілька сот верст у ручних кайданах, він опинився перед грізними очима батька, який не взяв до уваги ніяких пробачень з приводу неакуратного внеску оброку...

— На колінах просив я його, — розповідав Агафонов, — не шмагати мене; потім просив одшмагати та знову в місто відпустити. Ні. А дивлюсь у віконце, ба-

трак Йосип на березу заліз і різки ріже. Батько говорить: «Покажу тобі пиячити». А в мене серце так калає; дивлюся в вікно — різки ріжуть... Прийшли. Я довго боровів, поклали в стодолі, на соломі, і... Я хотів тоді повіситись після цього, та батько погодився взяти з мене п'ятнадцять карбованців на місяць і знову відпустити до Петербурга. А що, коли він мене викличе і знову поведуть мене в кайданах? Ах, скільки блощиць на цих етапах, коли б ви знали... І знову шмагати... я цього не перенесу... Ви — дворянина... як добре бути дворянином! Але ви — голота, ви наш... да!»*.

І ось знову батько вимагає, щоб син прислав шістдесят карбованців оброку або повертався в село. Агафонов з жахом метається, ніхто не може допомогти йому. Нарешті йому прислали «паспорт» — мужичок з рідного села приніс довгий згорток, а в ньому жмуток березових різок і при цьому лист батька:

«Ось тобі паспорт». І погроза — якщо подавцю не буде вручено негайно шістдесяти п'яти карбованців, то батько витребує сина до себе тим самим законним порядком, і паспорт цей буде прописаний на його спині.

Агафонов повісився.

Закінчивши читати, М. Є. відкинув книгу, сильно витер пальцями стомлені очі і мовчки ліг.

Я запитав — правда це чи вигадано?

— Правда, — сухо сказав він. — Мені розповідав цю історію віршувальник Кроль, учасник її, один з тих, хто не міг допомогти Агафонову. Всі вони були приблизно в однакових умовах з Агафоновим; справжнє прізвище цього нещасного — не Агафонов, я не пам'ятаю як. В Петербурзі я читав його оповідання — це схоже на Миколу Успенського, але — краще, вдумливіш і м'якше. Його прізвище я пам'ятав ще вчора, та ось цей головний біль — від нього і своє прізвище забудеш...

— Чи не піти мені? — запропонував я.

— Ну, от ще! — вигукнув він, встаючи на ноги. — Змилуйтесь, я вже четвертий день, крім мух, нічого живого не бачу...

— Всі вони — Кушевський, Воронов, Левітов і багато інших — були найгіршими п'яницями, про це згадують часто, а причина — чому вони пили так — до

* Кушевский. «Неизданные рассказы», стор. 179—185.

смерті — причина цієї драми нікого не цікавить. Адже ж не всі вони народились алкоголіками, багато хто, мабуть, пив тому, що краще цього заняття — не було у нього. Можливо, сучасний відхід у колонії і в інші хати скраю по суті трохи краще їхнього пияцтва; можливо, навіть — якщо взяти саму глибину явища — то шинок до людей ближче ніж колонія? Я не стверджую, а — догадуюсь. Треба пам'ятати, що один з найчесніших письменників наших якось голосно заявив: «Я помираю від того, що був я чесний». Це — чавунні слова! І ніде, крім Росії, так не сказано. У цьому — всій нації, всьому суспільству докір кинуте, докір заслужений. Але, якщо помирали від того, що були чесні, то й пити могли від того ж? Чи маю я право відпочити від потворності в шинку, поскільки іншого місця для мене, для пошматованої душі моєї,— не приготовлено? Суспільство категорично відповідає: «Не маєш ти цього права!» Само воно, проте, завжди нагадує поведінкою своєю псалом «вскую шаташася языцы» і — глухе до таких визнань, як ось: «помираю, тому що був я чесним». Це до нього не доходить!

Розповідав анекдоти про дурниці цензури, сміявся беззлобно, потім довго мовчав, стомлений, і, зітхнувши, сказав:

— Взагалі, юначе, бути письменником на святій Русі — посада трудненька. Ось коли-небудь народиться розумна людина, подивиться, подумає і, можливо, напише історію російського письменника-різночинця. Ця дуже повчальна історія буде і досить корисна для суспільства. Треба ж зрозуміти, нарешті, до якої міри у нас неможливе—можливе. Каламбур— по-російському: можливе — неможливе.

Він ледве сидів на стільці, очі його були мутні, і голова важко опускалась на груди. І коли я сказав йому, що даремно він перемагається, краще б ліг, він, мабуть, дуже хворий, М. Є., посміхнувшись, відповів:

— Я років десять хворий.

Одного разу я бачив його на людях: до міста приїхав з метою пропаганди нового вчення толстовець, зібралася публіка послухати його, прийшов і Каронін з дружиною.

Пропагандист був молодий хлопець, одягнутий у пі-

стрьову сорочку й штани, у важких незграбних чоботищах; він артистично чухав боки, струшував волосся, як справжній мужик, ходив по кімнаті перевалюючись, такою собі особливою ходою трудової людини і дивився на всіх, як людина, що володіє універсальною істиною,— зневажливим і в той же час байдужим оком, ніби говорячи:

«Ну, всі загадки життя розв'язані мною, і якщо ви хочете, я, мабуть, скажу вам вирішення!»

Він був явно задоволений тим, що йому вдалося «опроститися», але все ж у потрібних випадках користувався носовою хусткою. Говорив «по-нашому, попросту, по-сільському», смачно підкреслюючи справжні слова — «череву», «негоже», «отож», «не займайте», взагалі грав роль простого мужичка з доброю витримкою і не без любові до справи. Почав він з того, що розглянув критично всі умови соціального буття і довів слухачам, що в усіх нещастях життя вони самі винні, тому що боягузи, брехуни, лицеміри і ледарі. Люди в цей день ждали істин, суворий прочухан пророка був ними прийнятий покірливо і без заперечень, але, на нещастя промовця і слухачів, серед присутніх виявився колишній студент духовної академії,— чоловік рябий, скуйовджений, який ненавидів раціоналізм, що не заважало йому третій рік учитися на медичному факультеті казанського університету. Він став заперечувати толстовцю, і за півгодини обидва вони почали люто кидати один в одного цитатами з евангелія, творів отця церкви і релігійних книг Л. М. Толстого; студент читав їх і доводив толстовцю, що він не зрозумів свого вчителя, а опрощений чоловік сердився, уже вживаючи не всім зрозумілі слова, на зразок «предиката», «антиномії»; студент обвинувавчав його в невірному тлумаченні філософських термінів — вихором знялася криклива нудьга, і всі слухачі поблякли.

Каронін сидів у кутку кімнати, тісно набитої людьми, насиченої тютюновим димом; він зігнувся, зрідка неголосно кашляв і, здавалось, не слухав суперечки, перебираючи пальцями волосся бороди. Здавалось, те, що відбувається, чуже йому і себе він почуває чужим тут, серед ображено нахмурених чи пригнічено покірних людей, в колі яких невтомно ратоборствували два філософи. Сутула спина письменника зігнулась дугою, звисле волосся

закривало його обличчя; я все чекав, що він підведеться, випроставшись трохи, ледь-ледь, вийде вперед і переколючим голосом скаже:

«Досить!»

— Це квієтизм! — кричав студент толстовцю, а той його називав «позитивістом, який соромиться позитивізму».

Каронін непомітно підвівся і вийшов до сусідньої кімнати, де сиділо кілька чоловік, стомлених суперечкою; хтось із них запитав:

— Що — все ще нудно?

— Як у семінарії на уроці гомілетики, — відповів Каронін.

Його запитали, як йому подобається проповідник?

Погладжуючи рукою горло, він відповів, не відразу і неохоче:

— Посилання сильні й вірні, а висновки нікчемні й наївні. По-моєму, це значить, що у нього — одночасно — і логіка погана і почуття немає. В учителі він записався не тому, мабуть, що людей жаль і добра їм хочеться, а тому, що приємно для нього вчити людей. Холодна душа.

Хвилин через п'ять він пішов, не попрощавшись з хазяїном квартири, а я і ще хтось пішли проводити його.

Він ішов поволі, сховавши руку під бороду і тихенько говорив:

— У Слепцова розумний його Рязанов говорить: «Є така точка зору, з якої найцікавіша справа здається такою простою і ясною, що на неї нудно дивитися», — ось і цей фронт все життя так висвітлив, що мені на нього нудно стало дивитися. Рязанов потім признався все ж, що «це і не життя, а так, чорт знає що, нісенітниця якась», — міне років два-три, і фронт теж побачить, що він вигадав нісенітницю і чорт знає що. А можливо, і не скаже, він — самолюбивий; не скаже, а просто кулю в лоб собі. Зате, якщо скаже, то обов'язково крикливо і всьому світу напоказ, це вже напевно*.

* Пророцтво Кароніна скоро і дивно точно здійснилось: у рік його смерті заядлий толстовець М. Ільїн надрукував свій, до непристойності галасливий, «Щоденник», через деякий час один з головних проповідників «толстовства» М. Новосьолов почав кричати на Льва Миколайовича в «Православном обозрениі», і цілий ряд колишніх проповідників «недіяння» і «непротилвення злу» виступили з найлютішою критикою «нового евангелія».

— Справді, у нього є щось спільне з скептиком Рязановим, хоч він і франтить в ризі віровчителя,— говорив Каронін спроквола і ніби думаючи про щось інше.— Дружина моя слухає його і все штовхає мене в бік, шепоче: «От, напиши про нього оповідання». Написати — можна і навіть слід. Немає нічого легшого, як зняти з людини чуже і показати, що під чужим одягом ховається втікач-арештант, що втік із власної тюрми. Ви чули, як він сказав: «Віра — це любов, розповсюджена на весь світ»? Слова непродумані: вони припускають можливість якогось безгнівного, споглядального існування. Це для російського жителя — споглядання рекомендувати?

Притримав мене за плече і запитав:

— А на вас, колоніст, ця проповідь, здається, вплинула?

Так, я був пригнічений усім, що побачив, а особливо моїм цілковитим нерозумінням філософських слів. Я попросив дозволу зайти до нього.

— Ласкаво прошу! — сказав він.

Я бачив у нього книги Спенсера, Вундта, Гартмана у викладі Козлова і «Про свободу волі» Шопенгауера; прийшовши до нього другого дня, я й почав з того, що попрохав дати мені одну з цих книжок, яка «простіша».

У відповідь мені він зробив кумедно дике обличчя, скуйовдив собі бороду і сказав:

— Поїхали Андрони на немазаних колесах!

А потім почав по-батьківському переконувати:

— Ну навіщо вам? Це потім, на дозвіллі почитаєте.

А тепер, для знайомства з філософією, досить буде, якщо ви прочитаєте Хемніцерову байку «Метафізик» — у ній все ясно. Та і всім нам — рано філософствувати, немає у нас матеріалу для цього, адже філософія — зведення всіх знань про життя, а — ми з вами що знаємо? Одне лише: от з'явиться зараз городовий і одведе в участок. Відведе і не скаже навіть — за що? Коли б знати — за що, ну, тоді можна пофілософствувати на тему: справедливо відвели до участку чи ні? А якщо і цього не дозволено знати — яка ж тут філософія можлива? Немає тут місця для філософії...

Він ходив по кімнаті довгими кроками, веселий, жартівливий, ніби поздоровшав за ніч, і в очах його світілась м'яка радість.

— Росіяни філософствують завжди досить погано, хоч деякі з них і навчались у семінаріях, але, мабуть, здібність філософити — поза нашими національними нахилами. Мріяти ми любимо, як башкири, а філософствуємо — по-самоїдськи, хоч самоїди, мабуть, дрібницями не займаються, але — утворимо самоїда від — сам себе їсть. Це буде вірно: наш девіз не «пізнай самого себе», а зжери самого себе. Жеремо. Візьміть німця: у нього філософія — підсумок знань і дій, а в нас вона розуміється як план життя, розклад на завтрашній день. Це — не годиться, розумієте? Ні, ви краще займіться ділом, он — у вас попереду солдатчина — адже восени на призов?

Я сказав, що солдатчина мене не лякає, навпаки — я покладаю на неї великі надії: маю обіцянку, що мене візьмуть у топографічну команду і пошлють на Памір, а там я...

— Здрастуйте! — сказав він, зупинившись проти мене і вклонившись. — Ач яка мішанина у вас в голові: колонія, Паміри, вивчення філософії — чудесно, справді! Юначе, вам треба лікуватися від цих судорог... Або — краще вже йдіть в колонію, ось, наприклад, у симбірську...

Прийшов якийсь рудий чоловік, одягнений міщанином, у каптан і високі чоботи, — Микола Єльпідіфорович засяяв, заметався і став схожий на дитину, яка не знає, що їй робити від радості: замість того, щоб звільнити один із стільців, завалених книгами і газетами, він почав старанно знімати книги з столу.

Гість узяв за спинку стілець, скинув з нього газети на підлогу і сів, мовчки і сердито позираючи на мене, ворушачи великими щелепами.

Я попрощався з Кароніним і більше не зустрічав його.

Знайомство з ним — одне з найвизначніших вражень юності моєї, і я радий, що мені було так легко пригадати його слова, так ніби я чув їх усього рік тому.

Надзвичайно світла була ця людина, один з творців «священного писання» про російського мужика, який щиро вірив у безмежну силу народу, — силу, здатну творити чудеса.

Але у М. Є. Кароніна віра ця була не така фантастична і сліпа, як у інших письменників-«народників», заражених слов'янофільською містиккою і, здавалося б, чужим для них настроєм «дворян, що каються». А втім, ця зараза природна для людей, пошматованих своєю самотністю, людей, яким довелося жити «між молотом і ковадлом» — між напівдиким урядом і дивовижно великим, здичавілим селом.

Каронін вірував зряче:

— Треба все-таки пам'ятати розумний віршик Олексія Толстого, хоч Толстой і пан...

Підняв палець і, трохи зніяковіло, прочитав «віршик»:

Есть — мужик і — мужик,
Якщо він не проп'є урожаю,
Я тоді мужика поважаю.

— Мужика треба ще зробити розумною людиною, яка здатна зрозуміти важливість свого призначення в житті, відчутти свій зв'язок з усією масою подібних до нього, стиснутих у кулаці держави.

Він багато що передбачав, і деякі думки його стали пророчими. Після однієї гарячої розмови на звичайну тему «що робити» він сказав похмуро:

— Ех, заморочаться люди в цих шуканнях місця в житті і поринуть у вир такого егоїзму, що всім чортам буде нудно!

Жив він тільки з літературних заробітків, нерідко голодував, йому часто доводилось бігати по місту, шукаючи у знайомих карбованця в позичку.

В один з таких днів я побачив його на балчuzі, він продавав лахмітнику шкіряний пояс і жилет. Згорбившись, кашляючи, стояв перед якимсь шахраєм в окулярах, скинув піджак, у самій сорочці, і переконливо говорив:

— Але послушайте, шановний,— що ж я буду робити з сімнадцятьма копійками?

— А вже цього я не знаю...

— На сімнадцять копійок не проживеш день...

— Живуть і дешевше,— байдуже сказав шахрай.

Каронін, подумавши, погодився:

— Вірно,— живуть! Давайте гроші.

Коли я привітався з ним, він сказав, одягаючи піджак:

— А я ось продав частину своєї шкури. Так-то, пане! Щоб працювати — треба їсти...

Він часто говорив про людей, яким тяжко на землі, але я не чув скарг його на своє напівгольне життя, та здавалося мені, що він і не помічає, як живе, весь захоплений шуканням «правди-справедливості». І, як усі люди його лінії мислення, вірив, що ця правда існує там, у селі, серед «простих» людей.

Мені здається, він рідко вживав дієслово жити, — частіше говорив працювати. І рідко звучало тоді слово людина, говорили — народ.

— «Ми повинні цілком віддати себе на користь народу, цим вирішуються всі питання», — прочитав він мені слова з якогось листа і, стукаючи пальцями по аркушу паперу, задумливо додав:

— Звичайно. Ну, звичайно! А інакше — куди? Нашо ми?

Підвівся з стільця, озирнувся.

— Пише це одна хороша жінка. Із заслання.

Напівзаплющивши очі, дивлячись на голу стіну кімнати, він тихенько розповів мені історію дівчини: вона фіктивно вийшла за людину зовсім чужу їй, п'яницю, звільнилась від сім'ї і потрапила до рук негідника. Довго боролась з ним за свою волю, змучена пішла в село «учити народ», а тепер мерзне в Сибіру.

Розповівши про це, він сумно додав:

— Жертва. Тяжко їй. Я знаю, — тяжко! Але — іншого шляху не було, пане!

У ті дні, коли мені особливо погано жилося, він порадив:

— Ви — дивна натура. Все у вас незграбне і якесь абстрактне. Мабуть, вам і корисно буде пожити в колонії, з толстовцями, вони вас трохи обламують...

Його інтерес до «босяків» зростав, разів зо три я бачив Кароніна в трущобах «Мільйонної» вулиці, і мені здавалось, що йому трохи сором захоплення, чужого віри в село.

— Різкий народ, — говорив він. — Дуже цікаві типи є. Звичайно — відпрацьована пара, але все ж деякі — думають. А це вже — дещо...

Жив він у постійній тривозі про долю народу, в безперервних турботах про хліб, і це напружене, нервово життя дуже допомагало хворобі руйнувати тіло, змучене в'язницею, етапами, засланням. Дедалі гарячковіше горіли його очі, сухіше звучав кашель.

Він поїхав із Нижнього і скоро помер.

Хтось розповів мені, що в день смерті Каронін сумно признався:

— Виявляється, помирати значно простіше, ніж жити.

ХАЗЯЇН

Сторінка автобіографії

...Грав вітер-поземок, здіймаючи сухий сірий сніг, по двору металися віхті сіна, пасма лика, серед двору стояв круглий, пухлий чоловік у довгій — до п'ят — полотняній татарській сорочці й у глибоких гумових калошах на босу ногу. Склавши руки на здутому животі, він швидко крутив короткі великі пальці, — один навколо одного, — шулав мене маленькими різнобарвними очима, — праве — зелене, а ліве — сіре, — і високим голосом говорив:

— Іди, іди — нема роботи! Яка зимою робота?

Його опухле безбородє обличчя презирливо надулось; на тонкій губі ворушилися рідкі біляві вуса, нижня губа гидливо звисла, оголивши щільний ряд дрібних зубів. Сердитий листопадовий вітер, налітаючи на нього, куйовдив рідке волосся великолебої голови, піднімав до колін сорочку, відкриваючи ноги, товсті й гладенькі, як пляшки, оброслі жовтуватим пухом, і показував, що цей чоловік без штанів. Він викликав гостру цікавість своєю потворністю і ще чимсь, що образливо грало в його живому зеленому оці, — поспішати мені було нікуди, захотілося побалакати з ним, я спитав:

— Ти — двірник, чи що?

— Іди собі, це не твоє діло...

— Застудишся ти, голубе, без штанів...

Червоні плями на місці брів поповзли догори, різні очі чудно забігали, чоловік — немов падаючи — похитнувся вперед:

- Ще що скажеш?
— Простудишся — помреш.
— Ну?
— Більше нічого.

— Чого ж більше! — глухувато сказав він, переставши крутити пальцями. Розняв руки і, любовно погладивши гладкі боки, спитав, насуваючись на мене:— Ти навіщо це говориш?

— Так... А чи не можна мені побачити самого хазяїна Василя Семенова?

Зітхнувши й уважно придивляючись до мене зеленим оком, чоловік сказав:

— Це я самий і є...

Мої надії на роботу розвіялись. Вітер відразу став холоднішим, а чоловік — ще неприємнішим.

— Що?! — вигукнув він, усміхаючись. — От тобі й двірник!

Тепер, коли він стояв майже впритул до мене, я бачив, що він у важкому похміллі. Червоні бугри над очима його поросли ледве помітним жовтим пухом, і весь він дивно нагадував величезне, потворне курча.

— Забирайся геть! — сказав він веселим голосом, дихнувши на мене струменем густого перегару й розмахуючи короткою ручкою, — ця рука зі стиснутим кулаком теж нагадувала пляшку шампанського з корком у горлі. Я повернувся спиною до нього й, не поспішаючи, пішов до воріт.

— Гей! Три карбованці на місяць — хоч?

Я був здоровий, мені сімнадцять років, я письменний і — працювати на цього гладкого п'яницю за гривеника в день! Але — зима не жартує, робити було нічого; згнітивши серце, я сказав:

— Добре.

— Пачпорта маєш?

Я сунув руку за пазуху, але хазяїн відмахнувся бридливим жестом:

— Не треба! Прикажчикові віддай. Іди он туди... Сашку спитай...

Увійшовши в розчинені двері, що висіли на одній завісі, до щілявої прибудови, яка розслаблено пригорнула до жовтої облупленої стіни двоповерхового будинку, я попростував поміж мішками борошна в тісний куток, звідки на мене пливла кислувата, тепла, ситна

пара, але — раптом на дворі залунали страшні звуки: щось зачовгало, запирихало. Припавши обличчям до щілини в стіні сіней, я остовпів з подиву: хазяїн, притиснувши лікті до боків, дрібно стрибаючи, бігав по двору, неначе його, як коня, хтось ганяв на невидимій корді. Блискали голі ікри, товсті круглі коліна, трясся живіт і дряблі щоки; округливши свого сомового рота, він витягнув губи трубою й пихтів:

— Хух, хух...

Подвір'я було тісне; скрізь, навалюючись одна на одну, стирчали безладно ветхі служби, на дверях висіли — як собачі голови — великі замки; з вигорілого на сонці, вимитого дощами дерева десятками мертвих очей дивились сучки. Один куток двору був завалений по дах бочками з-під цукру, з їхніх круглих пащ стирчала солома — подвір'я було як яма, куди скидали уламки віджилого, зруйнованого.

Літає солома, лико, катаються кружальця стружок, і серед мотлоху, начебто бавлячись з ним, важко стрибав, шльопаючи калозами по дрібному булижнику, гладкий чудний чоловік, — стрибав, хляпаючи сирим, жирним тілом, і пирхав:

— Хух, хух, хух...

Звідкись із кутка йому озивалися свині сердитим вереском і хроканням, десь зітхав і тупав кінь, а з кватирки вікна на другому поверсі дому сумно спливав дівочий голос, виспівуючи:

Чом ти, суджений, сумуєш,
Безтурбо-отний молодець?

Вітер, заглядаючи в жерла бочок, шарудить соломою; квапливо тарабанить якась тріска, на гребені амбара мерзло горнуться одне до одного сизі голуби й жалібно туркочуть...

Все — живе чудним, заплутаним життям, а в центрі всього гасає, пітніючи й хронучи, незвичайна, небачена мною людина.

«Куди ж це я вшелепався?» — майнула в мене моторошна думка.

У підвалі з маленькими вікнами, закритими знадвору густою дротяною сіткою, під склепистою стелею стоїть

хмара пари, змішаної з димом махорки. Хмарно, шибки у вікнах побиті, замазані тістом, знадвору оббризані грязюкою. У кутках, як старе дрантя, висять віхті павутини, вкриті борошняним пилом, і навіть чорний квадрат якоїсь ікони геть увесь обріс сірими плівками.

У величезній печі з низьким склепінням яскраво палає золотий вогонь, а перед ним чортом звивається, човгаючи довгою лопатою, пекар Пашка Циган, душа і голова майстерні,— чоловік невеличкий, чорноволий, з роздвоєною борідкою й сліпучо білими зубами. У кумачевій, без пояса, сорочці, з голими грудьми, красиво порослими узором кучерявого волосся, він, сухорлявий і верткий, нагадує трактирного танцюриста, і прикро бачити на його струнких ногах важкі, немовби з чавуну литі шкарбани. Від нього по підвалу лунають бадьорі, голосні окрики.

— Печи та вари! — змахуючи долонями піт з красивого чола в чорних кучерях, гукає він і матірно лається.

Біля стіни, під вікнами, за довгим столом сидять, розмірено й одноманітно похитуючись, вісімнадцять чоловік робітників, ліплячи маленькі кренделі за формою букви «в» по шістнадцять штук на фунт; на одному кінці стола двоє ріжуть сіре, пружне тісто на довгі смуги, звиклими пальцями щипають його на однакові шматки і розкидають уподовж стола під руки майстрів,— швидкість рухів цих рук майже неловима. Розкачавши шматок тіста, зв'язавши його кренделем, кожний приступує фігуру долонею,— у майстерні безперервно чути м'яке ляпання. Стоячи біля другого кінця стола, я укладаю готові кренделі на лубки, хлопчики беруть у мене повний лубок і біжать до варщика, він скидає сіре тісто у кип'ячий казан, за хвилину вичерпує їх звідти мідяним ковшом у довге, теж мідяне й луджене корито, знов укладає на лубки слизькі, пекучі шматочки тіста, пекар сушить їх, ставлячи на припічок, складає на лопату, спритно жбурляє в піч, а звідти вони з'являються вже рум'яними — готові!

Якщо я не встигну вчасно розкласти всі підкинуті до мене кренделі — вони відразу злежаться, зліпляться, робота зіпсована, і люди коло стола, лаючи мене, жбурляють мені в обличчя шматками тіста.

До мене всі ставляться недружелюбно, підозріло, ніби чекаючи чогось лихого від мене.

Вісімнадцять носів сонно й понуро хитаються над столом, обличчя людей мало відрізняються одне від одного, на всіх лежить однаковий вираз сердитої втоми. Бажко бухає залізна підойма мішалки,— мій змінник місить тісто. Це дуже тяжка робота — вимісити семипудову масу так, щоб вона стала крутою і пружною, наче гума, і щоб у ній не було жодної грудочки сухого, неперемішаного борошна. А зробити це треба швидко, щонайбільше — за півгодини.

Потріскують дрова в печі, вирує вода в казані, човгають і ляпають руки по столу — все зливається в безперервний, однотонний звук, поодинокі сердиті вигуки людей не пошквалюють його. Лише долі серед хлопчиків-низальників ясно звучить тонкий, свіжий голосок одинадцятилітнього Яшки Артюхова, курногого й шепелявого; весь час він, то насупившись і роблячи страшенне обличчя, то сміючись, збуджено розповідає якісь неймовірні історії про попаду, яка з ревнощів облила свою дочку-відданицю гасом і запалила її, про те, як ловлять і б'ють конокрадів, про домовиків і чаклунів, відьом і русалок. За цей невгамовно дзвінкий голос хлопчика прозвали Бубонцем.

Я вже знаю, що Василь Семенов ще недавно — шість років тому — був теж робітником, пекарем, зішшовся з жінкою свого хазяїна, старухою, навчив її звести з світу п'яницю-чоловіка миш'яком і забрав усе діло його в свої руки, а її — б'є і так налякав, що вона ладна, як миша, жити під підлогою, тільки б не попадатись йому на очі. Мені розповіли цю історію просто, як щось дуже звичайне, — навіть заздрості до удачника я не помітив у розповіді.

— Чому це він у вас без штанів гуляє?

Сліпий на одне око старик Кузін з темним і злим обличчям пояснив значуще:

— Похмілля виходжує, у нього лише позавчора запій минув.

— А він не божевільний?

Кілька пар очей глянули на мене насмішкувато і сердито, а Циган багатообіцяюче скрикнув:

— Зажди, він тобі розверне мозок!

Усі — від шістдесятилітнього Кузіна до Яшки, що

нанизує кренделі на лико за два карбованці від покрови до великодня,— всі говорять про хазяїна з почуттям, майже близьким до похвальби: от, мовляв, який чоловік Василь Семенов, пошукай другого такого ж! Він розпусник, у нього три коханки, двоє він сам мучить, а третя — його б'є. Він жадібний, харчі дає погані, тільки в свята щі з солониною, а в будні — тельбухи; у середу й п'ятницю — горох та просяна каша з конопляною олією. А роботи вимагає сім мішків щодня,— тістом це сорок дев'ять пудів, і на оброблення мішка йде дві з половиною години.

— Дивно ви говорите про нього,— сказав я.

Пекар, виблискуючи білками розумних очей, спитав:

— Чому — дивно?

— Ніби хвалитесь...

— Бо є чим хвалитися! Ти зміркуй: був він простий робітник-чоловічок, а тепер перед ним квартальний шапку гне! Він он і грамоти зовсім не знає — окрім рахувати — а веде діло на сорок чоловік — все в голові!

Кузін, поблажливо зітхнувши, додав:

— Розуму дав йому Христос досить.

А Пашка, розпалюючись, кричить:

— Крендельна, хлібопекарня, булочна, сушечна — як управитися коло всього без запису! Самого кренделя мордві й татарам у повіти за зиму він продає понад п'ять тисяч пудів, та семеро рознощиків у місті повинні їм щодня продати по два пуди кренделів і сушок першого сорту — бачив?

Захоплення пекаря було незрозуміле мені й дратувало мене — я вже мав досить підстав думати й говорити про хазяїв інакше.

А старий Кузін, прикривши злодійкувате око сивою бровою, ніби піддражнює:

— Це, братіку ти мій, не проста людина!

— Видно — не проста, коли ви самі кажете, що він хазяїна отруїв...

Пекар, насупивши чорні брови, знехотя промовив:

— Щодо цього свідків нема. Буває, що зо зла та від заздрості про людину говорять — убив, отруїв, пограбував, — не люблять, коли нашому братові пощастить...

— Який же він тобі брат?

Циган не відповів, а Кузін, глянувши в куток, серdito сказав хлопчикам:

— Чортенята,— ви б звільнили образ божий від бруду! От татарва...

Всі інші мовчать, ніби їх немає на землі...

Коли надходила моя черга укладати кренделі,— стоячи коло столу я розповідав хлопцям все, що знав і що — на мою думку — вони теж повинні були знати. Щоб заглушити буркотливий шум роботи, треба було говорити голосно, а коли мене слухали добре, я, захоплюючись, підвищував голос і, будучи застужаний хазяїном в такий момент «піднесення духу», дістав від нього прізвисько й кару.

Він нечутно з'явився за спиною в мене в кам'яній арці, яка відділяла майстерню від хлібопекарні; підлога хлібопекарні була на три східці вища за підлогу нашої майстерні,— хазяїн став у арці, наче в рамі, склавши руки на животі, крутячи пальцями, одягнутий — як завжди — у довгу сорочку, зав'язану тасьмою на жирній шиї, тяжкий і незграбний, наче куль борошна.

Стояв і з вишини дивився на всіх різними очима, причому зелена зіниця, правильно кругла, виблискувала і звужувалася, як у kota, а сіра — овальна — дивилася нерухомо й тьмяно, як у мертвого.

Я продовжував говорити, доки не помітив, що всі звуки в майстерні стали тихіші, хоч робота пішла швидше, і в той же час за плечем у мене пролунав насмішкуватий голос:

— Про що грохаєш, Грохало?

Я обернувся й зніяковіло замовк, а він пройшов повз мене, зміривши мою постать гострим поглядом зеленого ока, і спитав пекаря:

— Як працює?

Павло схвалив:

— Нічого! Здоровий...

Не поспішаючи, як м'яч, хазяїн перекотився навскіс майстерні й, піднявшись по сходах до дверей у сні, сказав Циганові лїниво, тихо:

— Постав його тісто місити — без зміни на тиждень...

І зник за дверима, впустивши до майстерні білу хмару холоду.

— Здо-орово! — протяг Ванок Уланов, кволий, клишоногий хлопець з нахабним обличчям, неймовірно безсоромний у словах і рухах.

Хтось насмішкувато свиснув,— пекар окинув усіх сердитим поглядом:

— Воруши руками! — і матірно вилаявся.

З долівки з кутка, де сиділи хлопчики, залунав гнівний, докірливий голос Яшки:

— Соз ви, чолти,— з клаю стола котлі? Стовханули б чоловіка, коли бачите — хазяїн іде...

— Та-ак,— сипло протяг його брат Артем, хлопець років шістнадцяти, скуйовджений, як півень після бійки,— це не жарт — тиждень без зміни тісто місити,— кісточки заниють!

З краю стола сидів старик Кузін і солдат Милов, добродушний мужик, заражений сифілісом; Кузін, сховавши око, промовчав, а солдат винувато промовив:

— Не догадався я...

Пекар, усміхаючись до вух, сказав:

— Тепер ім'я тобі — Грохало!

Чоловіка зо три неохоче засміялися, і запала ніякова, тяжка мовчанка. На мене намагалися не дивитися.

— А Яшка завжди перший правду чує,— несподівано вигукнув густим басом Осип Шатунов, кривобокий мужик з калмицьким обличчям і невидними очима.— Не жилець він на землі, Яшка цей.

— Иди ти до чолта! — гукнув хлопчик дзвінко й весело.

— Язика йому треба відрізати,— запропонував Кузін; Артем гнівно крикнув йому:

— Тобі, яbedo, треба язика з корінням вирвати!

— Цить! — почулося від пічки.

Артем підвівся і не поспішаючи пішов до сіней,— маленький брат суворо каже:

— Куди пісов босий, чолт? Взуй скалбани,— плостудисся — здохнес!

Усі, видно, звикли до цих зауважень, усі мовчать. Артем дивиться на брата очима, що лагідно розбігаються, і — взуває шкарбани, підморгуючи йому.

Мені сумно, почуття самотності й відчуженості від цих людей скипається в грудях тяжким клубком. У брудні вікна б'є хурделиця — холодно на вулиці! Я вже бачив таких людей, як ці, і трохи розумію їх,— знаю я, що майже кожен переживає болючий і неминучий злам душі: народилася вона й тихо виросла в селі, а зараз місто сотнями маленьких молоточків кувало на свій лад цю м'яку, податливу душу, розширюючи чи звужуючи її.

Особливо ясно почувалася жорстока і безжальна робота міста, коли безсловесні люди починали співати своїх сільських пісень,кладаючи в їх слова й звуки німотні нерозуміння й болі свої.

Рознещасна дівчинонька-а,

— несподівано заспівував Уланов високим, майже жіночим голосом,— одразу ж хто-небудь наче мимоволі продовжував:

Виходжала пізно в поле...

Повільно проспіване слово «поле» будило ще двох-трох; нахиливши голови нижче, заховавши обличчя, вони згадували:

В полі ясний місяць світить,
В полі віє тихий вітерець...

Перше, ніж вони доспівають останній рядок, Ванок видаючим звуком продовжує:

Рознещасна дівчинонька-а...

Дружніше і голосніше розгортається пісня:

З вітром тихо говорила:
— Вітре буйний, друже ширій,
Серце-душу вийми з мене ти!

Співають, і — в майстерні немов віє свіжий вітер широкого поля; спадає на думку щось гарне, що робить душі людей лагіднішими і кращими. І раптом хтось, ніби засоромившись суму лагідних слів, пробуркотить:

— Ага, шкуро, заплакала...

Почервонівши від напруги, Уланов ще вище й сумніше виводить:

Рознещасна дівчинонька-а...

Задушевні голоси співають убивчо сумно:

Вітра жалібно просила:
— Віднеси ти моє серце
У дрімучий, найтемніший ліс!..

— А сама либонь,— і пісню розтинають похабні, брудно догадливі слова. В пахощі поля вторгається гнилий запах темного підвалу, тісного двору.

— Е-ех, матінко моя! — зітхне хто-небудь.

Ванок і краші голоси дедалі більш напружуються, ніби бажаючи погасити сині вогні гниття, чадні слова, а люди дедалі дужче соромляться розповіді про тугу кохання,— вони знають, що кохання у місті продається по ціні від гривеника, вони купують його, хворіють і гниють від нього,— у них уже міцно склалося інше ставлення до нього.

Рознешасна дівчинонька!
Ой, ніхто мене не любить...

— Не комизись,— полюблять хоч десятеро...

Та зарий ти мое серце
Під коріння та осініім листям вкрий.

— Ім, падлюкам, все б заміж, та чоловікові на шию...
— Авжеж...

Хороші пісні Уланов співає, міцно заплющивши очі, і в ці хвилини його безсоромне, пом'яте, старече обличчя вкривається якимись милими зморшками, світиться соромливою усмішкою.

Але цинічні вигуки дедалі частіше бризкають на пісню, ніби грязюка вулиці на святкове убрання, і Ванок почуває себе переможеним. От він розплющив мутні очі, нахабна усмішка кривить пом'яті щоки, щось лихе тремтить на тонких губах. Йому необхідно зберегти за собою славу хорошого заспівача,— цією славою він — ледар, чоловік нелюбимий товаришами — тримається в майстерні.

Струснувши вугластою головою з рудим, рідким волоссям, він верещить:

Я-як на вулиці Провальній
Там лежить студент нахабний...

З свистом, виттям, з якимсь особливим солодким цинізмом, ніби зазнаючи мстивої насолоди співати мерзотні слова,— вся майстерня дружно гримить:

Лежить — усміхається...

Наче стадо свиней вдерлося до чудового саду і топче квіти. Уланов огидний і страшний: шалено збуджений, він весь палає, сіре обличчя в червоних плямах, очі вирячились, тіло розпутно вигинається у безсоромних

руках, і неймовірно високий голос його набув якоїсь сили, що крає серце несамовитою тугою:

Ідуть дівки, ідуть дами,

— виводить він, розмахуючи руками, і всі так само збуджено горляють:

Прямо... о-ох, ти!
Прямо!
Прямо...

Бурно кипить грязь, соковита, масна, клейка і в ній варяться людські душі,— стогнуть, майже ридують. Бачити це безумство так боляче, що хочеться з розгону вдаритися головою об стіну. Але замість цього, заплющивши очі, сам починаєш співати соромітну пісню, та ще голосніше за інших,— до смерті жалко людину, і не завжди приємно почувати себе кращим від інших.

Часом нечутно з'являється хазяїн або вбігає рудий, кучерявий прикажчик Сашка.

— Розважаєтесь, хлопці? — солодкувато-уїдлигим голосом запитував Семенов, а Сашка просто гукав:

— Тихше, сволото!

І все одразу нишкло, і від того, як швидко ці люди підкорялися владному окрикові,— на душі ставало ще темніше, ще тяжче.

Одного разу я спитав:

— Братці, навіщо ви псуєте хороші пісні?

Уланов здивовано глянув на мене:

— Хіба ми погано співаємо?

А Осип Шатунов сказав своїм низьким, завжди ніби байдужим голосом:

— Пісня — їй нічого не можна зробити поганого, що б її зіпсувало. Вона — як душа, ми всі помремо, а пісня залишиться... Назавжди!

Розмовляючи, Осип опускав очі, як монашка, що збирає на монастир, а коли він мовчав, його широкі калмицькі вилиці майже невпинно ворушилися, ніби цей тяжкий чоловік завжди ліниво жує щось...

Я зробив з лучини щось подібне до пюпітра і, коли — вимісивши тісто — ставав до столу вкладати кренделі, ставив цей пюпітр перед собою, розгортав на ньому

книжку і так — читав. Руки мої не могли ні на хвилину відірватися від роботи, і обов'язок перегортати сторінки покладений був на Милова, — він виконував це благоговійно, кожного разу з неприродною напругою і густо змочуючи палець слиною. Він також мусив попереджати мене штовханом ноги в ногу про вихід хазяїна з своєї кімнати до хлібопекарні.

Але солдат був чималою роззявою, і якось, коли я читав «Казку про трьох братів» Толстого, за плечима в мене почулося коняче пирхання Семенова, простяглася його маленька, пухка рука, схопила книжку, і — не встиг я отямитись — як він, помахуючи нею, пішов до печі, кажучи на ходу:

— Що вигадав, га? Спритний...

Я наздогнав його, схопив за руку:

— Палити книгу — не можна!

— Як це?

— Так. Не можна!

В майстерні стало дуже тихо. Я бачив насуплене лице пекаря, його білі, вишкірені зуби, і чекав, що він крикне:

«Бий!»

Зеленіло в очах, і тремтіли ноги. Хлопці працювали щосили, наче поспішаючи закінчити одне й братися до другого діла.

— Не можна? — спокійно перепитав хазяїн, не дивлячись на мене, схиливши голову набік і ніби прислухаючись до чогось.

— Дайте-но сюди.

— Ну... на!

Я взяв зім'яту книжку, випустив руку хазяїна і відійшов на своє місце, а він, схиливши голову, пройшов, як завжди, мовчки на двір. У майстерні довго мовчали, потім пекар рвучко витер піт з обличчя й, тупнувши ногою, сказав:

— Ху, аж на серці похололо, хай вам чорт! Так і чекав — зараз зчепиться він з тобою...

— І я, — радісно потвердив Милов.

— Мо-огла бути бійка! — з жалем вигукнув Циган. — Ну, тепер, Грохало, держися. Почне він тебе підкоряти — ух ти!

Кузін бурчав, похитуючи сивою головою:

— Не підхожий ти нам, хлопче! Скандали нам не по-

трібні. Розпалиш хазяїна ти один, а він на нас почне злість зганяти,— егеж!

Артюшка притишеним голосом лаяв солдата:

— Роззяво! Що ж ти — не бачив?

— Виходить, не бачив.

— А тобі не наказували — дивись?!

— А я от не додивився...

Більшість байдуже мовчала, слухаючи сердите буркотіння. Я не міг зрозуміти, як ставляться до мене ці люди, почував себе погано і думав, що, мабуть, краще мені піти звідси. І, ніби зрозумівши мої думки, Циган сердито заговорив:

— Ти, Грохало, бери-но розрахунок,— все одно тепер тобі життя не буде! Нацькує він на тебе Єгорку, та й — край!

Але тут з підлоги підвівся Яшка, що сидів на роґожі, схрестивши ноги, як кравець,— підвівся, випнув живіт і, похитуючись на кривих рахітичних ногах, страшенно витріщивши молочно-сині очі, гукнув, піднявши кулачок:

— Чому лозлахунок? Дай йому в молду! А буде битися — я заступлюся!

Секунда мовчання, і — всі зареготали тим освіжаючим, здоровим сміхом, який, неначе літня злива, змиває з душі людини бруд, пил і всілякі нарости, являючи добре і ясне, гуртує людей у тісну масу єдинопочуваючих, в одне цілісне, людське тіло.

Кинувши роботу, всі хиталися, хапаючись за боки, вили, верещали і, захлинаючись сміхом, обливалися сльозами, а Яшка — теж зніяковіло посміхаючись — обсмикував сорочку:

— А — сдо? Ото сце!.. Я візьму гилю на тли фунти, або — поліно...

Перший скінчив сміятися Шатунов, витер обличчя долонею і, ні на кого не дивлячись, заговорив:

— Знову Яшка справедливо каже, дитина! Даремно лякаєте чоловіка. Він — добре каже, а ви йому — йди собі...

— Застерегти ж треба! — мовив Пашка, віддилюючись від сміху.— Хіба ми — собаки?

І всі дружно заговорили про те, як би захистити мене від Єгора:

— Йому — що забити людину, що скалічити,— все одно — просто!

Більш за всіх старався Артюшка, швидко створюючи різні нісенітні плани оборони й наступу, а старий Кузін, втупивши око в куток, бурчав сердито:

— Який раз кажу вам, хлопчаки,— почистили б он образ божий...

Циган, човгаючи лопатою, переконував немовби сам себе:

— Треба бути готовим до всякого гріха... У нас набешкетувати — найпростіше...

Повз вікна по двору хтось пройшов, важко тупаючи ногами,— всезнаючий Яшка жваво виголосив:

— Єгол іде волота зачиняти,— свиней дивитимуться...

Хтось пробурмотів:

— Не заморили його в лікарні...

Стало тихо і нудно. За хвилину пекар запропонував мені:

— Хочеш семеновський парад подивитися?

...Я стою в сінях і, крізь щілину, дивлюсь на двір: серед подвір'я на ящику сидить, оголивши ноги, мій хазяїн, у нього в пелені сорочки зо два десятки булок. Чотири величезних йоркширських кабани, хрюкаючи, труться коло нього, штовхають мордами його в коліна,— він пхає булки у червоні пащі, плеще свиней по гладких рожевих боках і по-батьківськи лагідно буркоче приглушеним, незнайомим мені голосом:

— У-у, їсти хочеться звірям, булочки звірі хочуть? На, на, на...

Його товсте обличчя розпливлося в м'якій, півсонній посмішці, сіре око ожило, дивиться доброзичливо, і весь він якийсь новий. За ним стоїть широкоплечий мужик, рябий, з великими вусами, виголоною до синього бородою й срібною сережкою в лівому вусі. Зсунувши набакир шапку, він круглими, наче гудзики, олов'яними очима дивиться, як свині штовхають хазяїна, і руки його, засунуті в кишені піддъовки, ворущаться там, тихенько струшуючи поли.

— Продавати час,— сипло сказав він,— його тупе, як обух сокири, лице не ворухнулося.

— Встигну,— незадоволено й голосно відізвався хазяїн.— Коли ще таких наживу...

Кабан штовхнув його рилом у бік,— Семенов похитнувся на ящику й солодко зареготав, струшуючи пухке

тіло й зморщивши лице так, що його різні очі потонули в товстих складках шкіри.

— Самітники-шельмочки!—звискував він крізь сміх.— У темряві... у п'ятмі живуть, аж — ось вони — чхо, чхо! О-ось вони — га! Зтворнички, угоднички мої-і...

Свині огидно схожі одна на одну,— на дворі гасає один і той самий звір, чотири рази повторений з глузливою, образливою точністю. Малоголові, на коротких ногах, майже торкаючись землі голими животами, вони наскакують на людину, сердито змахуючи сивими віями маленьких непотрібних очей,— я дивлюся на них, і наче кошмар душить мене.

Звискуючи, хрокаючи і жвакаючи, йоркшири сунуть тупі, жадібні морди в хазяїнові коліна, труться об його ноги, об боки,— він, теж звискуючи, відштовхує їх однією рукою, а в другій у нього булка, і він дражнить нею кабанів, то — підносячи її ближче до паш, то — відсмикуючи, і труситься від ласкавого сміху, майже зовсім схожий на них, але ще жахливіший, огидніший і — цікавий.

Ліниво підвівши голову, Єгор довго дивиться в небо, по-зимовому тьмяне й холодне, як його очі; над плечем його тихо коливається блискуча серга.

— Сиділка в лікарні,— неприродно голосно заговорив він,— розповідала мені секретно, ніби кінця світу не буде...

Намагаючись схопити кабана за вухо, Семенов перепитав:

— Не буде?

— Ні.

— Бреше, мабуть, дурна...

— Може, і бреше.

Хазяїн все ще гладить випещених, чистих і ситих свиней, але руки його рухаються лінивіше — він, мабуть, стомився.

— Грудиста така баба, витрішкувата,— зітхнувши, згадує Єгор.

— Сиділка?

— Атож! Світу, каже, кінця не треба чекати, а сонце! — затьмариться у серпні місяці зовсім...

Семенов знову й недовірко перепитує:

— Ну? Зовсім?

— Зовсім. Тільки либонь — це ненадовго, просто — тінь перейде.

— Звідки — тінь?

— Не знаю. Від бога, мабуть...

Підвішчись, хазяїн суворо й рішуче сказав:

— Дурна! Супроти сонця тині бути не може, воно всяку тінь проткне. Раз! А бог — утверджується—ясний — яка ж від нього тінь? Два! До того ж — у небі скрізь сама порожнеча,— звідки ж у порожнечі тінь візьметься? Три. Дурепа вона нетямуща...

— Звісно, як баба...

— Ото ж бо й воно... Заганяй-но діток до хлівця...

— Покличу когось із тих.

— Поклич. Та — дивись — щоб не били звірів, а коли хто наважиться — бий його сам моєю рукою...

— Знаю....

Хазяїн іде подвір'ям, йоркшири котяться вслід за ним, як поросята за маткою...

Другого дня рано-вранці хазяїн широко розчинив двері з сіней до майстерні, став на порозі й сказав уїдливо-солодко:

— Пане Грохало, піди-но перетягай борошенце знадвору до сінець...

В двері білими клубами вривається холод, огортаючи варщика Микиту,— озирнувшись на хазяїна, Микита попросив:

— Причинив би двері, Василю Семеновичу, дуже дме мені...

— Що-о? Дме? — вереснув Семенов і, штурхнувши його в потилицю маленьким тугим кулачком, зник, залишивши двері розчиненими. Микиті було коло тридцяти років, але він здавався підлітком — маленький, лякливий, з жовтим обличчям у кущиках безбарвного волосся, з великими, завжди широко розплющеними очима, в яких завмер вираз непозбутнього болю і страху. Шість років — з п'ятої години ранку і до восьмої вечора — стовбичить він біля казана, безперервно купаючи руки в кип'ятку, правий бік йому палило вогнем, а за спиною в нього — двері на двір, і кілька сот разів на день його проймало холодом. Пальці його були покривлені ревматизмом, легені запалені, а на ногах напружилися сині вузли вен.

Напнувши на голову порожній мішок, я пішов на по-

двір'я, і коли порівнявся з Микитою,— він сказав мені тихенько, крізь зуби:

— Це все через тебе, дідько б тебе взяв...

З великих його очей текли мутні, як піт, сльози.

Я вийшов на двір, пригнічено думаючи:

«Треба йти звідси...»

Хазяїн у жіночій лисячій шубці стояв коло мішків з борошном, їх було сотні півтори, навіть третина не вмістилася б у тісних сінях. Я сказав йому про це,— він же, знущаючись, усміхнувся, відповідаючи:

— Не вміститься — назад перетягати накажу... Нічого, ти здоровий...

Зірвавши мішок з голови, я заявив Семенову, що не дозволю йому знущатися з себе і нехай він дасть мені розрахунок.

— Носи, носи, знай! — знов посміхнувшись, сказав він.— Куди підеш узимку? З голоду здохнеш...

— Розрахунок!

Його сіре око налилося кров'ю, зелене злісно забігало, він стис кулак і, штурхнувши ним у повітря, запитав, схлипуючи:

— А по пиці — хочеш?

Я скипів. Відбивши його простягнуту руку, я схопив його за вухо й став мовчки крутити, а він штовхав мене лівою рукою в груди й неголосно, здивовано скрикував:

— Постривай! Що це ти? Хазяїна? Пусти, чортяко...

Потім, то підтримуючи лівою рукою відбиту праву, то потираючи червоне вухо і дивлячися мені в обличчя застиглими, безглуздо витріщеними очима, він став бурмотіти:

— Хазяїна? Ти? Ти — хто такий, га? Та я... я поліцію гукну! Я тебе...

І раптом, ображено склавши губи трубочкою, він протяжно, невесело свиснув і пішов геть, кліпаючи правим оком.

Моя лють згоріла, наче солома,— було смішно дивитися, як він тихенько котиться в куток і під коротенькою шубкою тремтить, немов ображений, його гладкий зад.

Стало холодно, а в майстерню йти не хотілось, і, щоб зігрітися, я вирішив носити мішки до сіней, але, вбігши туди з першим мішком, побачив Шатунова: він сидів навпочіпки коло щілини в стіні, схожий на пугача. Його

пряме волосся було перев'язане стрічкою лика, кінці його звисли на лоб і ворухаться разом з бровами.

— Бачив я, як ти його,—тихенько заговорив він, важко рухаючи конячими щелепами.

— Ну,— то що?

Монгольські очіці, розширившись, дивилися незрозумілим поглядом, бентежачи мене.

— Слухай! — мовив він, підвівшись і підходячи до мене впритул.— Я про це нікому не скажу, і ти — не кажи нікому...

— Я й не збираюся.

— Ото ж бо й воно! Все ж таки хазяїн! Вірно?

— Ну?

— Треба ж когось нам слухатися, а то — перегриземся всі!

Він говорив значуще і дуже тихо, майже пошепки:

— Треба, щоб повага була...

Не розуміючи його, я розсердився:

— Іди ти під три чорти...

Шатузов не образився і, схопивши мене за руку, таємниче зашепотів:

— Єгорки — не бійся! Ти яке-небудь замовляння проти нічного переполоху знаєш? Єгорка до нічного переполоху схильний, він смерті боїться. У нього на душі гріх великий лежить... Я йду якимось уночі повз стайню, а він стоїть на колінках — скиглить: «Пресвята матінко владичице Варваро, спаси від наглої смерті», — розумієш?

— Нічого не розумію!

— От оцим ти на нього й натисни!

— Чим?

— Страхом. А на силу свою не покладайся, він за тебе в'ятеро сильніший...

Відчуваючи, що цей чоловік щиро хоче мені добра, я сказав йому спасибі, простяг руку. Він подав свою не зразу, а коли я потис його тверду долоню, він цмокнув з жалем і, опустивши очі, щось невиразно промимрив.

— Ти — що?

— Все одно вже,— мовив він, відмахнувшись від мене, і пішов до майстерні, а я почав носити мішки, роздумуючи над тим, що сталося.

Я дещо читав про російський народ, про його артільність, соціальність, про його лагідну, широку, чутливу на все добре душу, але багато більше я знав народ безо-

середньо, з десяти років живучи за свій страх, поза впливом родини і школи. Здебільшого мої особисті враження ніби добре зливалися з прочитаним: так, люди люблять добро, цінять його, мріють про нього і завжди сподіваються, що от-от воно з'явиться звідкись, і приголубить, осяє суворе, темне життя.

Та мені дедалі частіше спадало на думку, що, люблячи добро, як діти казку, дивуючися з його краси й незвичайності, дожидаючи як свята,— майже всі люди не вірять у його силу і рідко хто турбується про те, щоб оберезити його і допомогти його зросту. Все якісь неорані душі: густо й рясно поросли вони бур'яном, а занесе випадково вітром пшеничне зерно — паросток його хиріє, гине.

Шатунов дуже зацікавив мене,— в ньому привидилося мені щось незвичайне...

Щось із тиждень хазяїн не заходив до майстерні й розрахунку мені не давав, а я не наполягав на тому,— податися було нікуди, а тут життя ставало з кожним днем цікавіше.

Шатунов вчно уникав мене, намагання порозмовляти з ним «по щирості» не мали успіху,— на мої запитання він — опустивши очі, рухаючи вилицями — відповідав щось незрозуміле:

— Звісно, коли б знати певні слова! Одначе в кожного — своя душа...

Було в нього щось густотемне, самотницьке: говорив він взагалі мало, не лаявся матірно, але й не молився, лягаючи спати чи встаючи, а лише, сідаючи до столу обідати або вечеряти, мовчки хрестив свої широкі груди. У вільні хвилини він непомітно забивався кудись у куток, щонайтемніший, і там або латав свою одєжину, або, знявши сорочку, бив — навпомацки — паразитів у ній. І завжди тихенько мугикав низьким басом, майже октавою, якісь чудні, нечувані мною пісні:

Ой — та щось мені сьогодні білий світ не милий...

Жартома питаєш його:

— Сьогодні тільки? А вчора милий був?

Не відповівши, не глянувши — він тягне:

Випив би я браги, та — не хочеться...

— Та й нема її, для тебе, браги тої...

Наче глухий — він і бровою не моргне, виводячи сумно:

Я б пішов до милої — ноги не несуть,
Ой, ноги не несуть, та й душа не лежить...

Пашка Циган не любить скучних пісень:

— Гей, вовче! — сердито гукає він, вишкіривши зуби. — Знову завив?

А з темного кутка повзуть одне за одним панахидні слова:

Серденько мое не гаразд болять,
Ой, не гаразд болять — вночі спати не велить.

— Ванок! — командує пекар. — Гаси його, навіщо чадить? Валяй «Козла»!

Співають соромітну танцювальну пісню, і Шатунов уміло, хоч і байдуже пускає густі, охкаючі ноти, — вони якось особливо вдало лягають під усі слова і звуки крикливо розпусної пісні, а часом вона вся тоне в голосі Шатунова, зникаючи, як жвавий струмок у темній стоячій воді мулкого ставу.

Пекар і Артюшка ставляться до мене помітно краше, — це нове ставлення визначити словами не можна, але я добре відчуваю його. А Яшка Бубонець, першої ж ночі після моєї сутички з хазяїном, притяг у куток, де я спав, мішок, набитий соломою, і заявив:

— Ну, я лядом з тобою тепел буду!

— Гаразд.

— Давай — заплиятелюємо!

— Давай!

Він зразу підкотився мені під бік і секретно зашепотів:

— Мисі талганів не їдять?

— Ні, а що?

— Так я й знав!

І все так само тихо, але дуже квапливо повертаючи товстим язиком, він став розповідати, поблискуючи милими очима:

— Знаєс — бачив я, як одна миша з талганом лозмовляла, — побий глім — бачив! Плокинувся вночі лаз, — а на світлі місяця, недалечко від мене, вона заходилася

коло кленделя — глизе й глизе, а я лезу потихеньку. Тут підповз талган і ще два, а вона — пелестала та вусиками сивими волушить, і вони теж водять вусами,— от як німий Никандла,— так і лозмовляють... коли б довідатись— пло що вони? Мабуть — цікаво? Спиш?

— Ні! Говори, будь ласка...

— Вона, немовби, запитує талганів: «Ви звідки?» — «Ми — сільські»... бо вони ж з села в місто плилазять, після пожеж... вони ще до пожежі з хати тікають, вони вже знають, коли пожежа має бути. Дід-домовик скаже їм: «Тікай, хлопці», вони й — гайда!.. Ти домовака — бачив?

— Ні ще...

— А я — ба-ачив...

Але тут він несподівано захропів, наче захлинувшись, і — замовк до ранку Бубонець!

Хазяїн мало не щодня став приходити до майстерні, наче навмисне вибираючи той час, коли я щось розповідав або читав. Входячи нечутно, він сідав під вікном, у кутку ліворуч од мене, на ящик з гирями, і, якщо я, помітивши його, зупинявся,— він з похмурою глузливістю говорив:

— Базікай, базікай, професоре, нічого не буде, плещи собі!

І довго сидів, мовчки надимаючи щоки так, що під рідким волоссям ворушилися його маленькі вуха, щільно припасовані до черепа, якісь непомітні. Часом він запитував жаб'ячим звуком:

— Як, як?

А одного разу, коли я викладав будову всесвіту, він верескливо крикнув:

— Стій! А де ж — бог?

— Тут же...

— Брешеш! Де?

— Біблію знаєте?

— Ти мені баки не забивай — де?

— «Земля же бе невидима и неустроена и тьма верху бездны и дух божий ношашесея верху воды...»

— Во-ди! — торжествуючи, скрикнув він.— А ти повчаеш — вогонь був! От я ще запитаю попа, чи так це написано...

Підвівся і, виходячи, додав похмуро:

— Дуже ти, Грохало, багато знаєш, диви-но — чи на добре воно тобі буде!..

Хитаючи головою, Пашка заклопотано сказав:

— Наставить він тобі пастку!

Через два дні після цього до майстерні вбіг Сашка і строго крикнув мені:

— До хазяїна!

Бубонець підняв догори кирпате, оббризане ластовинням лице й серйозно порадив:

— Візьми гилю фунтів на тли!

Я вийшов під тихий сміх майстерні.

У тісній кімнаті напівпідвалу, за столом коло самовара сиділи, крім мого, ще двоє хазяїв-крендельників — Донов і Кувшинов. Я став біля дверей; мій лагідно-ехидним голосом наказав:

— Ану, професоре Грохалистий, розкажи-но ти нам з приводу зірок і сонечка, і як там все це сталося.

Обличчя у нього було червоне, сіре око примружене, а зелене палало веселим ізумрудом. Поруч нього лисніли, усміхаючися, ще дві пики, одна — багряна, з рудою щетиною, друга — темна й ніби поросла пліснявою. Ліниво пихкав самовар, огортаючи паром чудні голови. Коло стіни, на широкому двоспальному ліжку сиділа сіра, як кажан, старуха-хазяїнка, спираючись руками на зім'яту постіль, одвісивши нижню губу; похитувалася й голосно ікала. В кутку тремтів, наче змерзлий, забутий рожевий вогник лампади; у простінку між вікнами висіла олеографія: до пояса гола жінка з гладким, як сама вона, котом на руках. У кімнаті стояв важкий запах горілки, солоних грибів, копченої риби, а повз вікна, наче величезні ножиці, які мовчки стрижуть щось, миготіли ноги прохожих.

Я посунувся вперед, — хазяїн, схопивши зі столу вилку, підвівся і, пристукуючи нею по краю стола, сказав мені:

— Ні, ти стій там... Стій і розповідай, а потім я тебе почастую.

Я вирішив, що теж почастую його потім, і почав розповідати.

На землі жилося нелегко, і тому я дуже любив небо. Бувало влітку, ночами, я виходив у поле, лягав на землю горілиць, і здавалося мені, що від кожної зірки до мене — до серця мого — простягся золотий промінь, зв'язаний безліччю їх із всесвітом, я плаваю разом із

землею між зірок, як поміж струн величезної арфи, а тихий шум нічного життя землі співав для мене пісню про велике щастя жити. Ці благодіючі години злиття душі із всесвітом чудесно очищали серце від злих вражень буденного буття.

І тут, у цій брудненькій кімнаті, перед лицем трьох хазяїв і п'яної баби, що безглуздо вирячила на мене мертві очі, я теж захопився, забувши про все, що образливо оточувало мене. Я бачив, що дві пики прикро посміхаються, а мій хазяїн, склавши губи трубочкою, тихенько посвистує, і зелене око його перебігає по обличчю моєму з якоюсь особливою пильною увагою; чув, як Донов хрипко й стомлено сказав:

— Ну й дзвонить, диявол!

А Кувшинов сердито скрикнув:

— Навіжений він, чи що?

Але мені це не заважало: мені хотілося примусити їх слухати моє оповідання і здавалося, що вони вже підкоряються моїм словам...

Раптом хазяїн, не рухаючись, вимовив поволі, тоненьким голосом і в ніс:

— Ну,— годі, Грохало! Спасибі, голубе! Дуже все добре. Теперечки, розставивши зірки по своїх місцях, піді-но ти погодуй свинок, свиняточок моїх...

Тепер про це смішно згадувати, але тоді мені було невесело, і я не пам'ятаю, як я переміг обурення, що охопило мене.

Пам'ятаю, що, коли я вбіг до майстерні, Шатунов і Артюшка схопили мене, вивели в сіни й там поїли водою. Яшка Бубонець переконливо говорив:

— Сцо-о? 'Ага-а, не послухав мене?

А Циган, похмурий і сердитий, бурчав, поплескуючи мене по спині:

— Охота зв'язуватися... Якщо в нього селезінка розходилася,— йому сам архієрей не страшний...

Годувати свиней вважалося образливою й тяжкою карою: йоркширів тримали у темному, тісному хліві, і як тільки хто вносив їм відра з кормом, вони підкочувалися під ноги йому, штовхали його тупими мордами, майже ніхто не витримував цієї тяжкої люб'язності, не падаючи в грязь хліва.

Увійшовши до хліва, треба було одразу ж притулитися спиною до стіни, розігнати звівів стусанами і, швидко виливши пійло в корито, швидше виходити, бо розлючені ударами свині кусалися. Але було значно гірше, коли Єгорка, відчинивши двері до майстерні, виголошував загробним голосом:

— Ей, кацапи, гайда свиней заганяти!

Це означало, що випущені на двір тварини розходилися і не хочуть йти до хліва. Зітхаючи й лаючись, на двір вибігало чоловік із п'ять робітників, і починалося — на превелику втіху хазяїна — веселе полювання; спочатку люди ставилися до цієї дикої гонитви прихильно, вбачаючи у ній розвагу, але скоро вже захекувалися від злості й втоми; уперті свині, качаючись по дворі, як діжки, раз у раз перекидали людей, а хазяїн дивився і, в мисливському захопленні, підстрибував, тупотів ногами, свистів і верещав:

— Ванькі! Не піддавайся! Сколупуй болячки!

Коли хто падав на землю — хазяїн верещав особливо голосно й радо, ляпаючи себе руками по товстих, як у жінки, стегнах, захлинаючись від сміху.

І справді смішно, мабуть, було дивитися, як по подвір'ю швидко гасають туші рожевого жиру, а за ними вслід бігають, кричать, розмахуючи руками, худі двоногі, напудрені борошном, у брудному лахмітті, у шкарбанах на босу ногу, — бігають і падають, або, ухопивши кабана за ногу, — волочаться по дворі.

А одного разу кабан вирвався на вулицю і ми, шестеро хлопців, дві години бігали за ним по місту, поки прохожий татарин не підбив свині передні ноги палицею, після чого нам довелося на рогожі тягти тварину додому, на превелику забаву жителів. Татари, похитуючи головою, презирливо відпльовувалися, росіяни хутко утворювали навколо нас юрбу проводжачих, — чорненський спритний студентик, знявши картуз, співчутливо і голосно спитав Артема, показуючи очима на свиню, що верещала:

— Мамаша чи сестриця?

— Хазяїн! — відповів стомлений і злий Артем.

Ненавиділи ми свиней; живучи краще за нас, вони були для всіх, крім хазяїна, джерелом тяжких образ і брудного клопоту про їхнє здоров'я та ситість.

Коли в майстерні довідалися, що мене призначено до-

глядати свиней протягом цілого тижня,— дехто пожалів мене цією гидкою російською жалістю, яка липне до серця, як смола, і знесилоє його; більшість байдуже мовчала, а Кузін повчально й гугняво сказав:

— Нічо-ого! Хазяїн звелів — треба догоджати... Чий хліб їмо?

Артюшка закричав:

— Старий диявол! Ябедник сліпий...

— Ну,— а ще що? — спитав старик.

— Прихвостень! Піди скажи йому, хазяїнові...

Кузін перебив його мову, спокійно заявивши:

— Я — скажу! Я, любий, все скажу! Я живу по правді...

А Циган круто вилаявся і з невластивою йому похмурістю замовк.

Вночі, в тяжку годину, коли я, лежачи в кутку, слухав з кам'яним жахом сонне хропіння натруджених людей і розкладав перед собою на всі лади німі, незрозумілі слова: життя, люди, правда, душа,— пекар тихо підповз до мене і ліг поруч:

— Не спиш?

— Ні.

— Тяжко тобі, голубе...

Він скрутив цигарку, закурив. Червоний вогник її освітлював шовковинки його бороди й кінець носа. Здмухуючи нагорілий попіл, Циган зашепотів:

— От що: отруї свиней! Це справа проста — треба солі їм дати у гарячій воді, здуються у них жовна в кадиках і — подохнуть звірі...

— Навіщо це потрібно?

— Перше,— полегшення для всіх нас, і хазяїнові — удар! А сам ти — тікай! Я попрошу Сашку, щоб він паспорт твій викрав у хазяїна,— от: хрест! Добре?

— Не хочу.

— Даремно! Все одно — довго не витримаєш,— він тебе скрутить... — Охопивши коліна руками, він сонно захитався, говорячи далі ледве чутно й поволі: — Це я тобі добре кажу — по щирості! Іди, справді... При тобі — гірше стало, надто гніваєш ти Семенова, а він на всіх лізе. Дуже невдоволені з тебе,— дивись, щоб не побили...

— А ти — як?

— Що?

— Теж невдоволений?

Він помовчав, не спускаючи очей з блілого вогню цигарки, згодом — неохоче — сказав:

— По-моему — на болоті горох не сіють.

— А вірно я кажу?

— Вірно-то — вірно, але ж — який толк? Миша гору не проточить. Хоч говори, хоч ні — все одно. Надто ти, голубе, довірливий. Вірити людям небезпечно, гляди!

— І тобі теж?

— Та — й мені. Що я? Хіба я що захищаю? Сьогодні я — такий, завтра — інший... І всі отак...

Було холодно, п'яний запах перекислого тіста забивав дух. Навколо сірими горбами лежали люди, сопучи й важко зітхаючи; хтось марив уві сні:

— Наташ... На-ата... ох...

Хтось мукав і гірко схлипував, — мабуть снилося, що його б'ють. З брудної стіни сліпо дивилися три чорні вікна — наче глибокі підкопи кудись у ніч. Капала вода з підвіконня; з пекарні чути було м'яке ляпання і тихий писк: підручний пекаря, глухонімих Никандр, місив тісто.

Циган шепотів задумливо й лагідно:

— Ти б ішов в учителі на село, — о-от! Хороше життя, чисто! І діло законне, певне, — гідне душі! Коли б я був грамотний, — я б зараз — в учителі! Дуже дітлахів люблю. І баб. Баба — це просто — лихо мое! Як побачу хоч трохи вродливу — так і край: просто — тягне до неї, наче на віршовці. Коли б я мав іншу вдачу, захотів би робити коло землі, — то б, може, спинився на якій-небудь хорошій... Дітей народили б ми з нею штук з десять, їй-богу! А тут баби — і та хороша, і та, і всі доступні, так і живеш... не знаю як! Ніби гриби збираєш, така жадність, — уже повний козуб, а — от ще один, і знову нахилився...

Він потягнувся, розвів широко руки, наче наміряючись когось обійняти, і раптом строго діловито запитав:

— Ну, то як щодо свиней?

— Це не вийде.

— Йй-богу, даремно! Що тобі?

— Ні.

Циган, зігнувшись, злодійкувато подався у свій куток, до печі.

Тихо. Мені здалося, що під столом, де спав Кузін, тьмяно світилося його езуїтське око.

Фантазія метушиться по брудній підлозі серед людей, що сплять, як мертві, б'ється в сирі темні стіни, у брудне склепіння стелі і, безсила, вмирає.

— Гей,— марить хтось,— дай сюди... сокиру дай...

Свиней потруїли.

На третій день, вранці, коли я ввійшов до хліва, вони не кинулися — як звичайно — до моїх ніг, а, скупчившись у темному закуткові, зустріли мене незнайомим, хрипким хроканням. При світлі ліхтаря я побачив, що очі тварин ніби виростили за ніч, вирячилися з-під сірих вій і дивляться на мене жалібно, з великим страхом і наче дорікаючи. Важке дихання коливало смердючу пільму, і плавав у ній охкаючий, наче людський, стогін.

«Готово!» — подумав я. Серце неприємно йокнуло.

Пішов до майстерні, викликав Цигана до сіней,— він вийшов, посміхаючись, розгладжуючи вуса й бороду.

— Ти звелів отруїти свиней?

Переступивши з ноги на ногу, він з цікавістю спитав:

— Подошли? Ану, ходім, подивимося.

А на дворі насмішкувато спитав:

— Скажеш хазяїнові?

Я промовчав; він, покручуючи борідку, заговорив вибачливо:

— Це — Яшка, чортеня. Чув він, як ми з тобою гомоніли, а вчора й каже: «Я, дядьку Павле, ізроблю це, насиплю солі!» — «Не смій»,— кажу...

Але, зупинившись перед дверима хліва й заглядаючи примруженими очима в темінь, що клетотіла й булькала хрипким диханням тварин, він почесав підборіддя, зморщив обличчя болісною гримасою й сказав невдоволено:

— Отаке діло, чорти б його вхопили! Брехати — я добре вмю і навіть люблю збрехати, а іншим разом — не можу! Зовсім не можу...

Ідучи назад, шулячись від холоду й крякаючи, він заглянув мені в очі й співуче вимовив:

— Що ж тепер буде-е, у-ух ти, матінко моя! Оскажені хазяїні! Зірве він Ящі голову...

— До чого тут Яшка?

— Це вже так ведеться,— підморгнувши, оголосив Циган,— завжди в артілі за дорослих маленькі відпо-відають...

Але одразу ж нахмурився, окинув мене гострим поглядом і швидко побіг у сіни, пробурмотівши:

— Іди скаржитись...

Я пішов до хазяїна: він тільки що прокинувся, товсте обличчя було пом'яте й сіре, мокре волосся гладко прилизане до горбів неправильного черепа; він сидів за столом, широко розставивши ноги, довга рожева сорочка нап'ялася на колінах, і в ній, як у колісці, лежав димчастий кіт.

Хазяйка ставила на стіл чайний посуд, рухаючись з тихим шелестом, ніби купа ганчір'я, яку возила по підлозі чиясь невидима рука.

— Що тобі? — з ледве помітною усмішкою, запитав він.

— Свині захворіли.

Він жбурнув kota до моїх ніг і, стиснувши кулаки, бугаєм посунув на мене, його праве око розгорялося, а ліве, почервонівши, повно налилося сльозою.

— Хто? Хто? — бухав він, захлинаючись.

— Ветеринара треба швидко покликати...

Підійшовши впритул до мене, він смішно лягнув себе долонями по вухах, зразу якимось спух увесь, посинів і дико, жалібно заскиглив:

— Ди-яволи-и, все знаю я...

Підповзла хазяйка, і я вперше почув її голос, тремтятий і ніби простуджений:

— По поліцію пошли, Васю, швиденько по поліцію...

Зношені, м'які щоки її тряслись, великий рот злякано розкрився, оголивши нерівні чорні зуби,— хазяїн різко штовхнув її геть, схопив зі стіни якусь одягу і, тримаючи її жужмом під пахвою, кинувся в двері.

Але на дворі, заглянувши в п'ятьму хліва, прислухавшись до важкого хрипу тварин, він спокійно сказав:

— Поклич трьох.

А коли з майстерні вийшли Шатунов, Артюшка й солдат, він крикнув, не дивлячись на нас:

— Винесіть!

Ми витягли чотири брудні туші, поклали їх серед двору. Ледь світало; ліхтар, поставлений долі, освітлював тихо падаючі сніжинки й важкі голови свиней з відкритими пащами,— в однієї з них око вирячилося, як у спійманої риби.

Накинувши на плечі лисячу шубу, хазяїн стояв над

тваринами, що здихали, мовчки й непорушно, схиливши голову.

— Гайда до роботи!.. Єгора покличте! — глухо сказав він.

— Дошкулило! — шепнув Артюшка, коли ми товклися у вузьких сінях, завалених мішками з борошном.— Так приголомшило, що й не гнівається...

— Постривай,— буркнув Шатунов,— сире дерево не зразу горить...

Я лишився в сінях, дивлячись крізь щілину на подвір'я: у ранковому сутінку натужно горів вогонь ліхтаря, ледве освітлюючи чотири сірих мішки, вони здувалися й опадали із свистом і хрипом; хазяїн — без шапки — нахилився над ними, волосся спадало йому на обличчя, він довго стояв, не рухаючись, у цій позі, покритий шубою, як дзвоном... Потім я почув сопіння й тихий людський шепіт:

— Що, любі? Болить? Любі... Чхо, чхо...

Тварини захрипіли начебто дужче.

Він підвів голову, оглянувся, і мені ясно було видно, що лице його в сльозах. От він витер їх обома руками,— жестом скривдженої дитини,— відійшов геть, висмикнув з бочки жмут соломи, повернувся, присів навпочіпки й став обтирати соломною брудне рило кабана, але одразу ж жбурнув солому геть, підвівся й почав поводити навколо свиней.

Раз і два обійшов їх, дедалі прискорюючи кроки, і раптом якось схопився з місця, побіг навкруги, підстрибуючи, стиснувши кулаки, штурляючи ними в повітря. Поли шуби били його по ногах, він спотикався, трохи не падав, зупиняючись, струшував головою й тихенько скиглив. Нарешті він,— теж якось зразу, ніби ноги в нього підломилися,— присів навпочіпки й, як татарин на молитві, почав витирати долонями лице.

— Чхо, чхо, любчики мої.. чхо-о!

Із сутінку, звідкись з кутка ліниво вплив Єгор, з люлькою в зубах; спалахуючи, вогонь освітлював його темне обличчя, нашвидку вистругане з щілявої й сучкуватої дошки; блищала серга в товстій мочці червоного вуха.

— Єгорчику,— тихо покликав хазяїн.

— Га?

— Отруїли рідних...

Цей?

— Ні.

— А хто?

— Пашка і Артюшка. Мені Кузін доніс...

— Відлупцювати, чи що?

Підвівшись на ноги, хазяїн стомлено сказав:

— Почекай.

— Сволота — народ, — глухо вимовив Єгор.

— Та-ак. Але, — чим скотина винувата, га?

Єгор плюнув, попав собі на чобіт, підняв ногу і вилетів чобіт полою піддьовки.

Сіре, промерзле небо важко накрило темне подвір'я, неохоче вияснявся хмурий, зимовий день.

Єгор підійшов до здихаючих тварин.

— Треба дорізати.

— Навіщо? — відгукнувся хазяїн, мотнувши головою. — Нехай поживуть, скільки належить...

— Доріжу — ковбасникові продамо. А здохнуть — куди вони?

— Не візьме ковбасник, — сказав Семенов, знову присівши навпочіпки й погладжуючи здуту шию кабана.

— Як не візьме? Скажу — розгнівався ти на них і звелів заколоти. Скажу — здорові були...

Хазяїн промовчав.

— Ну, то як же? — настійно запитав Єгор.

— Як?

Хазяїн підвівся і знову тихо пішов навколо свиней, наспівуючи напівголосно:

— Затворнички мої, шельмочки...

Зупинився, оглянувся і сердито кинув:

— Ріж!

Чекали бурі — звільнень, думали, що хазяїн для покарання додасть ще мішок роботи; Циган, видимо, почував себе зле, але — храбрував і фальшиво-безтурботно вигукував:

— Печи та вари!

Майстерня похмуро мовчала, на мене дивилися злісно, а Кузін бурмотів:

— Він накоїть лиха всім — і правому і винуватому...

Настрій дедалі густішав, хмурнішав; раз у раз виникали сварки і, нарешті, коли сідали обідати, солдат Ми-

лов, роззявивши пащу до ушей, безглуздо зареготав і дзвінко ляснув Кузіна ложкою по лобі.

Старик охнув, схопився рукою за голову, здивовано витріщив зле, одиноке око й заскиглив:

— Братоньки,— за що-о?

Здійнявся загальний гомін, лайка, на солдата люто рушили чоловіка зо три, вимахуючи руками,— він, при-тулившись спиною до стіни і, захлинаючись від сміху, пояснив:

— Це — за хитрість! Мені Єгорка сказав... хазяїн — усе знає, хто свиней отруїв...

Циган, блідий, дивно витягнувшись, стрілою відскочив од печі і схопив Кузіна за комір:

— Знову? Мало тебе били, гнила холеро, за проклятий твій язик?!

— Хіба — не правда? — закривши руками маленьке, зморщене обличчя, по-старечому плаксиво вигукував Кузін.— Хіба не ти заводій? Чув я, як ти Грохала умовляв...

Циган крякнув, розмахнувся — Артюшка повис у нього на плечі:

— Не руш, Пашко, стій...

Почалася метушня. Павло борсався в руках Шатунова й Артюшки і ричав, брикався, люто поводячи білками божевільних очей:

— Пустіть... я його рішу...

А правдивий дідок, лишивши комір брудної сорочки в руках Цигана, кричав, бризкаючи слиною:

— Нічого нема — я нічого не скажу, а коли що є погане — я скажу! Душу вирвіть, падлюки,— скажу!

І раптом кинувся на Яшку, вдарив його по голові, звалив на підлогу й, штовхаючи ногами, затанцював над ним, на диво легко і вправно:

— Це ти, ти, ти, шибенику, солі намішав, ти-и...

Артем плигнув, ударив старика головою в груди,— той охнув і впав, хрипучи:

— У-у-у...

Озвірілий Яшка, неподобно лаючись і ридуючи, накинувся на нього злим собакою, рвав сорочку, молотив кулаками, я намагався відтягти його, а навколо важко гупали й човгали ноги, здіймаючи з підлоги густу куряву, рикали звірячі пащі, істерично кричав Циган,— починалася загальна бійка, позад мене вже лунали ляпаси й

удари по зубах. Кучерявий, косоокий, похмурий мужик Лещов торсав мене за плече, викликаючи:

— Виходь сам на сам, ну! Виходь, вставай, чи що!

Лиха, застояна кров, отруєна гнилими харчами, гнилим повітрям, насичена отрутою образ, кинулася в голову,— обличчя посиніли, побагровіли, вуха налилися кров'ю, червоні очі дивилися сліпо, і міцно стиснуті щелепи зробили всі пики людей собачими, вугластими.

Підбіг Артем і гукнув у дике обличчя Лещова:

— Хазяїн!

Неначе вітром усіх рознесло,— кожний раптом легко відскочив на своє місце, зразу стало тихо, було чути лише стомлене, сердите сопіння та тремтіли руки, що схопилися за ложки.

В арці хлібопекарні стояло двоє пекарів — булочник Яків Вишневський, франт-чепурун, і хлібник Башкін, гладкий, хворий на задишку чоловік з багровим обличчям, совиними очима.

— Не буде бійки? — розчаровано й сумно запитав він.

Вишневський, покручуючи тонкі вусики маленькою і спритною рукою, геть вкритою рубцями опіків, замекав по-козлячому:

— Е, лайдаки, черви борошняні...

На них і звалився невитрачений гнів — уся майстерня почала дико лаятися; цих пекарів не любили: їхня праця була легшою за нашу, заробіток більший. На лайку вони відповідали лайкою і, можливо, бійка виникла б знову, але раптом розхристаний, заплаканий Яшка підвівся з-за стола, хитаючись пішов кудись і, заломивши руки до грудей,— упав обличчям на підлогу.

Я відніс його до хлібопекарні, де було чистіше і більше повітря, поклав його на стару скриню,— він лежав жовтий, як кістка, і нерухомий, наче мертвий. Буйство припинилося, повіяло передчуттям лиха, усі полякалися й напівголосно стали лаяти Кузіна:

— Це ти його, кривий чорт!

— Острог тобі, падлюко...

Старий сердито виправдувався:

— Я — що? Це чорна хворість у нього, а, може, припадок який...

Артем і я привели хлопчика до свідомості, він підвів довгі вії веселих, розумненьких очей, кволо запитав:

— Приїхали вже?

— Куди, чорти його бери! — тужливо скрикнув його брат.— Встряєш ти скрізь, от як відлупцюю... Чому це ти упав?

— Відкіля? — здивовано поворушивши бровами, спитав він.— Упав я?.. Забув... Мені плиснилося — їдемо в човні — ти та я — лаків ловити... лашні з нами... пляшки голілки, теж...

Заплющив очі, стомлений, і, помовчавши, забурмотів слабеньким напівшепотом:

— Тепел згадав — селце мені відбили... Кузін це! Ненависник це мій. Дихати тлудненько... сталий дулень! Знаю я його... жінку загнав! Снохач. Ми ж з одного села, я все знаю...

— А ти мовчи! — сердито сказав Артем.— Ти краще спи.

— Село наше — Єгільдеево... Тяжкенько говолити мені, а то б я...

Він говорив, ніби засинаючи, і весь час облизував язиком потемнілі, сухі губи.

Хтось прибіг до пекарні, радісно виючи:

— Гуляй наші! Запив хазяїн.

Майстерня загоготала, засвистіла, всі глянули один на одного лагідно, ясними, задоволеними очима: відсувалася кудись хазяїнова помста за свиней, і під час його запою можна було менше працювати.

Хитренький і непомітний у хвилини небезпечних збуджень Ванок Уланов вискочив на середину майстерні і гукнув:

— Співай!

Циган, заплющивши очі, випнув кадик і найвищим тенором заспівав:

Ей, от по вулиці козел іде...

Двадцять чоловік, пристукнувши долонями по столі, підхопили:

По широкій молодий іде!
Він борідкою помахує

— виводив Циган, притупуючи, а хор дружно доказує сороміцькі слова:

...потрушує!

На маленькому клаптику брудної підлоги, здіймаючи куряву, вужем звивався, як опечений, у безсоромних судорогах маленький, м'який чоловік.

— Утни-и! — гукали йому, і раптовий вибух веселощів справляв таке ж гнітюче й моторошне враження, як і недавній припадок люті.

Увечері Бубонцю стало гірше: він лежав у гарячці і дихав якимось чудно — набере повні груди кислого, спиртного повітря й, склавши губи трубкою, випускає його тонкою цівкою, ніби хоче свиснути і не може. Часто просив пити, але, ковтнувши води, заперечливо хитав головою й, усміхаючись помутнілими очима, шепотів:

— Здалося, не хочу...

Я розтер його горілкою з оцтом, він заснув з невиразною посмішкою на обличчі, обклеєному борошняним пилом, кучеряве волосся прилипло до скронь, весь він наче танув, і груди його ледве здималися під сорочкою, — брудною, напівзотлілою, забрудненою грудочками присохлого тіста.

На мене бурчали:

— Годі вже тобі там лікаря удавати! Ледарювати ми теж уміємо...

На душі в мене було погано, я почував себе дедалі більш чужим звіром серед цих людей, тільки Артем та Пашка, видимо, розуміли мій настрій, — Циган хвацько вигукував мені:

— Ей, веселіш! Міси тісто, дівчино, — ждуть хлопці хлібчика!

Артем кружляв коло мене, намагаючись весело жартувати, але сьогодні це не виходило у нього, він зітхав сумно й разів зо два спитав:

— Як вважаєш — чи не дуже Яшку побили?

Шатунов, голосніше, ніж завжди, виводив свою улюблену пісню:

Став би, де шляхи два схрестилися,
Став би, подививсь, куди доленька пройшла...

Вночі я ліг долі коло Бубонця, і, коли вовтузився, розстелюючи мішки, він, прокинувшись, злякано спитав:

— Це хто лазить? Ти-и, Глохал?

Хотів підвестися, сісти і — не спромігся: голова важко впала на чорне дрантя під нею.

Вже всі спали, шелестіло важке дихання, вогкий кашель коливав задушне, густе повітря. Синя, зоряна ніч холодно дивилася в замазані шибки вікна: зірки були прикро дрібні і далекі. В кутку пекарні, на стіні, горіла маленька бляшана лампа, освітлюючи полиці з хлібними макітерками,— вони нагадували лісі, зрубані черепи. На скрині з тістом спав, підбгавши ноги, глухуватий Никандр, з-під столу, на якому розважували і катали хлібини, випнулася гола, жовта нога пекаря, вся вкрита виразками.

Яшка тихо покликав:

— Глохал...

— Що тобі?

— Нудно мені...

— А ти розмовляй,— розкажи мені що-небудь.

— Не знаю про що... Про домовика?

— Ну, про нього...

Він помовчав, потім зсунувся зі скрині, ліг, поклав гарячу голову мені на груди й заговорив тихенько, наче кризь сон:

— Це ще до того, як батька до острогу посадили; літо було тоді, а я ще маленький. Сплю під повіткою, на возі, на сні,— хороше це! І прокинувся, а він з ганку по східцях — стриб-стриб! Манюсінський, з кулачок на зріст, і волохатий, як рукавиця, сірий весь і зелений. Безокий. Я я-ак закричу! Мати зразу лупки мені,— це я даремно кричав, його не можна лякати, а то він розгнівється і навіки піде з дому,— це вже біда! У кого домовичок не живе, тому й бог не помагає: домовик отой — знаєш хто?

— Ні. А — хто?

— Він богові доповідач через ангелів,— ангели зійдуть на землю з небес, а людської мови їм не велено розуміти, щоб не опаскудилися, і людям ангелову мову не можна слухати...

— Чому?

— Та-ак. Заборонено. Це, по-моєму, даремно все — адже як це віддаляє людей од бога, подумай!

Він пожвавішав, сів і заговорив швидше, майже як здоровий:

— Кожний прямо сказав би богові, що треба, а тут — домовичок! А він, іншим разом, і сердитий на людей — не догодили йому — от і наплете ангелам, чого й не

треба, — зрозумів? Вони його запитують: «Який цей мужик?» А він, спересердя, скаже: «Мужик цей погана людина». І — суне на двір біда за бідою — от що! Люди кричать-кричать: господи — помилуй! А вже йому й не знати що наговорено про них, він і слухати не хоче, — теж розгнівівся...

Лице хлопчика було похмуре і серйозне; примруживши очі, він дивився на стелю, сіру, як зимове небо, у вогких плямах сирості, схожих на хмари.

— З чого помер твій батько?

— Силою хвастав. Це — в острозі він... Сказав, що підійме п'ятьох живих людей, звелів їм обнятися міцно і став підіймати, а серце у нього й лопнуло. Зійшов кров'ю.

Бубонець важко зітхнув і знову приліг поруч мене; терся гарячою щогою об мою руку і говорив:

— Дуженний він був — страх який! Дволудовою гирею двадцять разів хрестився не передихаючи. А діла — нема, землі — трішечки, зовсім мало... і не знати скільки! Просто — їсти нічого, ходи з торбою. Я, маленький, і ходив по татарах, у нас там все татари живуть, добрі татари такі, що — на! Вони — всі такі. А батькові — що діяти? От і почав він коней красти... жалко йому було нас...

Його тонкий, але вже сиплий голосок звучав дедалі стомленіше, дедалі частіше уривався, хлопчик по-старечому кашляв і зітхав:

— Украде вдало — всі ситі, і веселе життя таке настане... Матінка було ридма ридає... а тоді — нап'ється, пісень заведе... маненька вона була, ладна... Кричить було батькові: «Серденько ти мое любе, пропаща душа...» Мужики його — кіллям... він нічого! Артюшці йти б у солдати... мали надію, людиною стане... а він — негожий...

Хлопчик замовк і захропив, аж злякав мене; я нахилився до нього, прислухався, як б'ється серце. Серце билося слабо і покvapливо, але жар почав ніби спадати.

З вікна на брудну долівку лягало ріденьке місячне сяйво. Тихо і ясно було за вікном, — я вийшов на двір глянути на чисте небо, подихати морозним повітрям.

А повернувшись до пекарні, освіжений і змерзлий, — злякався: у темному кутку коло печі ворушилося щось сіре, майже безформна купа живого, яка тихо сопіла.

— Хто це? — спитав я, здригнувшись.

Знайомий голос хазяїна сипло відповів:

— Не кричи.

Як звичайно, він був одягнений у татарську сорочку, і вона робила його схожим на стару бабу. Стояв він неначе ховаючись за ріг печі, в одній руці — пляшка з горілкою, у другій — чайна склянка, руки його, мабуть, тремтіли — скло дзвеніло, чутно було булькання наливаної рідини.

— Іди сюди! — покликав він і, коли я підійшов, — ткнув мені склянку, розхлюпуючи горілку. — Пий!

— Не хочу!

— Чому?

— Не час.

— Хто п'є — за всякого часу п'є. Пий!

— Я не п'ю.

Він важко мотнув головою.

— Казали — п'єш.

— Чарку, дві, з утоми...

Глянувши правим оком у склянку, він зітхнув голосно і вихлюпнув горілку упрямо, перед піччю, потім вступив туди сам і сів на долівку, звісивши ноги впрямо.

— Сідай. Хочу говорити з тобою.

У темряві мені не видно було виразу хазяїнового круглого, як млинець, обличчя, але голос хазяїна звучав незнайомо. Я сів поруч нього, дуже зацікавлений; схиливши голову, він дрібно барабанив пальцями по склянці, скло тихенько дзвеніло.

— Ну, говори щось...

— Якова треба до лікарні відвезти...

— А що?

— Захворів. Кузін побив його дуже...

— Кузін — сволота. Він все переказує... про всіх. Ти думаєш — я потураю йому за це? Підкуповую? Жмені пилу в сліпу пику не жбурну йому, не те що п'ятака дати...

Говорив він ліниво, але виразно, і, хоч від слів його відгонило горілкою, п'яним він не здавався.

— Знаю я все! Чому ти не схотів свинок звести? Говори прямо! Ти мною скривджений, я розумію. І я тобою скривджений. Ну?

Я сказав.

— Та-ак! — заговорив він, помовчавши.— Виходить, що я — гірший за свиню? І мене треба отруїти, га?

Він ніби усміхнувся, а я знову сказав:

— То я відведу Якова до лікарні?

— Хоч на шкуродерню. Мені що?

— За ваш рахунок.

— Не можна,— байдуже кинув він.— Ніколи ще цього не було. Це так усі захочуть по лікарнях лежати!.. От що — скажи мені, чому ти мені тоді... вухо крутив?

— Розсердився.

— Це я розумію, я не про те! Ну — вдарив би у вухо, дав би в зуби, чи що, а чому ти крутив,— наче я тобі хлопчисько?

— Не люблю я людей бити...

Він довго мовчав, сопучи, ніби задрімавши, потім твердо й виразно сказав мені:

— Дикий ти, хлопче! І все у тебе — не так... У самій голові твоїй — не так все...

Він сказав це необразливо, але — з явною досадою.

— Скажи... ну, погана я людина?

— А ви як вважаєте?

— Я? Брешеш, я людина хороша. Я, брат, розумна людина. Он — ти і письменний і розмовляєш красно, розповідаєш те і се, про зорі, про француза, про дворян... я визнаю: це хороше, цікаво! Я тебе дуже примітив зразу,— як тоді ти мені, вперше побачивши мене, сказав, що я можу, застудившись, померти... я завжди зразу бачу, хто чого вартий!

Ткнув себе коротким, товстим пальцем у лоб і, зітхнувши, пояснив:

— Тут, брат, сидить найпроклятушіша пам'ять... Скільки у діда волосся у бороді було, і то — пам'ятаю! Давай посперечаємось! Ну?

— Про що?

— А що я за тебе розумніший. Ти — зміркуй: я не письменний, ніяких букв не знаю, тільки цифри, а от у мене на плечах діло велике, сорок три робітники, магазин, три відділи. Ти — письменний, а працюєш на мене. Захочу — справжнього студента найму, а тебе — прожену. Захочу — всіх прожену, діло продам, гроші проп'ю. Вірно?

— Розуму я тут особливого не бачу...

— Брешиш! А в чому він, розум? Якщо у мене розуму нема — зовсім нема ніде розуму! Ти думаєш — у слові розум? Ні, розум у ділі ховається, більше ніде...

Він неголосно, але переможно засміявся, струшуючи своє велике, пухке тіло, і говорив далі поблажливо, в'язким голосом, дедалі дужче п'яніючи:

— Ти — одну людину не прогoduєш, а я годую — сорок! Захочу — сотню годуватиму! Оце — розум!

І перейшов на тон строгий, повчальний, щоразу важче повертаючи язиком:

— Чого ти баламутиш проти мене? Це все — дурощі! Це нікому не потрібне, а тобі — шкодить. Ти старайся, щоб я тебе визнав...

— Ви вже визнали.

— Визнав?

Він подумав кілька секунд і згодився, штовхнувши мене плечем.

— Вірно! Визнав. Тільки — треба, щоб я дав тобі дорогу, а я можу не дати... Проте я — все бачу, все знаю! Гарасько у мене — злодій. Ну, він теж розумний і, якщо не спіткнеться, до острогу не потрапить — бути йому хазяїном! Шкуродером буде для людей! Тут — усі злодії й гірше скотини... просто — падло! А ти до них піддоброєшся... Це навіть зрозуміти не можна, така це дурість у тебе.

Мене змагав сон; м'язи й кістки, стомлені за день, — нили, голова сповнювалася тяжкої мути. Нудний, липкий голос хазяїна наче обклеював думки:

— Про хазяїв ти говориш небезпечно, і все це — дурне у тебе, від молодості літ. Інший зразу ж покликав би околodочного, карбованця йому в зуби, а тебе — у поліцію.

Він плескав мене по коліні важкою, м'якою рукою:

— Розумна людина повинна цілити в хазяїни, а не мимо! Народу — сила, а хазяїв — мало, а тому все негаразд... фальшиве все і нетривке! От будеш дивитися, побачиш більше, — тоді затвердіє серденько, зрозумієш сам, що найшкідливіший народ — це ті, що не зайняті в ділі. І треба весь зайвий народ пустити в діло, щоб по-дурному не вештався. Дерево гние і то — шкода, спали його — тепло буде, — так і людина. Зрозумів?

Застогнав Яків, я встав і пішов подивитися на нього: він лежав горілиць, насупивши брови, розтуливши губи,

руки його простягнуті вздовж тіла, щось пряме, войовниче було в цьому хлопчикові.

Зі скрині скочив Никандр, підбіг до печі, наткнувся на хазяїна й очамрів на мить з переляку, а потім, широко роззявивши рота, винувато кліпаючи риб'ячими очима, замукав, креслячи у повітрі бистрими пальцями заплутані фігури.

— Му-у,— перекривив його хазяїн, підвівшись і виходячи.— Дурило камінне...

Коли він зник за дверима,— глухонімий підморгнув мені й, взявши себе пальцями за кадик, вичавив з горла:

— Хох, хох...

Вранці ми з Яшуткою пішли до лікарні,— грошей на візника не було, хлопчик ледве ступав, кволо покашлюючи, і говорив, мужньо тримаючись:

— Плосто — дихати нічим, усі дихалки збиті... Чолти які...

На вулиці, у сліпучому сьйві срібного сонця, серед гладких, тепло зодягнених людей, він, у темному лахмітті, здавався ще меншим і кістлявішим, ніж був. Його небесні очі, звиклі до мороку майстерні, густо сльозилися.

— Якщо я помру — пропав Артюшка, зіп'ється, дурень! І ні в чому не береже він себе. Ти, Глохал, гримай на нього... скажи — я наказував...

Темні, сухі губенята болісно кривилися, дитяче підборіддя тремтіло,— я вів його за руку й боявся, що він зараз заплаче, а я почну бити стрічних людей, шибки у вікнах, неподобно ревітиму і лятимусь.

Бубонець зупинився, перепочив і по-старечому повчально вимовив:

— Так і скажи — наказав я йому слухатися тебе...

...Повернувшись до майстерні, я довідався, що сталося ще одне лихо: вранці Никандр, несучи кренделі до відділу, попав під коні пожежної команди, і його теж відвезли до лікарні.

— Тепер,— упевнено говорив Шатунов, дивлячися на мене вузькими оченятами,— чекай чого-небудь третього — біда ходить трійцею: від Христа біда, від Миколи, від Єгорія. А тоді мати божа скаже їм: «Годі, дітки!» Тут вони схаменуться...

Про Никандра — не говорили, він був чоловік чужий, не нашої майстерні, але багато розповідали про швидкість, силу й витривалість пожежних коней.

Під час обіду з'явився Гарасько — спритна, вродлива тварина, хлопець з нахабними очима розпусника й злодія, фальшиво приятний до всіх, кого боявся; він урочисто оголосив мені, що я переводжусь на підручного пекаря замість Никандра — жалування шість карбованців.

— З підвищенням! — весело гукнув Пашка, але одразу ж нахмурився й запитав: — Це—хто розпорядився?

— Хазяїн.

— Та він же — запив?

— Аністілечки навіть! — усміхаючись, сказав Гарасько. — Вчора він справді пом'янув душі усопших, а сьогодні—в усій своїй гідності і в усій своїй красі,—поїхав борошно купувати...

— Виходить,—із свиньми справа не скінчена,—сердито й поволі вимовив Циган.

На мене дивилися злісно, заздро, негарно усміхаючись, по майстерні плавали тяжкі, образливі слова:

— Пішла битка в кін...

— Чужий птах — завжди чужий...

Шатунов поволі жував свої особливі слова:

— Кропиві своє місце, маку — своє.

А Кузін ховав свої думки за словами, які він говорив, коли думав щось лихе:

— Котрий раз я вам, чортенята, загадую — ікону божую почистили б!

Тільки Артем голосно гукнув:

— Ну, загавкали! Заверещали!

...Першої ж ночі роботи у хлібній, коли я, замісивши одне тісто й поставивши опару для другого, сів з книжкою під лампу,—прийшов хазяїн, сонно хмурячи очі й цмокаючи губами.

— Читаєш? Це — добре. Це краще, ніж спав би,—тісто не перестоїть, не проспиш...

Він говорив тихенько, потім, зиркнувши обережно під стіл, де хропів пекар, сів поруч мене, на мішок з мукою, взяв книгу з моїх рук, закрив її і, поклавши на гладке своє коліно, притис долонею.

— Про що книжка?

— Про народ російський.

— Який?

— Російський, кажу.

Він скоса глянув на мене і повчально сказав:

— І ми — казанські — окрім татар — росіяни, і симбірські — росіяни. А це про кого написано?

— А про всіх і написано...

Він розгорнув книгу, відвів її від себе на рівну руку, хитаючи головою, промацав сторінки зеленим оком і впевнено зауважив:

— Видно, що не розумієш ти книгу.

— Чому — видно?

— А так. Картинок — нема? Ти б читав котрі з картинок, забавніші либонь! Що ж тут про народ написано?

— У що він вірує, які звичаї у нього, які пісні співає...

Хазяїн закрив книгу, поклав її під себе і протяжно позіхнув. Рота не перехрестив, — рот у нього був широкий, наче в жаби.

— Це все дуже відомо, — сказав він. — Вірує народ у бога, пісні має і погані і хороші, а звичаї — підлі! Щодо цього — ти в мене спитай, я тобі краще за всяку книгу звичаї покажу. Це не по книгах треба узнавати, а — вийди на вулицю, на базар піди, до трактиру або — у село, на свято, — от і будуть тобі показані звичаї. Або ще — до мирового судді піди... в окружний суд так само...

— Ви не про те кажете.

Він похмуро глянув на мене й сказав:

— Мені краще знати, про що я кажу! А книжки — казки та байки... просто вигадки! Хіба можна про народ розповісти в одній книжці?

— Їх — не одна.

— Ну, то що? А народу — тисячі мільйонні. Про кожного книжку не напишеш.

Голос його звучав невдоволено, жовтий пух над очима сердито затвердів, настовбурчився. Ця розмова здавалась мені неприємним сном, наганяла нудьгу:

— Чудак ти, плутана твоя голова! — зітхаючи й сопучи, говорив він. — Ти зрозумій — дурниця все це, фальша! Книги — про кого? Про людей. А — хіба люди про себе правду скажуть? Ти — скажеш, ну? І я — не скажу. Хоч шкуру дери з мене, — не скажу! Я, може, й перед богом мовчатиму. Спитає він: «Ну, Василю, го-

вори, в чому грішний?» А я скажу: «Ти, господи, сам мусиш все це знати, твоя душа, не моя!»

І, штовхнувши мене ліктем у бік, посміхаючись, підморгуючи, він говорив далі тихше:

— Можу так сказати! Душа—чия? Його! Його душа, він її з мене взяв ну і — кінець розмові діловій!

Він сердито хрюкнув і, наче вмиваючись, провів долонями по обличчю, не перестаючи наполегливо говорити:

— Ти мені, скажу, душу — дав? Дав! А потім—взяв? Взяв! Отже, і — розраховалися ми. Квит!

Мені стало не по собі. Лампа висіла позад нас і вище, тіні наші лежали долі, коло ніг. Іноді хазяїн закидав голову догори, жовте світло обливало йому лице, ніс видовжувався тінню, під очима лягали чорні плями,— товсте обличчя ставало страшним. Праворуч від нас, у стіні, майже нарівні з нашими очима було вікно — крізь запорошене скло я бачив тільки сине небо і купку жовтих зірок, дрібних, як горох. Хропів пекар, чоловік лінивий і тупий, шаруділи таргани, шкреблися миші.

— Та чи ви вірите в бога? — запитав я хазяїна; він скося глянув на мене мертвим оком і довго мовчав.

— Ти мене про це запитувати не можеш. Ти зовсім не смієш запитувати мене ні про що, крім твого діла. Я тебе — про все можу спитати, і ти мені на все повинен відповісти. Ти — чого домагаєшся?

— Це моя справа.

Він — поміркував, посопів.

— Що це за відповідь? Зухвала ти голова...

Витягнув книжку з-під себе, лягнув нею по коліну, кинув на долівку.

— Історія! Хто мою історію може знати? А у тебе — зовсім немає історії... та й не буде ніякої!

Він раптом самозадоволено засміявся, — цей чудний, схлипуючий звук, такий тихенький і кволий, викликав у мене тоскне почуття жалю до хазяїна, а він, похитуючи своє велике тіло, говорив насмішкувато і мстиво:

— Знаю я! Бачив я таких жевжиків. У мене полюбовниця у відділі за прикажчицю сидить, так у неї небіж, студент скотячих наук, — коней, корів лікувати вчився, — тепер — п'яниця, зовсім споїв я його! Галкін — на прізвище. Іншим разом заходить по гривеника на горілку, золота рота він тепер. А теж, бач — добивався!

«Повинна,— кричав,— бути правда десь в народі,— у моїй душі жадоба до цієї самої правди живе,— виходить — є правда і поза душею!» А я його — накачую. Спився, падлюка. Бувало, витріщить на мене баньки — вони у нього ласкаві були, баб'ячі, ну, не скажу, щоб фальшиві... Так він — тихобожевільний був. Гукає: «Василію Семенов, ти — мороз, ти страшний чоловік у житті...»

Мені час було топити піч, я встав і сказав про це хазяїнові, він теж підвівся, відкрив скриню, поляпав долонею по тісту й сказав:

— Вірно, час...

Вийшов, не поспішаючи й не глянувши на мене.

Мені було приємно, що вичерпався його хвастливий, ситий голос, вивозли з пекарні нахабні слова.

У крендельній зашльопали по долівці босі ноги, спотикаючись у темряві, на мене наткнувся Артем, розтріпаний, з своїми широко розкритими, наче у лунатика, гарними, невеселими очима.

— Як він тебе приборкує!

— Ти чого не спиш?

— Не знаю. Серце ніби щемить... Я-ак він тебе-е!

— Важко з ним.

— Ще б пак! Свинцевий... І собака ж!

Хлопець притулився плечем до печі і раптом іншим голосом сказав, ніби байдуже:

— Забили мені братіка... Думаєш — вийде він з лікарні, чи винесуть?..

— Ну, що ти? Бог дасть...

Він відштовхнувся від печі й, похитуючись, знову пішов у крендельну, скучно і тихо говорячи на ходу:

— Нам бог нічого не дасть...

Кошмарною смугою потяглися нічні бесіди з хазяїном: майже кожної ночі він з'являвся до пекарні після перших півнів, коли чорти провалюються в пекло, а я, затопивши піч, влаштовувався коло неї з книгою в руках.

Викотившись із дверей своєї кімнати, круглий і лінивий, він, покректуючи, сідав на підлогу, на край приямка, спускаючи у нього голі ноги, як у могилу; витягував перед себе короткі лапи, розглядав їх на вогонь примруженим зеленим оком і, милуючись густою

кров'ю, що виднілася крізь жовту шкіру, заводив години на дві чудну розмову, гнітючу для мене.

Звичайно він починав з того, що хвалився своїм розумом, силою якого якого неписьменний мужик створив і веде велике діло з дурними і злодійкуватими людьми під рукою,— про це він говорив докладно, але якось в'яло, з великими паузами, і часто з присвистом зітхаючи. Іноді здавалося, що йому нудно обчислювати свої ділові успіхи, він напружується і примушує себе говорити про них.

Я вже давно стомився дивуватися з його справді виняткових здібностей — з уміння добре купити партію підмоченого, прілого борошна, продати мордвинів-торговцеві сотню пудів загнилих кренделів,— ці торговельні подвиги обридали своєю шахрайською одноманітністю й соромітною простотою, яка з немилосердною ясністю підкреслювала людську пожадливість і дурість.

Жарко палають дрова в печі, я сиджу коло неї поруч з хазяїном, його гладкий живіт обвис і лежить на колінах, по нудному обличчю миготять рожеві відблиски вогню, сіре око — мов бляха на кінській збруї, воно нерухоме і сльозиться, як у старого жебрака, а зелена зіниця весь час бадьоро грає, наче в кішки, живе особливим підстерігаючим життям. Чудний голос, то — пожіночому високий і ласкавий, то — хриплий, з сердитим присвистом, сіє байдужо-нахабні слова:

— Довірливий ти — даремно, і говориш багато зайвого! Люди — шахраї, ними треба управляти мовчки; дивись на чоловіка строго й — помовчуй — мовчи! Йому тебе розуміти не слід, хай він боїться тебе і сам догадається, чого ти хочеш...

— Я не збираюсь управляти людьми.

— Брешеш! Без цього — не можна.

І пояснює: одні люди повинні працювати, іншим припало керувати ними, а начальство мусить турбуватися, щоб перші покійно підкорялись другим.

— Зайвих — геть! Котрі ні в тих, ні в сих, ні в третіх — геть!

— Куди?

— Це діло не моє. От начальство й утримується для нероб, для злодіїв — для негодящего народу. Тямуцому чоловікові — воевод не треба, він сам воевода. Губернатор не може знати, яке борошно мені годиться, яке — ні,

він мусить знати одне: яка людина корисна, яка шкідлива.

Іноді мені здається, що в голосі його звучить сердечна втома. Може, це сум за чимось іншим, чого він — не знаючи — шукає? І я слухаю його мову з напруженою увагою, з живою готовністю зрозуміти його, чекаю якихось інших думок і слів.

З-під печі тхне мишами, горілим ликом, сухим пилом. Брудні стіни дихають на нас теплою вогкістю, брудна, затоптана підлога прогнила, лежать на ній смуги місячного сьйва, освітлюючи чорні щілини. Шибки вікон густо засиджені мухами, але здається, що мухи засиділи саме небо. Душне, тісне і безнадійно брудне все.

Хіба гідно людини жити таким життям?

Хазяїн поволі ниже слово по слову, нагадуючи сліпго старця, який тремтячими пальцями мацає подані йому копійки.

— Ну,— добре — наука... Тоді хай мене научать з пилу, з глини борошно молоти! А то: стоїть величезний домище, зветься ніверситет, учні — молоді хлопці, по трактирах пиячать, бешкетують на вулицях, про святого Варламія негоже співають, ходять на Піски, до дівок, живуть, загалом, як прикажчики, чи щось таке... І раптом, після всього,— лікар, суддя, вчитель, адвокат! Стану я вірити їм? Та вони ще, може, гірші за мене! Не могу я вірити нікому...

І, солодко прицмокуючи, він розповідає неподобні подробиці про те, як студенти поводяться з дівчатами.

Про жінок він говорить багато, байдуже цинічно, без збудження, з якоюсь дивною допитливою задумою і знижуючи голос майже до шепоту. І ніколи він не змальовує обличчя жінки, а лише груди, стегна, ноги; слухати ці розповіді дуже гидко.

— Ти от все говориш — совість, одвертість, а я — одвертіший за тебе! Ти, з грубим своїм характером, дуже не відверто себе поводиш, я зна-аю! Недавно сказав ти в трактирі газетярєві, що у мене скрині гнилі, тісто з них на підлогу тече, тарганів багато, робітники в сифілісі і бруд скрізь...

— Про це я і вам казав...

— Вірно. Казав! А що в газету можеш передати — про це не сказав. Ну, написали в газеті; прийшла поліція, санітарний,— дав я їм усім разом двадцять п'ять карбо-

ванців, і от тобі,— він обвів рукою у повітрі коло над своєю головою,— бачив? Все — як було. Всі таргани цілі. От тобі й газети, і наука, і совість. І все це може обернутися проти тебе, дивак сундирський! Тут в усьому кварталі поліція в моїх калошах ходить, все начальство моїми подачками живе — куди тобі! А ти — лізеш, тарган супроти собаки. Ех, навіть і говорити з тобою нудно...

І — правда — йому, мабуть, нудно: обличчя його скисло й запливло, він стомлено заплющив очі і, підніваючи, позіхнув, широко відкривши червону пашу, з тонким, собачим язиком у ній.

До зустрічі з ним я вже багато бачив бруду душевного, жорстокості, дурості,— бачив чимало й хорошого, справді людського. Мною були прочитані деякі гарні книги і знав, що люди давно і скрізь мріють про інший лад життя, що подекуди вони пробували — і невтомно пробують — здійснити свої мрії,— у душі моїй давно прорізалися молочні зуби невдоволення з існуючого, і до зустрічі з хазяїном мені здавалося, що це — досить міцні зуби.

Але тепер, після кожної розмови з ним, я дедалі ясніше й прикріше відчував, які нетривкі, безладні мої думки і мрії, як у самій основі розриває їх на шматки хазяїн, показуючи мені темні прогалини поміж ними, сповнюючи душу мою тоскною тривоною. Я знав, відчував, що він — неправий, спокійно закреслюючи все те, у що я вірив, я і на хвилину не сумнівався в своїй правді, але мені трудно було уберегти мою правду від його плювків; ішлося вже не про те, щоб заперечити йому, а щоб захистити свій внутрішній світ, куди просочувалась отрута свідомості мого безсилля перед цинізмом хазяїна.

Розум його, важкий і грубий, як сокира, обрубав усе життя, покраяв його на рівні шматки й склав їх перед мене щільним стосом.

І він до нестями розпалив мою юнацьку цікавість словами про бога, про душу. Я завжди намагався звести розмову на ці теми, а хазяїн, начебто не помічаючи моїх намагань, доводив мені, що я мало знаю таємниці і хитрощі життя.

— Жити треба з опаскою! Життя від тебе всього вимагає, як полюбовниця, приміром, а тобі від неї — чи багато треба? Лише — насолоди! І треба жити ухильно:

де попросив, де — потяг, а де прямо підійшов та й відняв — раз! І — твоє!

Коли я, роздратований його словами, ставив прями запитання, — він відповідав:

— А це тебе не стосується. Вірую я чи не вірую — за це мені відповідати, не тобі...

Коли ж я починав говорити про своє улюблене, він, похитавши головою, ніби шукаючи для неї зручнішого положення, наставляв маленьке вухо проти мого голосу і слухав мене терпляче, мовчки, але — завжди з виразом цілковитої байдужості на плоскому, кирпатому обличчі, що нагадувало мідяну покришку з шишечкою посередині.

Дошкульне почуття образи западало в душу, — не за себе, за себе я вже стомився ображатися, ставлячись до ударів життя досить спокійно, обороняючись від них презирством, — було нестерпно прикро за ту правду, яка жила й росла в моїй душі.

Найтяжчий сором і велика мука — це коли не вмієш гідно захищати те, що любиш, чим живеш; немає для людини гострішої муки, як німота її серця...

Те, що хазяїн розмовляє зо мною по ночах, надало мені в очах крендельників особливого значення: на мене вже не дивилися одні — як на людину клопітну й небезпечну, інші — як на блаженного й дивака; тепер більшість, невміло приховуючи почуття заздрості й ворожнечі до мого добробуту, явно вважали мене за хитруна й пройдисвіта, що ловко зумів досягти своєї мети.

Погладжуючи сіреньку, запорошену борідку, заганяючи кудись убік своє фальшиве око, Кузін шанобливо говорив мені:

— Тепереньки, братіку, скоро ти й до прикажчика вознесешся...

Хтось тихенько докінчив:

— Хвосту нам ламати...

За спиною в мене щоразу лунали гострі слівця:

— Виходить, що язик доводить не тільки до Києва...

— Купи його...

І багато хто вже дивився у вічі мені покірливо, з образливою готовністю прислужитися.

Артем, Пашка і ще зо два чоловіка внесли в дружне

почуття до мене, що було виникло в них, неприємний відтінок підкресленої уваги до всього, що б я не говорив,— одного разу я, не стерпівши, сердито зауважив Циганові, що це — зайве й дуже негарне!

— А ти — мовчи собі! — сказав він, зрозумівши мене і весело поблизкуючи посинілими білками злодійкуватих очей.— Коли хазяїн, що розумніший за всіх отут, сперечається з тобою — значить, у твоїх розмовах є щось путнє!..

А мовчазний, потайний Осип Шатунов підходив до мене дедалі ближче, сміливіше. Коли він зустрічався зі мною наодинці, його невидні, похмурі оченята ласкаво спалахували, товсті губи поволі розтягувались у широку усмішку, змінюючи вилицювате, кам'яне лице.

— Ну, як — легше тобі працювати?

— Не легше, а — чистіше..

— Чистіше,— виходить — легше! — повчально говорив він і, одвівши погляд кудись у куток, запитував начебто байдуже:

— А що таке значить — бахтирман-пурана?

— Не знаю.

Він, видимо, не вірячи мені, ніяково крєктав і відходив геть, похитуючись на кривих, лінивих ногах, і незабаром запитував знову:

— А — саварсан-само,— що б це таке?

У нього був великий запас таких слів, і коли він чітко вимовляв їх своїм низьким могильним голосом — вони звучали дивно, почувалося в них щось казково старовинне.

— Звідки ти береш ці слова? — здивовано, зацікавлений, запитував я його. Він відповідав обережним запитанням:

— А навіщо тобі знати — звідки?

І знову, наче намагаючись захопити мене зненацька, несподівано й з натяками запитував:

— Що це означає — харіа?

Іноді вечорами, скінчивши роботу, або напередодні свята, після лазні, до мене в пекарню приходили Циган, Артем і за ними — якимось боком, непомітно примошувався Осип. Сідали навкруги пічного прямика, у темному кутку,— я вичистив його від пиляви, бруду, він став затишним. По стінах позад нас і праворуч стояли полиці з хлібними макітерками, а з них, сходячи, підіймалося

тісто — наче лисі голови, ховаючись, дивилися на нас зі стін. Ми пили густий плитковий чай з великого бляшаного чайника,— Пашка пропонував:

— Ану, розкажи що-небудь, а то — віршів почитай!

У мене в скрині на печі лежали Пушкін, Щербина, Суриков,— пошарпані томики, куплені в букініста, і я з насолодою, співуче читав:

Який талан, людино, твій високий,
Від лику божого то ж променистий слід!
Є все в твоїй душі, чим повен світ ширський,
В ній все знайшло собі співзвучність і одвіт...

Сліпо кліпаючи очима, Пашка зазиравав збоку на сторінки книги й здивовано буркотів:

— Скажи, будь ласка! Таж зовсім священнописання! Це хоч би в церкві співати, їй-бо-о...

Вірші — майже завжди — особливо збуджували його й настроювали на покаяний лад; іноді, повторюючи рядки вірша, що брали його за серце, він розмахував руками і хапався за кучеряве волосся, брутально лаючись:

— Вірно!

Мені життя дало нужду,—
Чого ж від нього ще я жду?

— Вірно, матінко моя! Господи,— іншим разом, хлопці, так жалко душі своєї,— гине! Заллеться серце тугою, заллеться гіркою... гай-гай! В розбійники б, чи що, піти?! Камінцем — горобця не вб'єш,— а ти от все кажеш: хлопці, дружно! Що — хлопці? Де там!

Артюшка, слухаючи вірші, схлипував й облизувався, наче ковтаючи щось гаряче, смачне. Його завжди страшенно дивували описи природи:

У шатах золотих, дерева
Стоять похмуро над ставком

— читав я.

— Стій! — схопивши мене за плече, вигукнув він негослосно, радісно і здивовано, весь сяючи: — Це я — бачив! Це — коло Арська, в садибі в одній, їй-богу!

— Ну, то що,— що бачив? — сердито питав Пашка.

— Та — як же! І я бачив, і написано...

— А ти — не заважай! Чумо ветляпська.

Одного разу Артемові дуже сподобався суриковський вірш «За містом», і днів зо три, всім^{*} набриднувши, всіма обляяний, він виспівував на мотив солдатської пісні «Було діло під Полтавою»:

Я іду, куди — не знаю,
Де спинось? В яких світах?
Байдужé в якому краю
Я скінчу життєвий шлях...

А Шатунова вірші не зворушували, він слухав їх цілком байдуже, але цупко хапався за окремі слова, наполегливо добиваючись їхнього змісту:

— Чекай, чекай,— що це — урна?

Його дивна гонитва за словами не давала мені спокою, я хотів зрозуміти — чого він шукає?

Якось, після довгої облоги просьбами та запитаннями, Осип здався,— милостиво усміхнувшись, він запитав:

— Що — зачепило-таки тебе?

І, таємничо озираючись, пошепки пояснив мені:

— Є такий вірш секретний — хто його знає, той усе може й зробити,— цей вірш на щастя! Тільки — весь його нікому, поки що, не треба знати — всі слова роздані окремим, різним особам, розвіяні, до часу, по всій землі. Тож — розумієш — потрібно слова ці всі зібрати, скласти весь вірш...

Він ще знизив голос і нахилився до мене.

— Він, вірш цей, кругом читається, з початку і з кінця,— однаковісінько! Я вже деякі слова знаю, мені їх один перехожий чоловік сказав перед своєю смертю в лікарні. Ходять, голубе, по світу безпритульні люди й збирають, весь час збирають ці таємні слова! Коли зберуть — це стане всім відомо...

— Чому?

Він недовіжливо оглянув мене з ніг до голови й сказав сердито:

— Ну, чому! Сам знаєш...

— Слово честі — не знаю нічого!

— Добре,— пробурчав він, пішовши геть,— прикидайся...

...А одного разу вранці до мене прибіг радісно схвилюваний Артем і, захлинаючись словами, виголосив:

— Грохало! А я от сам пісню склав, справді ж бо!

— Ну?

— От — їй-право! Уві сні, мабуть, приснилося, — прокинувся, а вона в голові й крутиться, наче — колесо! Ти — послухай-но!

Увесь якось потягнувшись догори, він випростався, промовляючи напівголоса й співуче:

От — сідає сонце за ріку —
Скоро сонечко зовсім потоне.
От пастух череду гонить,
А... в селі...

— Як це?

Безпорадно глянувши на стелю, він пополотнів і довго мовчав, закусивши губу, кліпаючи зляканими очима. Потім вузькі його плечі опустилися, він зніяковіло махнув рукою:

— Забув, тьфу ти, господи! Розсипалося!..

І — заплакав, бідолаха, — з його великих очей рясно покотились сльози, сухеньке, грубе обличчя зморщилося, розгублено обмацуючи груди коло серця, він говорив голосом винуватого:

— От тобі й раз... А як же чудово було... аж серце зайшлося... Ех ти... Може, думаєш — брешу?

Відійшовши у куток, пригнічено схиливши голову, довго стовбичив там, похитуючи плечима, вигнувши спину, і, нарешті, тихо пішов до роботи. Цілий день він був неуважний і злий, увечері — неподобно напився, ліз на всіх з кулаками і кричав:

— Де Яшка-а? Братік мій — куди подівся? Будьте ви тричі прокляті...

Його хотіли побити, але Циган заступився, і ми, міцно обмотавши п'яного мішками, зв'язавши його вірвочкою, покладали спати Артема.

А пісню, складену вві сні, він так уже й не згадав...

Кімната хазяїна відокремлювалась від хлібопекарні тонкою, обклеєною папером перегородкою, і часто бувало, що коли, захопившись, я говорив голосніше, — хазяїн стукав у перегородку кулаком, лякаючи тарганів і нас. Мої товариші тихенько виходили спати, клапті паперу на стіні шаруділи від біганини тарганів, я лишався сам.

Але траплялося, що хазяїн раптом безшумно, як темна хмара, випливав з дверей, раптово з'являвся серед нас і говорив уїдлигим голосом:

— До півночі гуляєте, чорти, а вранці продрихаєте бог зна до якої пори.

Це стосувалося Пашки з товаришами, а на мене він бурчав:

— Ти, псалтирнику, завів цю нічну моду, ти все! Гляди, нассуться вони розуму з книжок твоїх та тобі ж першому ребра й розвернуть...

Але все це говорилося байдуже і — більше для порядку, ніж з бажання розігнати нас; він важко сідав на підлогу поруч нас, милостиво дозволяючи:

— Ну, читай, читай! І я послухаю, може, розумніший буду... Павлику, — налий-но мені чаю!

Циган жартував:

— Ми тебе, Василю Семеновичу, чайком напоїмо, а ти нас — горілочкою!

Хазяїн мовчки показував йому тупу, м'яку дулю.

Але іноді, вийшовши до нас, він об'являв якимсь особливим жалісним голосом:

— Не слиться, хлоп'ята... Миші прокляті шкребуть, на вулиці сніг рипить, — студентики вештаються, до магазину — дівки заходять часто, це вони — грітися, курви! Купить плюшку за три копійки, а самій тільки б довше в теплому простояти...

І починається хазяїнська філософія.

— Так і всі: не дати, аби взяти! Теж і ви — замість попрацювати більше та чистіше, у вас одна думка, швидше до шабашу та до гульні...

Пашка, як голова майстерні, ображався і починав даремну суперечку:

— Ще тобі мало, Василю Семеновичу! І так уже женом роботу, як чорти в пеклі! Либонь, коли сам робітником був...

Таких нагадувань хазяїн не любив: стуливши губи, він з хвилину слухав пекаря мовчки, строго оглядаючи його зеленим оком, потім роззявляв жаб'ячий рот і тонким голосом повчав:

— Що було — за водою пішло, чому та як, знає всяк. А тут я — хазяїн і можу говорити все, тобі ж закон велить слухатись мене — зрозумів? Читай, Грохало!

Одного разу я прочитав «Братів-розбійників»,— це дуже сподобалося всім, і навіть хазяїн сказав, задумливо хитаючи головою:

— Це могло трапитися... чому ні? Могло. З людиною все може бути... все!

Циган, нахмурившись, крутив цигарку між пальців і люто дув на неї, Артюшка, непевно усміхаючись, згадував окремі рядки:

Нас було двоє: брат і я...
Жилося нам дітьми невітно...

А Шатунов, дивлячись у підпіччя і не піднімаючи голови, буркнув:

— Я знаю вірш кращий...

— Ну,— розкажи,— запропонував хазяїн, насмішкувато оглядаючи його довгоруке, незграбне тіло. Осип зніяковів так, що в нього навіть шия почервоніла і заворушилися вуха.

— Здається,— забув я...

— Не ламайся,— сердито крикнув Циган.— Тягнули тебе за язик?

Артюшка підохочував Осипа:

--- Кращий? Ану, ахни! Мішок...

Шатунов безпорадно і винувато глянув на мене, на хазяїна й зітхнув.

-- Що ж... Слухайте!

Як і раніше, дивлячись у підпіччя, звідки виглядали поламані хлібні форми, дрова, лико мітелки,— як непережована їжа з чорної, стомлено відкритої пащі,— він глухо заговорив:

Ой, у куцах, понад Волгою-рікою
Молодого та розбійника смертний час настиг.
Як притис він руки до пораних грудей,—
Став навколішки — богу молитись
Господи! Прийми ти злую душеньку мою,
Злую, окаянную, невільничу!
Було б мені, молодому, та в монахи йти,—
А зробився, парубок, розбійником!

Він говорив співуче і ховав лице, дедалі крутіше вигинаючи спину, тримаючи себе рукою за пальці ноги і чомусь сіпаючи її догори. Здавалося — він чаклує, замовляє кров.

Жив для молодечтва я, не для хвастоців,—
Жив я, свою душу випробовував,
Силу марнував, та все душеньку питаю:
Що в тебе, душе, богом вкладено,
Що тобі, душе, дано доброго
Від пресвятої богородиці?
Яке сім'я в душеньку посіяно
Деймонською силою нечистою.

— Дурень ти, Осько,— раптом струснувши плечима, промовив хазяїн злим, високим голосом,— і вірш твій дурний, і нічим він на книжний не схожий,— збрехав ти! Тюхтій...

— Чекай, Василю Семеновичу,— грубувато заступився Циган,— дай йому скінчити!

Але хазяїн схвильовано продовжував:

— Все це — підлота! Теж мені: душенька, душа... нашкодив, злякався та й заголосив: господи, господи! А чого — господи? Сам — нагрішив, сам і відповідай...

Він навмисне — як здалося мені — позіхнув і хрипко додав:

— Душа, душа, та не варта ні гроша!

По шибках вікна кошлатими лапами човгала завірюха,— хазяїн, зморщившись, глянув на вікно, нудно й ліниво вимовляючи:

— По-моєму — про душу той базікає, в кого розуму і стілець немає! Йому кажуть: отак роби! А він: душа не дозволяє, чи там — совість... Це все одно — совість або душа, тільки б від діла відкрутитися! Той вірить, що йому все заборонено,— у монахи йде, а той — бачить, що все можна,— розбишакує! Це дві людини, а не одна! І нічого їх плутати. А що має бути, те буде... треба зробити — то й совість у підпіччя сховається, і душа до сусідів піде.

Він важко звівся на ноги і, ні на кого не дивлячись, пішов у свою кімнату.

— Лягали б спати... Сидять, мудрують. Туди ж... душа!.. Богу молитися — дуже просто, та й розбишакувати — великий труд, ні,— ви, сволото, попрацюйте! Ага?

Коли він зник за дверима, з грукотом зачинивши їх,— Циган попросив Шатунова, штовхнувши його:

— Ну, говори!

Осип підвів голову, оглянув усіх і тихо сказав:

— Бреше він.

— Хто — хазяїн?

— Він. Є в нього душа, і неспокійно їй. Я — знаю!

— Це діло не наше... Ти собі своє розповідай!

Осип здригнувся, виліз із приямка і, струсонувши великою своєю головою, не поспішаючи пішов геть.

— Забув я...

— Бреши!

— Справді. Спати піду.

— Ех ти... Ти — згадай!

— Ні, спати треба...

Розпливаючись у п'ятьмі, Осип тихо мовив:

— І погане наше життя, братці...

— Невже? — буркотливо відгукнувся Артем. — А ми й не знали, — спасибі, що сказав!

Акуратно скручуючи цигарку, Циган, глянувши вслід Осипові, шепнув:

— Слабий на голову хлопець...

Завивала й стогнала лютнева хуртовина, стукала в вікна, зловісно гуділа в комині; морок пекарні ледь-ледь освітлений маленькою лампою, тихо коливався, звідкись текли струмені холоду, міцно огортаючи ноги; я місив тісто, а хазяїн, присівши на мішок муки коло скрині, говорив:

— Поки ти молодий — думай про все, що є; поки не прилип до одного якого діла — міркуй про всі діла, — чи нема чого саме для твоєї сили-охоти... Міркуй не поспішаючи...

Сидів він широко розставивши коліна, і на одному тримав графин квасу, на другому — склянку, до половини налиту рудою рідиною. Я з досадою поглядав на його безформне обличчя, схилене до чорної, як земля, підлоги, і думав:

«Почастував би ти мене квасом...»

Він підвів голову, прислухався до стогону за вікном і спитав, знизивши голос:

— Ти — сирота?

— Ви вже питали про це...

— Який у тебе голос грубий, — зітхнувши і хитаючи головою, зауважив він. — І голос і самі слова...

Я, кінчивши роботу, чистив руки, обдираючи присохле тісто; він випив квас, прицмокуючи, налив повну склянку і подав мені:

— Пий!

— Спасибі.

— Егеж. От — пий. Я, брат, зразу бачу, хто вміє працювати, такому я завжди охочий уважити. Приміром — Пашка: фальшивий мужик, злодій, а я його — поважаю, — він роботу любить, кращого як він немає в місті пекаря! Хто роботу любить — тому треба виявляти всіляку увагу у житті, а після смерті — шану. Обов'язково!

Закривши скриню, я пішов топити піч, — хазяїн, кречнувши, підвівся і безшумно, сірим клубком покотився за мною, говорячи:

— Хто робить потрібне діло — тому багато можна пробачити... Погане його — з ним і подохне, а хороше — залишиться...

Спустивши ноги в пряминок, він важко гепнувся на підлогу, поставив графин поруч себе й нахилився, заглядаючи в піч.

— Дров мало покладено, дивись!

— Вистачить — сухі і половина березових...

— Мм-а? Угу...

Тоненько засміявшись, він ударив мене по плечу:

— От, — ти все береш до уваги, це я добре помічаю! Це — багато! Все треба берегти — і дрова, і борошно...

— А людину?

— Дійдемо і до людини. Ти слухай мене, я поганого не навчу.

І, погладжуючи себе по грудях, так само опуклих і гладких, як його живіт, він сказав:

— Я, зсередини, хороша людина, — сердечна. Тобі цього, через молоду твою дурість, ще не зрозуміти, але час уже знати, — людина... це, голубе, не гудзик солдатський, він блищить по-різному... Чого кривишся?

— Та — ось: мені спати треба, а ви заважаєте, слухати вас цікаво...

— А коли цікаво, — не спи! Хазяїном будеш — виспишся...

Зітхнувши, він додав:

— Ні, хазяїном тобі не бути; ніколи ти ніякого діла не влаштуєш... Надто ти словесний... зійдеш, витратишся на слова, і рознесе тебе вітром марно... нікому без користі...

Він раптом багатослівно, з присвистом вилаявся дуже

поганими словами. Лице його здригнулося, як вівсяний кисіль від несподіваного поштовху, і по всьому тілу пройшла судорога гніву; шия й лице налилися кров'ю, око дико витріщилося. Василь Семенович, хазяїн, заскавучав тихо й чудно, наче наслідуючи виття завірюхи за вікном, де ніби вся земля скривджено плакала:

— Гай-гай, коли б мені — людей хороших, міцних би людей! Показав би я діло — на всю губернію, на всю Волгу... Так, — нема ж народу! Усі — п'яні від злиднів і слабкості своєї... А управителі ці, чиновнички...

Він совав до мене кулаки коротких фук, розчепірював пальці й, хапаючи ними повітря, наче за чуба ловив когось, струшував, рвав і все говорив, жадібно присвистуючи, бризкаючи слиною:

— Змолоду, змолоду треба дивитися, до чого людина має охоту, — а не гнати всіх без розбору у всяке діло. Тому й виходить: сьогодні — купець, завтра — жебрак; сьогодні — пекар, а за тиждень, гляди, дрова пиляти пішов... Училища відкрили й усіх заганяють силою — учися! І стрижуть, як овець, усіх одними ножицями... А треба допомогти кожному, щоб він знайшов свою пристрась — свою!

Схопивши мене за руку, він притяг до себе, продовжуючи сердитим, шиплячим голосом:

— Ти ось про що думай-говори, що всіх примушують жити проти волі, не по своїх достатках, а як начальство розпорядиться... Розпоряджатися — хто може? Хто діло робить, — я можу розпоряджатися, я бачу, кому де бути!

І, відштовхнувши мене, він безнадійно махнув рукою: — А так, з чиновниками, під чужою рукою, — нічого не буде, ніякого діла. Кинути все і — бігти в ліс. Бігти! Хитаючи своїм круглим тілом, він тихо протягнув:

— Ніяких нема людей, все виконавці! Иди! Іде. Стій! Стоїть. Наче рекрути. І бешкетування — рекрутське. І все — нікуди, ні до чого... Дивиться либонь бог з небесі на цю нашу метушню і думає: а, ну вас, дурні... нікчемний народ...

— Себе ж ви за нікчемного не вважаєте?

Він, все похитуючись, відповів не зразу.

— Себе ж, себе ж... Не з усякої іскри пожежа може бути, інша і так, дарма згорить. Себе ж... Мені — всього сорок і один, а я скоро помру від пияцтва, а пияцтво —

від занепокоєння життя, а занепокоєння... хіба я для такого діла?.. Я — для діла на десять тисяч чоловіків! Я можу так орудувати — губернатори ахнуть!

Він хвостовито поблискав зеленим оком, а сіре дивилося на вогонь сумно; потім він широко розвів руки:

— Що це для мене? Мишоловка. Дай мені п'ятьох тямущих та чесних, — ну, хоч не чесних, а просто розумних злодіїв! — я тобі покажу це.. Роботу! Величезне діло, на диво всім і на користь...

Стомлений, він ліг, розпластався на брудній підлозі і засопів, а ноги його висіли у приямку, червоні у відблисках веселого вогню.

— Баби, теж, — раптом пробурчав він.

— Що — баби?

Подивившись з хвилинку на стелю, хазяїн підвівся й сів, журливо кажучи:

— Коли б жінка розуміла, як без неї не можна жити, — яка вона насправді велика... ну, цього вони не розуміють! Виходить — сам чоловік... Вовче життя! Зима й темна ніч. Ліс та сніг. Вівцю розірвав — ситий, а — нудно! Сидить і виє...

Він здригнувся, квапливо заглянув до печі, строго — на мене й відразу суворо, по-хазяйському забурчав:

— Загрібай жар, чого дивишся? Розвісив вуха...

Важко виліз із приямка, зупинився, почухуючи бік, довго дивився у вікно. За шибками миготіло, стогнучи, біле. На стіні тихо шипів і потріскував жовтий вогник лампи, закопчене скло майже цілком ховало його.

— О, господи, господи, — пробурмотів хазяїн, пішов кудись у крендельну, важко човгаючи валяними туфлями, і зник у чорній дірі арки, а я, провівши його, став саджати хліб у піч; посадив і задрімав.

— Дивись, не проспи, — пролунав над головою знайомий голос.

Хазяїн стояв, заклавши руки за спину, обличчя його було мокре, сорочка вогка.

— Снігу намело — гори, весь двір закидало...

Він широко розтягнув губи й кілька секунд дивився на мене, кривляючись, потім поволі вимовив:

— От, одного разу, піде отак сніг тиждень, місяць, цілу зиму, літо, і — тоді задихнуться всі на землі... Тут уже ніякі лопати не допоможуть... Так. І — добре б! Зразу всім дурням — край...

Перевалюючись з боку на бік, наче зрушена двопудова гиря, він, сірий, відкотився до стіни і вліз у неї, шез...

Кожного дня — на світанку — я повинен був тягти до одного з відділів магазину корзину свіжих булок, і всі три наложниці хазяїна були знайомі мені.

Одна — молоденька швачка, кучерява, пишна, туго обтягнута скромним сірим платтям; її порожні, водянисті очі дивилися на все стомлено, на білому обличчі лежало щось гірке, вдовине. Навіть і позаочі вона говорила про хазяїна боязко, притишеним голосом, величаючи його на ім'я й по батькові, а товар приймала з якоюсь смішною метушливістю, ніби крадений.

— Ох,— булочки, плюшечки, любочки,—говорила вона паточним голосом...

Друга — висока, акуратна жінка, років тридцяти; обличчя в неї сите, благочестиве, гострі очки покірно опущені, голос теж покірно спокійний. Приймаючи товар, вона намагалася обдурити мене, і я був певний, що — рано чи пізно — ця жінка неминуче одягне на своє струнке й, мабуть, холодне тіло смугасте вбрання арештантки, сірий тюремний халат, а голову пов'яже білою хусточкою.

Обидві викликали у мене непереможну антипатію, і я завжди старався носити крам до третьої; до її відділу було далі, і мені охоче уступали приємність відвідувати цю чудну дівчину.

Називалася вона Софія Плахіна, була вона гладка, червоношока й вся якась збірна — ніби її нашвидку зіпили з різних, не припасованих одна до одної частин.

На голові в неї — сніп хвилястого волосся, синьочорного, як у єврейки, і завжди воно причесане погано; поміж спухлих червоних щік — чужий горбатий ніс, а очі — незвичайні: у великих і кришталево-прозорих білках чудно плавають темнокарі зіниці і світяться по-дитячому весело. Рот у неї теж дитячий — маленький і пухлий, а товсте, жирне підборіддя упирається в могутні, потворно підняті груди ожирілої жінки. Неохайна, завжди розтріпана й замурзана, з одірваними гудзиками на кофті, в туфлях на босу ногу, вона справляла враження тридцятилітньої, а років їй було:

— Усьнадцять,— як говорила вона каліченою мовою. Сирота, вона була привезена з Баронська, хазяїн зна-

йшов її в публічному домі, куди вона потрапила, за її словами:

— Так! Матінка, яка родила мене,— померла, а татко оженився з німкенюю й теж помер, а німкеня вийшла заміж за німця — от у мене ще й татко і матінка, а обоє — не мої! І обоє вони п'яні, а мені вже тринадцять років, і німець став чіплятися, бо я завжди була товста. Вони мене дуже лупцювали по потилиці й по спині. Потім він жив зі мною, і трапилася дитина, тоді всі полякалися й стали розбігатися з дому, все провалилося, і дім продали за борги, а я поїхала з одною дамою на пароплаві сюди робити викидень, а потім видужала й мене віддали до будинку розпусти. Таке все свинство... Добре було тільки їхати на пароплаві...

Це вона розповіла мені, коли ми вже заприятелювали, а приятелювання виникло у нас дуже дивно.

Мені не подобалось її неправильне обличчя, калічена мова, лінійні рухи й шумне, настирливе базікання. Уже на другий раз, коли я приніс товар, вона об'явила, сміючись:

— Учора я прогнала хазяїна і морду надряпала йому — бачив?

Бачив,— на одній щоці — три рубці, на другій — два, але мені не хотілося розмовляти з нею, я промовчав.

— Ти — глухий? — спитала вона. — Німий?

Я не відповів. Тоді вона дмухнула в обличчя мені й сказала:

— Дурний!

На тому й скінчили цього разу. А другого дня, коли я, сидячи навпочіпки, складав до корзини непроданий, засохлий, що взявся волохатою цвіллю товар — вона навалилась на спину мені, міцно обняла за шию м'якими короткими руками й кричить:

— Неси мене!

Я розсердився, попросив її залишити мене, але вона, все тяжче навалюючись, підганяла:

— Ну-у, неси-и...

— Залиште, а то я вас перекину через голову...

— Ні,— переконано сказала вона,— цього не можна, я — дама! Треба робити, як хоче дама,— ну-у!

Від її жирного волосся задушливо пахло помадою, і вся вона була просякнена якимсь важким масляним запахом, наче стара друкарська машина.

Я перекинув її через себе так, що вона вдарилася об

стіну ступнями ніг і тихенько, по-дитячому ображено заплакала, охкаючи.

Мені стало і жаль її і соромно перед нею. Сидячи на підлозі, спиною до мене, вона хиталася, прикриваючи розкиданими спідницями білі, шліфовані ноги, і було в наготі її щось зворушливо безпорадне — особливо в тому, як вона ворушила пальцями босих маленьких ніг,— туфлі злетіли з них.

— Я ж казав вам,— зніяковіло бурмотів я, підводячи її, а вона, скривившись, охала:

— Ой, ой... хлопчисько...

І раптом, пристукуючи ногами по підлозі, незлісно зареготалася, скрикнула:

— Геть до биків, вовків,— геть!

Я швидше вийшов на вулицю, дуже зніяковілий, нещадно лаючи себе. Над дахами будинків танули сірі залишки зимової ночі, туманний ранок входив у місто, але жовті вогні ліхтарів ще не погасли, оберігаючи тишу.

— Слухай,— відчинивши двері на вулицю, гукнула дівчина вслід мені,— ти не бійся, я хазяїнові нічого не скажу!..

Днів через два знову довелося мені нести до неї товар,— вона зустріла мене весело всміхаючись, але раптом замислилась і запитала:

— Ти вмієш читать?

І, діставши з ящика конторки красивий бумажник, знайшла в ньому й подала шматок паперу:

— Прочитай!

Я прочитав написані чітким почерком два перші рядки вірша:

Папаша мій, відомий казнокрад,
Украв не менш як тисяч п'ятдесят.

— Ах, яка падлюка! — скрикнула вона, вирвавши папірець з рук у мене, потім поквалливо й обурено почала говорити:

— Це написав мені негідний дурник, теж хлопчисько, тільки студент. Я дуже люблю — студенти, вони — як військові офіцери, а він коло мене упадає. Це він про батька так! Батько у нього поважний, сива борода, з хрестом на грудях і гуляє з собакою. Ой, я дуже не люблю, коли старик із собакою,— хіба нема нікого більше? А син — лає його: злодій! І от — написав навіть!

— Та вас це чому обходить?

— О! — сказала вона, злякано округливши очі.— Хіба можна ляяти батька? Сам ходить пити чай до розпутної дівки...

— Це — до кого ж?

— До мене ж! — здивовано і з досадою вигукнула вона.— От безтолковий!

У мене з нею склалися чудні відносини якоїсь особливої й, сказати б, словесної близькості: ми говорили про все, але, здається, нічого не розуміли одне в одному. Часом вона дуже серйозно і докладно розповідала мені такі жіночі і дівочі історії, що я, мимоволі опускаючи очі, міркував:

«Що вона — за жінку мене вважає, чи що?»

Це було невірною; з того часу, як ми заприятелювали, вона вже не виходила до мене нечупарою, — кофта застебнута, дірки під пахвою зашиті, і навіть — чулки на ногах; вийде і, лагідно усміхаючись, повідомляє:

— А в мене вже самовар готовий!

Пили чай за шафами, де у неї стояло вузьке ліжко, два стільці, стіл і старий, смішно надутий комод, в якому не засовувався нижній ящик, — об ріг цього ящика Софія раз у раз ударялася то однією, то другою ногою і завжди, стукнувши рукою по кришці, підібгавши ногу, морщилась, лаючись:

— Пузатий дурень! Зовсім як Семенов, — гладкий, злий і дурний!

— Хіба хазяїн — дурний?

Вона здивовано підводила плечі, — великі вуха її теж ворушилися, підводячись.

— Звичайно!

— Чому?

— А тому. Видно.

— Ну, а все ж таки — чому?

Не вміючи відповісти, вона сердилася:

— Все-таки, все-таки!.. І все-таки — дурень... весь — дурень!

Але одного разу вона, майже обурено, пояснила мені:

— Ти думаєш — він живе зо мною? Це було тільки двічі, ще у публічному домі, а тут — не буває. Я раніше навіть на коліна до нього сідала, а він — лоскоче і каже: «Злізь!» Він з тими живе з двома, а я й не знаю, навіщо я йому? З відділу цього прибутку немає, торгу-

вати я не вмю, не люблю. Навіщо це все? Я питаю, а він верещить: «Не твоя справа!» Такі дурниці скрізь...

Хитаючи головою, вона заплющує очі, й обличчя її стає тупим, як у мертвої.

— А ти знаєш тих двох?

— Авжеж. Він, коли пиячить, привозить до мене то одну, то другу й кричить, як божевільний: «Бий її по морді!». Молоденьку я не чіпала, її — жалко, вона завжди тремтить; а ту, панію, одного разу вдарила, теж п'яна була і — вдарила її. Я її — не люблю. А потім мені стало недобре, так я йому пику подряпала...

Замислившись, вона вся якось підтягнулася і сказала тихо:

— Його — не жалко, свиню, а — так якось... Багатий... Краще б став злиднем, хворим. Я йому кажу: «Як оце ти живеш, дурню? Таж треба якось гарно жити... Ну, одружився б з хорошою, дітки підуть...»

— Таж він жонатий...

Знизавши плечима, Софія простодушно сказала:

— Отруїв же він когось... і жінку хай отруїть... стара якась! Просто він — божевільний... І нічого не хоче...

Я намагався довести, що труїти людей — не слід, але вона спокійно зауважила:

— Таж труять...

На підвіконні у неї стояв бальзамін в цвіту, — одного разу вона хвастливо спитала:

— Гарно розсвів?

— Нічого. Тільки треба говорити — розсвів.

Вона заперечливо хитнула головою.

— Ні, це не підходить: цвіт — на ситцю, а розсвів, світ — це від бога, від сонечка. Одне — цвіт, а інше — світ... Я знаю, як говорити: рожевий, голубий, бузковий — це цвіт...

...Дедалі важче ставало з цими ніби й не складними, а насправді дивно й жахливо заплутаними людьми. Дійсність оберталася на тяжкий сон і марення, а те, про що говорилося в книжках, палало все яскравіше, красивіше, і відходило все далі, далі, як зимові зірки.

Одного разу хазяїн, дивлячись прямо в лице мені зеленим оком, тьмяним на цей раз, наче окисла мідь, спитав похмуро:

— Ти, чути, там у відділі чай попиваєш?

— П'ю.

— То ж бо й воно — п'ю! Гляди...

Сів поруч, важко штовхнувши мене, і з почуттям, близьким до захвату, заговорив, жмурачись, як кіт, цмокаючи й обсмоктуючи слова:

— Хороша дівка, га? Це — я тобі скажу... не нашого бога бісєня! Що вона мені говорить... ніякий піп, ніхто не скаже мені отак! Та-ак. Страхаю я її — для спроби: «От я тебе, дурєпо, поб'ю й вижену!» Нічогісінько не боїться... Любить правду сказати, любить, шельма...

— А навіщо вам правда?

— Без правди — нудно, — сказав він на диво просто.

Потім, зітхнувши, уколів мене гострим, неприязним поглядом і буркотливо — наче я його образив чимось — продовжував:

— Ти вважаєш, що життя — веселе?..

— Де вже там! Особливо — коло вас...

— Коло вас! — передражнив він і довго мовчав, розкисаючи: щоки одвисли, як у старого цепного пса в гарячий день, вуха обвисли, і нижня губа, теж одвисла ганчіркою. Вогонь відбивався на його зубах, і вони здавалися червонуватими.

— Це дурням життя веселе, а розумному... розумний горілку п'є, розумний бешкетує... він — з цілим життям сперечається... От я — іншим разом — лежу-лежу вночі та й пожалкую: хоч би воша вкусила! Коли я робітником був — любила воша мене... це на гроші, завжди! А став чисто жити — відійшла... Все відходить геть. Лишається найдешевше — баби... найбільш нав'язливе, трудне...

— Ви у них правди шукаєте?

Він сердито вигукнув:

— А ти думаєш — вони менше ніж ти знають діло? Вони? Он — Кузін: він бога боїться і правду любить донести... думає, я її купуватиму в нього. Я й сам люблю гнилятину продати по добрій ціні, — ось маєш!

Хазяїн показав вогню в печі дулю.

— Єгорка — бовдур. Дурний, як гиря. Ти — теж: каркаєш — кра, кра, правда, а сам націляєшся на шию сісти. Тобі треба, щоб усі жили за твоєю указкою, а я цього не хочу! Мене сам господь без уваги лишив, —

живи, мовляв, Василь Семенов, як хоч, а я тобі не укажчик... іди ти до всіх чортів!

Його рожево-жовте лице, облизане вогнем, лисніло й потіло, очі зупинилися, поснули, і язик повертався важко:

— А Совка мені прямо каже: «Погано живеш!» — «Погано?» — «Авжеж: ні вовк, ні свиня...» — «А — як треба жити, дурко?» — «Не знаю, каже, сам догадайся! Ти — розумний, ти даремно прикидаєшся, можеш догадатися...» Оце — правда. Не так — правда, не знаю як — правда!.. А ви...

Матірно вилаявшись, він почав говорити жвавніше:

— Я її називаю — Сова. Удень вона зовсім сліпа дурепа... а втім, і вночі вона теж дурна... тільки вночі у неї... смілість є...

Він засміявся тихенько, — в цьому сміхові мені почулася пестливість, з якою він говорив свиням: «Затворнички мої, шельмочки...»

— Тримаю трьох, — продовжував він, — одна для плотської втіхи — Надька кучерява. Розпутна — без міри! Начебто всього боїться, а нічого не боїться, — нема в ній ні страху, ні совісті, сама жадність. П'явка. Святого зіб'є з пантелику. Курочкіна у мене — для розуму. Її інакше й назвати не можна, на імення вона — Глашка, Глафіра, а треба звати — Курочкіна... не личить інакше! Я її дражнити люблю: «Скільки, кажу, не молися та лампадок не засвічуй, а чорти на тебе чекають!» Боїться вона чортів, смерті боїться! Промишляє обережно фальшивими грішми — недавно здала мені трояка сліпого, а ще раніше — п'ятірку. «Звідки?» Каже — підсунули. Бреше — просто вона у ватазі якийсь за здавачку, міняйлом працює, за процент. Розумна баба, хитра. Нудно з нею, якщо не розворушити її... ну, тоді вона так розходиться, що й мені буває страшно вато... Вона — людину задушити може. Подушкою. Обов'язково — подушкою! А, задушивши, помолиться: «Господи, прости, помилуй!» Це — вірно!

Чимсь уїдливо дражливим віяло від усєї його потворної постаті, щедро освітленої вогнем, що лизав її дедалі жвавніше і гарячіше. Він крутився від жару, пітнів, і навколо нього поширювалися душні, масні запахи, наче з помийної ями в гарячий день. Хотілося круто обляяти його, ударить, розгнівити цю людину, щоб вона загово-

рила інакше, але в той же час він примушував уважно слухати саме оді терпкі, пряні слова,— вони сочилися безсоромністю, але була в них туга за чимсь...

— Усі брешуть: дурні — з дурості, розумні — з хитрості, а Совка говорить правду... вона її говорить... не на користь собі... і не для душі... яка там душа? Просто — хоче і говорить. Чував я — студенти правду люблять... ходив по трактирах, де вони пиячать... нічого нема, брехня це... просто — п'яниці — п'ють... так...

Він бурмотів, уже не звертаючи уваги на мене, наче забув, що я сиджу поруч нього:

— Іншому чоловікові правда... наче він у панію закохався, що найвишого походження... тільки раз її й бачив, а закохався на все життя... і ніяк її не досягти... наче уві сні привиділося...

Було важко зрозуміти: п'яний хазяїн чи тверезий, але — хворий? Він важко ворухив язиком і губами, наче не міг розімати жорсткі слова, що сам надумав. Цього разу він був особливо неприємний, і, крізь дрімоту дивлячись у піч, я кинув слухати його муркотливий голос.

Дрова були сирі, горіли важко, шипіли й випускали кипучу слину, густий, сизий дим. Жовто-червоний вогонь трепетно обіймав товсті плахи і лютував, зміїними язяками лизав цеглу низького склепіння, вигинаючись, тягнувся в комин, а дим гасив його,— такий густий, тяжкий дим...

— Грохало!

— Що?

— Знаєш, чим ти мене здивував?

— Казали вже.

— Так...

Він помовчав і по-жебрацькому затягнув:

— Я-аке ж тобі діло, що я простуджуся, помру! Це ти... не подумавши сказав, жартуючи!

— Ішли б ви спати...

Він захихикав, похитуючи головою, і так само плачуще вимовив:

— Я йому добра хочу, а він мене — жене...

Вперше чув я з його уст слово — добро, мені захотілося перевірити щирість настрою хазяїна, і я запропонував:

— Ви б от Яшці добра побажали.

Хазяїн замовк, важко піднявши плечі.

Днів за два перед цією розмовою в крендельну по-

вернувся Бубонець, гладко обстрижений, чистенький, весь прозорий, як його очі, що в лікарні стали ще ясніші. Рябе личко схудло, ніс задерся ще вище, хлопчик мрійно посміхався і ходив по майстернях якимись особливими кроками, наче от-от зіскочить з землі. Боявся забруднити нову сорочку і, видно, конфузячись своїх чистих рук, все ховав їх у кишені штанів з чортової шкіри — теж нових.

— Хто це тебе женихом таким одягнув? — запитували крендельники.

— Іюлія Іванна,— кволим, милим голосом відповідав він, зупиняючись там, де захопило його запитання, виймав з кишені ліву руку й, помахуючи нею, розповідав:

— Доктолиха, полковникова дочка; батькові її тулки ногу відлубали, аж по коліно, бачив я і його, так він — лисий зовсім і до всього каже — дулниці.

І захоплено скрикував:

— Ну та й гално, хлопці, у лікальні, ой-ой! Чисто-та-а!

— А що в тебе у правій руці?

— Нічого! — злякано округляючи очі, відповів він.

— Не бреш! Показуй!

Він сконфузився, скривився весь, засунув руку ще глибше в кишеню й опустив плече, це зацікавило хлопців, і вони вирішили обшукати його: схопили, зім'яли й витягли з кишені новенький двогривеник та фініфтяний маленький образок — богородиця з дитям. Монету зразу ж віддали Якову, а образ пішов по руках, — спочатку хлопчик, напружено посміхаючись, все простягав за ним маленьку ручку, потім насупився, зів'яв, а коли солдат Милов простягнув йому образок, — Яшутка недбало впхнув його в кишеню й кудись зник. Після вечері він прийшов до мене похмурий, зім'ятий, вже забруднений тістом, обсипаний борошном, але — не схожий на колишнього веселуна.

— Ну, покажи мені подарунок!

Він відвів набік сині очі:

— Нема його у мене...

— А де?

— Загубив...

— Та ну?

Яків зітхнув.

— Як же це?

— Кинув я його,— тихо сказав він.

Я не повірив, але він, помітивши це, перехрестився, говорячи:

— От — їй-богу! Я тобі не зблешу. У пічку кинув... він закипів-закипів, як смола, і — зголів!

Хлопчик раптом схлипнув і ткнувся головою в бік мені, скаржачись крізь сльози:

— Сволота... хапають всі, теж... Солдат її пальцем дльпав... відколупав з боку шматочок... чолт поганий. Іюлія Іванна дала мені його, так — поцілувала пелше... і мене... «От тобі, каже,— на! Це... тобі... годиться...»

Він так розридався, що я довго не міг заспокоїти його, а не хотілося, щоб крендельники бачили ці сльози й зрозуміли образливе їх значення...

— А що — Яшка? — несподівано спитав хазяїн.

— Кволий він дуже й для крендельної не годиться. Ви б от — у хлопчики його, до магазина.

Хазяїн подумав, поплямкав губами і байдуже сказав:

— Якщо кволий — до магазина не підійде. Холодно там, застудиться... та й Гарасько заб'є. Його треба до Совки у відділ... нечупара вона, пил у неї, брудно, от і нехай він там попорядкує... Не тяжко...

Заглянувши в піч на золоту купу жару, він став вилазити з приямка:

— Загібай жар, пора!

Я засунув у піч довгу кочергу, а зверху на голову мені упали ліниво й скучно вимовлені хазяїнові слова:

— Дурнуватий ти чоловік! Навколо тебе щастя ходить, а ти... ех, чорти, чорти!.. Куди вас?

У брудні вулиці, прикриті густими тінями старих, обдертих будинків, обережно, наче боячись забруднитися, заглядало безрешетеве сонце; ми, з ранку до вечора замкнені в похмурому підвалі міського центру, почували наближення весни по вогкості, що більшала з кожним днем.

У крайнє вікно майстерні після полудня хвилин на двадцять заглядає сонячний промінь, скло, райдужне від старості, стає красивим і веселим. Крізь відкриту квартиру чутно, як вищить залізо полозків, потрапляючи на оголений камінь мостової, і всі звуки вулиці стали ясніші, дзвінкіші.

У крендельній безперервно співають пісень, але в них

немає зимової одностайності, хоровий спів не налагоджується, кожний, хто вміє, співає для себе, часто міняючи пісні, наче цього весняного дня йому важко знайти відповідну до душевного стану.

Так скоро зрадила мене ти,

— виводить Циган коло печі,— Ванок з напруженням підхоплює:

Навік згубила ти мене...

І, несподівано уриваючи пісню, говорить тим самим високим голосом, як співав:

— Ще днів десять — почнуть орати в нас.

Шатунов тільки що замісив тісто і без сорочки, лисніючи від поту, пов'язує розтріпане волосся стрічкою лика, дрімотно дивлячись у вікно.

Гуде тихенько його темний голос:

Бо-ожі прочани проходять повз нас,
На мене не глянуть, прочани мовчать...

Артюшка, сидячи в кутку, латає рвані мішки й, покашлюючи, наспівує дівочим голосом завчений вірш Сурикова:

Ти л-лежиш... в труні тесовій,
Дируг наш дорогий...
Д-до лиця... закривсь покровом...
Жовтий і худий...

— Тьфу,— плює в його бік Кузін.— Знайшов, дурень, слова для пісні... Чортенята, чи я вам не казав сто разів...

— Ех, матінко рідна! — урвавши пісню, збуджено гукає Циган.— Добре на землі буде скоро!

І горлає, притупуючи вмiлими ногами:

П'яна баба з шинку йде,
Здалеку всміхається,—
То ж моя любонька,
По ній побиваюся!..

Уланов підхоплює:

Марія Василівна
Підкорила всіх вона,—
Ій у квітні місяці
Просто — хоч вішаться!..

У різноголосих співах, уривчастому гомоні почувається могутній поклик весни, напружена дума про неї,

яка завжди викликає надію пожити запова. Безперервно звучить складна музика, ніби ці люди розучують нову хорову пісню,— до мене в пекарню лине збуджена злива строкатих звуків, і різних і єдиних в п'янкій чарівності своїй.

І, теж думаючи про весну, уявляючи її жінкою, що, не шкодуючи себе, полюбила все на землі, я гукаю Павлові:

Марія Василівна
Підкорила всіх вона!..

Шатунов відвернув від райдужного вікна широке своє обличчя й, заглушуючи відповідь Цигана, бурчить:

І дорога не легка оця-я,
І ця стежка не для грішника.

А з-за тонкої перегородки, крізь щілини в ній, з хазяїнової кімнати чути жебрацьке скиглення старухи хазяйки:

— Ва-ась, рідненький...

Другий тиждень хазяїн п'є,— запій захопив його і невідступно мене. Він допився вже до того, що не може говорити і тільки ричить, очі його витрішені, погасли й, мабуть, нічого не бачать — ходить він прямо, як сліпий. Весь опух, посинів, наче утопленик, вуха його вирости, настобурчилися, губа відвисла, і оголені зуби здаються зайвими на його і без них страшному лиці. Іноді він виходить з кімнати, переставляючи короткі ноги, поволі стукаючи об підлогу п'ятами дуже важко і твердо — іде просто на людину, відштовхуючи її набік моторошним поглядом незрячих очей. За ним, з графином горілки і склянкою в величезних лапах, суне так само мертвецьки п'яний Єгор,— рябе обличчя його все в червоних і жовтих плямах, тупі очі напівзакриті, а рот — роззявлений, наче людина опеклася і не може звести дух.

Не ворущачи губами, він бурмоче:

— Геть... хазяїн іде...

Їх супроводжує сіра хазяйка, голова у неї опущена, і очі, стікаючи слізьми, здається, от-от витечуть на піднос в її руках, обіллють солону рибу, гриби, закуску, розкидану на синіх тарілках.

У майстерні стає тихо, як у льоху, щось душевне, нічне наповнює її. Гострі, дражливі запахи поширюються услід за цією трійцею тихо божевільних людей; вони збуджують

страх і заздрість, і коли вони пройдуть за двері до сійней,—уса майстерня дві-три хвилини пригнічено мовчить.

Потім чути неголосні, обережні зауваження:

— Зіп'ється...

— Він? Ніколи в світі!

— Закусок яка сила, хлоп'ята!

— Запашні...

— Гине Василь Семенов...

— От порахувати б, скільки він вижлуктить!

— Ти б цього за місяць не подужав.

— Звідки ти знаєш? — скромно, але не без віри в себе, говорить солдат Милов.— Ти спробуй, напувай мене місяць!

— Згориш....

— Зате — в насолоді...

Кілька раз я виходив у сіни дивитися на хазяїна: перед розкислого двору навпроти сонця Єгор поставив догори дном стару гнилу скриню, схожу на труну; хазяїн, без шапки, сів посеред скрині, піднос із закусками ставили праворуч від нього, графин — зліва. Хазяйка обережно присідала на край скрині, Єгор стояв за спиною хазяїна, підтримуючи його під пахви і підпираючи в попереk коліньми, а він, відкинувшись назад усім своїм тілом, довго дивився в біде, виморожене небо.

— Їгор... дихаш?

— Дихаю...

— Всяке дихання хвалить господа? Всяке?

— Всяке...

— На-алий...

Хазяйка, метушливо, наче сполохана курка, тикала в руки чоловікові склянку горілки, він притискав склянку до рота й не кваплячись ссав, а вона похапцем хрестила себе дрібними хрестами і витягувала губи, наче для поцілунку,— це було жалібно й смішно.

Потім вона тихенько скигла:

— Єгорушко... таж помре він отак...

— Матінко... не терзайся... бе-ез волі божої — нічого не дозволено,— говорив Єгор, немов у маячнні.

А на дворі, відбиваючись у калюжах між камінням, блищить радісне весняне сонце.

Одного разу хазяїн, оглянувши небо й дахи, похитнувся вперед і, трохи не впавши обличчям на каміння, спитав:

— Чий день?

— Божий,— з натугою відповів Єгор, ледве встигнувши підхопити хазяїна, а Семенов, випроставши ногу, знову запитав:

— Чия нога?

— Ваша.

— Брешеш! Я — чий?

— Семенов...

— Брешеш!

— Божий.

— Ага-а!

Хазяїн підняв ногу і, тупнувши по калюжі, обляпав собі грязюкою і груди й лице.

— Єгорушко,— заскиглила старуха; погрожуючи пальцем, Єгор мовив:

— Матінко,— я супроти хазяїна не мо-ожу...

А хазяїн, кліпаючи очима і не стираючи грязюки з обличчя, питає:

— Єгор! Волос — не впаде?..

— Не може... без волі божої...

— Дай сюди...

Єгор схилив під руки йому свою велику скуйовджену голову, а хазяїн, вчепившись у кучеряві пасма козака, висмикнув з них кілька волосин, подивився на них проти сонця й простягнув руку до Єгора:

— Сховай... Щоб не впали...

Зчистивши обережно вирване волосся з товстих хазяїнових пальців, Єгор скачав його долонями в кульку і сховав до кишені барвистого жилета. Як завжди, обличчя його дерев'яне і очі мертві, тільки з обережних і все ж таки непевних рухів можна було зрозуміти, що він дуже п'яний.

— Бережи,— бурмотів хазяїн, помахуючи рукою.— За все — питається... за кожную волосину...

Мабуть, усе це вони вже не раз робили — було в їхніх рухах щось завчене. Хазяйка дивилася байдуже, тільки губи її, чорні й сухі, весь час ворушилися.

— Співай! — раптом заверещав хазяїн.

Єгор заломив шапку на потилицю, зробив страшне обличчя й, сівши щільно поруч хазяїна, засипів спитим басом:

Гей та донськії...

Хазяїн простягнув руку вперед, склавши пальці жменю, ніби милостиню просячи.

Гей та гребенські, ой та молодії козаки...

Хазяїн завив, закинувши голову, і його сліпе, дике лице рясно облилося слізьми, немов почало танути.

Під час одного з таких концертів Осип, що стояв у снігах поруч мене, спитав тихенько:

— Бачив?

— Ну?

Він дивився на мене і жалісно усміхався невиразною, тремтячою усмішкою,—за останній час він дуже схуд і монгольські очі його ніби вирости.

— Що тобі?

Осип навалився на мене і прошепотів на вухо мені:

— Багатий, га? Щастя? От тобі й щастя! Запам'ятай...

Поки хазяїн пив, Сашка гасав по майстернях, теж як захмелілий: очі неспокійно виблискують, руки теліпаються, як поламані, і над спитнілим чолом тремтять руді кучері. Усі в майстернях одверто говорять про Сашчині крадіжки і зустрічають його схвальними усмішками.

Кузін співуче вихваляє прикажчика солодкими словами:

— Ой, та і орел же в нас Лександр Петрович, ой, та й високо йому літати призначено...

Крадуть усі, кому зручно, і робиться це заіграшку,— все вкрадене негайно пропивається, всі три майстерні живуть у хмелю. Хлопчаки, бігаючи в шинок по горілку, напихають у пазуху кренделів і десь вимінують їх на леденці.

— А швидко ви отак розорите Семенова,— кажу я Циганові; він заперечливо хитає вродливою головою:

— Йому, голубе, кожний карбованець, обернувшись раз, тридцять шість копійок прибутку дає...

Він говорить це так, наче йому цілком точно відомий оборот хазяїнового капіталу.

Я — сміюся. Пашка незадоволено кривиться:

— Всього тобі шкода... як це ти можеш?

— Не те, що шкода, а погано розумію я плутанину цю...

— Плутанини й не можна зрозуміти, — вставляє Шатунов; вся майстерня уважно прислухається до розмови.

— Вихваляєте хазяїна за спритність, з якою він — вашою ж роботою — поставив підприємство, і самі ж руйнуєте діло з усієї сили...

Кілька голосів зразу відповідають:

— Розориш його, як же!

— Лежить каравай, — кусай, не чекай!

— Нам тільки й перевести дух, поки він пиячить...

Мої слова зразу ж стають відомі Сашці, він влітає до пекарні, стрункий, тонкий, у сірому піджаку й, вициривши зуби, горлає:

— На мое місце націляєшся? Ні, постривай, хитрий, та молодий...

Всі жадібно дивляться, чекаючи бійки, але хоч Сашка і прудкий, — він обережний, та ми з ним вже «зчепилися» якось: обрид він мені дрібними причіпками, укусами комариними, і одного разу я попередив його, що поб'ю, якщо він не дасть мені спокій. Це було в свято, ввечері, на дворі, всі хлопці розійшлися хто куди, і ми з ним — самі.

— Давай! — сказав він, скидаючи піджак на сніг і закочуючи рукава сорочки. — Господи благослови! Тільки — у боки! По пиці — ні-ні! Пика мені потрібна для магазина, ти сам розумієш...

А після моєї перемоги, Сашка попросив мене:

— Ти, любий чоловіче, не кажи нікому, що дужчий за мене, — вже я тебе прошу про це! Ти тут особа тимчасова, прохожа, а мені з людьми цими — жити! Зрозумів? Ну, от! За це — спасибі! Ходім до мене, чайку випити...

За чаєм у його комірчині він натхненно говорив добре підібраними словами:

— Любий чоловіче, — звичайно, це справді так, що я на руку нібито нечистий — коли міркувати просто, але — якщо вникнути в суть усіх обставин? — І, нахилиючись до мене через стіл, поблискуючи ображеними очима, він доводив, наче пісню співав:

— Гірший я за Семенова, дурніший за нього? Я ж за нього молодший, я ж вродливий, я ж спритний... та ви дайте мені за що ухопитися зубом, дайте ж мені хоча б невеличке діло в руки, я зараз же вирину наверх, я так крила розгорну — ахнеш, замилуєшся! При моїй красі обличчя й корпусу — можу я женитися на вдові з капіта-

лом, га? Чи навіть на дівчині з приданим,— чому я не вартий цього? Я можу сотні народу годувати, а—що таке Семенов? Навіть огидно дивитися... якийсь сухопутний сом: йому жити в болоті, а він—в господі! Чудисько!

Він тоненько свиснув, склавши трубочкою червоні, жадібні губи.

— Ех, любчику! Архерей святий і дома, але ж всім відомо— йому й нудно, й тоскно, і плоть неслухняна... Ти— Ложкіна, писаря з поліції,— знаєш? Це його твір «Рацея про архерея»,— повчальна людина, хоч і безпросипний п'яниця. Там, у рацеї в нього, дячок прямо говорить:

Ні, владико, ти не правий.
Прожить не можна, не укравши!..

Його жваве, струнке тіло з рудою головою нагадувало мені древні стріли,— обмотана просмоленою паклею і запалена, летить серед темної ночі стріла на чиєсь горе й розор.

Тепер, у дні хазяїнового запою, Сашка особливо розгорівся— огидно, але й цікаво спостерігати, як він літає, хапаючи карбованці, наче яструб маленьких пташок.

— Осторожні справи почалися,— гудів мені на вухо Шатунов,— тримайся далі, щоб не затягло нена роком...

Він ставився до мене дедалі уважніше й, можна сказати, навіть доглядав мене, як слабосильного,— то принесе мені борошна або дров, то запропонує замінити тісто.

— Це — навіщо?

Не дивлячись на мене, він бурчав:

— А ти, знай, мовчи! Твоя сила для інших справ добре згодиться... її шанувати треба, силу — раз на ціле життя дано...

І, звичайно, тихенько запитував:

— А що означає — фраза?

Або раптом сповіщав мені щось чудне:

— Хлисти правильно розуміють, що богородиця — не одна...

— Що це означає?

— Нічого не означає.

— Ти ж сам кажеш, що бог — для всіх один?

— Ну, так! Але ж — люди різні і підправляють його до своїх потреб... татари, приміром, мордва... Ось він де, той гріх!

Якось уночі, сидючи зі мною коло печі, він сказав:

— Руку б мені зламати, а то — ногу... чи захворіти б на щось видиме!..

— Що таке?

— Каліцтво б мені яке наявне...

— Та ти — при розумі?

— Дуже.

І, оглянувшись, він пояснив:

— Бачиш ти: думав я, що бути мені чаклуном, — дуже моя душа тяглася до цього. У мене й дід по матері чаклун був і батьків дядько — теж. Дядько цей — у нашій стороні — найвідоміший ворожбит і знахар, пацієнт теж видатний, — по всій губернії його слава йде, його навіть і татари, і черемиси, чуваші — усі визнають. Йому вже далеко за сто літ, а він років сім тому взяв дівку, сироту-татарку, — діти пішли. Женитися йому не можна вже — тричі вінчався.

Важко зітхнувши, він продовжував поволі і вдумливо:

— От ти кажеш — обман! До ста років обманом не прожити! Обманювати всі вміють, це душу не втішає...

— Постривай! А каліцтво навіщо тобі?

— А — похитнулася душа в інший бік... хочеться мені пройти по землі якомога далі, щоб наскрізь! Подивитися, — як воно все стоїть... як живе, які надії має? От. Проте — з моєю пикою — немає у мене причини йти. Спитають люди — чого ти ходиш? Нічим виправдатися. От я й думаю, — якби рука відсохла, а то — виразки б які пішли... З виразками — гірше, боятимуться люди...

Замовк, пильно дивлячись у вогонь очима, що розбігаються.

— Це ти — вирішив?

— Про невирішене і говорити не варто, — сказав він, віддихуючись. — Про невирішене говорити — тільки людей лякати, а вже й так...

Він безнадійно махнув рукою.

Сонно посміхаючись, потираючи голову, тихенько підійшов розпатланий Артюшка.

— Приснилося мені — наче купаюся, і треба ниряти,

розігнався я — шубовсть! — та як торохнусь головою об стінку! Аж золоті сльози полилися з очей...

І справді його хороші очі були повні сліз.

Днів через два, вночі, посадивши хліб у піч, я заснув і був розбуджений диким вереском: в арці, на порозі крендельної, стояв хазяїн, вивергаючи брудну лайку, — як горох з тріснутого мішка, сипалися з нього слова одне за одне брудніші.

У ту ж мить з грюкотом відлетіли двері з хазяїнової кімнати, і на поріг, скрикуючи, виповз Сашка, а хазяїн, уп'явшись руками в одвірки, зосереджено садив йому стусани в груди, в боки.

— Ой... уб'єш... — зітхав хлопець.

— Ать, ать, — спокійно вимовляв Семенов за кожним штовханом і котив перед себе скорчене тіло, вправно збиваючи Сашку з ніг кожного разу, коли він намагався підхопитися з підлоги.

З крендельної вискакували робітники, мовчки збиваючись в тісну купу, — у ранішньому сутінку облич не було видно, але почувалося, що всі злякані. Сашка котився до їхніх ніг, зітхаючи:

— Братіки... заб'є...

Вони подавались назад, завалюючись, немов гнилий тин од вітру, але раптом звідкись вискочив Артюшка і гукнув прямо в лице хазяїнові:

— Годі!

Семенов відхитнувся. Сашка, як в'юн, пірнув у юрбу і — зник.

Стало дуже тихо, і кілька секунд тяглося це нестерпне мовчання, коли не знаєш, що переможе — людина чи тварина.

— Це хто? — хрипло запитав хазяїн, з-під руки придивляючись до Артема і другу руку піднімаючи на рівень його голови.

— Я! — надто голосно гукнув Артем, відступаючи; хазяїн похитнувся до нього, але наперед вийшов Осип і дістав удара кулаком у лице.

— От що, — мотнувши головою й сплюнувши, спокійно заговорив він, — ти — зажди, не бийся!

І зразу ж на хазяїна — ховаючи руки за спину, в кишені, за гашники — посунули Пашка, солдат, тихий мужик Лаптев, варщик Микита, всі вони виставляли

голови наперед, наче наміряючись битися лобами, і всі, один сперед одного, неприродно голосно кричали:

— Годі! Купив ти нас? Ага-а?! Не хочемо!

Хазяїн стояв непорушно, наче він вріс у гнилу, шіляву підлогу. Руки він склав на животі, голову схилив трохи набік і немов прислухався до незрозумілих йому вигуків. Дедалі галасливіше накочувалась на нього темна, ледве освітлена жовтим вогником стінної лампи юрба людей, у смузі світла іноді мелькала — наче відірвана — голова з виширеними зубами, всі кричали, скаржилися, і вище за всіх підносився голос варщика Микити:

— Всю мою силу з'їв ти! Чим перед богом похвалишся? — Ех-х,— батько!

Брудною піною закипала лайка, дехто вже розмахував кулаком під носом Семенова, а він наче заснув стоячи.

— Хто тебе збагатив? Ми! — кричав Артем, а Циган наче з книги читав:

— І так ти й знай, що сім мішків робити ми не згодні...

Опустивши руки, хазяїн повернувся направо і мовчки пішов геть, чудно похитуючи головою з боку на бік.

...Крендельна мирно і збуджено торжествувала. Всі настроїлись діловито, взялися за роботу дружно, всі дивилися один на одного немовби новими очима — довірливо, ласкаво і зняковіло, а Циган співав півнем:

— Ворухіться, хлоп'ята, скрипіть кістками! Ех, чорт... чесно щоб усе, акуратно! Ми йому, милому, покажемо роботу! Қатай на совість,— вільно-о!

Лаптев з мішком борошна на плечі, стоячи серед майстерні, говорив, облизуючись і цмокаючи:

— От воно що... от як буває, коли дружно, артільно...

Шатунов важить сіль і гуде:

— Артільлю й батька бити зручніше...

Усі стали наче бджоли весною, і особливо радісний Артем, тільки старий Кузін гнусаво співає свої звичайні слова:

— Хлопчаки, бісенята, що ж це ви, дідько б вас побрав...

Гнітючий холодний туман обгорнув дзвіниці, мінарети й дахи будинків, місто наче обезглавлене, та й

люди — здалеку — здаються безголовими. Мокра паморозь стоїть у повітрі, заважаючи дихати, все навколо тьмяно-срібне й — перлисте там, де ще не погасли нічні вогні.

На каміння панелей важко падають з дахів краплі води, лунко б'є підкова об брук вулиці, і десь високо в тумані плаче, сумно кличе до ранкової молитви невидимий муедзин.

Я несу на спині короб з булками, і мені хочеться йти без кінця-краю, проминути туман, вибратися в поле на широкий шлях і по ньому — у далечінь, де, напевно, вже сходить сонце.

Високо викидаючи передні ноги, круто вигнувши шию, повз мене пливе кінь — великий, сірий у темних плямах; блискає зле, наляте кров'ю око. На козлах, туго натягнувши віжки, сидить Єгор, прямий, ніби вирізаний з дерева; у дрожках розвалився хазяїн, одягнений у важку лисячу шубу, хоч і тепло.

Не один раз цей сірий норовистий кінь на тріски розбивав екіпаж; восени хазяїна та Єгора принесли додому заболочених і скривавлених, з пом'ятими ребрами, але вони обидва люблять і пестять гладку, вгодовану тварину з неприємним і нерозумним поглядом налитих кров'ю мутних очей.

Одного разу, коли Єгор чистив коня, який незадовго до того укусив його за плече, я сказав, що добре б цього злого звіра продати татарам на шкуродерню, — Єгор виструнчився і, націляючись у голову мені важкою скребницею, закричав:

— Ге-еть!

Ніколи цей чоловік не говорив зі мною, якщо ж я пробував викликати його на бесіду, він, нахиливши голову, биком ішов геть і тільки одного разу несподівано схопив мене ззаду за плече, струснув і пробурмотів:

— Я за тебе, кацапе, набагато дужчий, я трьох таких приборкаю, а тебе — однією рукою! Збагнув? Якби хазяїн...

Ця промова, виголошена з великим чуттям, так схвилювала його, що він навіть не знайшов сили скінчити її, а на скронях у нього понапиналися сині жили й виступив піт.

Зухвалий Яшутка сказав про нього:

— Тли кулаки, а довбески — нема!

Вулиця ставала тіснішою, повітря — ще вогкішим, му-едзин скінчив співати, завмерло десь далеко цокання під-ків об каміння,— стало очікувально тихо.

Чистенький Яшка, у рожевій сорочці і білому фар-тусі, відчинив мені двері й, допомагаючи внести корзину, запобігливо шепнув:

— Хазяїн...

— Знаю.

— Селдитий...

І зразу ж з-за шафи почулося буркотливе запро-шення:

— Грохало, іди-но сюди...

Він сидів на ліжкові, займаючи майже третину його. Напіводягнена Софія лежала боком, щокою на складе-них долонях; підігнувши одну ногу, другу — голу — вона витягла на коліно хазяїнові й дивилася назустріч мені, усміхаючись, дивно прозорим оком. Хазяїн, очевидно, не заважав їй,— половина її густого волосся була запле-тена в косу, друга розсипалася по червоній, зім'ятій по-душці. Тримаючи однією рукою маленьку ногу дівчини коло кісточок, пальцями другої хазяїн тихенько давав щиглі по нігтях її пальців, жовтих, як янтар.

— Сідай. Н-ну... давай розмовляти сурйозно...

І, погладжуючи підйом Софіїної ноги, крикнув:

— Яшко,— самовар! Уставай, Сово...

Вона сказала лїниво й тихо:

— Не хочеться...

— Ну, ну — вставай-но!

Зіпхнувши ногу її із своїх колін і покашлюючи, з хри-пом, поволі вимовив:

— Мало кому чого не хочеться, а — треба! Поживеш і нехотя...

Софія незграбно сповзла з ліжка на підлогу, ого-ливши ноги вище колін,— хазяїн докірливо зауважив:

— Зовсім ти, Совко, сорому не маєш...

Заплітаючи косу, вона спитала, позіхаючи:

— А тобі навіть сором мій?

— Чи я один тут? От — хлопець молодий...

— Він мене знає...

Сердито насупивши брови, надувши щоки, Яшка внїс самовар, дуже схожий на нього,— такий самий малень-кий, акуратний і хвостовито чистий.

— А, чорт,— вилаялась Софія, різким помахом роз-

пустила заплетену косу і, закинувши хвилясте волосся за плечі, сіла до столу.

— Н-ну, — почав хазяїн, задумливо примруживши розумне зелене око й цілком закривши мертве, — це ти, чи що, навчив їх бешкетувати?

— Ви знаєте...

— Звісно. Навіщо це тобі знадобилось?

— Тяжко їм.

— Скажи, будь ласка! А кому — легко?

— Вам легше.

— Ам, ам! — передражнив він мене. — Багато ти розумієш! Наливай йому, Совко. Лимон—є? Лимону мені...

У віконці над столом тихенько співав іржавий вертун бляшаної кватирки, і самовар теж наспівував, — мова хазяїна не перешкоджала слухати ці звуки.

— Будемо говорити коротко. Якщо ти призвів людей до неладу, значить — ти мусиш призвести їх і до ладу. А то — як же? Інакше тобі ніякої ціни нема. Вірно я кажу, Совко?

— Не знаю. Мені це не цікаво, — спокійно сказала вона.

Хазяїн раптом повеселішав.

— Нічого тобі не цікаво, дурепо! І як ти далі житимеш?

— У тебе учитись не буду...

Сиділа вона відхилившись на спинку стільця, мішаючи ложкою чай у маленькій синій чашці, куди наклала грудок п'ять цукру. Біла кофта розкрилась, показуючи великі, добротні груди у синіх жилках, туго налитих кров'ю. Недоладне обличчя її було сонне чи задумливе, губи по-дитячому розпушені.

— Так от, — окинувши мене прояснілим поглядом, говорив далі хазяїн, — хочу я тебе на місце Сашки, га?

— Спасибі. Я не піду.

— Чому?

— Це мені не з руки...

— Як — не з руки?

— Ну, — не до душі.

— Знов душа! — зітхнув він і, обклавши душу найпаскуднішими словами, зло насміхаючись, пискляво заговорив:

— Показали б мені її хоч раз один, я б нігтем спробував — що воно? Дивно ж: усі говорять, а — ніде не

видно! Нічого і ніде не видно, окрім самої глупоти, як смола в'язкої,— ох ви... Як тільки хоч трохи чесна людина — обов'язково дурень...

Софія поволі підняла вії — причім і брови її теж піднялися — усміхнулася й запитала весело:

— А ти чесних бачив?

— Я сам, змолоду, чесним був! — вигукнув він незнайомим для мене голосом, ударивши себе долонею у груди, потім — ткнув рукою в плече дівчини:

— Ну от — ти чесна, а — який толк? Дурна ж! Ну?

Вона засміялася — неначе б трохи фальшиво:

— Отож... Отож ти й бачив таких, як я... Теж — чесна... знайшов!

А він, гарячкуючи й виблискуючи очима, кричав:

— Я бувало працюю — усякому ладний допомогти, — на! Я це любив — допомагати, любив, щоб навколо мене приємно було... ну, я ж не сліпий! А коли всі — як воші на тебе...

Ставало важко, хоч — плач. Щось безглузде — сире й каламутне, як туман за вікном, — вливалося в груди. З оцими людьми й жити? В них відчувалося щось нерозв'язне, на все життя дане лихо, якесь органічне каліцтво серця і розуму. Було нестерпно жаль їх, пригнічувало відчуття безсилля допомогти їм, і вони заражали своєю, невідомою мені, хворобою.

— Двадцять карбованців до трійці — хоч?

— Ні.

— Двадцять п'ять? Ну? Будуть грошенята — будуть і дівчата... все буде!

Хотілося щось сказати йому, щоб він зрозумів, як неможливо нам жити поруч, в однім ділі, але я не знаходив потрібних слів і ніяковів під його важким, очікувальним і невірющим поглядом.

— Залиш людину, — сказала Софія, накладаючи в чашку цукор; хазяїн хитнув головою:

— Що це ти скільки цукру жереш?

— Тобі — жалко?

— Шкідливо для здоров'я, кобило! І так он пухнеш уся... Ну, що ж? Виходить, не зійшлися ми. Остаточно ти проти мене?

— Я хочу розрахунок просити...

— Н-да... вже, звісно! — замислено вистукуючи пальцями, сказав він. — Так... так! Як наше не в лад, то ми

з своїм назад. Ти — пий чай, пий... Зійшлися без радості, розійшлися без бійки...

Довго й мовчки пили чай. Ситим голубом курликов самовар, а кватирка скигвила, мов стара жebraчка. Софія, дивлячись у чашку, замислено усміхалась.

Несподівано й знову веселим голосом хазяїн запитав її:

— Про що замислилась, Совко? Ну, бреши зразу!

Вона злякано здригнулася, потім, зітхнувши й вимовляючи слова, наче тяжко хвора — мляво, безбарвно і з натугою, — сказала щось чудне, що на все життя цвяхом застряло в моїй пам'яті:

— А от думаю — треба було б після вінчання молодих на ніч у церкві замикати самих-самісіньких, тоді б...

— Тьфу! — сердито плюнув хазяїн. — Ну — і бовкне ж...

— Ота-ак, — протягнула вона, насупивши брови, — либонь тоді б міцніше було... тоді б ви, падлюки...

Хазяїн підвівся, з силою штовхнув стіл:

— Годі! Знову ти про це...

Вона замовкла, поправляючи зрушений від поштовху посуд.

Я встав.

— Ну, йди! — хмуро сказав хазяїн. — Іди. Що ж!

На вулиці, все ще окутаній туманом, стіни будинків стікали каламутними слізьми. Не поспішаючи, самотньо блукали у вогкій млі темні постаті людей. Десь працюють ковалі, — розмірено стукають два молоти, наче запитуючи:

«Що це — люди? Це — життя?»

Розрахувався я в суботу, а в неділю вранці хлопці влаштували мені проводи: в брудненькому, але затишному трактирі зібралися Шатунов, Артем, Циган, тихий Лаптев, солдат, варщик Микита і Ванок Уланов у люстринових — на випуск — штанях за дев'ять гривень і в надзвичайно пістрявому жилеті з скляними гудзиками поверх нової рожевої ситцьової сорочки. Новий і барвистий костюм погасив нахабний блиск його безсоромних очей, маленьке старече личко стало нікчемним, у рухах з'явилася злякана обережність, ніби він весь час боявся,

що костюм у нього трісне або хтось підійде й зніме жилет з його вузьких грудей.

Напередодні всі мились у лазні, а сьогодні помастили маслом волосся, і це додало йому святкового блиску. Циган розпоряджався частуванням, по-купецькому викуючи:

— Услужуючий,— кип'яточку!

Пили чай і, водночас, горілку, від чого всі швидко, але м'яко й не шумно п'яніли,— Лаптев притискався до мене плечем і, притискаючи мене до стіни, умовляв:

— Ти нам — ахни, наостанку, слово... дуже потребуємо ми слова, бачиш ти... пряме, вірне слово!

А Шатунов, сидячи навпроти мене, опустил очі під стіл і пояснював Микиті:

— Людина — річ перехожа...

— Куди йти,— сумно зітхав варщик,— як іти...

На мене дивилися так, що я ніяковів і мені було дуже сумно, наче я виїздив далеко кудись і ніколи вже не побачу цих людей, сьогодні дивно близьких мені й приємних.

— Таж я — тут, у місті лишаюся,— не раз нагадував я їм,— бачитись будемо...

Але Циган, струшуючи чорними кучерями й заклопотано стежачи, щоб чай, який він розливав, був у всіх однаково міцний,— говорив, знижуючи дзвінкий голос:

— Хоч і залишаєшся ти в місті, а все ж таки тепер не наших клопів годувати будеш.

Тихенько й лагідно посміхаючись, Артюшка пояснив: — Тепер ти не з нашої пісні слово...

У трактирі було тепло, смачно лоскотали ніздрі ситні запахи, димок махорки коливався тонкою синьою хмарою. В кутку було відчинене вікно, і, похитуючи лїлові сережки фуксії, ворущачи гостренькі листочки рослини, з вулиці вільно вливався п'яний шум ясного весняного дня.

На стіні, проти мене, висів стінний годинник, стомлено спустивши нерухомий маятник, його темний циферблат — без стрілок — був схожий на широке обличчя Шатунова, сьогодні — більш напружене, ніж завжди.

— Людина, кажу,— річ перехожа,— настирливо повторював він.— Іде людина і — проходить...

Обличчя в нього потемніло, і очі, усміхнувшись гостро,— ласкаво прикрились:

— Люблю я, біля воріт увечері сидячи; на людей дивитися: ідуть, ідуть невідомі люди невідомо куди... а може, котрий... хорошу душу має в собі. Дай їм, господи,— усього!

З-під вій його виступили п'яні маленькі сльози й зараз же зникли, наче зразу висохли на розпаленому обличчі,— глухим голосом він повторив:

— Всього їм, од усіх щедрот, подай господи! А ми тепер вип'ємо за дружбу, за любов-знайомство!

Випили й усі смачно перецілувалися, трохи не зваливши стола з посудом. У мене в грудях — солов'ї співали, і любив я всіх цих людей до болю в серці. Циган поправив вуса — стер до речі з уст гостреньку усмішку,— і теж сказав промову:

— Матінко моя, і як же іншим разом, братці, славно душа грає, просто — гуслі мордовські! Нещодавно, коли всі так дружно взялись проти Семенова, і сьогодні, от — зараз... Що можна зробити, га? Просто — бачу я себе благородною людиною та й — край! Сам собі пан, їй-богу! І не можу нікому ні на крихту поступитися! Кажі мені що хоч, яку завгодно правду,— і трохи не ображуся. Лай: «Пашка — злодій, падлюка!» Не визнаю... не повірю! Через те й не розгніваюсь, що не повірю! І — знаю, як мені жити... Осип—про людей—це правильно! Я, брат, так про тебе думав, що ти — темного розуму людина, а ти — ні! Ти — вірно сказав: ми всі — люди достойні...

Варщик Микита тихенько й сумно сказав перші слова свої в цей ранок:

— Усі — дуже нещасні...

Але серед загального гомону, веселого й дружного, ці слова лишилися непоміченими, як непомітний був серед людей і сам чоловік, що сказав їх: вже п'янений, він сидів трохи дрімаючи, очі його погасли, хворе, незграбне обличчя нагадувало зів'ялий кленовий листок.

— Сила — в дружбі,— говорив Лаптев Артемові.

Шатунов говорив мені:

— І слухай слова, підбирай — чи не зійдуться в вірш?

— А як я дізнаюся, що зійшлися?

— Дізнаєшся!

— А якщо складуться, та не в той вірш?

— Не в той?

Осип підозріло оглянув мене, подумав і сказав:

— Іншого — не може бути! На щастя для всіх — вірш один, другого немає!

— Та я ж як довідаюся, що це він?

Опустивши очі, він таємниче шепнув:

— Побачиш! Це — всі побачать, одразу!

Ванок крутився на стільці і, перебігаючи розпаленими очима по тракторіві, вже тісно й шумно набитою людьми, — стогнав:

— Ех і заспівати б тепер... заспівати!

І раптом, схопившись руками за сидіння стільця, зігнувся, зіщулився і злякано зашепотів:

— Шш... х-хазяїн!..

Циган схопив повну пляшку горілки, швидко опустив її під стіл, але зразу ж знову твердо поставив її на місце, сердито сказавши:

— Тут — трактор...

— Звичайно! — голосно озвався Артем, і всі замовкли, удаючи, ніби не бачать, як поміж столами повільно й поважно котиться, наближаючись до них, кругла туша хазяїна.

Перший помітив його і весело привітався, підвівшись з стільця, Артем:

— Василю Семеничу — із святом!

Зупинившись за два кроки, Семенов мовчки став придивлятися до всіх зеленим оком, — хлопці кланялися йому теж мовчки.

— Стілець, — сказав він неголосно.

Солдат схопився й підставив свій.

— Горілку п'єте? — сідаючи і важко зітхнувши, спитав він.

— Чаюємо, — сказав Пашка, усміхаючись.

— З пляшок...

Здавалося — весь трактор замовк і напружено чекає скандалу, але Осип Шатунов встав, налив горілку в свою чарку й, простягаючи її хазяїнові, запропонував лагідно:

— Випий, Василю Семеничу, з нами за наше здоров'я...

Огидний тягар ліг на серце — хазяїн ніби навмисне поволі піднімав свою коротку важку руку, і — не можна було зрозуміти, чи виб'є він чарку, чи прийме?

— Можна, — сказав він нарешті, стиснувши пальцями ніжку чарки.

— А ми — за твоє вип'ємо!

Пожувавши губами, дивлячись зеленим оком у чарку, хазяїн повторив:

— Можна... Н-ну... будьте здорові, чи шо!

І вихлюпнув горілку в свій жаб'ячий рот. Смагляве Пашчине обличчя вкрилося плямами, швидко наливаючи чарки непевною рукою, він заговорив дзвінким голосом:

— Ти, Василю Семенов, не гнівайся на мене, ми — теж люди! Ти сам працював, знаєш...

— Ну, ну, не лисуй, не треба,— тихо й похмуро зупинив його хазяїн, поглянув на всіх по черзі пригадуючим поглядом, зупинив око на моєму обличчі і — усміхнувся, кажучи:

— Люди... Арештанти ви, а не люди... П'ємо, давайте...

Руська благодущність, завжди не позбавлена хитрості, блиснула тихою іскрою в його оці, і ця іскра одразу запалила пожежу у всіх серцях,— на обличчях хлопців з'явилися лагідні усмішки, щось зникло, ніби винувате замиготіло в очах.

Цокнулися, випили, і Циган знову загорлав:

— Бажаю я сказати правду...

— Не горлай! — зморщившись і відмахуючись від нього, сказав хазяїн.— Що ти — просто в ухо? І — навіщо вона, твоя правда? Робота потрібна...

— Постривай! Показав я тобі роботу за ці три дні?

— Ти б краще чужого розуму не слухав...

— Ні, ти скажи: показав я...

— Так і треба.

— Так і буде!

Хазяїн окинув всіх одним поглядом, хитнув головою і знову повторив:

— Так і треба. Що добре — я не поспорю — добре! Ну-бо, солдате, замов дюжину пива...

Ця команда пролунала переможно і ще більш покращила доброзичливий настрій, а хазяїн, прикривши очі, додав:

— З чужими людьми — море горілки випив я, а з своїми — давно не доводилося...

І тоді остаточно розм'якли, розтанули жадібні доласки, обкрадені життям людські серця,— всі присунулися щільніше, а Шатунов, зітхнувши, сказав наче за всіх:

— Ми тебе образити аніскільки не хотіли, а — тяжко нам, виснажилися за зиму, от і все.

Я почував себе зайвим на цьому святі примирення, воно ставало щоразу менш приемне,— пиво швидко п'янило людей, які вже чимало випили горілки, вони дедалі захопленіше дивилися собачими очима в мідяне лице хазяїна,—воно й мені здавалося в цей час незвичайним: зелене око дивилося лагідно, довірливо й сумно.

Тихо й недбало, як людина, упевнена, що її зрозуміють з півслова, хазяїн говорив, намотуючи на пальці срібний ланцюжок годинника.

— Ми — свої люди... Ми тут либонь усі — однієї землі, однієї волості...

— Любий — вірно! Однієї землі,— розчулено вигукував п'янений Лаптев.

— Чи потрібні собаці вовчі звички? Такий собака — двору не стерегтиме...

Солдат голосно кричав:

— Стру-унко! Слухай...

Циган, злодійкувато заглядаючи в розумне хазяїнове око, гавкав по-лисячому:

— Ти думаєш — я нічого не розумію?

Ставало дедалі веселіше — замовили ще дюжину пива, і Осип, навалюючись на мене, сказав, важко повертаючи язиком:

— Хазяїн... Все одно — що алхірей... алхімандрит у монастирі — хазяїн!..

— Чорт його приніс,— тихо додав Артем.

Хазяїн мовчки, механічно пив склянку за склянкою пиво і значуще покашлював, ніби наміряючись щось сказати. Мене він не помічав, лише іноді погляд його зупинявся на моєму обличчі, нічого не виявляючи і ніби не бачачи нічого.

Я непомітно встав і пішов на вулицю, але Артем надогнав мене і, п'янений, заплакав, примовляючи кризь ридання:

— Ех, брат... лишився я тепер.., лишився — сам!..

Кілька разів я зустрічав хазяїна на вулиці; розкланювалися,— солідно піднявши пухлою рукою теплий кашкет, він запитував:

— Живеш?

— Живу.

— Ну, живи,— дозволяв він і, критично оглянувши мою одягу, поважно ніс далі своє кругле тіло.

А одного разу зустрілися отак напроти дверей пивної,— хазяїн запропонував:

— Хоч — пивка вип'ємо?

Зійшли по чотирьох східцях до маленької кімнати півпідвалу, хазяїн пробрався в темніший куток, важко сів на товстоногий табурет, оглянувся, наче рахуючи столики,— їх було п'ять, окрім нашого, усі накриті рожево-сірими ганчірочками. За прилавком, дрімотно похитуючи сивою головою в темній хустці, в'язала панчошу маленька бабуся.

Сірі, кам'яні, непорушно міцні стіни були прикрашені квадратами картин: одна зображала полювання на вовків, друга — генерала Лоріс-Меликова з відірваним вухом, третя — Єрусалим, а четверта — гологрудих дівчат, у одної на широких грудях було чітко написано друкованими буквами: «Вірочка Галанова, любима студентами, ціна 3 коп.», у другій — виколоті очі. Ці безглузді, нічим не зв'язані плями викликали нудьгу.

Крізь скло дверей було видно над зеленим дахом нового будинку чудове вечірне небо, і високо в ньому незліченною зграєю літали галки.

Сопучи, хазяїн уважно оглянув цю нудну яму, ліниво розпитуючи, скільки я заробляю, чи задоволений місцем,— почувалося, що йому не хочеться говорити і гнітить його невгамовна руська нудьга. Поволі виссавши пиво, він поставив порожню склянку на стіл і дав їй пальцем щигля по вінцях,— склянка перекинулася, покотилася, я підхопив її.

— Навіщо? — тихо сказав хазяїн.— Нехай би падала... розіб'ється — заплатимо..

Похапцем дзвонили до вечерні, лякаючи галок, що металася по небу.

— Люблю я отакі-от приміщення,— заговорив Семенов, ткнувши рукою в куток.— Тихо, і мух нема. Муха — сонечко любить, тепло...

Він раптом усміхнувся глузливо й добродушно:

— А Совка, дурна: зв'язалася з дияконом! Лисий, чахлий і, звісно,— безпросвітний п'яниця. Удівець. Він їй — канти співає духовні, а вона, дитятко, плаче... Гор-рлає на мене... а я — мені що? Мені — забавно...

Поперхнувшись якимсь неказаним словом, він жар-тівливо продовжував:

— Була в мене думка — женити тебе на ній, на Софії... Подивився б я, як би ви жити стали!..

Мені теж стало смішно, і мій сміх викликав у нього відповідний — тихий, плачущий.

— Чорти! — струщуючи плечима, підвивав він. — Отакі чорти не нашого бога... ох...

І видавлював пальцями з різнокольорових очей дрібні сльозинки.

— А,— Оська,— знаєш? Пішов, баран, від роботи...

— Куди?

— На прощу, чи що... Йому б — за віком його, за навиком,— пекарем давно пора бути, робітник же з нього добрий, майстер, та...

Похитав головою, випив пива й, дивлячись у небо з-під фуки, зауважив:

— Галок он скільки! Весілля... От, брат Грохало: що є — зайве, а що — потрібне? Ніхто, брат, цього не знає точно... Диякон каже: «Потрібне для людей — зайве для бога...» Це він, звісно, з п'яних очей. Всякому хочеться виправдати своє неподобство... Скільки зайвого народу по містах — жах! Усі п'ють, їдять, а — чие пійло, чий хліб? Так... І як це все, звідки виникло?

Він раптом підвівся, спустив одну руку в кишеню, другу простягнув мені. Обличчя його задумливо розплилося, око уважно примружилось:

— Треба йти, прощай...

Витягнув важкий, потертий гаманець і, порпаючись у ньому пальцями, він тихенько сказав:

— Недавно запитував про тебе околочний у трактирі...

— Що — запитував?

Хазяїн спідлоба глянув на мене, байдуже кажучи:

— Про вдачу, про язик... Я сказав: на вдачу, мовляв, поганий, а язик — довгий. Ну, прощай!

І, широко розчинивши двері, він, твердо впираючись короткими ногами в стерті сідці, поволі виніс свій важкий живіт на вулицю.

З того часу я не зустрічав його більше, але роки через десять мені довелося випадком дізнатися, як закінчилося його хазяйське життя: тюремний наглядач приніс мені ковбасу, загорнену в шматок газетного паперу, і на

цьому шматкові я прочитав кореспонденцію, що розповідала:

«У страсну суботу наше місто було свідком досить цікавого видовища: по вулицях роз'їжджав, гірко плачучи, відомий у торгових колах булочник і крендельник Василь Семенович Семенов, він їздив по домах своїх кредиторів, ридаючи, переконував їх, що вщент розорений, і просив негайно посадити його до в'язниці. Знаючи блискучий стан його справ, ніхто не повірив йому: до його настійного бажання провести день великого свята обов'язково у в'язниці — поставились жартома, — дивацтва цього своєрідного чоловіка були всім відомі. Але яке прикре було здивування торгових кіл, коли через кілька днів виявилось, що Семенов без вісті пропав, залишивши за собою боргу коло п'ятдесяти тисяч карбованців і продавши все, що тільки можна було продати! Злісний характер цього банкрутства — не підлягає сумніву».

Далі йшла мова про безуспішні розшуки банкрута, що втік, про роздратування кредиторів, наводилися різні вихватки Семенова. Прочитав я цей брудний, у масних плямах папірець і замислився, стоячи біля вікна, — ці випадки злісних, необережних і нещасних збанкрутувань, ці випадки злодійської, боязкої, безсилої втечі від життя — надто численні в нас, на Русі.

Що це за хвороба, що за нещастя?

Живе хтось, намагається щось створити, стягує в коло своїх намірів багато чужої сили, розуму та волі, поглинає багато людської праці і раптом — примхливо кидає все недоробленим, недобудованим, та часто і самого себе викидає геть з життя. І безслідно гине важка праця людей, зводиться нанівець напружена, часом нестерпно тяжка праця.

...Стіна тюрми стара, низька й не страшна; зразу ж за нею підноситься в ласкаве весняне небо важкий, з червоної цегли будинок винної монополії, а поряд нього в сірому павутинні риштувань стоїть — будується «народний дім».

Далі — покраяне глибокими ярами, вкрите зеленим дерном безплідне поле, а там, ліворуч, на краю яру, сумно темна купа дерев — під ними єврейське кладовище. Золотисті жовтці коливаються в полі — в брудну шибку вікна безглуздо б'ється важка, чорна муха, — я згадую тихі слова хазяїна:

«Муха — сонечко любити, тепло...»

Раптом виникає перед очима темна яма пивної й позбавлені всякого внутрішнього зв'язку, строкаті картинки на її сирих стінах: полювання на вовків, град Єрусалим, Вірочка Галанова, «ціна 3 коп.», Лоріс-Меликов, позбавлений вуха.

«Люблю я отакі приміщення», — говорить хазяїн людським голосом.

Не хочеться думати про нього, — я дивлюся в поле: на краю його синій ліс, а за ним, під горою, тече Волга, могутня ріка, — наче вона крізь душу твою широко тече, спокійно змиваючи те, що віджило.

«Що є — зайве і що — потрібне?» — риплять у пам'яті хазяїнові слова.

Я бачу, як він, розкинувши своє велике тіло по сидінню дροжок, коливається в них, гостро поглядаючи зеленим оком на все, що пробігає повз нього. Дерев'яний Єгор стирчить на козлах, витягнувши руки, як струни, сірий, лютий кінь вимахує міцними ногами, лунко цокаючи підковами об холодне каміння бруку.

«Єгор... я — чий? Вівцю розірвав — ситий, а — нудно!»

У грудях щось росте й душить, наче серце пухне, наливаючись нестерпним жалем до людини, яка не знає, куди себе діти, не знаходить собі діла на землі — можливо, від надміру сили, а не тільки від лінощів і «рекрутського», рабського бешкетування?

Жаль її до болю, — все одно, хто б вона не була, жаль безплідно гинучу силу, і викликає вона жагуче, суперечне почуття, як дитинча-бешкетник у серці матері: покарати його треба, а — пригорнути хочеться...

По запарошених вапном дошках риштувань, що обняла червону громаду новобудови, жваво повзають фігурки каменярів. Вони туляться на вершині будинку, маленькі, як бджоли, і виводять його все вище і вище з кожним днем.

Дивлячись на цей рух-діяння, я згадую, що десь, по заплутаних шляхах великої невлаштованої землі, не поспішаючи, самотньо йде «перехожа» людина Осип Шатунов і, придивляючись до всього недовірливими очима, чуйно слухає різні слова — чи не складуться вони у «вірш для загального щастя»?

М. М. КОЦЮБИНЬСЬКИЙ

«Прекрасне — це рідкісне», — говорили Гонкури. Він був одним із тих рідкісних людей, які при першій же зустрічі з ними викликають благосне почуття задоволення: саме цю людину ти давно ждав, саме для неї у тебе є якісь особливі думки!

У світі ідей краси й добра він — «своя» людина, рідна людина, і з першої зустрічі він збуджує жадобу бачити його як можна частіше, говорити з ним більше.

Він, що про все подумав, якимось особливо близький до хорошого, і в ньому кипить органічна гидливість до поганого. У нього тонко розвинена естетична чуйність до доброго, він любить добро любов'ю художника, вірить в його звияжну силу, і в ньому живе почуття громадянина, якому глибоко і всебічно зрозуміло культурне значення, історична вартість добра.

Якимось, розповідаючи йому план організації на Русі широкого демократичного книговидавництва, я почув його лагідний голос, задумливі слова:

— Потрібно б вести із року в рік «Літопис вияву людського», — щорічно випускати огляд всього, що створено за рік людиною в ділянці її піклування про щастя всіх людей. Це був би чудовий посібник людям для знайомства їх із самими собою, одного з одним. Адже нас більше знайомлять з поганим, аніж з хорошим. А для демократії такі книги мали б особливо величезне значення...

Він дуже часто говорив про демократію, про народ,

і завжди це було якось особливо приємно слухати й почувально.

Я розповів йому якось, тихого вечора, легенду про калабрійця Чіро, вугляра, який у 49 році, під час боротьби Сіцилії проти Фердінанда Бомби, прийшов до благородного Руджієро Сеттімо і простодушню запропонував:

— Синьйор, якщо неаполітанський деспот переможе, він, напевне, захоче відтяти вам голову,— так? Тоді, синьйор, запропонуйте йому три голови за одну вашу: ось оцю, мою голову, голову брата мого і зятя. Ми всі ненавидимо Бомбу так само, як і ви, синьйор, але — маленькі люди — ми не зуміємо так розумно та успішно боротися за свободу, як умієте ви. Я гадаю, що від такого заходу народ багато виграє, а Бомба, мабуть, з більшим задоволенням уб'є трьох замість одного,— адже він, ледар, любить убивати! А ми з радістю помремо за свободу.

Легенда сподобалась Михайлові Михайловичу; радісно поблискуючи ласкавими очима, він сказав:

— Демократія завжди романтична, і це добре, знаєте! Адже романтизм найбільш людяний настрій; мені думається, що його культурний смисл недостатньо усвідомлено. Він — перебільшує, авжеж! Та тільки ж бо він перебільшує добрі начала, свідчачи цим, яка велика жадоба добра в людях.

Був такий випадок: шенилася, вперше й дуже болісно, велика романська вівчарка; щенята народжувались мертвими; собака, змучена болем, майже здихала, і ця тяжка картина викликала цілком ясне почуття жалю у фокстер'ера, теж суки, але яка ще не родила.

Маленька, чудовенька собачка вряжала напруженістю своїх відчужвань: з тихим скигленням бігаючи навколо вівчарки, вона злизувала сльози з її змучених очей і сама плакала; мчала на кухню, хапала там кістки і стрімголов несла їх хворій, бігла до людей і, тихенько, жалібно гавкаючи, стрибала на них, немовби благаючи допомоги, і все плакала,— капали сльози з її прекрасних очей. Це було дуже зворушливо і навіть трохи аж мотошно.

— Це — гідно подиву! — хвилюючись, сказав Коцюбинський.— І я нічим іншим не можу собі пояснити такої сили почуття в собаки, як тим, що люди створили вже

навколо себе невідпорну і вражаючу атмосферу людяності, здатну перевиховати навіть тварину, прищепивши їй дещо від душі людини.

Людяність, краса, народ, Україна — це улюблені теми розмов Коцюбинського, вони завжди були з ним, як його серце, мозок і славні ласкаві очі.

Він дуже любив квіти і, володіючи солідними знаннями ботаніка, говорив про них, як поет. Було приємно бачити, коли він, тримаючи в руці квітку, пестив її і розповідав про неї:

— Дивіться, ось орхідея прибрала форму бджоли: цим вона хоче сказати, що не потребує відвідування комах. Скільки розуму всюди, скільки краси!

Його хворе серце заважало йому ходити по нерівних стежках Капрі, по камінню, гаряче нагрітому сонцем, у пекучому повітрі, густо насиченому пахощами квітів, але він не жалував себе, гуляв багато, часто — до втоми.

І коли бувало скажеш йому: «Нащо ви дозволяєте собі стомлюватись?» — він відповідав, легко перемагаючи поради розсудливості:

— Хочеться бачити якомога більше: адже мені не довго жити на землі, а я її — люблю...

Він особливо ніжно любив свою Україну і часто чув запах чебрецю там, де його не було.

А одного разу, побачивши під білою стіною рибальської хати блідорожеві мальви, — увесь освітився усмішкою і, скинувши капелюха, сказав до квітів:

— Здоровенькі були! Як живеться на чужині?

Засоромився й пожартував:

— Знаєте — трошки сантиментальним стаю! Але ж і вам, гадаю, нерідко зітхається за білою березою, якою вас сікли бувало? Е, всі люди — люди, а хто не людина — хай буде йому соромно!

Він любив Капрі і писав про нього:

«Почуваю себе негаразд, мені тільки добре на Капрі. Враження від капрійської природи такі гармонійні і так благотворно діють на мою психіку, що справжнісінько оздоровлюють мене».

Але я гадаю, що це не зовсім вірно і тепличне повітря острова не було корисним йому. А до того ж і його українське червоне серце завжди було на батьківщині, — її скорботами він жив, її муками мучився.

Бувало бачиш: іде він помалу, трохи зігнувшись, ого-

ливши сяючу голову, з тим вдумливим обличчям, як на портреті Жука,— бачиш і догадуєшся: думає про свою Чернігівщину.

Так і є: прийшов до своєї білої кімнати, сів стомлено в крісло та й каже:

— Знаєте, там, по дорозі до Arca Naturale, стоїть хата зовсім така, як у нас! І люди в ній — наші: дідусь, такий ветхий і мудрий, сидить на порозі з люлькою і баба така ж, та ще ж і дівчина з карими очима — повна ілюзія. Тільки ось гори, каміння, море. А то все — і сонце — як у нас!

І починав стиха говорити про долю батьківщини, про майбутнє її, про її людей, яких він любив сильно, про літературу, про благодіючу роботу занепащеної нині «Прогресу». Слухаєш його і бачиш людину, яка саме про все подумала і те, що знає, знає добре.

У червні 1911 року він писав з Карпат, із Криворівні:

«Весь час проводжу в екскурсіях по горах. верхи на гуцульському коні, легкому й граціозному, як балерина. Побував у диких місцях, приступних небагатьом, на «полонинах», де гуцули-номади проводять із своїми отарами ціле літо. Коли б ви знали, оскільки велична тут природа, яке первісне життя! Гуцули — найоригінальніший народ, з багатою фантазією, з своєрідною психікою. Глибокий язичник, гуцул ціле своє життя, до смерті, проводить у боротьбі із злими духами, що населяють ліси, гори й води. Християнством він скористався лише для того, щоб прикрасити язичеський культ. Скільки тут чудових казок, переказів, повір'їв, символів. Збираю матеріал, переживаю природу, дивлюся, слухаю і вчусь».

А в наступному листі, з Чернігова, йому довелось сказати:

«Не втерпів я, сховавшись на гори і, звичайно, зашкодив своєму здоров'ю; але було незвичайно красиво, а це — головне».

Не шкодуючи, в прагненні до пізнання життя та краси його, своїх фізичних сил, він і до свого таланту поета ставився надміру строго, пред'являв до себе вимоги занадто суворі. «Почуття незадоволення собою у мене дуже розвинене», — не раз говорив він мені. «Мої оповідання завжди здаються мені блідими, нецікавими, непотрібними і навіть якось совісно перед літературою та читачем», — писав він в 1910 році.

Ці думки, здавалось мені, завжди були з ним і невідступно точили його змучене серце.

Питає:

— Вам подобається «Самотній»?

— Це краща з трьох ваших поезій у прозі, а вони всі, як на мене, дуже гарні...

Він сумно усміхається:

— А я прочитав сьогодні вранці, і стало ніяково. Нікому це не потрібне, не цікаве нікому. Що за голосіння? Всі люди самотні. І не так треба писати про це прокляття наше!

Потім продовжував уже сердито:

— Та там ще наприкінці гордий крик є,— це вже й не широко, а так сказано — для самовтіхи. Чим тут гордитись? Самотній, значить,— непотрібний нікому.

Ми часто розмовляли на цю тему, і завжди він жорстоко картав себе.

— Дивіться, як це хороше:

Жаль маю до землі,
Бо тіні, що вкривають її,
Пересунуться на інше місце,
І де було тьмяно й сумно,—
Знов ляже золото сонця...

Він усміхнувся й відразу ж переробив ці рядки на гумористичний вірш...

Одного разу йому сказали:

— Яка вірна і страшна річ ваш «Сміх».

Він недбало відмахнувся рукою:

— Та це ж запозичено. І невміло зроблено,— в житті цей сміх страшніший і законніший.

Іноді було досадно, частіш — болісно чути такі вигуки: багато звучало в них великої щирої муки.

Але, ставлячись безжалісно до себе, до інших він ставився дуже поблажливо, уміючи скрізь, навіть у поганому, знайти гарне — влучне слово, звучне речення.

— Дорогий мій,— сказав він одного разу вночі, коли море й острів мовчать так дивно, неначе в тихому подиві ждуть чогось незвичайного,— стільки бачено, стільки пережито, в душі хвилюється цілий світ образів, думок, якихось до сліз простих і ласкавих пісень! Так би дощем з неба й вилив усе це на землю, на людей, а — не вдається, не вміється!

Не вдавалось — так, але — він міг би, він би зумів написати прекрасні, великі речі: багато що було вже ним до кінця продумане, готове і — красиве, оригінальне, по-своєму. Не вдавалося тому, що за три роки нашого знайомства майже в кожному листі його бриніла, все посилюючись, одна і та ж нота:

«Повинен признатися, що зі мною щось негаразд. Серце працює все гірше й гірше, часом доводиться лягати в ліжку, праця так стомлює мене, що немає сили взятися до чогось іншого».

«Майже нічого не пощастило заробити взимку, значить — утворилась трудноподоланна перешкода. А тимчасом вілла на чотири кімнати за 65 лір, з доброю господаркою, приваблюють і усміхаються».

І нарешті 9/X—912 він писав:

«Погано мені, дорогий О. М., хворію уперто, тривало й жорстоко; гірш за все — не можу працювати. Залишається вдатися до героїчного засобу: лягти в лікарню на тривалий час, для чого цими днями вирушаю до Києва».

А з клініки Образцова він бадьоро повідомляє:

«Перевели мене, нарешті, до Києва, поклали в клініку як «важкого сердечника». Одначе я вважаю, що іноді чудесно ось так себе побалувать! Які краснославні люди відвідують мене щодня, приносячи мені все, що я люблю, — квіти, книги, самих себе! У вікно дивиться тее ж сонце, яке вас гріє, і тому здається воно іще теплішим та ласкавішим».

Він любив сказати людині ласкаве, добре слово і навіть у цей день, дуже засмучений напередодні смертю М. В. Лисенка, все ж таки знайшов у душі це слово, любий...

Він знав, що скоро помре, і нерідко говорив про це просто, без страху, але й без награної бравади, якою багато хто рисується так неприродно:

— Смерть необхідно перемоти, і вона буде переможена! — сказав він одного разу. — Я вірю в перемогу розуму та волі людини над смертю так само як в те, що сам — незабаром помру. І ще помруть мільйони людей, а все-таки, з часом, смерть стане простим актом нашої волі, — ми будемо відходити в небуття так само свідомо, як відходимо до сну. Смерть буде переможена тоді, коли більшість людей ясно усвідомлять цінну життя, зрозуміють його красу, відчують насолоду — працювати й жити.

Людина високої духовної культури, солідно озброєна знанням природничих наук, він уважно стежив за всім, що твориться в галузі боротьби із смертю, але й поезія умирання, поезія безперервної зміни форми тонко відчувалася ним.

Не раз, вдячно дивлячись на сірі скелі Капрі, багато вдягнені пишною зеленню трав та квітів, він говорив:

— Яка сила життя! Ми звикли до цього і не помічаємо перемоги живого над мертвим, дійового над інертним, і ми ніби не знаємо, що сонце творить квіти та плоди з мертвого каменю, не бачимо, як скрізь торжествує живе, щоб бадьорити й тішити нас. Ми повинні б усміхатися світові по-дружньому...

Він добре вмів усміхатися так,— до всього усмішкою друга. З приводу смерті Л. М. Толстого він писав:

«Боляче мені було читати, що ви так тяжко пережили смерть Толстого. Мені теж тяжко було, але — не знаю, чи ж соромитись? — і добре знати, що на світі буває велике. Смерть немовби вірніше визначає розміри, аніж життя».

Для мене смерть Михайла Коцюбинського визначилась як тяжка особиста втрата, я втратив сердечного товариша.

Прекрасна, виняткова квітка відцвіла, ласкава зірка погасла. Важко жилось йому: бути чесною людиною на Русі дуже дорого коштує.

Бідніє наш час на хороших людей,— втішимо себе сумом спогадів про них, про красу цих світлих душ, що так беззавітно любили людей і цілий світ, про дужих людей, які вміли працювати для щастя батьківщини своєї.

Вічна пам'ять чесним людям!

РОСІЙСЬКІ БАЗКИ

Будучи невродливим і знаючи це, молодий чоловік сказав собі:

— Я розумний. Зроблюсь мудрецем. У нас це — дуже просто.

І став читати товсті твори — він був дійсно не дурний, розумів, що наявність мудрості найлегше довести цитатами з книг.

А прочитавши стільки мудрих книг, скільки треба, щоб стати короткозорим, він гордовито підняв ніс, почервонілий від важких окулярів, і заявив усьому існуючому:

— Ну, ні, мене не обманеш! Адже я бачу, що життя — це пастка, поставлена для мене природою!

— А — любов? — запитав Дух життя.

— Дякую, я, слава богу, не поет! Я не ввійду заради шматочка сиру в залізну клітку неминучих обов'язків!

Але все-таки він був людиною не дуже обдарованою і тому вирішив узяти посаду професора філософії.

Приходить до міністра народної освіти і каже:

— Ваше високопревосходительство, от — я можу проповідувати, що життя безглузде і що велінням природи не слід коритися!

Міністр задумався: «Годиться це чи ні?»

Потім запитав:

— А велінням начальства треба коритися?

— Обов'язково — треба! — сказав філософ, шанобливо схиливши витерту книгами голову. — Бо пристрасті людські...

— Ну, то-то! Лізьте на кафедру. Платні — шістнадцять карбованців. Тільки — коли я накажу прийняти до керівництва навіть і закони природи, дивіться — без вільнодумства! Не потерплю!

І, подумавши, він меланхолійно сказав:

— Ми живемо в такий час, що заради інтересів цілісності держави, може, і закони природи доведеться визнати не тільки існуючими, але й корисними — почасти!

«Чорта з два! — у думці вигукнув філософ. — Дійдете ви до цього, як же...»

А вголос — нічого не сказав.

От він і влаштувався: щотижня злазив на кафедру і по годині говорив різним кучерявим юнакам:

— Шановні панове! Людина обмежена зовні, обмежена зсередини, природа їй ворожа, жінка — сліпе знаряддя природи, і через усе це життя наше зовсім безглузде!

Він звик думати так і часто, захоплюючись, говорив красиво, щиро; юні студентки захоплено плескали йому, а він, вдоволений, ласкаво кивав їм лисою головою, зворушливо лиснів його червоненький носик, і все йшло дуже добре.

Обіди в ресторанах були шкідливі йому, — як усі песимісти, він хворів на нетравлення шлунка, — тому він одружився, двадцять дев'ять років обідав дома; між ділом, непомітно для себе, породив чотирьох дітей, а після цього — помер.

За гробом його шанобливо і сумно йшли три доньки з молодими чоловіками і син, поет, закоханий у всіх вродливих жінок світу. Студенти співали «Вічну пам'ять» — співали дуже голосно й весело, але — погано; над могилою товариші професора говорили пишні промови про те, якою стрункою була небіжчикова метафізика; все було цілком пристойно, урочисто і навіть хвилинами зворушливо.

— От і помер старикашка! — сказав один студент товаришам, коли розходилися з кладовища.

— Песиміст він був, — промовив другий.

А третій спитав:

— Ну? Хіба?

— Песиміст і консерватор.

— Ач, лисий! А я й не помітив...

Четвертий студент був людиною бідною, він заклопотано поцікавився:

— Покличуть нас на поминки?

Так, їх покликали.

Тому що покійний професор написав за життя хороші книги, в яких палко і красиво доводив безцільність життя,— книги розкупали добре, і читали їх з задоволенням — бо що не кажіть, а людина любить красиве!

Сім'я була добре забезпечена — і песимізм може забезпечити! — поминки були влаштовані багаті, бідний студент на рідкість добре наївся і, коли йшов додому, то думав, добродушно посміхаючись:

«Ні — і песимізм корисний...»

II

А ще був такий випадок.

Хтось, вважаючи себе поетом, писав вірші, але — чомусь усе погані, і це дуже гнівило його.

Ось одного разу іде він вулицею і бачить: валяється на шляху батіг — візник загубив.

Найшло на поета натхнення, і відразу ж в умі його склався образ:

Мов чорний бич — в пилу дорожнім
Лежить — недвижний — труп змії.
Над ним — жуки гудуть тривожно,
Навкруг — мурашок, мух рої.

З луски біліють ребер звиви...

І я задуманий стою...

Змія! Мені ти нагадала

Любов подохлюю мою...

А батіг став на кінець пужална і каже, похитуючись:

— Ну, навіщо брешеш? Одружена людина, грамоту знаєш, а — брешеш! Адже не здихала твоя любов, дружину ти і любиш і боїшся її...

Поет розсердився.

— Це не твоє діло!...

— І вірші погані...

— А тобі і таких не видумати! Тільки свистіти можеш, та й то не сам.

— А все-таки навіщо брешеш? Адже ж не здихала любов?

— Та мало хіба чого не було, а треба, щоб було...

— Ой, поб'є тебе дружина! Віднеси лишень ти мене до неї...

— Як же, дожидайся!

— Ну, бог з тобою! — сказав батіг, звиваючись штопором, ліг на шляху і задумався про людей, а поет пішов у трактир, замовив пляшку пива і теж став розмірковувати, але — про себе.

«Хоч батіг і — негідь, але вірші знову поганенькі, це вірно! Дивна річ! Один пише завжди погані вірші, а другому, іноді, вдаються хороші — до чого все неправильне в цьому світі! Дурний світ!»

Так він сидів, пив і, все більше заглиблюючись у пізнання світу, прийшов, нарешті, до твердого рішення: «Треба казати правду: зовсім нікуди не годиться цей світ, і людині в ньому навіть кривдно жити!» З півтори години думав він у цьому напрямі, а потім написав:

Бич строкатий палкого бажання
Нас жене в кільця Смерті-Змії,
Ми блукаєм в глибокім тумані.
Ах — убиймо бажання свої!
Вдаль вони нас облудно манять,
Ми йдемо крізь колоччя тернин,
По дорозі — жалі серце ранять,
А в кінці її — жде нас загин...

І інше в цьому дусі — двадцять вісім рядків.

— Ось це — ловко! — вигукнув поет і пішов додому, дуже задоволений собою.

Дома він прочитав вірші дружині — їй теж сподобалось.

— Тільки,— сказала вона,— перші чотири рядки начебто не того...

— З'їдять! Пушкін почав теж «не того»... Зате — розмір який? Панахида!

Потім він став грати з своїм синком: посадивши його на коліно і підкидаючи, співав тенорком:

Скік та скок
На чужий місток!
Як багатство наживу,
То свій намошу
І нікого не пушу!

Дуже весело провели вечір, а ранком поет відніс вірші редакторові, і редактор сказав глибокодумно —

вони всі глибокодумні, редактори, саме через те журнали і нудні.

— Гм? — сказав редактор, беручи себе за ніс. — Це, знаєте, непогано, а головне, — дуже в тон настрою часу, дуже! У-гу, ось ви, мабуть, і знайшли себе. Ну-с, продовжуйте в тому ж дусі... Шістнадцять копійок рядок... чотири сорок вісім... Поздоровляю!

Потім вірші були надруковані, і поет відчув себе іменинником, а дружина старанно цілувала його, томно кажучи:

— М-мій поете, о-о...

Славно час провели!

А один юнак — дуже хороший юнак, що болісно шукав смислу життя, — прочитав ці вірші і застрелився.

Він, бачите, був певний, що автор віршів, раніше ніж відкинути життя, шукав смислу в ньому так само довго і болісно, як шукав сам він, юнак, і він не знав, що ці похмурі думки продаються по шістнадцять копійок рядок. Серйозний був.

Хай не подумає читач, що я хочу сказати, нібито часом навіть батіг може бути вжитий з користю для людей.

III

Довго жив Євстигній Закивакін в тихій скромності, в неспіливій задрості і раптом несподівано прославився.

А сталося це так: одного разу після розкішної гулянки він витратив останні свої шість гривень і, прокинувшись ранком у тяжкому похміллі, дуже засмучений, сів за свою звичну роботу: складати оголошення у віршах для «Анонімного бюро похоронних процесій».

Сів і, проливши чимало поту, переконливо написав:

Б'ють тебе по шиї чи у лоб, —
Все одно ти ляжеш в темний гроб...
Чесна ти людина чи шахрай, —
Все ж на цвинтар винесуть — і край...
Чи ти правду скажеш, чи збрехнеш, —
Та однаковісінько: ти вмреш!..

І так далі в цьому роді, з півтора аршина.

Поніс роботу в «бюро», а там не приймають:

— Вибачте, — кажуть, — цього ніяк не можна надрукувати: багато хто з покійників може образитися і на-

віль здригнуться в гробах. А живих схилити до смерті не варто,— вони і самі собою, бог дасть, помруть...

Засмутився Закивакін:

— Чорт би вас забрав! Про покійників піклуєтесь, монументи ставите, панахиди служите, а живий — помирай з голоду...

В жахливому настрої духу ходить він по вулицях і раптом бачить — вівіска, а на ній — чорними буквами по білому полю — сказано:

«Жниво Смерті».

— Ще похоронне бюро, а я й не знав! — зрадів Євстигній.

Але виявилось, що це не бюро, а редакція нового безпартійного і прогресивного журналу для юнацтва і самоосвіти. Закивакіна ласкаво прийняв сам редактор-видавець Мокій Говорухін, син славнозвісного салотопи і миловару Антипа Говорухіна, хлопець життєдіяльний, хоч і хирлявий.

Подивився Мокій на віршики,— схвалив:

— Ваші,— каже,— натхнення якраз те саме, ще ніким не сказане слово нової поезії, на розшуки якого я і зібрався, подібно до аргонавта Герострата...

Звичайно, все це він брехав за намовою мандрівного критика Лазаря Сиворотки, який теж завжди брехав, чим і створив собі гучне ім'я.

Дивиться Мокій на Євстигнію купуючими очима і повторює:

— Матеріалець підходить нам, але майте на увазі, що ми віршів даром не друкуємо!

— Я і хочу, щоб мені заплатили,— признався Євстигнійко.

— Ва-ам? За вірші? Жартуєте! — сміється Мокій.— Ми, пане, тільки позавчора вівіску повісили, а вже за цей час віршів нам надіслано сімдесят дев'ять сажнів! І все іменами підписані!

Але Євстигній не поступається, і погодились на п'ятак за рядок.

— Тільки тому, що вже дуже це у вас здорово пущено! — пояснив Мокій.— Треба б псевдонімчик вам вибрати, а то Закивакін не зовсім гарно. От коли б... наприклад,— Смертяшкін, га? Стильно!

— Все одно,— сказав Євстигній.— Мені — аби гононар одержати: їсти дуже хочеться...

Він був хлопець простодушний.

І через деякий час вірші були надруковані на першій сторінці першої книги журналу, під заголовком:

«Голос вічної правди».

З того дня і спіткала Євстигнійка слава: прочитали жителі вірші його — зраділи:

— Вірно написав, материн син! А ми живемо, страждаємося с'як-так, те та се, і непомітно нам було, що саме в житті нашому ніякого смислу, між іншим, нема! Молодець Смертяшкін!

І стали його на вечори запрошувати, на весілля, на похорон та на поминки, а вірші його в усіх модних журналах друкуються по полтиннику за рядок, і вже на літературних вечорах повногруді дами, чарівно посміхаючись, читають «поези Смертяшкіна»:

Щоденно нас життя разить,
Нам звідусюди смерть грозить!
З якої вродно лінії
Ми тільки жертви тліннії!

— Браво-о! Спасибі-і! — кричать жителі.

«А, мабуть, що я і справді поет?» — задумався Євстигнійко і почав — потроху — зазнаватися: завів чорнострокаті носки та галстуки, штани одяг теж чорні з білою смужкою впоперек і став говорити томно, розводячи очима в різні боки:

— Ах, як це пошло-життєво!

Заупокійну літургію почитав і вживає в мові похмурі слова: паки, дондеже, всує...

Ходять навколо нього різні критики, спустошуючи Євстигнійчин гонорарій, і повчають його:

— Заглиблюйся, Євстигній, а ми піддержимо!

І дійсно, коли вийшла книжка: «Некрологи мріань і епітафії бажань», поези Євстигнія Смертяшкіна», то критики дуже прихильно відзначили глибоку могильність настроїв автора. Євстигнійко ж на радощах вирішив одружитися: пішов до знайомої модерн-дівичі Німфодори Завалашкіної і сказав їй:

— О, безобразна, безславна, не їмуща вигляду!

Вона довго ждала цього і, впавши на груди його, воркує, розкладаючись від щастя:

— Я згодна іти до смерті рука в руку з тобою!

— Приречена знищенню! — вигукнув Євстигній.

А Німфодора, смертельно поранена пристрасстю, відповідає:

— Мій безслідно зникаючий!

Але відразу, цілком повернувшись до життя, запропонувала:

— Ми обов'язково повинні влаштувати стильний побут!

Смертяшкін уже багато до чого звик і відразу зрозумів.

— Я,— каже,— звичайно, недосяжно вищий від усіх передсудів, але, якщо хочеш, давай повінчаємося у цвинтарній церкві!

— Чи хочу? О, так! І хай усі бояри зразу ж після весілля застреляться!

— Всі, мабуть, не підуть на це, а Кукін може,— він уже сім разів стрілявся.

— І щоб священик був старенький, знаєш, такий... передсмертний.

Так, стильно мріючи, вони сиділи до того часу, поки з холодної могили простору, де поховані міриади згаслих сонць і в мертвому танці кружляють заморожені планети,— поки в цій пустині бездонного кладовища померлих світів не з'явилося скорботне обличчя місяця, похмуро освітивши землю, що пожирає все живе... Ах, це моторшне сяйво померлого місяця, подібне до світіння гнилючків, завжди нагадує чулим серцям, що смисл буття— тління, тління...

Смертяшкін настільки захопився, що навіть без особливих труднощів вірші склав і прошепотів їх чорним шепотом у вухо майбутньому скелету коханої:

Чуєш? Стука смерть рукою владно
По домовині, мов у бубон!
Я чую клич її так ясно
Крізь пошлий хаос в свято й будень.

Нехай життя облудним кличем
Людей призводить до обману;
Ні, із тобою ми не збільшим
Числа рабів, ним полонених!

Нас не підкупить лжа солодка,
Бо вдвох ми знаємо віднині,
Життя — лиш мить, слаба й коротка,
А смисл його — у домовині!

— Як мертво!—захоплювалась Німфодора.—Як тупо-могильно!

Вона всі ці штуки прекрасно розуміла.

На сороковий день після цього вони вінчались біля Миколи на Тичку, в старенькій церкві, тісно оточеній самовдоволеними могилами переповненого цвинтаря. Заради стилю свідками шлюбу підписались два могильщики, боярами були явні кандидати в самогубці; в дружки молодода вибрала трьох істеричок, з яких одна вже пробувала оцтову есенцію, інші готувались до цього і одна дала чесне слово покінчити з собою на дев'ятий день після весілля.

А коли вийшли на паперть, боярин, пришуватий папубок, який вивчав на собі діяння сальварсану, відкривши двері карети, похмуро сказав:

— Ось катафалк!

Молода, в білому платті з чорними стрічками і під чорною фатою, вмирала від захоплення, а Смертяшкін, вологими очима оглядаючи публіку, запитував боярина:

— Репортери є?

— І фотограф...

— Не ворушись, Німфочко...

Репортери, з поваги до поета, одяглись факельниками, а фотограф — катом, жителі ж, — їм все одно, на що дивитись, було б забавно! — жителі схвалювали:

— *Quel chic!* *

І навіть якийсь вічно голодний мужичок погодився з ними:

— *Charmant!* **

— Та-ак, — казав Смертяшкін молодій за вечерею в ресторані проти кладовища, — ми прекрасно поховали нашу юність! Ось саме це й називається перемогою над життям!

— Ти пам'ятаєш, що це все мої ідеї? — запитала ніжно Німфодора.

— Твої? Хіба?

— Звичайно.

— Ну... все одно:

Я і ти — одна душа і тіло!
Ми тепер навек з тобою злиті.
Це нам смерть так мудро повеліла.
Ми — її раби і сателіти...

* Який шик! (Ред.)

** Чарівно! (Ред.)

— Та все-таки я не дозволю тобі поглинути мою індивідуальність,— чарівно попередила вона.— І потім, сателіти, я думаю, треба вимовляти два «т» і два «л»! А проте, саттеліти, взагалі, здаються мені не на місці...
Смертяшкін ще раз спробував здолати її віршами:

Що таке є наше «я»,
Смертна ти моя?
Чи нема, чи є воно,—
Це все одно!
Будь активна, будь інертна,—
Все одно, ти не безсмертна!

— Ні, вже це треба лишити для інших,— лагідно сказала вона.

Після довгого ряду таких і подібних сутичок у Смертяшкіна випадково народилося дитя — дівчинка, і Німфодора звеліла:

— Колиску замов у формі домовинки!

— Чи не занадто це, Німфочко?

— Ні вже, будь ласка! Стилю треба додержувати строго, коли ти не хочеш, щоб критики й публіка докоряли тобі за роздвоєність і нещирість...

Вона виявилася дуже хазяйновитою дамою: сама солила огірки, дбайливо збирала всі рецензії про вірші чоловіка і, знищуючи несхвальні,— похвальні видавала окремими томиками коштом поклонників поета.

Від хороших харчів стала вона жінкою огрядною, очі її завжди туманилися мрією, збуджуючи в людях чоловічої статі пристрасне бажання підкоритися долі. Завела домашнього критика, жилявого мужчину, рудого кольору, саджала його поряд себе і, встромляючи туманний погляд прямо в серце, читала навмисно гугняво вірші чоловіка, переконливо запитуючи:

— Глибоко? Сильно?

Той спершу тільки мугикав, а потім став щомісяця писати полум'яні статті про Смертяшкіна, який «з незбагненною заглибленістю пропик у бездонність тієї чорної таємниці, яку ми, жалюгідні, звемо Смертю, а він — любив чистою любов'ю прозорої дитини. Його янтарна душа не затемнилась пізнанням жаху безцільності буття, а перетворила цей жах у тиху радість, в солодкий заклик до знищення тієї безперервної пошлості, яку ми, сліпі душі, іменуємо Життям».

З прихильною допомогою рудого, — переконаннями він був містик і естет, на прізвиське Прохарчук, професією — перукар, — Німфодора довела Євстигнійка до публічного читання віршів: вийде він на естраду, розведе коліна направо-наліво, дивиться на жителів білими овечими очима і, похитуючи вугластою головою, на якій росла всяка всячина мочального кольору, байдуже віщає:

Ми в житті — неначе на вокзалі,
Звідки поїзд на той світ відходить...
Чим би менше ви речей забрали,
Тим зручніше їхать, легше сходить!

Будем жити просто і без тям!
Будь пустим, тоді і будеш чистим.
Від колиски близько нам до ями!
Смерть життю є певним машиністом!..

— Браво-о! — кричать цілком задоволені жителі. — Спасибі-і!

І кажуть один одному:

— Спритно, шельма, доводить, дарма, що такий об-смоктаний!

А ті, кому відомо було, що раніше Смертяшкін робив вірші для «Анонімного бюро похоронних процесій», були, звичайно, і тепер впевнені, що він усі свої пісні співає для реклами «бюро», але, будучи до всього однаково байдушкими, мовчали, твердо пам'ятаючи одно:

«Кожному жерти треба!»

«А може, я й справді — геній! — думав Смертяшкін, слухаючи схвальний рев жителів. — Адже ніхто не знає, що таке геній; а деякі твердили, ніби генії — божевільні... А коли так...»

І при зустрічі з знайомими став запитувати їх не про здоров'я, а:

— Коли помрете?

Чим і набув ще більшої популярності серед жителів.

А дружина влаштувала вітальню у вигляді склепу; диванчики поставила зелененькі, в стилі могильних горбків, а на стінах розвісила знімки з Гойя, — все з Гойя, та ще і Вюртц!

Хвастається:

— У нас навіть у дитячій кімнаті віяння Смерті відчутне: діти сплять у домовинках, няня одягнена схимницею, — знаєте, такий чорний сарафан, з вишивками білим — черепи, кості та інше, дуже цікаво! Євстигній, по-

кажи дамам дитячу кімнату! А ми, панове, ходімо в спальню...

І, чарівно посміхаючись, показувала обладнання спальні: над ліжком у формі саркофага — чорний балдахін, із срібною бахромою; піддержували його виточені з дуба черепи; орнамент — маленькі скелетики граються могольними черв'яками.

— Євстигній, — пояснювала вона, — так захоплений своєю ідеєю, що навіть спить у савані...

Деякі жителі дивувались:

— Спи-ить?

Вона сумно посміхалась.

А Євстигнійко був у душі хлопець чесний і часом мимоволі думав:

«Вже якщо я — геній, то — що ж уже? Критика пише про вплив, про школу Смертяшкіна, а я... не вірю я в це!»

Приходив Прохарчук, розминаючи мускули, дивився на нього і запитував басом:

— Писав? Ти, брат, пиши більше. Решту ми з твоєю дружиною живо зробимо... Вона у тебе хороша молодиця, і я її люблю...

Смертяшкін і сам давно бачив це, але за браком часу і через любов до спокою нічого не вживав проти.

А то сяде Прохарчук в крісло якнайзручніше і розповідає докладно:

— Знав би ти, брат, скільки у мене мозолів і які! У самого Наполеона не було таких...

— Бідолашний мій! — зітхала Німфодора, а Смертяшкін пив кофе і думав:

«Як це правильно сказано, що для жінок і лакеїв немає великих людей!»

Звичайно, він, як усякий мужчина, був неправий в судженні про свою дружину, — вона досить старанно збуджувала його енергію:

— Стегенце! — любовно говорила вона. — Ти, здається, і вчора нічого не писав? Ти все частіше манкіруєш талантом, голубе! Іди, потрацюй, а я пришлю тобі кофе...

Він ішов, сідав до столу і несподівано складав зовсім нові вірші:

Що за пошлі й підлі твори
Написав я, Німфодоро,
Задля шмаття, задля шубок,
Задля плаття, шовку, юбок!

Це його лякало, і він нагадував собі:

«Діти!»

Дітей було троє. Їх треба було одягати в чорний бархат, кожного дня, о десятій годині ранку, до ганку подавали розкішний катафалк, і вони їхали гуляти на кладовище,— все це вимагало грошей.

І Смертяшкін сумовито виводив рядок за рядком:

Всюди жирний трупний запах
Смерть над світом розлила.
А життя у Смерті лапах,
Як овця в кігтях орла.

— Бачиш що, Стегенце,— любовно говорила Німфодора.— Це не зовсім... як тобі сказати? Як треба сказати, Масю?

— Це — не твоє, Євстигній! — говорив Прохарчук басом і з повним знанням справи.— Ти — автор «Гімнів смерті», і пиши гімни...

— Але ж це новий етап моїх переживань! — заперечував Смертяшкін.

— Ну, голубе, ну, які переживання? — переконувала дружина.— Треба в Ялту їхати, а ти вигадуєш!

— Пам'ятай,— гробовим тоном повчав Прохарчук,— що ти обіцяв

Прославить смерті владу
Беззлобно і покірно...

— А потім зверни увагу: «як овця в» мимоволі нагадує прізвище міністра — Коковцев, і це може бути сприйняте за політичну вихватку! Публіка дурна, політика — пошлість!

— Ну, гаразд, не буду,— говорив Євстигній,— не буду! Все єдино,— дурниці!

— Май на увазі, що твої вірші останнім часом викликають здивування не тільки у твоєї дружини! — попереджав Прохарчук.

Одного разу Смертяшкін, дивлячись, як його п'ятирічна донечка Ліза гуляє в саду, написав:

Дівчинка маленька серед саду ходить,
Рученька біленька сміло рве квітки...
Дівчинко маленька, це ж бо квітам шкодить,
А вони ж хороші, гарні, як і ти!

Дівчинко маленька! Он нечутно, німо
За плечима в тебе чорна смерть іде,
Ти до грядки схилишся,— косу смерть підніме,
Зуби смерть оскалить і — сміється, жде...

Дівчинко маленька! Смерті в слід ти стала;
Ти знічев'я губиш запашні квітки,
А вона косою, гострою, як жало,
Убиває діток, ось таких, як ти...

— Але ж це сентиментально, Євстигній,—обурюючись, крикнула Німфодора.— Помилуй, куди ти ідеш? Що ти робиш із своїм талантом?

— Не хочу я більше,— похмуро заявив Смертяшкін.

— Чого не хочеш?

— Цього. Смерть, смерть,— доволі! Мені огидне саме слово!

— Вибач мені, але ти — дурень!

— Нехай! Нікому не відомо, що таке геній! А я більше не можу... До дідька могильність і все це... Я — людина...

— Ах, он як?—іронічно вигукнула Німфодора.— Ти — тільки людина?

— Так. І люблю все живе...

— Але сучасна критика довела, що поет не повинен зважати на життя і взагалі на пошлість!

— Критика? — закричав Смертяшкін.— Мовчи, безсоромна жінко! Я бачив, як сучасна критика цілувала тебе за шафою!

— Це від захоплення твоїми ж віршами!

— А діти у нас руді,— теж від захоплення?

— Пошляк! Це може бути результатом чисто інтелектуального впливу!

І раптом, упавши в крісло, заявила:

— Ах, я не можу більше жити з тобою!

Євстигнійко і зрадів, і в той же час злякався.

— Не можеш? — з надією і з страхом запитав він.— А діти?

— Пополам!

— Трьох-ото?

Але вона стояла на своєму. Потім прийшов Прохарчук. Дізнавшись, в чому справа, він засмутився і сказав Євстигнійкові:

— Я думав, ти — велика людина, а ти — просто маленький мужчина!

І пішов складати Німфодорині капелюшки. А поки він похмуро займався цим, вона говорила чоловікові правду:

— Ти видихався, жалюгідний чоловіче. У тебе немає більше ні таланту, нічогісінько! Чуеш: ні-чо-гі-сінь-ко!

Захлинулась слиною чесного обурення і докінчила:

— У тебе і не було нічого ніколи! Коли б не я та Прохарчук — ти так усе життя і писав би оголошення у віршах, слизняк! Негідник, що вкрав юність і красу мою...

Вона завжди в хвилини збудження ставала красномовною.

Так і пішла вона, а незабаром, під керівництвом і при фактичній участі Прохарчука, відкрила «Інститут краси мадам Жізан з Парижа. Спеціальність — корінне знищення мозолів».

А Прохарчук, звичайно, надрукував розносну статтю «Сумний міраж», ґрунтовно довівши, що у Євстигнея не тільки не було таланту, але що взагалі можна сумніватися, чи існував такий поет. Коли ж існував і публіка визнавала його, то це — вина поспішної, необережної і необачної критики.

А Євстигнійко посумував, посумував, і — росіянин швидко втішається! — бачить: дітей годувати треба!

Махнув рукою на минуле, на всю смертельну поезію, та й зайнявся старим, знайомим ділом: веселі оголошення для «Нового похоронного бюро» пише, переконуючи жителів:

Довго, солодко й яскраво
На землі ми любимо жити,
Але прийде Парка й жваво
Нить життя укоротить!

Ну, а ми, обміркувавши
Цей випадок без вагань,
Пропонуємо найкращий
Матер'ял для поховань!

Все у нас якнайновіше,
Описать — слабке перо:
Заглядайте ж частіше
Ви до «Нового бюро»!

Могильна, 16.

Так всі й повернулись на стезі своя.

Жив собі честолюбний письменник.

Коли його лаяли — йому здавалось, що лають надмірно і несправедливо, а коли хвалили — він думав, що хвалять мало і нерозумно, і так, у постійному невдоволенні, дожив він до пори, коли треба було йому помирати.

Ліг письменник у постіль і почав лаятися:

— Ну, от — і треба ж тобі? Два романи не написані. Та і взагалі матеріалу ще років на десять. Чорт би забрав цей закон природи і всі інші разом з ним! Отака дурість! Хороші романи могли бути. І придумали ж таку ідіотську загальну повинність. Наче не можна інакше! І от завжди не вчасно приходиться це — повість не закінчена...

Він — сердиться, а хвороби крутять йому кістки і нашіптують у вуха:

— Ти — тремтів, ага? Навіщо тремтів? Ти ночей не спав, ага? Навіщо не спав? Ти — з горя пив, ага? А з радості — теж?

Він морщився, морщився, нарешті бачить — нічого не поробиш! Махнув рукою на всі свої романи і — помер. Дуже неприємно було, а — помер.

Добре. Обмили його, одягли пристойненько, гладко причесали, поклали на стіл; витягся він, як солдат, — п'яти до купи, носки нарізно, — ніс похнюпив, лежить смирно, нічого не чуває, тільки дивується:

«Як дивно — зовсім нічого не відчуваю! Це вперше в житті. Дружина плаче. Он як, тепер — плачеш, а бувало, тільки що — на стіну лізла. Синочок хникає. Навпевно, неробою буде, — діти письменників завжди нероби, скільки я їх не бачив... Теж, мабуть, який-небудь закон природи. Скільки їх, законів цих!»

Так він лежав і думав і все дивувався з своєї байдужості — не звук до цього.

І от — понесли його на кладовище, але раптом він відчуває: народу за домовиною мало іде.

«Ні, це вже дзуськи! — сказав він сам собі. — Хоч я письменник і маленький, а літературу треба поважати!»

Виглянув з домовини — дійсно: проводжають його — не рахуючи рідних — дев'ять чоловік, в тому числі двоє жебраків і ліхтарник, з драбиною на плечі.

Ну, тут він зовсім обурився:

«Бач які свині!»

І до того запалився образою, що негайно воскрес, непомітно вискочив з домовини,— чоловік він був невеликий,— забіг у перукарню, збрив вуса та бороду, взяв у перукаря чорненький піджачок, з латкою під пахвою, свій костюм йому залишив, зробив собі поважно засмучене обличчя і став зовсім як живий — пізнати не можна!

І навіть, з цікавості, властивої роду його занятя, запитав перукаря:

— Не дивує вас цей дивний випадок?

Той тільки вуса свої поблажливо поправив.

— Та помилуйте,— говорить,— ми в Росії живемо і цілком до всього звикли...

— Все-таки — покійник і раптом переодягається...

— Мода часу! І який ви покійник? Тільки зовнішнім виглядом, а взагалі, якщо взяти,— дай боже всякому! Нині й живі куди нерухоміше держаться!

— А не дуже я жовтуватий?

— Цілком у дусі епохи, як слід бути! Росія ж бо — всім жовтенько живеться...

Відомо, що перукарі — перші підлесники і найлюб'язніший народ на землі.

Попрошався з ним письменник і побіг доганяти домовину, спонукуваний живим бажанням виразити востаннє свою повагу до літератури; догнав — стало провожатих десятеро, збільшилася письменникові шана. Зустрічний народ дивується:

— Дивіться-но, як письменника ховають, ай-яй!

А тямучі люди, проходячи в своїх справах, не без гордошів думають:

«Помітно, що значення літератури все глибше розуміється країною!»

Іде письменник за своєю домовиною, ніби поклонник літератури і друг померлого, розмовляє з ліхтарником.

— Знавали покійника?

— Аякже! Дечим покористувався від нього.

— Приємно чути!

— Так. Наше діло — дешеве, гороб'яче діло, де упало, там і клюй.

— Це як треба зрозуміти?

— Розумійте просто, пане.

— Просто?

— Егеж. Звичайно, якщо дивитися з точок зору, то— гріх, однак — без шахрайства ніяк не проживеш.

— Гм? Ви певні?

— Обов'язково так! Ліхтар — якраз проти його вікна, а він кожної ночі до світанку сидів, ну, я ліхтаря і не запалював, тому що — світла з його вікна цілком досить — отже, одна лампа — чистий мені прибуток! Корисна була людина!

Так, мирно розмовляючи то з тим, то з другим, дійшов письменник до кладовища, а там довелося йому промову говорити про себе, тому що у всіх проважатих у той день зуби боліли, — бо ж діло було в Росії, а там у кожного завжди що-небудь ние та болить.

Непогано сказав промову, в одній газеті його похвалили навіть:

«Хтось із публіки, що нагадав нам зовнішнім виглядом людину сцени, виголосив над могилою теплу і зворушливу промову. Хоч у ній він, на наш погляд, без сумніву переоцінив і перебільшив більш ніж скромні заслуги покійника, письменника старої школи, який не робив зусиль позбутися її всім набридливих вад — наївного дидактизму і пресловутої «громадянськості», — все ж промова була сказана з почуттям безсумнівної любові до слова».

А коли все — честь честю — закінчилося, письменник ліг у домовину і подумав, цілком задоволений:

«Ну, от і готово, і дуже все добре вийшло, достойно, як і слід!»

Тут він зовсім помер.

Ось як треба поважати своє діло, хоч би це була і література!

V

А то — жив собі один пан, прожив він з лишком півжиття і раптом відчув, що чогось йому невістачає — дуже стривожився.

Щупає себе — ніби все ціле і на місці, а живіт навіть у надлишку; подивиться в дзеркало — ніс, очі, вуха і все інше, що належить мати серйозній людині, — є; перелічить пальці на руках — десять, на ногах — теж десять, а все-таки чогось нема!

— Що за okazія?

Запитує дружину:

— А як ти думаєш, Митродоро, у мене все в порядку?

Вона впевнено говорить:

— Все!

— А мені іноді здається...

Як жінка релігійна, вона радить:

— Якщо здається — прочитай про себе «Да воскреснет бог і расточатся врази его»...

Друзів обережно питає про те саме, друзі відповідають нечленороздільно, а дивляться — підозріло, немов би припускаючи в ньому щось цілком достойне суворого осуду.

«Що таке?» — думає пан сумуючи.

Почав згадувати минуле — ніби все в порядку: і соціалістом був, і молодь підбурював, а потім від усього відрікся і давно вже власні посіви своїми ж ногами старанно топче. Взагалі — жив як усі, відповідно до настрою часу і вимог його.

Думав-думав і раптом — знайшов:

«Господи! Та в мене ж національного обличчя нема!»

Кинувся до дзеркала — дійсно, обличчя неясне, наче сліпо і без ком надрукована сторінка перекладу з іноземної мови, причому перекладач був безтурботний і малописьменний, так що зовсім не можна зрозуміти, про що говорить ця сторінка: чи то вимагає душу свободі народу в дар принести, чи то утверджує необхідність повного визнання державності.

«Гм, яка однак плутанина! — подумав пан і відразу ж вирішив: — Ні, з таким обличчям незручно жити...»

Почав щодня дорогими милами вмиватися — не допомагає: шкіра блищить, а неясність залишається. Язиком став облизувати лице — язик у нього був довгий і привішений ловко, журналістикою пан займався — і язик не приносив йому користі. Вдався до японського масажу — гулі вискочили, як після доброї бійки, а ясності вразу — нема!

Мучився-мучився, все без успіху, тільки ваги півтора фунта втратив. І раптом на щастя своє дізнається він, що пристав його участку фон-Юденфрессер пречудово відзначається розумінням національних завдань, — пішов до нього й каже:

— Так і так, ваше благородіє, чи не допоможете в утрудненні?

Приставу, звичайно, приємно, що ось — освічена лю-

дина, яка недавно ще в нелегальностях запідозрювалася, а нині — довірливо радиться, як обличчя змінити. Регочє пристав і, в радості великій, кричить:

— Та нічого ж немає простішого, голубе ви мій! Бральянт ви мій американський, та потріться ви об інородця, воно відразу ж і виявиться, справжнє те ваше обличчя...

Тут і пан зрадів — гора з пліч! — лояльно хихикає і сам із себе дивується:

— А я й не догадався, а?

— Найпростіша річ!

Розсталися ширими друзями, відразу ж пан побіг на вулицю, став за рогом і жде, а як тільки побачив єврея, що йшов мимо, наскочив на нього і давай повчати:

— Якщо ти,— каже,— єврей, то повинен бути росіянином, а якщо не хочеш, то...

А єврей, як відомо з усіх анекдотів, нація нервозна і полохлива, цей же був до того вдачі примхливої і терпіти не міг погромів — розмахнувся він та й лясь пана по лівій щоці, а сам пішов до свого сімейства.

Стоїть пан, притулившись до стінки, потирає щоку і думає:

«Однак вияв національного обличчя пов'язаний з відчуттями не зовсім солодкими! Та — хай! Хоч Некрасов і поганий поет, все ж він вірно сказав:

Даром ніщо не дається,— судьба
Жертви спокутної просить...»

Раптом іде кавказець, людина — як це доведено всіма анекдотами — некультурна і запальна, іде і галасує:

— Міцхалес саклес мінгруле-е...

Пан — на нього:

— Ні,— каже,— дозвольте! Якщо ви грузин, то ви — тим самим — росіянин і повинні любити не саклю мінгрельця, а те, що вам накажуть, а кутузку — навіть без наказу...

Залишив грузин пана в горизонтальному положенні і пішов пити кахетинське, а пан лежить і міркує:

«Од-днак же? Там ще татари, вірмени, башкири, киргизи, мордва, литовці — господи, скільки! І це — не всі... Та потім ще свої, слов'яни...»

А тут якраз іде українець і, звичайно, співає крамольно:

— Ні,— сказав пан, зводячись на ноги,— ви вже будьте ласкаві віднині вживати ери, бо, не вживаючи їх, ви порушуєте цільність імперії...

Довго він йому говорив різне, а той все слухав, бо — як незаперечно доводиться всіма збірниками малоросійських анекдотів — українці народ неквапливий і люблять діло робити не поспішаючи, а пан був людиною дуже причіпливою...

...Підняли пана жалісливі люди, питають:

— Де живе?

— У Великій Росії...

Ну, вони його, звичайно, в участок повезли.

Везуть, а він, обмацуючи обличчя, не без гордошів, хоч і з боєм, відчуває, що воно значно розширилось, і думає:

«Здається, придбав...»

Представили його фон-Юденфрессеру, а той, будучи до своїх гуманним, послав за поліцейським лікарем, і, коли прийшов лікар, почали вони здивовано шептатися між собою, та все пирскають, не відповідно до події.

— Перший випадок за всю практику,— шепоче лікар.— Не знаю, як і зрозуміти...

«Що б це значило?» — думає пан, і спитав:

— Ну, як?

— Старе — все стерлось,— відповів фон-Юденфрессер.

— А взагалі, обличчя — змінилось?

— Безсумнівно, тільки, знаєте...

А лікар втішливо говорить:

— Тепер у вас, шановний пане, таке обличчя, що хоч штани на нього надягти...

Таким воно і лишилось на все життя.

Моралі тут немає.

VI

А другий пан любив виправдувати себе історією — як тільки захочеться йому збрехати що-небудь, він відразу підходящій людині й наказує:

— Єгорко, піди насмикай фактів з історії на доказ того, що вона не повторюється, і навпаки...

Єгорка — спритний, живо насмікає, пан прикраситься фактами, відповідно до вимог обставин, і доводить усе, що йому треба, і неущокоджений.

А був він, між іншим, крамольник — один час всі вважали, що треба бути крамольниками, і один одному сміливо вказували:

— У англійців — Хабеас корпус, а у нас — циркуляри!

Дуже дотепно глузували з цієї відмінності між націями.

Вкажуть і, звільнившись від громадянської скорбоги, сядуть бувало вінтити до третіх півнів, а коли вони проголосять прихід фанку — пан командує:

— Єгорко, вшквар що-небудь таке, щоб підносило дух і відповідало моментові!

Єгорка стане в позу і, перст піднявши, багатозначно нагадає:

На святій Русі всюди чуть півнів —
Скоро буде день на святій Русі!

— Вірно! — кажуть пани. — Обов'язково, — повинен бути день...

І підуть відпочити.

Добре. Та тільки раптом народ почав неспокійно хвилюватися, помітив це пан, запитує:

— Єгорко — чого народ трепеще?!

А той, з задоволенням, доносить:

— Народ хоче жити по-людськи...

Тут пан загордився:

— Ага? Це хто його навчив? Це — я навчив! П'ятдесят років я і предки мої повчали, що пора нам жити по-людськи, ага?

І почав захоплюватися, раз у раз ганяє Єгорку:

— Насмікай фактів з історії аграрного руху в Європі... з евангелія текстів, щодо рівності... з історії культури, про походження власності — живо!

Єгорка — радий! Так і метається, навіть у милі весь, всі книжки порозривав, самі палітурки лишилися, ворохами панові різні збуджувальні докази тягне, а пан його похвалює:

— Старайся! При конституції я тебе в редактори великої ліберальної газети посаджу!

І, остаточно посмілішавши, особисто повчає найрозумніших мужиків:

— Ще,— говорить,— брати Гракхи в Римі, а потім в Англії, в Німеччині, у Франції... і все це історично необхідно! Єгорко — факти!

І відразу на фактах доведе, що всякий народ повинен хотіти свободи, хоча б начальство і не хотіло її.

Мужики, звичайно, раді — кричать:

— Уклінно дякуємо!

Все пішло дуже добре, дружно, в любові християнській і взаємному довір'ї, тільки — раптом мужики запитують:

— Коли підете?

— Куди?

— А геть?

— Звідки?

— З землі...

І сміються — от дивак! Все розуміє, а найпростіше перестав розуміти.

Вони — сміються, а пан — сердиться...

— Дозвольте,— говорить,— куди ж я піду, коли ж земля — моя?

А мужики йому не вірять:

— Як — твоя, коли ти сам же говорив, що господня і що ще до Ісуса Христа деякі справедливіці знали це?

Не розуміє він їх, а вони — його, і знову пан Єгорку за боки:

— Єгорко, піди насмикай з усіх історій...

А той йому досить незалежно відповідає:

— Всі історії порозривані на доказування протилежного...

— Брешеш, крамольнику!

Однак — вірно: кинувся він у бібліотеку, дивиться — від книжок самі спинки та порожні палітурки лишилися; навіть спітнів він від несподіваності цієї і з сумом заволав до предків своїх:

— І хто вас напоумив створити історію так однобічно! Ось і наробили... гай-гай! Яка це історія, к чорту?

А мужики свое тягнуть:

— Так,— кажуть,— прекрасно ти нам довів, що іди швидше, а то проженемо...

Єгорка ж остаточно мужикам передався, ніс убік верне і навіть при зустрічі з паном пирхати почав:

— Хабеас корпус, туди ж! Ліб-берал, туди ж...

Зовсім погано стало. Мужики почали пісень співати і на radoщах стіг панового сіна по своїх дворах розвезли.

І раптом — згадав пан, що в нього ще є дещо в запасі: сиділа на антресолях прабабуся, чекаючи неминучої смерті, і була вона така стара, що всі людські слова забула — тільки одно пам'ятає:

— Не давати...

З шістдесят першого року нічого опріч не могла говорити.

Кинувся він до неї у великому хвилюванні почуттів, припав рідно до ніг її і благає:

— Мати матерів, ти — жива історія...

А вона, звісно, бубонить:

— Не давати...

— Але — як же?

— Не давати...

— А вони мене — на поталу та розграбування?

— Не давати...

— Хіба дати силу небажанню моему сповістити губернатора?..

— Не давати...

Послухався він голосу історії живої і послав від імені прабабусі зворушливу депешу, а сам вийшов до мужиків і оповіщає:

— Перелякали ви стареньку, і послала вона за солдатами — заспокойтесь, нічого не буде, я солдатів до вас не допущу!

Ну, прискакали грізні воїни на конях, діло було зимою, коні в дорозі змокріли, а тут дрижать, інеем вкрились — стало панові коней жалко, і поставив він їх у себе в садибі, — поставив і каже мужикам:

— Сінце, яке ви у мене не зовсім правильно забрали, — поверніть лишень конячкам цим, адже худоба — вона ні в чому не винна, вірно?

Військо було голодне, поїло всіх півнів у селі, і стало навколо пана тихо. Єгорка, звичайно, знову на панову сторону перекинувся, і, як і раніше, пан його використовує для історії: купив новий екземпляр і звелів викреслити всі факти, які можуть спокусити на лібералізм,

а ті, які не можна викреслити, наказав наповнити новим смыслом.

Егорці — що? Він на все здатний, він навіть для благонадійності порнографією почав займатися, а все-таки лишилася у нього в душі світла пляма і, псуючи історію за страх,— за совість він жалісливі віршики пише і друкує їх під псевдонімом: П. Б., що значить «переможений борець».

Червоний півню, вісник ранку!
Чому замовк твій гордий клич?
Змнив тебе — вже наостанку —
Похмурий сич.
Майбутнього не хоче пан,
В минулому ми всі засіли...
А ти, мій півнику, пропав,
Тебе вже з'їли...
Коли нас знов життя поманить?
Хто ранок буде нам співать?
Ах, якщо півників не стане —
Коли ж вставать!

А мужики, звичайно, заспокоїлись, живуть смирно і знічев'я похабні частушки складають:

Ех, мать чесна!
Ось прийде весна,—
Постогнемо та охнемо
І з голоду подохнемо!

Російський народ — веселий народ...

VI

В одному царстві, в одному государстві жили собі євреї — звичайні євреї для погромів, для обмови та інших державних потреб.

Порядок був такий: як тільки корінне населення почне виявляти невдоволення буттям своїм — із спостережних за порядком пунктів, з боку їх благородій, чути приваблиючий надіями заклик:

— Народе, приблизься до сидіння влади!

Народ збереться, а вони його — розбещувати:

— Від чого заворушення?

— Ваші благородія — жувати нічого!

— А зуби є ще?

— Трохи є...

— От бачите — завжди ви ухитряєтесь що-небудь та приховати від руки начальства!

І коли їх благородія вважали, що заворушення можна приборкати через остаточне вибиття зубів, то негайно вдавалися до цього засобу; коли ж бачили, що це не може створити гармонії відносин, то чарівно добивались толку:

— Чого ж ви хочете?

— Земельки б...

Деякі, в лютості свого нерозуміння інтересів держави, йшли далі і канючили:

— Леформів би яких-небудь, щоб, значить, зуб'я, ребри і нутроші наші вважати ніби нашою власністю і здря не чіпати!

Тут їх благородія і починали усовіщати:

— Ех, братці! Навіщо ці мрії? «Не про хліб єдиний» — сказано, і ще сказано: «За битого двох небитих дають!»

— А вони згодні?

— Хто?

— Небиті оті?

— Господи! Звичайно! До нас позаторік, після першої пречистої, англійці просилися — он як! Запліть, просять, весь ваш народ у Сибір, а нас на його місце посадить, ми, кажуть, вам і податки акуратно платити будемо, і горілку станемо пити по дванадцять відер у рік на брата, і взагалі... Ні, кажемо, навіщо ж? У нас свій народ хороший, смирний, слухняний, ми і з ним обійдемось... Ось що, хлопці, вам би краще, ніж хвилюватися здря, піти б та жидів пошарпати, га? Навіщо вони?

Корінне населення подумає-подумає, бачить — не можна ждати ніякого толку, крім визначеного начальством, і вирішує:

— Ану, гайда, хлопці, благословившись...

Розкидають будинків з півсотні, перебіють трохи єврейського народу і, стомившись у трудах, заспокоються в бажаннях, а порядок — торжествує!..

Крім їх благородій, корінного населення і євреїв для відведення заворушень та вгамування пристрастей, існували в цій державі добрі люди, і після кожного погрому, зібравшись усім своїм числом — шістнадцять чоловік, — заявляли світові писаний протест:

«Хоч євреї суть теж російські піддані, але ми переконані, що зовсім винищувати їх не слід, і цим — з усіх точок зору — висловлюємо наш осуд непомірному знищенню живих людей. Гуманістов. Фігоєдов. Іванов. Ку-сайгубін. Торопигін. Крикуновський. Осип Троєухов. Грохало. Фігофобов. Кирило Мефодієв. Словотьокон. Капітолїна Колимська. Підполковник у відставці Непийпиво. Пр. пов. Нарим. Хлопотунський. Притулихін. Гриша Будушев, семи років, хлопчик».

І так після кожного погрому, з тією лише різницею, що Гришин вік змінювався, та за Нарима — через несподіваний виїзд його в однойменне місто — Колимська підписувалась.

Іноді на ці протести відгукувалась провінція:

«Співчуваю і приєднуюсь» — телеграфував з Дрьомова Роздергаєв; Заторканий з Мямліна теж приєднувався, а з Окурова — «Самогризів та ін.», причому для всіх було ясно, що «ін.» — він видумав для більшої погрозовості, бо в Окурові ніяких «ін.» не було.

Євреї, читаючи протести, ще гірше плачуть, і ось одного разу один з них — людина дуже хитра — запропонував:

— Ви знаєте що? Ні? Ну, так давайте перед майбутнім погромом сховаємо весь папір, і всі пера, і все чорнило і подивимось, — що вони робитимуть тоді, ці шістнадцять і з Гришем?

Народ дружний — сказано-зроблено: скупили весь папір, всі пера і сховали, а чорнило — в Чорне море вилили і — сидять, дожидаються.

Ну, довго ждати не довелося: дозвіл одержано, погром вчинено, лежать євреї в лікарнях, а гуманісти бігають по Петербургу, шукають паперу, пер — немає паперу, немає пер, ніде, крім як у канцеляріях їх благородій, а звітти — не дають!

— Ач які! — кажуть. — Знаємо ми, для яких цілей вам це потрібно! Ні, ви обійдетесь без цього!

Хлопотунський благає:

— Та — як же?

— Ну, вже, — кажуть, — досить ми вас протестами навчали, самі догадайтесь...

Гриша, — йому вже сорок три роки минуло, — плаче.

— Хосю плотестувати!

А — ні на чому!

Фігофобов похмуро догадався:

— На паркані б, чи що?

А в Пітері і парканів немає, самі ґрати.

Однак побігли на окраїну, кудись аж за бойні, знайшли старенький парканчик, і, тільки що Гуманістов першу букву крейдюю вивів, раптом — наче з небес спустившись — підходить городовик і почав умовляти:

— Це що ж буде? Та за таке надписання хлопчаків шмагають, а ви солідні нібито пани — ай-яй-яй!

Звичайно, він їх не зрозумів, думаючи, що вони — літератори з тих, які під 1001-у статтю пишуть, а вони зніяковіли і розійшлися — у прямому розумінні — по домішках.

Так один погром і лишився не опротестований, а гуманісти — без задоволення.

Справедливо кажуть люди, які розуміють психологію рас, — хитрий народ євреї!

VIII

Знов-таки — жили собі два шахраї, один чорненький, а другий рудий, але обидва безталанні: у бідних красти соромились, багаті були для них недосяжні, і жили вони сяк-так, дбаючи, головним чином, про те, щоб у тюрму, на казенні харчі, попасти.

І дожили ці ледарі до трудних днів: приїхав у місто новий губернатор, фон-дер-Пест, обдивився і наказав:

«Від цього числа всі жителі руської віри, без різниці статі, віку і роду занять, повинні, не розмірковуючи, служити вітчизні».

Товариші чорненького з рудим пом'ялися, зітхнули і всі розійшлися: хто — в сищики, хто — в патріоти, а хто спритніший — і туди і сюди, і лишилися рудий з чорненьким у цілковитій самотності, у загальному підозрінні. Пожили з тиждень після реформи, підтягло їм животи, не стерпів далі рудий і каже товаришеві:

— Ванько, давай і ми вітчизні служити?

Зніяковів чорненький, опустил очі і каже:

— Соромно...

— Та мало там що! Багато які ситніше від нас жили, однак — пішли ж на це!

— Та їм все одно в арештантські роти строк підходить...

— Кинь! Ти дивись: нині навіть літератори повчають — «хоч як живеш, все одно — помреш...» *

Сперечались, сперечались, так і не зійшлись.

— Ні,— каже чорненький,— ти — валяй, а я краще шахраєм лишуся...

І пішов у своїх справах: калач з лотка потягне і не встигне з'їсти, як його схоплять, наб'ють і — до мирового, а той чесним порядком влаштує його на казенні харчі. Посидить чорненький місяців зо два, поправиться шлунком, вийде на волю — до рудого в гості йде.

— Ну, як?

— Служу.

— Що поробляєш?

— Дітлахів винищую.

Будучи в політиці неуком, чорненький дивується:

— Навіщо ж?

— Для заспокоєння. Наказано всім — «будьте спокійні»,— пояснює рудий, а в очах у нього смуток.

Похитає чорненький головою і — знову до свого діла, а його — знову в острог на харчування. І просто, і совість чиста.

Випустять — він знову до товариша,— любили вони один одного.

— Винищуєш?

— Та як же ж...

— Не шкода?

— Та я вже вибираю, які більш золотушні...

— А підряд — не можеш?

Мовчить рудий, тільки зітхає тяжко і — линия, жовтим стає.

— Як же ти?

— Та так усе... Наловлять їх де-небудь, приведуть до мене і велять правди від них добиватися, добитися ж нічого не можна, тому що вони помирають... Не вмію я, видно...

— Скажи ти мені — для чого це робиться? — питає чорненький.

— Інтереси держави вимагають,— говорить рудий, а у самого голос тремтить і сльози на очах.

Замислився чорненький — дуже жаль йому товариша — яку б для нього діяльність незалежну винайти?

І раптом — спалахнув!

— Слухай — грошей накрив?

- Та як же ж? Звичка...
- Ну, так ось що — видавай газету!
- Навіщо?
- Оголошення про гумові вироби друкувати будеш...
- Це рудому сподобалось, посміхнувся.
- Щоб не було дітлахів?
- А звичайно! Чого їх на муки народжувати?
- Це вірно! Тільки — газета навіщо?
- Для прикриття торгівлі, дивак!
- Співробітники, мабуть, не погодяться!

Чорненький навіть свиснув.

— Де там! Нині співробітники самі себе живцем у премії пропонують передплатникам...

На тому і порішили: став рудий газету видавати, «за участю найкращих літературних сил», відкрив при конторі постійну виставку паризьких виробів, а над приміщенням редакції, заради додержання пристойності, влаштував дім побачень для високопоставлених осіб.

Справи пішли добре, живе рудий, товстішає, начальство ним задоволене, і на візитних карточках у нього надруковано:

«Вздовж Поперек
Івсяко

Редактор-видавець газети «Туди-сюди», директор-засновник «Солодкого відпочинку адміністраторів, стомлених переслідуванням законності». Тут же торгівля презервативами гуртом і вроздріб».

Вийде чорненький з острогу, зайде до товариша чайку попиту, а рудий його — шампанським частує і хвалиться:

— Я, брат, тепер навіть умиватися став не інакше, як шампанським, їй-богу!

І, примруживши очі від захоплення, розчулено говорить:

— Добре ти мене напоумив! Ось це — служба вітчизні! Всі задоволені!

А чорненький теж радий:

— Ну, от і живи! Вітчизна у нас невибаглива.

Розчулиться рудий — запрошує товариша:

— Вань, гайда до мене в репортери!

Сміється чорненький:

— Ні, братіку, я, мабуть, кончерватор, вже я лишусь шахраєм, по-давньому...

Моралі тут немає ніякої. Ні зернини.

ІХ

Одного разу начальство, стомившись у боротьбі з інакомислячими і бажуючи, нарешті, спочити на лаврах, наказало якнайсуворіше:

«Цим предписується привести в наявність всіх інакомислячих, не соромлячись видобувати їх з-під всяких прикриттів, а після виявлення викоренити дощенту різними підходящими для того заходами».

Виконання цього наказу було покладене на вільнонайманого винищувача живих істот обох статей і всякого віку Оронтія Стервенка, колишнього капітана служби його височества короля фуегійців і володаря Огненної Землі, для чого і було асигновано Оронтію шістнадцять тисяч карбованців.

Не тому Оронтії до цієї справи покликаний був, щоб своїх бувалих не знайшлося, а тому, що був він неприродно страховидний, відзначався волохатістю, яка дозволяла йому ходити голим в усіх кліматах, а зубів мав по два ряди — шістдесят чотири штуки повністю, чим і заслужив особливе довір'я начальства.

Але, незважаючи на всі ці якості, і він задумався страшенно:

«Як їх виявиш? Вони — мовчать!»

А дійсно, житель у цьому місті був муштрований — всі один одного боялись, вважаючи провокаторами, і нічого інінко не стверджували, навіть з матусями розмовляючи в умовній формі і чужою мовою:

— N'est-ce pas? *

— Маман, час би обідати, p'est-ce pas?

— Маман, а чи не сходити нам сьогодні у кінематограф, n'est-ce pas?

Однак, подумавши вдосталь, знайшов-таки Стервенко спосіб розкриття таємних помислів: вимив волосся перекисом водню, в потрібних місцях поголився і став блондином сумовитого вигляду, а потім одяг костюм журливого кольору, і — не пізнати його!

* Чи не так? (Ред.)

Вийде ввечері на вулицю і роздумливо ходить, а побачивши, що житель, слухаючись голосу природи, крадеться кудись,— нападе на нього з лівого боку і задирливо шепоче:

— Товаришу, невже ви вдоволені цим існуванням?

Спочатку житель уповільнює ходу, немовби щось згадуючи, але як тільки оддалік з'явиться будочник — тут житель відразу і виявить себе:

— Городовий, дер-ржи його...

Стервенко тигром стрибав через паркан і, сидячи в кропиві, роздумував:

«Так їх не візьмеш, закономірно діють, чорти!»

А тимчасом — асигнування тане.

Переодягся веселіше і почав ловити іншим прийомом: підійде до жителя сміливо і запитує:

— Пане, бажаєте в провокатори поступити?

А житель спокійно питає:

— Скільки платні?

Інші ж ввічливо відхиляють:

— Дякую вам, я вже ангажований!

«У-гу,— думає Оронтій,— спробуй, піймай його!»

Тимчасом, асигнування якомось само собою зменшується.

Заглянув було в «Товариство всебічної утилізації відених яєць», але виявилось, що воно перебуває під високим тиском трьох єпископів і жандармського генерала, а засідає один раз на рік, та зате кожного разу за спеціальним дозволом з Петербурга.

Нудьгує Оронтій, і від цього асигнування ніби на скоротечні сухоти захворіло.

Тут він розсердився.

— Ну, гаразд!

І почав діяти прямо: підійде до жителя і відразу запитує його:

— Існуванням вдоволений?

— Цілком!

— Ну, а начальство невдоволене! Прошу...

А хто скаже — невдоволений, того, звичайно:

— Взяти!

— Дозвольте...

— Що?

— Та я невдоволений тим, що воно не досить тверде.

— Та-ак? Взз...

Таким способом набрав він протягом трьох тижнів десять тисяч різних істот і спочатку посадив їх куди можна, а потім став розвішувати, але — для економії — коштом самих же обивателів.

І все пішло дуже добре. Тільки одного разу головне начальство поїхало полювати на зайців, а виїхавши з міста, бачить — на полях надзвичайне пожвавлення і картина мирної діяльності громадян — один одного обкладають доказами винуватості, вішають, закопують, а Стервенко ходить проміж них з жезлом у руках і захочує:

— Скор-ріше! Ти, брюнет, веселіш! Ей, добродію, ви чого остовпіли? Петля готова — ну, і полізайте, нічого задержувати інших! Хлопче, ей, хлопче, чого поперед батька лізеш? Панове, не поспішайте, усі встигнете... Роки терпіли, чекаючи заспокоєння, кілька хвилин потерпіти можна! Мужик, куди?.. Нечема...

Дивиться начальство, сидючи на хребті баского коня, і думає:

«Однак багато він їх набрав, молодець! То-то в місті всі вікна наглухо забиті...»

І раптом бачить — власна його тітка висить, не торкаючись ногами твёрді земної, — дуже здивувався.

— Хто розпорядився?

Стервенко тут як тут.

— Я, вашество!

Тут начальник сказав:

— Ну, брат, здається, ти — дурень і либонь чи не марно казенні суми витрачаєш! А подай-но мені звіт.

Подав Стервенко звіт, а там сказано:

«На виконання предписання про викоренення інакомислячих мною таких обох статей виявлено і посаджено 10.107.

З них:

покладено	729 об. ст.
повішено	541 » »
непоправно зіпсовано	937 » »
не дожили	317 » »
самі себе	63 » »
Всього викоренено	1876 об. ст.
На суму	16.844 крб.,
раховуючи по сім карбованців за штуку з усім.	
А перевитрачено	884 крб.»

Жахнулося начальство, трясеться і бурмоче:

— Пере-вистра-га? Ах ти, фуегієць! Та вся твоя Огненна Земля з королем і з тобою разом 800 карбованців не варта! Ти подумай — адже коли ти такими шматками красти будеш, то я — особа, вдсятеро від тебе виша,— як же тоді? Таж при таких апетитах Росії на три роки неvistачить, а тимчасом не один ти жити хочеш — можеш ти це зрозуміти? І притому ж 380 чоловік зайвих приписано, бо ті, які «не дожили», і ті, що «самі себе», — це ж явно зайві! А ти, грабіжнику, і за них рахуєш?..

— Вашество! — виправдується Оронтій, — так це я ж їх до відрази до життя довів.

— І за це по сім карбованців? Та ще, мабуть, ні до чого не причетних скільки підкладено! Всіх жителів у місті дванадцять тисяч було — ні, голубчику, я тебе під суд віддам!

Дійсно, призначили якнайсуворіше розслідування дій фуегійця, і виявилось, що винен він у розтраті 916 казенних карбованців.

Судили Оронтія справедливим судом, засудили його на три місяці в тюрму, зіпсували кар'єру, і — пропав фуегієць на три місяці!

Не легка це річ — начальству догодити...

Х

Один добродушний чоловік думав-думав — що робити? І вирішив:

«Не стану противитися злу насильством, здолаю його терпінням!»

Чоловік він був не без характеру, — вирішив, сидить і терпить.

А шпигуни Ігемоніві, довідавшись про це, відразу доповіли:

«Серед жителів, які підлягають наглядові, один раптом почав вести себе непорушно і безсловесно, явно намірюючись ввести начальство в оману, ніби його зовсім нема».

Розлютився Ігемон.

— Як? Кого — нема? Начальства нема? Привести!

А коли привели — звелів:

— Обшукати!

Обшукали, позбавили цінностей, як-то: взяли годинник і обручку, червоного золота, золоті пломби з зубів виколупали, підтяжки новенькі зняли, гудзики відпороли, і доповідають:

— Готово, Ігемоне!

— Ну, що — нічого?

— Нічого, а що було зайвого — відібрано!

— А в голові?

— І в голові наче нічого.

— Допустіть!

Звійшов житель до Ігемона, і вже по тому, як він штани піддержував, — побачив і зрозумів Ігемон його цілковиту готовність до всіх випадковостей життя, але, бажаючи справити вбивче для душі враження, все-таки заревів грізно:

— Ага, жителю, з'явився?!

А житель лагідно признається:

— Весь прийшов.

— Ти що ж це, га?

— Я, Ігемоне, нічого! Просто — вирішив я перемагати терпінням...

Наїжився Ігемон, ричить:

— Знову? Знову перемагати?

— Та я — зло...

— Мовчати!

— Та я не вас маю на увазі...

Ігемон не вірить:

— Не мене? А кого?

— Себе.

Здивувався Ігемон.

— Стій! У чому зло?

— В опорі йому.

— Брешеш?

— Йй-богу...

Ігемона навіть у піт кинуло.

«Що з ним?» — думає він, дивлячись на жителя, а подумавши, запитує:

— Чого ж ти хочеш?

— Нічого не хочу.

— Так-таки — нічого?

— Нічого! Дозвольте мені повчати народ терпінню особистим моїм прикладом.

Знову задумався Ігемон, кусаючи вуси. Мав він душу

мрійливу, любив у лазні паритися, причому сладострасно готував, був взагалі схильний до постійного відчуження радощів життя, єдине ж, чого терпіти не міг,— так це опору й непокірливості, проти яких діяв зм'якшуючими засобами, перетворюючи на кашу хрящі і кістки непокірних. Але у вільні від відчуження радості і зм'якшення жителів години — дуже любив мріяти про мир усього світу і про спасіння душ наших.

Дивиться він на жителя і — дивується.

— Чи давно ще? І — ось!

Потім, прийшовши в м'які почуття, запитав, зітхнувши:

— Як же це сталося з тобою, а?

І відповів житель:

— Еволюція...

— У-гу, брат, ось воно життя наше! То — те, то — інше... В усьому недорід. Качаємося-качаємося, а на який бік лягти — не знаємо... Не можемо вибрати, та-ак...

І ще зітхнув Ігемон: все-таки — чоловік і вітчизну жалів, кормився від неї. Опановують Ігемона різні небезпечні думки:

«Приємно бачити жителя м'яким і приборканим — так! А проте коли всі перестануть чинити опір,— не повело б це до скорочення добових та подорожніх грошей? А також і нагородні можуть потерпіти... Та ні, не може бути, щоб він зовсім вичерпався,— прикидається, шельма! Треба його випробувати. Куди візьму? В провокатори? Вираз обличчя розпущений, ніякою маскою цю невиразність не приховати, та й красномовність у нього, видимо, тьмяна. В кати? Слабосильний...»

Нарешті придумав і — каже прислужуючим:

— Призначте цього блаженного в третю пожежну частину конюшні чистити!

Призначили. Чистить безтрепетно житель конюшні, а Ігемон дивиться, захоплюється трудотерпінням його, і росте в ньому довіра до жителя.

«Коли б усі отак?»

Через деякий час випробування привів його до себе і дав переписати власноручно ним фальшиво складений звіт про прибуток-видаток різних сум,— переписав житель і — мовчить. Остаточно розчулився Ігемон, навіть до сліз.

«Ні, це істота корисна, хоч і грамотна!..»

Кличе жителя перед лице своє і каже:

— Вірю! Іди й проповідуй істину твою, а проте будь на сторожі!

Пішов житель по базарах, по ярмарках, по великих містах, по маленьких і всюди проголошує:

— Ви що робите?

Бачать люди — особа, яка викликає до себе довіру і лагідності незвичайної, признаються перед ним, хто в чому винен, і навіть заповітні мрії відкривають: один — як би вкрасти безкарно, другий — як би обдурити, третьому — як би звести наклеп на кого-небудь, а всі разом — як споконвіку росіяни — бажають ухилитися від усіх повинностей перед життям і обов'язки забути.

Він їм і говорить:

— А ви — киньте все! Бо сказано: «Всяке існування є страждання, але в страждання воно перетворюється завдяки бажанням, отже, щоб знищити страждання — треба знищити бажання». От! Перестаньмо бажати, і все само собою знищиться — їй-богу!

Люди, звичайно, раді: і правильно і просто. Зразу ж, де хто стояв, там і ліг. Вільно стало, тихо...

Довго чи коротко, але тільки помічає Ігемон, що вже надто смиренно навколо і ніби моторошно навіть, але — храбриться!

«Прикинулись, шельми!»

Самі паразити, продовжуючи виконувати свої природні обов'язки, неймовірно розмножуються, стаючи все більш зухвалими у вчинках своїх.

«Однак — яка безглагольність!» — думає Ігемон, щучлячись і чухаючись усюди.

Кличе прислужуючого кавалера з жителів.

— Ану лишень, звільни мене від зайвих...

А той йому:

— Не можу.

— Що-о?

— Ніяк не можу, тому хоч вони і непокоять, але — живі, а...

— А ось я тебе самого покійником зроблю!

— Воля ваша.

І так — в усьому. Всі одностайно кажуть — воля ваша, а як він накаже виконати його волю — нудьга починається смертна. Палац Ігемона розвалюється, паціюки його заповнили, їдять справи і, отруюючись, здиhaють. Сам Іге-

мон все глибше занурюється в неробство, лежить на дивані і мріє про минуле — добре тоді жилось! Жителі різноманітно чинили опір циркулярам, декого треба було смертно карати, звідси — поминки з млинцями, з хорошим частуванням! То там житель намагається щось зробити, треба їхати і забороняти діяння, звідси — дорожні гроші! Доловіси куди слід, що «в дорученому мені просторі всі жителі викоренені»,— звідси нагородні, і свіжих жителів пришлють!

Мріє Ігемон про минуле, а сусіди, Ігемони інших племен, живуть собі, як жили, на своїх основах, жителі у них чинять опір один одному хто чим може і де треба, шум у них, безладдя, рух усякий, а — нічого, і корисно їм, і взагалі — цікаво.

І раптом догадався Ігемон:

«Ой лишенько! Адже обдурив мене житель той!»

Підскочив, побіг по своїй країні, штовхає всіх, шарпає, наказує:

— Встань, прокиньсь, піднімись!

Хоч би що!

Він їх за комір, а комір згнув і не держить.

— Чорти! — кричить Ігемон у цілковитій тривозі.—
Що ви? Подивіться на сусідів!.. Навіть он Китай!..

Мовчать жителі, припавши до землі.

«Господи! — засумував Ігемон.— Що робити?»

І пішов на обман: нахилиться до жителя та у вуха йому і шепоче:

— Ей, громадянине! Вітчизна у небезпеці, їй-богу, ось тобі хрест—у якнайсерйознішій небезпеці! Вставай— треба чинити опір... Чути, що буде дозволена всяка самодіяльність... громадянине!

А громадянин, зотліваючи, бурмоче:

— Вітчизна моя в богові!..

А інші просто мовчать, як скривджені покійники.

— Фаталісти окаянні! — кричить Ігемон у розпачі.—
Піднімайся! Дозволено всякий опір!..

Один якийсь колишній весельчак і мордобоець піднявся трохи, подивився і каже:

— А чому чинити опір? Зовсім і нема нічого!..

— Та паразити ж!..

— Ми до них звикли!

Остаточно схибнувся розум Ігемонів, став він у пупі своєї землі і кричить несамовитим голосом:

— Все дозволяю, людоньки! Спасайся! Роби! Все дозволяю! Іж один одного!

Тиша і спокій відрадний.

Бачить Ігемон — пропаще діло!

Заплакав, облився горючими сльозами, волосся на собі рве, закликає:

— Жителі! Милі! Що ж тепер — самому мені, чи що, революцію ту робити? Схаменіться, адже історично необхідно, національно неминуче... Адже не можу ж я сам, один революцію робити, у мене навіть і поліції для цього немає, паразити всю пожерли...

А вони тільки очима кліпають і — хоч на палю їх садови — не писнуть!

Так усі мовчки і примерли, а Ігемон, що втратив надію, — після всіх.

З чого випливає, що навіть і в терпінні треба додержувати міри.

ІХ

Нарешті наймудріші з жителів задумалися над усім цим:

«Що таке? Куди не глянь — кругом шістнадцять!»

І, солідно подумавши, вирішили:

— Все це від того, що немає в нас особистості. Необхідно нам створити центральний мислящий орган, зовсім вільний від усяких залежностей і цілком здатний піднятися над усім і стати поперед усього, — ось як, наприклад, козел — в отарі баранів...

Хтось заперечив:

— Братці, а чи не доволі вже перетерпіли ми від центральних особистостей?..

Не сподобалось.

— Це, здається, щось від політики і навіть з громадянською скорботою?

Хтось усе тягне:

— Та як же ж без політики, якщо вона всюди проникає? Я, звичайно, маю на увазі, що в тюрмах — тісно, в каторзі — повернутися ніде і що необхідне розширення прав...

Але йому суворо зауважили:

— Це, пане мій, ідеологія, і пора кинути!.. Необхідна ж нова людина і більше нічого...

І слідом за цим взялися створювати людину за прийомами, вказаними у святоотчеських переказах: плюють на землю і розмішують, відразу по вуха в бруді перемазалися, але результати — ріденькі. В судорожному старанні своєму всі квіти рідкісні на землі притоптали і злаки корисні теж знищили,— стараються, потіють, напружуються — нічого не виходить, крім буесловія та взаємних обвинувачень у нездатності до творчості. Навіть стихії з терпіння вивели старанням своїм: вихоридують, громи гримлять, млосна спека палить розмоклу землю, бо — ллють зливи і вся атмосфера наситилась тяжкими запахами — дихати неможливо!

А проте час від часу цей розгардіяш із стихіями ніби роз'яснюється і — це виходить на світ божий нова особистість!

Виникає загальна радість та — шкода, короткочасна вона і швидко закінчується тяжким нерозумінням.

Бо — якщо на мужицькій землі виросте нова особистість, то негайно ж стає бувалим купцем і, входячи в життя, починає розпродувати вітчизну іноземцям шматками, від сорока п'яти копійок ціною, аж до палкого бажання продати цілу область разом з живим реманентом і з усіма мислящими органами.

На купецькій землі замісять нову людину — вона або дегенератом народиться або в бюрократи попасти хоче; на дворянських угіддях — як і раніш завжди було — виростають істоти з намірами поглинути всі доходи держави, а на землях міщан та фізних дрібних власників ростуть буйним чортополохом різних форм провокатори, нігілісти, пасивісти і тому подібне.

— Але — все це ми вже маємо в кількості надто достатній! — призналися один одному мудрі жителі і серйозно задумалися:

«Допущена нами якась помилка в техніці творчості, але — яка?»

Сидять, міркують, а грязюка навколо так і хлюпає хвилею морською, о, господи!

Сперечаються:

— Ви, Сельдерею Лавровичу, надто у великій кількості і всебічно плюєтесь...

— А у вас, Корнішоне Лукичу, мужності на це невістачає...

А новонароджені нігілісти, прикидаючись Васьками

Буслаєвими,— до всього ставляться презирливо і галасують:

— Ей, ви, овочі! Міркуй, як краще, а ми вам... допоможемо наплювати на все...

І плюють, і плюють...

Нудьга загальна, взаємозлоблення і бруд.

На той час проходив мимо, ухиляючись від уроків, Митя Коротишкін, на прізвисько Стальний Кіготь, учень другого класу мямлінської гімназії і знаменитий колекціонер закордонних марок, іде він і — бачить: сидять люди в калюжі, попльовують у неї і про щось глибоко думають.

«Дорослі, а замазури!» — подумав Митя з зухвалістю, властивою малим рокам.

Роздивився, чи немає серед них чого-небудь педагогічного, і, не помітивши такого, запитав:

— Ви навіщо, дядечки, в калюжу залізли?

Один з жителів, образившись, став сперечатися:

— Де тут калюжа? Це просто подоба хаосу дочасного!

— А що ви робите?

— Нову людину хочемо створити! Набридли такі, як ти от...

Зацікавився Митя.

— А за чиєю подобою?

— Тобто — як? Ми хочемо безподобну... прохось!

Будучи дитиною, ще не обізнаною з таємницями природи, Митя, звичайно, зрадів нагоді бути присутнім при такому важливому ділі і простодушно радить:

— Зробіть на трьох ногах!..

— Це навіщо ж?

— Вона смішно бігати буде...

— Іди геть, хлопче!

— А то — з крилами? От ловко б! Зробіть з крилами, їй-богу! І хай би вона учителів викрадала, як кондор у «Дітях капітана Гранта», — там, правда, кондор не учителя вкрав, а краще б учителя...

— Хлопче! Ти говориш дурниці і дуже навіть шкідливі! Згадай молитву до і після навчання...

Але Митя був хлопчик фантастичний і все більше захоплювався:

— Іде учитель у гімназію, а вона б його — хап! ззаду за комір і понесла б повітрям куди-небудь — це вже бай-

дуже! — учитель тільки ніжками дригає, а книжки так і силлються, і щоб їх не знайти ніколи...

— Хлопче! Іди поважати старших!

— А він кричить дружині зверху: «Прощай, підношусь у небеса, яко Ілля і Єнох», а вона стоїть посеред вулиці навколішки і нїє: «Виховательчику мій, педагогчику!...»

Вони на нього розсердились.

— Іди геть! Базікати дурниці і без тебе є кому, а тобі ще рано!

І прогнали. А він, відбігши трохи, спинився, подумав і питає:

— Ви — насправжки?

— Звичайно ж...

— А не виходить?

Зітхнули вони похмуро та й кажуть:

— Ні. Відчепись...

Тоді Митя відійшов від них подалі, показав їм язика і дражниться:

— А я знаю чому, а я знаю чому!

Вони — за ним, він — від них, але, звиклі до перебіжок з табору в табір, догнали вони його і давай шарпати.

— Ах ти... старших дражнити?..

Митя — плаче, благає:

— Дядечки... я вам суданську марку... у мене дублікат... складаний ніжик подарую...

А вони його директором лякають.

— Дядечки! Я, їй-богу, ніколи більше не буду дражнитися! І, далєбі ж, я догадався, від чого не створюється нова людина...

— Кажи!

— Відпустіть трошки!

Відпустили, але держать за обидві руки, він же їм каже:

— Дядечки! Земля — не та! Не годиться земля, чесне слово, хоч скільки ви плюйте, нічого не вийде!.. Адже, коли бог створив Адама за образом і подобою своєю, — земля та нічия була, а тепер вся — чия-небудь, ось чому і людина завжди чия-небудь... і справа зовсім не в плювках...

Це їх так приголомшило, що вони і руки опустили, а Митя — драла та, відбігши від них, приставив кулак до рота і кричить:

— Червоношкірі команчі! Ір-рокези!

А вони знову одностайно посідали в калюжу, і наймудріший з них сказав:

— Колеги, продовжуємо наші заняття! Забудемо про цього хлопчиська, бо безсумнівно, що він переодягнений соціаліст...

Ех, Митю, голубе!

ХІІ

Жили собі Іваничі — чудовий народ! Хоч що з ним роби — нічому не дивується!

Жили вони в тісному оточенні Обставин, зовсім не залежних від законів природи, і Обставини творили з ними все, що хотіли і могли: здеруть з Іваничів сім шкур і грізно запитують:

— А де восьма?

Іваничі, нітрохи не дивуючись, відповідають покірно Обставинам:

— Ще не виросла, ваші превосходительства! Почекайте трошки...

А Обставини, нетерпляче чекаючи наростання восьмої шури, хвастаються сусідам, письмово і усно:

— У нас народонаселення схильне до покірності, роби з ним що хочеш — нічому не дивується! Не те, що у вас, наприклад...

Так і жили Іваничі, — робили дещо, податі-податки платили, давали хабарі кому скільки слід, а у вільний від цих занять час — тихенько скаржилися один одному:

— Трудно, братці!

Хто розумніший, — провіщав:

— Ще й трудніше буде!

Іноді хто-небудь з них додавав до цих слів ще слівцець зо два — зо три, і про таку людину з повагою говорили:

— Вона поставила крапку над і!

Дійшли Іваничі навіть до того, що зайняли великий будинок у садку і посадили в нього спеціальних людей, щоб вони день у день, удосконалюючись у красномовстві, ставили крапки над і.

Зберуться в цьому будинку чоловік чотириста, а четверо з них і почнуть, як мухи, крапки садити; насадять,

скільки околочний — з цікавості — дозволить, і хва-
стаються по всій землі:

— Здорово ми історію робимо!

А околочний дивиться на це їхнє заняття, як на скандал, і — як тільки вони спробують поставити крапку над іншою буквою — рішуче пропонує їм:

— Прощу алфавіт не псувати, і — розходьтесь по до-
мівках!

Розженуть їх, а вони — не дивуючись — тішаться між собою:

— Нічого, — кажуть, — ми всі ці неподобства впишемо, для посоромлення, на сторінки історії!

А Іваничі, потай скупчуючись у власних квартирах по двоє та по троє разом, шепочуть, — теж не дивуючись:

— А наших обраних знову позбавили дару слова!

Сміливці і шибайголови шепочуть один одному:

— Обставинам закон не писаний!

Іваничі взагалі любили втішатися прислів'ями: поса-
дять кого-небудь з них в острог за випадкову незгоду з Обставинами — вони лагідно філософствують:

— Не в свої сани — не сідай!

А дехто з них злорадіє:

— Не совай носа не в своє діло.

Жили Іваничі цим порядком, жили і дожили нарешті до того, що всі крапки над і поставили, всі до одної! І робити Іваничам більше нічого!

А тут і Обставини бачать, що все це — ні до чого, і звеліли опублікувати по всій країні якнайсуворіший закон:

«Віднині крапки над і ставити повсюдно забороняється, і ніяких крапок, за винятком цензурних, в ужитку обивателів не повинно бути. Винні в порушенні цього підлягають покаранню, передбаченому якнайсуворішими статтями Кримінального уложення».

Очманіли Іваничі! Що робити?

Нічого іншого вони не навчені, тільки одно могли, та й те заборонене!

І от, збираючись потай, по двоє, в темних кутках, вони міркують пошепки, як пошехонці в анекдоті:

— Іваничу! А що — коли, не дай боже, сохрани господи?

— Ну, — що?

— Я не те, що — того, а все-таки?

— Хай бог знає що, і то — ні за що! А не те що!
А ти кажеш — ось що!

— Та хіба я що! Я — нічого!

І більше ніяких слів не можуть сказати!

ХІІІ

По один бік землі жили Кузьмичі, по другий — Лукичі, а між ними — ріка.

Земля — місце тісне, люди — жадібні та заздрісні, і через те між людьми через усяку дурницю — бійка; як тільки що кому не сподобалось — зразу — ура! і — в морду!

Поб'ються, переможуть один одного і давай прибутки-убутки лічити: полічать — що за чудо?! — нібито і добре бились, зовсім нещадно, а виходить — не вигідно!

Міркують Кузьмичі:

— Йому, Лукичу отому, красна ціна — сім копійок, а вбити його карбованець шість гривень коштувало! Що таке?

Лукичі теж розмірковують:

— Живий Кузьмич навіть по особистій оцінці копійки не вартий, а знищити його — дев'яносто копійок вийшло!

— Як це?

І з страху один перед одним вирішують:

— Треба зброї побільше завести, тоді війна скоріш піде і вбивство дешевше коштуватиме.

А купецтво їхне, гаманець набиваючи, кричить:

— Хлопці! Рятуй вітчизну! Вітчизна дорогого варта!

Нагодували зброї без ліку, вибрали слухний час і давай один одного з світу зживати!

Бились, бились, перемогли один одного, пограбували, — знову прибутки-убутки лічать — що за мара?

— Однак, — кажуть Кузьмичі, — щось у нас негаразд! Недавно по карбованцю шість гривень Лукича вбивали, а нині на кожну погублену душу по шістнадцять карбованців вийшло!

Журяться! А Лукичам теж невесело.

— Швах справи! Так дорого війна обходиться, що хоч кидай!

Але, як люди уперті, вирішили:

— Треба, братці, смертобійну техніку ще дужче розвивати!

А купецтво їхне, гаман набиваючи, горлає:

— Хлопці! Вітчизна в небезпеці!

А самі потихеньку ціни на личаки піднімають та й піднімають.

Розвинули Лукичі з Кузьмичами смертобійну техніку, перемогли один одного, пограбували, стали прибутки-убутки лічити — хоч плач!

Жива людина — ніпочому ціниться, а вбити її все до рожче коштує!

У мирні дні скаржаться один одному:

— Розорить нас ця справа! — кажуть Лукичі.

— В пень розорить! — погоджуються Кузьмичі.

Однак, коли чиясь качка неправильно у воду пірнула, — знову побилися.

А купецтво їхне, гаман набиваючи, скаржиться:

— Асигнації ці — просто замучили! Хоч скільки їх хапай — все мало!

Сім років воювали Кузьмичі та Лукичі, лупцюють один одного нещадно, міста знищують, все палять, навіть п'ятирічних дітей примусили з кулеметів стріляти. До того дійшли, що в одних тільки личаки лишилися, а у других — нічоґісінько, крім галстуків; голяка ходять нації.

Перемогли один одного, пограбували — стали прибутки-убутки лічити, так і зомліли і ті і ці.

Кліпають очима та бурмочуть:

— Однак! Ні, хлопці, видно, смертобійна справа зовсім не по кишені нам! Ось дивіться ж, — на кожного вбитого Кузьмича по сто карбованців вийшло. Ні, треба вживати інших заходів...

Порадилися, та й вийшли на берег усі гуртом, а на другому березі вороги стоять, теж отарою.

Звичайно, соромляться, дивляться один на одного, і ніби соромно їм. Пом'ялись, пом'ялись та й кричать з берега на берег:

— Ви чого?

— Ми — нічого. А — ви?

— І ми — нічого.

— Ми просто — так, на ріку подивитись вийшли...

— І ми...

Стоять, чухаються, кому — соромно, а інші — охкають з сумом.

Потім знову кричать:

— У вас дипломати є?

- Є. А у вас?
- І у нас...
- Ач ви!
- А — ви?
- Та ми що ж?
- А — ми? І ми теж...

Зрозуміли один одного, втопили дипломатів у ріці і почали говорити толком:

- Знаєте, по що ми прийшли?
- Ніби знаємо!
- А — по що?
- Миритись хочете.

Здивувались Кузьмичі.

- Як це ви здогадались?

А Лукичі посміхаються, кажуть:

— Так ми ж самі — теж за цим! Вже надто дорого війна коштує.

- Ото й воно!

— Хоч ви й шахраї, а проте давайте жити мирно, га?

— Хоч ви теж — злодії, та ми згодні!

— Давайте жити по-братньому, їй-богу — дешевше буде!

- Гарзд!

Радісно стало всім, танцюють, стрибають, наче біснுவаті, вогнища розклали, дівчат один у одного умикають, коней крадуть і кричать один одному, обнімаючись:

— Братці, милі, добре ж то як, га? Хоч ви і... так би мовити...

А Кузьмичі у відповідь:

— Люди добрі! Всі ми — одна душа і єдине суть. Хоча ви, звичайно, і того... та — дарма!

З того часу живуть Кузьмичі з Лукичами тихо, мирно, військову справу зовсім облишили і грабують один одного легенько, по-штатському.

Ну, а купецтво, як завжди, живе по закону божому...

ХІV

Лежить смиренно упертий чоловік Ванько під повіткою, напрацювався, навозився — відпочиває. Прибіг до нього боярин, горлає:

- Ванько, вставай!

- А чого?
- Гайда Москву рятувати!
- А що вона?
- Поляк кривдить!
- Ач, шибеник...

Пішов Ванько, рятує, а біс Болотников кричить йому:

— Дурнева голово, чого ти на бояр даремно силу витрачаєш, подумай!

— Я думати незвиклий, за мене святі отці-ченці дуже добре думають,— сказав Ванько.

Врятував Москву, прийшов додому, дивиться — повітки нема.

Зітхнув:

— От які злодії!

Ліг на правий бік для хороших снів, пролежав двісті років, раптом — бурмистер біжить:

— Ванько, вставай!

— Чого там?

— Гайда Росію рятувати!

— А хто її?

— Бонапарат о дванадцяти язиках!

— Ач його як... анафема!

Пішов, рятує, а біс Бонапарат нашіптує йому:

— Чого ти, Ваню, на панів стараєшся, час би тобі, Ванюшко, з кріпосної неволі вийти!

— Самі випустять,— сказав Ванько.

Врятував Росію, повернувся додому, дивиться — на хаті покрівлі немає.

Зітхнув:

— От які пси, все грабують!

Пішов до пана, питає:

— А що, за врятування Росії нічого не буде мені?

А пан його питає:

— Хочеш — відшмагаю?

— Ні, не треба! Спасибі.

Ще сто років попрацював та проспав; сни бачив хороші, а жертв нічого. Є гроші — п'є, нема грошей — думає:

«Ех, добре б випити!..»

Прибіг стражник, кричить:

— Ванько, вставай!

— Ще чого?

— Гайда Європу рятувати!

— Чого там?

— Німець кривдить!

— І чого вони непокояться, той та цей? Жили б...

Пішов, почав рятувати — тут йому німець ногу відібрав. Вернувся Ванько на одній нозі, аж гульк — хати нема, дівтора з голоду подохла, на жінці сусід воду возить.

— Ну й діла-а! — здивувався Ванько, підняв руку, потилицю почухати, а голови у нього й нема!

XV

У славному місті Мямліні жив собі чоловічок Микешка, жив не вмючи, в бруді, в злиднях та убозтві; навколо нього мерзот потоки течуть, знущається з нього всяка нечиста сила, а він, нероба, перебуваючи в стані упертої нерішучості, не чешеться, не миється, диким волоссям обростає і скаржитья до господа:

— Господи, господи! І як же я погано живу, як же брудно! Навіть свині — і ті наді мною сміються. Забув ти мене, господи!

Наскаржитья, наплачеться вдосталь, ляже спати і — мріє:

«Хоч би нечиста сила малесеньку якусь там реформочку дала мені смиренства та убозтва мого ради! Помитися б мені, почиститися...»

А нечиста сила ще більш глузує з нього, здійснення всіх природних законів відклала аж до настання «кращих часів» і щодня діє по Микешці короткими циркулярами такого роду:

«Мовчати. А винні в порушенні цього циркуляра підлягають адміністративному викорененню аж до сьомого коліна».

Або:

«Наказується щиро любити начальство. А винні в невиконанні цього підлягають...»

Читає Микешка циркуляри, — озирається, бачить: у Мямліні — мовчать, у Дрьомові — начальство люблять, у Воргороді — жителі один у одного личаки крадуть.

Стогне Микешка:

— Господи! Яке це життя? Хоч би що-небудь трапилось...

І раптом — солдат прийшов!

Відомо, що солдат нічого не боїться,— розігнав він нечисту силу, запхав він її в темні погребі, в глибокі колодязі, загнав у ополонки річкові, сунув руку за пазуху собі,— витяг мільйон карбованців і — солдату нічого не жалко! — дає Микешці:

— На, візьми, бідолохо. Піди в лазню, помийся, причепурись, будь людиною,— час!

Дав солдат мільйон і пішов собі, наче його і не було!

Прошу не забути, що це — казка.

Лишився Микешка з мільйоном у руках,— що йому робити? Від усякого діла був він здавна циркулярами відучений, тільки одне умів — нарікати. Однак пішов на базар у мануфактурний ряд, купив собі кумачу на сорочку та, до речі, і на штани, одяг нове вбрання на брудну шкіру, швендяє по вулицях день і ніч, будні і свята, бундючиться, хвастається,— шапка набакир, мозок — теж.

— Я, мовляв,— каже,— давно ось так міг, та не хотілось. Ми, мовляв, мямлінці, народ великий, нам нечиста сила не страшніша бліх. Захотілося, і — край.

Гуляв Микешка тиждень, гуляв місяць, переспівав усі пісні, які знав, і «Вічну пам'ять» і «Со святими упокой»,— обридло йому свято, а працювати — не хочеться. І нудно стало з незвички: все якось не так, все не те, околочних — нема, начальство — не справжнє, з сусід набране, тремтіти ні перед ким — недобре, незвично.

Бурчить Микешка:

— Раніше, при нечистій силі, порядку більше було. І вулиці вчасно чистили, і на кожному перехресті законний городовий стояв. Бувало — йдеш куди-небудь, ідеш, а він наказує — держи праворуч! А тепер — куди хочеш іди, ніхто нічого не скаже. Так-ото на самий край прийти можна... Он, уже деякі дійшли...

І все нудніше Микешці, все нудотніше. Дивиться на мільйон, а сам сердиться:

— Що мені мільйон? Інші більше мають! Коли б мені одразу мільярд дали, ну, тоді ще... А то — мільйон! Хе! Що я з ним, з мільйоном, ізроблю? Тепер навіть курка орлом ходить, бо — їй, курці, шістнадцять карбованців ціна! А у мене всього-навсього мільйон...

Тут зрадів Микешка, що знайшлась причина для звичних нарікань,— ходить по брудних вулицях, кричить:

— Давайте мені мільярд! Не можу я нічого! Яке це життя? Вулиці не чищені, поліції—нема, всюди безладдя! Давайте мені мільярд, а то — жити не хочу!

Виліз з-під землі старий кріт і каже Микешці:

— Дурнику, чого кричиш? У кого просиш? Адже у себе просиш!

А Микешка — своє:

— Мільярд треба мені! Вулиці не чищені, сірники — дорогі, порядку нема...

Казка не закінчена, але далі — нецензурно.

XVI

Жила собі молодиця, скажімо — Матрьона, працювала на чужого дядька, скажімо — на Микиту, з родичами його і з безліччю різної челяді.

Погано було молодиці, дядько Микита ніякої уваги на неї не звертав, хоч перед сусідами хвастася:

— Мене моя Матрьона любить, — що хочу, те з нею і роблю! Зразкова тварина, покїрна; як віл...

А п'яна, нахабна челядь Микитина повсякчас кривдить Матрьону, то — обкраде її, то — поб'є, а то просто, — знічев'я — глумиться з неї, але між собою теж каже:

— Ну і жіночка Матрьона наша! Така, що, інколи, навіть жаль її!

Але, жаліючи на словах, на ділі все-таки продовжували глумитися і грабувати.

Крім цих, шкідливих, оточували Матрьону багато які, некорисні, співчуваючи довготерпінню Матрьониному; дивляться на неї збоку і розчулюються:

— Багатостраждальна ти наша, бідолашна!

Деякі ж, у повному захопленні, вигукували:

— Тебе, — кажуть, — навіть аршином змірити не можливо, до чого ж ти велика! І розумом, — кажуть, — не збагнути тебе, в тебе, — кажуть, — тільки вірити можна!

А Матрьона, як ведмедиця, справляє усяку роботу день у день, вік у вік, і все — без толку: хоч скільки зробить — дядькова челядь усе відбере. Пияцтво навколо, молодиці, розпуста і всяка пакость, — дихати неможливо!

Так і жила вона, працює та спить, а у вільні хвилини журиться про себе:

«Господи! Усі мене люблять, усі мене жаліють, а справжнього чоловіка — нема! Якби прийшов який-

небудь справжній, та взяв би мене в сильні руки, та полюбив би мене, молодицю, у всю силу,— он яких би дітей породила я йому, господи!»

Плаче, а більш нічого не може!

Підсипався до неї коваль, та не сподобався він Матрьоні, чоловік вигляду ненадійного, копчений увесь якийсь, вдачі зухвалої і говорить незрозуміло,— нібито навіть хвастає:

— Тільки,— каже,— в ідейному єднанні зі мною зможете ви, Матрьошо, перейти на наступну стадію культури...

А вона йому:

— Ну, що ти, батечку, куди ти! Я навіть і слів твоїх не розумію, до того ж я велика і пишна, а тебе ледве видно!

Так і жила. Всі її жаліють, і сама себе вона жаліє, а толку з цього ніякого нема.

І раптом — герой прийшов. Прийшов, прогнав дядька Микиту з челяддю і оголошує Матрьоні:

— Віднині ти цілком вільна, а я твій рятівник, от як Георгій Побідоносець з старої копійки!

Дивиться Матрьона — і справді вільна вона! Звичайно — зраділа.

Однак і коваль заявляє:

— І я — рятівник!

«Це він з ревнощів», — зміркувала Матрьона, а вголос і каже:

— Звісно, і ти, батечку!

І зажили вони, троє, при веселих утіхах кожний день — то весілля, то похорон, кожний день ура кричать. Дядьків челядинець Мокій республіканцем себе відчув — ура! Ялуторовськ з Наримом об'явили себе Сполученими Штатами, теж — ура!

Місяців зо два жили душа в душу, просто потопали в радощах, як мухи в ковші квасу, та раптом, — на Святій Русі все робиться раптом! — раптом — занудьгував герой!

Сидить напроти Матрьони і питає:

— Тебе хто визволив? я?

— Ну, звісно, ти, миленький!

— То-то!

— А я? — говорить коваль.

— І ти...

НО РУСИ

НАРОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ

Це було в 92-му, голодному році, між Сухомом і Очемчирами, на березі ріки Кодор, недалеко від моря— кризь веселий шум ясних вод гірської річки виразно чути глухе хлюпання морських хвиль.

Осінь. У білому шумовинні Кодору кружляло, мигтіло жовте листя лавровишні, наче маленькі, моторні лососі, я сидів на камінні над рікою і думав, що, напевне, чайки і баклани так само вважають листя за рибу і — обдурюють себе, ось чому вони так ображено кричать, там, праворуч, за деревами, де хлюпає море.

Каштани наді мною оздоблено золотом, коло ніг моїх — багато листя, схожого на відтяти долоні чиїхось рук. Грабове гілля на тому березі вже голе й висить у повітрі розірваною сіттю; в ній, наче спійманий, стрибає жовто-червоний гірський дятел-расудук, стукає чорним носом по корі стовбура, виганяючи комах, а спритні синиці й сизі повзики — гості з далекої півночі — клюють їх.

Ліворуч від мене на вершинах гір важко нависли, загрожуючи дощем, димні хмари, від них сунуть тіні по зелених схилах, де росте мертве дерево самшит, а в дуплах старих буків і лип можна знайти «п'яний мед», який, у давні часи, мало не згубив солдатів Помпея Великого п'янкими солодощами своїми, зваливши з ніг цілий легіон залізних римлян; бджоли роблять його з квітів лавра й азалії, а «проходящі» люди вибирають з дупла та їдять,

намазавши на лаваш — тонкий коржик з пшеничного борошна.

Це я й робив, сидючи серед каміння під каштанами, дуже покусаний сердитою бджолою, — вмочав шматки хліба в казанок, повний меду, і їв, милуючись лінивою грою втомленого сонця осені.

Восени на Кавказі — наче в багатому соборі, який збудували великі мудреці — вони ж завжди й великі грішники, — збудували, щоб сховати від пильних очей совісті своє минуле, неосяжний храм із золота, бірюзи, смарагдів, розвішали по горах кращі килими, вишивані шовком у тюркменів, у Самарканді, в Шемасі, пограбували цілий світ і все — знесли сюди, перед очі сонця, ніби бажаючи сказати йому:

— Твоє — від Твоїх — Тобі.

...Я бачу, як довгобороді сиві велетні, з величезними очима веселих дітей, спускаючись із гір, прикрашують землю, всюди щиро сіючи різнобарвні скарби, вкривають гірські верхів'я товстими шарами срібла, а уступи їх — живою тканиною різноманітних дерев, і — безумно-красивим стає під їхніми руками цей клопоть благодатної землі.

Чудова повинність — бути на землі людиною, скільки бачиш чудесного, як болісно солодко хвилюється серце в тихому захопленні перед красою!

Ну, звичайно — часом буває важко, всі груди наллються палкою ненавистю і туга пожадливо смочче кров серця, але це — не назавжди судилось, та й сонцеві, часто, дуже сумно дивитись на людей: так багато потрудилось воно для них, а — не вдалились людці...

Розуміється, є чимало й хороших, але — їх треба полагодити, або — краще — переробити наново.

...Над кущами, ліворуч від мене, хитається темні голови: в шумі хвиль моря і рокоті ріки ледве чути людські голоси — це «голодуючі» йдуть на роботу в Очемчири з Сухума, де вони будували шосе.

Я знаю їх — орловські, разом працював з ними і разом розраховувався вчора; пішов я раніше від них, уночі, щоб зустріти схід сонця на березі моря.

Четверо мужиків і вилицювата жінка, молода, вагітна, з величезним, роздутим до носа животом, злякано витріщеними очима синювато-сірого кольору. Я бачу над кущами її голову в жовтій хустці, вона хитається, наче

квітучий соняшник під вітром. У Сухумі в неї помер чоловік — об'ївся фруктів. Я жив у бараці серед цих людей: за доброю російською звичкою вони балакали про своє нещастя так багато й голосно, що, мабуть, їхню жалібну мову було чути верст на п'ять навкруги.

Це — нудні люди, розчавлені своїм горем, воно зірвало їх з рідної, втомленої, неродючої землі і, як вітер сухе листя осені, занесло сюди, де розкіш незнайомої природи — здивувавши — засліпила, а тяжкі умови праці остаточно прибили цих людей. Вони дивилися на все тут, розгублено блимаючи вицвілими, сумними очима, жалюгідно усміхаючись один до одного, тихо говорячи:

— А-яй... яке землище...

— Просто — пре з неї.

— Н-да-а... а проте — камінь же...

— Незручна земля, треба сказати...

Г'згадували про Кобилячу улоговинку, Сухий гін, Мокреньке — про рідні місця, де кожна пригорща землі була прахом їх дідів і все пам'ятне, знайоме, дороге — зрошене їхнім потом.

Була там з ними ще одна жінка — висока, пряма, плоска, як дошка, з конячими щелепами і тьмяним поглядом чорних, наче вугілля, косих очей.

Вечорами вона, разом з цією — в жовтій хустці, — виходила за барак і, сидючи там на купі щебеню, поклавши щоку на долоню, схиливши голову набік, співала високим і сердитим голосом:

За цвинтарем...
у зелени-их куша-ах —
На пісочку...
білу хустку розстелю...
Чи не дїждусь...
я миленького свого...
Приїде милий...
уклонюся я йому...

Жовта звичайно мовчала, зігнувши шию й розглядаючи свій живіт, але іноді раптом, несподівано, ліниво й густо, чоловічим хрипкуватим голосом вступала в пісню ридаючими словами:

Ой-та милий...
ой, мій милий не іде...
Не судилось...
більше бачити тебе...

В чорній душній темряві південної ночі ці плачливі голоси нагадували північ, снігові пустелі, скигління хуртовини й далеке завивання вовків...

Потім косоока жінка захворіла на лихоманку і її віднесли до міста на ношах з брезенту — вона тряслась на них і мугикала, немов далі співаючи свою пісню про горбочок і пісочок.

...Поринаючи в повітрі, жовта голова зникла.

Я скінчив снідати, накрив листям мед у казанку, зав'язав клунок і, не поспішаючи, рушив слідом за тими, що пішли, постукуючи кизиловою палицею по твердому ґрунті стежки.

Ось і я на вузькій, сірій смузі шляху, справа — гойдається густосине море; наче невидимі теслярі стругають його тисячами фуганків — білі стружки з шелестом біжать на берег, гнані вітром, вогким, теплим і пахучим, як подих здорової жінки. Турецька фелюга, нахилившись на лівий борт, повзе до Сухума, надувши паруси, як поважний сухумський інженер надував свої товсті щоки — пресерйозна людина. Чомусь він говорив замість тихше — «чихше» і «хич» замість хоч.

— Чихше! Хич ти і спритний, але я тебе вмить до поліції...

Любив він відсилати людей до поліції, і добре думати, що тепер його, напевне, вже давно до кісток обгризли черви могильні.

...Йти — легко, наче пливеш у повітрі. Приемні думи, строкато одягнені спогади ведуть у пам'яті тихий танок; цей танок у душі — як білі гребені хвиль на морі, вони зверху, а там, у глибині — спокійно, там тихо плавають ясні й гнучкі надії юності, немов срібна риба в морській глибині.

Дорогу тягне до моря, вона, звиваючись, підповзає ближче до піщаної смуги, куди вбігають хвилі, — кущам теж хочеться заглянути в обличчя хвилі, вони нахляються через смугу дороги, наче киваючи синьому простору водної пустині.

Вітер подує з гір — буде дощ.

...Тихий стогін у кущах — людський стогін, що завжди по-рідному струшує душу.

Розсунувши кущі, бачу — спираючись спиною на стовбур горіха, сидить та жінка, в жовтій хустці, голова опущена на плече, рот потворно розтягнений, очі викотились

і безумні; вона тримає руки на величезному животі і так неприродно-страшно дихає, що весь живіт судорожно стрибає, а жінка, придержуючи його руками, глухо мукає, оголюючи жовті, вовчі зуби.

— Що — вдарили? — спитав я, нахилиючись до неї. Вона соває, як муха, голими ногами в попелястому поросі і, хитаючи важкою головою, хрипить:

— Іди-и... безсоромний... іди-и...

Я зрозумів, у чому справа — це я вже бачив якось — звичайно, злякався, відскочив, а жінка голосно, протяжно завила, з очей її, готових лопнути, бризнули мутні сльози і потекли по багровому, натужно надутому обличчі.

Це повернуло мене до неї, я скинув на землю клунок, чайник, казанок, перекинув її спиною на землю і хотів зігнути їй ноги в колінах — вона відштовхнула мене, вдаривши руками в обличчя і в груди, повернулась і, наче ведмедиця, з гарчанням, хрипінням, подалася рачки далі в кущі.

— Розбійник... диявол...

Підламались руки, вона впала, ткнулась обличчям у землю і знову завила, судорожно витягаючи ноги.

В запалі збудження, швидко згадавши все, що знав у цій справі, я перевернув її на спину, зігнув ноги — у неї вже вийшов навколоплідний міхур.

— Лежи, зараз породитиш...

Збігав до моря, засукав рукави, вимив руки, повернувся і — став акушером.

Жінка звивалась, як кора на вогні, ляскала руками по землі навколо себе і, вириваючи бляклу траву, все хотіла запахати її в рот собі, обсипала землею страшно, нелюдське обличчя із здичавілими, налитими кров'ю очима, а вже міхур прорвався і прорізувалась голівка, — я мусив стримувати судороги її ніг, помагати дитині і стежити, щоб вона не пхала траву в свій перекирвлений, мукаючий рот...

Ми трошки лялали одне одного, вона — крізь зуби, я — теж не голосно, вона — від болю і, мабуть, від сорому, а я — від зніяковіння і болісного жалю до неї...

— Х-хосподи,— хрипить вона, сині губи закушені і в піні, а з очей, що наче враз вилиняли на сонці, все ллються ці рясні сльози нестерпного страждання матері, і все тіло її ламається, розриване надвоє.

— Ід-ди ти геть, біс...

Слабкими, звихнутими руками вона все відштовхує мене, я переконливо говорю:

— Дурепю, роди собі скоріше...

Болісно жалко її, і здається, що її сльози бризнули в мої очі, серце стиснуло тугою, хочеться кричати, і я кричу:

— Ну, скоріше!

І ось — на руках у мене людина — червона. Хоч і крізь сльози, але я бачу — вона вся червона і вже незадоволена світом, борсається, буянить і густо горлає, хоч іще зв'язана з матір'ю. Очі в неї блакитні, ніс смішно розчавлений на червоному, зібганому обличчі, губи ворухаються і тягнуть:

— Я-а... я-а...

Така слизька — так і дивись, що вислизне з рук моїх, я стою на колінах, дивлюсь на неї, регочу — дуже радий бачити її! І — забув, що треба робити...

— Ріж... — тихо шепоче мати, — очі в неї заплющені, обличчя запало, воно землисте, як у мертвої, а сині губи ледве ворухаються:

— Ножиком... переріж...

Ніж у мене вкрали в бараці — я перекушую пуповину, дитина реве орловським басом, а мати — усміхається: я бачу, як дивно розквітають, горять її бездонні очі синім огнем — темна рука нишпорить по спідниці, шукаючи кишені, і закривавлені, покусані губи шепотять:

— Н-не... силюньки... поворозочка кишені... перев'язати пупочок...

Дістав поворозочку, перев'язав, вона — усміхається дедалі яскравіше; так гарно і яскраво, що я майже сліпну від цієї усмішки.

— Приводь себе до ладу, а я піду, вимію його...

Вона неспокійно бурмоче:

— Диви — тихесенько... диви ж...

Цей червоний чоловічище зовсім не потребує обережності: він стиснув кулак і реве, реве, немов викликаючи на бійку з ним:

— Я-а... я-а...

— Ти, ти! Утверждайся, брат, дужче, а то ближні негайно голову відірвуть...

Особливо серйозно й голосно крикнув він, коли його вперше обдало пінявою хвилею моря, що весело хлюпнула на обох нас; потім, коли я почав поляскувати по

грудях і спинці його, він примружив очі, заборсався і за-
верещав пронизливо, а хвилі, одна по одній, усе обли-
вали його.

— Галасуй, орловський! Кричи скільки духу...

Коли ми з ним повернулись до матері, вона лежала,
знову заплющивши очі, кусаючи губи, в спазмах, що ви-
кидали послід, але, незважаючи на це, крізь стогін
і зітхання, я чув її вмираючий шепіт:

— Дай... дай його...

— Почекає.

— Дай-но...

І тремтливими непевними руками розстібала кофту
на грудях. Я поміг їй звільнити грудь, виготовлену при-
родою на двадцять чоловік дітей, притулив до теплого
її тіла буйного орловця, він зразу все зрозумів і замовк.

— Пресвята, пречиста,— здригаючись, зітхала мати
і перекочувала розкуйовджену голову по клунку з боку
на бік.

І враз, тихо крикнувши, замовкла, потім знову роз-
плющились ці до неможливості прекрасні очі — святі очі
породіллі,— сині, вони дивляться на синє небо, в них го-
рить і тане вдячна, радісна усмішка; піднявши важку
руку, мати повільно хрестить себе і дитину...

— Слава тобі, пречиста мати божа... ох... слава тобі...

Очі згасли, запали, вона довго мовчить, ледве ди-
хаючи, і враз діловито, затверділим голосом сказала:

— Розв'яжи, хлопче, клунок мій...

Розв'язали, вона поглянула на мене пильно, кво-
ленько посміхнулась, начебто — ледве помітно — рум'я-
нець блиснув на запалих щоках і спітнілому лобі.

— Відійди-но...

— Ти не дуже-ото вовтузься...

— Ну, ну... відійди...

Відійшов недалеко в куці. Серце начебто втомилось,
а в грудях тихо співають якісь славні птиці, і це — разом
з неугавним хлюпанням моря — таке хороше, що можна б
слухати рік...

Десь недалеко дзюркотить струмок — наче дівчина
розповідає подрузі про милого свого...

Над кущами підвелася голова в жовтій хустці, вже
зав'язаній, як треба.

— Гей, гей, це ти, брат, рано завовтузилась!

Притримуючись рукою за гілку куща, вона сиділа,

наче випита, без кровинки на сірому обличчі, з величезними синіми озерами на місці очей, і розчулено шепотіла:

— Диви — як спить...

Спав він добре, але, на мій погляд, нічим не краще від інших дітей, а якщо й була різниця, то вона падала на обстановку: він лежав на купі яскравого осіннього листя, під кущем,— які не ростуть в Орловській губернії.

— Ти б, мати, лягла...

— Ні-і,— сказала вона, похитуючи головою на розгвинченій шиї,— мені прибиратися треба, та йти до он тих самих...

— До Очемчирів?

— О-от! Наші, мабуть, он скільки верст зробили...

— Та хіба ти можеш іти?

— А богородиця? Пособить...

Ну, якщо вже вона разом з богородицею,— треба мовчати!

Вона дивиться під кущ на маленьке, незадоволено надуте обличчя, випромінюючи з очей тепле проміння ласкавого світла, облизує губи і повільним рухом руки гладить груди.

Я розпалюю вогнище, приладную каміння, щоб поставити чайник.

— Зараз я тебе, мати, чаєм почастую...

— О? Напій-но... зсохлось усе в грудях у мене...

— Що ж це земляки покинули тебе?

— Вони не покинули—чого! Я сама відстала, а вони—напідпитку, ну... і добре, а то як би я розпорожнилась при них...

Глянувши на мене, вона затулила обличчя ліктем, потім, сплюнувши кров'ю, соромливо посміхнулась.

— Перший у тебе?

— Першенький... А ти — хто?

— Щось ніби людина...

— Звісно, людина! Жонатий?

— Не мав честі...

— Брешеш?

— Чого?

Вона опустила очі, подумала.

— А як же ти бабські діла знаєш?

Тепер — збрешу. І я сказав:

— Учився цього. Студент — чула?

— Аякже! В нас у попа син старший студент теж, на попа вчиться...

— От і я з отаких. Ну, піду по воду...

Жінка нахилила голову до сина, прислухалась — чи дихає? — потім подивилася в бік моря.

— Помитися б мені, а вода — незнайома... Що це за вода? І солона і гірка...

— От ти нею і помийся — здорова вода!

— Хіба?

— Справді. І тепліша, ніж у струмку, а струмки тут — як крига...

— Тобі — знати...

Дрімаючи, звисивши голову на груди, помалу проїхав абхазець; маленька конячка, вся із сухожилок, нашорошуючи вуха, позирнула скося на нас круглим чорним оком — пирхнула, вершник сторожко мотнув головою, у волохатій хутряній шапці, теж поглянув у наш бік і знову опустив голову.

— Які люди тут незграбні, та страховидні, — тихо сказала орловчанка.

Я пішов. По камінню стрибає, співає струмок ясної і жвавої, як ртуть, води, в ній весело перекидається осіннє листя — чудово! Вимив руки, обличчя, набрав води повний чайник, іду і бачу крізь куці — жінка, неспокійно озираючись, повзе на колінах по землі, по камінню.

— Чого тобі?

Злякалась, посіріла й ховає щось під себе, я — догадався.

— Дай мені, я закопаю...

— Ой, рідний! Як же? У передбаннику треба б, під підлогою...

— Чи скоро тут баню збудують, подумай!

— Жартуєш ти, а я — боюсь! Що як звір з'їсть... а місце ж треба землі віддати...

Відвернулась набік і, подаючи мені вогкий, важкий згорток, тихо, соромливо попросила:

— Ти вже — краще якось, глибше, Христа ради... жалючі синочка мого, вже зроби певніше...

...Коли я вернувся, то побачив, що вона йде, хитаючись і витягнувши вперед руку, від моря, спідниця її до пояса мокра, а обличчя зарум'янилось трошки і наче світиться зсередини. Поміг їй дійти до вогнища, здивовано думаючи:

«Яка силища звірина!»

Потім пили чай з медом, і вона тихенько питала мене?

— Кинув учення?

— Кинув.

— Пропився, чи що?

— Зовсім пропився, мати!

— Ого ти який! А я ж тебе пам'ятаю, в Сухумі примітила, коли ти з начальником за харчі лаявся; то тоді і подумалось мені—видно, мовляв, п'яниця, безстрашний такий...

І, смачно облизуючи язиком мед на розпухлих губах, усе позирала скося синіми очима під куш, де спокійно спав найновіший орловець.

— Як то він житиме? — зітхнувши, сказала вона, оглядаючи мене.— Поміг ти мені — спасибі... а чи добре це для нього, і — не знаю вже...

Напилась чаю, попоїла, перехрестилась і, поки я збирав своє господарство, вона, сонно похитуючись, дрімала, думала про щось, дивлячись у землю знову вилинялими очима. Потім стала підводитись.

— Невже — йдеш?

— Іду.

— Ой, мати, дивись!

— А — богородиця?.. Дай-но мені його!

— Я його понесу...

Посперечалися, вона поступилась, і — пішли, пліч-о-пліч одне з одним.

— Коли б мені не grimнутись,— сказала вона, провінно посміхаючись, і поклала руку на плече мое.

Новий житель землі руської, людина невідомої долі, лежачи на руках у мене, солідно сопів. Хлюпало й шаруділо море, все в білих мереживах стружок; шепотілись кущі, сяяло сонце, перейшовши за полудень.

Ішли — поволеньки, іноді мати зупинялась, глибоко зітхаючи, здіймала голову догори, оглядалась на всі боки, на море, на ліс і гори, і потім зазірала в обличчя синові — очі її, наскрізь промиті слізьми страждань, знову були напрочуд ясні, знову цвіли і горіли синім огнем невичерпної любові.

Одного разу, зупинившись, вона сказала:

— Господи, боженьку! Хороше ж як, хороше! І так би все — йшла, все б ішла, до самого аж до краю світу, а він би, синок,— ріс, та все б ріс на привіллї, коло материних грудей, ріднесеньке моє...

...Море шумить, шумить...

КРИГОШЛАВ

На ріці, проти міста, семеро теслярів спішно лагодили льодоріз, що його обдерли за зиму слобідські міщани на паливо.

Весна запізнилася того року—юний молодець Березень мав вигляд Жовтня; лише близько полудня — та й то не кожного дня — на небі, затканому хмарами, з'являлося біле—по-зимовому—сонце й поринало в блакитних проталинах між хмар, поглядаючи на землю непривітно і косо.

Вже була п'ятниця страсного тижня, а капіж на ніч намерзав синіми бурульками на піваршина завдовжки; крига на ріці, оголеній від снігу, теж була синювата, як зимові хмари.

Працювали теслярі — а в місті сумно й заклично співала мідь дзвонів. Голови робітників підводилися догори, очі задумливо тонули в сіруватій імлі, що повила місто, і часто сокира, піднесена для удару, нерішуче, на секунду, зупинялася в повітрі, наче боячись розрубати лагідний дзвін.

Там і тут на широкій смузі ріки криво стирчали сонові віти, визначаючи дороги, ополонки та розколини в кризі; вони здіймалися догори, наче руки потопаючого, зламані судорогами.

Томливою нудьгою віє від ріки: пустинна, вкрита ніздрюватою коростою, вона лежить безрадісно прямою дорогою в імлистий простір, звідки тужно й ліниво по-диhaє вогкий, холодний вітер.

...Староста Осип, чистенький і ставний мужичок, з правильною срібною борідкою, акуратно закучерявленою дрібними кільцями на рожевих щоках та гнучкій шиї,—завжди і всюди помітний, староста Осип погукує:

— Ворушиш жвавіше, курчині діти!

І звертається до мене, насмішкувато картаючи:

— Наглядачу,—ти чого в небі порпаєшся тупим твоїм носом? Тебе для якого діла приставлено, спитати тебе? Ти—від підрядчика, від Василя Сергійовича? Виходить—слід тобі підганяти нас — працєю жвавіше, такий-сякий народ! Ось для якого подвигу тебе наставлено, а ти — на своє діло кліпаєш, дитино моя, гіркий сухостій! Кліпати тобі не випадає, ти дивись пильно та погукуй, коли тебе ніби десятником до нас приставили... ти — командуй, зозульчине яечко!

Він знову гукає на хлопців:

— Не лови гав! Чорти,—треба сьогодні кінець ділу покласти, чи ні?

Сам він — найперший ледар в артілі. Чудово знає свою справу, вміє працювати добре, швидко, з смаком і захопленням, але — не любить утрудняти себе й завжди розповідає дивні історії. Якраз у розпалі роботи, коли люди втягнуться в неї й працюють мовчки, зосереджено, раптом охоплені бажанням зробити все добре і до ладу,— Осип заводить дзюркотливим голоском:

— А ото, братці мої, був випадок...

Дві-три хвилини люди начебто не слухають його, самозречено тешуть, стругають, рубають, а лагідненький тенорок мрійно пливе та в'ється, облутуючи, зв'язуючи увагу людей. Блакитні ясні очі Осипа солодко примружені, він покручує пальцями кучеряву борідку і, цмокаючи з приємності, нанизує слово по слову...

— Піймав він отого лина, поклав у козуб, іде лісом—думає: «Та й буде ж юшка в мене...» Тільки раптом — не знати звідки — кричить голос жіночий, тонкий: «Єлесь-а, Єлесь-а...»

Довгий кощавий мордвин Льонька, на прізвисько Народець,— молодий хлопець з маленькими зачудованими очицями — опустив сокиру й стоїть, роззявивши рота.

— А з козуба відказують басышем, густо: «Ось я-а!..» І в ту саму хвилину в козубі — лясь, лин звідтіля — стриб та й подався, подався назад, у ковбаню свою...

Старий солдат Санявін, похмурий пияк, що його

мучить задишка і давно чимось скривджено на весь вік, хрипить:

— Як це він, лин, подався по сухому, коли він — риба?

— А говорити рибі призначено? — лагідненько питає Осип.

Мокей Бударін, мужик сірий, з собачим обличчям — вилиці й щелепи випнуто наперед, а лоб відкинутий, — людина мовчазна й непомітна, не кваплячись, випускає через ніс три улюблені свої слова:

— Це цілком правдиво...

Кожного разу, коли розповідають що-небудь чудесне, страшне, брудне або лихе, — він неголосно, але непохитно впевнено озивається:

— Це цілком правдиво...

І немов тричі б'є мене в груди твердим важким кулаком.

Робота стала, бо Яків Боев, недорікуватий і кособокий, теж хоче розказати щось риб'яче і вже почав, та йому ніхто не вірить, сміються з його зім'ятої мови; він — божиться, лається, сердито штурхає долотом у повітря і, захлинаючись злою слиною, кричить, на сміх усім:

— Один — хоч би що брехав — зважають, а як я вам — правду, — іржете, галмани, стрель вам у душу...

Усі покинули роботу і гомонять, вимахуючи порожніми руками; тоді Осип скидає шапку, оголюючи благообразну срібну голову, з лисиною на тім'ї, і суворо кричить:

— Годі, гей! Подзвонили, відпочили, та й — добре!

— Сам завів, — хрипить солдат, поплывуючи в долоні.

Осип чіпляється до мене:

— Наглядачу-у...

Мені здається, що він відбиває людей від роботи своїм базіканням, маючи щось на меті, але я не розумію — чи хоче він своєю балаканиною приховати свої лінощі чи дати людям відпочинок? Перед підрядчиком Осип поводить піддесливо, низькопоклонно, — «клеїть дурня» перед ним і щосуботи вміє виканючити в нього «на чайчок» для артілі.

Взагалі він людина «артільна», але старі його не люблять, вважають за блазня, неробу і ставляться до нього нешанобливо, та й молодь, хоч любить слухати його балаканину, дивиться на нього несерйозно, з недовірою, погано прихованою і часто злою.

Мордвин, хлопець грамотний, з яким я розмовляю часом «по душі», одного разу, на моє запитання — що за людина Осип, сказав, усміхаючись:

— Не знай... пес його знає... так собі — нічого...

І, подумавши, додав:

— Михайло, що помер, гострий був мужик, розумний, — то він раз лаявся з ним, з Осипом отим. та й каже: «А чи, каже, ти людина? Робітник у тобі здох, а хазяїн — не народився, так, каже, ти й будеш цілий вік метлятися на розі, як забутий висок на нитці»... Ось це, мабуть, правда про нього...

І ще подумавши, мордвин неспокійно договорив:

— А так він нічого, добра людина...

У мене найбезглуздіша позиція серед цих людей: п'ятнадцятирічного парубійка, мене приставлено підрядчиком — записувати витрату матеріалу, стежити, щоб теслярі не крали цвяхів, не тягали до шинку дошок. Цвяхи вони крадуть, нітрохи не зважаючи на мою присутність, і всі старанно показують мені, що я на роботі серед них — людина зайва, неприємна. І якщо кому-небудь випадає нагода непомітно зачепити мене дошкою чи іншим способом вчинити мені маленьку прикрість — вони це роблять дуже вміло.

Мені з ними ніяково, соромно; я хочу сказати їм щось, що помирило б їх зо мною, але не знаходжу потрібних слів, і мене пригнічує похмуре почуття моєї непотрібності.

Кожного разу, коли я записую в книжку кількість взятого матеріалу, — Осип не кваплячись підходить і питає:

— Намалював? Ану-бо, покажи...

Дивиться на записане примруживши очі і каже якось невиразно:

— Дрібно пишеш...

Він уміє читати тільки друковане, пише теж друкованими буквами церковного уставу — цивільне письмо незрозуміле для нього.

— Оце — коритцем ось — яке слово?

— Добро.

— Добро-о! Ач зашморг який... А що написано рядком оцим?

— Дошок вершкових, дев'ятиаршинних, п'ять.

— Шість.

— П'ять.

— Як же п'ять? Он, солдат перепиляв одну...

— Це він даремно, потреби не було...

— Як же не було? Він половинку до шинку заніс...

Спокійно дивлячись в обличчя мені блакитними, як волошки, очима, з веселою усмішкою в них, він на-
кручує на палець кільця бороди і страшенно безсо-
ромно каже:

— Малюй шість, справді! Ти дивись, зозульчине
яечко,— мокро, холодно, робота тяженька — треба лю-
дям потішити душу, горілочкою її погріти? Ти — не будь
суворим, бога суворістю не підкупиш...

Говорить він довго, лагідно, пишномовно, слова сип-
лються на мене, наче тирса, я ніби внутрішньо сліпну
і мовчки показую йому перероблену цифру.

— Ну, от — це так! І цифра — краща, он якою купчи-
хою сидить, череватенька, добренька...

Я бачу, як переможно він розказує теслярам про свій
успіх, знаю, що вони всі зневажають мене за поступли-
вість, моє п'ятнадцятирічне серце скривджено плаче, а в
голові крутяться нудні, сірі думки:

«Все це дивно й безглуздо. Чому він певен, що я
знову не перероблю 6 на 5 та не скажу підрядчикові, що
вони пропили дошку?»

Одного разу вони вкрали два фунти п'ятивершкових
костилів та залізні скоби.

— Слухай,— застеріг я Осипа,— я це запишу!

— Катай! — погодився він, виграючи сивими бро-
вами.— Що, справді, за пустощі? Катай, малюй їх, ма-
миних дітей...

І загукав до хлопців:

— Гей, шибеники, костилі та скоби на штраф вам за-
писано!..

Солдат похмуро спитав:

— Навіщо?

— Прощпетились, виходить,— спокійно пояснив Осип.

Теслярі забурчали, скоса поглядаючи на мене, а в
мене не було певності, що я зроблю те, чим погрозив,
а якщо зроблю — то це буде добре.

— Піду від підрядчика,— сказав я Осипові,— ну вас
усіх до дідька! З вами злодієм станеш.

Осип подумав, погладив бороду, сів поруч мене опліч
і сказав тихенько:

— Це — правильно!

— Що?

— Треба піти. Який з тебе десятник, який прикажчик? На посадах цих треба розуміти, що таке майно, собача вдача потрібна тут, щоб охороняти хазяїнове, як свою рідну шкуру, мамину спадщину... А ти для цього діла — молодий пес, ти не почуваш, чого майно вимагає. Якби сказати Василеві Сергійовичу, як ти нам потураєш,— він би тебе в ту ж хвилину в шию,— цілком рішуче! Бо ти для нього — не на прибуток, а на збиток, а людина повинна служити на прибуток хазяїнові — зрозумів?

Скрутивши цигарку, він дав її мені.

— Покури, легше буде в мозку. Якби в тебе, олівець, не такий сувкий та впертий характер був — я б тобі сказав: іди в ченці! Ну,— характер у тебе для цього непридатний, незграбний характер, неотеса ти в душі, ти, може, і самому ігуменові не здаси. З отаким характером у карти грати неможливо! А чернець — він як ота галка: чие клює — не знає, коріння справи його не стосується, він від зерна ситий, а не від коріння. Все це я тобі кажу від щирості, бо бачу, що людина ти чужа справам нашим — зозульчине яечко в не її гнізді...

Скинув шапку — це він робив завжди, коли хотів сказати що-небудь особливо значне,— подивився на сіре небо й голосно, покірно промовив:

— Справи наші — злодійські перед господом, і спасіння нам не буде від нього...

— Це цілком правдиво,— озвався Мокей Будирін, наче кларнет.

З того часу кучерявий, срібноголовий Осип з ясними очима й хмурною душею став для мене приємно цікавим, між нами виникло щось схоже на дружбу, але я бачив, що добре ставлення до мене чимось бентежить його: при інших він на мене не дивиться, волошкові зіниці ясні й порожні, вони метушливо бігають, тремтять, і губи в чоловіка кривляться фальшиво, неприємно, коли він каже мені:

— Гей, придивляйся пильніше, виправдуй хліб, бо он — солдат цвяхи жує, ненажера...

А віч-на-віч зо мною він говорить повчально й лагідно, в очах у нього світиться-виграє розумненька усмішечка, і дивляться вони блакитним промінням просто мені в очі. Слова цієї людини я слухаю уважно, як певні, чесно зважені в душі, хоч інколи він говорить химерно.

— Треба бути хорошою людиною,— сказав я одного разу.

— А — звичайно! — погодився він, але зараз же, посміхнувшись, сховав очі, тихенько кажучи: — Одначе — як розуміти хорошу людину? Я так думаю, що людям наплювати на хорошість, на праведність твою, якщо вона — не на добро їм; ні, ти зваж на них, ти всякому серцю за ласку будь, попусти людям, потіш їх... може, коли-небудь й тобі це добром обернеться! Звичайно — не заперечую — дуже приємна річ, будучи хорошою людиною, на свою пику в дзеркало дивитися... Ну, а людям — я бачу — все одно: шахрай ти чи святий — тільки до них будь ширішим, до них добрішим будь... Ось воно — чого всім треба!..

Я дуже уважно придивляюсь до людей, мені думається, що кожна людина повинна повести і веде мене до пізнання цього незрозумілого, заплутаного, прикрого життя, і в мене є своє неспокойне запитання, що не змовкає:

«Що таке людська душа?»

Мені здається, що деякі душі побудовані, як мідні кулі: закріплені непорушно в грудях, вони відбивають усе, що торкається їх, одною своєю точкою, — відбивають неправильно, потворно й нудно. Є душі плоскі, як дзеркало, — це все одно наче нема їх.

А в більшості своїй людські душі здаються мені безформними, як хмари, та мутнострокатими, наче фальшивий камінь опал, — вони завжди податливо змінюються, відповідно до кольору того, що торкнеться їх.

Я не знаю, не можу зрозуміти, яка душа благообразного Осипа, — невловима вона розумом.

Про ці речі я й думаю, дивлячись за ріку, де місто, що притулилося на горі, співає дзвонами всіх дзвіниць, піднесених до неба, як білі труби любимого мною органа в польському костьолі. Хрести церков — наче тьмяні зорі, полонені сіреньким небом, вони — нудьгуючи — вилискують і тремтять, ніби намагаючись піднятися в чисте небо за сірою запоною порваних вітром хмар; а хмари біжать і стирають тінями пістряві барви міста, — кожного разу, коли з глибоких блакитних ям, між ними, впаде на місто проміння сонця, обіллє його веселими барвами, вони в ту ж мить, закривши сонце,

побіжать швидше, вогкі тіні їхні стають важчими, і все потьмяніє, лише хвилину подражливши радістю.

Будинки міста — наче груддя брудного снігу, земля під ними чорна, гола, і дерева в садках — як горби землі, тьмянний блиск шибок у сірих стінах будинків нагадує про зиму, і над усім навколо тихо стелеться збудлива туга блідої північної весни.

Мишук Дятлов, молодий білявий парубок, з заячою губою, широкий, незграбний, пробує заспівати:

Вона прийшла до нього ранком,
А він тієї ночі вмер...

— Гей, ти, скурвий сину! — кричить на нього солдат. — Чи ти забув, який сьогодні день?

Боев теж сердиться — свариться на Дятлова кулаком і свище:

— С-собача душа!

— Народ у нас лісовий, живе довго, жиливий, — каже Осип Будиріну, сидячи верхи на вершині льодорізу і примруженим оком вимірюючи укіс. — Випусти кінець колоди на вершок ліворуч — так!.. А якщо просто сказати — дикий народ! Якось — їде алхирей, вони — до нього, оточили, попадали на коліна, скаржаться: замов, мовляв, нас, преосвященний владику, від вовків, здолали нас вовки! Я-ак він їх — «Ах, ви, каже, православні християни, га? Та я, каже, всіх вас до найсуворішого суду віддам!» Дуже розгнівався, аж плює в морди їм. Старенький такий був, обличчя добре, очиці сльозяться...

Сажнів на двадцять нижче льодорізів матроси і босяки обколюють кригу навколо барж; з хрускотом б'ють важкі ломи, руйнуючи пухку, сіру кору ріки, маячать у повітрі тонкі жердини багрів, проштовхуючи під кригу вирубані шматки її; хлюпає вода; з піщаного берега долинає гомін струмків. У нас шаркотять рубанки, свище пилка, стукають сокири, заганяючи залізні скоби в жовте, гладенько вистругане дерево, — і в усі звуки вливається дзвін, пом'якшений відстанню, хвилюючий душу. Здається, що сірий день усією своєю роботою править акафіст весні, закликаючи її на землю, що вже розтала, але була гола й злиденна...

Хтось горлає простудженим голосом:

— Німця-а покли-и-иц! Людей не вистача-а...

З берега обзиваються:

— Де він?

— У шинку, ма-абуть...

Голоси линуць у вогкому повітрі важко, розпливають-ся над широкою рікою похмуро.

Працюють поквалливо, з запалом, але погано, сяк-так; усіх тягне до міста, в лазню та до церкви, особливо непокоївся Сашок Дятлов, такий самий, як і брат, білявий, наче в лузі варений, але — кучерявий, ставний і моторний. Раз у раз поглядаючи вверх за течією, він ти-хенько каже братові:

— Чуєш, ніби тріщить?

Вночі було «просування» криги, річкова поліція вже з учорашнього ранку не пускає на ріку коней, по стріч-ках мостів, наче намистини, котяться зрідка пішоходи, і чути, як дошки, вгинаючись, смачно ляпають по воді.

— Потріскує, — каже Мишук, кліпаючи білими віями.

Осип, дивлячись з-під долоні на ріку, уриває його:

— Це стружка в голові в тебе сохне-рипить! Працой собі, відьмин сину! Наглядачу — підганяй їх, чого ти в книжку уткнувся?

Роботи залишалося години на дві, уже весь горб льо-дорізу оббито жовтими, як масло, дошками, залишилося тільки накласти товсті залізні зв'язки. Боев і Санявін вирізали гнізда для них, але — невдало, вийшло вузько — штаби не заходили в дерево.

— Мордва сліпоока, — кричав Осип, поляскуючи себе долонею по шапці. — Хіба це робота?

Раптом, звідкілясь з берега, невидимий голос радісно завив:

— Ру-уши-ила... о-го-го-о!

І ніби супроводжуючи це виття, над рікою поплив неквапливий шурхіт, тихий хрускіт; лапи соснових віх затремтіли, немов хапаючись за щось у повітрі, і матроси, босяки, змахуючи баграми, з гомоном полізли мотузья-ними трапами на борти барж.

Було дивно бачити, як багато з'явилося на ріці лю-дей: вони наче вистрибнули з-під криги і тепер кидалися туди-сюди, як галки, налякані пострілом, стрибали, бі-гали, тягали дошки та жердини, кидали їх і знову хапали.

— Збирай струмент! — гукнув Осип. — Хутко, так вашу... на берег!

— От тобі й Великодня неділя! — гірко вигукнув Сашок.

Здавалося, що ріка нерухома, а місто здригнулося, похитнулось і разом з горою під ним тихо випливає вгору по ріці. Сірі піщані осипи, за десять сажнів перед нами, теж заворушилися й попливли, віддаляючись від нас.

— Тікай,— крикнув Осип, штовхнувши мене,— чого роззявив рота?

Моторошне відчуття небезпеки вдарило в серце; ноги, відчувши, що крига тікає з-під них, якось самі собою кинулися, понесли тіло на пісок, де стирчало голе пруття лози, обламане зимовими хуртовинами,— там уже валялись Боев, солдат, Будирін і обидва Дятлови. Мордвин біг поряд мене й сердито лаявся, а Осип — ступав позаду, погукуючи:

— Не гавкай, Народець...

— Та як же ж, дядьку Осипе...

— Та так само все, як було...

— Застрягли ми тут доби на дві...

— І посидиш.

— А свято?

— Без тебе відсвяткують цього року...

Солдат, сидячи на піску, розкурював люльку і хрипів:

— Злякались... три п'ятки сажнів місця до берега, а ви — тікати стрімголов...

— Ти перший побіг,— сказав Мокей.

Але солдат вів далі:

— А чого злякались? Христос-батечко і то помер...

— Та він же воскрес після того,— ображено пробурмотів мордвин, а Боев загорлав на нього:

— Ти — мовчи, щеня! Хіба твоє діло міркувати про те? Воскрес! Сьодні — п'ятниця, а не неділя!

У блакитній безодні між хмарами спалахнуло березневе сонце, крига заблищала, сміючись із нас. Осип подивився з-під долоні на спорожнілу ріку й сказав:

— Стала... Тільки це — ненадовго...

— Відрізало нас від свята,— похмуро промовив Сашок.

Безбороде, безвусе обличчя мордвина, темне й незграбне, як неочищена картоплина, сердито скривилось, він часто кліпав і бурчав:

— Сиди тут... Ні хліба, ні грошей... У людей—радість, а ми... Ненажерливості служимо; як собаки все одно...

Осип, не відводячи очей від ріки і, як видно, думаючи про щось інше, говорить, немов кризь сон:

— Тут зовсім не ненажерливості, а — потреби! Бикильодорізи — для чого? Оберігати від криги баржі та все таке. Крига — дурна, вона насуне на караван, і — прощай майно...

— А — наплювати... наше воно, чи що?

— Балакай з дурнем...

— Лагодили б раніше...

Солдат скривив обличчя в страшну гримасу й крикнув:

— Цить, мордва народська!

— Стала,— повторив Осип.— М-да...

На каравані горлали матроси, а з ріки віяло холодом і злою, підстерігаючою тишею. Узор віх, розкинутий на кризі, змінився, і все здавалося зміненим, сповненим напруженого чекання.

Хтось із молодих парубків спитав, тихенько й не-сміливо:

— Дядьку Осипе — як же?

— Чого? — дрімотно озвався той.

— Так нам і сидіти тут?

Боев, явно глузуючи, гугняво заговорив:

— Відлучив господь вас, шибеників, від свята свого, що-о?

Солдат підтримав товариша,— простягнув руку з люлькою до ріки і, посміхаючись, бурмотів:

— Охота в місто? Ідіть! І крига піде. Може, втопитесь, або — до поліції заберуть... на свято — добре!..

— Це цілком правдиво,— сказав Мокей.

Сонце сховалося, ріка потемніла, а місто стало видно виразніше — молодь задивилася на нього сердитими й сумними очима і замовкла, завмерла.

Мені було нудно і тяжко, як завжди буває, коли бачиш, що всі навколо тебе думають по-різному і нема єдиного бажання, що могло б з'єднати людей в суцільну, наполегливу силу. Хотілося піти від них і ступати по кризі самому.

Осип, наче раптом прокинувся, став на ноги, скинув шапку і, перехрестившись до міста, сказав дуже просто, спокійно і владно:

— Ану-бо, хлопці, гайда з богом...

— До міста? — вигукнув Сашок, схоплюючись.

Солдат, не рухаючись, упевнено заявив:

— Потонемо!

— Тоді — залишайся.

І, оглянувши всіх, Осип гукнув:

— Ну, ворушись, хутко!

Всі підвелися, збилися докупи; Боев, вкладаючи інструмент у козубі, заскиглив:

— Сказано — йди, виходить — треба йти! Хто наказав — той і відповідатиме...

Осип немов помолодшав, зміцнів: хитрувато-лагідний вираз його рожевого обличчя злиняв, очі потемнішали, дивлячись суворо, діловито; лінива, перевалиста хода теж зникла — він ступав твердо, впевнено.

— Кожен бери по дошці і тримай її поперек себе — вразі — не дай боже — провалиться хто, — кінці дошки на кригу ляжуть — підтримка! І розколини переходити... Мотузка — є? Народець, дай-но мені ватерпас... Готові? Ну — я попереду, а за мною — хто найтяжчий? Ти, солдате! Потім — Мокей, мордвин, Боев, Мишук, Сашок, — Максимич найлегший, він позаду... Скидайте шапки, моліться богородиці! Ось і сонечко-батецько назустріч нам...

Дружно оголились кошлаті, сиві і русяві голови, сонце глянуло на них крізь тонку білу хмарку й сховалося, наче не бажаючи збуджувати надій.

— Гайда! — сухо, новим голосом сказав Осип. — З богом! Дивіться на ноги мені. Не налягай на спину, тримайся один від одного не ближче сажня, а чим далі — тим і краще! Рушили, дітки!

Засунувши шапку за пазуху, тримаючи в руці ватерпас, Осип, якимось обережно і лагідно човгаючи ногами, виїшов на кригу і зараз же, за спиною в нього, на березі, залунав розпачливий крик:

— Ку-уди, барани, ма-а...

— Рушай, не оглядайся! — дзвінко командував водій.

— Наза-ад, дяво-оли...

— Гайда, хлопці, бога пам'ятаючи! В гості на свято він нас не покличе...

Свистів поліцейський сюрчок, а солдат голосно бурчав:

— О-от, ерої, так вашу... Вигадали діло! Тепер депешу буде дано тому берегові в поліцію... Коли не потопимось — в холодну, блощицям нас... Я на себе одвіту не беру...

Бадьорій голос Осипа вів людей за собою, наче на мотузку:

— Дивись під ноги пильніше!..

Ішли навскіс, проти течії, і мені, задньому, добре було видно, як маленький акуратний Осип, з білою, наче в зайця, головою, спритно ковзається по кризі, майже не піднімаючи ніг. За ним, один за одним, ніби нанизані на невидиму нитку, тягнуться, похитуючись, шість темних постатей, інколи поряд з ними виникнуть тіні їх, ляжуть під ноги їм і стеляться по кризі. Голови опущені, наче люди йдуть з гори і бояться впасти, спіткнувшись.

Позаду кричать все густіше — як видно, збігся на-род великою юрбою, слів уже не можна розібрати, чути тільки неприємне гудіння.

Цей обережний похід стає для мене механічною, нудною роботою; я звик ходити швидко і тепер поринаю в той напівсонний настрої, коли душа ніби порожніє, перестаєш думати про себе, тікаєш від себе і в той же час усе бачиш особливо чітко, чуєш особливо виразно. Під ногами синюватосіра, свинцева крига, поїдена водою, її розсіяний блиск засліплює очі. Подекуди крига тріснула, погорбилась, стерта рухом на дрібні грудки, лежить купами, ніздрювата, як пемза, і гостра, як побите скло. Сині розколини, холодно усміхаючись, ловлять ногу. Ляпають широкі підошви, набридливо звучать голоси Боева і солдата, — обидва вони — як дві дудочки в одних устах.

— Я відповідати не берусь...

— Звичайно, і я...

— Одному дозволено розпоряджатися, а другий, може, в тисячу разів розумніший...

— Хіба розумом живуть у нас? У нас — горлянкою живуть усі...

Осип заткнув поли кожуха за пояс, його ноги, у сірих штанах з солдатського сукна, ступають легко і гнучко, наче пружини. Іде він так, начебто перед ним весь час крутиться хтось, кого бачить тільки він, крутиться й заважає йти прямо, найкоротшим шляхом, а Осип бореться з ним, намагаючись обминуть його, вислизнути, подається праворуч і ліворуч, часом круто повертає назад і так весь час танцює, креслячи на кризі петлі та півкола. Голос його звучить неугавно, співуче, і дуже приємно чути, як гарно зливається він з дзвоном...

Уже підходили до середини чотиристасажневої смуги

криги, коли вище по ріці зашурхотіло зловісним шурхотом, і ту ж хвилину крига попливла з-під ніг у мене, я похитнувся і, не встоявши, упав на коліно, здивований. Але зараз же, як тільки я глянув вгору по ріці, страх схопив мене за горло, відібрав голос, затемнив зір — сіра кора криги ожила, горбилася, на рівній поверхні спухали гострі роги, в повітрі розпливався химерний хрускіт — наче хтось важкою ногою йшов по битому склу.

З тихим свистом навколо мене струмувала вода, тріщало дерево, звискуючи, як живе, горлали люди, збиваючись до купи, і в глухому моторошному гудінні, розмішуючи його, дзвенів голос Осипа:

— Розійдіться... розходьтесь — тримайтесь кожен окремо, божі діти... Рушила матінка, рушила-а! Веселіш, хлоп'ята! Ось — рушила-а...

Він стрибав, немов на нього оси напали, і, тримаючи сажневий ватерпас, як рушницю, тикав ним навколо себе, наче бився з кимось, а повз нього, здригаючись, плило місто. Крига підо мною заскреготала, кришачись, на ноги мені ринула вода, я схопився, наосліп кинувся до Осипа.

— Куди? — замахнувшись ватерпасом, крикнув він. — Стій, чорт!

Здалося, що це не Осип, — обличчя дивно помолодшало, все знайоме стерлося з нього, блакитні очі стали сірими, він немов виріс на піваршина. Рівний, як новий цвях, міцно стиснувши ноги, витягуючись угору, він гукав, широко роззявивши рота:

— Не крутіться, не збивайтеся до купи — голови порозбиваю!

І знову замахнувся на мене ватерпасом.

— Ти — куди?

— Потонемо, — тихенько сказав я.

— Цить! Мовчи...

Але, оглянувши мене, він додав тихше й лагідніше:

— Потонути й дурень зуміє, а ти от виберись... ти — вилізь!

І знову зайшовся, почав вигукувати підбадьорливі слова, випинаючи груди, задерши голову.

Крига потріскувала і хрустіла, поволі ламаючись, нас повільно зносило повз місто; якась силища прокинулася в землі й розтягає берег; частина його — нижче нас —

нерухома, а та, що напроти, тихо відходить вверх річкою, і незабаром земля розірветься.

Цей моторошний, повільний рух позбавляв почуття зв'язку з землею: все тікало, проймаючи груди нудьгою, послаблюючи ноги. В небі тихо пливли червоні хмари, злами криги, відбиваючи їх, теж червоніли, наче напружуючись, щоб досягти мене. Ожила вся величезна земля перед весінніми родами, потягається, високо випинаючи кошлаті вологі груди, тріщать її кістки, і ріка, в потужному м'ясі землі,— немов жила, повна густої, кипучої крові. Пригнічувало прикре відчуття своєї мализни й безсилля в цьому впевненому, спокійному рухові мас, а в душі,— на прикrostі,— росте, розпалюється зухвала людська мрія: простягнути б руку, владно покласти її на гору, на берег і сказати:

«Стій, поки я не дійду до тебе!..»

Сумно зітхає лунка мідь дзвонів, але — я пам'ятаю, що через добу, вночі, вони гримнуть весело, оповіщаючи про воскресіння.

Дожити б до цього дзвону!..

...Сім темних постатей хиталися в очах, підстрибуючи на кризі; вони вимахували дошками, наче веслували в повітрі, а поперед них в'юном крутиться дідок, схожий на Миколая Чудотворця, і невгавно дзвенить його владний голос:

— Не лови га-ав!..

Ріка стала шорсткою, її живий хребет здригався і звивався під ногами, нагадуючи про кита з «Конька-Горбунка», і дедалі частіше з-під луски криги вихлюпувалось рідке тіло ріки — каламутна, холодна вода, жадібно лижучи ноги людей. Люди йшли вузькою жердиною над глибоким яром. Тихий, кличний плюскіт води викликав уяву про бездонну глибину, про те, як безмежно довго опускатиметься тіло в цю холодну, тісну масу, як осліпнеш у ній і замре серце. Пригадувалися утопленики, слизькі черепи, розбухлі обличчя з скляними, виряченими очима, розчепірені пальці розпухлих рук, відмокла на долонях шкура, наче ганчірка...

Першим провалився під кригу Мокей Будирін; він ішов попереду мордвина, як завжди мовчазний, відсутній, ішов найспокійніше за всіх і раптом — наче його смикнули за ноги — зник, на кризі залишилися тільки його голова та руки, що вчепилися за дошку.

— Помага-ай! — заверещав Осип.— Не товпся всі, один, двоє — поможи!

А Мокей, пирхаючи, говорив мордвину і мені:

— Відійдіть, хлопці... я сам... нічого...

Вибрався на кригу і, обтрушуючись, сказав:

— Дідько його бери, отак воно, дивись, і справді втопишся...

Тепер, цокотячи зубами та оближуючи великим язиком мокрі вуса, він особливо став схожий на великого, смирного пса.

Мимохідь пригадалося, як він, з місяць тому, відтявши собі сокирою зовсім сугав великого пальця лівої руки — підняв блідий обрубок з посинілим нігтем і, розглядаючи його темним поглядом незрозумілих очей, провино, тихенько говорив:

— Скільки разів я його, дивачка, калічив, просто — і не полічити!.. Звихнутий він у мене, неправильно діяв... Тепер — сховаю...

Дбайливо загорнув обрубок у стружку, поклав у кишеню і тоді вже перев'язав поранену руку.

За ним викупався Боев — здавалося, він сам пірнув під лід і зараз же закричав несамовито:

— А, б-батечку, потопаю, смертонька, братічки, допоможіть...

Він так бився в судорогах страху, що насилу його витягли і, борсаючись коло нього, мало не загинув мордвин, пірнувши з головою у воду.

— От потрапив би до чортів на всеношину, — вибравшись на кригу і ніяково посміхаючись, сказав він, тепер ще тонший і незграбніший.

Через хвилину знову провалився й заверещав Боев.

— Не горлай, Яшко, цапина душе! — кричав Осип, загрожуючи йому ватерпасом. — Навіщо лякаєш людей? Я тобі дам! Порозперізуйтесь, хлопці, кишені повивертайте, зручніше буде...

На кожному десятку кроків роззявлялись, хрустячи і бризкаючи каламутною слиною, зубаті щелепи, сині гострі зуби хапали за ноги: здавалося, ріка хоче всмоктати в себе людей, як гадюка всмоктує жабенят. Намокле взуття і одяг, заважаючи стрибати, тягли донизу; всі стали слизькими, наче облизаними, незграбними й німими, рухалися важко, повільно й покірно.

Та Осип немов задалегідь полічив розколини в кризі

і такий же мокрий, як усі, стрибав зайцем з крижини на крижину; перестрибне, зупиниться на секунду, і, оглядаючись, дзвінко гукає:

— Дивись, як треба, гей!

Він грався з рікою: вона його ловила, а він, маленький, викручувався, вмюючи легко обдурити її рухи, обминути несподівані пастки. Здавалося навіть, що це він керує рухом криги, підганяючи під ноги нам великі, міцні крижини.

— Не журіться, божі дітки, ге-ей!

— Ой та й дядько Осип! — тихо захоплювався мордвин. — Ну — людина!.. Оце справді — людина...

Що ближче до берега, то більше покришена, стерта крига і дедалі частіше провалювалися люди. Місто вже майже пропливло повз нас, незабаром нас винесе на Волгу, а там крига ще не рушила, і нас підтягне під неї.

— Мабуть — потонемо, — тихенько сказав мордвин, поглядаючи ліворуч у синю каламуть вечора.

Та раптом — наче пожалівши нас — величезна брила вперлася кінцем у берег, полізла на нього, ламаючись, хрустячи, і стала.

— Біго-ом! — люто закричав Осип. — Катай скільки сили!

Стрибнув на брилу, посковзнувся, впав і, сидячи на краю крижини, хоч на нього хлюпала вода, пропустив усіх повз себе — п'ятеро побігли на берег, штовхаючись, переганяючи один одного. Мордвин і я зупинилися, бажаючи допомогти Осипові.

— Тікайте, підсвинки собачі, ну!..

Обличчя в нього було сине і тремтіло, очі згасли, рот химерно роззявився.

— Вставайте, дядьку...

Він опустил голову.

— Ногу я зламав, ніби... не встати...

Ми підняли його, понесли, а він, закинувши руки на шиї нам, бурчав, цокотячи зубами:

— Потонете, шибеники... ну, хвалити бога, не попустив, батечко... Дивіться — трьох не витримає, ступайте обережно! Вибирайте, де кригу снігом не вкрито, там вона твердіша... покинули б ви мене!..

Глянув примруженим оком в обличчя мені і спитав:

— А книжка ота гріхів наших, мабуть, зовсім розмочла в тебе, пропала, га?

Коли ми зійшли з брили криги, що насунулась на берег, роздушивши на друзки якусь барку, вся частина криги, яка лежала у воді, хруснула і, погойдуючись, заплинаючись, попливла.

— Ач ти,— схвально сказав мордвин,— зрозуміла діло!

Мокрі, змерзлі і веселі, ми на березі, в юрбі слобідських міщан; Боев і солдат уже лаються з ними, ми кладемо Осипа на якісь колоди, він весело гукає:

— Хлопці, а книжка ота скончалась, розмокла ж...

Та книжка — наче цеглина за пазухою в мене; непомітно вийнявши, я шпурляю її далеко в ріку, і вона лянає в темну воду, як жаба.

Дятлови помчали вгору — до шинку по горілку, біжать, стусають один одного кулаками і горляють:

— Р-ря!

— Іх ти-и!

Високий дід з бородою апостола й очима злодія переконано каже над моїм вухом:

— А за те, що ви збаламутили народ мирний, треба б вас, анахтем, по мордах...

Боев, перезуваючись, кричить:

— Чим ми вас потривожили?

— Християни тонуть,— бурчить солдат, який ще більше охрип,— а ви що робили?

— А що нам робити?

Осип лежить на землі, витягнувши ногу, і, мацаючи кожушок тремтячими руками, скаржитися тихенько:

— Ох, матінко моя, як змок... Зіпсовано одержу зовсім... а — року не носив!..

Став він маленький, зморщився і немов розтає, лежачи на землі, стаючи дедалі меншим.

Раптом, трохи підвівшись, він сів, охнув і злим, високим голосом заговорив:

— Понесли вас чорти, дурнів,— до лазні, до церкви, іч ти! Чортогони!.. Туди ж... Не проживе бог без вас свого свята... З смертю стикнулися були... одержу всю зіпсували, щоб вас розірвало...

Усі перезувались, викручували одержу, втомлено сопучи, охаючи, пересварюючись з міщанами, а він кричав дедалі запальніше:

— Дивись-но, що надумали, окаянні! Лазня їм потрібна... от,— поліцію б, вона б вам дала лазню...

Хтось із міщан послужливо сказав:

— По поліцію послано...

— Ти — чого? — закричав Боев до Осипа.— Ти навіщо прикидаєшся?

— Я?

— Ти!

— Стривай! Це ж як?

— Хто підбив людей, щоб іти, га?

— Хто?

— Ти!

— Я?

Осип засмикався, наче в судорозі, і зірваним голосом знову сказав:

— Я-а?

— Це цілком правдиво,— спокійно й виразно сказав Будирін.

Мордвин теж підтвердив, тихенько, сумно:

— Йй-богу, ти, дядьку Осипе!... Ти забув...

— Звичайно, ти заводіяка в ділі,— похмуро й по-важно крикнув солдат.

— За-абув він! — люто кричав Боев.— Як же, забув! Ні, це він пробує, чи не можна свою провину на чужу шию хомутом надіти, знаємо ми!

Осип замовк і, примруживши очі, обдивився мокрих, напіводягнених людей... Потім, химерно схлипнувши — сміючись чи плачучи — сіпаючи плечима й розводячи руками, почав бурмотіти:

— А воно ж — правда... і справді — моя витівка... скажи, будь ласка!

— Ото ж бо! — переможно вигукнув солдат.

Дивлячись на ріку, що кипіла, як просяна каша, Осип, скрививши обличчя й провинно сховавши очі, провадив далі:

— Просто — ватьмарило... ох ти, батечку! І як не потопились? Навіть збагнути не можна... Ху ти, господи!.. Хлоп'ята... ви — тее... не сердьтесь, заради свята... пробачте вже!.. Заморочилась у мене голова, чи що... Правда: я підбив... отакий старий дурень...

— Ага? — сказав Боев.— А якби я — втопився, що б ти говорив?

Мені здавалося, що Осип щиро вражений непотрібністю й безглуздям того, що він зробив, — слизький, наче облизаний, скидаючись на новонароджене теля, він сидів на землі, похитуючи головою, нишпорячи руками по піску

навколо себе, і не своїм голосом усе бурмотів покайнні слова, ні на кого не дивлячись.

Я дивився на нього, думаючи — де ж той воевода-чоловік, що, йдучи попереду людей, дбайливо, розумно і владно вів їх за собою?

В душу наливалася неприємна порожнеча, я підсів до Осипа і, бажуючи щось зберегти, тихо сказав йому:

— Годі тобі...

Він скося глянув на мене і, розплутуючи бороду пальцями, так само тихо мовив:

— Бачив? Ото ж бо то...

І знову почав бурчати голосно, для всіх:

— Ото штука,— га?

...На вершині гори, на тлі вже потемнілого неба, стоїть чорна щетина дерев, гора прилягла до берега, наче великий звір. З'явилися сині тіні вечора, вони виглядали з-за дахів будинків, що притулилися до темної шкури гори, наче болячки, виглядали з рудої, вогкої пащі глинястого яру, широко роззявленої до ріки,— ввижалося, ніби вона тягнеться до води, щоб випити її.

Ріка потемнішала, шурхїт і скрегіт криги став глухіший, рівніший; часом крига тикалася краєм у берег, як свиня рилом, з хвилину стояла нерухомо, похитнувшись, відривалася, пливла далі, а на її місце лїниво вповзала інша.

Швидко прибувала вода, захлюпуючи землю, змиваючи бруд,— бруд розходився темним димом по каламутносиній воді. У повітрі стояв дивний звук — хрустіло і чвакало, наче величезна тварина, жеручи щось, облизувалася довгим язиком.

З міста линув приглушений відстанню солодкозвучний журний дзвін.

З гори, як два веселі цуцики, котилися Дятлови, з пляшками в руках, а навперейми їм — уздовж берега — ішов сірий околодочний та два чорні поліцаї.

— Ох ти, господи! — стогнав Осип, нишком погладжуючи коліно.

Міщани, побачивши поліцію, розступилися ширше, вичікувально замовкли, а околодочний — сухенький чоловічок з маленьким обличчям і рудими вусами стрількою — підійшов до нас, суворо кажучи хрипкуватим, штучним баском:

— Це ви, дияволи...

Осип перекинувся спиною на землю й поквавливо заговорив:

— Це — я, ваше благородіє, до всього призвів! Пробачте, свят великих ради, ваше благородіє...

— Як же ти, старий чорт,— закричав околочничий, але крик його пропав, потонув у швидкому потоці солодких, лагідних слів.

— Квартира в нас тут, у місті; на тому березі нічого нам нема, і грошей нема в нас на хліб, а післязавтра, ваше благородіє, Великдень,— до лазні треба, до церковної відправи хочеться, бо ми християни, ну — я й кажу: «Гайда, хлопці, що бог дасть, не на погане діло йдемо». І за зухвальство покараний я, ось — ніженьку розбив зовсім...

— Так! — суворо крикнув околочничий.— Ну, а якби ви потопились — що тоді було б?

Осип глибоко й стомлено передихнув:

— Що ж було б, ваше благородіє? Нічого б, мабуть, не було, пробачте...

Поліцейський лаявся; всі слухали його мовчки і уважно, наче він не матерів ображав брутально й цинічно, а казав поважні слова, які всім конче треба знати і пам'ятати.

Потім, переписавши наші імена, він пішов; ми, розпивши пекучу горілку, зігріті й підбадьорені, стали збиратися додому,— Осип, усміхаючись, подивився услід поліції і раптом, легко підхопившись на ноги, широко перехрестився.

— От і кінець усьому, слава тобі господи!..

— Виходить,— здивовано й розчаровано загугнявив Боев,— виходить, нога — ціла? Не зламав, значить?

— А тобі треба, щоб зламав?

— Ах,— кумедіян! Петрушка ти нещасний...

— Пішли, хлопці! — скомандував Осип, натягаючи на голову мокру шапку.

...Я йшов поруч з ним позад усіх; він говорив мені тихенько, лагідно і ніби переказуючи самому йому відому таємницю:

— І хоч що роби, хоч як крутись, ну — без хитрощів, без обману — ніяк не можна прожити, таке життя, отаке воно є, щоб йому грець... Ти б на гору, а чорт за ногу...

Темно, і в п'ятьмі спалахують червоні, жовті вогні, ніби кажучи:

«Сюди йдіть!..»

Ідемо назустріч дзвонові на гору, дзюркотять струмки, збігаючи під ноги нам, і лагідний голос Осипа потопає в їх шумі:

— Спритно я поліцію обдурив! Ось як треба діло робити—щоб ніхто нічого не зрозумів, а кожному верзлося, ніби він і є — головна пружина, егеж... Хай кожний думає, ніби його душа — діло зробила...

Я слухаю його мову і — погано розумію її.

Та мені й не хочеться розуміти, в душі у мене просто й легко; я не знаю — подобається мені Осип чи ні, але ладен іти поряд нього всюди, куди треба,— хоч знову через ріку, кригою, що вислизає з-під ніг.

Гудуть, співають дзвони, і радісно думается:

«Ще скільки разів я зустріню весну!..»

Осип каже, зітхаючи:

— А душа людська — крилата,— уві сні вона літає... Крилата? Чудесно!..

ГУБІН

...Уперше я побачив його в трактирі; забившись у димний куток і загородившись столом, він надірваним голо- сом кричав:

— Я вашу правду знаю... всю тутешню правду знаю!

Перед ним півколом стояло чоловік п'ять статечних міщан, ліниво піддразнюючи його глузливими вигуками. Один байдуже проказав:

— Як тобі правди не знати, коли ти всіх оббрехав...

Виснажений, загнаний Губін нагадував бездомного собаку: забіг він на чужу вулицю, оточили його дужі пси, він боїться їх, присів на задні ноги, мете хвостом порох і, вишкіривши зуби, скімлить, гавка, чи то намагаючись злякати ворогів, чи то бажаючи полащитись до них. А вони, бачачи його безсилля і нікчемність, ставляться до нього байдуже — гніваться їм лень, але щоб підтримати свою гідність, вони нудно гавкають у писк чужому собаці:

— Кому ти потрібний?

Мені давно і добре знайомі трактирні суперечки про правду, суперечки, що часто розпалюються до жорстокого бою, я й сам не раз плутався у цих бесідах, як сліпий серед купин на болоті, але, незадовго до зустрічі з Губіним, неясно відчув, що всі ці різноголосі змагання до сказу і до крові виявляють собою тільки безмежну, безглузду тугу російського життя, загнаного в глухі лісові повіти, покірливо осілу на багнистих берегах мутних

річок, у маленьких містах, забутих щастям. Стало здаватися, що люди нічого не шукають і не знають, чого шукати, а просто — криком кричать, щоб збутися туги життя.

Вікна в трактирі розчинені, а над головами людей колишеться, не зникаючи, хмара сизого диму. Вогні ламп — як жовте латаття на мертвій воді ставу. За вікнами тихо пливе серпнева ніч — ні шелесту, ні шепоту. Я дивлюся на темне небо, на яскраві зірки і, дерев'яніючи під вагою нудьги, думаю:

«Невже небо і зірки для того, щоб прикрити це життя? Таке?»

Хтось говорить, впевнено й спокійно, ніби читає написане:

— Якщо кубасівські мужики свій ліс уберегти не встигнуть, завтра він обов'язково загориться з південного боку, а тоді, звичайно, й Біркіних ліси до тла вигорять...

Суперечка на хвилину стихла, і знову, роз'їдаючи тишу, чути надломлений голос:

— А що значить — правило?

Важкі, незграбні слова зіштовхуються одне з одним і давлять думки на смерть. Голоси звучать гучніше і зліше, під їхній шум я чомусь згадую безглузді вірші:

Бог людині грішній дав
Воду, щоб пила і милась,—
А вона взяла втопилась
В ній...

...Потім я сиджу сам на приступках ганку трактиру, дивлячись через майдан у тьмяні плями вікон протопопівського будинку — за вікнами снують чорні тіні, глухо й тужливо звучать басы гітари і високий, роздратований голос час від часу скрикує:

— Але — дозвольте! Дайте ж мені сказати...

А хтось інший дрібно сипле в тишу, як у драний мішок:

— Ні — чекайте, ні — чекайте...

Будинки, притиснуті пільмою, здаються низенькими, наче горбки могил. Чорні дерева над дахами — як хмари. В глибині майдану самотньо горить ліхтар, його світло повисло в повітрі нерухомою прозорою кулею і нагадує кульбабу.

Нудьга. Нічого не хочеться.

Коли хтось підійде крізь темінь і ударить по голові — упадеш на землю і навіть не глянеш — хто забив.

Все та ж дума зі мною — вірна мені, як собака, вона ніколи не відстає від мене:

«Хіба для цих людей дано прекрасну землю?»

З дверей трактиру з тріском і громом біжить хтось, котиться по приступках повз мене, падає в порох і, хутко схопившись, зникає в темноті, погрожуючи:

— Я вас — оголю... я — роздягну вас, будьте прокляті!

А на порозі стоять темні постаті, перемовляючись:

— Це він либонь підпалити погрожує...

— Ку-уди йому підпалювати...

— Отака шкідлива сволота...

...Закинувши торбину за плечі, я йду вулицею із самих парканів, сухий бур'ян хапає мене за ноги й сердито шурхотить. Ніч тепла, не варто витрачатись на нічліг; біля кладовища є зручні місця для снання, ліс підступив майже до самої огради, виславши поперед себе густий ряд молодих ялинок. Пісок там засипаний сухими рудими шпильками.

Із темноти виринула і шарахнулась убік довга людська постать.

— Хто йде? Хто? — перелякано лунає у мертвій тиші надірваний голос Губіна.

...Він ступає поруч мене, заклопотано випитуючи, звідки я прийшов, чому, і — просто, як давньому знайомому, пропонує:

— Спати йди до мене, я тут — домовласник! І щодо роботи я для тебе знахідка: саме взавтра мені людина потрібна, колодязь чистити у Біркіних — хочеш? Ну, от, ото ж то! У мене, брат, усе зразу, завжди! Я й вночі людей наскрізь бачу...

Будинком його виявилась стара лазня; одноока, горбата, з випнутою стіною, вона причаїлась на глеюватому спуску в яр, ніби сховалась у кущах шелюги й бузини.

Не запалюючи світла, Губін простягся на злежалому сіні у передбаннику, тісному, як собака конура, повчально кажучи:

— Лягай головою до дверей на волю, а то тут дух важкий.

Так — нудотно пахне ягодами бузини, милом, горілим і гнилим листям...

У небі нерухомо стирчать чорні дерева, закриваючи золотий Молочний Шлях. За Окою кричить сова, і, як горох, на мене безперервно сипляться збуджуючі цікавість слова:

— Ти не дивися, що я в яру загнаний,— я супроти всіх тут — перша особа!..

Темно, мені не видно хазяїнового обличчя, але я пам'ятаю освітлений жовтим світлом трактирної лампи големозий, витертий череп Губіна, довгий, як у дятла, ніс і сірі щоки в рудуватій щетині. Під жорсткими вусами — тонкі губи, рот, як ножем прорізаний, наповнений чорними уламками зубів і здається злим, вуха гострі, мишачі, мабуть — чуткі. Він голить бороду, це зовсім не личить ні його обличчю ні постаті, але — робить його примітним: зразу видно, що це не мужик, не міщанин, а хтось особливий. Тіло в нього костисте, руки й ноги — довгі, лікті й коліна — гострі, увесь він — як сучок,— здається, що його легко зігнути, навіть зав'язати вузлом.

Я погано чую його й мовчу, дивлячись у небо, де йдуть зірки, доганяючи одна одну.

— Спиш?

— Ні... Навіщо ти голишся?

— А що?

— У бороді в тебе обличчя приємніше було б, мабуть...

Він коротко засміявся, вигукуючи:

— В бо-ороді... ох ти, нечисть! У бороді!

І почав гостро говорити:

— Петро Великий з Миколай Павловичем трохи розумніші за тебе були, так вони — хто бороду носить — тому ніс різати і сто карбованців штрафу! Чув?

— Ні, не чув...

— А отже, через це розкол церковний стався, через бороду...

Говорить він швидко, шепеляво, слова, виходячи з його уст, ніби чіпляються за уламки зубів, рвуться, ламаються і виходять недокінченими.

— Усі розуміють — з бородою — легше жити, брехати простіше: збрехав і у волоссі сховав. Значить, треба, щоб усі жили з голим лицем — трудніше брехати! Ледь зіграв фальшиво — кожен це бачить...

— А — баби?

— Що — баби? Баба бреше чоловікові, а не місту, не

всім людям — світові. Бабська справа куряча, тиха — виводь курчат... Навіть коли й брехливо покудкудакає — яка шкода? Вона — не піп, не чиновник, не міський голова... влади їй не дано, законів не наставляє... Головне — щоб у законах не брехати!.. Закон мусить мати у собі істинну правду... Набридли мені беззаконня кругом!

Двері в передбанник були відчинені, наче в церкву: дерева у темноті стояли, ніби колони, білі стовбури беріз — як срібні свічники, над вершинами їх мерехтіли тисячі вогнів, чиїсь синьотемні лики невиразно дивляться крізь чорні ризи. Моторошна тиша у душі, хочеться встати і йти у тьму, назустріч усім нічним страхам, але швидко говірка людини обплутує увагу і тримає на місці.

— Батько мій був людина самоумна, характерна, і за це його терпіти не могли в місті. Років з двадцять він домагався обрання у голови міські, і напував-годував людей, і умовляв — не осилив упертості-глупства, так і помер, не досягши призначеного собі. Боялись його: він би тут усе розворушив, аж до коріння! Він знав, що закон треба втовкмачувати у саме нутро людині, ніби цвах...

Під підлогою пискотять миші, за Окою стогне сова, і все густіше чутно смоляний запах горілого: ліси горять. В темному небі іноді спалахують червоні плями, притамовуючи неясний блиск зірок.

— Помер в одночасі. А я, на ту пору, був сімнадцяти літ, училище міське в Рязані щойно закінчив. І, звичайно, все, що батько проти себе серед людей накопичив, на мене звалилось: весь у батька, кажуть! А я — один! Мати, збожеволівши, теж померла, років за два перед батьком. Дядя, відставний унтер-офіцер, п'яниця безпросвітний і герой: під Плевною воював, там йому око вибили і руку ушкодили ліву так, що всохла. Хрести в нього, медалі, і він наді мною збиткується — грамотій, мовляв! Учений! А що таке — «тиверсія»? Я кажу: такого слова нема, а він мене — за волосся... Зовсім безглузда особа! І всі мене грамотою соромлять, через дикість свою... Став я в місті на манір дурника для всіх і ніби як блаженний...

Спогади підвели його, він сів на порозі дверей — чорною плямою у синьому квадраті, — запалив хрипучу люльку і, освітлюючи свій довгий, смішний ніс, продовжував швидкими словами:

— Одружився двадцяти років, з сиріткою — хвора трапилась і померла, не розродившись, — знову сам я. Без підтримки, без поради, без дружочків.. отак-то! Живу і бачу: все не так, як треба...

— Що ж — не так?

— Все! Увесь хід життя... глупство, дичина болотна! Навіть собаки невчасно брешуть... Кажу: давайте, ремісниче училище організуємо і для дівчат що-небудь. А вони — сміються: всі, кажуть, ремісники гіркі п'яниці, дуже багато їх! Дівчата ж, мовляв, без наук часто до часу родять... Заходився я біля сірникової фабрики — згоріла в перший рік... Що робити? Тут і настигла мене одна жінка, закрутився я коло неї, як стриж довкола дзвіниці, закрутився і так зажив... ніби й не тут! Три роки не тямив себе, а коли очуняв, бачу — злидар я і все моє — в її руках білих! Було мені тоді двадцять вісім років, а — злидар! Ну, — не шкодую! Пожив, як мало живуть... На, бери, забирай! Все одно: я зробити б не міг нічого з великим батьківським добром, а вона — вона, он як... н-да! Може — я в ту пору й не думав так, а — це зараз, коли все втрачено... Вона каже — нічого, мов, не втрачено. Розуму, брат, у неї — на все місто...

— Вона — хто?

— Купчиха. Бувало — розкине поли і питає: «Чого це тіло варте?» А я кажу: «Нема йому ціни!» За три роки — все сплигло... наче — дим! Звичайно, мене — засміяли, затуркали... Ну, я не піддаюся їм... Знаю я тут усі життєві справи, бачу — все не так, і не мовчу про це. Мовчати я не згоден... У мене — крім душі та язика — нічого нема! За це — мене не люблять і вважаюся я дурником...

— А як треба жити по-твоєму?

Він довго мовчав, попихкуючи люлькою, червоною плямою спалахував у темі його ніс.

— Цього ніхто не знає до подробиць — як треба жити, — тихо й повільно проказав він. — Я думав, думав...

Я уявив собі, як він, усім чужий, зневажений, прожив у цьому місті нікому не потрібне життя — непотрібне буття загрожувало й мені, серце давила туга, не даючи заснути.

...Русь багата людьми, що не вдалися, я вже не мало зустрічав їх, і вони завжди, з таємничою силою магніту, притягали до себе мою увагу. Вони здавалися цікаві-

шими, кращими від густої маси звичайних повітових людей, які живуть для роботи і заради їжі, відштовхуючи від себе все, що може згірчити шматок хліба, все, що заважає вирвати його із некріпких рук ближнього. Похмуро відлюдні, із здерев'янілим серцем і з поглядом, завжди звернутим у минуле, або вдавано добродушні, навмисне балакучі і,— нібито,— веселі, але холодні зсердини, сірі люди, вони вражали своєю жорстокістю, жадібністю, вовчим ставленням до всього в житті.

Було в них щось нездоланно зимове — здавалося, що весною й літом вони живуть для зими, з її тісністю в будинках, з її довгими ночами і холодом, який спонукає багато їсти.

В густій, нудній і моторошній масі цих зимових людей чоловік, що не вдався, надто різко кидається в очі: він — вдумливіший, живіший, у нього гостріший зір, він — умів заглянути за нудні межі звичайного і звичного, у нього велика душа, і завжди вона хоче бути повною. В ньому є тяга до простору, він любить світле і сам ніби світиться.

Так, світиться, але найчастіше — обманним світлом трухлявини: придивишся до нього, розумієш — з досадою і гіркою журбою, — що це ледар, хвалько, людина дрібна, слабка, засліплена самолюбством, спотворена заздрістю, а віддалення в неї між словом і ділом ще глибше і ширше, ніж у зимової людини, яка, хоч і повільно, як равлик, але все ж таки повзе кудись по землі, тоді як невдаха крутиться на одному місці, як та безплідна стара діва перед люстром...

Я слухаю Губіна і згадую подібних до нього.

— Я все життя наскрізь проглянув, — мимрить він куняючи, опустивши голову на груди.

Якось раптово я заснув — на кілька хвилин, видалось мені. Губін розбудив мене, смикаючи за ногу.

— Ну, вставай, ходім...

Він дивиться мені в обличчя сірими очима — щось розумне здається мені у цьому невеселому погляді. На зім'ятих щоках, крізь давно не голене волосся, світяться червоні жилки, на скронях у нього теж туго напнуті сині жили, голі руки ніби скручені із сириці.

Ми йдемо по сонних вулицях міста, над нами каламутно-жовте небо; ще зоря не погасла, а повітря душне від запаху горілого.

— П'ятий день ліси горять,— бурмоче Губін,— не можуть припинити... дурні!

Ось ми у дворі купців Біркіних: житло їхнє дивне — це купа різнорідних прибудов до одноповерхового з мезоніном будинку, на чотири вікна до вулиці. Прибудови підпирають його з усіх боків, навіть на дах вилізли. Усі вони мають вигляд міцний, важкий, але — здається, ладні розійтися по двору, за ворота, на вулицю, в садок і город. Ніби вони украдені у різний час, у різних місцях і як-небудь складені за високим парканом з довгими цвяхами. Вікна — маленькі, шибки в них зелені, дивляться вони на світ підозріло і полохливо. На трьох вікнах до двору товсті залізні ґрати, а на дахах, як сторожа, важко сидять діжки з водою — на випадок пожежі.

— Чого дивишся?— бурмоче Губін, зазираючи в колодязь.— Звіряче житло, ну да... Перебудувати б треба все, якомога ширше, просторіше, а вони все прибудовують.

Ворушачи губами, ніби заклинання нашіптуючи, він, сердито прижмурившись, обвів усі будови рахуючим поглядом і тихо сказав:

— Між іншим — будинок це мій...

— Як — твій?

— Як буває,— зморщивши обличчя, ніби в нього зуби заболіли, відказав він і зразу ж почав командувати:

— Ну, я буду воду качати, а ти тягай її на дах, наливай діжки. От тобі відра, от драбина — починай!

І взявся за працю, виявляючи велику силу, а я став, з відрами в руках, лазити на дах.

Діжки розсохлися, не тримали води, вона стікала на двір. Губін лаявся:

— Хазяї, теж мені... гріш пильнують, а карбованець беззахисний. А що якби — пожежа? Бо-овдури...

У двір вийшли хазяї: товстий, лисий Петро Біркін, по самі очі налитий густою кров'ю, так що вона зачервонила навіть його викочені білки, а за ним, як тінь, ішов Іона, понурий, рудий, з навислими бровами і важким поглядом мутних очей.

— А-а, ласкавий добродію, пане Губін? — трохи піднявши пухкою рукою сукняний картуз, тонким голосом сказав Петро; Іона кивнув головою і, глянувши скоса на мене, басом спитав:

— Чий молодець?

Обидва великі, бундючні як павичі, вони обережно

ступали по двору, залитому водою, боячись заболотити чоботи, начищені до блиску; Петро казав брату:

— Бачив — як порозсихалися діжки? От, Якимка твій,— давно треба його в шию...

— Чий, кажу, парубок? — строго повторив Іона.

— Своїх батька-матері,— відповів Губін спокійно і не дивлячись на хазяїв.

— А ти ходімо, пора! Це все одно хто — чий,— розтягуючи голосні, проспівав Петро.

Вони повільно підкотились до воріт — Губін, зморщившись, подивився услід їм і, раніше ніж брати вийшли за хвіртку, сказав байдуже:

— Барани!.. Мачушиним розумом живуть... коли б не вона — пропали б... Мачуха у них... просто неможливо сказати до чого розумна!.. Було їх трое: Петро, Олексій, Іона,— Олексія на кулачках забито. Красунь був, весельчак... А ці — просто ненажери... Хоч і всі тут жертви вміють... Недаром у міському гербі нашому три калачі... Ну, починаймо — давай, відпочили!

На кухонному ганку з'явилась молода, висока, огрядна жінка, у синій спідниці і рожевій широкій кофточці; прикривши долонею блакитні очі, вона оглянула двір, дахи і несміливо сказала:

— Здрастуй, Якове Петровичу...

Губін розкрив рота, оглянув усю її веселими очима і привітно махнув рукою.

— З добрим ранком, Надіє Іванівно! Як здоров'ячко?

Вона чомусь зашарілась, прикривши руками великі груди, її кругле і м'яке, дуже руське обличчя освітілось зняковою усмішкою. В цьому обличчі не було жодної риси, яка б могла залишитися в пам'яті,— порожнє обличчя, природа ніби забула позначити на ньому свої бажання. І посміхалась вона непевно, ніби не знала — можна усміхатись чи не можна.

— Як Наталя Василівна?

— Все так само,— неголосно відказала жінка.

Потім вона, похитуючись і опустивши очі, обережно пішла двором, і, коли проходила повз мене, я відчув, що від неї пахне ягодами — малиною і чорною смородиною.

Вона зникла за маленькими, кованими залізом дверима у сірій млі, за хвилину вийшла звідти з решетом у руках, сіла на порозі, поставивши решето на коліна собі, в ньому ворушилися і пищали золоті, пухнасті кур-

чата; жінка брала їх великими долонями, прикладала до щік, до червоних губів, і співучо казала:

— Милі мої-ї... о-о, милі...

Щось хмільне, п'яне почулось мені в її голосі. Через паркан, нагрівану, довгі, гострі цвяхи, дивилося мутне, червонувате сонце, двором, біля ніг жінки, біг тонкий струмок води, яка стікала з даху, сонячний промінь мився в ньому й тріпотів, ніби хотів потрапити на коліна жінці, в решето, до м'яких, золотих курчат, і щоб вона теж приголубила його білою, до плеча голою рукою.

— О-о, живенькі... діточки...

Губін, переставши витягати цебро, завис на вірьовці, вхопившись за неї піднятими вгору руками, і поспішно казав:

— Е-ех, Надіє Іванівно, дітей би тобі, дітей... чоловік би шість..

Вона не відповіла і не глянула на нього.

Сонце заплуталось у сіруватожовтих димних хмарах, за срібною річкою, над тихою смугою води сонливо клубочиться серпанковий туман; знявся в мутне небо синій ліс, весь обкурений запашним, їдким димом.

Тихе місто Мямлін ще спить, знайшовши притулок у напівкільці лісу,— ліс — як хмара за ним; він обняв місто, підсунувся до смирної Оки і відбився в ній, затемнивши і без краю поглиблюючи світлу воду.

Ранок, а — сумно. День нічого не обіцяє, обличчя в нього смутне і якесь незряче. Не народився ще, а вже ніби стомивсь.

Я лежу поруч з Губіним на купі зім'ятої соломи, в сторожці великого плодового саду Біркіних. Сад розкинутий по горі, через верхівки яблунь, слив і груш, у росі, важкій, як ртуть, мені видно все місто, з його строкатими церквами, жовтою, нещодавно пофарбованою тюрмою і жовтим казначейством.

Ці жовті чотирикутники — як бубнові тузи на спині арештанта, сірі смуги вулиць — ніби глибокі складки в пістрявому лахмітті зношеної, заповшеної, вицвілої одежі. В цей ранок порівняння народжуються сумні — мабуть, тому, що всю ніч у моїй душі без угаву співала туга за іншим життям.

Ні з чим порівняти церкви. Їх багато, деякі дуже красиві, і коли дивишся на них — все місто набирає іншого,

більш приємного і ласкавого окреслення. Коли б люди будували кожен дім, як церкву...

...Одна з них, стара, приземиста, із сліпими вікнами на рівних стінах, називається «княжою»: в ній лежать мощі благовірних князів міста, мужа і жони; в житії сказано, що вони все життя прожили «в добросердечній, нерушимій любові».

Вночі я з Губіним бачив, як огрядна, біла, смирна дружина Петра Біркіна ішла по саду в лазню, на побачення до свого коханця, регента княжої церкви. Ішла вона знизу вгору, по стежці між яблунями, в самій сорочці, боса, накинувши на широкі плечі щось золотисте — кофту чи шаль; ішла не поспішаючи, обережно, ніби кішка через двір після дощу, коли, ступивши на вогке місце, вона гидливо обтрушує м'які лапки. Мабуть, сухе листя і дрібне ломаччя лоскотало і кололо жінці підощви — ноги їй дрижали, і ступала вона непевно, нетвердо.

Над садом, у теплому небі нахилилося добродушне обличчя старого місяця, він вже був ущерблений, але ще яскравий, і коли жінка виходила з тіні дерева, я добре бачив на її обличчі темні плями очей, напіввідкритий, круглий рот і товсту косу на грудях. У місячному сяйві сорочка здавалася синюватою, жінка — прозорою. Рухалась вона безшумно, як у повітрі, і коли входила у тінь дерева — тінь світлішала.

Було це близько півночі, ми ще не спали, Губін цікаво розповідав мені про місто — історії різних родин і людей; коли він побачив жінку, що посувалася нагору, ніби хмарка, він смішно підскочив, сів на соломі і в судорогах, ніби його пекло вогнем, почав поспішно хреститися:

— Господи Ісусе, господи... як це? Що це?

— Тихше, — сказав я.

Він хитнувся, штовхнув мене плечем.

— Ху-у... Просто — як сон... Ох, господи! Отак же, цим самим місцем свекруха її, Петрушчина мачуха... от зовсім так же!..

Він ураз безсило впав обличчям униз і зайшовся, захлинувся тихим, зловтішним сміхом, хапаючи мене за руку, смикаючи і схлипаючим голосом нашіптуючи:

— А Петрушка — спить... учора насмоктався на оглядинах у Базанових — спить! Іонка до Варки Ключихи пішов — це на всю ніч, до ранку... гуляй, Надіє! Га?

Я слухав його і дивився, як іде жінка до свого діла:

це було красиво, ніби сон, і мені здавалось, що, озираючись навкруги блакитними очима, вона гáряче шепоче всьому живому, що спить і що не спить уночі:

— Миле мое-е... миле ти мое-е!..

А нескладне, поламане живе поруч мене, присвистуючи, шепоче:

— Вона — третя у Петрушки, із Мурома взята, теж купецької родини. Є в місті чутка, ніби Іонка теж володіє нею — обом братам, мовляв, вона за жінку служить, через те й дітей нема! А ще балакають, що на зелені свята бачили її безсоромну баби у справника в саду: сиділа, мовляв, на колінах у нього і плакала. Я цьому не вірив: справник — дідок, ледь ногами човга... Іонка?.. Ну, Іонка, звичайно, тварюка, проте — він мачухи боїться...

Упало яблуко, підточене червою, жінка на мить зупинилась і, нахиливши голову упертіше, пішла вперед хутчіше.

Губін говорив безперервно і дедалі менш злостиво, ніби він літопис читає і нудно йому.

— Думай: величається багатством людина, живе в пошані — князь місту Петро Біркін! А чорт сміється за плечем у нього — от!

Він надовго замовк, звиваючись у дивних судорогах, тяжко зітхаючи, потім враз, дивним шепотом сказав:

— Років п'ятнадцять тому... ні — більше, — свекруха її, Надійчина, отак само до полюбовника ходила... Це був кінь!..

Було сумно дивитися, як жінка скрадається, ніби красти йде, і ввижалося, що з двору у сад важко повзуть по чорній землі товсті брати Біркіни, з вірвовкою, з дрюками в червоних, що не знають жалості, руках. Я не слухав шепоту Губіна, дивлячись униз до стіни комори, звідки з'явилась жінка, і на чорну дірку в стіні лазні, куди вона, зігнувшись, сховалась. Нарешті він заснув, сказавши крізь сон останні слова:

— Все життя — на обмані... жінки — чоловіків, діти — батьків... брехня скрізь...

Небо на сході темночервоне і то ясніше, то темніше; часом видно чорні клубки диму, і вогонь розпеченими ножами врізається в густу тканину. Ліс високий і густий, ніби гора; на вершині її, звиваючись, повзе вогняний змій, махає червоними крилами і тоне, проковтнутий димом. Мені здається, що я чую злий, кипучий тріск і шум за-

пеклої боротьби чорного і червоного, бачу, як білі злякані зайці, яких осипає дощ іскор, мечуться між корінням, а в гіллях б'ються, задихаючись димом, осмалені птахи. Дедалі ширше і переможніше простягає крила червоний змій, зажираючи пільму, знищуючи смоляний ліс.

...Із чорної діри у стіні лазні викотилась біла постать і хутко замиготіла між дерев, а услід їй хтось наказував виразним шепотом:

— Не забудь же! Обов'язково пришли!

— Гарзд...

— Вранці крива зайде — чуєш?

Жінка зникла, потім хтось не поспішаючи пройшов угору по саду і, важко дряпаючи дошки, переліз через паркан.

Не спалось; до самого світанку лежав я, дивлячись, як горить ліс. Скотився з неба стомлений місяць, а над хрестами княжої церкви спалахнула Венера, холодна і зелена, як смарагд, — тут їй і горіти, коли князь із княгинею все життя прожили «в нерушимій любові». Одна для одного і один для одної на все життя...

Роса змила з дерев нічну темінь, і в зелені, сивій від роси, стали посміхатись рожеві яблука аніс, засяяла золотом запашна антонівка. Прилетіли щиглята в рожевих ковпаках. Осипалося, падало на землю жовте листя, схоже на птахів, і часом не можна було зрозуміти — листок чи щиглик мигнув.

Важко зітхнувши, прокинувся Губін, протер кривими пальцями запухлі очі, став рачки і — увесь зім'ятий сном — виліз із сторожки, обнюхуючи повітря, як собака, кумедно ворущачи довгим носом. Звівся на ноги, потрусив велику гілляку яблуні — стиглі плоди покотилися по землі, ховаючись у траві. Він підняв три, ретельно оглянув їх, загнав зламані зуби в соковитий плід і, чавкаючи, став розкидати ударами ноги яблука, що впали на видноті.

— Навіщо ти яблука даремно нищиш?

— Не спиш? — обернувся він до мене, кивнувши динеподібною головою. — Шкодувати їх нема чого, багато їх... Яблука ці мій батько садовив...

І, підморгуючи до мене зірким, приемним оком, хихикаючи солодко, він забурмотів:

— Наденька-то, га? Надія Іванна — ловко! Ну, я ж їм зроблю празник. Я...

— Навіщо?

Він насупився і сказав повчально:

— Я, брат, для людей доброзичливий... коли я бачу де проміж них злобу чи брехливість яку — я завжди повинен це виявити — наголо! Людей треба вчити: живіть правдою, погано...

Із-за хмарок вийшло сонце — обличчя у нього було тьмяне і сумне, як у хворої дитини; здавалося, воно почувало себе винним, що спізнилось освітити землю, заляжавшись на м'яких хмарах і в диму лісної пожежі. Сад облився теплим промінням і густо зітхнув хмільним ароматом дозрілих плодів — подихом осені.

Але слідом за сонцем у небо здіймалися тісною юрбою сиві й білі, як сніг, хмарки, їх м'які овали відбилися в тихій Оці, утворивши в ній інше небо, таке ж глибоке і м'яке.

— Гайда, Макаре! — командує Губін.

...Я стою на дні глибокого, більше трьох сажнів, колодязя, по пояс у рідкій, холодній багнюці; задушливо тхне гнилим деревом і ще чимсь невимовно огидним. Черпаючи багно відром, зливаю у цебер і, наповнивши його, кричу:

— Готово!

Цебер коливається, штовхає мене, неохоче тягнеться вгору, з нього на голову, на плечі мені падають рідкі кавалки багна, капає вода. Темне коло його дна затуляє вицвіле небо і ледь видимі мною зірки; так моторошно і приємно — бачити зірки, знаючи, що на небі палає сонце.

Весь час я дивлюся вгору — ломить шию, нюють хребці, потилиця ніби свинцем налита, а — кортить бачити ці денні зірки, і не можна відірвати від них очей: вони показують усе небо новим і чомусь приємно знати, що сонце не одиноке на ньому.

Хочеться думати про щось велике, але мені заважає тупа, невідчепна тривога: от, прокинуться Біркіни, вилізуть у двір, і Губін розповість їм про Надію.

Зверху опускаються його слова, невизначні і ніби набухлі від вогкості:

— Ще пацюк... Багатирі — х-ха! Десять років колодязя не чистили... Що пили, дияволи! Стережись там...

Рипить блок; штовхаючись об цямрини і глухо постукуючи, на мене опускається цебер, знову плює мені багном на плечі й на голову. Примусити б самих Біркіних робити цю роботу...

- Заміняй!
- Чому мало?
- Холодно! Терпіння нема...

— Н-но! — кричить Губін на стару коняку, силою якої витягується цебер; я сідаю верхи на вінце цебра і їду вгору: на землі дуже світло, тепло і, по-новому, незнайомо приємно.

Тепер Губін на дні колодязя. Із вогкої, чорної діри разом із припахом гнилизни, здіймається його лайка, глухий плескіт багна, лункі удари залізного відра об ланцюг цебра.

— Скнари-и... Дивись там — ще щось є, чи собака, чи дитинча... азіати прокляті...

В цебрі виявилась набрякла шапка — Губін за-смутився.

— Дитинча б знайти, та об'явити поліції, та під суд їх, милих...

Ряба, обпоена коняка, з більмом на все око, ворушить лисими вухами, струшуючи синіх мух. Розміреним кроком старої богомолки вона ходить від колодязя до воріт, витягаючи важкий цебер, і кожен раз, дійшовши до воріт, зітхає, низько опускаючи костисту голову.

В кутку двору, укритого килимом рудої, вигорілої, притоптаної трави, рипнули двері—вийшла Надія Біркіна із зв'язкою ключів у руках, а за нею кругла, як бочка, баба — стара, з чорними вусами на товстій, презирливо закопленій губі. Вони пішли до льоху — Біркіна йшла ліниво, одягнута в одну нижню спідницю, в сорочці, яка злазила з пліч, у черевиках на босу ногу.

— Чого баньки вилупив? — крикнула на мене баба, люто вирячивши темні, мутні, ніби сліпі очі, які потонули у червоних щоках зовсім не там, де треба.

«Свекруха», — подумав я.

Біля дверей льоху Біркіна віддала їй ключі і повагом, коливаючи повними грудьми, поправляючи сорочку, що все сповзала з круглих і крутих плечей, підійшла до мене, кажучи:

— Підворітницю треба витягти, нехай болото на вулицю тече. Увесь двір залили. Дух-бо який... Невже пацюк? Ой, матінко, скільки пакості!..

Обличчя у неї було стомлене, в западинах очей темні плями, а очі горять сухо, як у людини, що не спала всю ніч. Було ще холодно, але на висках у неї блищав піт.

І плечі у неї були важкі, вогкі, як недопечений хліб, ледь загнічений, вкритий тонкою, рум'яною скоринкою.

— Хвіртку відімкни! Тут... старчиха, баба крива прийде... поклич мене... мене — Надію Іванівну, чуєш?

Із колодязя долетіло:

— Хто говорить?

— Хазяйка...

— Надія — е-ех-ма! Мені б з нею пару словець...

— Що він кричить? — спитала жінка, з напругою зводячи темні, ледь позначені брови, і хотіла нахилитися до зрубу, але я несподівано для себе сказав:

— Бачив він, як ти вночі йшла...

— Що-о?

Вона випрямилась, почервонівши до плечей, хутко притиснувши повні руки до грудей, широко відкривши потемнілі очі, і враз плутано, дрібно зашепотіла, полотноючи і дивно зменшуючись, осідаючи до землі, ніби перекисле тісто.

— Що ж він бачив, господи? Ні... Голубчику, — приїде крива — не пускай! Скажи — не треба, не можу, не можна — я тобі карбованець... господи!

Знову все голосніше і більш гнівно повзли крики Губіна, але я чув тільки, як захлинався шепіт жінки, бачачи, як її обличчя — повне і рожеве — осунулось, посіріло, темні губи, здригаючись, заважають говорити, а в очах застиг жалісний собачий страх.

Але враз вона підняла плечі, підтяглася вся і, струснувши страх, тихо і виразно сказала:

— Нічого не треба... Нехай...

Похитнулася і пішла геть, ступаючи дрібно, ніби ноги їй були зв'язані, — йшла вона дратуюче тихо, покірно і як сліпа.

— Тягни! — вив Губін.

Коли я витяг його, він — мокрий, синій від холоду — став стрибати по двору, лаючись і вимахуючи руками.

— Це — як же? Я кричу, кричу...

— Сказав я Надії, що ти бачив її.

Він підскочив до мене, злий.

— Хто тобі велів?

— Сказав, що тобі приснилось, ніби вона через садок у лазню йшла.

— Що-о? Що таке?

Голоногий, в багні, яке тануло на ньому, він дивився

на мене, блимаючи очима, його неприємне обличчя стало кумедним, дурнуватим.

— Дивись, коли ти її чоловікові скажеш, то я так і буду казати, що тобі все це приснилось...

— Чому? — розгублено викрикнув Губін, але — враз отямився і, широко ухмиляючись, тихенько спитав:

— Скільки дала?

Я став пояснювати йому, що мені жаль жінки, боюсь, що брати покалічать її і що не треба її видавати, — Губін спочатку не вірив мені, але потім замислився і сказав:

— Неправильно все це: краще взяти гроші за правду, ніж за обман. Збиваєш ти мене, хлопче... Найняли вони мене колодязь чистити, а я б їм за ту ж ціну — все ви-чистив... це мені задоволення!

Він знову розлютився, гріючись, бігає довкола зрубу і бурмотить:

— Як ти можеш втручатися в чужі справи? Чи ти тутешній?

Розгулявся сухий, гарячий день, але — небо мутне, ніби прокурене літньою курявою до самих глибин, і на густочервоний, без проміння, шар сонця можна дивитися не кліпаючи, як на місяць.

— Я тебе ввів у діло, працею порадував, а ти мені...

За ворітьми, граючи селезінкою, важко скакає кінь, ось він порівнявся з будинком Біркіних, і хтось хрипко кричить:

— Ліс загорівся — гей!

Стукнула віконна рама, і зразу двір сповнився шумною, недоладною суетою: із кухні викотилась вусата баба, за нею — розкуйовджений, напіводягнений Іона, із вікна висунулась лиса, червона Петрова голова.

— Запрягайте хутчіше, лишенько! — кричав він плаксиво.

Губін уже вивів на двір ситого рижого коня, Іона викотив легку бричку, Надія — з ганку — казала йому:

— Иди, одягнися спочатку...

Баба розчинила ворота — шкутильгаючи і ведучи за повідок змиленого коня, у двір зайшов маленький мужичок, у червоній сорочці, і веселим голосом заговорив:

— У двох місцях зачало, — від вирубки і від могили...

Всі оточили його, охаючи і ахаючи, тільки Губін ловко і хутко запрягав коня, ні на кого не дивлячись, кажучи до мене крізь зуби:

— Дочекалися... нещасний народ...

У воротях з'явилась жебрачка, злодійкувато прижмурила очі і заспівала:

— Господи Ісу-усе...

— Бог дасть, бог дасть! — злякано махаючи руками, крикнула Надія, пополотнівши.— Тут — нещастя, ліс загорівся... після приходу!

Враз Петро, що стояв у вікні, заповнюючи його, відсахнувся назад у глибину кімнати і зник, а на його місці з'явилась жінка, презирливо кажучи:

— Що — настиг господь? Бовдури, ледарі...

Її волосся, сиве на висках, було накрите шовковою косинкою, шовк вилискував на сонці, і голова здавалась залізною. На її обличчі, іконописному і ніби закопченому димом, двома плямами блищали ніколи не бачені мною сині очі без зіниць.

— А чи я не казала вам, що просіку від могили треба було вирубати ширше, шайтани...

Над маленьким гострим носом жінки лежала глибока зморшка, і з неї до сивих висків розходилися густі брови. Стало дивно тихо, тільки кінь ляпав копитом по болоті, а з вікна безперервно виливався густий, майже чоловічий голос, презирливо докоряючи.

«Ось вона — свекруха!» — подумав я.

Губін скінчив запрягати і сказав Іоні тоном старшого:

— Піди, одягнися, опудало...

Коли Біркіни виїхали з двору, а за ними, упавши на спітнілу коняку, поскакав верхівець,— жінка зникла, але порожнє вікно стало ніби чорніше, ніж було до того. Ляпаючи по калюжах босими ногами, Губін зачинив ворота, мигцем зирнув на мене і сказав:

— Ну, почнемо... чого там!

— Якове! — густо покликали з дому.

Він виструнчився, як солдат.

— Іди-но сюди...

Губін пішов до ганку, чітко тупаючи ногами. Надія, що стояла на верхній приступці, повернулась до нього боком, неприємно зморщивши обличчя, а потім покликала мене до себе, тихенько кивнувши головою:

— Що він каже, Яків?

— Лає мене.

— За що?

— За те, що я сказав тобі...

Вона тяжко зітхнула.

— Ох — баламут! І чого йому треба?

Вона ображено надула губи, і кругле, невиразне її обличчя стало дитячим.

— О, господи... чого людям треба?

Небом ширилася темносіра хмара, загрожуючи осіннім дощем без кінця. Із вікна, ближчого до ганку, густим струмком виливався голос свекрухи, слів не було чути, а тільки звук, ніби гуло велике веретено.

— Це — мамочка, — тихо мовила Надія. — Вона йому намилить голову! Вона мене береже...

Але я не слухав її — мене вразили слова, сказані за вікном, спокійно, голосно, з важкою певністю в їхній правді.

— А ти годі-бо, годі... Це ж ти від нічого робити у праведники лізеш...

Я посунувся ближче до вікна — Надія стурбовано сказала:

— Ти — куди? Тобі слухати не потрібно...

А з вікна доносилось:

— І бунтарство твоє проти людей — з неробства, та з нудьги, нудно тобі, ти й надумав забавку, ніби богові служиш, ніби правду любиш, а на ділі ти — бісові робітник...

Надія смикала мене за рукав, намагаючись відвести з-під вікна, — я сказав їй:

— Мені треба знати, що вона каже...

Вона посміхнулася, заглянувши мені в обличчя, і довірливо зашепотіла:

— Я покаялась їй: «Мамочко, кажу, доскочила мене біда!» — «У, ти, дурна», — каже, та трохи за косу мене потягала, тільки й того — вона мене жаліє!.. Йй — нічого, що я гуляю, їй дитинку, онучка треба для майна... нащадка...

В кімнаті Губін крикнув:

— Коли гріх проти закону, так...

Заглушаючи його, розмірено потекли виразні слова:

— Тут не скрізь гріх, Якове Петровичу, а іноді просто, росте людина і тісно їй у законі. Кидатися один на одного не треба б. Чого боїмося? Всі однаково дурні перед богом...

Вона говорила нуднувато чи стомлено, дуже повільно і зрозуміло — Губін часом бурмотів щось, але його слова не пробивались крізь її розмірену мову.

— Осудити людину — не велика справа, Якове Петровичу, пане мій, це завжди встигнеться — осудить! А ти — дай людині розвернутися до краю — бо і в гріху користь буває. Почитай-но міною: святі угодники божі всі до господя крізь гріхи дійшли, а — дійшли-таки! Це треба пам'ятати. Господь Саваоф — чи ж він не терпів на євреях своїх? А матір'ю Ісусові єврейку ж вибрав, і пророки і апостоли Христові — всі — євреї, так-ото! А ми поспішаємо осудити та покарати...

— Вибила ти мене із життя, Наталіє Василівно, — сказав Губін. — Як зіткнувся я з тобою та згадаю...

— Не треба згадувати...

— Так і не бачу себе, і ціни собі ніякої не почувую...

— Що було — минуло, а чому треба було бути — того не втечеш...

— І душевного багатства позбувся я через тебе...

Надія штовхнула мене в бік і з веселою зловтіхою зашепотіла:

— Правду, значить, казали — мабуть, був він у полюбовниках у неї!

Але зразу ж опам'яталась, злякано прикрила рот долонею і крізь пальці каже:

— Ой, господи... що я? Ти — не вір... Злостяться на неї всі... надто розумна вона...

— Коли було зле — скаргою його не виправиш, — спокійно падають із вікна слова жінки. — Кому що дане, того й тримайся, а не втримав, значить — не під силу ноша.

— Все я на тобі втратив, оголила ти мене...

— Тобою — втрачено, а мною прибільшено. Ніколи нічого, Якове Петровичу, в житті не втрачається, а просто переходить із рук в руки, від невмілого до вмілого. Кістка, собакою обгризена, і та до діла.

— От я — кістка!..

— Чому? Ти — людина ще...

— А який толк?

— Толк єсть, та не втовкмачений весь, Якове Петровичу, пане мій! На ось, візьми на гульбище собі та йди з богом... А жінку — не чіпай, попусту про неї не кажи чого не слід... це тобі у сні привиділось...

— Ех, — пригнічено викрикнув Губін. — Ну — гаразд! Твоє зверху... не шкодую я, не хочу засмучувати тебе... а — все-таки...

— Що — все-таки?

— А те, що найрозумнішій твоїй душі на тому світі...

— Нам би з тобою, Якове Петровичу, на цьому житті наше з честю закінчити, а на тому, дасть бог, пристосуємось...

— Ну... прощай!

За вікном стало тихо. Потім тяжко зітхнула жінка.

— О, господи...

Надія м'яко, як кішка, відскочила до ганку, а я — не встиг. Губін, вийшовши з дверей, побачив, що я відходжу від вікна. Він надув щоки, наїжився рудим волоссям і, червоний, ніби після бійки, закричав, несподівано високим, злим криком:

— Ти — ти що? Довгов'язий чорт... Не бажаю тебе, не хочу з тобою працювати... іди геть!

У вікні з'явилось темне обличчя з великими синіми очима, — гострий хазяйський голос спитав:

— Це що ще за шум?

— Не бажаю я...

— Ти йди лятайся на вулицю, а тут не можна!

— Авжеж! — ображено крикнула Надія, тупнувши ногою. — Що це таке? Як...

Вибігла куховарка, з рогачем у руках, войовниче стала поруч Надії і закричала:

— От бачите — що значить нема мужчин у домі!..

Збираючись іти, були вдивляюся в хазяйчине обличчя: сині зіниці очей були дивно розширені, вони майже покривали білки, залишаючи довкола себе тільки тонкий синюватий же обідок. Ці дивні, моторошні очі були нерухомі, здавалися сліпими і випалими з орбіт, ніби жінка чимсь удавилась і задихається. Її кадик випинався вперед, як зоб. Шовк голови металево блищав, і знову я мимохіть подумав:

«Залізна голова...»

Губін осів, зм'як, ліниво лаявся з куховаркою і не дивився на мене.

— Прощай, хазяйко, — сказав я, проходячи повз вікно.

Жінка не зразу, але ласкаво відгукнулась:

— Прощай, дружок, прощай...

І схилила голову, подібну до молотка, висвітленого багатьма ударами об тверде.

НИЛУШКА

Дерев'яне місто Буєв, що не один раз вигоряло дотла, тісно скупчилося на схилі яру, над річкою Оберихою; будинки з різнокольоровими віконницями, припавши один до одного, заплутано кружать біля церков і строгих присутствених місць; вулиці, розриваючи їх темні купи, ліниво розповзлись на всі боки і відкидають від себе вузькі, як рукава, провулки; провулки сліпо натикаються на паркани городів, стіни амбарів, і, коли дивишся на місто зверху, з гори, здається — хтось помішав його палицею і все в ньому розсіяв, на сміх переплутав.

Тільки одна Велика Житня, важко підіймаючи від річки на гору кам'яні будинки купців,— здебільшого з німців-колоністів,— ріже, прямо і суворо, тісні купи дерев'яних будов, зелені острови садів, відсуває вбік церкви і, проходячи через Соборну площу, тягнеться — так само неухильно прямо — в неродюче поле, покрите дерном, до соснового бору Михайло-Архангельського монастиря,— монастир майже невидимо схований за рудою стіною старих сосен, що підпирають небо, і тільки в ясний, сонячний день крізь темну зелень хвої привітно сяють золоті хрести — жовто-вогняні птиці завжди німого, казкового лісу.

Будинків за десять перед тим, як вийти Житній у поле, від неї наліво потяглись до яру і спустились у нього маленькі, в одне і два вікна, приземисті келії слободи Толмачихи, заснованої дворовими людьми імени-

того поміщика Толмачова, який розкріпостив своїх рабів за тринадцять літ до законної волі і за це був дуже гірко скривджений царем Миколою Павловичем, так що, через кривду, пішов у монастир, де десять років мовчав і помер у тихій невідомості, тому що богомолам і прочанам не показували його,— заборонено було вишньою владою.

Як збудували собі житла толмачі, приписавшись у міщани, півсотні літ тому, так і живуть у дев'ятнадцяти халупах і навіть жодного разу не горіли, хоч за цей час місто — за винятком Житньої — потроху все вигоріло,— де в ньому землю не копай, всюди знайдеш невігубний вугіль.

Стоїть слобода — як сказано — на краю і по схилу одного з рукавів глибокого розгалуженого яру, вікнами до роззявленого устя його; воно відкриває вид на Мокрі луги за Оберихою і болотистий, ялиновий ліс, куди опускається на ніч каламутночервоне сонце.

Яр розчепірівся по всьому полю, обходячи місто зі сторони заходу: він вигадливо погриз суглинкову землю і щовесни дедалі більше пожирає землі, зносить її в річку, завалюючи течію Оберихи, відводить каламутну воду все далі в луги — широкі луги стають потроху болотом. Яр називають Великим, круті схили його густо поросли шелюгою, рокитою і бур'яном, літом у ньому прохолодно, вогко, і тоді він служить затишним місцем побачення закоханих бідняків міста і слободи, місцем їх гулянок і нерідких смертних боїв, а заможні городяни скидають у нього сміття, трупи здохлих котів, собак, коней.

По дну яру збігає, солодко подзвонюючи, Жандармське джерело, славне на весь Буев смаком кристальної холодної води, такої холодної, що від неї і в жаркій літній день зуби болять; слобожани-толмачі вважають цю воду своєю, цілющою, пишаються нею, п'ють тільки її і тому живуть довго,— дехто вже й не може підрахувати свої роки. Чоловіки слободи займаються рибною ловлею, полюванням, птахівництвом, крадіжками; крім шевця Горькова — сухотного, худого, як скелет, і прозваного Чуланом,— у слободі немає жодного ремісника. Жінки — зимою шиють і лагодять мішки для млина Зімеля, скубуть клоччя, літом — ходять у монастирський бір по гриби, по ягоди і в ліс, за річку, по клюкву; є дві знамениті ворожки, дві — займаються звідництвом вправно і успішно.

Місто, звичайно, всіх чоловіків-слобожан вважає злодіями, всіх жінок і дівчат — розпусницями; місто всіляко намагається утиснути, викоренити слободу, але все-таки трохи боїться толмачів: підпалять, обкрадуть, а можуть і вбити; толмачі зневажають городян за їхню скнарість, черствість, жадібність і до болю заздять їхньому заможному, ситому життю.

Слобода така бідна, що й старці не заходять у неї, — хіба тільки з п'яних очей.

Худі собаки, які їдять невідомо що, злодійкувато бродять з двору в двір, підібгавши хвости в реп'яхах, вивисивши безкровні язики; забачивши людину, вони стрімголов біжать у яр або покірно і раболіпно лягають на черево, чекаючи неминучої лайки, а то — штовхана.

З кожної щілини, кожного будинку, крізь райдужні шибки вікон, з покрівель, полагоджених лубками, порослих бархатистим мохом, звідусюди, безнадійно і мертво, виглядають російські злидні, що все гнітять.

У подвір'ях толмачів ростуть вільха, бузина і всякий бур'ян, густі реп'яхи висовуються на вулицю крізь щілини парканів, хапаючи перехожих за ноги, за подоли, під парканами густо тиснется кропива, підступно жалячи малих дітей. Усі діти — худі, голодні, всі дуже дражливі, часто б'ються, подовгу плачуть. Їх небагато, майже шовесни в слободі буває дифтерит; на скарлатину й кір хворіють усі поголовно, як дорослі на тиф.

З усіх звуків життя в слободі найчастіше чути плач і дику лайку, але взагалі в ній живеться тихо, сумно, і навіть коти весною нявчать неголосно, приглушено.

Співає, коли вона напідпитку, тільки Феліцата, баба бешкетниця, хитра і звідниця; співає вона якимсь особливо густим і ніби шершавим голосом, з прихрипом, з надривом, закривши очі і далеко вигинаючи кадик.

Тільки жінки невгамовно метушливі, істерично галасливі; цілий день вони, високо підіткнувши подоли, бігають вздовж вулиці, випрошуючи одна у одної дрібку солі, мучички, ложку олійки; лаються, ревуть, б'ють дітей, сунуть у роти немовлят висмоктані груди і знову — бігають, крутяться, кричать, безперестанно налагоджуючи сумне життя. Усі вони обшарпані й брудні, у них дряблі щоки і на кістлявих обличчях — неспокійні очі злодійок, а коли жінка повна, значить — хвора, очі її тьмяні і хода важка. Але майже всі до сорока літ шозими ва-

гітніють і весною виходять на сонце з величезними животами і синявою виснаження навколо очей, це не заважає їм працювати з тим же напруженням відчаю, як працюють вони і порожні. Вони — ніби голки й нитки: чиясь дбайлива, вперта рука хоче заштопати їхньою силою гнилу тканину, а вона розлазиться, рветься.

Першою людиною у слободі вважається мій квартирохазяїн Антипа Вологонов, маленький старичок, торговець «випадковими речами» і заставник.

Він хворіє на застарілий ревматизм, ноги в колінах вивернуті у нього, пальці на руках криві, опухлі, не гнуться; він завжди держить руки в рукавах; здається, що вони не потрібні йому, виймає він їх рідко, обережно, ніби боячись зламати.

Ніколи не сердиться, не гарячкує.

— Цього мені не можна,— говорить він,— у мене серце розпухло і може лопнути!

Вилицювате обличчя його, порите якимись темночервоними шрамами, спокійне, як у киргиза, на підборідді висять прямі нитки сірого, рудого і жовтого волосся, воно чомусь вологе. Трохи косі мінливі очі примружені, від густих різнокольорових брів на очні ямки падають тіні, на скронях, під рідким волоссям, буйно б'ються сині жили, і весь він справляє враження чогось пістрявого, невловимого.

Ходить до роздратування повільно, чому дуже сприяє дивного крою ним самим вигадана одежа — суміш ряс, сарафана й піддьовки,— поли її зв'язують йому ноги, тоді він, зупинившись, дригає ногами, тому поли обірвані, оббиті.

— Спішити нікуди,— пояснює він,— до свого місця на цвинтарі завжди вчасно поспієш!

Він говорить витієвато, дуже любить церковні слова і завжди після них мовчить трошки, ніби в думці ставлячи за ними велику, важку, чорну крапку; говорить він з усіма і багато, явно стараючись утвердити за собою ще дужче славу розумного старика.

Хатина Вологонова, з трьома вікнами на вулицю, поділена перегородкою на дві нерівні кімнати; у великій, з піччю, живе сам він, у малій — я. Сінями відділена хижа, де під важким, старовинним замком на дверях,

оббитих кусками заліза і жерсті, Антипа зберігає застави сусід: самовари, ікони, зимовий одяг. Великий фігурний ключ від цієї кладовки він носить на ремінному поясі суконних штанів за спиною, і коли приходить поліція подивитись, чи нема у нього крадених речей, він довго, хворими руками, пересуває ключ з спини на живіт, довго відв'язує його і солідно говорить околочному або помічникові пристава:

— Ніколи кримінальних предметів я не держу. Ваші благородія, пригадується мені, не раз пересвідчувались у цій правді образливій...

Коли він сідає, ключ стукає об спинку або сидіння стільця, і Вологонов, ледве відводячи руку за спину, шупає: чи не відв'язався ключ? Мені, крізь перегородку, чути кожне зітхання старика, зрозумілий кожний рух його.

Вечорами, коли мутне сонце опускається за рікою в сердиту щетину ялин і далина, відкрита мохнатим устям яру, димить лідуватим туманом,— Вологонов сідає біля вікна за стіл, перед низьким самоваром, з пом'ятими боками і злим, зеленим окисом навколо піддувала, крана, ручок.

Раз у раз лунають у тиші вечора владні запитання, впевнено чекаючи точних відповідей.

— Дарко,— куди?

— На джерело, по воду-у,— жалібно співає тонкий голосок.

— А як сестра?

— Мучиться все іще...

— Ну, йди...

Старий легенько кашляє, очищаючи горло, і потім співає тремтячим фальцетом:

Нижною стрілою
Вражена вона,
Страстю вогняною
П'яна без вина...

Шипить і булькає самовар; на вулиці — важка хода і хмурий голос говорить:

— Він думає, що коли він городський, так безпремінно розумний...

— Зазнаються дуже люди...

— А я всім його мозком чобота собі не помажу...

Проїшли, і знову в'ється фальцет старика:

— «Бідних людей озлоблення»... Мишко, стій! Іди сюди, цукру дам. Як там батько,— п'яний?

— Протверезився, тільки оце капуста з квасом нахлистався.

— Що робить?

— Сидить за столом, думає...

— Бив матір?

— Ні ще.

— А вона що?

— Сховалась.

— Ну, іди, бігай...

Під вікном нечутно з'являється Феліцата, сорокалітня жінка, з яструбиним поглядом холодно-веселих очей і міцно складеними в непомітну усмішечку яскравими губами красивого рота. Вона теж знаменита в слободі — син її, Нилушка,— блаженний; знаменита вона ще знанням усяких обрядів і великим умінням голосити по вмерлих, по рекрутах. У неї перебите стегно, і ходить вона, сильно налягаючи на лівий бік.

Баби говорять, що Феліцата носить у собі «панську кровинку»,— напевне, це нав'яно холодною ласкавістю, з якою Феліцата ставиться до всіх людей. Але й крім цього в ній є щось особливе. У неї вузькі, з довгими пальцями, долоні, величава посадка голови, і в голосі її завжди звучить нота металічна, хоча й іржава, тьмяна. Говорить вона про все — і про себе саму — грубо, відверто і в той же час так просто, що хоч і тяжко слухати її мову, але назвати її брудною — не зважешся.

Якось я чув, як Вологонов дорікав їй за те, що вона не вміє жити.

— Потерпіла б трошки, аж, дивись, і пані! Господарка свого життя...

— Була я, друже, панією,— відмовила вона,— це я добре спробувала! Животу моему чи такі орли кланялись бувало... вже й не знать, як я не осліпла від жаруполум'я безстидних баньок їхніх! А вже обцілована — вся як є! Баба іншим разом панією бути може,— всього й діла тільки — сорочку скинути, якщо господь тілом наділив. Ні, друже, на своїй волі — краще! Я себе по землі несучаче ківш браги — пий, кому хочеться, поки є що пити...

— Ну, й безстыдно говориш ти,— зітхнувши, сказав Вологонов.

Вона засміялась.

— Дивіться-но, непорочний який!

Антипа говорить з нею напівголосно, обережно, вона відповідає голосно і трошки з викликом:

— Заходь чайку випити,— запрошує він, висовуючись у вікно.

— Не хочу. Ой, що я про тебе дізналася...

— Не зівай! Що там?

— Та вже дізналась-таки...

— Нічого про мене дізнатися...

— Про все дізналась!

— Все знаєт токмо един господь, создавый от сущих всяческая.

Вони довго шепочуться, потім Феліцата зникає так само нечутно, як з'явилась, а старик довго сидить, не рухаючись, і нарешті зітхає тяжко, бурчить:

— Охо-хо! Излия Змий яд во слухи Евины... Помилуй мя, боже, помилуй мя...

Але щирого жалю не чути в цих словах; мені завжди здається, що старик любить їх не за зміст, а тільки за те, що вони особливі,— не звичайні, слобідські.

Іноді він стукає в перегородку обмизканим аршином, в якому не більше п'ятнадцяти вершків, стукає й кличе:

— Стояльцю! Чайку випити по-компанійськи,— не хочеш?

У перші дні знайомства він ставився до мене дуже підозріло, очевидно, вважаючи мене поліцейським сищиком, потім став дивитись у лице мое з насмішкуватою цікавістю. І завжди повчає:

— А чи ти читав «Утрачений і розбещений рай»?

— Повернутий.

Він заперечливо хитає різнокольоровою бородою:

— Рай був утрачений Адамом, тому що розбещений Євою, а повернути його господь не міг,— хто достойний повернутися під покров райський? Ніхто!

Спорити з ним — марна річ: мовчки вислухавши заперечення, він ніколи не пробує спростувати його, а просто ще раз тим самим тоном і буквально повторює свої слова:

— Рай був утрачений Адамом, тому що розбещений своєю...

Найчастіше він говорив мені про жінок:

— Як ти є молодий чоловік, то кермінальний предмет цей стоїть для тебе поперек усього, бо «род человек порабощен мучительным грехолюбием», сиріч — Змієм. Жінка — перша завада всякому ділу в житті сьому, як твердять усі історії; від неї ж головний неспокій: «ядом исполненна, Змий зубы в тя вонзе», — Змій же суть плотська хтивість. Змієм розпалені, греки руйнували навіть міста цілі: Трою, Картагену і Єгипет; через любовну пристрась до сестри Олександра Павловича Наполеон на Русь приходив. Мухамеданські нації — а також і жида — розуміють це споконвіку, вони жінку держать у повному затемненні, на задньому дворі. А у нас — неподобна розпущеність, під руку з жінками ходимо, і навіть дозволено їм лікарями бути, зуби рвуть і інше, тоді як слід було б пускати їх не далі повитух. Жінка повинна служити для приплоду, чому і дано їй ганебне ім'я: «неискусобрачная невесто».

Біля печі, на брудній стіні, оклеєній «обов'язковими постановами» і рудими аркушами якихось рукописів, товчеться, цокає маятник невеликого годинника; на одній гирі підвішений молоток і підкова, на другій — мідний товкач. Дуже багато ікон у кутку, поблискує срібло «апліке» і золочені вінчики над чорними кружками облич. Челюсті широкої печі скучно дивляться у вікно на зелені сади Житньої, за яром, там світло і барвисто, а в конурі Вологонова стоять запорошені сутінки, запах сушених грибів, листового тютюну, конопляної олії.

Спокійно помішавши стертою ложечкою дуже міцний, перепарений чай, він нюхає ложечку і говорить, зітхнувши:

— Я всякого життя спробував, я все знаю, мене треба слухати з увагою і всі слухають, хто — жива душа, а про інших сказано: «В дому Давидовом страшная совершаются: огонь бо там поपालя всяк срамной ум».

Слова його — ніби цеглини і холодно зводять все вище навкруг мене важкі, темні стіни якихось дивних, непотрібних подій, незрозумілих драм.

— Полуконов, Митрій Ермолаєв, що був міським головою, чого передчасно помер? Від неподобних затій: відправив старшого сина в Казань, нібито для науки, а той

на друге літо жидівочку кучеряву привіз з собою і говорить: «Жити без неї не могу, в ній уся душа моя і вся моя сила!» Он воно! З того й почалась розруха: Яшка — пити, жидівка — плакати, а Митрій ходить по місту сам не свій і запрошує всіх: «Дивіться, людіє і братія, до чого я дожив!» І хоча ота жидівка, зробивши неправильно викидень, з того здохла, втративши всю кров, але — колишне не ожило: Яшка остаточно пропав — спився, а батько — «смерти преждевременной жертва ношная». Зруйнувалося життя, а причина тому «терноносний єврейський сонм». Але однак і єврей — своєї долі людина, долю ж кийком не проженеш, доля наша лінива, йде вона тихо, — тихо йде, а перегнати не можна!

Очі його весь час міняють колір: то вони мутносірі, втомлені, то голубіють і печальні, найчастіше в них виблискують зелені іскри байдужого злорадства.

— І Капустіни, сім'я міцна, розбилась у прах, в мізерність. Все хотіли змін, розміщувалися по-новому, рояль завели. Тільки Валентин ще на ногах, та й той синій п'яниця, хоча й лікар. Набряк весь, хрипить, очі як у рака, страшні — вивернуло, а сорока років ще не прожив! Так і Капустіних «мертвими показа»!

Він говорить з непохитною впевненістю, що інакше не може, не могло бути, — безтолкові, безглузді явища життя неминуче законні.

— Те саме буде і Осьмухіним: не дружи з німцями, не заводь діла нікчемного! Чи ба, — пивний завод будувати вигадали. У нас тут усяка жінка пиво може варити, а народ же наш не п'є його, до горілки звик. Народ у нас зразу хоче досягти бажаного: шкалик горілки краще за п'ять кухлів пива приголомшить... У нас народ любить простоту в усьому: народилась людина сліпа, аж гульк — прозріла! Це — зміна! Ілля Муромський тридцять три роки сидьма сидів, виждав час та й — пішов! А котрі не вмійють чекати в оточенні скромності...

За вікнами по червоному небу білими лебедями плывуть удаль хмарки; яр лежить на землі ведмежою шубою: хтось казково величезний скинув її з широких плечей і, напевне, — пішов, утік за луги, за ліси. Багато що навколо нагадує старовинну, моторошну казку, найбільше сам Антипа Вологонов, чоловік, який страшенно багато знає про невдачі життя людського і любить розповідати про них.

На хвилину замовкне, зі свистом зсборбуючи складеними бантиком губами рудий чай з блюдця, міцно поставивши мокрі вуса, знову, рівним голосом, починає розмірену мову, ніби читаючи псалтир.

— Бачив, на Житній, крамничку Асеева, старика? Було у нього десятеро синів, шестеро до зрілих літ помирало: старший — півчий хороший — був навіжений, книгочит — і, будши в солдатах денщиком, у Ташкенті начальника свого з дружиною зарізав, а сам застрелився. Є чутка, що він з дружиною начальниковою любов крутив, а вона йому відмовила, знову до чоловіка вернувшись. Григорій у вишніх училищах учився, в Петербурзі, і — збожеволів. Лексій — теж по військовій лінії пішов, в кінноту, а тепер у цирках їздить і — пиячить, напевне. А наймолодший, Микола, утік з дому в молодих ще літах і, невідомими шляхами, опинився в Норвезькій землі, в холодних морях рибу якусь ловить. Зіпсувався, забув, що у нас своєї риби предоволі — досить! А тимчасом батько все своє добро в монастир відписав, — от тобі й риба холодних морів!

Він знижує голос і якимось по-собачому сердито бурчить:

— Теж от і у мене діти були. Один убитий у бою під Кушкою, — я про це папір маю; другий у п'яному стані втопився, троє померли малими. Двоє — живі: про одного знаю, що швейцарцем служить у Смоленську при готелі, другий, Мелентій, пішов по духовній лінії, в семінарії вчився, ще кудись понесло і — загинув! У Сибір заслали. От як. Руська людина — легка, якщо вона себе не заб'є куди-небудь в одне місце по саму голову, то обов'язково летить, вітром гнана, подібно до курячої пір'їни. Семивіри всі ми і неспокойні. Ми, мов, риболови, коли просто — безголові. Не розуміє молодість низькості своєї. Чекати не вміє...

Мова старика тече, як вода з ринви в непогожий, холодний день осені; похитуючи сірою бородою, він говорить, говорить, і поступово я починаю думати, що саме він злий чаклун і господар цієї від усього далекої землі, болотистої, погриженої ярами, неродючої. Це він навмисне невдало сунув місто в глинясту лощину, змішав, збив у купи будинки, сплутав вулиці; він байдужо творить незрозуміло грубе і жорстоке, убивчо нудне життя; він набиває голови людей недоладною моторошною нісе-

нітницею, сушить їх серця страхом перед життям. У довгу, шестимісячну зиму жене з поля на місто злі хуги, здавлює будинки морозами так, що колоди тріщать і лютий холод на смерть б'є птицю; літом майже щороку насилає жахливі нічні пожежі, і вони злизують купи будинків.

Він мовчить, рухаючи зубатими щелепами, борода його трясеться, в очах — синюватий, чадний вогонь, криві пальці ворущаться, як черви.

Тепер він і зовні схожий на злого чаклуна.

Якось я спитав:

— Чого ж людям чекати?

Він довго смикав себе за бороду, жмурих очі, приглядаючись до чогось ззаду мене, і нарешті тихо, поважно відповів:

— Придет некогда человек странный и возгласит мируи собезначальное слово. Кто знает, когда придет он? Никто. Кому ведомо чудеса творящее слово его? Никому же...

Повз вікно моєї кімнати пливе, підстрибуючи, прекрасна, в золотих кучерях, голова дурника Нилушки, ніби сама земля любовно підкидає його. Він схожий на ангела стародавнього малювання з південних або північних врат старенької церкви; його смугле лице закопчене димом воску і оливи, волошкові очі світяться неземною, холодною усмішкою. Він у рожевій — нижче колін — сорочці, ступні ніг у нього чорні, подряпані, тонкі литки стрункі, білі, як у жінки, і вкриті золотим пухом.

Стрибаючи на одній нозі і усміхаючись, він змахує руками, — широкі рукава і поли сорочки підлітають у повітря, — Нилушка ніби теплою хмаркою окутаний і співає дитячим голосом, шепелявлячи, заїкаючись:

О-осподи, помилуй!
Во-овоки б'їжать,
Шоба-баки б'їжать,
Ми-шливці стоять,
Вов-оків стелезуть!..
Осподи, помилуй!..

Співає і — весь світиться теплим світлом усьому чужої веселості, легкий такий, приемний, внутрішньо чи-

стий, легко викликаючи добрі усмішки, лагідні почуття. Коли він на вулиці,— слобода живе тихше, здається благообразнішою, люди дивляться на безумця ласкавіше, ніж на своїх дітей, здається, що навіть найзлішим він близький і милий. Летячи в золотисто-курному повітрі, його тонка, струнка фігурка, певно, всім однаково нагадує церкву, ангелів, бога, рай; всі дивляться на нього якимось спільним поглядом: задумливо, трошки запитливо, трошки боязко.

Але ось він побачив облудний блиск уламка скла, зухвале сяяння міді, що відображає сонце,— він зразу зупиняється, крізь шкіру його обличчя проступає сірий мертвий попіл, усмішка зникла, помутнілі очі отупіли, неприродно викотившись. Він весь вигинається, дивиться, поспішно хрестячись худенькою ручкою, ноги його дрібно тремтять, а сорочка ніби струмує вздовж тонкого, німічного тіла. Німий жах робить кам'яним його кругле лице. Він може стояти так годину і більше, напівмертвий, до того часу, поки хто-небудь не відведе його додому.

Кажуть, що він і народився «придуркуватим», а остаточно збезумів п'ять років тому, під час великої пожежі, і з того часу все, що схоже на вогонь,— все, крім сонця,— викликає у Нилушки заціпеніння тихого жаху. Слобожани часто говорять про нього:

— От дурник, а — помре,— може, святий буде і всі припадем до нього і поклонимось...

Але іноді над ним жорстоко жартують: він іде, підскакуючи і наспівуючи дитячим голоском, а хто-небудь нудьгуючий раптом крикне з вікна або в щілину паркана:

— Нилушко — пожежа!

Ангелоподібний дурник, як підрубаний під коліна, падає грудьми на землю і, в судорогах, охопивши золотисту голову завжди брудними руками, котиться по землі до паркана, до будинку, в тінь, оголюючи і бруднячи в поросі своє тіло підлітка.

А той, хто злякав, посміюючись, співчутливо вигукує:

— Ах ти, господи... до чого дурний хлопчина!

Спитаєш:

— Навіщо ви його лякаєте?

— Забавно все-таки! Він же по-людськи не відчуває, людям же — охота жартувати.

Все розуміючий Антипа Вологонов поважно пояснює:

— І Христа лякали, і Христос був гнаний. А — заради чого? Заради випробування в прямоті і силі. Людям обов'язково треба знати, що є справжнє і що — не є справжнє. Дуже багато на землі гріха-горя від того виходить, що часто за справжнє вважається передсправжнє і люди квапляться поспішно, тоді як треба тихо чекати, випробовуючи.

Він ставиться до Нилушки уважно і часто розмовляє з ним.

— Богу молись,— говорить він, вказуючи кривим пальцем у небо, а другою рукою смикаючи свою тріпану, пістряву бороду.

Нилушка, боязко дивлячись на темний палець, швидко тикає себе пучкою в лоб, плечі, живіт і тоненько, жалібно співає:

— Очѣ нас неси...

Иже еси!..

— Неси на небеси...

— Ну, гаразд, бог зрозуміє, він блаженненьким близький.

Нилушку цікавить усе кулясте, і він дуже любить мацати черепи дітей: підійде тихенько ззаду до малят і раптом з тихою світлою усмішкою покладе на чию-небудь гладенько обстрижену голову свої тонкі, костяні пальці.

Діти не терплять цих дотиків, лякаються їх, тікають геть і дражнять здалеку дурника, показуючи йому язик і натягаючи носа:

— Нилка, сопілка, у голові щілка!

Він не боїться їх, і вони його не б'ють, хіба іноді кинуть на нього стоптаний черевик, цурку, але й кидають не цілячись, без бажання влучити.

Кругле — колеса іграшок, блюдця — теж збуджують увагу Нилушки, але м'ячі й кулі він любить, гладить, голубить їх, а круглий предмет, видимо, хвилює його: він швидко крутить його в руках, щупає площини й бурмоче:

— А — інше?

— Зрозуміти б, що значить — інше? — з заклопотаним виглядом говорить Антипа і, притягаючи до себе дурника, допитується:

— Нащо тобі інше?

Нилушка боїться, тремтить, пробує сказати щось неслухняним язиком, пальці його швидко обертають круг:

— Нема...

— Чого нема?

— Тут — нема...

— Н-да, досить дурний, — зітхаючи, говорить Вологонов, і очі його задумливо синіють.

— Дурень, а позаздриш...

— Чому?

— Взагалі. Проживе без турбот, в ситості і навіть у пошані у всіх. Зрозуміти його не можна, і всі перед ним ходять перестрашені, — всім відомо, що безумні та блаженні люб'язні господові більше від розумників. Справа — премудра, особливо коли згадати, що блаженні — у святих, а відважні — де? От воно...

І Вологонов, вдумливо хмурячи густі, з чужого лица брови, ховає руки глибоко в рукава, не відводячи від Нилушки запитливого погляду невловимих очей.

Феліцата нетвердо пам'ятала, хто саме був батьком її сина; я знав, що вона називала двох: якогось «межового студента» і купця Випороткова, всьому місту відомого силача, буяна й гуляку. Але якось, коли вона з Антипом і зі мною сиділа біля воріт, теревенячи, і я спитав її, чи живий Нилушчин батько, — вона зневажливо сказала:

— Живий, та що з нього!

— А хто він?

Як завжди облизуючи кінчиком язика сухі, красиві губи, вона відповіла:

— Ченчик один...

— Це — найпростіше! — раптом жваво сказав Вологонов. — Це найдоступніше б розумові.

Він довго і нітрохи не соромлячись подробиць, пояснював, чому саме ченчик міг бути батьком Нилушки, а не купець і «межовий», говорив і, що не властиво йому, гарячкував; навіть сплеснув руками, але відразу ж охнув від болю, зморщився і вже з докором сказав жінці:

— Що ж це ти раніше базікала?.. Ех, по-дурному!

Феліцата, усміхаючись, приглядалась до старика, в карих зіницях її горів насмішкуватий і зухвалий вогник.

— Я була тоді хороша, всім бажана, з серцем добрим, вдачею веселою, — співала вона, жмурячись і удавано зітхаючи.

— Ченчик — це неабияка обставина! — задумливо сказав Антипа.

— Дуже мене чоловіки облюбовували задля радостей своїх,— згадувала Феліцата.

Вологонов трохи підвівся, покрекуючи, смикнув її за рукав сатинової кофти кольору бордо і суворо сказав:

— Ходім-но до мене, діло є деяке!

Вона усміхнулась, підморгнувши мені, і — пішли: старик — обережно ступаючи скаліченими ногами, жінка — ніби приміряючись, як би зручніше їй звалитись на лівий бік. Від цього вечора майже щоденно Феліцата приходила до Вологонова, години по дві вони пили чай, і я чув крізь перегородку невтомний, повчальний розмірений голос старика:

— А от чутки, чутки ці треба пускати обережно, з сумнівом: говорить, мовляв, незрозуміло, а деякий смисел — є, і ніби — прорікає...

— Розумію...

— Потім сон який-небудь, принагідний, треба тобі побачити. Приміром: виходить з претемного лісу старець якийсь, глаголе: «Феліцато, раба божа, грішнице душе-смадна...»

— Ну, заскрипів...

— Помовчи, нерозуміє! Буває — і ганьбити себе вигіднокорисніше ніж хвалити. От, так значить, бачиш-чуєш ти: «Феліцато, повеліваю тобі,— іди прямо і зроби те, про що тебе зустрічний попросить!» Ну, ти й пішла б, а він — тут і є, ченчик той...

— А-а-а,— догадуючись, тягне жінка.

— То ж то! Дурненька...

— От як, значить...

— Та чи я лихого навчив кого?

— Ну-ну-ну...

— У мене тут розуму на тищу чоловік та ще з гаком...

— Це — відомо,— погодились Феліцата.

Другим разом Антипа з жалем бурчав:

— Недобре, що слова у нього все прості! Не підходять вони в такому ділі, тут потрібні слова темні, багатозначні,— багатозначність слів швидше вселить у людях пошану-увагу до них.

— Це — для чого? — спитала Феліцата.

Вологонов сердито пояснив:

— Для чого, для чого! Шанувати ж треба кого-небудь чи ні? Він пошани достойний, будучи зовсім нешкідливим для людей, та от нешкідливі непомітні. І тобі треба

зайнятися цим — учити його слів інших кольорів, мудріших, дзвінкіших...

— Та я не знаю ніяких отаких-от...

— Я тобі скажу, а ти, коли він спати лягає, наказуй йому. От приміром: «Пеклом поійняті — покайтеся!» Слова тут потрібні церковні, строгі: «Душеубивці, пожалійте бога, окаянні!» Гляди, — не «окаянні», а «окаянні!» Хоча... це, мабуть, крутенько, не годиться... Ну, та я сам візьмуся за це помаленьку...

— Вже ти краще сам...

Вологонов почав усе частіш зупиняти Нилушку на вулиці, ласкаво говорячи йому щось, а іноді брав за руку, вів до себе в кімнату і там, пригощаючи дурника чимсь, просив солодко:

— Ану ж, скажи: не поспішайте, людіе! Ну?

— Ліхтарик, — лагідно говорив Нилушка.

— Ліхтарик, кажеш? Н-да. Ну, добре; скажи: ліхтарик я вам...

— Співати треба.

— Це нічого, співай, це теж дуже підходить! Одлак і говорити теж слід. Ану скажи: кругообертання Веліалове! Говори, ну?

— О-осподи, помилуй, — тихенько, задумливо співає дурник і раптом говорить ласкавим голоском дитини:

— Помирати треба...

— На тобі, от! — з гіркотою мовить Вологонов. — Бухнув що! Це й без тебе, друже, відомо, устигнемо, помремо. Воістину, дурний ти над усяку потребу в цьому! Пустодійство виходить у нас. Ану, вимовляй: пустодійство?

— Шобабачи...

— Собачи? Годиться. Ах ти, курчатко!

— Шобабачи курчатками біжать туди-туди — ух! — яма... — бурмоче Нилушка, ніби трирічний.

— Це може бути іносказанням, це нічого, багато-значно! А тепер скажи: «Розверзньється прірва на шляху поспішаючого», — ну?

— Співати треба...

Тяжко і шипучо зітхаючи, Вологонов говорить:

— Трудно з тобою все-таки!

Він обережно човгає по підлозі хворими ногами, а тоненький голосок дурника виводить:

— Осподи, поми-илуй...

Красунь Нилушка був необхідний у брудному, злиденному і хворому житті слободи, він відтінював і завершував собою її непотрібність, безглуздість, неподобство.

Був він подібний до яблука, забутого на старій, кривій яблуні, геть чисто вкритій лишаями,— з неї вже зняті всі плоди, вона скинула все листя і тремтить на осінньому вітрі; був він схожий на картинку, єдину в розтріпаній, забрудненій книзі без початку і кінця,— книзі, яку вже не можна і не варто читати — нічого не зрозумієш у ній.

І коли він, усміхаючись ласкаво, ішов повз приплюснуті, гнилі будинки, повз паркані, всі в щілинах та буйні зарості кропиви, такий казковий і жалібний, в пам'яті поставали, з страшенною швидкістю, змінюючи один одного, образи найкращих і найлюбиміших людей руської землі: безконечною низкою повз серце йшли житійні люди, які, боячись за душу свою, віддалялися від життя в ліси і нетрі, від людей до звірів. Пригадувались вірші сліпих і старців, пісня про Олексія, божого чоловіка, і дуже багато красивих, але позбавлених життя образів, в які Русь вклала свою налякану, печальну душу, своє покірне, співуче горе. Було дуже тяжко, майже до нестями.

Але один раз я ніби забув, що Нилушка — дурник,— непереможно захотілось говорити з ним, читати йому хороші вірші, розповідати про юні надії світу і про свої думи.

Я сидів на кручі над яром, звисивши ноги вниз, а він, ніби пливучи в повітрі, ішов до мене з широким листом лопуха в тонких, як у дівчинки, пальцях, ішов він і, весь якийсь голубий, усміхався, ясними очима дивлячись на лист.

— Куди ти, Нилушко?

Він здригнувся, підняв голову, глянув у небо і — боязко — в синювату млу яру, а потім уже простяг мені лопух: жучок-сонечко повзав по зморшках лопуха.

— Кузька.

— Куди ти несеш її?

— Помирати треба. Ховати.

— Вона — жива. Живих не ховають.

Нилушка двічі повільно закрив і відкрив очі.

— Треба співати...

— Ти скажи мені що-небудь!

Він заглянув одним оком у яр, рожеві ніздрі його затремтіли, розширились; зітхнувши, він скучно вимовив похабне слово. На шиї у нього, нижче правого вуха, велика родимка, густо вкрита золотисто-бархатним волоссям, вона схожа на бджолу; біля неї слабо б'ється жила і дивно оживлює її.

Жучок-сонечко підняв надкрилля, збираючись летіти. Нилушка хотів придержати його пальцем і впустив лист, а поки лопух падав, жучок відділився від нього і полетів низько над землею. Зігнувшись, витягнувши руки, дурник тихо пішов слідом за ним, ніби спрямовуючи лінійний його політ. Кроків за десять від мене він спинився, підняв лице в небо і довго стояв так, опустивши руки вздовж тіла, витягши долоні горизонтально, ніби опираючись ними на щось невидиме мені.

З яру тягнеться до сонця зелене гілля верби, якісь скучно-жовті квіти і сірий полин; сірі тріщини в глині кручі вкриті круглим листом «мачушника». Перепурхують сіренькі пташки; з кущів, з дна яру, тхне вологим запахом гнилі. Небо — чисте; одиноке сонце спускається в темні болота заріччя. Над дахами Житньої неохоче літають білі голуби, під ними качається чорне помело, змітаючи їх з пустоти. Здалека тече сердите буркотіння міста — звук невеселий, темний.

У слободі з старечим вицанням плаче дитина, цей плач нагадує читання дяка за вечернею, в пустій церкві.

Не поспішаючи, задумливо опустивши кудлату голову, повз мене йде рудий собака, з червоними, мокрими очима п'яниці.

А за останнім будинком слободи, на краю яру, лицем до сонця, спиною до міста, стоїть, ніби збираючись летіти, стрункий, тоненький хлопчик, усьому чужий, все ласкаючий незмінно нерозумною усмішкою ангельських очей. Мені здається, що я бачу його золотисту родимку, таку схожу на бджолу.

Через два тижні після цього, опівдні в неділю, він несподівано і дивно помер: прийшов додому від пізньої обідні, віддав матері подані йому милостинею дві проскури і сказав їй:

— Постели на скрині, помирати ляжу...

Феліцату не здивували ці слова, він і раніше, лягаючи спати, часто говорив:

— Помирати треба.

Лягав і, до того часу, поки не засне,— співав тихенько свою пісню і безконечно, повсякчасне:

— Господи, помилуй!

Так і тепер він спокійно ліг угору лицем; склав руки на грудях, закрив очі, але не співав, а відразу заснув.

Мати, пообідавши, пішла до своїх справ, повернувшись додому надвечір і коли, здивована довгим сном сина, підійшла до нього, то побачила, що він мертвий.

— Дивлюсь я,— співаючи розповідала вона слобожанам, що збіглися до її двору,— а й нігтики у нього сині; ручки ж я йому перед обіднею вимила чистісінько, з мильцем, так мені й видно — нігтики не білі! Торкнула за ручку його, а ручка окостеніла вже.

Лице у неї було злякане, побуріле, але крізь сльози в ласкавих очах блищала розчуленість, майже радість.

— Тут я зрозуміла, впала перед ним навколішки, заголосила: батечку, куди ти? Господи, кого ти в мене відняв?

Схиливши голову на ліве плече, закотивши шельмуваті очі під лоб і притиснувши руки до грудей, вона заходилася голосити:

Ой, та погас голубий мій, ясний місяць,
Та скотилася моя тиха зіронька,
У темне вона впала море-окіян,
Та скотилася зірка, ой, та — погасла.
А й до віку вона, душа, не засвітиться,
До другого Христового сошествия не запалає!

— Та стій, подожди! — з досадою кричав Вологонов.

Я щойно прийшов з лісу і, стоячи під вікном Феліцатиної хатини, не впізнавав бешкетникуватих слобожан: тихенько, глухо гудучи, перешіптуючись, вони підіймались навшпиньки, витягали шиї і, навалюючись один на одного, заглядали в чорну діру вікна, ніби бджоли в льоток вулика, і майже на всіх обличчях, у всіх очах трепетало напружене, лякливе чекання чогось.

Тільки Вологонов голосно і владно говорив, штовхаючи Феліцату плечем:

— Устигнеш голосити, поперед усього треба запам'ятати обставини...

Жінка витерла рукавом кофти мокрі очі, облизала губи і, довго зітхнувши, втупила в червоне зжоване лице Антипи щасливий, сяючий погляд хмільної людини. З-під білої хустки на скроні і на праву щоку її вибились золотисті пасма волосся; вона здавалась у цей час молодшою своїх літ, вся якось випрямилась, вище підняла голову, і груди її, збуджено напружуючись, розтягали петлі кофти. Всі дивились на неї уважно, мовчки і неначебно трошки заздрісно.

Старик швидко і сухо запитував її:

— На недугу не скаржився?

— Нічогісінько не мовив, ані словечка!

— Битий не був?

— Що ти, віковий, коли я його...

— Та — не ти!

— А цього — не відаю. Тільце все чистеньке, я сорочечку підняла, подивилась, — нічого нема, тільки на ніжках подряпано, хіба — з спини...

Вона говорила новим, зміцнілим голосом і, томно прикриваючи сяючі очі, тихенько, якось млосно охкала, шумно і глибоко зітхала.

Хтось пробурчав:

— Накачує...

— Що?

— Яріє, мов...

Після десятка добре обдуманих запитань Антипа з хвилину поважно помовчав і цим примусив оніміти всіх людей, ніби приспав їх. Потім заговорив, покашлюючи:

— Будемо думати, православні, що відвідав нас господь велиєю його милістю, бо з усього видно, що блаженний, світлий отрок наш — близький є преблагому творцеві життя нашого...

Я відійшов геть; велика скорбота шалено стиснула серце, і захотілося ще раз глянути на Нилушку.

Хатина Феліцати задньою половиною осіла в землю, а передня завалилась, і єдине вікно її, з підйомною рамою, дивилось холодними шибками далеко в небо. Я вліз, зігнувшись, у відчинені двері: Нилушка лежав близько до порога, біля стіни, на вузькій скрині; темна, кумачева наволока подушки добре виділяла його кругле, голубувато-бліде, просте лице в золотому вінці кучерів.

Очі були закриті міцно і губи теж міцно стулені, а все-таки здавалось, що він тихо і радісно усміхається. Тонкі по лікоть голі руки, складені на грудях, і весь він, довгенький і тонкий, босоногий, лежачи на темній повсті, тепер нагадував не ангела, а зображення святого отрока — якусь старовинну, темну, з дитинства знайому ікону.

У синіх сутінках зовсім тихо, навіть мухи не дзижчали, тільки з вулиці в шибку закритого вікна вдарявся сильний, шершавий голос Феліцати, легко виводячи журливий узор незвичайних слів:

Доторкнуся я грудьми білими, гарячими до сирій землі.
Ти, ріднесенька принадна, земле сира,
Тебе просить, щиро молить мати серцем своїм.
Та прийми-но ти померлеє дитя моє,
Мого серденька кровиночку рубінову!..

Коло дверей став, обтираючи очі тилом долоні, Антипа Вологонов і виговорив — глухо тремтячим голосом:

— Знаменито голосить, шкура!.. Тільки не того часу стих взяла, цей стих голосять на цвинтарі, біля могили... Все треба знати... все треба знати!

Хрестячись невірною рукою, він зміряв труп Нилушки уважним поглядом, спинив мокрі, червоні собачі очі на милому лиці і мовив хмуро:

— Більшим став, витягла смерть. Так... он воно! І я скоро отак ото назавжди випрямлюсь. Мені — і дуже вже пора б!

Обережно ворущачи скалченими пальцями, він став оправляти складки сорочки померлого, натягував її на ноги Нилушки і цмокав темними губами.

Я спитав:

— Чого ви хотіли від нього, для чого вчили різних слів?

Він розігнувся, тьмяно подививсь на мене:

— Чого хотів?

І, смішно підвівши голову, відповів — нібито щиро:

— Не знаю, братіку, чого мені хотілось, їй-богу, не знаю! Коли правду сказати перед лицем смерті, так треба б мені сказати просто: все довге життя моє не знав я, чого хотіти краще... Так, взагалі... чекав, що доля підкаже. А моя доля — без'язикою виявилась, зовсім німою. Та й

глуха ніби до того. Все чекав, а що коли й вийде, чудесне, неждане?

Усміхнувшись, він вказав очима на труп отрока і рішучіше вів далі:

— А — тут хотіти мені нічого було. Хоти не хоти, все одно, нічого не досягнеш. Як і взагалі, у всьому. Феліцата — молодичка хитра, холодного серця — їй, звичайно, хочеться, щоб сина блаженно-праведним визнали, — це б їй на старість — шматок!

— Та це ви ж самі говорили їй, адже й вам цього хотілося!

— Мені?

Він сховав руки в рукава і скучним голосом, уривчасто сказав:

— Ну, й мені! А — що ж? Це все-таки розрадонька людям... іншим разом — шкода їх, дуже клопітно живуть, дуже гірко! А тут — жили-були стерви-падлюки, а нажили праведника!

За вікном палало вечірне небо і лунало скорботне голосіння:

Як прикриється земля та снігом білим,
В чисте поле вийдуть звірі люті,
Заквилять вони, завиють про весну-тепло,—
Тут і я з ними завию про свого сінка!

Вологонов прислухався і впевнено сказав:

— Оце вже по-справжньому, люто накопило на неї! Це — справді законно, так! Вона ж і в співах, як у розпутстві, — нестримна! Накотить на неї жіночого серця гризота, і — нема для Феліцатки ніде впину... Її, одного разу, молоді купці по Житній везли в колясці зовсім голу: сидять двоє, а вона проміж них стійма — стоїть у неприкритому естві — нате вам, будь ласка! Потім, у часті, мало не вбили її до смерті...

Я вийшов у темні, тісні сіни; Антипа, тримаючись за мене, ішов ззаду і бурчав:

— Все — через велику тугу.

Феліцата твердо стояла під вікном, закриваючи його спиною; притиснувши руки до грудей, вона закинула в небо розпатлану голову, хустка зсунулась, вечірній вітер тихо перебирав рудувате тонке волосся, що осипало її потемніле, гостре лице, широко розкриті очі її безумно

викотились, і, незвичайна, моторозна, майже страшна,
вона безперестанно вила ще звучнішим струнним голосом:

Ой, злі вітри ледяні, хуртовинні!
Ви здавіте моє серце кріпко-накріпко,
Подолайте, заморозьте кров кипучую,
Щоб мені її сльозами всю не виплакати!..

Тісною купою стояли перед нею жінки, жадібно дивлячись у безумне, скорботно-скам'яніле лице, і тихенько плакали. Через темне, мохнате устя яру видно сонце, воно опустилось нижче слободи, ніби назавжди хоче піти в болотний ліс. У червоний диск його віткнулись гострі, чорні верхівки ялин, і все навколо червоне,— мов поранене сонце спливає кров'ю.

КЛАДОВИЩЕ

У степовому місті, де мені жилося дуже нудно, найкращим і найкрасивішим було кладовище,— я часто гуляв на ньому й одного разу заснув у виямку поміж двох могил, мов у люльці, на густій і соковитій, солодко запашній траві.

Мене розбудили удари об землю близько моєї голови; м'яко відштовхуючи мене, земля здригалася, гула,— я підхопився, сів, сон був міцний, і очі, засліплені його бездонною п'янкою, не одразу зрозуміли, в чім річ: у золотавому вогні червненого сонця моторошно гойдалася темна пляма, припавши до сірого хреста, а хрест тихенько скрипів.

Потім — неприємно швидко — ця лискуча пляма набрала форм людини: тримаючись рукою за крило хреста, стояв невеличкий старичок, гостролиций, з густим пасмом срібного волосся під нижньою губою й войовничо закрученими догори товстими білими вусами.

Випроставши руку в повітря й погойдуючи нею, він зосереджено бив каблуком у землю, скоса кидаючи на мене сухі погляди темних очей.

— Що таке?

— Гадюка,— відповів він барським баском і вказав довгим пальцем з перснем на ньому під ноги собі: на вузькій стежці, прикритій травою, здригався маленький вужик, судорожно поводячи хвостом.

— Це — вуж,— сказав я сердито.

Старик віджбурнув носком чобота тьмяно виблискуючий джгут, підняв трохи бриля й, ступаючи твердо, пішов геть.

— Дякую вам,— сказав я; він, не обертаючись, відгукнувся:

— Якщо це — вуж, тоді небезпеки не було...

І швидко зник серед пам'ятників.

Я глянув на небо,— було близько п'ятої години.

Зітхав над могилами степовий вітер, тихенько погойдуючи стебла трав; у теплому повітрі плив шовковий шелест беріз, лип, вільхи та густих чагарників. У літньому шарудінні кладовища чути покірну журбу,— вона викликає якісь особливо прямі й чесні думки про життя, про людей.

Вкривши важким шатром зелені пагорби, біле й сіре каміння пам'ятників, витерті снігом, вимиті дощами хрести та ґрати оград,— пишна рослинність приховує близькість чумазого міста, обсіпаного чорноземною курявою, масною, мов сажа, затримує його мутний шум, порох і злі запахи.

Іду заплутаними стежками серед незлічених могил; бачу крізь просвіти в зеленій запоні золочений хрест дзвіниці, високо й серйозно піднятий у небо над усіма хрестами могил. Біля підніжжя пам'ятників у різі кладовища барвіють скромні квіти,— над ними метушливо гудуть бджоли, оси; в молитовний шелест трав переможно вторгається пісня життя, не перешкоджаючи думати про смерть. Безшумно перепурхують темні птахи, їх політ завжди змушує, здригнувшись, недовірливо дивитися — чи птах це?..

Скрізь мерехтить золотий вогонь сонця, тісно заселене кладовище немовби колишеться, горби могил нагадують море після бурі, коли вітер упав і зелена рівнина його вкрита рівними, без піни, хвилями.

За огорою, в блакитній порожнечі, стримлять, димуючи, димарі маслоробок та миловарних заводів, плями лахів лежать різнокольоровими латками на темному руб'ї міста, мружаться на сонці всевидячі очі — слухові вікна горищ. Одразу ж по той бік огорожі лежить зелена смуга вбогого дерну, на ньому гойдаються якісь бідні, сухі стебла. Далі — згарище, чорна смуга землі, всіяної купами закуреного сміття, розвалених пічок, сірого попелу, вугільного пороху. В небо роззявилися чорні смердючі

ями згорілих льохів: мішани-домовласники ночами зливають у них — для ощадливості — вміст вигрібних ям. З бур'яну стирчать, вилискуючи, великі головешки, різнокольорово виблискуює на сонці бите скло й немовби сміється. В двох місцях цієї чорнобурої площі, що півкільцем оповила кладовище, прорізалися, мов два зуби, нові, жовті будівлі, — маленькі жалюгідні серед сміття та густих заростей лопуха, кінського шавлю, свинцевого полину.

Ліниво бродять пістряві кури, схожі на перекупок, а поважні, руді півні нагадують пожежників. У ямах підвалів туляться бездомні собаки з смутними очима, в заростях бур'яну миршаві, старі кішки підстерігають горобців. Бавляться діти, — шкода бачити, як вони стрибають по опоганеній землі й раптом зникають десь у її брудних зморшках.

А за згарищем витягся ряд поганеньких, тісних будиночків, вони тісно набиті нудними люльми, тупо й покірно повитріщали квадратні очі на покришену, червону цеглу огорожі кладовища й темну масу дерев на ньому. В одному з таких будиночків я й живу, — моя крихітна конура пройнята запахом оливи, і щовечора до мене просочуються благочестиві зітхання й вигуки домовласника, Іраклія Вирубова, чиновника казенної палати. Коли я дивлюся з вікна через мертву смугу спаленої й загідженої землі на кладовище, воно здається прекрасним і ласкаво вабить до себе.

Поміж могил, наче стежачи за мною, видніється темна постать старика, який розбудив мене, — його бриль, сильно відбиваючи сонце, гоїдається серед хрестів, як квітка соняшника. Я також стежу за ним і думаю про Іраклія Вирубова: тиждень тому дружина його — жінка худюща, люта, з довгим носом і зеленими котячими очима — подалася пішки до Києва, на прощу; він одразу ж привів звідкілясь косооку, дебелу дівчицю й назвав її мені двоюрідною племінницею.

— Святе ім'я — Євдокія, а я звик іменувати — Диканька. Прошу любити, проте — попереджаю — дівчиця не з доступних...

Величезний, сутулий і голений, мов кухар, Вирубов завжди заклопотано підсмикував штани, що сповзали з його черева, набитого, мабуть, кавунами. Його товсті губи жадібно розтулені, в безбарвних очах замерз вираз невтоленного голоду.

Вечорами я чую:

— Диканько, піди-но, почеши-но мені спину... Поміж крилець... О-о, та-ак! Ач ти, виростила скільки...

Диканька верескливо регоче, я соваю стільцем або кидаю книгу на підлогу,— вереск і жадібний шепіт гаснуть, чути важке зітхання:

— О-о... Преподобний отче Миколаю, моли бога про нас... Квасу на ніч припасла?

Вони переходять тихенько на кухню й там верещать, хрюкають, мов свині.

Сивоусий старик легким стрибком молодої людини перестрибнув стежку, став перед великим пам'ятником сірого граніту й уважно читає напис. Обличчя в нього неруське, вдягнений він у темносиню тужурку з відкидним коміром, чорний галстук зав'язаний пишним бантом і дуже відтіняє срібло густої, наче вилитої, борідки. Між задиристими вусами — довгий хрящуватий ніс, на сірій шкірі щік — сітка тонких червоних жилок. Руку він підніс до бриля, наче віддаючи честь небіжчикові, читає чорні слова напису й одним оком дивиться на мене. Це мені неприємно, нахмурившись, я проходжу далі, продовжуючи думати про свою вулицю.

Як завжди, поміж могил вештається Пимаша, тихоп'янений збанкрутілий купець Пимен Кропотов; спотикаючись і падаючи, він шукає могилу своєї дружини. Зігнутий, з маленьким пташиним обличчям, вкритим сірим пухом, з очима хворого зайця, увесь він наче пожованний гострими зубами. Третій рік він ходить по кладовищу, кволі ноги ледве тримають його невеличке, зруйноване тіло,— коли він, спіткнувшись, упаде, то довго не може підвестись, хрипить, нишпорить у траві руками, рве її, нюхає гострим носом, червоним, немовби шкіру знято з нього. Дружина померла й похована за тисячу верст звідси, у Новочеркаську, але Пимен не вірить у це і, часто кліпаючи мокрими, згаслими очима, бурмоче, задихаючись:

— Наташо... та, Наташо ж...

Майже щодня буває пані Христофорова, висока старуха в чорних окулярах, у сірій, простій, мов саван, сукні, обшитій чорним бархатом, з костуром у кістлявій руці,— у неї потворно довгі пальці. Щоки її дряблого обличчя опустилися, мов ганчірочки, з-під мереживної косинки начісане на скроні, закриваючи вуха, сиве аж зе-

лене волосся,— вона йде дуже повільно, дуже впевнено й ніколи нікому не поступається дорогою. Десь тут у неї лежить син, убитий під час гульні.

З книгою в кишені парусиногового піджака, з сачком у червоній руці й жерстяною коробкою на ремені через плече, щонеділі по обіді з'являється на кладовище тонконогоий, короткозорий надвірний радник Праотцев, колишній учитель; посміхаючись по самі вуха, гострі й випнуті, наче у кролика, він стрибає між могил, махає над ними сачком, як білим прапором,— здається, що він просить миру у смерті.

Перед вечернею він іде додому,— за огородю на нього очікують хлопчачки, стрибають, мов щенята навколо чорногозу, й весело вигукують різними голосами:

— Надвірний, надвірний! У Сухиніху влюбився, в калюжу повалився,— надвірний!

Він спершу зніяковіло розтуляє великого рота й, крякнувши голосом старого грака, притупує ногою, немовби збираючись танцювати під ці вигуки, а потім — сердиться й, зігнувши спину, тримаючи сачок штиком, бігає за хлопчачками з вереском:

— Батька-ам... матеря-ам...

Сухиніна — жebraчка; вона цілий рік у будь-яку погоду сидить на маленькій лаві біля хвіртки кладовища, привалившись до неї каменем. Її велике, цеглисте, багаторічно п'яне обличчя, все в темних плямах, обморожене, спухле од вітру й пияцтва, спечене сонцем, очі в неї позапливали й гнояться. Коли повз неї йдуть, вона простягає коротку руку з дерев'яною чашкою й баском виголошує, наче лаючись:

— Христа ради... родителів поминаючи...

Одного разу вітер з степу несподівано приніс сизу хмару, линула злива, застала старуху по дорозі додому, зосліпу вона впала в калюжу. Праотцев хотів допомогти їй підвестись, але теж упав поряд; відтоді хлопчачки всього міста дражнять його.

Мелькають і ще темні, мовчазні постаті постійних відвідувачів кладовища, людей, очевидно, на все життя зв'язаних з ним міцними ланцюгами якихось нержавіючих спогадів; ходять вони, наче непоховані мерці, шукаючи вигідних могил, життя відштовхнуло їх, смерть — не бере.

А інколи з високих трав виткнеться похмура, оката

морда бездомного собаки, лякаючи розумним поглядом,— у ньому почувається смуток відчуженості, і ждеш, що тварина зараз скаже людським голосом якийсь правдивий докір.

Іноді такий собака стоїть на могилі, підібгавши хвоста, поволі поводячи кудлатою, безпритульною головою,— він довго стоїть так, про щось думаючи. Скавуть рідко, а коли почне скавувати,— скавуть неголосно й довго... У гущавині старих лип метушаться граки, галки, чути тихий, голодний писк пташенят, умовляюче каркання.

Восени, коли вітер, зірвавши листя, оголить сучки,— чорні гнізда будуть схожі на зотлілі голови у мохнатих шапках,— хтось відірвав їх і встромив на дерева навколо білої, сахарної церковки в ім'я великомучениці Варвари. Восени на кладовищі все плаче, судорожно борсається — стогне вітер, мов збезумілий, ограбований смертю коханець...

Старик несподівано став мені на дорозі, підніс руку і, суворо вказуючи на білий камінь пам'ятника, голосно прочитав:

— Під цим хрестом поховано тіло раба божого почесного громадянина Діоміда Петровича Усова. І — все!

Він поправив бриля, засунув руки в кишені брюк і зміряв мене суворим поглядом темних, не по-старечому ясных очей.

— Нічого не вміють сказати про людину,— раб божий, тільки! Але — чому раб удостоєний громадянами пошани?

— Мабуть — жертвуватель який-небудь...

Старик тупнув ногою об землю, значущо сказав:

— Напишіть!

— Що — написати?

— Все! І — якомога докладніше...

Ступаючи по-солдатському широко, він пішов уперед, углиб кладовища, я — поряд з ним. Він був до плеча мені, бриль зовсім ховав його обличчя, я йшов нахиливши голову, хотілося зазирнути в очі йому, як в очі жінки.

— Так — не можна! — говорив він неголосно й лагідно, наче скаржачись.— Цим виявляється дикунство, неувага до людини, до життя...

Вихопивши руку з кишені, він окреслив у повітрі широке коло:

— Що знаменується цим?

— Смерть,— відповів я, знизавши плечима від нерозуміння.

Він змахнув головою, показавши мені тонко виточене, гостре, але приємне обличчя,— вуси його тремтіли, коли він говорив, відкарбовуючи слов'янські слова:

— «Смертю смерть всеконечне погублена бысть»,— знаєте цей богородичен? То ж бо!

Кроків десять він пройшов мовчки, швидко виляючи по примхливій стежці, потім раптом зупинився, підняв трохи бриля й простягнув мені руку.

— Будемо знайомі, юначе: поручик Сава Яковлів Хорват, служив по державному кіннозаводству, а також по відомству уділів. Під судом і слідством не був. Перебуваю в чистій відставці від усіх посад... Домовласник. Удівець. Вдачі — незлагідної.

Він подумав і додав:

— Тамбовський віце-губернатор Хорват — брат мій. Молодший. Йому п'ятдесят п'ять, мені шістдесят один. Ші-ст-де-сят і один! Егеж.

Говорив він швидко, але чітко, ніби в думках розставляв усі розділові знаки.

— І ось, поручик Хорват, чоловік, що бував у всяких бувальцях, я — незадоволений кладовищами! Незадоволений всюди і скрізь!

Він знову задиристо струснув рукою в повітрі, огинаючи широку дугу над хрестами.

— Сядьмо. Я вам поясню...

Сіли на лаву під боком білої каплички над чиеюсь могилою,— поручик Хорват скинув бриля, витер голубою хусткою чоло й густе волосся, що стирчало на гулястому черепі срібними голками.

— Вслухайтесь: кла-до-ви-ще! Га?

Він штовхнув мене плечем і пояснив, притишивши голос:

— Клади шукати б треба тут! Клади розуму, скарби повчань. А я що знаходжу? Кривда й ганьба. Усім — кривда! «Вси в житии крест яко ярем вземшии» скривджені нами, і за це будете скривджені ви, буду скривджений я. Зрозумійте: «крест яко ярем» — га? Виходить, визнано, що життя — трудне й важке? Вшануйте ж гідно тих, що віджили,— вони заради вас несли за життя тягар і ярмо,— заради вас! А ці, там, не розуміють!

Він махнув брилем, і по стежці, по хресту над могилою майнула, полетіла до міста маленька, мов птах, тінь.

Надувши червоні щоки, поворушивши вусами, скоса поглядаючи на мене молодим оком, поручик продовжував:

— Ви гадаєте: навіжений старик, та й край? Ні, юначе, ні-і! Перед вами людина, яка оцінила життя. Подивіться, хіба це пам'ятники? Що вони нагадують вам і мені? Нічого. Це не пам'ятники, а — паспорти, свідництва, видані людською глупотою самій собі. Під цим хрестом — Мар'я, під цим — Дар'я, під цим — Олексій, Овсій, усі — раби божі і — ніяких особливих прикмет! Це — неподобство, тут людей, що прожили важке життя, позбавили прижиттєвого образу, а його необхідно зберегти в повчання мені й вам. Спосіб життя всякої людини — повчальний; могила часто цікавіша ніж роман, егеж! Ви — розумієте мене?

— Не зовсім...

Він шумно зітхнув.

— А це — просто зрозуміти. Насамперед я — не раб божий, але — людина, яка розумно виконує всі добрі заповіти його в міру моїх сил. І ніхто — навіть сам бог — не вправі вимагати від мене більше за те, що я можу дати. Так?

Я схвально нахилив голову.

— Ага? — скрикнув поручик. — То ж бо!

Рвучким рухом він, насунувши бриля на вухо, став ще більше задиристим, а тоді розвів руки й прогук гнучким баском:

— Яке ж це кладовище? Це — позорище!

— Не розумію, чого ви хочете, — обережно сказав я.

Він жваво відповів:

— Я хочу, юначе, щоб ніщо, гідне уваги, не зникало з пам'яті людей. А в житті — все гідне вашої уваги. І — моєї! Життя недостатньо ущільнене, і кожний з нас почуває себе без опори в ньому саме тому, пане мій, що ми не уважні до людей...

Нервово вихопивши з кишені брюк важкий, срібний портсигар з жовтим шнуром і великою кількістю монограм, він сунув його мені, наказавши:

— Куріть!

Я взяв товсту цигарку, думаючи про поручика:

«А неспокійно, мабуть, людям з тобою...»

Закурили. Тютюн був страшенно міцний, але старик

затягався глибоко й жадібно, з шумом виганяв з рота й ніздрів довгі струмені диму й пильно стежив, як тихий вітер відносить на могили синюваті хмарки. Його очі потьмяніли, поглибшали, червоні жилки зникли з щік і обличчя стало сірим.

— Який тютюн? — спитав він тихо й напівсонно.

— Дуже міцний!

— Так. Це мене рятує. Я людина... збуджена й потребую...

Не закінчивши, — він змовк, із смаком ковтаючи дим і розглядаючи великий янтарний мундштук. На монастирській дзвіниці неохоче вдарили до вечерні — ниючий звук поплив у повітрі ліниво, стомлено, і все навкруги стало серйознішим, смутнішим.

...Чогось мені невідчепно згадувався Іраклій Вирубов, у валяних туфлях на важких лапах, товстогубий, з жадібним ротом і брехливими очима, — акуратний поручик міг би цілком увійти, мов у футляр, у це величезне, порожнє тіло.

...Неділя, вечір. На згарищі червоно виблискує бите скло, вилискують головешки, шумно бавляться діти, бігають собаки, і ніщо нічому не заважає, зв'язане все поглинаючою тишею околиці міста, порожнечкою розлогого степу, прикрите душним, мутносинім пологом неба. Кладовище серед цієї пустелі — наче острів серед моря.

Вирубов сидить біля воріт на лаві поряд мене, поглядаючи скоса похитливими очима ліворуч, де, під вікном свого будинку, на призьбі, примостилася пишна волоока мереживниця Єжова, винищуючи паразитів у темних кучерях восьмирічного сина свого Петьки Кошкодава. Спритно перебираючи звичними до бистрих рухів пальцями, вона соковитим голосом глузливо говорить у вікно невидимому чоловікові, торговцеві старими речами на балчuzі:

— Та-ак, плішивий чорт, аякже... Узяв свою ціну, авже-еж... Тебе б шандалом оцим по калмицькому носі твоєму, — дурень! Свою ціну...

Вирубов, зітхаючи, повчає мене:

— Волю було дано в помилку, хоч я вітчизні моїй — нікчемний слуга, а це мені ясно-зрозуміло! Слід було б повернути всі поміщицькі землі у власність государеву, — о-ось як слід було вчинити! І тоді усі б мужики, міщани — словом кажучи — увесь народ мав би едино-

хазяїна. Народ не може жити добропорядно, не знаючи—чий він? Народ — любовласник, він бажає завжди мати над собою єдинокеруючу владу. Кожна людина шукає над собою влади...

І, підвищивши голос, насичуючи кожне слово нудотно-солодкою брехнею, говорить у бік сусідки:

— Ось, візьміть у приклад,— роботяща, вільна від усього жінка...

— Це від чого ж я вільна? — відгукується Єжова, з цілковитою готовністю до сварки.

— Я ж кажу не в осуд, а в пошану тобі, Павушко...

— До телиці своєї підлизуйся!

Звідкілясь з-за паркана дзвінко вилітає уїдливе запитання Диканьки:

— Це хто ж — корова?

Вирубов важко підводиться і йде у двір, договорюючи:

— Усі люди потребують догляду єдиновладного ока...

Його племінниця й сусідка поливають одна одну добірною, дзвінкою лайкою. Вирубов став у хвіртку, як у раму, і уважно слухає, прицмокуючи, прихиливши вухо в бік Єжової. Диканька кричить:

— А по-моєму, а по-моєму...

— Ти мене поміями твоїми не частуй,— на всю вулицю відгукується зубаста Павла.

...Поручик Хорват видув з мундштука недокурок, скося глянув на мене й неприязно, здалося мені, повернувши товстими вусами:

— Про що, смію спитати, мрієте?

— Хотілося зрозуміти вас...

— Це — неважко,— сказав він, скинувши бриля й помахуючи ним в обличчя своє.— Це — в двох словах. Вся річ у тім, що у нас нема поваги ні до себе, ні до людей,— ви помічаєте? Ага? То ж бо!..

Його очі знову помолодшали, проясніли, він схопив мене за руку міцними, приємно гарячими пальцями.

— А — чому? Дуже просто: як я поважатиму себе, де я навчусь того, чого нема, розумієте — нема!

Він присунувся ще ближче до мене й півголосом повідомив секретно:

— У нас, на Русі, ніхто не знає, навіщо він? Народився, жив, помер — як усі! Але — навіщо?

Поручик знову збуджувався: червоніло обличчя, й нервові рухи рук стали непотрібно швидкими.

— Все це тому, пане мій, що нами — частково забута, частково незрозуміла, в основному ж — криється від нас робота людини, так-ото! І у мене є ідея... тобто — проект, так — проект... це в двох словах!

— Нн-о-у... нн-о-у,— докучно розпливався над могилами холодний спів маленького дзвона.

— Уявіть, що кожне місто, село, кожне скупчення людей провадить запис діл своїх, так би мовити — «Книгу життя»,— не сухий перелік результатів роботи, а живу розповідь про прижиттєві діяння кожної людини, га? Але — без чиновників! Пише міська дума, волосне правління, спеціальна «Управа життя»,— я не знаю хто, тільки — без чиновників! І — пишеться все! Все, що необхідно знати про людину, яка жила з нами й відійшла від нас.

Він простягнув руки до могил:

— Я мушу знати, за що поклали своє життя всі ці люди, я живу їхньою працею і розумом, на їхніх кістках,— ви згодні?

Я мовчки кивнув головою, а він торжествуючи вигукнув:

— Ага,— бачите? Обов'язково — записувати все, що людина зробила добре або повчально погано! Наприклад: хтось склав піч, особливо добру на тепло,— запишіть! Хтось убив скаженого собаку — записати! Збудував школу, забрукував брудну вулицю, перший навчився добре кувати коней, все життя боровся словом і ділом з неправдою — за-пи-шіть! Жінка народила п'ятнадцятеро здорових дітей,— га! — це дуже треба записати: це велика річ — дати землі здорових дітей!

І, тикаючи пальцем у сірий надмогильний камінь із стертим написом, він майже закричав:

— Під цим каменем поховано тіло людини, яка все життя своє любила одну жінку — одну! — це треба записати! Мені не потрібні імена,— мені потрібні діла! Я хочу, мушу знати життя й роботу людей. Коли відійшла людина — напишіть на хресті її могили — «крест яко ярем», це треба пам'ятати! — напишіть для мене, для життя докладно й виразно всі її діла! Навіщо вона жила? Крупно пишть, зрозуміло,— так?

— Так.

Поручик говорив далі палко, захлинаючись словами, махаючи рукою вдалину, на місто:

— Вони там — брехуни, вони навмисне приховують роботу, щоб знецінити людину, показати нам мізерність мертвих і тим прищепити живим усвідомлення їх мізерності! Мізерними легше правити,— це придумано диявольськи розумно! Так, звичайно, легше! Але — ось я: спробуйте, змусьте-но мене зробити те, чого я не хочу!

Гидливо зморщивши обличчя, він немов вистрілив:

— Ап-парати!

Було дивно бачити запал старика, слухати його міцний басок, що бадьоро порушував тишу кладовища. Високо над могилами ліниво танув, докучаючи, буденний звук.

— Нн-о-у, нн-о-у...

Маслянистий блиск соковитих трав зник, згас, і все стало матовим; повітря густо насичувалося пряним запахом надмогильних квітів нарциса, герані й левкоя...

— Ні, брешете, кожний з нас варт своєї ціни,— це чудово бачиш, проживши на землі шість десятків років! Ні, ви не крийте: всяке життя може й повинно бути пояснене; людина — робітник усьому світові, вона мій учитель у поганому й доброму. Життя все, наскрізь — велика справа непомітно маленьких людей, не крийте їхньої роботи, покажіть її! Напишіть на хресті, над могилою померлого, всі діла його і всі заслуги, нехай вони мізерні, але — покажіть себе таким, що вміє найти хороше і в мізерному. Тепер ви зрозуміли мене?

— Так,— сказав я.— Так!

— Ото ж бо!

Дзвін квапливо крикнув двічі й замовк, залишивши в повітрі над кладовищем сумний струнний звук, а співбесідник мій знову вийняв портсигар, мовчки простягнув його мені й став старанно розкурювати цигарку. Руки його, маленькі й темні, наче пташині лапи, трошки тремтіли, голова схилена й схожа на плюшеве великодне яйце.

Кури́в і буркотів, недовірливо, похмуро зазираючи в очі мені:

— Земля сильна працею людей... Кожний може найти собі опору на землі... треба тільки добре знати й пам'ятати минуле...

Кучеряві дими над містом почервоніли, слухові вікна зашарілися яскравим рум'янцем, нагадуючи мені багрові щоки племінниці Вирубова,— в цій дівиці, як і в дядькові

її, було щось рішуче «недоступне» для хороших і ласкавих думок про неї.

Одна по одній в ограду кладовища вповзали темні, лахматі постаті жебраків; від хрестів на землю лягали тіні, такі ж обережні, як жебраки.

Десь далеко, в потемнілій зелені, дячок тягнув ліниво й байдуже:

— Ві-і-чна — ппа-а...

— За що? — сердито знизавши плечима, спитав поручик Хорват.— За що — вічна пам'ять? Можливо, вона краще за всіх у місті солила огірки, маринувала гриби... Можливо, він був найкращий швець або одного разу сказав щось, про що донині ще пам'ятає вулиця, на якій він жив. Поясніть мені людину!

І обличчя його оповила хмара міцно пахнучого диму, що дуже паморочив голову. Вітер тихо зітхнув, нахилив стебла трав у бік сонця, що заходило, стало тихо, і в тиші різко пролунав капризний жіночий голос:

— А я кажу — ліворуч!

— Танечко, ну як же...

— Забули! — видуваючи дим довгою трубоподібною фігурою, пробурмотів старик.— Забули, де лежить родич або знайомий...

Над червоним хрестом дзвіниці ширяв яструб, а по каменю пам'ятника, напроти нас, повзла бліда тінь птаха, то зслизаючи за ріг каменя, то знову з'являючись на ньому. Стежити за цією тінню було дивно приємно.

— Кладовище, я кажу, має знаменувати не силу смерті, а перемогу життя, торжество розуму й праці, то ж бо! Ви ось уявіть собі, яким воно було б за моєю думкою! Це історія всього життя міста, це було б здатне підняти почуття поваги до людей... Або кладовище — історія, або — не треба його! Не треба минулого, якщо воно нічого не дає! Історія — пишеться? Ну, так — історія подій... але я хочу знати, які події творилися рабами божими.

Широким жестом, що якимось подовжив його руку, він показав на могили.

— Хороша ви людина,— сказав я,— і хóроше, цікаво жили, мабуть...

Він, не дивлячись на мене, відповів тихо й замислено:

— Людина повинна бути другом людей,— вона зобов'язана їм усім, що є в неї і в ній. А жив я...

Примруживши око, він подивився навколо, наче шукав потрібне слово. І, не знайшовши його, значливо повторив уже сказане ним:

— Треба згуртувати людей тісніше, щоб життя ушільнилося! Не забувайте тих, що відійшли! Все повчальне, все повне глибокого смислу в житті рабів божих... то ж бо!..

На білі боки пам'ятників полягали багрянні, гарячі відблиски заходу, і камінь немовби налився теплою кров'ю; все навкруги дивно спухло, розширилося, стало м'якшим і теплішим, і хоч усе було непорушним, але здавалося насиченим червоною, живою вологою, навіть на вістрях і волотях трав тремтіла, світячись, багряна курява. Тіні ставали густішими, довшими. За огорою, п'яним голосом, жирно мукала корова й кудкудакали кури, очевидно лаючи її. Десь біля церкви квапливо хрипіла й зойкала пила.

Раптом поручик засміявся бархатистим сміхом, струшуючи плечима, поштовхуючи мене й хвацько пересунувши бриля на вухо.

— А я ж, признатися,— кризь сміх казав він,— подумав про вас сумно... подумав, що ви... бачу — лежить людина — га? — думаю,— чому, га? Потім — ходить юнак по кладовищу, обличчя похмуре, кишенья брюк випинається,— е-е, думаю!

— Це — книга в кишені...

— Ну, так, розумію, я помилився! Це приємна помилка... Але — одного разу я бачив: лежить людина біля могили, а в скроні — куля, тобто — рана, звичайно... Ну, і, знаєте...

Він підморгнув мені, знову сміючись неголосно й добродушно.

— Проекта у мене, звичайно, нема, це просто — так... мрія! Дуже хочеться, щоб люди жили краще...

Зітхнувши, він замислився, помовчав.

— На жаль — пізно захотілося мені цього... Років п'ятнадцять тому, коли я був наглядачем Усманської тюрми, і...

Старик раптом підвівся, оглянувся, нахмурих брови, й сказав діловито, сухо, сильно ворущачи кованими бусами:

— Ну, мені час іти!

Я пішов з ним, хотілося, щоб він ще і ще говорив

приємним, твердим баском, але — він мовчав, ступаючи повз могили чітко й розмірено, мов на параді.

Коли ми йшли повз церкву, крізь залізні ґрати вікон у червону тишу вечора спливало, не порушуючи її, похмуре буркотіння, незадоволені вигуки; немовби сперечалися двоє й один скоромовкою частив:

— Що-о ти зробив, що ти, що ти, що ти-і?..

А другий, зрідка, стомлено відгукувався:

— Обли-иш, о-облиш...

НА ПАРОПЛАВІ

Вода ріки гладенька, тьмяносрібляста, біг її майже невловимий, вона наче застигла, злегка прикрита імлою пекучого дня, і тільки безперервна зміна берегів дає зрозуміти, як легко і спокійно зносить ріка старенький рудий пароплав з білою облямівкою на димарі, з незграбною баржею на буксирі.

Ліниво цмокають лопаті, під палубою важко вовтузиться машина, сипить-зітхає пара, деренчить якийсь дзвоник, глухо вдаряє стерновий ланцюг, але всі звуки — не потрібні і неначе не чути їх у дрімотній тиші, що застигла над рікою.

Літо — сухе, і вода — низька; на носі пароплава матрос, схожий на ченця, — худорлявий, чорнобородий, з погаслими очима на жовтому обличчі, — розмірено спускаючи за борт барвисту намітку, стогне-наспівує сумно завмираючим голосом:

— Сі-ім... сі-ім... шість...

Неначе жаліється:

«Сіємо, сіємо, а їсти — нічого...»

Пароплав, не послішаючи, повертає свій чечужний ніс то до одного берега, то до другого, баржа рискає, сірий шнур буксира натягається струною, дрижить; золотими і срібними іскрами летять від нього на всі боки бризки води, — з капітанського містка кричать у рупор товсті слова:

— Оол... уо...

Під носом баржі — білий крилатий вал, розрізаний надвое, він хвилясто біжить до берегів.

На луговому боці, мабуть, горять торфовища, там, над чорними лісами, нависла опалова хмара, а може, її надихали болота.

З правого боку берег високий, крутий, голі глинясті схили, але іноді вони розрізані байраком, у ньому — у затінку — ховаються осики та берези.

Тихо, гаряче, безлюдно на землі, в мутносиньому, вигорілому небі — розпечене до білого сонце.

Без краю розпливлися луки, де-не-де серед них самотньо стоять, заснувши, дерева, зіркою денною горить над ними хрест сільської дзвіниці, піднеслися до небес сірі крила млина, далеко від берега видно парчеві ска-терті достигаючих хлібів. Людей майже не видно.

Все навколо трохи злиняле, спокійне і зворушливо просте; все таке близьке, зрозуміле й миле душі. Дивись на повільні, невпевнені зміни гірського берега, на незмінну широчінь лугів, на зелені юрби лісу, — вони підходять до води і, зазирнувши в дзеркало її, знов тихо відпливають у далечінь, — дивись і думаєш, що не може бути на землі так просто і ласкаво красивих місць, як ось оці — тихі береги ріки.

Вже на прибережних кушах видно жовтий лист, але все навколо усміхається двоїстою, задумливою усмішкою молодіці, для якої настав час уперше родити, — і страхає її це і тішить.

Час — далеко за полудень. Пасажири третього класу знемагають від нудьги і спеки, п'ють чай, пиво, багато хто сидить біля бортів, мовчки дивлячись на береги. Дрижить палуба, дзвенить посуд у буфеті, і все зітхає снотворно матрос:

— Шісь... шісь з половиною...

З машини виліз копчений кочегар і, розхитано похитуючись, важко човгаючи босими ногами, іде повз каюту боцмана, а боцман, світловолосий бородатий костромч, стоячи біля дверей і насмішкувато примруживши жваві очі, запитує:

— Куди поспішаєш?

— Митьку дражнити.

— І то — діло!

Махаючи чорними руками, кочегар пішов далі, боцман, неохоче позіхнувши, озирнувся. Біля спуску в машину на довгому ящику сидить маленький чоловічок у коричневому піджаку, в новому теплому картузі, в чоботях, обліплених сірими грудками засохлої грязі.

Від нудьги боцманові захотілося розпорядитися, він суворо гримнув:

— Гей, земляче!

Той, злякано і по-вовчому,— усім тулубом,— обернувся до нього.

— Ти чого тут сів? Написано — «обережно», а ти сів! Чи неписьменний?

— Письменний.

— А сидиш де не можна!

— Напису ж не видно.

— І гаряче тут; з машини масляний дух. Ти звідки?

— Кашінський.

— Давно з дому?

— Третій тиждень.

— Дощі у вас були?

— Ні-і. Які тут дощі!

— А від чого чоботи в тебе отакі брудні?

Схиливши голову, пасажир виставив одну ногу вперед, потім другу, подивився на них і сказав:

— Це не мої чоботи.

Боцман посміхнувся, його ясна борода весело наїжилась.

— Ти — що, п'єш, чи що?

Не відповівши, пасажир тихо, короткими кроками, пішов на корму. Рукава піджака опустилися нижче кистей його рук, стало ясно, що піджак на ньому з чужого плеча. Дивлячись, як обережно і невпевнено він ступає, боцман нахмурився, закусив бороду, підійшов до матроса, що ретельно витирав голою долонею мідь на дверях каюти капітана, і неголосно сказав йому:

— Тут їде маленький, у рудому піджаку, чоботи брудні — бачив?

— Бачив нібито.

— Скажи — наглядали б за ним.

— Шахрай?

— Щось схоже на це.

— Гарзд...

За столом, біля рубки першого класу, товстий чоловік, увесь в сірому, самотньо п'є пиво. Він уже осовів від важкого сп'яніння, очі його сліпо вирячилися і, не кліпаючи, дивляться в стіну. Перед ним на столі, в липких калюжах, копошаться мухи, вони повзають по його сивуватій бороді, по цеглисто-червоній шкірі непорушного обличчя.

Боцман сказав, підморгнувши на нього:

— Все гасить.

— Таке його діло,— сказав, зітхнувши, рябий, безбровий матрос.

П'яний чхнув, мухи хмарою звилися над столом; боцман подивився на них і, теж зітхнувши, сказав задумливо:

— Мухами чхає...

Я уподобав собі місце на дровах, біля трюму кочегарні, і, лежачи, дивлюся, як темнішають гори, тихо посуваючись назустріч пароплаву, кидаючи на воду траурну пелену. На лугах ще догоряє вечірня заграва, стовбури беріз червоні, новий дах хати біля самого берега неначе кумачем накритий, там все плавиться у вогні й, гублячи обриси, тече широкими струмками червоного, жовтогарячого, синього, а на горі стоїть чорний ялиник і напружено піднесений, гострий, точений.

Вже рибалки запалили вогнище під горою, вогонь, граючись, освітлює білий борт човна, темну людину в ньому, павутину сіті, розвішеної на кілках, і бабу в жовтій кофті, що присіла біля вогню. Над вогнищем і жінкою розчепірилось чорне гіллясте дерево, і видно, як тріпоче золотисто освітлене листя нижніх гілок.

Прим'ятий присмерком вечора, гомін пасажирів злився в суцільний, схожий на бджолине дзижчання звук: не видно і не зрозуміло, хто про що говорить, безладні слова, але наче всі говорять про одне, по-дружньому і правдиво. Чути стриманий сміх молодої жінки, на кормі лагодяться слівати, та не можуть знайти пісню всім до душі і неголосно, без серця, сперечаються. В усіх звуках є щось вечірне, мирно-журливе, схоже на молитву.

За дровами, близько від мене, густий голос, не поспішаючи, гуде:

— Був він хлопець-удача, охайний, гладкий, а після того — замшився, запаршивів, в сучки пішов...

Інший голос, бадьорий і дзвінкий, вигукує:

— Не тягнися паном, бо не пройде даром...

— Одначе сказано, риба шукає — де глибше...

— А дурень — що гірше! Він тобі не рідня?

— Брат рідний...

— О? Ну, пробач на слові.

— Нічого. Він — дурень і є, якщо відверто сказати...

До відводу підійшов пасажир у коричневому піджаку; тримаючись лівою рукою за стояк, він ступнув за ґрати, під якими пінячись кипіла вода, збита колесом, і довго стояв, дивлячись за борт, похитуючись, нагадуючи кажана, який, зачепившись одним крилом за щось, висить у повітрі. Глибоко насунутий картуз зігнув йому вуха, і вони смішно відстовбурчились.

Ось він обернувся, вдивляючись у присмерк під тентом пароплава і, мабуть, не розрізняючи мене на дровах. Мені добре видно його обличчя — гострий ніс, пасма рудуватої шерсті на щоках і підборідді, маленькі, неясні очі. Він, видимо, прислухається до чогось.

Раптом він рішуче ступнув на відвід, швидко відв'язав від заліза поручнів швабру, кинув її за борт і зараз же став відв'язувати другу.

— Гей,— гукнув я на нього,— це навіщо?

Він підскочив, завертівся і, приклавши руку до лоба, відшукуючи мене очима, заговорив тихенько, швидко, заїкаючись:

— Я-аке діло, га? Адже о-от!..

Я підійшов до нього, здивований і зацікавлений його бешкетництвом.

— За це з матросів питають...

По черзі підтягуючи вгору рукава піджака, неначе збираючись битися, і тихо притупуючи ногою по слизьких ґратах, він бурмотів:

— Я бачу,— відв'язалася вона, зараз стрясе її в ріку! Хотів прив'язати, та й не зумів — вислизнула з рук.

— А мені здалось, — сказав я,— що ви її самі відв'язали та скинули.

— Ну от,— навіщо ж! Хіба можна!

Легко й швидко прослизнувши під рукою в мене, він пішов геть, все поправляючи рукава. Піджак смішно уко-

рочував його ноги, і знов впало в очі, що хода в нього якась виляюча, тривожна.

Ніч настала: люди послули, вухо звикло до невгамовного шуму машини, до розміреного хлюпання коліс по воді і вже не сприймає цього шуму. Крізь нього ясно чути хропіння сплячих, тихі кроки, чийсь збуджений шепіт:

— Говорила я йому, ох, говорила: «Яшо, не треба, не потрібно!»

Береги зникли, про них згадуєш лише по рухах рідких вогнів у темряві. В ріці тьмяно блищать зорі, а за пароплавом течуть золоті відображення його вогнів,— дрижать, неначе хочуть відірватися і спливати в темряву. Парчева піна лиже темний борт; за кормою, настигаючи пароплав, волочиться баржа, на носі в неї примружилися два вогні, а третій, на щоглі, то заступає зорі, то зливається з вогнями берега.

Недалеко від мене, на лаві, під ліхтарем, міцно спить огрядна жінка, одна рука її закинута під голову, на невеликий вузол, кофта під пахвою лопнула, видно біле тіло, і пишне волосся копицею висунулося назовні. Обличчя в неї велике, чорноброве, повні щоки розпливлися до вух, розтягнувши товсті губи в негарну, мертву усмішку.

Я лежу вище за неї, поглядаю на неї зверху вниз і думаю крізь дрімоту: їй за сорок, мабуть, вона добра жінка, їде до дочки, до зятя або до сина й невістки, везе їм подарунки і багато доброго, материнського у великому серці.

Щось спалахнуло, наче близько сірника запалили, я відкрив очі — пасажир у чужому піджаку стояв біля жінки, прикриваючи рукавом палаючого сірника, потім, обережно витягнувши руку, він наблизив маленький вогонь до волосся під пахвою жінки,— я почув тихий тріск і противний запах паленої шерсті.

Скочивши, я схопив бешкетника за барки, струсонув:

— Ти що робиш?

Ледве чутно, противно хихикаючи, він вертівся в руці у мене і шепотів:

— Коли б вона злякалась, га?

— Ти збожеволів, чорт!

Він, часто кліпаючи, зазирає кудись за спину мені, вертівся і шепотів:

— Та — пусти! Захотілося пожартувати, — чи велика біда? Он вона, — спить собі...

Я відштовхнув його, він безшумно відкотився на коротких, неначе обрубаних ногах, залишивши мене в тоскному нерозумінні:

«Виходить — я не помилився, швабру він навмисне скинув. Що за людина?»

В машині задеренчав дзвоник.

— Єсть тихий! — весело гукнув хтось.

Завив гудок, жінка прокинулася, швидко підвела голову, помацала лівою рукою під пахвою і, зморщивши пом'яте обличчя, поглянула на ліхтар. Сіла і, заправляючи під хустку скуйовджене волосся, сказала тихенько:

— О матінко, пресвята богородиця...

...Пароплав стояв біля пристані, чуваші тягали дрова, з гуркотом скидаючи їх у трюм кочегарні, а перед тим, як скинути, сердито гукали дивне слово:

— Труш-ша!

Над городком, притиснутим до гори, підбився щербатий місяць, чорна ріка посвітлішала, ожила, місячне світло наче вимило всю землю теплою водою.

Я пішов на корму і сів там серед якихось ящиків, розглядаючи місто, що простяглося по берегу. Над одним його кінцем товстою палицею стирчав димар заводу, над другим і у середині — височать дві дзвіниці, одна — з золотою банею, друга, мабуть, зелена або синя, тепер, при місяці, вона здається чорною і схожа на стерту малярську щітку.

Проти пристані в широке чоло двоповерхового будинку уткнутий ліхтар, здригаючись, горить за брудним склом безкровний, тьмяний вогонь, і по довгій смузї зігнутої вивіски повзають жовті великі літери: «Трактир с», далі літер не видно.

Ще у двох-трьох місцях сонного міста засвічені ліхтарі, плями мутного світла стоять у повітрі, освітлюючи краї дахів, сірі дерева і вікно, намальоване білою фарбою на глухій стіні.

Дивитись на все це — сумно.

Пароплав шипить, вовтузиться, треться об борт пристані, скрипить дерево, зітхає вода, хтось люто горлає:

— Диявол! Кранці, — кранець на корму, щоб тебе розірвало...

— Пішли, слава творцеві,— говорить за ящиками вже знайомий, бадьорий голос і запитує густо:

— Ну, так як же, мабуть, кричав він?

Поспішно і невиразно, прицмокуючи, заїкаючись, хтось відповідає:

— Кричав: рідні, кричав, не вбивайте, змилуйтесь, Христа ради! Все, кричить, вам спишу, в міцні ваші милі рученьки, дайте гріха збутися, душечку відмолити! На прощу піду, пропаду на все життя, до кінця навіть, не побачите, не почувте,— а тут шкворнем його по скроні, аж на мене кров'ю бризнуло, він і покотився. А я — тікати, прибіг у шинок, стукаю-кричу: сестричко рідна, вбили зовсім батенька, а вона з віконця вивисилась — так, каже, йому, вовкові безпутному, і треба! Ох, яка страшна була,— ніч ця,— до того ж налякався я — біда! Заліз на горище спочатку, ні, думаю, знайдуть і рішать, бо я ж прямий спадкоємець усього майна; виліз на дах, за димар сховався, сиджу, тримаюся за нього руками-ногами і онімів від страху.

— Чого ж тобі було боятися? — перебив розповідача бадьорий голос.— Адже ти, з дядьком, теж пішов супроти батька?

— У таких справах розрахунку нема: одного вбили по потребі, а другого і так можна, просто...

— Вірно,— сказав густий голос важко і глухо,— це вірно! Аби один раз кров пролити, на другий вона сама поманить. Вбивати хто почав — йому однаково за що, хоч за те, що не стій близько.

— Одначе тут — якщо він правду каже — за діло! Господарство руйнувати не можна...

— Та і вбивати самовільно теж не порядок! Для неправильних людей суд є...

— Дійди-но до нього! Он, малий же, більш року за-дарма в тюрмі сидів...

— Як же — задарма? Він батька в хату заманював? Ворота замкнув?

Знов швидким струмком потекли схлипуючі, м'яті слова,— я здогадався, що розповідає про вбивство людина в брудних чоботях.

— Я себе не виправдую, адже я й на суді все це сказав, тому й не покарали мене. Їх — дядька з братом — на каторгу, а мене відпустили от...

— А ти знав, що вони змовилися вбити батька?

— Я думав — тільки пострахають. Він, батько, не визнавав мене за сина, езуїтом звав... Дуже багато людей плакало через нього...

— Чи мало через що люди плачуть! Отак-ото, якщо всі причини сліз наших повбивати, — що з нами буде? Ти пролий сльозу, а кров — не чіпай, не твоя! Думаєш — твоя в тобі кров? І в тебе вона не твоя, не те що...

— Тут, головне, майно! Жили-жили, набували, раптом — все почало тліти та зникати. Мимоволі розум втрапиш, озлобишся і на батька рідного... Одначе треба трошки поспати...

Повз мене пройшов високий чоловік в чорному чапані і картузі з великим козирком.

За ящиками стало тихо, я встав і подивився туди. Пасажир у коричневому піджаку прихилився, з'їжившись, до купи канату, руки він засунув в рукава і, поклавши на коліна, обперся на них підборіддям. Місяць дивився просто в обличчя йому — воно було синювате, вузькі очі сховалися під бровами.

Поруч з ним, догори грудьми, до мене головою, лежав широкоплечий мужик у короткому кошуку, в білих валяних чоботях з мушками. Кучерява, вся в кільцях, сіра борода його жорстко стирчала вгору; заклавши руки під голову, він дивився воловими очима в небо, де тихо блищали рідкі зорі і танув місяць.

Трубним звуком, даремно намагаючись пом'якшити голос, він запитав:

— Значить — дядько баржею їде?

— Так. І брат.

— А ти — тут? Діла!

По синювато-сріблястій пінявій дорозі тяглася, руйнуючи її, немов соха, темна арештантська баржа. При місяці вогні її зблідли, корпус із залізною кліткою на палубі піднявся вище над водою. З правої руки плив, хвилясто вигинаючись, чорний волохатий берег.

І все навколо — м'яке, мінливе, тануче — збуджувало тоскне почуття нестійкості, нетривкості.

— Куди ж ти їдеш?

— Та от... побачитися з ними треба.

— По господарству?

— Аякже...

— Я тобі, малий, от що скажу: кинь усе — дядька,

господарство, все кидай! Коли в кров потрапив, та ще в рідну,— піди геть від усього!

— А господарство ж як? — підвівши голову, запитав хлопець.

— Балакай з тобою! — гнівно сказав мужик, закривши очі.

Рудувата шерсть на обличчі хлопця заворушилася, наче під вітром, він крякнув, озирнувся і, помітивши мене, сердито гукнув:

— Ну,— чого дивишся?

Великий мужик розкрив очі, подивився на нього, на мене і загув:

— А ти не репетуй, рукавиця!

Я пішов на своє місце і ліг спати, думаючи, що мужик вірно сказав,— обличчя хлопця дуже схоже на вовняну, потерту рукавицю.

Мені приснилося, ніби я фарбую дзвіницю, а величезні окаті галки, літаючи навколо її бані, б'ють мене крилами, заважають працювати. Відмахуючись від них, я зірвався, упав на землю сторч головою і зараз прокинувся від болю,— нудне, тупе відчуття слабкості і млості заважало дихати, перед очима коливався, одуряючи, різнокольоровий туман, а з голови, за вухом, текла кров.

Насилу підвівшись на ноги, пішов на відвід до водокачки, обілляв голову важким струменем холодної води, міцно обв'язав рушником і, повернувшись на своє місце, став оглядати його, міркуючи: як це могло трапитись з мною?

Слав я на палубі, біля стосу дрібних дров, приготовлених для кухні; там, де лежала моя голова, валявся березовий кругляк. Я підняв поліно, подивився—воно чисте, все в тоненьких, шовкових кучерях березового лубу, і ці кучері тихенько шарудять. Певно, це поліно і стряслось на голову мені безперервним двигінням пароплава.

Заспокоєний, знаючи, як пояснити цей неприємний випадок, я попрямував на корму, де нема важких запахів і широко видно.

Були ті хвилини перелому ночі, хвилини крайнього напруження її перед початком світанку, коли вся земля здається глибоко і надовго зануреною в непробудний сон, коли повнота тиші збуджує в душі особливу чуйність,

зорі дивно близькі землі, а світанкова зірниця ясна, наче маленьке сонце.

Та вже небо, холодно сіріючи, непомітно втрачає нічну м'якість і теплоту; проміння зірок спадає, як пелюстки квітів, місяць, досі золотистий, бліднучи, запилюється сріблом і йде все далі від землі. Вода ріки невлучимо змінює свій густий, маслянистий блиск, в ній примхливо з'являються на мить і відразу зникають перлисті віддзеркалення швидких змін кольору небес.

А на сході, над чорними зубцями ялинового лісу, вже піднята — повисла тонка, рожева пелена; вона розгортається дедалі яскравіше, і її надто ніжний, солодкуватий колір приємно густішає, стає дедалі більше сміливим і яскравим, — неначе шепіт боязкої молитви переходить на тріумфуючу пісню вдячності. Ще мить, і гостре верховіття ялин спалахнуло червоним вогнем, горить, як святкові свічки у храмі.

Невидима рука кинула на воду і волочить по ній прозору тканину різнокольорового шовку, передранковий вітер покрив ріку сріблястою лускою, — очі стомлюються стежити за грою золота і перламутру, багрецю і зеленуватоголубих плям оновленого сонцем неба.

Віялом розкрилися перші, мечовидні промені, кінці їх сліпучо білі, і здається, що чуєш, як з безмежних висот спадає на землю густий перегук срібних дзвонів, урочистий перегук устріч грядущому сонцю, — над лісом вже видно червоний його край, — чаша, повна соку життя, перевернута над землею і щедро лле на неї свою творчу міць, а з лугів у небо здіймається, наче дим кадильний, червонувата пара. З гірського берега м'яко лягли на ріку зелені тіні прибережних дерев, ртуттю блищить роса на траві,птаство прокинулось, біла чайка летить над водою, біла тіль її лине по кольоровій воді, а сонце жарптицею спливає дедалі вище в зеленуватоголубі небеса, де, згасаючи, срібна Венера — теж немов птиця.

По жовтій смузі прибережного піску бігають цибаті кулики; двоє рибалок, вибираючи снасті, гойдаються в човні на хвилі пароплава; з берега пливуть ледве чутні звуки ранку — співають півні, басовито мукає худоба, чути вперті голоси людей.

Жовті ящики на кормі пароплава теж почервоніли, і червоною стала сива борода великого мужика, — розпластавши важке тіло по палубі, він спить з відкритим

ротом, гучно хропучи; брови його здивовано підняті, густі вуса ворущаються.

У заглибленні, серед ящиків, хтось завовтузився, зітхнув; зазирнувши туди, я зустрів розпалений погляд вузеньких маленьких очей, волохате обличчя-рукавиця було ще більш худе і сіре, ніж вчора. Чоловікові, видимо, холодно, він скорчився, уткнув підборіддя поміж коліна, обійняв ноги шерехатими руками і тужливо, зацьковано дивиться знизу вгору, просто в очі мені, стомлено, безживно говорячи:

— Ну, знайшов? Ну — бий! Валяй!.. Я — тебе, ти — мене,— ну!

Здивований майже до переляку, я тихенько спитав:

— Це ти мене ударив?

— А де свідки? — сипло і неголосно гукнув він, рознявши руки і закидаючи голову з відстовбурченими вухами, наче роздавлену насунутим картузом, сунув руки в кишені піджака і задирливо повторив:

— Свідки — є? Іди до чорта!

Було в ньому щось безпомічне, жаб'яче,— він викликав почуття огиди. Говорити з ним не хотілося, і не було бажання помститися йому за паскудний удар. Я мовчки відвернувся.

А коли, через хвилину, знов поглянув — він сидів у попередній позі, обійнявши руками коліна, поклавши на них підборіддя, і дивився мертвим поглядом червоних від безсоння очей на баржу, що тяглася за пароплавом, поміж двох широких смуг спіненої води, що шумувала на сонці, немов соковита брага.

І святкові, ранкові веселощі, яскравий блиск неба, ласкаві фарби берегів, співучі звуки юного дня, бадьора свіжість повітря — все навколо ще більше сумно відтінювало очі маленької людини, їх неживий, чужий усьому погляд...

Коли пароплав відчалив від Сундира, чоловік цей кинувся в воду, — він скочив за борт на очах людей, і раз же всі на пароплаві зарепетували, заметушилися, штовхаючи один одного, жадібно пробиваючись до бортів, швидко озирючи спокійну ріку, всю від берега до берега в сліпучому блиску.

Переривчасто і сполошено гув гудок, матроси кидали

у воду рятувальні круги, наче барабан, ухала палуба під стрибками і біганиною людей, злякано шипіла пара, істерично кричала якась жінка, а на містку дико репетував капітан:

— Годі кидати! Очманів, падлюка! Заспокоюй публіку, чорт вас...

Немитий, нечесаний священник, притримуючи обома руками скуйовджене волосся, штовхав усіх товстим плечем, підставляв ноги людям і, злякано витріщаючи очі, запитував одне і те саме:

— Мужик чи баба? Га? Мужик?

Коли я пробився на корму, чоловік був уже далеко за кормою баржі,— на широкому склі води ледве виднілася його голова, маленька, наче муха. До нього швидко, як водяний жук, підпливав рибальський човен, гоїдалися два веслярі — червоний і сірий, від лугового берега поспішно мчав ще один, стрибаючи на хвилі веселим телятком. В тривожний гомін на пароплаві вливався з ріки тонкий, що різє серце, крик:

— А-а-а...

І у відповідь йому гостроносий, чорнобородий мужик у добротному чапані бурмотів, прицмокуючи:

— Ах, дурило... який безглуздий, га?

А мужик з кучерявою бородою впевнено і міцно говорив, заглушуючи всі голоси:

— Ні-і, совість своє візьме! Ви там міркуйте, як призначено, а — совість не можна погасити...

Перебиваючи один одного, вони стали розповідати публіці важку історію рудуватого хлопця, а рибалки вже підняли його з води і, поспішно змахуючи веслами, везли до пароплава.

— Як побачили вони,— трубив бородатий мужик,— що він біля солдатки цієї зовсім закрутився...

— А майно, після батька, неподілене,— зметикуй! — вставив мужик у чапані, і весь час, поки бородач з запалом розповідав історію вбивства людини братом, племянником і сином, цей охайний, сухий, добре одягнений мужик, усміхаючись, вставляв у густу розмову бадьорим голосом незліченні дотепні слова і приказки, наче кілки в землю забивав, загороджуючи тин.

— Всякого туди тягне, де їжа солодша.

— В солодкому ж — отрута!

— А ти її не їси, не любиш?

— Ну, так що? Я не праведник!

— Ага? То ж бо й воно!

— Що — то ж бо й воно?

— Нічого! Псові — не докорюш, коли ланцюг короткий.

І, ніс до носа один з одним, вони почали збуджено сперечатися, вкладаючи в прості, але несподівано складно сполучені слова якісь тільки їм зрозумілі думки. Один — тонкий, весь витягнувся вгору, з холодним поглядом насмішкуватих очей на темному, кістлявому обличчі, говорив жваво, лунко і все підіймав плечі; другий — широкий і величезний, який раніш здавався спокійним, упевненим в собі, і ніби він усе вирішив, тепер дихав важко, в його волячих очах горіла тривожна злість, на обличчі виступили червоні плями, борода наїжилась.

— Стій! — вже ричав він, розмахуючи рукою, поводячи мутними зіницями. — Як так? Чи господь не знає, в чому треба обмежити людей?

— Господь ні до чого, коли ти бісові служиш...

— Брешеш! Хто перший руку підвів?

— Каїн, — ну?

— А хто вперше покався?

— Ну, — Адам?

— Ага-а!..

— Привезли!

Публіка сунула з корми, ведучи за собою сперечальників; худий мужик опустил плечі і щільно загорнувся в чепан, бородатий пішов за ним биком, — нахилиючи голову, неспокійно пересуваючи зимову шапку з вуха на вухо.

Важко повертаючи колесами, пароплав намагався удержатись на течії і, стежачи, щоб баржа не наскочила на корму, капітан увесь час гримав у рупор:

— Лів-воруч клади, ряба мордо! Лівору-уч!

Рибальський човен добрався до борту, потопачого підняли на палубу, — він був м'який, як неповний лантух, весь сочився водою, шерехате обличчя його стало гладеньке і наївне.

Його покладали на кришку вантажного трюму, але він зараз же сів, зігнувся і, міцно пригладжуючи долонями мокре волосся, запитав глухо, ні на кого не дивлячись:

— Картуз спіймали?

З тісного гурту людей, що оточили його, хтось парадив:

— Не про картуз, а про душу треба б згадати.

Він голосно ікнув, сильно, як верблюд, відригнувши каламутний струмінь води, подивився на людей стомленими очима і байдуже промовив:

— Прибрали б мене куди-небудь...

Боцман суворо сказав йому:

— Ляж!

Хлопець покійно перевернувся на спину, заклавши руки під голову і прикрив очі, а боцман став чемно умовляти глядачів:

— Розходьтесь, панове публіка! Що тут очі витріщати? Зовсім навіть не забавно... Мужик, чого витріщився? Гайда, іди геть!

Люди, не соромлячись, повідомляли один одного:

— Батьковбивець.

— Та що-о ви?

— Такий миршавець?

Боцман, присівши навпочіпки, суворо допитував врятованого:

— Куди квиток?

— До Пермі.

— Ну, брат, тепер і в Казані злізеш. Як звуть?

— Яків.

— А прізвище?

— Башкін. Ми ж — Вуколови.

— Подвійне, значить, прізвище...

Бородатий мужик з очевидною злобою трубив на всі груди:

— Дядька ж і братуху на каторгу засудили, тут вони і їдуть на баржі, а він — ось він! — йому вийшло виправдання. Ну, одначе це тільки наявність: як не міркуй, а вбивати не можна! Совість цього не може підняти, крові, значить. Навіть і близько бути до вбивства — не можна...

Все більше збиралося публіки, вийшли розбуджені пасажери першого і другого класів, між ними штовхався чорновусий, рожевий помічник капітана і, конфузючись чогось, запитував:

— Вибачте, ви не лікар?

Хтось, здивовано, високим голосом вигукнув:

— Я? Ніколи!

Над рікою владно розігрався веселий літній день. Була неділя, на горі привабливо дзвонили дзвони, з боку

лугу біля води йшли дві пістряво одягнені жінки і, розмахуючи хустками, лунко кричали щось пароплавові.

Хлопець, закривши очі, лежав нерухомо. Тепер, без піджака, щільно обліплений мокрим одягом, він став складнішим, було видно, що груди в нього високі, тіло повне, і навіть замучене обличчя зробилося неначе красивішим і круглішим.

Люди дивилися на нього жалісно, суворо і з острахом, але — всі однаково безцеремонно, наче це була не жива людина.

Худий пан, в сірому пальті, розповідав пані з ліловим бантом на жовтому солом'яному капелюсі:

— У нас, в Рязані, восени, годинникових справ майстер повісився на душникові. Зупинив усі годинники в магазині і повісився. Постає питання: навіщо було зупиняти годинники?

Тільки чорноброва жінка, сховавши руки під шаллю, розглядала врятованого, стоячи боком до нього, скосивши очі, і на сіруватосиніх очах її застигли сльози.

Прийшли два матроси; один, нахилившись над хлопцем, торкнувся його плеча:

— Гей, вставай-но!

Він стомлено підвівся, і його повели кудись...

Через деякий час хлопець знову з'явився на палубі гладенько причесаний, сухий, в коротенькій, білій курточці куховара, в синіх китайкових штанах матроса. Заклавши руки за спину, піднявши плечі, зігнувшись, він швидко пройшов на корму, а слідком за ним туди полізли нудьгуючі люди — один, три, десять.

Там він сів на канаті; кілька разів — по-вовчому повертаючи шиєю — оглянув людей і, насупившись, підперши великі руками в рудій шерсті, втупив очі в баржу.

Люди стояли і сиділи під пекучим сонцем мовчки, пожадливо розглядаючи його, відверто бажаючи заговорити і ще не наважуючись; прийшов великий мужик, озирнув усіх і, скинувши шапку, витер нею спітніле обличчя.

Сивенький, червононосий дідок з рідкою, йоржистою борідкою і сльозавими очима, відкашлявся і заговорив перший солоденьким голосом:

— Скажи ти, будь ласка, як же це трапилось?

— Навіщо? — не рухаючись, сердито запитав хлопець. Дідок вийняв з-за пазухи червону хустку, струсив її і, обережно приклавши до очей, сказав крізь хустку спокійним тоном людини, що вирішила настояти на своєму:

— Як — навіщо? Випадок такий, що всі повинні...

Бородатий мужик виліз наперед і загудів:

— А ти — говори! Легше буде! Гріх треба знати...

І — наче луна відізваляся — пролунав насмішкуватий, підбадьорливий вигук:

— Спіймати та зв'язати...

Ледве підвівши брови, хлопець неголосно сказав:

— Відчепилися б від мене...

Дідок, акуратно склавши хустку, сховав її і, підвівши суху — наче півняча нога — руку, посміхнувся гострою усмішкою:

— Може, люди не з пустої цікавості просять...

— Плювать мені на людей, — бовкнув хлопець, а великий мужик, затупотівши, заревів:

— Як так? А куди від них подінешся?

Він довго і оглушливо кричав про людей, про бога і совість, дико вирячивши очі, махаючи руками, і, розлютовуючись дедалі більше, ставав страшним.

Публіка, теж збуджуючись, схвалювала його, покрикуючи:

— Вірно-о! О-от...

Хлопець спочатку слухав мовчки, нерухомо, потім розігнув спину, встав, сховавши руки в кишені штанів і, похитуючи тулуб, почав оглядати всіх сердито і яскраво розпаленим поглядом зеленкуватих очей. І раптом, випнувши груди, закричав сипло:

— Куди піду? В розбій піду! Різати буду всіх... ну, в'яжіть! Сто чоловік заріжу! Все одно, мені душі не жаль, — край! В'яжіть, ну?

Говорив він задихаючись, плечі в нього тремтіли, ноги тряслися, сіре обличчя болісно перекривилося і теж усе тріпотіло.

Люди понуро, скривджено і страшно загули, відступаючи від нього і йдучи, деякі стали схожі на хлопця — сзлилися так, як і він, і ричали, виблискуючи очима. Було ясно, що зараз хто-небудь ударить його.

Але він раптом весь став лагідний і наче розтанув на сонці, ноги його підгнулися, він упав на коліна, схи-

ливши голову, як під сокиру, ледве не вдарившись обличчям об ріжок ящика, і, вдаряючи долонями по грудях, став кричати не своїм голосом, давлячись словами:

— Дозвольте,—як же я? Винуватий я? Сидів в острозі, ну, після — судили, сказали — вільний.

Він хапав себе за вуха, за щоки, розхитуючи голову, наче намагаючись відірвати її.

— Ага-а? — ревнув великий мужик. Від його крику люди злякано шаракнули геть, кілька чоловік поспіхом пішли, решта — з десяток — розгублено і понуро тупцювали на одному місці, мимоволі збиваючись у тісну купу, а хлопець надсадно говорив, хитаючи головою:

— Заснути б мені років на десять! Все питаю себе, не знаю — винуватий чи ні? Вночі, ось цього чоловіка ударив поліном... Іду, спить неприємна людина, дай, думаю, ударю — можу? Ударив! Винуватий, значить? Га? І про все думаю — можу чи ні? Пропав я!..

Певно, остаточно стомившись, він перевалився з колін навпочіпки, потім ліг на бік, схопив голову руками і сказав останні слова:

— Вбили б мене зразу...

Було тихо. Всі стояли похнюпившись, мовчки, всі стали якісь сіріші, дрібніші і схожі один на одного. Було дуже важко, неначе в груди вдарило великим і м'яким — брилою вогкої, липкої землі. Потім хтось сказав зніяковіло, неголосно і по-дружньому:

— Ми, брате милий, тобі не судді...

Хтось тихенько додав:

— Самі, може, не кращі...

— Пожаліти — можемо, а судити — ні! Пожаліти тебе — це можна! А більше нічого...

Мужик у чапані сказав гучно і тріумфуючи:

— Хай господь судить, а люди — годі!

Ще одна людина відійшла геть, говорячи комусь:

— От і розбери тут! А суддя — він зразу, по книзі — винуватий, не винуватий...

— Аби швидше мимо пройшло...

— Все поспішаємо, а — куди?

— Ото ж бо й воно.

Звідкись висунулась чорноброва жінка, опустивши шаль з голови на плечі, вона заправила сивувате волосся під синю, вигорілу хустку, діловито підгорнувши поділ спідниці, сіла поруч з хлопцем, загородивши його від

людей огрядною своєю поstattю і, підвівши лагідне обличчя, сказала ласкаво, але владно:

— Піти б вам звідси...

Її послухались, побрели геть; великий мужик, ідучи, говорив:

— От — на моє вийшло! Совість же з'явилася...

Але сказав він ці слова без задоволення, задумливо і скучно.

Червононосий дідок ішов невеличкою тінню позад нього, відкривши табакерку, він дивився в неї мокрими очима і не поспішаючи сіяв на ходу свої слова:

— А іншим разом і совістю грає людина, адже вона теж шельма, людина! Виставить її, совість, поперед усіх хитрощів своїх, всіх планчиків-викрутасів, та тим і поховає їх в гармидері словеснім. Зна-аємо! Люди задивляться — ото, мовляв, як гаряче душа горить, а людина їм тим часом яку руку на серце, яку — в кишеню...

Любитель приказок широко розгорнув чапан, сховав під нього руки і жваво пояснив:

— Отже: вірю — всякому звірю, і лисиці, й їжаку, а сусідові — підожду?

— Щось подібне, шановний! Вже дуже спотворився народець...

— Н-да... безладно росте...

— Тісно, братці! — загув великий мужик. — Нікуди рости ж! Тісно ж!

— І ростемо через те у вус та в бороду, в сук та в болону...

Дідок уважно оглянув мужика, згодився:

— Тіснувато!

Потім ткнув у ніс пучку тютюну і, зупинившись, закинув голову, чекаючи, коли настане час чхнути. Не дочекався і, дуже видихнувши ротом повітря, сказав, знов змірявши мужика очима:

— А надовго ти зроблений, дядьку?

Мужик спокійно хитнув головою:

— Вистачить ще...

Попереду вже видно Казань, бані церков і мечетей у голубому небі, як бутони дивних квітів. Сіра стіна Кремля оточує їх. І вище від усіх церков — смутна башта Сумбеки.

Тут мені сходити на берег.

Я ще раз заглянув на корму пароплава: чорноброва

жінка розламувала над колінами сухий пшеничний коржик,— розламувала і говорила:

— Чайку поп'ємо! Мені з тобою — до Чистополя.

Хлопець притулився до неї і задумливо дивився на її великі руки, м'які, але видно, дужі, звиклі до простої праці.

Він бурмотів:

— Замучили мене...

— Хто?

— Люди різні. Боюсь я їх...

— Ну, чого боятися...

— Отак би всіх і...

Жінка дмухнула на шматок коржика і, простягаючи його хлопцеві, спокійно сказала:

— А ти годі вже!.. От, я тобі скажу одну історію-випадок,— чи чайку спершу поп'ємо, га?

Берегом тягнеться строкате, багате село Услон, яскраво одягнені жінки й дівки райдужно плывуть по вулиці; виблискує на сонці спінена вода; жарко, мутно, і все як сон...

ЖІНКА

Летить степом вітер і б'є в стіну Кавказьких гір; гірський хребет — наче величезний парус, і земля — зі свистом — несеться серед бездонних голубих проваль, залишаючи за собою пошматовані вітром хмари, а тіні їх біжать по землі, чіпляються за неї, не можуть задержатись і — плачуть, стогнуть...

Дерева гнуться до землі, наче біжать; кущі стріпають вітами, як собаки шерстю, і стелються по чорній землі, — вона димиться вся в куряві, тече не змовкаючи сухий шурхіт, свист і виття, клекочуть лелеки, крикають ситі ворони, безугавно тріщать степові цвіркуни, і, немов командуючи всім, лунають крики солідних, високих на зріст станичників. З голого степу мчить перебита молотарками золота солома, на майдані нарядної козачої станиці крутяться сірі вихори, літає пташине пір'я і спалений сонцем жовтий лист.

Квапливо з'являється сонце, швидко зникає, наче воно женеться за землею, яка втікає, і стомилось уже — відстає, тихо падаючи з неба в димний хаос на заході, де теж гори в сніжних вершинах і червоніють сирі хмари, важкі, як зорана земля.

Іноді між масами хмар сліпучо виблискує сідло Ельбрусу і кришталеві зубці інших гір — вони вчепились у хмарки і намагаються вдержати їх. Так ясно відчуваєш біг землі в просторі, що важко дихати від напруження в грудях, від захвату, що лежиш разом з нею, красивою

і любимою. Дивишся на ці гори, окрилені вічним снігом, і думається, що за ними безмежно широке синє море і в ньому гордо простерті інші чудесні землі чи просто — голуба порожнеча, а десь далеко, ледь видні в ній, кружляють різнокольорові кулі невідомих планет — рідних сестер своєї землі...

Зі ступу ідуть вози обмолоченого хліба; в куряві, чорній і жирній, як сажа, поважно і важко ступають круторогі сиві воли, дивлячись у землю терпеливим поглядом круглих очей; на возі лежить козак, у сірій від пилу сорочці, волохата папаха зсунута на потилицю; обличчя чорне від загару, очі червоні від вітру, а борода склеєна потом, пилом — ніби кам'яна. Іноді козак іде поперед боза, біля ярма; вітер штовхає його в спину, роздуваючи сорочку; чоловік так само гладкий і солідний, як віл, і очі в нього такі ж терпляче розумні; рухається він не кваплячись, ніби знаючи все, що чекає його попереду.

— Цоб... цобе...

У них добрий врожай у цьому році, всі вони — здорові, ситі, але — дивляться хмуρο, говорять неохоче, кризь зуби. Можливо, стомились у роботі...

Посеред станиці в небо піднялась червоноцегляна церква з п'ятьма главами, з дзвіницею над папертю; наличники вікон оштукатурені й пофарбовані жовтуватою фарбою — церква ніби зліплена з м'яса, щедро прошарованого жиром, тінь її огрядна і важка: храм, створений ситими людьми великому, спокійному богові.

Хороводом стоять присадкуваті білі хати; наче огрядні баби, стоять вони, оперезавшись крученими поясами тинів, пишно окутані шовками садів, вкриті вицвілою парчею очеретяних покрівель, а над покрівлями гоїдаються сріблясті тополі, тремтить мереживне листя акації, торхтять, як дитячі брязкальця, сухі стручки, темні долоні каштанів тріпаються в повітрі, немов бажаючи схопити швидкоплинні марки. З двору на двір бігають козачки, високо підткнувши подолі спідниць і сорочок, оголивши до колін великі, міцні ноги, — поспішаючи впоратись до свята, вони заклопотано покрикують одна на одну і на круглих дітей, які — мов горобці — купаються в поросі і, черпаючи його пригорщами, високо підкидають у повітря.

Біля церковної огради, за вітром, розляглись по сучому рудому бур'яну «шляючі за роботою»; їх десятків

зо два, все це — «нікчемний народ», мрійники, які чекають на щасливий випадок, добру посмішку долі, або — ледарі, сп'янілі від широкого простору багаті землі, жертви російської пристрасті до бродяжництва. Вони ходять групами в два-три чоловіка від станиці до станиці, саме «за роботою», дивляться на неї, дивуються, що її так багато, але працюють тільки в крайній нужді, коли вже немає змоги утолити голод іншими способами — жебруванням чи кражею.

Завтра — перша пречиста, в багатій станиці — свято, і ось вони зібрались звідусіль, у надії, що святковий день напоїть і нагодує їх досита, без труда з їх сторони.

Все це «руські» — з центральних губерній, вони до чорноти спалені незвичним сонцем півдня, волосся їхне вигоріло, вітер куйовдить і перебирає їхне лахміття, всі вони прикидаються смирними, благочестивими — втомилися від праці, від невдач життя і от — зійшлись сюди.

Коли повз них пропливає, охкаючи й поскрипуючи, важкий віз хліба, проходить, жуючи соломинку, козак, — вони покірно, настирливо кланяються йому, а він дивиться на них скоса, зневажливо, не ламаючи шапки, частіше ж зовсім не бачить, як вигинаються перед ним сірі лахматі фігури чужих людей.

Нижче і вигадливіше за інших кланяється козакам туляк Коньов, мужик сухий, обгорілий, як головешка, з чорною борідкою, недбало розсіяною по кістлявому обличчю, з ласкавою усміщечкою темних очей, глибоко схованих в орбіти.

Я тільки сьогодні пристав до цих людей, але Коньов — старий знайомий мій, по дорозі з Курська до Терської області я не раз зустрічав його. Він — чоловік «артільний», любить триматися серед людей, але, здається, тільки через те, що дуже боязкий. На всіх точках землі поза своїм селом, що притиснулось десь до пісків Олексинського повіту, він переконано говорить завжди одне й те саме:

— Дійсно, земелька тут багата, а з людьми я не згоден... ніяк! У нашому краю народ куди тобі душевніший, справжній руський народ, не зрівняєш з тутешнім! Тут — кремені, тут душі і на троячку нема!

Він любить тихо і задумливо розповісти чудесний випадок несподіваного збагачення:

— От — у підкови ти не віриш, а я тобі скажу —

знайшов один єфремовський мужик підкову, а тижнів через три за цим дядько його, крамар у Єфремові — з усією сім'єю і згорів, — бачив? Вся спадщина — мужикові цьому попала, — так! Ні, ти не кажи, чого не знаєш: доля людину жаліє, вона її часто з добром стереже...

Його чорні, круто зігнуті брови виповзають високо на лоб, а очі здивовано викочуються з орбіт, ніби Коньов і сам не може повірити в те, що розповів.

Коли козак пройде, не відповівши на уклін, Коньов дивиться в спину йому і бурчить:

— Заївся, не бачить навіть людини... Ні, я прямо скажу: суходушний народ!..

З ним — дві жінки; одна — років двадцяти, коротенька, товста, з скляними очима і напіввідкритим ротом. У неї лице дурненької: нижня частина його, з оголеними зубами, наче сміється, а коли подивишся в нерухомі очі під низьким лобом — здається, що вона зараз заплаче, злякано й верескливо, як кликуша.

— Відпустив він мене сюди з чужими людьми, — скаржитися вона басом, засовуючи коротким пальцем під зелену і жовту хустку вигоріле волосся.

Товстомордий вилицюватий хлопець з маленькими оченятами монгола штовхає її ліктем у бік, сипло й ліниво кажучи:

— Кинув він тебе. Тільки ти його й бачила...

— Та-ак, — задумливо тягне Коньов, порядкуючи в своїй торбі. — Тепер жінок дуже просто покидають, ні до чого вони в цьому році, ні по чому...

Жінка морщиться, злякано кліпаючи, розтягує рот, — її подруга говорить жваво й виразно:

— А ти не слухай їх, баламутів...

Вона старша років на п'ять, і лице в неї не звичайне: великі темні очі весь час грають, майже кожную хвилину міняючи вираз: то вони пильно й серйозно дивляться кудись уздовж станичної вулиці і в степ, де літає вітер, раптом поквалливо починають шукати чогось на лицах людей, потім тривожно прижмуряться, по красивих губах пробіжить посмішка, — жінка, опустивши голову, ховає лице, а коли знову піднімає його — очі в неї нові: сердито розширені, між тонких брів лежить незграбна складка, засмагли губи акуратного рота щільно і вперто стиснуті, вона голосно, як кінь, втягує повітря тонкими ніздрями прямого носа.

У ній відчувається щось не селянське: з-під синьої спідниці висунулись порепані ступні ніг — це не сільські розтоптані ноги, підйом їх високий, помітно, що вони звикли до черевиків. Вона латає голубу з білими горошинами кофту, і видно, що працювати голкою звично їй, — невеликі загорілі руки мелькають над зім'ятою матерією спритно й швидко. Вітер хоче вирвати шиття з цих рук і не може. Сидить вона зігнувшись, крізь розірвану полотняну сорочку я бачу невеликі міцні груди, — груди дівчини, але відтягнутий сосок говорить, що передо мною — жінка, яка годувала дитину. Серед цих людей вона — як кусок міді в купі уламків старого, поїденого іржею заліза.

Більшість людей, серед яких я йду по землі, — чи то піднімаючись, чи то спускаючись кудись, — сіра, як пил, болісно вражає своєю непотрібністю. Ні за що схопитися в людині, щоб відкрити її, заглянути в глибину душі, де живуть ще незнайомі мені думки, нечувані мною слова. Хочеться бачити все життя красивим і гордим, хочеться робити його таким, а воно все показує гострі кути, темні ями, жалюгідних, розчавлених, нахабних брехунів. Хочеться кинути в темінь чужої душі маленьку іскру свого вогню, — кинеш, вона безслідно щезає в німій порожнечі...

А ця жінка будить фантазію, змушуючи догадуватись про її минуле, і мимоволі я створюю якусь складну історію людського життя, розмальовуючи це життя фарбами своїх бажань і надій. Я знаю, що це брехня, і — знаю — прикро буде мені згодом за неї, але — сумно бачити дійсність такою потворною.

Великий рудий мужик, сховавши очі, з трудом підшукуючи слова, помалу розповідає голосом густим, як дьоготь:

— Гара-азд. Пішли. Дорогою я йому кажу — хоч не хоч, Губін, а злодій — ти, більш нікому...

Всі «о» оповідача міцні, круглі, вони котяться, як колесо важкого воза по теплій куряві польової дороги.

Вилицюватий хлопець перухомо зупинив на молодій жінці в зеленій хустці свинцеві білки з мутними, як у сліпого, зіницями, зриває сірі билінки, жує їх, як теля, і, закачавши рукав сорочки до плеча, згинає руку в лікті, косо поглядаючи на округлений мускул.

Несподівано він запитує Коньова:

— Хочеш — дам разок?

Коньов замислено подививсь на кулак — великий, як пудова гиря й ніби іржею покритий,— зітхнув і відповів:

— Ти себе по лобі вдар, може, розумніший будеш...

Хлопець дивиться на нього сичем, запитуючи:

— А чому я дурень?

— Зовнішність доводить...

— Ні, зачекай,— важко звівшись на коліна, присікується хлопець.— Ти звідки знаєш, який я?

— Губернатор ваш казав мені...

Хлопець помовчав, здивовано глянув на Коньова й запитав:

— А — якої я губернії?

— Відчепись, коли забув.

— Ні, почекай! Якщо я тебе вдарю...

Переставши шити, жінка повела круглим плечем, ніби їй холодно стало, і ласкаво запитала:

— А справді — якої ти губернії?

— Я? Пензенської,— відповів хлопець, покwapно перевалившись з колін навпочіпки.— Пензенської, а що?

— Так...

Жінка трохи молодша дивно засміялась придушеним сміхом.

— І я...

— А повіту?

— А я й повіту — Пензенського,— не без гордості сказала молодиця.

Сидячи перед нею, як перед вогнищем, хлопець простягав руки до неї й умовляючим голосом говорив:

— У нас місто — гарне! Трактирів, церков, будинків кам'яних... а в одному трактирі — машина грає... все, що хоч... усі пісні!

— І в дурня теж грає,— тихенько бурмоче Коньов, але, захоплений розповіддю про красоти міста, хлопець уже нічого не чує, шльопає великими вологими губами і, ніби обсмоктуючи слова, бурчить:

— Будинків кам'яних...

Жінка, знову кинувши шиття, запитала:

— І монастир є?

— Монастир?

Люто почухавши шию, хлопець мовчить, потім сердито відповідає:

— Монастир! Я точно не знаю... я один раз у місті був, коли нас, голодуючих, залізницю будувати гнали...

— Ехе-хе,— зітхнув Коньов, встаючи й відходячи.

Люди притислись до церковної огради, як сміття, зігнане степовим вітром і готове знову викотитись у степ на волю його. Троє сплять, дехто лагає одіж, б'є паразитів, неохоче жує черствий хліб, зібраний під вікнами козачих хат. Дивитись на них нудно, слухати безпомічне ба-зікання хлопця досадно. Старша жінка, часто відриваючи очі від роботи, ледь-ледь посміхається йому, і хоч усмішка скупенька, вона дратує мене, і я йду за Коньовим.

Біля входу до церковної огради стоять сторожами чотири тополі; вітер гне їх, вони кланяються сухій курній землі і в мутну даль, де піднеслись оковані снігові вершини гір. Рудий степ облитий золотим сонцем, рівний, пустинний і кличе до себе тихим свистом вітру, солодким шелестом сухих трав.

— От молодичка? — мрійливо запитує Коньов, при-тулившись до стовбура тополі і обнявши його рукою.

— Звідки вона?

— Каже — рязанська, а звать — Тетяною...

— Давно з тобою ходить?

— Ні-і... якби давно! Сьогодні вранці зустрілась, вер-стов за тридцять звідси... з подругою, з цією. Та я й раніш бачив її, поблизу Майкопа, на Лабі-ріці, в жнива. В той час був з нею мужик літній, голений, ніби б солдат, чи полюбовник їй, чи то дядько. П'яниця, забіяка. Там його за три дні двічі били. А тепер ось іде вона з подругою цією. Дядька посадили в козачу тюрму, як він шлею й віжки пропив...

Коньов говорить охоче, але — ніби додумуючи якусь невеселу думу. Він дивиться в землю. Вітер куйовдить його рідку борідку і подертий піджак, зриває з голови кашкет — зім'яту ганчірку без козирка, з вирваною підкладкою, — кашкет цей — ніби чепчик і надає цікавій голові Коньова смішного бабського вигляду.

— М-да-а,— сплюнувши, крізь зуби тягне він,— при-мітна молодичка... рисак, просто сказати! Наніс чорт тов-стомордого цього... у мене б з нею, дивись, діла налади-лись добрі, а він... на тобі! Пес...

— Ти казав — у тебе жінка е...

Коньов кинув в обличчя мені сердитий погляд і від-вернувся, бурмочучи:

— Хіба я жінку в торбі ношу?

Майданом іде кособокий вусатий козак, з великими ключами в руці,— в другій у нього зім'ятий кашкет вперед козирком. За ним, схлипуючи й витираючи очі кулаками, плентається кучерявий хлопчик, років восьми, і кудлатий собака,— морда в нього похмура, хвіст опущений, мабуть — теж скривджений. Коли хлопчик схлипне глосніше, козак зупиняється, мовчки чекає його і, вдаривши по тім'ю козирком кашкета, йде далі, хитаючись, як п'яний, а хлопчик і собака кілька секунд стоять на місці, один — верещить, другий, байдуже нюхаючи повітря старим чорним носом, струшує хвостом у реп'яхах. Вигляд у нього до всього звичний, і він схожий на Коньова, тільки старший.

— Ти от сказав — жінка,— важко зітхаючи, говорить Коньов,— звичайно... ну,— не всяка хвороба — до смерті!.. Женили мене дев'ятнадцяти літ...

Решту я знаю, чув ці розповіді не раз, але мені лінь зупинити Коньова, і в уші настирливо лізуть знайомі скарги.

— Дівка сита, на любов охоча. Пішли-посипались діти, неначе таргани з полу.

Вітер тихшає, сумно шепоче про щось...

— Оглянутись не встиг, а їх — семеро, і всі живуть,— на тобі! А всього заводу було тринадцять — до чого це? Тепер лічи: їй сорок два, а мені сорок три, вона — стара, а я — ось він! Я ще веселий. Замучила мене бідність-нужда, старшенька дівчинка моя зиму цю по шматочки ходила — що поробиш? А я — по містах тинявся, ну — там для нас одне діло: дивись та облизуйся! Просто — бачу, не вистачить мене,— плюнув на все й — пішов...

Сухорлявенький, стрункий цей чоловік не дозволяє думати, що він працював багато і любить працювати. Розповідаючи, він не скаржиться, говорить просто, неначе згадуючи про когось іншого.

Козак порівнявся з нами, розправив вуса і густо запитав:

— Звідки?

— З Росії.

— Ви всі звідти,— сказав він і, відмахнувшись рукою від нас, пішов до паперті. Ніс у нього потворно широкий, круглі очі запливли салом, лиса голова нагадує голову сома. Хлопчик, витираючи ніс, пішов за

ним, собака обнюхав ноги наші, позіхнув і повалився під ограду.

— Бачив? — бурчить Коньов. — Ні, в Росії народ привітніший, куди тобі! Стій-но!

За рогом огради — жіночий вереск, глухі удари, ми кидаємось туди і бачимо: рудий мужик, сидячи верхи на пензенському хлопці, покректуючи й зі смаком рахуючи удари, б'є його важкими долонями по ушах, рязанська жінка безуспішно штовхає рудого в спину, її подруга — верещить, а всі інші, скочивши на ноги, збились у купу, сміються, кричать...

— Так!

— П-п'ять! — рахує рудий.

— За що?

— Шісь!

— Буде! Ех,— підстрибуючи на одному місці, хвилюється Коньов.

Один за одним лунають хльосткі, цмокаючі удари; хлопець вовтузиться, брикається, ткнувшись обличчям у землю, і роздмухує кураву. Високий похмурий чоловік у брилі, не посіпшаючи, закахавши рукава сорочки, стріпує довгою рукою, верткий сірий хлопець горобцем на-скакує на всіх і радить напівголосно:

— Припиніть! Заарештують всіх по скандалу...

А високий підступив близько до рудого, одним ударом по виску збив його з спини хлопця і, звертаючись до всіх, повчально сказав:

— Це — по-тамбовськи!

— Безстыдники, лиходії,— кричала рязанська, нахляючись над хлопцем; щоки в неї були багрові, вона обтирала подолом спідниці закривавлене обличчя побитого, темні очі її блищали сухо й гнівно, а губи хворобливо тремтіли, оголюючи рівні ряди дрібних зубів.

Коньов, стрибаючи навколо неї, радив:

— Ти — водою його, води дай...

Рудий, стоячи на колінах, простягав тамбовцю кулаки й кричав:

— А він чого силою хвастав?

— За це — бити?

— А ти хто такий?

— Я?

— Самий ти?!

— Я тебе ось торохну ще раз...

Інші гаряче сперечалися про те, кого слід вважати призвідцем бійки, а верткий хлопець, сплескуючи руками, благав усіх:

— Облиште шум! Чужа сторона, суворості і все... а, б-боже мій!

Уші в нього дивно настовбурчені, здається, що коли він захоче, то може прикрити ушами очі.

Раптом у червонім небі гулко зітхнув дзвін, заглушивши всі голоси, і в той же час серед юрби опинився молодий козак з києм у руці, круглолиций, вихрястий, густо окроплений ластовинням.

— Чому шум, стерво? — добродушно запитав він.

— Побили чоловіка, — сказала рязанка, сердита й красива.

Козак глянув на неї, всміхнувся.

— Де спите?

Хтось невпевнено сказав:

— Тут.

— Не можна. Ще церкву обікратете... Гайда до військової, там вас розведуть по хатах.

— Оце — нічого! — говорив Коньов, йдучи поряд зі мною. — Це все-таки...

— Злодіями нас вважають, — сказав я.

— Так — скрізь! Це і в нас теж заведено. Обережність: про чужого завжди краще думати, що він злодій...

А рязанка йшла поперед нас поряд з товсто-мордим хлопцем; він розкис і бурмотів щось невиразне, а вона, високо піднявши голову, чітко говорила тоном матері:

— Ти — молоденький, тобі не треба з розбійниками водитися...

Повільно бив дзвін, і назустріч нам з дворів виповзали чисто одягнуті старики й баби, пустинна вулиця оживала, коренасті хати дивилися привітніше.

Дзвінкий дівочий голос кричав:

— Ма-ам? Мамо! Ключ від зеленої скрині — де? Стрічки взяти...

Ревли воли, відповідаючи на клич дзвона глухою луною.

Вітер стих; над станицею уповільнено рухались червоні хмари, і вершини гір теж гаряче розчервонілись. Здавалось — вони тануть і біжать золотисто-вогняними

потоками на степ, де, ніби з каменя висічений, стоїть на одній нозі бусел і слухає тихий шелест стомлених за день трав.

У дворі військової хати в нас відібрали паспорти, двоє виявились безпаспортними, їх відвели в куток двору й сховали там у темний хлівчик. Все робилось тихо й спокійно, як звичайне, набридле. Коньов сумно поглядав у темніюче небо і бурчав:

— Дивно навіть...

— Що?

— Пачпорти, наприклад. Добру, смирну людину можна б і без пачпорта по землі пускати... Якщо я — нешкідливий...

— Ти — шкідливий, — сердито і впевнено сказала рязанка.

— Чому так?

— Я знаю чому...

Коньов посміхнувся і замовк, закривши очі.

Майже до кінця всеношної ми валялись у дворі, як барани на бійні, потім мене, Коньова, обох жінок і моршанського хлопця відвели на околицю станиці в порожню хату, з проломленою стіною, з вибитими шибками в вікнах.

— На вулицю не виходити — заарештуємо, — сказав козак, що супроводив нас.

— Хлібця б, невеликий шматок, — заїкнувся Коньов.

Козак спокійно запитав:

— Працював?

— Чи ж мало!

— А на мене?

— Не довелось...

— Коли доведеться, то я тобі дам хліба...

І, коротенький, товстий, — викотився з двору, як бочка.

— Я-ак він мене, га? — здивовано зводячи брови на середину лоба, бурмотів Коньов. — Це, просто сказати, жиган-народ... ну-ну!

Жінки пішли в найтемніший куток хати і ніби зразу заснули там; хлопець, сопучи, обмацував стіни, підлогу, зник, повернувся з оберемком соломи в руках, постелив її на глиняну долівку і мовчки розлігся, закинувши руки під побиту голову.

— Дивіться, яку тямущість виявив пензяк! — вигукнув Коньов заздрісно.— Жінки, ой! Тут десь солома є...

З кутка сердито відповіли:

— Піди та принеси...

— Вам?

— Нам.

— Треба принести.

Сидячи на підвіконні, він трошки поговорив про бідних людей, яким хотілось піти в церкву помолитися богу, а їх загнали в хлів.

— Так. А ти кажеш,— народ — одна душа! Ні, братіку, у нас в Росії люди праведниками вважати себе дуже соромляться...

І раптом, перекинувши ноги на вулицю, він безшумно зник.

Хлопець заснув неспокійним сном, возився, розкидаючи по долівці товсті руки й ноги, стогнав і схропував, шурхотіла солома. В темряві шепталися жінки, шелестів сухий очерет на даху хати — вітер все ще зітхав. Ляскала по стіні якась лозина, і все було, як вві сні.

За вікном густочорна ніч, без зір, багатьма голосами шепотіла про щось жалібно й сумне; з кожною хвилиною звуки ставали все слабкішими, а коли сторожовий дзвін ударив десять разів і гул міді розтанув — стало ще тихше, ніби все злякалось дзвону нічного й сховалось — увійшло в невидиму землю, в невидиме небо.

Я сидів біля вікна, дивлячись, як земля дихає пільмою і пільма давить, топить теплою чорною духотою своєю сірі горби хат. Церква була теж невидима, ніби її стерло. Вітер, багатокрилий серафим, що гнав землю три дні підряд, вніс її в густу темряву, і земля, задихаючись від утоми, ледве рухається в ній, готова безсило зупинитися назавжди в цій тісній чорноті, що наскрізь пройняла її. І стомлений вітер теж безсило опустив тисячі своїх крил — мені здається, що голубе, біле, золоте пір'я їх поламане, скривавлене й покрите важким пилом.

Думалося про маленьке й сумне людське життя, як про беззв'язну гру п'яного на поганій гармонії, як про гарну пісню, на жаль, зіпсовану безголосим, глухим співаком. Стогне душа, нестерпно хочеться говорити комусь слова, сповнені образи за всіх, жагучої любові до всього на землі,— хочеться говорити про красу сонця, коли воно, обійнявши цю землю своїм промінням, несе її,

кохану, в голубому просторі, оплодотворяючи й голублячи. Хочеться сказати людям якісь слова, що підняли б голови їм, і, самі собою, складаються юнацькі вірші:

Всіх земля нас породила,
Щастя з нами щоб жило!
Щоб з землі ми рай зробили,
Сонце нас землі дало!
В цьому світлім сонця храмі
І боги ми, і жерці.
Це життя твориме нами!..

Крізь темряву, з кутка, де сховались жінки, тихим переривчастим струмком просочується шепіт,— я напружено прислухаюсь, силкуючись впіймати слова, розрізнити голоси.

Ось твердо і впевнено говорить рязанка:

— А ти не показуй, що боляче...

Її подруга сякається й гундосо тягне:

— Авжеж, аби можна терпіти...

— Прикинься, кажу. Він — б'є, а ти — ніби тобі нічого це, навіть жарт...

— Тоді він уб'є.

— Та ще посміхайся йому, усміхнись ласкавенько...

— Не били тебе, видно, не знаєш ти...

— Знаю! І — били, люба. Дуже я це спробувала.

А ти — не бійся, не вб'є...

Десь далеко глухо гавкнув пес, прислухався і люто завалував, йому одразу ж обізвались інші, і хвилини дві я не чув розмови жінок; потім собаки задихнулись і знову потекла тиха розмова.

— Мужикові теж трудно жити, не забудь, люба. Всім нам, простим людям, трудно, от і треба, щоб хто-небудь показував, ніби йому нічого... зовсім ніби легко йому...

— Ой, богородице пречиста...

— Жіноча ласка — велике діло; жінка й чоловіку й полюбовнику замість матері стає. Ти от попробуй і побачиш: почне він твоєму характерові заздрити, стане мужикам хвастатись: у мене, мовляв, жінка — що хоч з нею роби — весела, ласкава, наче — місяць май!.. Нічому не піддається — хоч голову рубай...

— Ні-і...

— А ти думаєш — як? Це, донечко, таке життя...

Заважаючи слухати, на вулиці досадно човгають чийсь непевні кроки.

— Сон богородиці — знаєш?

— Ні-і...

— Запитай баб. Це — добре знати. Неписьменна?

— Ні. А який сон цей?

— Ось — слухай...

Під вікном лунає обережне запитання Коньова:

— Наші — тут? Ну, слава тобі господи! Заблудив я, брат, собак побудив, трохи на кулаки не попався... на ось, тримай!

Він подав мені великий кавун, потім сам ввалився в вікно, обтрушуючись і шумлячи.

— І хлібця добув доволі. Думаєш — украв усе? Н-ні! Нашо красти, коли випросити можна? Я спритний на це, вмю підсипатись до людей. Іду — бачу: в хаті — світло, за столом люди вечеряють, — а де багато людей, там завжди один добрий є! От — і повечеряв, і випив, і вам приніс... гей, жіночки!

Вони не відповідали.

— Хропуть, курвині дочки. Жінки?

— Чого треба? — сухо запитала рязанка.

— Кавуна хочете?

— Спасибі.

Коньов став обережно пробиратись на голос.

— А хліба? Пшенисний хліб, м'який... просто як ти...

Подруга рязанки сказала голосом жебрачки:

— Дай мені хлібця...

— Ото ж воно й є! Де ви тут?

— Мені й кавуна...

— Ти — котра?

— Ой! — болісно скрикнула рязанка. — Куди тебе несе, шибайголого?

— Не кричи... темно...

— Сірника засвітив би, чорт.

— Сам — перший сорт. Сірників у мене мало. Коли я схопився за тебе, не велика біда. Чоловік бив — дужче боліло. Бив чоловік?

— А тобі що?

— Цікаво. Отаку-от молодичку...

— Ти — слухай... ти — не чіпай... а то...

— А що?

Вони сперечалися довго, кидаючи одне в одного яки-

мись короткими і дедалі більш злими словами, нарешті рязанка глухо крикнула:

— От, чорт паршивий... теж туди...

Почалась возня, почувлись удари по м'якому, Коньов бридко хихикав, а пензенська промирлила:

— Не балуйтеся, безсоромні...

Я засвітив сірник, підійшов до них і мовчки відтяг Коньова геть, це не образило його, а ніби тільки охолодило: сидючи на підлозі в ногах у мене, важко дихаючи і поплывуючи, він говорив умовляючим голосом:

— З тобою, дурна, жартують, а ти — ач — розійшлась!.. Станеться з тобою щось...

— Дістав? — спокійно спитали з кутка.

— Ну то що? Губу розбила... велике діло!

— Підлізь ще, я тобі й макітру розіб'ю...

— Коняка! Дурість репана... І ти теж, — звернувся він до мене, — тягнеш за що попало в руки... одержу рвеш...

— Не кривдь людину.

— Дивак, — не кривдь! Хіба жінку цим скривдиш?

І з смішком, брудно, він почав розповідати про те, як спритно жінки вміють грішити, як вони люблять обдурити чоловіка.

— Похабники, — сонно пробурчала пензячка.

Скрипнувши зубами, хлопець зіскочив, сів і, схопившись за голову руками, похмуро заговорив:

— Піду завтра... додому піду... Господи! Все одно...

Знову звалився, як убитий, а Коньов сказав:

— Голобля.

В п'ятмі піднялася чорна постать, безшумно, як риба в воді, пропливла до дверей, зникла.

— Пішла, — зміркував Коньов. — Здо-орова бабища! Ну, все-таки, коли б ти не перешкодив, я б подолав її, їй-богу!

— Іди за нею, спробуй...

— Ні, — сказав він, подумавши, — там вона палицю яку знайде, цеглину або щось інше. Нічого, я її добуду! Це ти даремно перешкодив... позаздрив мені...

Він знову став нудно хвастати своїми перемогами і раптом замовк, ніби проковтнув язик.

Тихо. Все зупинилось, притислось до нерухокої землі й спить. Мене теж змагає чуткий сон, я згадую всі дарунки умерлого дня, вони ростуть, пухнуть, роблячись дедалі важчими, і — ніби степова могила наді мною. Дерен-

чить дзвін, крики міді падають у п'їтьму неохоче, паузи між ними нерівні.

Опівночі.

На сухий очерет покрівлі і в куряву вулиці шльопають важкі негусті краплі дощу. Тріщить цвіркун, поспішно розповідаючи щось, і в темряві хати знову плаває гарячий, придушений, схлипуючий шепіт:

— Ти подумай, голубе, чого так ото без діла ходити, на чужих робити...

Чутно глуху відповідь побитого хлопця:

— Я тебе не знаю...

— Тихше...

— Чого тобі треба?

— Нічого не треба. Жаль мені тебе — молодий ти, дужий, а живеш нікчемно, я й кажу: ходім-но зі мною!

— Куди?

— На морський берег, там — я знаю — є гарні місця: ти дивись — он, яка земля тут ласкава до людини, а там ще краща...

— Брешеш, мабуть...

— Тихенько, ти! А я жінка — добра, я все вмію, всяку роботу, і заживемо ми з тобою добре, тихо, на своєму місці... Я тобі діток народжу-вигодую... ти дивись, яка годяща я, помацай груди ось...

Хлопець голосно хрокає; мені ніяково, хочеться дати їм знак, що я не сплю, але цікавість заважає зробити це, я мовчу і вслухаюсь у дивну, хвилюючу кров розмову.

— Ні, зажди,— важко дихаючи, шепоче жінка,— не балуйсь... я не для цього... пусти...

Грубо й голосно хлопець бурчить:

— Тоді — не лізь! Сама лізе, а сама ж ламається...

— Тихше ти, почують — соромно буде мені...

— А чіплятися до мене — не соромно?

Мовчання. Хлопець сердито сопе й возиться; краплі дощу падають все так само неохоче, ліниво, і крізь їх шум течуть слова жінки:

— Ти думаєш, я полюбовника шукаю? Мені чоловіка треба надійного, хорошу людину...

— Ще я тобі не хороший.

— Ох ти який...

— Чоловіка їй! — фиркає хлопець. — Спритні ви тут... чоловіка! Ач ти...

— Ти — послухай: шляться мені набридло...

— Іди додому.

Помовчавши, жінка відповіла дуже тихо:

— Нема в мене дому і рідні нема...

— Брешеш, мабуть,— повторив хлопець.

— Йй-богу! Забудь мене богородиця, коли брешу...

Мені здається, що в цих словах її звучать сльози, мені нестерпно тяжко й нудно, хочеться встати і виштовхати хлопця з хати стусанами, а потім довго говорити цій жінці якісь сердечні слова. На руки б узяти її, як покинуту дитину...

А у них знову почалась возня.

— Н-ну, не ламайся,— мимрить хлопець.

— Ні, не треба... силою не дамся...

І раптом вона скрикнула болісно й здивовано:

— Ой... за що? За що ж?

Я скочив і теж закричав, відчуваючи, що звірю.

Стало тихо, хтось обережно поповз по підлозі, зачепив поламані двері, що висіли на одному завісі.

— Це не я,— забурчав хлопець,— це он паскуда чіпляється до мене. Злодії тут усі, спокою нема...

Збоку від нього ображено зітхнули.

— Дурень ти, дурень...

— Мовчи... розпуснице!

Дощ перестав, у вікно вливалась духота, тиша зробилась ще густішою, тяжко душила груди і, ніби павутина, обклеювала лице, очі. Я вийшов на подвір'я — на ньому було як у погребі літом, коли лід уже розтанув і чорна яма повна теплої, густої вогкості.

Десь близько дихала, схлипуючи, жінка, я прислухався й підійшов до неї: вона сиділа в кутку подвір'я, сховавши голову в долонях, і хиталась, ніби кланяючись мені.

Сердячись на неї за щось, я довго стояв перед нею, не знаючи, що сказати, потім спитав:

— Ти — божевільна, чи що?

— Відчепись,— не одразу обізвалась вона.

— Чув я твої слова до нього...

— Ну — то що? Тобі яке діло? Брат мені ти чи хто?

Говорила вона ніби крізь сон і не сердячись. Мутні плями стіни, наче безокі лиця, спостерігали за нами, а поряд важко дихав віл.

Я сів поруч з жінкою.

— Отак ти дуже скоро зламаєш собі голову...

Не відповіла.

— Заважаю я тобі?

— Ні, нічого. Сиди,— сказала вона, опустивши руки й приглядаючись до мене.

— Ти — звідки?

— Нижегородський.

— Дале-еко...

— Любий тобі цей хлопець?

Не відразу і ніби рахуючи слова, сказала:

— Нічого. Здоровий такий... та от — пропащий. Дурний ще, видно. А — жаль, хороший чоловік був би на хорошому місці.

Церковний дзвін ударив двічі — вона двічі перехрестилась, не припиняючи мови.

— Жаль дивитись, коли молоде дарма пропадає, жаль силюньки, якби можна — взяла б усіх і поставила на хороші місця.

— А себе — не жаль?

— Як — не жаль? І себе теж...

— Чого ж ти стелишся перед таким бовдуром?

— Я б його виправила. Думаєш — ні? Не знаєш ти мене...

Вона глибоко зітхнула.

— Він побив тебе, чи що?

— Ні. Ти його не чіпай уже...

— А крикнула?

Несподівано притулившись до мене плечем, вона тихенько призналась:

— В груди він мене вдарив... він би подолав мене... А я не хочу, не можу я так, без серця, ніби кішка... От які ви всі... безглузді...

Розмова обірвалась. У дверях хати став хтось і тихенько свиснув, ніби собаку покликав.

— Це він,— прошепотіла жінка.

— Піти, чи що?

Вона схопила мене за коліно, поспішно сказавши:

— Ні, не треба, не треба.

І раптом придушено застогнала:

— Господи — жаль усіх... все життя жаль, все наскрізь, усіх людей... Господи-батюшко...

Плечі її тряслись, вона плакала і шепотіла, жалібно схлипуючи.

— Ось уночі... як згадаеш усе, що бачила, всіх людей,— тоскно, тоскно... закричала б на всю землю... а — що? Не знаю... нічого сказати...

Це мені було глибоко знайомим і зрозумілим — мою душу теж давив цей крик без слів.

— Хто ти така? — запитував я її, погладжуючи голову, що хиталася, трепетне плече, і, заспокоївшись, вона тихо розказала мені казку свого життя: вона — дочка столяра і пасічника. Після смерті матері батько оженився на молодій дівчині, мачуха умовила його віддати дочку в монастир, там Тетяна й жила з дев'яти років до віку відданиці. Вивчилася грамоти, рукоділля, а потім батько віддав її за приятеля, солдата, літню людину, лісника в монастирському лісі.

Мені досадно, що я не бачу обличчя її,— передо мною кругла, тьмяна пляма, і, мабуть, вона закрила очі. Така дивна тиша, що жінка весь час говорить ледве чутним шепотом. Обое ми ніби занурені глибоко в чорну порожнечу, де нема життя, і наша доля — почати життя.

— Чоловік був нехороший і п'яниця, у нього в сторожці монашки гуляли по ночах з охочими людьми, і мене він став до цього схилати, я було не хотіла піддаватись, а він — бити мене, ну — поступилась я, та на той час сподобався мені один чоловік... з ним, а не з чоловіком, я й пізнала справжнє, жіноче. А полюбовник мій одружений був, дізналась жінка його про мене — тут чоловіка мого прогнали з посади. Багата вона була, і, звичайно, прикро їй поступатись місцем своїм не знати кому. Красива, товста тільки дуже. Потім незабаром чоловік мій помер — обпився в день Фрола-Лавра, а батенько ще раніш помер-таки. Я—до мачухи, а вона каже: «Нащо ти мені? Подумай». Подумала я—справді, нінащо! Я було знову в монастир, ну — бачу, не для мене це, та й мати Таїсія, старенька, учителька моя, сказала мені: «Йди-но ти, Тетяно, в світ, може й знайдеш собі щастя». От я й пішла... та й ходжу...

— Негаразд ти щастя шукаєш...

— Вже як умію...

Тепер темрява не здавалась туго натягнутою тканиною важкої завіси, але порідшала від напруження, стала прозоріша, а місцями зібралась у густі складки, в клубки, набилась у вікно хати і дивиться звідти, сліпим чорним оком.

Над горами покрівель спливла в небо дзвіниця, піднялись тополі, по стіні хати розлізлись тріщини і разом з виразками викришеного вапна зробили стіну картою якоїсь невідомої країни.

Я глянув у темні очі жінки, вони блищали сухо, печально і здались мені наївними, як у дівчинки-підлітка.

— Дивачка ти...

— Яка є,— відповіла вона, облизуючи губи тонким, ніби кошачим язиком.

— Чого ж ти шукаєш?

— Це в мене — обдумано, це я знаю! Ось зачекай — стрінегся мені хороший чоловік, і знайдемо ми з ним землю собі. Знайдемо ми її коло Нового Афона, я там місця знаю, була. І от почнемо упорядковувати її гарно: сад буде, город і нива, як потрібно для господарства.

Слова її звучали все впевненіше і дужче.

— Влаштуємось ми по-доброму, а до нас ще люди підйдуть, а ми вже — старожили, нам шана від них! Так — ще та й ще,— і ось тобі нове село, гарне місце. Чоловіка, дивись, на старосту оберуть. Водила б я його чисто, паном. А в саду — діти граються, альтанка в саду збудована... лихо як добре можна жити!

Справді — майбутнє продумане у неї наскрізь, вона малює нове село з такими дрібними деталями, неначе довго жила в нім.

— Хорошого життя хочеться... Господи!.. Якби удалось... Перше діло, звичайно, чоловік потрібен...

Обличчя в неї миле, очі дивляться в танучу ніч, м'яко пестячи все, на чому зупиняться. А мені її жаль,— жаль майже до сліз, і, щоб приховати це, я жартую:

— Чи не годжусь я тобі?

Посміхнулась легенько.

— Ні... Ти — не годишся...

— Чому?

— Думки інші в тебе...

— Ну, звідки тобі знати мої думки?

Вона відсунулась від мене, сухо сказавши:

— По очах бачу... Ні, даремно говорити я не згодна...

Ми сидимо на дубовій сукуватій колоді, зчорнілій від вогкості; жінка ляскає долонею по ній:

— Багато живуть козаки, а не подобається мені як...

— Що — не подобається?

— Скучно ніби. Всього — багато, а — скучно...

Не стримавши жалості до неї, я тихенько сказав:

— І тобі скучно буде — не знайдеш ти чого шукаєш, я думаю...

Вона заперечливо хитає головою.

— Бабі скучати ніколи. У неї така круговерть життя: то — дитину хоче, то — бавить її... одну виняньчила — друга готова. Весна та осінь, а зима з літом мимо йдуть.

Приємно було дивитися в її задумливе обличчя; звичайно, хотілось міцно обійняти її, та — краще піти швидше в тихий пустинний степ і, несучи з собою спогад про цю жінку, іти самотньо по твердій дорозі до срібної стіни потонулих у небі гір, до чорних ущелин, що роззявили на степ свої глибокі прохолодні пащі. А піти — не можна, паспорт одібрали козаки.

— А ти сам — що шукаєш? — раптом спитала вона, знову наблизившись до мене.

— Нічого. Просто дивлюсь, як люди живуть.

— Одинокий?

— Так.

— Як я все одно. Скільки на світі одиноких... господи!

Воли просипаються й тихо ревуть, нагадуючи звук волишки, на якій грає, десь далеко, сліпий дід. Сонний сторож непевною рукою чотири рази вдарив у дзвін, два рази — тихо, один — дуже голосно й сердито, так, що мідь звиснула, і знову — тихо, ледве торкнувшись співаючої міді залізним серцем.

— А як же люди живуть?

— Погано.

— Та-ак. І я бачу це — погано.

Ми довго мовчимо, потім вона говорить тихенько:

— От — світає, а я — очей не заплющила, і — часто це зі мною... Задумаюсь про все, задумаюсь... ніби я одна на землі, і все потрібно мені самій влаштувати по-новому.

— Негідно себе живуть люди, в безголоссі й нікчемності, в незліченних кривдах нужди й дурості, — кажу я, забуваючись, і гаряче вираховую все бачене мною темне, ганебне, болісне. — Дивись — ти з добром ідеш до людини, волю свою, силу готова їй за дружбу віддати, а вона цього не розуміє, — і — як її обвинуватити? Хто показував їй добре?

Вона поклала руку на плече мені і дивиться просто в вічі, трошки відкривши красивий рот.

— Ой,— чую я,— це правда! Милий чоловіче — правда: немає добру ціни!

Міцно пригорнувшись одне до одного, ми ніби пли-
вем, а назустріч нам випливає, світліючи, визволене
нічю: білі хати, посріблені дерева, червона церква,
земля, густо скроплена росою.

Сходить сонце; над нами — наче тисячі білих птахів —
пливуть зграї прозорих хмарок.

— Господи,— шепоче Тетяна, штовхаючи мене,— хо-
диш сама, думаєш, а — про що? Ну, милий же ви чо-
ловіче... все це — правда! Нікому нічого не жаль... ох,
як вірно!

І, раптом схопившись на ноги, вона підвела мене і
пригорнулася до мене так міцно, що я відсторонив її, але
вона плаче, тягнеться до мене й цілує сухими, ніби го-
стрими губами — ці поцілунки доходять до серця.

— Ну, добрий же ви мій,— схлипуючи, шепоче вона,
а в мене земля тікає з-під ніг.

Одірвалась, оглянула двір і діловито пішла в куток
його — там, під плотом, густо розрослись незнайомі мені
трави.

— Іди, ідїть-но...

Потім, сидючи в бур'яні, ніби в маленькій печері, нія-
ково посміхаючись, поправляючи волосся, вона тихенько
шепоче:

— От, як трапилось... Ну — нічого... господь мені
простить...

Здивований, почувачи себе як вві сні, я вдячно див-
люсь на неї. Мені якось особливо легко: в грудях у мене
світла пустота, а в ній, як ластівки в небі, мелькають
якісь невловимі радісні думки і слова.

— У великім горі й маленька радість велика,— чую я.

Я дивлюсь на груди жінки, окроплені, як земля росою,
краплями вологи, вони червоніють, відбиваючи сонячний
промінь,— наче кров виступила крізь шкіру. І моя радість
швидко тане — майже до сліз, до болю жаль ці груди —
я, чомусь, знаю, що безплідно висохне живий їх сік.

Немов вибачаючись передо мною, вона говорить трохи
печально:

— Що зробиш з собою? Іноді так уже буває — на-
хлине щось у душу до того, що навіть боляче в грудях,

і так уже вся й відкрилася б, як перед місяцем... або — у спеку — перед рікою... справді, їй-богу! Після, звичайно, трохи соромно... не дивись на мене! Чого втупився, як дитина?

А я не можу відвести очей від неї, думаючи про те, що загубиться вона на заплутаних дорогах.

— І обличчя — ніби у новонародженого...

— Дурне, чи що?

— Мабуть, що дурне.

Застебнувши кофту, вона сказала:

— Скоро, видно, до церкви задзвонять... Піду, треба помолитись богородиці. Ти сьогодні йдеш?

— Як тільки паспорт одержу...

— Куди путь?

— На Алагір. А — ти?

Ставши на ноги, вона поправляє спідницю,— стегна в неї вужчі за плечі, вся вона ставна, струнка.

— Я? Не знаю ще... Треба мені в Нальчик... а може, не піду. Не знаю.

І, простягнувши до мене міцні, спритні руки, вона запропонувала, червоніючи:

— Ну, давай поцілуємось ще на розстання.

А обійнявши однією рукою й хрестячи другою — сказала:

— Прощай, друже! Спаси тебе Христос за хороше слово, за всю твою вдачу...

— Ходім разом?

Вирвалась із рук моїх, твердо й суворо кажучи:

— Не личить це мені... не згодна! Якби ти селянином був, а так — що толку? Однією годиною життя не міряють, а роками...

І пішла в хату, тихо посміхнувшись мені на прощання. Я сів на колоду, думаючи про цю жінку: що знайде вона?.. Побачу я її ще коли-небудь?

Задзвонили до ранньої обідні; станиця давно вже прокинулась і солідно, невесело шуміла.

Коли я ввійшов у хату за торбиною — хата була вже пуста, мабуть, всі вийшли через розламану стіну просто на вулицю.

Пішов до військової хати, взяв паспорт і пішов на майдан — чи нема попутників?

Як учора, біля огради валялись люди з Росії, сидів, притулившись спиною до колоди, товстомордий пензяк,—

його розбите обличчя стало ще більшим, потворнішим, а очі зовсім запливли в червоних пухлинах.

З'явився новий — сивенький, гострородий дідок, в оксамитовій вилинялій скуфейці, худий і сухий. Личко в нього з кулак, ніс хижо загнутий і — червоний, пористий, а очі — сердито-злодійкуваті.

Рудий орловець і верткий хлопець напосідають на нього:

— Ти задля чого шляєшся?

— А — ти? — тоненьким голосом запитує старик, прикручуючи дротом відламану ручку закопченого залізного чайника і ні на кого не дивлячись.

— Ми — за роботою ходимо!

— Ми живемо, як велено...

— Ким?

— А — богом! Забув?

Старик байдуже й чітко говорить:

— Плює на вас бог піском та курявою, яку ви ж самі збиваєте, шляючись по землі його марно...

— Стій! — кричить вухатий хлопець. — Як? А Христос з апостолами не ходив по землі?

— То — Христос! — багатозначно сказав старик, піднявши на суперечника гострі очі. — Дурні! Що говорите, з ким в ряд ставитесь? Я ось гукну козака...

Багато разів чув я такі суперечки, і вони так само огидні мені, як бесіди про душу.

Треба йти.

З'явився Коньов, розпатланий, спітнілий і, тривожно блимаючи, запитав:

— Рязанку цю, Таньку, бачив? Ні? Ох, відьма, значить — пішла вона вночі! Дали мені вчора чогось випити, настойки, чи що! Слав я всю ніч, як ведмідь узимку... А вона з цим, мабуть, з пензяком...

— Ось він, — показав я.

— Е... який ти! Ну, як же розписали людину, га? Богомази, просто сказати...

Він знову почав неспокійно оглядатись.

— Куди ж вони обидві пішли?

— У церкві, може...

— І правильно! Звичайно! Ура-азила, брат, мене жінка ця — ух як!

Але й після ранньої обідні, коли — під веселе звучання дзвонів — прибране козацтво, поважно впливши

з церкви, розлилось по станиці яскравими струмками,— ми не знайшли Тетяну.

— Пішла,— печально бурчав Коцьов.— Ну, все ж я її знайду... я — дожену...

Мені не вірилось у це і не хотілось цього.

Років через п'ять я ходив по подвір'ю Метехського замка в Тифлісі, безуспішно намагаючись догадатись — за які провини посадили мене в цю тюрму?

Картинно грізна зовні, всередині вона була наповнена веселими й похмурими гумористами — мені здавалось, що всі люди в ній влаштували «з дозволу начальства» любительський спектакль і, як підлітки, охоче, старанно, але — невміло грають ролі арештантів, наглядачів, жандармів, які вони погано розуміють.

Сьогодні, наприклад, прийшли в камеру мою наглядач і жандарм, щоб вести мене на прогулянку,— я заявив їм:

— Можна мені не гуляти? Нездоровий я, і не хочеться...

Великий, русобородий красунь жандарм суворо підняв палець угору.

— Тобі хотіти не велено...

А наглядач, чорний, як сажотрус, з великими синіми білками очей, підтвердив ламаною мовою:

— Тута нікому не велено хотеть — знайш?

І ось я — гуляю.

У дворі, вимощеному камінням, гаряче, ніби в печі. Висить над ним плоский і мутний квадрат курного неба. З трьох боків двір замикають високі сірі стіни, з четвертого — ворота, з якоюсь страховидною надбудовою над ними.

Зверху через покрівлі безперервно вливається глухий шум скажених хвиль рудої Кури, виють торговці на базарі Авлабара — азіатської частини міста; пересікаючи всі звуки, скигнуть зурна, голуби воркують десь... Я почувую себе всередині барабана, а по шкурі його б'ють величезною кількістю палиць.

З двох ліній вікон других і третіх поверхів дивляться крізь ґрати смагляві обличчя, кучеряві голови тубільців,— один з них уперто плює в двір, явно стараючись доплюнути до мене, але тільки даремно виснажує сили.

Другий роздратовано й докоряюче кричить:

— Послушети! Зачем ходиш таким курицам? Хади галава верх!

Співають дивну пісню — вся вона заплутана, як моток шерсті, яким довго гралась кішка. Тужливо тягнеться й тремтить, розвиваючись, висока виюча нота, входить дедалі глибше й глибше в закурене тьмяне небо і раптом, вереснувши, порветься, сховається кудись, тихенько ревучи, як звір, переможений страхом. Потім знову в'ється змією, виповзаючи з-за ґрат на гарячу свободу.

Вслухаючись у цю пісню, віддалено знайому мені,— звуками своїми вона говорить щось зрозуміле сердцю, болісно зворушуючи його,— я ходжу в тіні тюремного корпусу, поглядаючи на вікна, і бачу — в рамці одного з залізних квадратів вклеєне чиєсь печально-здивоване голубооке обличчя, обросло недбало розкуйовдженою чорною борідкою.

— Коньов? — уголос міркую я.

Він,— у мене втупились, примружившись, дуже пам'ятні мені очі.

Оглядаюсь — мій наглядач дримає, сидячи в затінку на ганку біля входу в корпус, двоє інших грають в шашки, четвертий, усміхаючись, дивиться, як двоє карних злочинців качають воду, приказуючи в такт руху важеля:

— Машкам,— Дашкам,— Дашкам,— Машкам...

Я підходжу ближче до стіни.

— Коньов — ти?

— Не можу впізнати,— бурмоче він, втискуючи голову в ґрати,— а вірно: я — Коньов!

— За що?

— За фальшиву монету... тільки я зовсім випадково, просто сказати — зовсім не винен я тут...

Наглядач прокинувся, гримлять ключі, ніби кайдани, він дрімотно радить:

— Не стой... далши відходи, біля стіна — нелза.

— Серед двору — жарко, дядьку.

— Везде жарко,— справедливо говорить він, знову опускаючи голову, а згори падає тихе запитання Коньова:

— Ти — хто?

— Тетяну рязанську пам'ятаєш?

— Ще б пак! — наче образившись, тихенько вигукнув він.— Не пам'ятаю! Таж, ми разом судились...

— І вона? За монету?

— А як же? Тільки вона — теж випадком попала, все одно як і я...

Не поспішаючи крокую вздовж стіни, в душнім за-тінку її; з вікон підвалу несе запахом прілої шкіри, кислого хліба, віє вогкістю, мені згадуються Тетянині слова:

«У великому горі й маленька радість велика...»

...Нове село хотіла збудувати на землі, хотіла створити якесь нове, хороше життя...

Згадую її лице, її довірливі, жадаючі груди, а згори поспішно падають на голову мені тихі, сірі, як попіл, слова:

— Головний призвідник — полюбовник її — попів син, він у ділі цім машиніст... На десять літ запроторили його...

— А її?

— Тетяну Власівну — на шість і мене так само. Після-завтра вирушаю я в Сибір... попала миша в підбивку! В Кутаїсі судили, у нас би, в Росії, легше було... тут народець дикий, злий народ, злочинницький...

— Діти в неї були?

— При розпусному житті? Ні, які там діти... Та й попович сухотний, куди йому...

— Жаль її...

— Ще б пак! — сичить Коцьов жваво.— Жінка, зви-чайно, дурна, проте — прекрасна... просто сказати — рід-кісна... Така до людей жаліслива...

— Ти тоді знайшов її?

— Це — коли?

— Після першої пречистої?

— Взимку настиг я її, за покрову вже звернув час, вона коло Батума в офіцера старенького при дітях була — жінка в нього втекла, ну...

Ніби курок револьвера клацає позад мене — це наг-лядач хлопнув кришкою великого срібного годинника; сховав його і, потягаючись, позіхає, широко роззя-вивши рота.

— Вона, брат, гроші мала, вона могла добре жити, якби не розпутство її... та й розпутство — з жалю...

Наглядач говорить:

— Кончал гулять, ей...

— А ти — хто? Обличчя я пам'ятаю, а де бачив...

Я йду в камеру, до люті ображений тим, що чув, і, зупинившись на східцях ганку, кричу:

— Прощай, брат! Кланяйся їй...

— Чого кричиш? — гнівається наглядач.

В коридорі похмуро, густо пахне парашею; наглядач розмахує ключами, і вони дзвенять сухеньким, скупим дзвоном. Я дражню його, щоб затамувати скорботу в душі, та це не допомагає, а він, відчинивши двері камери, говорить мені гнівно:

— Сиди десять лет!

...Стою біля вікна. Через сірі зубці стіни мені видно буйний біг Кури, саклі й будинки, приліплені на березі її, фігури робітників на дахах шкіряних заводів. Під вікном ходить вартувий, зсунувши кашкета на потилицю.

...Пам'ять сумовито лічить десятки безплідно й безглуздо гинучих руських людей, і серце похмуро стискається великою, непозбутною, на все життя даною тугою.

В МІЖГІР'І

В міжгір'ї, над маленькою річкою — притокою Сунжі — збудували робітничий барак,— низенький і довгий, він нагадує віко великої труни.

Він ще не докінчений; десяток теслярів порається біля нього, зшиваючи з тонкого тесу поганенькі двері, збиваючи столи, лави, припасовуючи рами в пусті квадрати маленьких вікон.

На допомогу теслярам і для охорони барака ночами від злодійкуватих горців молодий, крикливий студент-шляховик, завідуючий будовою, прислав у міжгір'я трьох сторожів: відставного солдата Павла Івановича, мене й ще якогось вихрястого чоловіка з козачим обличчям.

Ми троє — люди «худі», а теслярі — солідні, ситі, всі в добромудязі, всі — літні, і є в них щось спільне, важке — кабаняче. Вони не відповіли на привітання наше, дивляться на нас неласкаво, підозріло, і ми, ображені холодною зустріччю, тримаємося осторонь від них: накидали у вузьку річку каміння і, зробивши брід, перейшли на другий берег, на сонце, в хаос сірих уламків гори.

Старший у теслярів — кістлявий дідок, у білій сорочці і штанях. Ніби на смерть одягся. Він ходить без шапки, в нього жовта — на всю голову — лисина, широкий, сірий ніс; стара шкіра на обличчі й шиї ніздрювата, як пемза, очі мутнозелені. Але за темними губами — щільний ряд дрібних зубів, сіре волосся бороди,

підстриженої по-татарськи, густе й, очевидно, м'яке. Він не працює, а весь час невтомно ходить біля барака по золотій стружці, заткнувши за пояс дуже відігнуті великі пальці рук. Мірючи барак, людей, роботу непорушним поглядом німих очей, він співає гугняво, підлесливо, але виразно:

Боже, боже, мій отець!
Дав мені тяжкий вінець!
Буду я тебе просить:
Як мені його носити?

Нам робити нічого, і мої товариші знемагають, нудьгуючи в неробстві; один поліз навішось на гору, чутно, як він там посвистує і ламає важкими ногами сухе гілля. Солдат влаштував у щілині, поміж камінням, пишне ложе з дрібних гілок, лежить на животі й безперервно курить міцний гірський тютюн з гарної фарфорової люльки, мутносонними очима поглядаючи на гру ріки.

Я сиджу над рікою на камені, спустивши в холодну воду ступні ніг, зашиваючи сорочку.

Голосна луна тривожно носить по міжгір'ю чужі йому звуки: хряскі удари сокир, плач пилки, схлипування рубанка, гомін людей.

З туманно-сизої глибини міжгір'я тягне вогкуватий вітер, на горі за бараком тихенько шумлять стрункі модрини.

З висоти густо ллється п'яний, жирний запах гниючої глици, смоли, прілої землі, там, у тихій імлі, весь час неясно звучить лагідний, присипляючий шепіт.

На сажень нижче від барака біжить по каменю, поквалпно і дзвінко, пінно-біла ріка, звуків — небагато, але здається, що все навколо співає й говорить, змушуючи людей мовчати.

Наш схил залитий сонцем, все вигоріло на ньому, він вкритий золотаво-рудою парчею і дихає солодким запахом висохлих трав. З темних щілин між камінням вогненними списками напружено звелось на довгих стеблинах червоні конуси дивних квітів, — це безсоромні квіти упертої рослини, яку звуть ломикаменем. Дивлячись на неї, хочеться голосно співати, тіло охоплює солодка млість.

Красива ріка,— вся в трепетному мереживі сніжної піни, вона біжить, граючи, по барвистому камінню, закругленому нею, каміння шовковисто просвічує крізь янтарне, на сонці, скло води, наче пістрявий килим або дорога шаль з Кашміру.

Гирло міжгір'я виходить в долину Сунжі, там будують залізницю на Каспій, в Петровськ; звідти вривається в гори глухий гомін, ніби постріли з гармат, брязкіт заліза об камінь, свист робочого паровоза, сердиті крики людей.

До виходу в долину не більше ста кроків, і коли, вийшовши, поглянеш ліворуч — видно рівний степ Передкавказзя, захищений стіною синіх гір, над ними — сріблокуте сідло Ельбрусу. Степ майже весь у сухому жовтому світлі, він здається піщаним, де-не-де серед нього напухли сади, і від їх темних плям жовте світло ще гарячіше. Шматками сала або цукру розкидані білі хати хуторів, біля них чорні тополі, іграшкові люди, ледве пересуваються маленькі воли, і все тане в струменях гарячого марева.

Степ наче шовками вишитий; коли дивишся на нього і в синяву над ним — мимоволі, самі собою напружуються мускули, хочеться встати і, заплющивши очі,— іти, без кінця йти, з тихою, про щось сумне, піснею на устах.

Праворуч — звивиста долина Сунжі, знову гори, сине небо над ними, сиза імла у впадинах гір і невгамовний шум праці — глухі постріли, могутні вибухи звільненої сили.

Але — пройде хвилина, луна нашого міжгір'я сховає всі звуки в лісі і зморшках каміння — знову міжгір'я тихо і ласкаво співає своєї пісні.

Якщо дивитися в його глибину, воно, звужуючись, здійсмається дедалі вище в сизий туман; туман, густішаючи, закриває його синьою завісою, а ще вище, під самим небом, теж синім, тане-топиться на невидимому сонці крижана вершина Карадагу, а над нею — світла, непорушна тиша небес.

Переважає сизувато-синій дивний колір, і, мабуть, від нього весь час хвилює душу незнайомий ще неспокій, щось неясне тривожить серце, горить у ньому п'яним полум'ям, збуджує незрозумілі думки й кудись кличе.

Старий у білому дивиться з-під руки в наш бік і тягне, скрипить докучливо:

Ай,— хто по ліві стороні,
Іде просто сатані.
Хто ж по праві стороні,
У того фінік в руці...

— Чи ба,— чував? — крізь зуби говорить солдат.— Фінік, чуеш... Мнеманіт, мабуть, а то — молокан. Хоча — це все одно в них, розібрати не можна. Пустуни. Фінік!..

Мені зрозуміле роздратування солдата,— настирливий, однотонний спів старого не до речі тут, де все співає само для себе так славно, що не хочеться чути нічого, крім м'якого шереху лісу, дзвону ріки. Але особливо недоречними здаються слова: фінік, меноніт...

Солдат не подобається мені, він теж чомусь заважає. Це чоловік середніх років, кременний, квадратний, знебарвлений сонцем. Його злинялі очі дивляться з плоского обличчя невесело, ніяково. Не можна зрозуміти — що він любить, чого шукає? Обійшовши весь Кавказ кругом від Хасав-Юрта до Новоросійська і від Батума до Дербента, тричі переваливши через хребет по Грузинській, Осетинській дорогах і по Дагестану, він говорить, несхвально посміхаючись:

— Нагромадив господь...

— Не подобається?

— Та — навіщо це? Зайве все...

Повільно повертаючи жилавою шиєю, він оглядається, додаючи:

— І ліси не такі.

Калужанин, він служив у Ташкенті, бився з текінцями, був поранений каменем у голову,— розповідає він про це, винувато посміхаючись, опустивши скляні очі:

— Досадно сказати — баба мене цюкнула,— там, брате, у них і баби воюють завсяко-просто, не то що! Село це їхнє—Ахал-Тяпа — взяте було, переколяли їх незліченно, просто — гронами лежать, кровиче скрізь — їти мокро! Ну, і ми,— наша рота,— лезерв, теж входимо у вулицю, зненацька як дасть мені по макітрі! Виявилося — баба з даху каменем. Зараз її прикололи...

Він насупився й суворо сказав:

— А що баби в них голяться — це брехні. Я — дивився: трохи піднімеш багнетом поділ у якої забитої — все як слід. Баба, все більше,— суха і хоча цапом пахне, ну — нічого все-таки...

— Страшно на війні?

— Не знаю. Інші, які в битвах бували, кажуть — страшно. Текінець — лютий дуже і — не дається. Ну, я цього теж не знаю, я все в лезерві був, наша рота в саму штурму не ходила, а, лежачи на пісочку, здалеку пуцала. В лезерві — не страшно, а просто — важко дуже. Там — скрізь пісок, і — не можна зрозуміти, через що бійка завелася? Диви б гарна земля, ну, тоді, звичайно, є інтерес відняти. А то — голим-голе! Річок — теж не положено, а — слечище, і до смерті пити хочеться. Багато хто навіть і помирав від спраги. Росте там, братіку мій, схоже на просо, зветься — джугара, харч противний на смак і обманний, — скільки хочеш їси, ситий не будеш.

Розповідає він нудно і безбарвно, з великими паузами, начебто йому важко згадувати пережите або він думає завжди не про те, що говорить. І, розповідаючи, він ніколи не дивиться в обличчя співрозмовника — очі його винувато опущені.

Важкий, нездорово-повний, він весь налитий якимсь мутним невдоволенням, ледачим запереченням.

— Це все землі непридатні для життя, — говорить він, озираючись навколо, — це для неробства землі. Тут і робити нічого не хочеться, просто — живеш вирячивши очі, мовби п'яний. Спека. Духи-запахи, все одно як аптека або — лазарет...

У цій спеці він, як зачарований, блукає, кружляє восьмий рік.

— Ти йшов би додому, в Рязань, — сказав я йому одного разу.

— Ну, там робити мені теж нічого лишилось, — дивно розставляючи слова, сказав він крізь зуби.

Я помітив його в Армавірі, на станції, де він, темно-червоний з напруги, дико вирячивши очі, тував ногами, як конь, і, звискуючи, горлав на двох греків:

— Ребра вирву з м'ясом!

Худі, копчені, лахматі греки, обидва на одне обличчя, перелякано виширяючи білі, гострі зуби, умовляли його:

— Зито грисите?

Він бив себе кулаком у груди, як у барабан, не слухаючи їх, кричав дедалі несамовитіше:

— Ви — де живете? В Росії? Хто вас годує? Росія, сказано, — матінка! А ви — що говорите?

Потім він стояв поряд з товстим сивим жандармом в медалях і нудно скаржився йому:

— Всі нас, земляк, лають, а всі лізуть до нас,— греки ці, німці, серба усяка! Живуть, п'ють-їдять, а лають! Ну — не досада?

Третій з нас був чоловік років за тридцять, в козакому кашкеті і з козачим вихорком над лівим вухом, кругловидий, носатий, з темними вусами на піднятій губі. Коли метушливий студент підвів його до нас і сказав: «Ось ще цей з вами»,— він поглянув на мене крізь її швидким поглядом невловимих очей і сунув руки в кишені гурійських шароварів, з широкою матнею; а коли ми пішли, він, вийнявши ліву руку, повільно провів нею по темній щетині неголеного обличчя і запитав гучно:

— З Росії?

— Ну, а то звідки? — недружелюбно мовив солдат.

Чоловік мовчки закрутив правий вус і сховав руку. Широкоплечий, ставний, він був, очевидно, дуже сильний; ступав широко й легко, як людина, що звикла перемагати великі відстані, але ні торбинки, ні клунка не було в нього. Гидливо піднята губа його і очі, прикриті віями, бентежили мене, настроювали підозріло, майже вороже.

Але в міжгір'ї, йдучи попереду нас по кам'яній стежці, вздовж річки, він раптом обернувся до нас і, кивнувши головою на веселу гру води в ріці, сказав:

— Сваха!

Солдат, трохи піднявши біляві брови, подумав, подивився навколо, потім шепнув:

— Дурень!

А мені здалося, що чоловік сказав вірно: ця моторна, гнучка річка дуже нагадала балакучу, веселу жіночку, якій подобається влаштовувати любовні справи, не лише заради своїх вигод, а більше для того, щоб люди швидше пізнали великі радощі кохання, якими вона живе без-устанку і весело квапить усіх прилучитися до них.

Прийшовши до барака, чоловік з козачим обличчям знову подивився на ріку, на гори, в небо і все схвалив соковитим, круглим словом:

— Славно!

Солдат, знявши з спини важку торбину, випростався й запитав, впершись руками в боки:

— Що — славно?

Той подивився на широку постать, обвішану сірим лахміттям, ніби камінь мохом, посміхнувся, кажучи:

— А ти не бачиш? Гора, в горі — дірка, — хіба погано?

Він відійшов геть, а солдат, дивлячись у спину йому, знову шепнув:

— Зовсім дурень...

І голосно, понуро вимовив:

— Лихоманки, напевне, живуть тут здоровенні...

Надвечір дві огрядні жінки принесли теслярам вечерю, шум роботи зразу обірвався, шерех лісу і гомін води стали голосніші.

Солдат, не поспішаючи й покректуючи, зібрав велику купу гілок і трісок, запалив невелике багаття і, акуратно приладнуюючи чайник над вогнем, порадив мені:

— Ти б теж позбирав дров на ніч. Ночі тут холодні, чорні.

Збираючи тріски, я наткнувся в камінні біля барака на вихрестого чоловіка: спершись на лікоть, підтримуючи голову долонею, він читав великий аркуш крупно списаного паперу, що лежав на землі. Звівши на мене широко відкриті очі, він задумливо і запитливо глянув у обличчя мені, — одне око в нього було більше, друге — менше.

Він, мабуть, зрозумів, що цікавить мене, посміхнувся, але я пройшов повз нього, зняковілий від цієї посмішки.

Біля барака мовчки вечеряли теслярі, сівши у два гуртки, в кожному — по жінці.

Міжгір'я заростало імлою; роблячись дедалі густішою й теплішою, імла розм'якшувала схили гір, каміння немовби пухло, зливаючись у суцільну масу сиюватої чорноти; в глибині міжгір'я уже геть усе залилося нею, круті схили його згладились і зімкнулися. Все навколо тануло, невловимо швидко вирівнюючись у едино-величезне.

Червоні квіти тихенько гасять свій хвилюючий вогонь; замість них м'яко спалахнула вершина Карадагу, осяяна багряним пилом заходу, порожев'їшала піна ріки, але дзвін її вщух, ллється глухіше, задумливіше, і зацімів ліс, спустившись ближче до води.

П'яні запахи стали міцніші й солодші, сито пахне смоляним димом багаття.

Солдат, сидючи навпочіпки перед маленьким вогнем, поправляє жарини під чайником.

— А де той? Қлич його...— тихо говорить він.

Я йду, як уві сні. Біля барака хтось зітхнув густо й співуче:

— Як велика сія діло...

Два жіночі голоси неголосно й голодно тягнуть:

Тугу плоті смирю-у...
Тіло духу покорю...
Душу воз-хва-лю-у...
Кріпко плоть вдоволю...

Слова вони вимовляють чітко і в кінці кожного вірша повільно опускають кудись у пільму, в землю, вовчий звук:

— У-у...

Коли я покликав вечеряти чоловіка з вихором, він спритно скочив на ноги, зібгав листа, сунув його в бокову кишеню потертого піджака і сказав мені, посміхаючись:

— А я хотів до теслярів іти,— чи не дадуть хліба? Давно не їв...

І, підійшовши до солдата, він повторив ці слова, мовби дивуючись з їх змісту.

— Вони — не дали б! — впевнено сказав солдат, розв'язуючи торбинку.— Вони нас не люблять.

— Кого — нас?

— А ось — тебе, мене. Росіян. Вони он співають про фініки,— це значить, вони — сехта, яка зветься менмоніти...

— Просто — молокани,— сказав вихрястий, сідаючи ближче до вогню.

— Ну, хоч молокани, все одно! Німецька віра. Всі вони віддані німцеві, а до нас — непривітні.

Вихрястий взяв краєць хліба, відрізаний солдатом від караваю, цибулину, шматок сала і, оглядаючи все це добрими очима, зважуючи на долоні, говорив:

— У них тут недалеко, на Сунжі, своя колонка,— був я там. Люди — черстві, це вірно. А росіян тут ніхто не любить і — за діло, поганий усе народ сюди валиться з Росії...

— А ти звідки? — суворо запитав солдат.

— Я? Скажімо — курський.

— З Росії, значить!

— Ну, то що? Я себе хорошою людиною не вважаю...

Солдат недовіжливо поглянув на нього й сказав:

— Це — словесність, це просто — езуїтство! Таких людей, щоб хорошими себе не вважали,— таких, брат, нема!

Вихрястий не відповів, набиваючи рот хлібом, солдат почекав, понуро обвів його очима й почав знову:

— А вигляд у тебе — немовби ти з Дону...

— Бував і на Дону...

— А на службі був?

— Ні. Один син.

— З міщан?

— З купців.

— А як звати?

— Василь,— не відразу й неохоче відповів курянин.

Було ясно, що він не хоче говорити про себе, і солдат замовк, знімаючи киплячий чайник з вогню.

Молокани запалили за рогом барака багаття; яскраві відблиски вогню лизали жовтий тес стіни, вона хиталась, танула,— ось-ось поллеться золотим струмком по темній землі.

Невидимі нами теслярі дедалі голосніше співали; басы нуднувато виводили:

Возопій, андел свят...

Високі голоси недружно й холодно відгукувалися:

Возопій!..

— Христу славу, андел свят,

Возопій!..

— Возпоємо ми з тобою,—

Андел свят...

Цей спів, не перешкоджаючи слухати плюскіт води і шерех каміння в мілкому руслі ріки, був непотрібний тут і викликав досаду на людей, які не вміють знайти пісню, що звучала б у лад з усім живим, що зітхає навколо них.

У міжгір'ї зовсім темно, тільки гирло ще не завішане чорною запоною південної ночі, і синюватосвітлий блиск ріки там, де вона вибігає в долину, прикриту густосинім туманом.

У пільмі один з каменів став схожий на монаха: стоячи навколішки, зігнувши голову в гострій скуфії, він молиться, і обличчя його закрите руками.

Стовбури дерев, освітлені вогнем багаття, ворухнуться і теж нагадують монахів, коли вони, повільно йдучи до утрени, крізь пільму ночі, завжди особливо густу в огорожі монастиря, один за одним підходять до паперті храму.

Мені згадалося, як одного разу в Задонську, на монастирському подвір'ї, ось такої ж темної та гарячої ночі, сидячи біля стіни довгого будинку келій, я розповідав послухникам різні історії,— раптом з вікна, над моєю головою, хтось сказав ласкаво й молодю:

— Благослови вас матір божая на добре світу!

Вікно зачинилося раніше, ніж я встиг побачити, хто сказав ці слова, але там був кульгавий, окатий монах, дуже схожий обличчям на Василя,— очевидно, це він побажав добра людям: бувають такі хвилини, коли всіх людей відчуваєш як своє тіло, а себе — серцем усіх людей.

...Василь не поспішаючи їсть хліб; відламавши від крайця невеликий шматок, він розправляє ним вуси і акуратно ховає в рот; біля вух під шкірою у нього перекочуються кульки.

Солдат — поїв, він їсть мало і ліниво; бережно дістав з-за пазухи люльку, насовав в неї тютюну, дістав пальцями жарину з багаття, закурив і, прислухавшись до співу молокан, сказав:

— Ситі, а — виють! Все з богом сперечаються.

— А тобі що? — посміхнувшись, запитав Василь.

— Не поважаю я цей народ. Не стільки вони праведники, скільки привередники... бог у них — перше слово, а друге — карбованець...

— Ось ти як? — здивовано вигукнув Василь і голосно засміявся, із смаком, крізь сміх, повторив:

— Бог — перше слово, друге — карбованець! Це, земляче, дуже вірно! Ну, а все-таки,— ласкаво заговорив він,— перешкоджати людям не треба. Ти — їм будеш перешкоджати, вони — тобі,— що путнього? У нас і так рота відкрити не можна,— своє слово сказати — зараз усі кулаки в твої зуби...

— Припустимо — так,— примирливо сказав солдат, взяв у руку квадратний відрізок тесини і уважно став оглядати його.

— А який ти народ поважаєш? — запитав Василь, помовчавши.

Солдат, окутавши обличчя своє сірою хмаркою диму, сунув відрізок у вогонь.

— Поважаю я,— почав він значливо,— російський народ, справжній, який працює на трудній землі. А ті, що тут,— що таке? Тут жити просто: і всякого злаку більше, і земля легка, благодішна,— копнув її — вона й родить, на — бери! Тут земля — пещена! Просто сказати — дівка земля: раз її торкнувся, і дитина готова...

— Так,— сказав Василь, сьорбаючи чай з бляшаної кружки.— А я б усіх з Росії сюди перевів.

— Це — нащо?

— Щоб жити.

— А там — не вміють?

— Ти чого сюди зійшов?

— Я? Я людина одинока.

— А чого ти одинокий?

— Ну... так мені належиться! Доля така, виходить...

— Тобі б подумати,— чого вона така...

Солдат вийняв люльку з рота, відніс руку з нею набік, а другою рукою здивовано погладив своє плоске обличчя. Він — помовчав і раптом буркотливо заговорив ображеним голосом, незграбними словами:

— Нашо, нащо! Причинів для того многа кількість! Наприкладно: котрі люди живуть-думають незгідно зо мною, то вони мені всі неприємні, і я від них відходжу геть. Я — не піп, не становий або, там, що... Подумав би! Ти один думаєш? Розумник...

Він раптом розсердився, сунув люльку в рот і замовк, нахмурившись, а Василь поглянув на червоне перед вогнем його обличчя і тихенько сказав:

— То ж бо воно і є: ні з ким не згодні ми, а свого уставу в нас нема. Живемо без коріння, ходимо із сторони в сторону, та всім заважаємо, за те нас і не люблять...

Солдат випустив з рота хмарку диму і заховався в ній. Хороший голос був у Василя — гнучкий, ласкавий, слова він вимовляв чітко і кругло.

У лісі настирливо кричить гірська сова — пишний, рудий птах з хитрим обличчям кішки й гострими сірими вухами. Одного разу я побачив цього птаха вдень серед каміння, над головою в себе, і дуже перелякався його скляних очей: круглі, як гудзики, вони були освітлені зсередини якимсь загрозуючим вогнем; з хвилину я стояв, обімлівши з страху, не розуміючи — що це?

— Звідки в тебе люлька така гарна? — скручуючи цигарку, несподівано запитав Василь.— Стара, німецька люлька...

— Не бійся; не вкрав! — відповів солдат, знову виїнявши люльку і з гордістю оглядаючи її.— Жінка одна подарувала...

І, по-молодецькому підморгнувши, зітхнув.

— Розповів би — як? — тихенько запропонував Василь і раптом, змахнувши руками, потягуючись, журно проспівав:

— Ночі ж тут... не дай боже які люті ночі! Ніби хочеться спати, а — не спиться, і далеко краще спиш удень, в затінку де-небудь. А ночами — просто з глузду сходиш, все думається не знай про що. І серце росте, співає...

Уважно вслухаючися, солдат здивовано відкривав рот, білі брови його виповзали все вище.

— І в мене теж! — тихо сказав він.— Завжди, вважай... Що таке?

Я хотів сказати:

«І в мене теж, братіки!»

Але вони так чудно вдивлялись один в одного, ніби кожен тільки зараз побачив другого перед собою. І відразу ж заклопотано, навперебій стали опитувати один одного — хто, де був, звідки і куди йде,— ніби родичі, що несподівано зустрілися і тільки зараз довідалися про свою рідність.

Над розкішним вогнем багаття молокан простяглися чорні, кошлаті лапи сосен,— ніби гріються, ловлять вогонь, хочуть обійняти і загасити його. Інколи вогонь потягне до ріки, червоні язики висунуться з-за рогу барака,— здається, що барак загорівся.

Ніч стає дедалі гущіша, запашніша, все ласкавіше обіймає тіло; в ній купаєшся, як у морі, і як морська хвиля змиває бруд шкіри, так і ця тихо співаюча пільма освіжає душу. Такими ночами душа одягнена в свої кращі ризи і, ніби наречена, вся тремтить, напружено чекаючи: зараз відкриється перед нею щось велике.

— Сліпа на одне око? — тихо запитує Василь, а солдат не поспішаючи говорить:

— Змалку, п'яти років упала з воза, забила око, ви-текло. Ну, це в неї не помітно: просто закрите очко. І вся вона — акуратна, кругла. Доброти в ній, дивлюся,— як води в струмку цьому, невичерпно багато! До всього

світу добра: до худоби, до старця, до мене. Зашеміло мені серце: ех, думаю, чого з солдатом не бувало? Ну, нехай, хазяйська вона полюбовниця, а — спробую! Так, ськ — нічого! Виставить лікоть супроти мене, і — край!..

Василь лежить на спині і, ворущачи вусами, жує билинку; очі в нього широко розплющені, і ясно видно: ліве око більше від правого. Солдат сидить біля його плеча, помішуючи в багатті обгорілим сучком, над багаттям літають золоті іскри; якісь сірі мошки безмовно в'ються над ним, важкими пластівцями падають у вогонь нічні метелики і, потріскуючи, згорають. Я лежу і, слухаючи знайому мені історію, згадую людей, повз яких колись пройшов, слова, що торкнулися серця.

— Ось раз я зібрався з духом, застав її в амбарі, притис у кутку й кажу: «Ну, кажу, так чи ні? Як хоч, а я — солдат, людина нетерпляча!» Вона — б'ється: «Що ти, що ти?» І плаче, наче дівчина, і говорить крізь сльози: «Не чіпай мене, не годжусь я тобі; кохаю, каже, я іншу людину — не хазяїна, а — іншого», — теж наймитом жив у них, пішов він, сказав: «Чекай, знайду хороше для житла місце — повернуся, заберу тебе туди». Сімнадцятий місяць нема ні слуху ні духу про нього, може — забув, може — пропав, убив хто. «Ти, каже, сам мужчина і повинен розуміти, що треба мені зберегти себе до пори!» Мені, звичайно, прикро: чим я гірший від іншого отого? Прикро, а — й шкода її, і сумно теж, мовби обманула вона мене: завжди показувала себе веселою, а в самої — он що на серці! І згас я, не можу її зачепити, хоч і в руках вона у мене. «Ну, кажу, тоді — прощай, піду я». — «Іди, каже, Христа ради, будь ласка». Надвечір другого дня заявив я хазяїну розрахунок, а на світанні, в неділю, зібрався, іду, тут вона мені й винесла люльку цю: «Прийми, каже, Павле Іваничу, в пам'ять, ти, каже, став мені як брат рідний, спасибі тобі!» Як пішов я — мало не заплакав, їй-богу! Так, братіку ти мій, серце зашеміло — лихо.

— Це — добре! — тихенько сказав Василь. — Ось так завжди й треба. Так? Так! Зійшлися. Ні? Ні! Розійшлися. А зв'язувати один одного — нащо?

Пахаючи сірим димом, солдат задумливо промовив:

— Добре-то воно, брат, добре, та надто сумно...

— Це — буває! — погодився Василь і, помовчавши,

додав: — Це частенько буває з хорошими людьми, в кому сумління живе. Хто себе цінує, він і людей цінує... У нас це — рідко, щоб уміла людина себе цінувати...

— У кого — в нас?

— Та ось — в Росії...

— Не поважаєш ти, брат, Росію, видно... Що це ти? — запитав солдат дивним тоном, немовби дивуючись і шкодуючи.

Той не відповів і, почекавши з хвилину, солдат знову сказав напівголосно:

— А то ось — ще була в мене історія...

Люди за бараками стихли, багаття догоряє, на стіні барака тремтить червона, загравна пляма, з каміння підводяться тіні. Один з теслярів, високий мужик, з чорною бородою, ще сидить біля багаття; в руці у нього важкий дрюк, біля правої ноги світиться сокира: це сторож, поставлений проти нас, сторожів.

Не образливо.

Над міжгір'ям, на подертій по краях смузі неба виблискують сині зорі, кипить і дзвенить вода в ріці, в суцільної п'тьми лісу долинає тихий хрускіт — обережно ходить нічний звір, і все кричить, тоскно, сова. Єдине-величезне наскрізь насичене прихованим життям, солодко дихає — збуджує в серці неугасиму спрагу доброго.

Голос солдата нагадує віддалений звук бубона, рідкі запитання Василя задумливо співучі.

Мені подобаються ці двоє людей, в тихій розмові їх все росте щось славне, людське. Міркування вихрестого чоловіка про Росію викликають складне почуття: хочеться сперечатися з ним, і хочеться, щоб він говорив про батьківщину більше, ясніше. Подобається мені цієї ночі все життя, — все, що я бачив у ньому, тепер повторно йде передо мною, ніби хтось розповідає, втішаючи, знайому казку.

...Жив у Казані студент, білявий вятч, — ніби брат солдата і такий же акуратний, — одного разу я чув, як він сказав:

— Насамперед я дізнаюся: є бог чи нема? Починати треба з цього...

Там же була акушерка Веліхова, жінка дуже вродлива і, — казали, — розпусна; якось вона стояла на горі, над рікою Казанкою, за Арським полем, дивлячись на

луки й на синю смугу Волги вдалині; дивилася туди довго, німо і раптом, збліднувши, радісно виблискуючи хорошими, в сльозах, очима, крикнула тихо:

— Ні, друзі мої! Подивіться ж, яка земля наша мила, яка вона прекрасна! Давайте поклянемося перед нею про те, що будемо чесно жити!

Поклялися: диякон — студент духовної академії, мордвин з інородницької семінарії, ветеринар-студент і двоє вчителів; потім один з них збожеволів і помер, розбивши собі голову.

Згадався мені чоловік на пристані П'яного Бору, на Камі, високий, русявий молодець з обличчям бешкетника і хитрими очима. Була неділя, жаркий святковий день, коли все з землі дивиться на сонце своєю кращою стороною і ніби говорить йому, що недарма воно потратило світлу силу, живе золото своє. Чоловік стояв біля борту пристані, одягнений у нову, синього сукна піддвовку, в новому картузі набакир, в яскраво начищених чоботях, він дивився на руду воду Камі, на ізумрудне Закам'я, в срібній лусці дрібних озер, залишених повинню,— там, за Камою, сонце впало на луки і розкололося на шматки. Чоловік посміхався; дедалі хмільнішою ставала посмішка молодого — в темній бороді — обличчя, дедалі яскравіше розпалювалося воно радістю, і раптом, зірвавши картуза з голови, парубок сильним розмахом жбурнув його в воду золотої ріки і закричав:

— Ех, Камо, матінко рідна,— люблю! Не здам!

...Багато бачив я хорошого!

Мені хочеться переказати товаришам все, що згадалося, хочеться, щоб вони порадувалися, посміялися, але— вони обоє вже сплять.

Над горою піднялася, вищербленою сокирою, половинка місяця, бліде світло лягло на темні вершини дерев і, падаючи в ріку, срібною тканиною плюскоchettiється в ній, освітлює круглий камінь, схожий на синій, голений череп горця.

Солдат заснув сидячи,— привалився спиною до своєї торбини й хропе, звисивши голову на плече, втомлено поклавши руки на коліна. Василь витягся струною; він лежить горілиць, руки під голову, його красиво окреслені темні брови трохи підняті і вуса теж звелись угору. Він плаче уві сні: по бурих його щоках течуть сльози, в місячному світлі вони здаються зеленавими, ніби камінь

хризоліт або гірка вода моря... Дивно бачити сльози на цьому мужньому обличчі.

Дзвенить ріка, потріскує багаття, перед ним зігнулася, закам'янівши, темна постать сторожа, червоні відблиски обіймають її, сокира на землі світиться, як місяць у небі.

Спить земля, і дедалі ближче до неї спускаються зірки.

В напівсонному неробстві повільно проминув день, волога теплінь, дзвін ріки, п'яні запахи лісу і квітів отруїли нас лінощами; з ранку до вечора ми безцільно вешталися по міжгір'ю, майже не розмовляючи один з одним; нічого не хотілося і не думалося ні про що.

Ввечері, на заході сонця, коли пили чай біля вогнища, солдат сказав:

— От би на тому світі таке життя,— тихо, сумирно, і ніяких справ! Танеш ніби масло, і нізвідки тобі — ні образи, ні турбот.

Обережно вийнявши люльку, він додав, зітхаючи:

— Н-да, якби на тому світі отак, я б дуже бога молив: «Прийми, господи, душеньку мою швидше!»

— На тобі, боже, що мені не гоже,— задумливо перербив його мову Василь.— А я б от не зумів так жити,— день, два, ну, нічого, можна, а довго — ні...

— Працював ти мало,— сказав солдат крізь зуби.

Все було як і вчора у цій порі: так само славно заливав міжгір'я сизуватий туман, сяяли в червоному блиску сонця срібні зубці гір, сонно коливався м'якими вершинами модрин густотемний ліс на горі; тануло, в імлі, каміння, народжуючи тіні, співала своєї пісні сваха-ріка.

І все так само не поспішаючи, важко, ніби кабани, порались біля барака великі, гладкі теслярі.

Не раз — то один, то другий — ми намагалися познайомитися з ними, побалакати знічев'я, але вони відповідали нам неохоче, коротко, і кожного разу, коли затівалася розмова, білий старичок ласкаво покрикував своїм:

— Ей, Павлушо-брат, поспішай, диви!

Він помітніше, ніж інші, показує, що не хоче знайомитися з нами; безустанно, одноманітно, ніби сперечаючися з рікою, він тихенько мурликав свої благочестиві пісні, а інколи, підіймаючи гугнявий голос високо й ви-

могливо, співав їх голосно, нахабно; весь день вони текли каламутним рівчачком, наганяючи нудьгу. І з ранку до вечора, бережно переставляючи з каменя на камінь свої тонкі ноги, він ходив біля роботи, описуючи одне й те саме коло, ніби бажав протоптати стежку, яка б ще помітніше відділила нас від теслярів.

З ним не хотілося говорити; його застигли очі холодно відштовхували ще здалека. Якось я підійшов зовсім близько до нього, але він, заховавши руки за спину, позадкував і запитав неголосно, суворо:

— Ну, що?

І в мене пропало бажання довідатись — яких це пісень співає він?

Солдат, ображено стежачи за ним, лаявся:

— Чаклун. Снохач. Грошей, мабуть, у нього, благочестивця, накопичено...

І зараз, розпалюючи люльку, він, подивившись скося пустим оком в бік теслярів, сердито бурчав:

— Ач якими благородіями тримають себе, сучі сини, диви-но ти!

— Це у нас завжди так,— сказав Василь, теж сердито,— хай тільки людина сита трошечки — зараз ніс догори — пан!

— Що ти все кажеш — у нас, та у нас!

— Ну, в росіян...

— Того краще! А ти — німець, татарин?

— Не татарин, а — недоліки бачу...

Вони вже не вперше за день починали цю суперечку, вона, очевидно, набридла їм, і тепер обидва говорили ліниво, без серця.

— Недоліки, кому ліки,— пахкаючи димом, мимрив солдат.— Негаразд ти говориш, брат! Це — зрада, твої слова...

— Кого?

— Росіян...

— Ще що скажеш?

Новий звук долинув у міжгір'я, десь в степу вдарили в невеликий дзвін: субота була, звали на всеношну. Солдат вийняв люльку з рота, завмер, прислухався, а коли дзвін крикнув утретє,— він, знявши картуз, побожно перехрестився, кажучи:

— Церків тут малувато...

І зразу ж, глянувши через ріку, сказав, ніби заздрячи:

— Іч ти, дияволи, не хрестяться, сехта окаянна... серба!

Василь скоса подивився на нього, ворущачи вусами, розгладив їх лівою рукою, глянув уздовж міжгір'я, в небо, і похилив голову:

— Ні,— тихо заговорив він,— я ні в якому місці не можу довго жити, все ввижається, що краще є. У мене в серці птах співає — іди, іди!

— Це у всякому співає,— понуро обізвався солдат.

По черзі дивлячись на нас, Василь неголосно засміявся:

— У всякому? А це ж негаразд! Адже це означає — нероби ми і пнемося на готове. Самі ж, значить, нічого краще того, що є, не можемо зробити, а — подай нам!

Він сміявся, але очі в нього були сумні, і пальці правої руки, лежачи на коліні, ворущилися судорожно, ніби ловлячи щось невидиме.

Солдат нахмурився, замугикав; мені стало тривожно і жаль Василя, а він встав і, тихенько насвистуючи, пішов берегом вниз за течією ріки.

— Голова в нього — дурна! — підморгуючи вслід йому, забурмотів солдат.— Просто — негаразд з головою, я це зразу побачив. Слова ці його проти Росії — до чого вони? Про Росію, брат, не можна говорити що хочеш, від свого розуму. Хто її знає, що єсть Росія? Кожна губернія — своя душа. Це нікому не відомо, яка божа мати ближча богові — Смоленська а чи Казанська...

Зшкрібаючи тріскою жирну кіптяву з дна і боків чайника, він довго, ніби скаржачися на щось, бурчав під ніс собі і раптом насторожився, витяг шию, вслухаючись: — Стій-но...

Все, що сталося далі, було таким же несподіваним, як вихор в гарячий день, коли раптом з краю пекучого неба налетить лютим птахом чорносиня хмара і, обрушивши на землю щедру зливу з градом, вимолотить усе, все розтопить на грязь.

З долини в міжгір'я шумно, із свистом і гамом, ввалилося чоловік з двадцять робітників; вони витяглись по стежці вздовж ріки широкою, темною смугою, в руках передніх тьмяно світилися четвертини горілки, майже в кожного за спиною висіла торбина, деякі несли на плечах мішки хліба і харчів, двоє наділи на голови великі чорні казани, це надало їм схожості з грибами.

— Півтора відра,— кречнувши, зметикував солдат, зводячись на ноги.— Півтора!— повторив він і, висунувши кінчик язика, поклав його на губу, трохи розтуливши рот. Обличчя його стало здивовано-дурне, жадібне, він завмер і з хвилину стояв непорушно; здавалося, його чимсь удавило і ось він зараз закричить.

Міжгір'я загуло, як бочка, коли на дно її падає щось важке; хтось бив кулаком у порожнє залізне відро, хтось пронизливо свистів, кидалася луна, заглушуючи шум ріки.

Все ближче до барака підходили обідрані люди в темному, сірому і червоному, з засуканими рукавами, багато хто без шапок, у розкуйовджених кучмах волосся, всі зігнуті втомою, похитуючись на розгвинчених ногах.

Глухий, різноголосий гомін сердито вливався в трубу міжгір'я, хтось хвастовито й надірвано кричав:

— Ні, кажу, вигадуєш! Хіба ми відро, кажу, поту-крові сьогодні пролили?

— Озеро!

— Ні, постав-но півтора!

— Півтора,— втретє сказав солдат смачно і з повагою; похитнувся вперед, ніби його штовхнуло в шию, пішов через ріку напереріз людям і загубився серед них.

Біля барака метушливо забігали теслярі, збираючи інструмент, тут і там показувався білий старичок; до мене підійшов Василь, засунувши праву руку в кишеню, тримаючи кашкет у лівій.

— Здорово нап'ються,— сказав він, примруживши очі.— Ех, горе наше, горілочка ця! П'єш?

— Ні.

— Слава богу. Не п'єш — не пропадеш...

З хвилину він мовчав, невесело дивився на той бік, потім заговорив, не ворушачись, не дивлячись на мене:

— Очі у тебе примітні, хлопче! Знайомі очі, бачив я їх десь. Може, уві сні, не знаю. Ти — звідки?

Коли я відповів, він туманно глянув у обличчя мені, заперечливо хитнувши головою.

— Не бував у тих краях! Далеко!

— Сюди — ще далі.

— Звідки?

— Від Курська.

Він посміхнувся.

— Я — не курський,— псковський. Це я при солдаті сказав, що курський, так собі, навмисне. Не подобається

мені солдат, не хочеться правду йому казати, цього він не вартий. І звуть мене — Павло, а не Василь. Павло Миколаїв Силантьєв, сказано в пачпорті,— у мене й пачпорт є... все, як слід...

— Чого ти ходиш?

— Та... так якось! Дивився-дивився, махнув рукою, а — ну вас! І пішов, пером по вітру...

— Мовчати! Я сам староста! — грізно закричали біля барака, і відразу ж стало чути голос солдата:

— Які вони робітники? Вони — сехта, вони все пісень співають...

І знову хтось горлав:

— Зобов'язався ти, старий чорте, до неділі закінчити будову?

— Покидать у них струмент в річку!..

— І починається скандал,— байдуже промовив Силантьєв, присідаючи навпочіпки перед вугіллям багаття.

Навколо барака, чітко виділяючись на світлій його смузі, метушилися, як на пожежі, темні постаті, ламали щось, тріщало і шаркало по каменю дерево, дзвінкий голос весело командував:

— Тихо-о! Зараз я все налагоджу...

— Теслярі — повертайсь жваво! Дай сюди пилу...

Командували троє: рудобородий мужик у матроській фуфайці, високий, сутулий, на тонких ногах; довгою рукою він тримав старого в білому за комір, струшував його і з лютою насолодою горлав:

— А де у тебе нари, га? Готові, га?

Дуже помітний був молодий, широкоплечий парубок у рожевій сорочці, розірваній на спині від коміра до пояса: він совав у вікно барака тесини, покрикуючи дзвінко:

— Приймай! Настилай!

А третім командиром був солдат, він штовхався серед людей і злорадно співав, уїдливо розділяючи склади:

— Ага-а, на-во-лоч, сехта! Вони на мене жодної уваги, се-рба! Я кажу: хлопці, поспішай, будь ласка! Прибуде втомлений народ...

— Чого йому треба? — тихенько запитав Силантьєв, закурюючи цигарку.— Горілки? Горілки дадуть... А що, брат, шкода тобі народу?..

Він дивився крізь синій дим тютюну на рожеві ву-

глини, вони цвіли на камінні, ніби маки; дбайливо зсуваючи їх обгорілим сучком ближче один до одного, пскович будував золотавочервоний пагорб, і в його красивих очах світилася благочестива любов до вогню. Мабуть, ось так само дивилася на вогонь стародавня, кочова людина, з такою ж молитовною ласкою в серці, граючись благосним джерелом світла й тепла.

— А мені народу жаль: сила-силенна гине його марно! Дивишся-дивишся на це — просто лихо, брат...

Ще на вершинах гір догоряв день, але в міжгір'ї вже звідусіль темно дивилася ніч, присипляючи нас. Говорити не хотілося, і не хотілося чути важкого шуму на тому березі,— неприємний шум цей навіть тихому дзвону ріки надавав сердитого тону.

Там запалили велике багаття, потім спалахнуло друге; два вогні, шиплячи й потріскуючи, оточуючись синіми хмарками диму, стали сперечатись один з одним, кинувши на білу піну ріки червоні, серпанкові тканини; між вогнями металися почорнілі люди, солодкий голосок заклично закричав:

— Підходь, не затримуй, підходь!

Дзвеніло скло стакану, рудий мужик поважно і лунко сказав:

— Їх учити треба!

Старичок-тесляр відділився від людей, обережно мацаючи ногами камені, кинуті нами в ріку, перейшов на наш бік, присів навпочіпки і став, пирхаючи, плескати водою в обличчя собі, весь рожевий в густих відблисках вогню.

— Ударили, мабуть,— тихо сказав Силантьєв.

Так, ударили. Коли він підійшов до нас, ми побачили, що по його вусах і мокрій білій сорочці течуть з носа темні цівочки крові, а на сорочці, на грудях — теж плями і смуги.

— Мир бесіди,— суворим голосом сказав він і вклонився, притиснувши ліву руку до живота.

— Сідай, ласкаво просимо,— сказав пскович.

Тепер старий нагадував зображення святого пустельника — маленький, сухий і чистий, незважаючи на сорочку в крові. Від болю й образи або від вуглин багаття його мертві очі начебто ожили, стали світліші. І ще суворіші. Дивитися на нього було недобре, соромно.

Покрекуючи, шморгаючи широким носом, він обтер

бороду долонею, а долоню — об коліно, простяг над вугіллям старі, темні руки і сказав:

— До чого вода в річці цій холодна — просто крижана...

Силантьєв запитав, глянувши з-під вій в обличчя йому:

— Боляче вдарили?

— Ні-і... По перенісцю ткнув. Це місце на кров слабе. Господь з ним, йому з цього не прибуде, а мені страждання — зарахується перед духом святим...

Він глянув на той бік ріки: берегом ішли двоє людей, щільно притиснувшись один до одного, і тягли п'яними голосами:

Помру я ночі те-емної
Осіньної пори...

— Давно мене не били! — заговорив старий, вглядаючись в них з-під руки. — Років... років з двадцять, мабуть, не били вже! І зараз — нізачо, ніякої моєї вини нема. Цвяхів мені недодано, дерев'яним кілочком багато що довелося в'язати. Тесу неvistачає, того, цього... Ну, — не встиг я вчасно, а вина — не моя. Вони — для ошадності — крадуть, що потраплять, старші — головні, я не відповідаю. Звичайно, я визнаю це; справа казенна, люди вони — молоді, жадібні, — зроби ласку, крадь! Всякому добра хочеться взяти задешево... А моєї вини в цьому нема. Бешкетники. Пилу подерли в старшого сина мого, нова пила. Мені, старому, кривцю пустили...

Його маленьке, сіре обличчя зморщилося, стало ще менше; він прикрив очі й схлипнув сухим, скрипучим звуком.

Силантьєв завозився, тяжко віддуваючись, — старий уважно глянув на нього, висякався, витер руку об штани й спокійно запитав:

— Начебто бачив я тебе десь?

— Бачив; весною був я у вас у станиці... Молотарки лагодив.

— Так, так! То ж бо я дивлюся. Значить, це ти? Незгодний?..

Хитаючи головою, старий посміхнувся:

— Пам'ятаю я слова твої, так! Все так і думаєш?

— З чого мені думати інакше... — понуро запитав Силантьєв.

— Так...

Старий знову простяг над вугіллям темні руки; далеко відгнуті великі пальці дивно стовбурчилися, ворущачись не в лад з іншими.

— Так і думаєш усе,— суворо й насмішкувато заговорив старий,— супроти богом встановленого боротися треба, га? Терпіння— зло, а боріння— добро, га? Ех, хлопче, слабка твоя душа. Токмо духом сатану переможеш, духом, знай...

Не поспішаючи, Силантьєв звівся на ноги й сердито, грубо, не своїм голосом сказав, тицьнувши рукою в бік старого:

— Чував я це, не від тебе одного чував! Не люблю я вас, таких ось, духовних...

Він круто вилаявся.

— І не з сатаною боротися треба, а ось— з вами, вороння чортове! Мертвяки...

Відкинувши ногою камінь від багаття, він важко пішов геть, засунувши руки в кишені, щільно притиснувши лікті до боків, а старий, посміхнувшись, сказав мені тихо:

— Гордий! Ну, це не на довгий час...

— Чому?

— Вже я знаю,— сказав він і замовк, схиливши голову на плече, вслухаючись у крики за рікою,— люди там все п'янішали, і хтось визивно бухав:

— Хо-хо! Я? Ха!

Я поглянув, як Силантьєв, легко стрибаючи з каменя на камінь, перейшов ріку і змішався з натовпом, безрукий, здалеку помітний серед людей; мені стало сумно без нього.

Ворущачи пальцями, ніби чаклуючи, старий усе тримав пальці над жаром; перенісся в нього напухло, під очима здулись жовна, він дивився з-за них і беззвучно рухав двома смужками темних губів, відтінених білими вусами й бородою. Потворне обличчя його, дуже древне, в крові, погано змитій із зморщок, знову нагадувало великих грішників, які йшли від світу в ліси і пустелі.

— Бачив я гордих,— заговорив він, струснувши головою без шапки, ледве вкритою рідкими волосинками.— Великий вогонь— швидко й горить, а ось ці жаринки попелом, порохом прикриються— до схід сонця можуть тліти, уціліти... Ти, хлопче, подумай над цим! Це є не прості слова, а— вчення...

Насунулась, налягла м'яким тягарем чорна ніч, така само, як учора,— запашна й тепла, ласкава, як мати. Яскраво палали величезні багаття, їх жар доходив до нас через золоту ріку димним теплом.

Старий склав руки на грудях, сунув долоні під пахви і вмовився зручніше.

Я хотів покласти на жар сучків і стружок,— він суворо сказав:

— Не треба!

— Чого?

— Побачать вони вогонь — полізуть сюди...

І відсунув ногою наламане мною гілля, повторив:

— Не треба!

Крізь рідкий вогонь в ріці до нас, не поспішаючи, перебралися двоє теслярів з ящиками за спиною, з сокирами в руках.

— А ті — пішли? — запитав старий.

— Всі пішли,— відповів великий мужик без бороди, в обвислими вусами.

— Одійди від зла — сотвориш блага.

— Нам би теж піти...

— Від незакінченої справи — не можна йти. Посилав я в обід Олешу, казав — не пускали б людей, а вони — на от! Ще сплять барак, напившись отрути...

Я курих; вусатий тесляр потяг носом солодкий дим і сплюнув на вугілля. Другий, молодий і пухкий, як літня баба-калашниця, як сів, так і задрімав відразу ж, похиливши скуйовджену голову на груди.

Шум за рікою став тихіший, а в центрі його настійливо підносився п'яний, виючий голос солдата:

— Стій, відповідай мені! Як ти можеш Росію не поважати? А-а, Рязань — не Росія? А хто — Росія?

— Шинок,— тихенько сказав старичок, але відразу ж додав голосніше і звертаючись до мене:

— Це я про них: шинок, мовляв... Чуєш, як надсаджуються, веселі...

Тепер кричав парубок у рожевій сорочці:

— Гуджа, солдате, кусай його за горло, гуджа!

Було чути суворий вигук Силантьєва:

— Ти що — собак цькуєш?

— Ні, ти мені відповідай! — вив солдат.

Старичок спокійно зауважив:

— Мусить бути бійка...

Я встав, пішов на той бік і чув, як він неголосно сказав своїм:

— Ну, ось, слава богу, і цей відкотився...

Назустріч мені з того берега чорною купою валилися люди, гикаючи, ухкаючи, кречучи, ніби вони підіймали й волокли щось дуже важке; баб'ячий тонкий голос верещав:

— Я — вша-а?

— Ки-иньте!

— Бий його!

— Киньте-е!

З натовпу вирвався Силантьєв, випростався, страшно й широко змахнувши правою рукою, знову плигнув на людей; парубок в рожевій сорочці теж замахнувся величезним кулаком, і в ту ж мить почувся м'який, хряскій удар, — Силантьєв відсахнувся і беззвучно осів у воду, під ноги мені.

— Так, — поважно сказав хтось..

На секунду шум обірвався, і в вуха солодко влився спів води, потім хтось кинув у воду великий камінь, хтось тупо зареготав.

На мене лізли люди; я нахилився до Силантьєва, намагаючись підняти його, він лежав наполовину в воді, грудьми і головою на камінні.

— Вбили людину, — крикнув я, не вірячи в це, тільки для того, щоб налякати, зупинити людей, що заважали мені.

Хтось тверезим голосом, недовірливо запитав:

— Ну-у?

Парубок у рожевій сорочці пішов геть, покрикуючи з фальшивою образою в голосі:

— А хоч би? Він — не гавкай! Який я розоритель землі?

— Де солдат цей, той, що під'юджував, той, що сторож?

— Несить вогню сюди...

Говорили все тверезіше, спокійніше й тихше. Маленький мужичок, з головою, пов'язаною червоною хусткою, нахилився, трохи підняв голову Силантьєва, але зразу ж недбало випустив її з рук, сунув руки в воду і чітко вимовив три слова:

— Вірно, убили, помер...

Я не повірив словам, але, глянувши, як вода ріки

перекочується через ноги Силантьєва, повертає їх і як вони ворушаться, мовби намагаючись скинути зношені чоботи, раптом усім тілом відчув, що тримаю в руках руки мертвого, випустив їх, і вони впали в воду, як мокрі ганчірки.

На березі стояло чоловік десять, але коли мужик сказав свої слова, вони, всі зразу, кинулись геть, безглуздо штовхаючись, покрикуючи стурбовано, втомлено:

— Котрий вдарив?

— Поженуть тепер з роботи.

— Солдат волинку цю завів...

— Вірно, він...

— На нього й показувати!

Парубок у рожевій сорочці нив:

— Братці, я — по честі! Бійка ж...

— Кілкою бити — це, милий, не бійка.

— Ох — каменем, а не кілком...

Тонкий баб'ячий голос щиро вигукнув:

— Ох ти, господи! Завжди у нас щось станеться...

Я сидів на камінні, отупілий, прибитий, все бачачи, нічого не розуміючи. У грудях дивно опустіло, крики людей збуджували бажання горлати на всю силу, кричати, вночі, мідною трубою.

Підійшло двоє людей, передній ніс в руках палаючу головешку, помахував нею, щоб не згасла, і сіяв на шляху своєму золоті іскри. Він був маленький, лисий, вузький, як щука, поставлена на хвіст, а з-за його плеча виглядало чиясь сіре, кам'яне обличчя з відкритим ротом і круглими совиними очима.

Підійшовши до трупа, він нахилився, впираючись одною рукою в своє коліно, і освітив пом'яте тіло Силантьєва, звернену на плече голову; я не пізнав красивого козацького обличчя: задерикуватий вихор зник у великій гулі чорно-червоної грязі, що здулася над лівим вухом, закривши його; вуса й рот зсунулись набік, оголивши зуби кривою, страшною посмішкою; ще страшніше було ліве око — воно викотилося з орбіти і, потворно велике, напружено дивилося на відкинуту полу піджака, у внутрішню кишеню, звідки висунулася біла крайка паперу.

Обсипаючи іскрами це викривлене й жалюгідне обличчя в червоних смужках волого блискучої крові, чоловік малював головешкою в повітрі над ним вогняний вінець і, прицмокуючи, бурчав:

— Ну звичайно... чого тут?

Іскри падали на голову Силантьєва, на мокру щоку й гасли, в яблуку ока грав відблиск вогню, від цього око здавалося ще мертвішим.

Чоловік повільно випростав зігнуту спину, жбурнув головошку в ріку, сплюнув вслід їй і, погладжуючи лисий череп, зеленуватий в темряві, сказав своєму товаришеві:

— Ну, ти йди тихенько, бережком, до того барака, скажи там: людину, мовляв, прикінчили...

— Я боюся сам...

— Боятися нічого, йди, знай...

— Жах...

— А ти — не дурій ото!..

Над своєю головою почувся спокійний голосок старика-тєсляра:

— Я з тобою піду, нічого...

Він натягав на білу голову пом'ятий картуз і гидливо говорив, човгаючи ногою об камінь:

— Кровища до чого ж погано пахне! Ногою, певно, попав я в кровищу у цю...

Лисий, примружившись, приглядався до нього; білий старик теж оглядав лисого нерухомими очима, говорячи далі суворо й холодно:

— Все — горілочка та тютюнець, сатанинське зілля...

Вони обидва були схожі один на одного і на чаклунів: обидва маленькі, гострі, як шила, зеленкуваті в п'ятьмі, як лишаї.

— Ходім, брате, з духом святим...

Не запитавши, хто вбитий, не глянувши на нього і навіть не вклонившись покійнику, — як вимагає звичай, — старий тєсляр пішов за течією ріки, обережно переступаючи з каменя на камінь; за ним, нерішуче хитаючись, став їти довгий, сірий чоловік, вони впливали в п'ятьму беззвучно, як дві хмари.

Вузькогрудий лисий помацав мене гострими очима, вийняв цигарку з бляшаної коробочки, голосно клацнув покришкою її, запалив сірника і спочатку освітив обличчя вбитого, потім уже закурив, тихенько кажучи:

— Це ось шостого вбиває на моїх очах...

— Як це: вбиває? Вбивають!..

Помовчавши, він запитав:

— Що ти сказав? Не розумію...

Я пояснив:

— Вбивають люди один одного...

— Ну, це все одно! Чи люди, чи машини, грім чи так щось. Одного земляка машина прикінчила біля Бахмача, одного — от так само — в бійці прирізали. Цебром, в шахті, прибило теж...

Рахував він спокійно, але помилився: нарахував тільки п'ятьох. Став стурбовано згадувати знову—вийшло семеро.

— Ну, все одно,— сказав він, зітхнувши й затаючись так сильно, що все обличчя його облилося червоним відблиском вогню цигарки.— Всіх — не злічити, які ось так — випадково — пропадають. Не був би я старенький, то і я б десь пропав, ну — старість заздрості не породжує. І — живу. Нічого, слава тобі, господи!

Кивнувши головою на Силантьєва, він продовжував:

— Рідні його чи жінка будуть тепер вісток, листів чекати від нього. Не пише. Тут вони подумають: загуляв, мовляв... Забув своїх...

Біля барака ставало дедалі тихше, багаття догоряли, люди танули в пільмі. З рівної жовтої стіни пильно дивилися на ріку темні, круглі очі сучків. Одне віконце без рами неясно світилося, з нього вилітали на волю уривчасті, гнівні вигуки:

— Здавай скоріше!

— Хлюст в трєфах...

— А тут — козирний з барданом!..

— Тьфу ти, дияволе! От — доля...

— В картах — не доля, а — спритність,— сказав лисий, здмухуючи з цигарки попіл.

Нечутно перейшов ріку вусатий тесляр, зупинився біля нас і тяжко зітхнув.

— Що, землячок? — запитав його лисий.

— Та ось,— неголосно, зніяковіло сказав тесляр, такий величезний, м'який у темряві,— дали б ви мені курнути разок.

— Можна! На цигарку...

— Спаси Христос! А то—жінка забула тютюнцю мені принести, та й дідусь у нас щодо курива суворий...

— Це — той, що пішов?

— Та він...

Закуривши, тесляр запитав:

— На смерть убили?

— Помер...

І обидва замовкли, покурюючи.

Перевалило вже за північ. Подерта смуга неба над міжгір'ям була схожа на синю ріку, тече вона тихенько над землею, обгорнутою ніччю, і пливуть в її гладеньких хвилях яскраві зірки.

Стає дедалі тихше, нічніше...

І немовби не сталося нічого особливого...

КАЛІВІН

Осінь, осінь — свистить вітер з моря і оскаженіло жене на берег спінені хвилі, — в білих гривах мелькають, наче змії, чорні звої водоростей, і повітря насичене вологим, солоним пилом.

Сердито гуде прибережне каміння; сухий шелест дерев тривожний, вони хитають верхівками, згинаються, ніби хочуть вирвати коріння з землі і тікати в гори, одягнені в важку шубу темних хмар.

Над морем хмари подерті на шматки і мчать до землі, оголюючи бездонні сині провалля, де неспокійно горить осіннє сонце. Тіні линуть по зриту морю; на землі вітер притискає хмари до гострих боків гір, хмари стомлено повзуть угору й униз, забились в ущелини і димно куряться там.

Все навколо нахмурене, сперечається одно з одним, сердито отемнюється і холодно блищить, засліплюючи очі; по вузькій дорозі, прикритій з моря рядом заласканих хвилями каменів, біжать, женучись один за одним, листки платанів, чорноклена, дуба, аличі. Плескіт, шелест, свист — все скипілось в один безупинний звук, його слухаєш, як пісню, рівномірні удари хвиль об камені звучать, ніби рими.

— Розігрався Зміулан, окіянський цар! — кричить у вухо мені мій супутник, високий, сутулий чоловік, з круглим лицем дитини і світлим поглядом прозорих дитячих очей.

— Хто?

— Цар Зміулан...

Мовчу,— ніколи не чув про такого царя.

Вітер штовхає нас, бажаючи загнати в гори; його натиск такий сильний, що іноді ми зупиняємось, повернувшись спинами до моря, широко розставивши ноги, спираємось на палиці і з хвилину стоїмо ніби на трьох ногах, а м'який тягар давить нас, зриваючи одяг.

Мій супутник крекче, як у лазні на полиці, а мені — смішно: вуха у нього великі, в'ялі, як у собаки, вигоріла скуфійка не прикриває їх, і, загнуті вітром уперед, вони надають його маленькій голові прекумедної схожості з глиняним рукомийником. Солідний, довгий ніс, наче чужий на дрібному обличчі,— він ще дужче посилює смішну схожість, являючись рильцем рукомийника.

Чудне у нього обличчя, і весь він — незвичайний, чим і полонив мене відразу ж, як тільки я побачив його в церкві Ново-Афонського монастиря, на всеношній. Випрямивши сухе, тонке тіло, схиливши голову трошки набік, він дививсь на розп'яття і, ворущачи тонкими губами, усміхаючись сяючою усміщечкою, здавалось, бесідував з Христом, як з добрим другом. На круглому, гладенькому обличчі — без бороди, як у скопця — з двома світлими кущиками у кутках губів, світився ніколи не бачений мною вираз інтимності, усвідомлення виняткової близькості з сином божим. Ця явна відсутність звичайного — рабського, полохливого ставлення до свого бога — заінтересувала мене, і всю службу я з великим зацікавленням спостерігав, як людина бесідує з богом, не кланяючись йому, дуже рідко кладучи на себе знак хреста, без сліз і зітхань.

Після вечері в робітничій казармі я пішов до прочанського дому і там, у світлому колі під лампою, що спускалася зі стелі, побачив його за столом, серед жінок і чоловіків прочан, почув несильний, але якийсь світлий голос — чітку, повновагу мову проповідника, що звук говорити з людьми.

— Інше, звісно, слід показати, інше — треба приховати; бо — коли що безглузде і шкідливе — навіщо воно? Так само і навпаки: хороша людина не повинна висуватись вперед,— гляньте, мовляв, який я хороший! Є люди, які начебто хвастають своєю гіркою долею: подивіться, послушайте, добрі люди, яке гірке моє життя! Це теж недобре...

Чорнобородий чоловік у підд'ювці, з темними очима розбійника на висохлому обличчі аскета, встав з-за столу, повільно розправив дуже тіло і глухо спитав:

— А от у мене жінка й синочок згоріли живцем у гасі — це як? Мовчати про це?

Кілька секунд усі мовчали. Потім хтось неголосно пробурчав:

— Знову...

І зразу ж у кутку — в душній пітьмі — народилась упевнена відповідь:

— Господня кара за гріхи...

— У три роки — гріхи? Йому три роки було... це він і перекинув лампу на себе, а вона його схопила і загорілася сама... слаба була, на одинадцятий день після пологів...

— За гріхи батька-матері,— так само впевнено виповзли слова з кутка. Чорнобородий, напевне, не чув їх,— розводячи руками, розсікаючи ними повітря, він квапливо, без упину, докладно розповідав про те, як згоріли жінка й син,— відчувалось, що він говорить про це часто і довго не закінчить свого жахливого оповідання. Його кошлаті брови зійшлися в одну чорну смужку, під ними, налиті кров'ю, блищали білки очей і тривожно перекочувались матові чорні зіниці.

Та ось у маленький проміжок його похмурої мови втиснувся вільно й бадьоро світлий голос христолюбивого прочанина:

— Це неправильно, землячок, винити господа бога за невдалий випадок або за помилку і за дурість...

— Постій,— коли — бог, то відповідає за все!

— Аж ніяк! Дано тобі розум...

— Що мені — розум, коли я не можу зрозуміти?..

— Чого?

— А того... всього! Чому — моя жінка згоріла, а — не сусідова, ну?

Злий старечий голос чітко проговорив:

— Ай-ай-ай! В монастир прийшов, а — воює...

Чорнобородий гнівно блиснув очима, нагнув голову, як бик, але раптом, махнувши рукою, швидкою ходою, важко тупаючи, пішов до дверей,— прочанин неквапливо встав, захитався і, всім кланяючись, теж рушив геть із прочанського дому.

— Наскрізь засмучене серце,— сказав він, усміхаючись.

Мені здалося, що в усмішці цій немає співчуття.

А з кутка хтось знову і з осудом сказав:

— Любить він історію цю розмазувати...

— І даремно,— спинившись у дверях, закінчив прочанин,— тільки ж терзає себе й інших! Про такі діла забувати треба...

Через хвилину я виходжу на двір і чую біля воріт огради його спокійний голос:

— Нічого, отче, не турбуйся...

— Гляди,— сердито говорить воротар, отець Серафим, здоровенний ветлужанин,— по ночах тут абхаз голодний бродить.

— Мені абхаз не зашкодить...

Я теж іду до воріт.

— Куди? — питає Серафим, наблизивши до мене своє волохате, звірине і надзвичайно добре лице.— Ага, це ти, нижегородський! Даремно, мабуть, непокоїш себе — жінки ж усі спати полягали...

І сміється,— реве, як ведмідь.

За огорою велика тиша осінньої ночі — втомлена тиша землі, виснаженої літом. Солодко пахне зів'ялою травою і ще чимсь осіннім, що збуджує бадьорість. Чорні дерева висять у теплому і вологому повітрі, ніби обривки хмар. У півночі ледве чутно зітхає, лапиться до берега напівсонне море; небо окутане хмарками, тільки в одному місці серед них опалова пляма місяця, і далеко на темній воді коливається друга, така ж...

Під деревами — лава і на ній людська постать, округлена півноччю; підходжу, сідаю поряд.

— Звідки, земляче?

— Воронежський. А ти?

Росіянин завжди так охоче розповідає про себе, наче не впевнений, що він — це саме він, і хоче, щоб його самоособовість була підтверджена збоку, зовні. Розсіялись люди по великій землі, і чим більш ясна їм її великість, тим ніби меншими стають вони у власних очах; блукають по тисячохверстних дорогах, розгублюючи себе, а коли трапляється нагода розповісти про себе — розповідь докладно все пережите, бачене і вигадане. І найчастіше в оповіданнях цих чуєш не ствердження:

«Ось — я!»

а запитання:

«Чи ж я це?..»

- Тебе як звати?
- Дуже просто: Олексій Калінін!
- Ти — мій тезко.
- Ну?

І, торкнувшись рукою мого коліна, він говорить:

— Ім'я в тебе моє, в мене вапно є, в тебе — вдосталь води, то й ходімо — штукатурить городи!

...Дзвонять у тиші невисокі, легкі хвилі; за спиною згасає клопіткий шум хазяйновитого монастиря, світлий голос Калініна трохи пригашений ніччю, звучить м'якше, не так впевнено.

— Мати моя — була нянькою, я в неї прибудний і з дванадцяти років — лакей, це — через високий зріст. Тут вийшло так: подививсь на мене якось генерал Степун — материн пан — і сказав: «Євгеніє, скажи-но Федорові», — лакеєві теж, старичкові з солдатів, — «щоб він привчав сина твого служити за столом, — він уже виріс для цього!» І служив я у генерала дев'ять літ, літо в літо. Потім, сталось... потім — захворів я... У купця, міського голови, служив двадцять один місяць. У Харкові, в готелі, з рік... все частіш доводилось міняти місця, хоч я слуга акуратний, тверезий, та осанки нема в мене справжньої — службової... головне ж — характер склався гордий, що заважає справі... Мені б треба служити самому собі, а не людям..

Позаду нас, по шосе, в напрямі на Сухум, ідуть невидимі люди, відразу зрозуміло, що вони не звикли ходити пішки, — човгають ногами по землі важко. Красивий голос тихо заспіває:

На дорогу йду я в самотині...

Слова — в самотині — голосніш за інші і, підкреслені, звучать печально.

Гучний бас говорить ліниво і виразно:

— Афон... Афонія — втрата мови, до ступеня... до якого ступеня, мудра Віро Василівно?

— Майже до повної втрати членороздільності, — відповідає молодий жіночий голос.

У пітьмі над землею примарно пливуть дві чорні плями і між ними — біла.

— Дивно!

— Що?

— Слова тут якісь... натякаючі! Гора — Накопиоба. Вони тут накопили досить... уміють копити!

— А я не можу запам'ятати: Симон Каноніт, і завжди кажу — каїніт...

— Знаєте що, панове? — якось навмисне голосно говорить красивий голос.— Дивлюсь я на всю цю красу, дихаю тишею і думаю: а що, коли кинути все, під три чорти, і — жити...

Монастирський дзвін, сухо відбиваючи години, заглушив слова. Потім здалека тужливо донеслось:

Коли б у єдине слово-о
Все злити, чим серце живе!..

Мій сусіда, вслухаючись, якось чудно нахилився набік, ніби слова гуляючих людей тягли його за собою, а коли голоси згубилися вдалині, він випростався і сказав, зітхаючи:

— От: видно, що освічені люди, говорять про все, а — однак те ж саме...

— Що?

— Та — чув? — не зразу відказав він.— Кинути, каже, треба все...

Нахилився до мене, вдивляючись, наче близькозорий, продовжував напівшепотом:

— Все більше людей думає отак — кинути треба все! І я теж: скільки літ роздумував — чого служу, яка вигода? Ну — дванадцять, двадцять, хоча б і п'ятдесят карбованців на місяць — що ж таке? А людина де? Може, для мене корисніше нічого не робити і в порожнє місце дивитись... сидіти отак уночі і дивитись... і більше нічого!

— Ти що недавно говорив людям?

— Яким це?

— У домі, бородатому?

— А! Не люблю я цього... людей оцих, які розносять по землі своє горе, кидають його під ноги всякому зустрічному... Що таке? Кожен сам по собі... Яка мені потреба в чужій сльозі? Своя досить солона... До того ж усякий, своє горе люблячи, вважає його найвизначнішим і найгіркішим на землі. Знаю я це...

Він несподівано підвівся, довгий і тонкий.

— Треба поспати, завтра рано я йду...

— Куди?

— В Новоросійськ...

Була субота, перед всеношною я одержав у монастирській конторі мій тижневий заробіток. У Новоросійськ — мені не по дорозі, і йти з монастиря неохота, але чоловік цей цікавий, таких людей на землі завжди — тільки двоє, і один з них — я.

— Я теж завтра йду.

— Значить — разом...

...Ми вийшли з монастиря на світанку і от — ідемо. В думці я підіймаюсь угору і дивлюся звідти: берегом моря, по вузькій стежці, йде пара довгих людей; один — у сірій солдатській шинелі і шляпі з прорваним верхом; другий — у рудому каптані і плісовій скуфії. Під ноги їм плеше білою піною безмежне море, повзуть по каменю дороги висушені сонцем звої водоростей, кружляє золоте листя. Вітер шумить, хитаючи і штовхаючи подорожніх, летять над ними хмари, з правої руки піднеслись у небо гори, і хмари горнуться до них, стомлено й безсило; зліва — розпростерлась пустиня, вся в білому мереживі; рискає над нею вітер і жене прозорі стовпи водяного пилу.

У бурхливі осінні дні на березі моря якимось особливо весело й бадьоро: пісні вітру й хвиль, швидкий плин хмар, і в синіх провалах неба купається сонце, як в'яуча чудесна квітка, — в цьому видимому хаосі відчуваєш сховану гармонію нетлінних сил землі — маленьке людське серце пойняте бентежним полум'ям і, згоряючи, кричить світові:

— Я тебе люблю!

Страшенно хочеться жити, — так жити, щоб сміялось старе каміння і білі коні моря ще вище здиблювалися б; хочеться співати хвалу землі, щоб вона, сп'янівши від похвал, ще щедріше розгорнула багатства свої, показала б красу свою, збуджена любов'ю одного із своїх створінь — людини, яка любить землю, як жінку, і охоплена бажанням оплодотворити її новою красою.

Але слова важкі, мов каміння, убиваючи фантазію, вони лягають над трупом її сірим горбом, — дивись на себе перед цією могилою і смієшся з себе.

Йду, як уві сні, і крізь плеск хвиль, гаряче шипіння піни чую незнайомі слова:

— Гіман, Дімон, Ігамон, Зміулан — це є добрі біси...

— А Христос — як з ними?

— Христос — нічого!

— Ворогує?

— Він — з цими? Чого? Це біси особливі, біси добрі... І, до того ж, Христос ні з ким не ворогує...

— А — торгаші у храмі?

— Ну, один раз вірьовкою побив, велике діло! І не через ворожнечу до них, а — для порядку!

Стежка, ніби злякавшись натиску хвиль, круто вигнулася вправо в кущі; перед нами — гори в хмарах, хмари темніють дедалі сердитіше — напевне буде дощ.

Калінін повчально оповідає, змахами палиці відбиваючи чіпкі віти зі стежки.

— Це небезпечне місце, тут малярна лихоманка живе, — маляр один костромський наслав найзлішу сестру — лихоманку сюди... Грошей йому не додали, чи що, не пам'ятаю причини випадку...

На море густо налягли тіні, і воно стало траурним — чорне в білим. Вдалині видно Гудаут, весь заплеснутий піною — ніби кучугури снігу повзуть на нього.

— Ти мені розкажи про цих бісів.

— Будь ласка! Що?

— Що знаєш.

— Я все знаю!

Він весело підморгує мені, повторюючи:

— Все! У мене, брат, мати незвичайна була — замовляння, закляття всякі, казки, святі житія — все знала! Ляжу я спати в кухні, за піччю, а вона на печі — вона вже на покої жила, без роботи: виняньчила трьох дітей у генерала...

Він зупинився, потикав у землю палицею, оглянувся назад і пішов, ступаючи широко, твердо.

— Була ще у генерала племінниця, Валентина Гнатівна, — незвичайна!

— Чим?

— Так уже. Всім.

У вогкому повітрі над нами важко проплив баклан, — птах жадібний і нерозумний. Пір'я дужих крил свистіло в повітрі, викликаючи якийсь темний спогад, недобру думку...

— Ну, розповідай!

— Так от — лежу я долі, на піч не ліз — не люблю я пічної духоти, — а вона сидить на печі, звисивши ноги, мені й не видно її в темряві, тільки те бачу, про що вона говорить. Іде на мене згори все це — іншим разом навіть бувало моторошно, так я кричу: «Мамо, не треба!»

Я ж страшного не люблю, я його й пам'ятаю не дуже... вона сама була досить страшна, вмирала вона тоді, ну трохи гнили. Сорок три роки їй, а вся сива і помирає,— запах від неї, всі на кухні лаються...

— Ну, а біси?

— Зараз!

Дедалі густіш насувається до стежки чіпкий, химерно заплутаний чагарник; ми ніби пливемо серед шумних зелених хвиль, нас легенько хльоскають віти, наче наказують:

«Ідіть швидше, дощ застане!»

Уповільнивши ходу, мій супутник розмірено, трошки співуче, розповідає:

— Коли сине божий Ісус Христос пішов у пустиню зібратися з думками — послав сатана бісів до нього для спокушання. Був у ту пору Христос молодий, веселий, сидить він серед пустині на піску горючому, думає — як бути? — а сам набрав жменю кремінців — грається. От підходять до нього біси: Гіман, Дімон, Ігамон, Зміулан — теж усі молоденькі, і, ще здалека, побачивши Христа, пожаліли вони його: мовляв—якій безщасній долі відданий! Підходять: прийми і нас погратися! Христос усміхається їм — ну, сідайте! Сіли кружка і почали вони тут своє діло справляти: хто з них камінь угору не кине — упаде камінь на горючий пісок голою жінкою, лежить вона вся вільна і, руки до Христа простираючи, манить його на гріх. А він усміхнеться їй, дмухне духом уст своїх,— тут вона розтане в пару і зразу злетить у повітря. Сам він кине камінчик — обернеться камінь шестикрилатим голубом і затрепещеться у храм ерусалимський. Довго бились невмілі біси — бачать: ніяк не може спокуситися Христос! І сказав йому старший біс, Зміулан:

— Ні, господи, більше ми не станемо спокушати тебе — нічого у нас не виходить! Хоч ми й біси — а не вдається!

— Ніколи не вдасться,— сказав Христос,— вже коли я що задумав, так зроблю! А що біси ви — це я знаю, і що ви — ще здалека бачивши — пожаліли мене, теж знаю. От ви тепер правду про себе не сховали — будьте ж за це на все життя добрими, це легше буде для вас! Ти, Зміулане, будь окіянським царем — відганяй морським вітром гнилий дух від землі; ти, Дімоне, дивись, щоб худоба не їла отруйних трав — хай усі отруйні трави бу-

дуть колючими; ти, Ігамоне, утішай ночами безутішних удів, котрі бога винуватять за смерть чоловіків; ти, Гімане, наймолодший, вибери собі, що подобається!

— Я, господи, реготати люблю!

— От і сміши людей, тільки — не в церкві.

— Я б, господи, і в церкві теж хотів!

Усміхнувся тут Ісус Христос:

— Ну, бог з тобою, сміши і в церкві, тільки поти-хеньку!

— Так і обернув Христос злих бісів на добрих.

...Над зеленим морем чагарника піднялись у небо древні дуби, жовтий лист змерзло труситься на них; могутнє горіхове дерево скидає зів'ялі убори; дрібним дрозжем дрижить алича, і вдячно кланяється землі напівголий каштан.

— Хороша історія?

— Хороша. Христос хороший.

— Він завжди такий, — з гордістю говорить Калінін. — Знаєш, як про нього в Смоленській губернії одна бабуся співала?

— Ні.

Цей чудний чоловік зупинився і, притупуючи ногою, заспівав навмисне тремтячим, старечим голосом:

У небі квітка розцвіла —
сине боже!

Ця квітка радість всім дала —
сине боже!

Красним сонечком цвіте —
сине боже!

Благодать землі несе —
сине боже!

З кожним рядком голос Калініна молодів, останній рядок був проспіваний високим, приємним тенором.

Всьому світові один —

Раптом блиснув сліпучо синій промінь, у горах глухо бухнуло, над землею і морем розкотилась стоголоса луна. Калінін відкрив рот, показавши красиві, рівні зуби, потім став часто хреститись і забурмотів:

— Боже страшний, боже добрий, седяй у вишніх, на престолі златі в золотій палаті, карай сатану, да во прісі не потону!..

І, повернувши до мене маленьке, злякане лице, кліпаючи світлими очима, діловито заговорив:

— Біжим, брат, я грози боюсь... біжим швидше, куди завгодно!.. Дощик лине, гляди, а тут — лихоманка ця...

Побігли; вітер штовхає у спину, гримлять наші чайники і казанки, торба б'є мене по крижах великим м'яким кулаком. До гір — далеко, навколо — ніякого житла. Куші хапають за поли, під ногами скакають камені, стало темно, і здається, що гори пливуть назустріч нам.

Знову з чорних хмар нестримно хлинув небесний вогонь, і море, спалахнувши синіми сапфірами, ніби виплеснулось з берегів; здригнулась земля, а з гірських ущелин посипався гучний скрегіт кам'яних зубів.

— Свят, свят, свят,— кричить Калінін, зникаючи в кушах.

Ззаду плещуть хвилі, доганяючи тих, що біжать попереду, в пільмі — скрипіння й шелест; чийсь довгі чорні руки махають над головами, на вершинах гір, за густою запоною хмар оглушливо гуркоче залізна колісниця грому; дедалі частіш займаються блискавки, гуде земля, і в розривах пільми, в голубому сьйві шумлять, хитаються, біжать величезні дерева, а їх уже січе косий холодний дощ.

Моторошно, але — весело. Тонкі струни дощу б'ють по обличчю, тіло охоплене хмільною бадьорістю, здається, що можна бігти під дощем і громом без кінця-краю довго — аж до ясного дня.

— Стій,— дивись! — кричить Калінін.

На секунду осяяний блискавкою, перед нами стовбур дуба і в ньому — ніби двері — широка чорна щілина; ми, сміючись, ліземо в неї, як двоє мишенят.

— Тут місця навіть на трьох досить! — говорить мій супутник.— Випалене дупло,— от які пустуни! В живому дереві вогонь розкладають!

Тісно; пахне гнилим листом і димом; на голову і плечі падають важкі краплі. При кожному ударі грому дерево, здригаючись, гуде; серед виючого шуму ми наче в морі на вузькому човнику, і коли сьйне блискавка — видно, як дощ біжить від нас,— він стелеться в повітрі сіткою синюватих стрічок, миготить кусочками скла.

Вітер свистить тихше, ніби задовольнився тим, що нагнав на землю такий сильний дощ,— він здатний розмити гори, розм'якшити каміння.

— Уо-уу-уо! — кричить десь невисоко над нами і близько від нас гірський пугач.

— Думає — ніч! — пошепки сказав Калінін.

— Уо-уу-уо! — вторує птах.

— Помиляєшся, брате! — голосно крикнула людина. Холоднувато. Поспішно струмує яносіра волога, занавішуючи напівпрозорою тканиною стовбури дерев, товсті, як бочки, коряві і наїжені молодими паростками, які ще не згубили дрібного листу.

Однотонний звук широко тече над землею і гасить думки. Мимоволі, з увагою, яка стає дедалі напруженішою, вслухаєшся, як дощ січе опалий лист, б'є каміння, плеще об стовбури дерев, як дзюрчать і схлипують струмки, збігаючи до моря, гудуть у горах потоки, перекочуючи камені, скриплять дерева під вітром, рівномірно бурхає хвиля, — тисячі звуків зчепились в один важкий, сирий, і хочеться роз'єднати їх — розмістити, як слова в пісні.

Калінін вовгузиться, штовхає мене і бурчить:

— Однак — тісно ж! Не люблю я тісноти...

Він влаштувався зручніше за мене: вліз у дупло глибше, присів навпочіпки і якимось особливо зграбно згорнувся в маленький клубок. Дощ майже не мочить його. Взагалі у нього, видимо, дуже добре розвинута спритність звичного бродяги — вміння швидко знайти за всіх несприятливих умов найвигідніше положення.

— От — і дощ, і холод, і все, — тихенько говорить він, — а хороше ж!

— Чим — хороше?

— Нікому, крім бога, не зобов'язаний. Якщо терпіти неприємності, так краще від нього, а не від собі подібного...

— Ти, видно, не дуже любиш собі подібного?

— Возлюби ближнього твого, яко собака палку, — відповів він, а помовчавши, спитав: — За що його любити?

Я тоді теж не знав — за що.

Не діждавшись моєї відповіді, Калінін знову спитав:

— Ти в лакеях не служив?

— Ні.

— То ж бо й воно. Лакеєві ближнього любити трудно.

— Чого?

— Послужи — дізнаєшся! Якщо кому служиш, так

уже тут, братіку мій, любити його не доводиться... А дощ цей надо-овго!

Звідусюди течуть схлипування, плач — ніби вся земля тихо і гірко ридає, прощаючись з літом напередодні зимових бур.

— Як ти потрапив на Кавказ?

— Ішов, ішов і прийшов! — відказує Калінін. — На Кавказ попасти всякому хочеться...

— Чому?

— А — як же? З малих літ чуєш: Кавказ, Кавказ! Було — генерал заговорить — навіть наїжиться весь і очі викочуються. Те саме й мати: вона ж теж була тут. На Кавказ, брат, всякого тягне: тут жити просто — сонечка багато, зима коротка, не люта, як у нас, фруктів безліч... взагалі — веселіше!

— А — люди?

— А що — люди? Тримайся осторонь, вони не заважатимуть.

— Чому?

Калінін, поблажливо усміхаючись, глянув на мене й сказав:

— Який ти дивак — питаєш, питаєш про найпростіше!.. Ти — письменний? Ну — мусиш сам усе розуміти...

Змівши голос на сердитий і гугнявий, він проспівав, як молитву:

— Не попусти, господи, наврочити ні ченцю, ні чинцю, ні попу, ні дяку, ні великому грамотнику... Це — мати моя часто говорила...

Дощ став тихшим, його лінії витончились, сітка їх стала прозорішою — ясніше видно хмури стовбури почорнілих дубів, яскравіше золото і зелень листя. В дуплі посвітлішало, обвуглені стінки блищать, як атлас, — Калінін колупає вугіль пальцем і говорить:

— Це пастухи випалили... Бачиш — і сіна натягли, і сухого листу. Хороше життя у пастуха тут!..

Ніби готуючись заснути, він обійняв потилицю руками, уткнув підборіддя між колін і завмер.

Повз наше дерево, обмиваючи його оголені корені, квапливо — світлою змією — біжить струмок, забираючи з собою червоний і рудий лист. Хороший повинен бути такий лист далеко серед моря: в небі тільки сонце, а на синьому шовку моря — одна ця червона зірка...

Мій супутник муркоче, мов кіт, якусь пісню. Мелодія знайома — «Місяць сховався за хмарку», але — я чую інші слова:

О прекраснодушна Валентино —
Квітка ви — окраса із окрас!
Б'ється серце няньчиного сина,
І на все готовий він для вас...

— Що це за пісня?

Калінін розігнувся, завовтузився, гнучкий, мов ящірка, сильно повів долонями по обличчю.

— Це — вірш. Військовий писар один склав... помер він від сухот. Друг мій був, за все життя — один, справжній! Теж — незвичайний чоловік!

— А — Валентина хто?

— Звісно — панночка, — неохоче відповів він.

— Писар закоханий у неї був?

— Нітрохи навіть.

Видимо, він не хотів говорити про це, знову скулився, сховав голову і пробурчав:

— Вогонь би розкласти... а все мокре...

Скучнувато посвистує вітер, струшуючи дерева; упертий дрібний дощ січе землю.

Чоловік маленький я й нещасний,
І не буду іншим я повік

— знову тихенько заспівав Калінін і, піднявши голову швидким, невластивим йому рухом, поважно сказав:

— Це дуже печальна пісня... вона може до сліз взяти за серце. Її тільки двоє знали: я та він... ну, ще вона, звичайно... але вона, звичайно, й забула відразу...

І, усміхаючись світлими очима, він запропонував поблажливо:

— Ось що: ти — чоловік молодий, і тобі треба знати, де небезпеки для життя, — розкажу я тобі історію одну..

Дощ теж став ніби прислухатися: крізь його шовковистий присипляючий скукою шурхіт мирно потекла людська мова:

— Це не Лук'янов закохався, а я, — він тільки вірші писав, на мою просьбу. Йшов мені дев'ятнадцятий рік, коли вона з'явилась, і як я глянув на неї — так і зрозумів, що в ній моя доля, — навіть серце завмерло, і все

життя полетіло, як пилінка в огонь. І весь я немовби окрилювався: так себе відчув, як, приміром, вартувий на сторожі перед начальством — підтягнувся весь, подужчав, і якась тривога в серці: от-от що-небудь станеться! Літ їй — Валентині Гнатівні — було двадцять п'ять, може — трохи більше... дуже красива! Просто — незвичайна! Була вона сирота: татуся турки вбили, матуся в Самарканді від віспи померла... Генералові вона доводилась племінницею з боку дружини. Панночка рудувата і біла, як фарфор з золотом, очі — ізумруди... Округла така вся... ніби проскура... Зайняла вона крайню кімнату, поряд з кухнею, — у генерала, звісно, будинок власний — і ще дали їй світлу комірчину. Наставила вона всюди свої дивні речі: пляшечки, чашечки скляні, мідну трубу і круг, теж скляний у міді, вона його крутить, а від нього — вогняні іскри скакають, потріскують, цього вона нітрохи не боїться і співає:

О, не для мене йде весна...
О, не мені Буг розіллється,
І серце радістю заб'ється
О, не мені, о, не мені...

— Завжди вона це співала. Блищить на мене оченятами і говорить, дуже благально:

— Ви, Олексію, нічого у мене не чіпайте, це речі небезпечні!.. — А у мене, справді, все при ній з рук падає, і ця її пісня... «о, не мені» — прикро мені за неї: як не тобі? Все — тобі! Пориває серце моє кудись угору. Купив гітару, а грати — не вмію, на цьому й познайомився з Лук'яновим, з писарем, — штаб дивізії був на одній вулиці з нами. Був цей Лук'янов маленький, чорноволосий, з хрещених євреїв... лице — жовте, а очі — як ті шила. Прекрасна людина, і на гітарі грав — незабутньо... Говорить він мені: «В житті всього можна досягти... Нашому братові втрачати нічого. Звідки все існує? Від найпростіших людей: людина не родиться генералом, але досягає звання. А жінка — говорить — початок і кінець; і треба її віршами брати; я тобі напишу вірші, а ти їй підклади...» Думки у нього були прямі, безстрашні...

Калінін розповідав швидко, із запалом і раптом ніби погас: замовк на кілька секунд і продовжував уже тихше, повільніше, якимось невдоволено:

— Зразу я йому й повірив, а потім все виявилось не так: і жінка — обман, і вірші — дурниця, і неможливо людині ухилитися від своєї долі. А хоробрість — це на війні вигідно, в мирному житті вона просто — голі пустощі! Тут, братіку мій, треба знати закон основи життя: є люди високого звання і низького звання, і поки вони на своєму місці — це добре; а як тільки хто поліз згори вниз або знизу вгору — кінець! Застряне людина на півдорозі — ні туди ні сюди, і так — на все життя! На все життя, брат! Значить — сиди тихо при своєму місці, як дозволено долею... Дощик, здається, перестав?

Так, краплі падають все рідше і втомленіше, крізь мокрі гілки в сирому небі видно світлі плями, вони нагадують про сонце.

— Розповідай!

Калінін усміхнувся.

— Цікаво? Н-ну, добре, повірив я Павлові, — пиши вірші, зроби ласку! Він на другий же день дуже складно і приготував їх... забув я слова... яось так, що, мов, і дні і тижні ваші оченята любовним огнем серце мені їли і — його б ви пожаліли! Підсунув я їй ці вірші під папір на стіл — тремчу, звичайно. На другий день ранком прибираю кімнату — раптом вона виходить в такому капоті червоному нарощу, цигарка в зубах, усміхається ласкаво і говорить, показуючи мені папірця:

— Це ви, Олексію, написали?

— Так точно, кажу, простіть, Христа ради!

— У вас, каже, є фантазія, і це дуже шкода, тому що я зайнята: дядя мене видає за доктора Клячку, нічого неможливо зробити!

— Обілів я: так лагідно і з жалем вона сказала. Клячка — доктор — червоний, вугруватий, вусища по плечі, важкий такий чоловік і все регоче, кричить:

— Нема ні початку, ні кінця, а тільки саме задоволення!

— Генерал теж сміється з нього, трясеться весь:

— Ви, каже, докторе — комік, — це значить — паяц, балаганник. Я ж у той час був як тростинка, лице — рум'яне, волосся в'ється, жив чисто. З дівцями поводився обережно, проститутками зовсім гордував... взагалі — беріг себе для вищого ступеня, маючи в душі спрямовуючу мрію. І горілки не пив, гидко було мені... потім — пив. У лазні мився щосуботи.

— Увечері всі вони — і Клячка — поїхали в театр, — коні у генерала, звісно, свої, — а я — до Лук'янова: так, мов, і так!

— Ну, каже, поздоровляю, став пару пива, діло твоє на мазі! Давай троячку, я тобі ще віршів накаताю. Вірші, каже, це діло чаклунське, подібне до заклинання. — І написав пісню про прекраснодушну Валентину, — дуже жалібно, і так зрозуміло все. О, господи...

Калінін задумливо труснув головою і втупився дитячими очима в голубі плями неба, промитого дощем.

— Знайшла вона вірші, — нехотя, проти волі говорив він, — покликала мене до себе, питає:

— Як же нам бути, Олексію?

— А сама — напіводягнена, трохи не всі груди мені видно, і ноги голі, в самих тufельках; сидить у кріслі, качає ніжкою, дражнить.

— Як же нам бути? — говорить.

— Хіба я знаю? Мене наче й нема на землі.

— Ви вмієте мовчати? — запитує вона.

— Я — головою киваю, зовсім онімівши. Нахмурилась вона, встала, взяла якісь дві баночки, відсипала з них порошок в конверт, дає мені й каже:

— Я, каже, бачу один вихід з мук наших єгипетських: ось — порошок, доктор сьогодні обідає у нас, так висипте йому порошок цей у тарілку, і через кілька днів я буду вільна для вас!

— Перехрестився я, взяв конверт, а у мене туман в очах і навіть ноги залякли. Не пам'ятаю, що зі мною було, обмер я зсередини і до самого приходу Клячки цього — нічого не розумів...

Калінін здригнувся, клацнули його зуби, злякано дивлячись на мене, він поспішно завозився.

— Обов'язково потрібне вогнище — тремчу я! Ану, вилазь...

По мокрій землі, світлому камінню і траві, посрібленій дощем, втомлено тяглися тіні пошматованих хмар. На вершині гори вони осіли важкою лавиною, край її курився білим димом. Море, заспокоєне дощем, плескалося тихше, печальніше, сині плями неба стали м'якші й тепліші. Там і тут розсіяно торкались землі і води промені сонця, впладе промінь на траву — спалахне трава ізумрудом і перлами, темносине море горить мінливими барвами, відбиваючи щедре світло. Все навколо таке хо-

роше, так багато обіцяє, ніби вітер і дощ прогнали осінь і знову на землю повертається благодотворне літо.

Крізь вологий шурхіт наших кроків і веселе падіння дощових крапель я слухаю буркотливу, втомлену розповідь:

— Ну... Відчинив я йому двері і не можу в очі глянути, сама собою голова падає, а він підняв її за підборіддя і спитав:

— Ти чом це якийсь жовтий, га? В чім річ?

— А він був добрий... крім того, що на чай чимало давав, і взагалі завжди якось говорив зо мною відмінно... наче я не лакей...

— Нездужаю, кажу, я...

— Ну, каже, я тебе після обіду огляну, не падай духом.

— Тут зрозумів я, що не можу отруїти його, а треба самому мені випити порошок цей, так, самому! Начебто як блискавка осяяла серце мені — бачу, що не тією дорогою йду, яку вказала мені доля, кинувся в свою кімнату, налив склянку води, всипав порошок — замутилась вода, зашипіла, піною покрившись. Страшно! Однак — випив. Не обпало. Прислухаюсь до нутроців — нічого, а в голові навіть ясніше стало, хоч і шкода себе, трохи не до сліз... Дай-но, влаштуємось тут!

Величезний камінь в темнозеленій шапці моху та повзучих рослин добродушно нахилив над землею широке, плоске лице — ніби Святогор-богатир ввійшов у землю, узятий тягою її, лишилась над землею тільки голова і лице, стерте віковими думами. З усіх боків тісно обросли, обступили його дуби, теж ніби висічені з каменю; віти їх торкаються зморщок старої скелі. Під навісом каменя сухо і затишно, — сидячи навпочіпки і ламаючи гілки, Калінін говорить:

— От де б нам дощ переждати...

— Ну — продовжуй історію...

— Та... Ти — запалюй...

Всунувши тонке тіло глибоко під камінь, він витягнувся на землі і ліниво продовжував:

— Іду тихенько в буфетну, ноги у мене танцюють, у грудях — холодно. Раптом — у вітальні Валентина Гнатівна дуже весело сміється, і через їдальню чую я генералові слова:

— От він — народ ваш, а що? Він за п'ятака на все згоден!

— А та, що я кохаю її — кричить:

— Дядю! Хіба мені п'ятак ціна?

— І доктор теж говорить:

— Ти чого йому дала?

— Соди з кислотою. Господи, от смішно буде...

Калінін замовк, закрив очі.

Зітхає вологий вітер, відносячи густий дим на чорні віти дерев.

— Спочатку зрадів я, що не помру,— сода з кислотою — це не шкідливо, це на похмілля п'ють. А потім раптом ударила мене думка: хіба можна так жартувати? Адже ж я — не щеня!.. Все-таки стало легше мені. Почали обідати, подаю бульйон у мисках, усі мовчать. Доктор перший покуштував бульйон, підняв миску, зморщився і питає:

— Дозвольте, що таке?

— Ну, ні, думаю, не вдалось вам, панове, пожартувати! Та й кажу дуже ввічливо:

— Будь ласка, не турбуйтеся, пане докторе, порошок я сам випив...

— Генерал з генеральшею не зрозуміли, що жарт не вдався, і — регочуть, а ті двоє — мовчать, очі у Валентини Гнатівни великі-великі стали, і тихенько так вона запитує:

— Ви знали, що це нешкідливо?

— Ні, кажу, коли пив — не знав... — І тут я звалився з ніг, знепритомнівши сам остаточно.

Маленьке обличчя його хворобливо зморщилося, стало старим і жалюгідним. Він повернувся грудьми до неяскового вогнища, помахав рукою, відганяючи дим, що пустотливо і ліниво тягся в куток.

— Хворів я сімнадцять день. Приходив доктор цей, Клячка,— і прізвище ж!.. Сяде коло мене, запитує:

— Значить — ти сам хотів отруїтись, дивак-чоловік?

— Так і зве мене: дивак-чоловік. А яке ж йому діло? Я сам себе можу хоч собакам згодувати... Валентина Гнатівна жодного разу не заглянула до мене... так я її ніколи й не бачив більше... Вони незабаром повінчались і виїхали в Харків, Клячка місце дістав при чугуївському таборі. Лишився я сам з генералом, він — нічого був старик, з розумом, тільки, звісно, грубий. Видужав я — він мене покликав і наказує:

— Ти, мовляв, цілковитий дурень, і всі ці підлі.

книжки зіпсували тебе! — а я ніяких книжок не читав, не люблю цього. — Це, каже, тільки в казках дурні на царівнах женяться. Життя, каже, шахи, кожна фігура має свій власний хід, а без цього — гри нема!

Калінін простер над вогнем руки — тонкі, неробочі — і усміхнувся, підморгнувши мені.

— Ці його слова я сприйняв дуже серйозно: «Значить — он як? — думаю собі. — А якщо я не хочу грати з вами і програвати моє життя невідомо для чого?»

Він тріумфуючи підніс голос.

— І тоді став я, братіку ти мій, вдивлятися в цю їхню гру, і побачив я, що живуть усі вони в різних непотрібностях, дуже обтяжені ними і все це не має серйозної ціни. Книжечки, рамочки, вазочки і всякий дрібний мотлох, а я — ходи поміж цим, стирай порошок і побоюйся розбити, поламати. Не хочу! Хіба для цих турбот мати моя в муках породила мене і на це життя приречений я до могили? Ні, не хочу, і дозвольте мені наплювати на гру вашу, а жити я буду як мені краще, як подобається...

В його очах спалахнули зелені іскорки, пальці рук судорожно зчепились, і він змахнув ними над вогнем, ніби відсікаючи червоні кучері.

— Звісно, я не зразу зрозумів це, а — поступово дійшов. Остаточо ж утвердив мене в цих думках один старець у Баку — дуже мудра людина! «Нічим, каже, не треба зв'язувати душу свою: ні службою, ні майном, ні жінкою, ніже іншим преклонінням перед спокусою світу, живи сам, тільки Христа люблячи. І це — єдине, що назавжди вірне, єдине навіки міцне»...

— Ух! — із запалом крикнув він, надувши щоки і почервонівши від якогось внутрішнього зусилля. — Дуже багато бачив я і землі і людей, і вже багато є на Русі таких, які розуміють себе і дурниціям віддаватися не хочуть. «Відійди від зла і тим створиш благо», говорив мені старичок, а я вже до нього зрозумів це! Сам навіть дуже багатьом людям говорив так, і говорю, і буду... Однак — сонце аж он де! — раптом обірвав він самовдоволену мову вигуком тривожним і жалібним.

Велике червоне сонце важко опускалось у море; між ним і водою — невисокі темні пагорби хмар із сніговими вершинами.

— Чого доброго, застане ніч, — обмацуючи каптан,

бурчав Калінін.— А тут — чекалки ногами нишпорять. Чекалок — знаєш?

— Шакалів?

— Правильно називається — чекалка.

Три хмари подібні до турків у темночервоних халатах та білих чалмах, вони зіткнулись головами, таємно розмовляючи про щось, у одного на спині здувся горб, на чалмі другого виросла біло-рожева пір'їна, відірвалася і впливла в небо, до задумливого сонця, без променів і схожого на місяць. Третій турок висунувся вперед і, зігнувшись над морем, закрив співбесідників своїх, з-під чалми його спух великий червоний ніс і смішно нюхає море.

— Сліпий дід личаки краще плете, ніж багато хто з розумних людей творить своє життя,— чути крізь тріск і шипіння вогнища рівний голос Калініна.

Мені вже не хочеться слухати його; нитки, що вабили мене до нього, якось відразу перегоріли, обірвались. Хочеться мовчки дивитись у море і думати про те, що, по-вечірньому тихо і лагідно, хвилює душу. Запізнілими краплями дощу падають його слова.

— Всі втручаються, питають один одного: ти як живеш? Учать — ти не так живеш, ось як треба! А кому відомо, як треба жити для повного мого здоров'я? Ніхто нічого не може знати — нехай кожен живе як хоче, без примусу! Я нічого від тебе не хочу, і ти від мене нічого не вимагай. І не жди. А отець Віталій доводить протилежне: людина повинна бути в світі ратником супроти зла...

У темній пустині лежить криваво-червона стежка — чи не по ній пройшли і невидимо йдуть, втрачаючи плодотворно гарячу кров, найкращі люди світу?

Справа і зліва від цієї живої смуги вогню море дивного, темномалинового кольору, далі воно—чорне і м'яке, наче оксамит, десь далеко на сході безшумно спалахує блискавка, ніби незрима рука засвічує об мокре небо сірник і не може засвітити.

Калінін обережно говорить про старця Віталія, наглядача за роботами в Ново-Афонському монастирі,— згадується розумне, веселе лице монаха, з перлистими зубами в шовку чорної і срібної бороди; примруживши красиві, жіночі очі, він говорить поважним баском, підкреслюючи «о»:

— Коли ми, теперішні, прибули сюди — був тут хаос дочасний і бісове господарство: росла всяка повзуча рослина, окаянне держидерево за ноги хапало і тому подібне! А нині — дивіться-но, яку велику красу і радість створили руки людські і благоліпство яке!

Він гордо окреслює дужою рукою і поглядом широке коло в повітрі; в це коло, як у раму, входить гора, розроблена уступами під фруктовий сад, — земля, як пух, збита на ній; під ногами Віталія срібна смуга водоспаду і сходи, висічені в камені, — вони ведуть у печеру Симона Каноніта. А внизу горять на полуденному сонці золоті глави нової церкви, тануть білі корпуси готелів і служб, дзеркалом лежать рибні ставки і всюди — гордовито величні, плекані дерева.

— Братіє, — коли захоче людина — дано їй подолати всілякий хаос! — урочисто говорить Віталій.

— Тут я його й притис: «Христос наш, кажу, теж був чоловік бездомний і надземний; він ваше земне клопітне життя відкидав! — розповідає Калінін, трясучи головою, і вуха у нього теж трясуться. — Був він не для низьких і не для високих, а — як усі великі справедливіці — ні туди ні сюди! А коли з Юрієм та Миколою ходив по землі руській, по селах, то навіть і не втручався в діла їх, — вони спорять про людину, а він — мовчить!» Дійняв я його цим, розсердився Віталій, кричить: «Ах ти, невіглас, еретик!»

Під каменем душно, димно. Вогнище — ніби оберемок червоних маків, азалій і ще якихось жовтих квітів; воно живе своїм красивим життям, згоряючи і зогріваючи, розумно і весело сміючись яскравим сміхом.

З гір, з хмар, тихо спускається вогкий вечір, земля лише тяжко і волого, море густо співає неясну, задумливу пісню.

— Значить — тут заночуємо? — діловито запитує Калінін.

— Ні, я піду.

— Ну що ж! Ходім...

— Мені — не по дорозі з тобою...

Він, сидячи навпочіпки, виймав з торби хліб і груші, але після моєї відповіді знову сунув у неї вийняте і застебнув торбу, сердито спитавши:

— Чого ж ти йшов?

— Поговорити. Людина ти цікава...

— Звичайно — цікава, — таких, як я, не багато, брат!

Сонце, схоже на величезну сочевицю, тьмяночервоне, ще не зайшло, і хвилі не можуть заплеснути вогняного шляху до землі. Але скоро воно потоне в хмарках, тоді п'ятьма зразу вилетється на землю, ніби з перекинutoї чаші, і зразу в небі спалахнуть великі, ласкаві зорі. Земля в п'ятмі стане маленькою, як людське серце.

— Прощай!

Я тисну невелику, без мускулів, кисть руки — чоловік по-дитячому ясно дивиться в очі мені й говорить:

— А я швидше за тебе дійду!

— До Гудаута?

— Авжеж...

...От я і сам, вночі, на любій мені землі, всім однаково чужий і всьому рівно близький, щедро оплодотворюваний життям, у міру сил оплодотворюючий його.

З кожним днем дедалі більш незліченні нитки, що зв'язують моє серце з світом, і серце копить щось, від чого все росте в ньому почуття любові до життя.

Співає море нічний гімн; камені, заласкані хвилями, глухо гудуть у відповідь. Неясне — біле носиться зграями по чорній пустині; вдалині над нею ще не погасла вечірня заграва, а в zenіті неба вже яскраво палають зірки.

Засипаючи, здригаються вершини дерев — на землю сиплються краплі дощу. Схлипує вода під ногами — звук боязкий і сонний.

Іду в п'ятмі і сам собі свічу; мені здається, що я живий ліхтар, у грудях моїх червоним вогнем горить серце, і так палко хочеться, щоб хтось боязкий, заблукавши вночі, — побачив цей маленький вогонь...

ЇДУТЬ...

Дме, поривами, сильний вітер з Хіви, б'ється об чорні гори Дагестану, відбитий, падає на холодну воду Каспію, розвів, біля берега, гостру, коротку хвилю.

Тисячі білих горбів високо звелися на морі, вирують, танцюють,— неначе розтоплене скло бурхливо кипить у величезному казані; рибалки називають цю гру моря та вітру — «штовханяна».

Серпанковими хмарами летить над морем біла курява, обсипаючи стару шхуну на дві щогли, вона йде з Персії, від ріки Сефідруда до Астрахані, навантажена сушеними фруктами — кишмишем, урюком, шепталою; на ній їдуть чоловіка з сто риболовів з «божого промислу», все верхньо-волзькі лісовики, дужий, кремезний народ, обпалений гарячими вітрами, просолілий у гіркій воді моря, бородача, добра звірина. Вони добре заробили, радіють, що їдуть додому, і вовтузяться на палубі, як ведмеді.

Крізь білі шати хвиль просвічує, дихає зелене тіло моря; шхуна ріже його гострим носом, як плуг землю, і, до бортів занурюючись у сніги кучерявого шумовиння, мочить у холодній осінній воді косі клівери.

Паруси надулися пузирями, тріщать на них латки, скриплять реї, струнами гуде туго натягнутий такелаж,— все навколо напружене в стрімкому леті, по небу теж мчать хмари, поміж них купається срібне сонце; море і небо дивно подібні одне до одного — небо теж кипить.

Сердито висвистуючи, вітер розносить по морю люд-

ські голоси, густий сміх, слова пісні,— її давно вже співають, та все ще не можуть приладнатися, як слід, вітер жене в обличчя співаків солону, дрібну пилюгу, і лише вряди-годи чути надірваний голос жінки, він тягуче й жалібно вигукує:

Змієм огненним...

Солодко й густо пахне жирним урюком, навіть сильний запах моря не може убити цей аромат.

Уже поминули Уч-косу, незабаром буде Чечень-острів, місця, з давніх часів знайомі росіянам,— звідси ще кияни ходили грабувати Табарістан. З лівого борту в прозорій синяві осені з'являються й зникають темні гори Кавказу.

Біля грот-щогли, спершись на неї широкою спиною, сидить хлопець-богатир, в білій полотняній сорочці, в синіх персидських штанях, безбородий, безвусий; пухлі червоні губи, блакитні дитячі очі, дуже ясні, п'яні молодого радістю. На колінах його ніг, широко розкинутих по палубі, лягла така ж, як він — велика й гладка,— молодиця-різальниця, з червоним од вітру та сонця, шершавим, у малежах, обличчям; брови в неї чорні, густі і великі, неначе крила ластівки, очі сонливо приплющені, голова стомлено закинута через ногу хлопця, а із складок червоної розстебнутої кофти піднялися тверді, ніби з кості вирізблені груди, з незайманими сосками та голубим мереживом жилок навколо них.

Хлопець поклав на ліву її грудь широку, чорну, як чавун, лапу довгої вузлуватої руки, до ліктя голої, і важко гладить добротне тіло жінки, у другій руці у нього бляшаний кухоль з густим вином,— лілові краплі вина падають на білу маніжку його сорочки.

Біля них задрісно кружляють люди, притримуючи шапки, які зриває вітер, загортаючи одіж, і жадібними очима обмацують розпластану жінку; через борти — то праворуч, то ліворуч — зазирають кошлаті, зелені хвилі, в строкатому небі несуться хмари, квилять ненажерливі чайки, осіннє сонце ніби танцює на спіненій воді,— то одягне синюватими тінями, то запалить на ній самоцвіти.

Люди на шхуні кричать, співають, сміються, на купі мішків шептали лежить великий бурдюк кахетинського вина, біля нього галасливо юрмляться величезні бородаті мужики: все має старовинний, казковий вигляд,— згадується повернення Степана Разіна з персидського походу.

Перси-матроси, зодягнені в сине, кістляві, як верблюди, дружелюбно вискаливши перлисті зуби, дивляться на веселу Русь,— в сонних очах людей Сходу тихенько жевріють незрозумілі посмішки.

Розкуйовджений вітром похмурий старик з кривим носом на мохнатому обличчі чаклуна, проходячи повз хлопця та жінку, спіткнувся об її ногу, зупинився, не постаречому рвучко зметнув головою, закричав:

— А, щоб тебе розірвало! Чого на шляху лягла? Безсоромниця, оголилася як,— тьфу!

Жінка і не поворухнулася, навіть не розплющила очей, тільки губи її ледь здригнулися, а хлопець потягся вгору, поставив кухоль на палубу, поклав і другу руку жінці на груди і твердо сказав:

— Що, Якиме Петровичу, завидно? Ну, геть, біда, мимо! Не зазіхай, не страждай марно! Не твоєму зубові сахар гризти...

Трохи підняв лапи і, знову поклавши їх на груди жінці, переможно додав:

— Цілу Росію вигодуємо!

Тут жінка усміхнулася поволі, і все навколо неначе глибоко зітхнуло, підвелось, як одні груди, разом із шхуною, з усіма людьми, а потім об борт галасливо вдарилася хвиля, окропила всіх солоними бризками, окропила й жінку; тоді вона, ледь розплющивши темні очі, подивилася на старого, на хлопця — на все — добрим поглядом і не кваплячись прикрила тіло.

— Не треба! — мовив хлопець, відкидаючи її руки.— Нехай дивляться! Не жалій...

На кормі чоловіки й жінки співають до танцю, п'яний молодий голос виразно частить:

Не трé мені багачества твого,
Не миліше воно милого мого...

Стукають об палубу підбори чобіт, хтось ухкає, ніби величезний пугач, тоненько дзвенить трикутник, співає калмицька сопілка, і, підносячись вище й вище, жіночий голос завзято виводить:

Виють вовки на́ полі —
Зголодніли бідні;
Хоч би свекра злопали —
Бо він того гідний!

Регочуть люди, хтось оглушливо кричить:

— А добре, снохачі?!

Вітер сіє по морю святковий сміх.

Кремезний хлопець ліниво накинув на груди жінці полу кобеняка і, мрійно вирячивши круглі дитячі очі, мовить, дивлячись вперед:

— Прибудемо додому — розгорнемо діла! Ех, Маріє, сильно розгорнемо!

Вогнянокриле сонце летить на захід, хмари женуться за ним і — не встигають, осідаючи сніжними горбами на чорних ребрах гір.

ПОКІЙНИК

...Я йду не поспішаючи по м'якій сірій дорозі між високими — по груди мені — хлібами; дорога така вузька, що колоски вимазані дьогтем, сплутані, поламані і лежать у коліях, роздавлені.

Шурхотять миші, гойдається і никне до сухої землі важкий колос; у небі мелькають стрижі і ластівки, значить — десь близько річка і житло. Очі, блукаючи у золотому морі, шукають дзвіниці, піднятої в небо, як щогла корабля, шукають дерев, здалека подібних до темних парусів, але — навколо нічого не видно, крім парчевого степу: м'якими увалами він опускається на південний захід, пустинний, як небо, і так само тихий.

У степу відчуваєш себе, як муха на блюді — в самому центрі його, відчуваєш, що земля живе всередині неба в обіймах сонця, в сонні зір, засліплених його красою.

Ось воно — велике, кривавочервоне — далеко попереду на синьому краю неба поважно опускається в білосніжні бугри хмар; колоски осипані рожевим пилом заходу, волошки вже потемніли, і в передвечірній тиші ясно чуєш усе, про що співає земля.

У небі віялом розкинуті червоні промені, один з них торкається моїх грудей і, ніби жезл Мойсея, викликає до життя гарячий потік мирних почуттів: хочеться міцно обійняти вечірню землю і говорити їй співучі, великі, ніким не сказані слова.

Посіяні зорі в небі, і земля — зоря; посіяні люди на

землі і я серед них, щоб безстрашно ходити по всіх дорогах, бачити всяке горе, всю радість життя і разом з людьми пити мед і отруту.

...Істи хочеться, а в торбинці з ранку — ні шматочка, це заважає думати і трохи прикро. Така багата земля, і так багато наробила на ній людина, а хтось голодний...

Раптом дорога повернула в правий бік — розступилася стіна хлібів і відкрила степову балку, по дну її в'ється голуба річка, новий міст висить над нею, відбитий у воді, — міст жовтий, ніби з ріпи вирізаний. За мостом притулилися до пологого узгір'я сім білих хат, під узгір'ям — левада, високі осоки кидають на село довгі пухнасті тіні, спутаний кінь ходить між сіро-срібних стовбурів, змахуючи хвостом; густо віє димом, дьогтем, намоченими коноплями, сокочуть кури і втомлено плаче дитина — зараз вона засне. Коли б не ці звуки, можна думати, що все в балці нашвидку, але вмілою рукою написано ласкавими фарбами — вони вже зблякли на сонці.

У півколі хат — криниця, поряд з нею — червона капличка, вузька і висока, вона — ніби одноокий сторож. Нагинається до землі, поскрипуючи, довгий журавель; жінка, вся біла, черпає воду, підняла вгору голі руки, витяглася, і здається, що зараз злетить у повітря, легка, як хмаринка.

Біля криниці блищить чорна грязь, ніби зім'ятий оксамит; двоє молодців, років п'яти і трьох, обидва безштанні, заголившись по пояс, мовчки місять грязь жовтими ногами, ніби хочуть вмісити у вологу масу червоний блиск сонця. Ця добра робота дуже цікавить мене, я дивлюсь на солідних хлоп'ят співчутливо, з живим інтересом — сонце і в грязі на своєму місці, чим глибше в землю проникне воно, тим краще і землі і людям!

Згори — все як на долоні. Сім хат на хуторі — не знайдеш тут ніякої роботи, але — приємно буде побалакати вечорочок з добрими людьми. Іду на міст, сповнений задерикуватого і веселого бажання розповідати людям різні чудові історії, — адже це необхідно для них, як хліб.

З-під мосту устріч мені — наче брила землі ожила — піднявся дужий, давно нечесаний, неголений чоловік у широких синіх штанах, в розстебнутій полотняній сорочці, сірий від бруду.

- Добривечір!
- І вам. Куди йдете?
- Це яка річка?
- Це? А Сагайдак же...

На його великий круглий голові буйно в'ються напівсиві кучері, вуси коротко підстрижені. Маленькі очі дивляться пильно, недовірливо і, видно, лічать кількість дір і латок на моїй одежі. Зітхнувши глибоко, він вийняв з кишені глиняну люльку на очеретяному чубуку, примруживши око, уважно подивився в чорну її дірку і спитав:

- Сірники є?
- Є.
- А тютюн?
- І тютюну є трохи.

Він подумав, дивлячись на сонце, що втопало у хмаринках, потім сказав:

— Дайте ж мені тютюну! Сірники я теж маю.

Закурили. Поклавши лікті на перила мосту, він сперся спиною об брус, довго пускав у повітря голубі струмочки диму, принохуючись до них. Зморщив ніс, сплюнув.

- Московський тютюн?
- Роменський, Риморенка.

— Ого,— сказав він, розправивши зморшки на носі,— добрий тютюн!

Незручно йти в хату раніш господаря; я стояв поряд з цим чоловіком і, чекаючи, коли він скінчить свої неквапливі розпити — хто я, звідки, куди, чого,— трохи сердився на нього: хотілося швидше знати, чим зустріне хутір.

— Робота? — цідив він крізь вуси.— Ні, роботи нема. Яка ж тепер робота?

Одвернувся і сплюнув у річку.

На тому березі, важно похитуючись, ішла гуска, за нею жовтими кульками пуху котилися гусенята; дві дівчинки проводжали їх, одна — в червоній хустці і з лозиною в руці — трохи більша за гуску, друга — така ж, як птиця, біла, товста, клишонога і важна.

— Юхиме! — надривно кричав невидимий голос; чоловік хитнув головою і схвально сказав:

— От глотка!

Потім став ворухити пальцями чорної порепаної ноги, довго розглядав обламани нігті і нарешті спитав:

— Мабуть, ви — письменний?

— А що?

— То, коли письменний, може, почитали б книгу по небіжчику?

Видно, йому сподобалась ця пропозиція — веселі зморшки пройшли по його плюшовому обличчі.

— Хіба ж це не робота? — говорив він, ховаючи карі зіниці.— Дали б вам копійок десять, та ще й смертну сопочку небіжчикову.

— І — нагодують,— вголос подумав я.

— Аякже!

— Де покійник?

— У своїй хаті,— ходімте?

Пішли назустріч надсадному крикові.

— Юхи-име... а бо-одай...

Назустріч нам по м'якій дорозі повзли тіні, за кущами на річці шуміла дітвора, плескотіла вода, хтось стругав дошку — у повітрі плавав схлипуючий звук. Чоловік неквапливо сказав:

— Була читалка старушка — от відьма була! Завезли її до міста, ноги у неї віднялись... а треба б — язикові! Така була потрібна, тільки лаялась дуже...

Чорний песик, завбільшки з велику жабу, підкотився на трьох лапах під ноги нам, підняв хвіст і грізно загарчав, нюхаючи повітря рожевим дитячим носом.

— Тю!

Вискочила звідкись збоку молода голонога жінка і, гнівно сплеснувши руками, закричала:

— Юхине, та я ж тебе кличу, кличу...

— Хіба ж я не чую...

— Де ж ти був?

Мій супутник мовчки показав їй дулю і ввів мене у двір хати, сусідньої з тією, біля якої лишилась голонога жінка, спливаючи сильною лайкою і нелюб'язними побажаннями.

Дві старухи сиділи в дверях маленької хатки, одна — кругла, розтріпана, як розбитий ударами шкіряний м'яч, друга — кощава, переломлена у спині, з темним сердитим лицем; біля їхніх ніг лежав, виваливши ганчір'яний язик, великий, як вівця, собака, з витертою шерстю і червоними сльозавими очима.

Юхим докладно розповів, як він мене зустрів і до чого я придатний,— дві пари очей мовчки дивились на

нього, одна старуха хитала головою на тонкій чорній шиї, друга, послухавши, запропонувала мені:

— Сідайте, я зготую вам вечеряти...

Маленьке подвір'я густо заросло калачиками і розетками подорожника, посеред нього — віз без коліс, з чорними, як головешки, кінцями осей. Женуть череду, на хутір повільно ллється широкий потік м'яких звуків; з усіх кутків подвір'я повзуть сірі тіні і лягають на траву, отемнюючи її.

— Усі помремо, ненько,— впевнено говорить Юхим, постукуючи люлькою об стіну, а на воротах стоїть голонога, червоношока жінка і стисненим голосом запитує:

— Ти йдеш чи ні?

— Та треба ж спочатку одне діло доробити, а потім...

Мені дали краєць хліба, горщик молока — собака встав, поклав на коліна мої слиняву, стару морду і, дивлячись у лице мені тьмяними зіницями, мовби запитує:

«Смачно?»

Ніби вітер вечірній шелестить сухою травою — стелиться по двору хрипкий голос горбатої старухи:

— Простиш-молишся: убав, боже, горя, а воно на тебе вдвоє...

Темна, як доля, вона поводить довгою шиєю, зміїна голова розмірено, сонно хитається, і в'яло падають на землю, до ніг моїх, однотонні, ветхі слова:

— Ті роблять скільки хочуть, інші — зовсім нічого не роблять, а наші — більше сил своїх, і нема їм нагороди...

Чути тихий шепіт маленької старухи:

— Нагородить мати божа... Вона всіх нагородить...

Хвилина глибокого мовчання.

Важке, воно, здається, таїть у собі щось значне: воно навіває впевненість, що зараз народжуються якісь важливі думки і скоро я почую особливі слова.

— Я тобі скажу,— намагаючись випростати спину, говорить старуха,— був у мого чоловіка між багатьма недругами один друг, Андрієм звали, і коли не стало нам сили жити там, на дідівщині, на Дінці,— зашарпали, загрзли люди мого, аж до сліз і німоти, то прийшов до нас Андрій і говорить: «Не опускай б тобі, Якове, рук, земля — велика і всюди дана людині. Коли тут люди злі — це вони від дурості і тісноти, і ти їх за те не суди,

живи просто: вони — своє, а ти — своє! Тихо живи, а не уступай нікому нічого і тоді подолаєш усіх».

— Так і мій Василь говорив часто: вони — своє, а ми — своє.

— Ну да, хороше слово не помре, де не скажи його — воно летить по всій землі, як ластівка...

— Це вірно,— сказав Юхим, згідливо киваючи головою.— Це якраз так! Так і говориться: хороше слово — Христове, а погане — попове...

Різко підвівши голову, старуха захрипіла:

— Не попове, а — твоє... Ой, Юхиме, сивий ти, а говориш не думаючи...

Тут уступила Юхимова жінка — розмахуючи руками, ніби тримаючи в них решето, вона почала квапливо сіяти крикливі слова:

— Боже ж мій! Що це за людина? Ні сказати, ні послухати, а тільки все гавка, як той собака на місяць...

— Ну-у! — протягнув Юхим.— От, уже почала, ех...

На заході ростуть і пухнуть хмари, схожі на сизий дим і криваве полум'я,— здається, що ось зараз увесь степ спалахне. Тихий вечірній вітер гладить його, хліб сонно клониться до землі, червонуваті хвилі ходять степом. А на сході вже темно, і наповзає звідти чорна задушна ніч.

З вікна хати над моєю головою струмує теплий запах покійника — ніздрі і сиві вуса собаки дрижать, очі, жалібно кліпаючи, косяться на вікно. Юхим, дивлячись у небо, запевняє сам себе:

— Дощу не буде, ні...

— А у вас є псалтир? — питаю я.

— Чого?

— Книга, псалтир?

Усі мовчать.

Усе швидше іде південна ніч, стираючи з землі яскраве, ніби пил. Добре б валізи в запашне сіно і занути до сходу сонця.

— Мабуть, у Панька є,— сконфужено говорить Юхим.— У нього ж з малюнками...

Потім вони, пошепотівшись, ідуть з двору, а кругленька старушка говорить мені, зітхаючи:

— Підіть, подивіться на нього, коли хочете...

Голова у неї маленька, мила, покійно зігнута. Склавши руки на грудях, старушка тихо шепоче:

— Пресвята мати...

Покійник — строгий і важний. Його густі сиві брови зійшлися над великим носом глибокою зморшкою, ніс загнутий у вуси, запалі очі прикриті неміцно, рот теж напіввідкритий — здається, що чоловік цей уперто думає про щось, думи його гнівні і от він зараз моторошно крикне якесь особливе, останнє своє слово.

Над головою його горіла тонка свічка, синій димок положливо тремтів, сіючи слабеньке світло, і не міг зігнати мертвих тіней під очима покійного і в глибоких зморшках щік. На сірій плямі сорочки буграми лежать темні кисті рук; пальці — криві, навіть і смерть не розправила їх. По хаті, від вікна до дверей, струмує повітря, насичене запахами полину, м'яти, чебрецю і тління.

Все гарячіший і ясніший шепіт старухи; шепоче вона і сухо схлипує, а за вікном, на чорному квадраті неба, грізно мигтять блискавиці, і коли в тісню, як домовина, хатку рине крізь вікно сине світло — вогонь оплилої свічки ніби ховається, відлітає, сиве волосся на обличчі померлого блищить, як риб'яча луска, обличчя суворо хмуриться.

Шепіт бабусі просочується в груди, серцю гірко і холодно, в пам'яті постають — не втамовуючи скорботи — старі важливі слова:

«Не рыдай мене, мати, зряща во гробе, восстану бо...»

Цей — не встане.

...Прийшла коцава старуха і об'явила, що псалтиря немає на хуторах, а от є друга книжка — чи не годиться?

Друга книжка виявилась граматикою церковнослов'янської мови, перші сторінки її були відірвані, і вона починалась словами: «друг», «друзи», «друже».

— Що ж буде? — гірко спитала маленька старушка, коли я сказав, що граматика не годиться покійникові. Її дитяче личко ображено задріжало, опухлі очі ще раз налились сльозами.

— Жив чоловік, жив, — говорила вона, схлипуючи, — а чесного похорону собі не вижив!

Я сказав їй, що читатиму над чоловіком її всі молитви і псалми, які знаю, тільки щоб вона вийшла з хати: мені це діло не звичне, і не згадаю я всіх молитов, якщо мене будуть слухати живі.

Вона не зрозуміла мене чи не повірила мені і довго

товклася в дверях, шморгаючи носом, обтираючи рукавом маленьке змарніле лице.

Потім — вийшла.

Палають блискавиці в чорному небі на краю степовому, там, де степ підходить до моря; хата наливається синім туманом, безмовно мечеться в ній п'ятьма душною ночі, квітне несмілий вогник свічки — чоловік лежить і дивиться напіввідкритими очима на трепет тіней, що ходять по грудях його, по білих стінах і стелі.

Я скоса, сторожко поглядаю на нього — адже невідомо, на що здатний покійник? — і сумлінно читаю напівголосом:

— «Прости вся, елико ти согреших, яко человек, паче же не яко человек, но горее скота...»

Поряд з цими словами йдуть думки, що заперечують їх:

«Не гріх трудний і гіркий, а — праведність...»

— «...вольная моя грехи и невольная, ведомая и неведомая, яже от юности и от науки злы и яже суть от наглства и уныния...»

«Не личить все це тобі, брат...»

Голубі зорі сяють у бездонній тьмі небес, — хто ще — крім мене — бачить їх у цей час?

Вдалині гуде грім, і все колишеться в трепеті блискавиць.

Стукаючи кігтями по глинобитній долівці, ввійшов собака — він весь час шляється туди й назад, понюхає ноги мої, тихенько загарчить і знову виходить. Мабуть, дуже старий, щоб відспівати господаря тужним виттям, як це болять його родичі. Коли він виходить геть, мені здається, що тіні теж хочуть полинути слідом за ним, — вони линуть до дверей, овіваючи лице моє прохолодним віянням. Хитається вогник свічки, ніби бажаючи зірватися з світильні і полетіти до зір, — серед них є такі ж маленькі і жалюгідні, як він. Мені не хочеться, щоб він зник, я стежу за ним так напружено, що боляче очам; мені душно, моторошно, я стою біля плеча покійника нерухомо і для чогось посилено вслухаюсь у тишу...

Долає сон, боротися з ним трудно, з великими зусиллями згадуються красиві урочисті вірші Макарія Великого, Златоуста, Дамаскіна, а в голові, ніби комарі,

гудуть слова шостого правила «для отходящих на одр сна»:

«Аще обрящеші возглавицу мяжку, остави ю, а камень подложи Христа ради. Аще ти зима будет спящу, потерпи, глаголя: яко инии отнюдь не спят».

Щоб не заснути, я тихенько співаю кондак:

— «Душу мою, господи, во гресех всяческих люте расслаблену воздвигни».

За дверима ледве чутно шелестить сухий шепіт:

— Владичице милосердна, прийми і мою душечку...

Мені здається, що душа у неї сіренька, як чечітка, і така ж полохлива. Коли вона прилетить до престолу богоматері і та простягне до неї свою білу, ніжну, добру руку,— ця маленька душа стрепенеться вся, змахне короткими крилами і від радісного переляку помре.

Тоді богоматір тихо скаже синові своєму:

«От, до чого залякані люди твої на землі і як незвична їм радість! Чи добре це, сину мій?»

А що він відкаже їй?

Не знаю. Я б на його місці страшенно сконфузився.

З волі з густої тиші ніби відповідають мені — теж співають. Тиша така повна, глибока — цей віддалений звук, що втопає в ній, здається неприродним, примарною луною мого голосу. Я мовчу, слухаю — звук все ближче, ясніше, хтось іде, тяжко човгаючи ногами, іде й бурмоче:

— Н-нема... І не буде...

«Чому не гавкають собаки?» — думаю я, протираючи очі.

Мені здається, що брови померлого дрижать, у вусах його ворухиться хмура усмішка.

Надворі гуде важкий хриплий голос:

— Що-о? Ех, стара... Я знав, що помре, ну... мовчи! Такі завжди стоять до останнього часу та зразу й ляжуть, щоб не встати... Хто? Перехожий... ага!

Щось велике, безформне заткнуло двері, потім, з сопінням і хропінням, ввалилось у хату, розрослося у ній майже до стелі; широко розмахуючи рукою, чоловігя перехрестився на світло свічки, похитнувся вперед і, майже торкаючись лобом ніг покійного, спитав тихо:

— Що, Василю?

І — схлипнув.

Дуже запахло горілкою. У дверях стояла старушка, з благанням говорячи:

— Ви, отче Демиде, дайте їм книгу...

— Нащо? Я сам читатиму...

Важка рука лягла мені на плече, велике волохате лице нахилилось до мого.

— Молодий ще — е! З духовних?

Голова у нього величезна і — ніби помело — вся в патлах довгого волосся, — навіть при бідному мерехтінні одинокої свічки воно відливало золотом. Він хитається і похитує мене, то наближаючи до себе, то відштовхуючи. Гарячий запах горілки густо обливає мені лице.

— Ви, отче Демиде... — наполегливо і плаксиво говорила старуха, — він грізно перебив її слова:

— Я ж тобі скільки разів говорив, що дяка не дозволяється називати отцем! Іди собі спи, тут моє діло буде, іди!.. А ти засвіти ще свічку — я нічого не бачу...

Сів на лаву і, вдаривши книгою по коліну, спитав:

— Горілку п'єш?

— Тут нема її.

— Як же нема? — строго сказав він. — Та, — от у мене в кишені пляшка — хо!

— Не подобає тут пити.

— Це — вірно! — забурмотів він, подумавши. — Треба вийти надвір, — це вірно!

— Що ж ви будете — сидячи читати?

— Я? А я... не буду, читай ти... я — не в собі... так! «Попраша мя врази мои весь день яко мнози борющия мя с высоты» — а тому я трохи випив...

Він сунув книгу в живіт мені і, нахиливши голову, важко захитав нею.

— Умирають люди один за одним, а на землі все ж таки тісно... умирають люди, не знаючи добра собі...

— Це не псалтир, — сказав я, поглянувши на книгу.

— Брешеш!

— Дивіться.

Він відмахнув кришку оправи і, водячи свічкою над сторінкою, прочитав червоні букви.

— Окто-їх...

Дуже здивувався.

— Октоїх? Це... як же? Ну-ну, от що сталось... Адже і величина інша — псалтир — коротенький, товстий, а це... це того, що я поспішав...

Помилка ніби протверезила його, він встав, підійшов до покійника і, притримуючи бороду, нагнувся над ним.

— Пробач, Василю... що ж робити?

Випроставшись, відкинув руками назад довгі патли, вийняв з кишені пляшку і, ввіткнувши шийку в рот собі, довго смоктав горілку, посвистуючи носом.

— Хоч?

— Я спати хочу, вип'ю — впаду.

— То й падай...

— А читати?

— Кому тут потрібно, щоб ти бурмотів слова, яких не розумієш?

Сів на лавку, зігнувся, взяв голову в руки й замовк.

Липнева ніч уже танула, пільма її тихо розповзалась по кутках, у вікно віяло ранковою росистою прохолодою. Світло двох свічок стало ще блідішим, вогні їх були як очі зляканої дитини.

— Живим був ти, Василю,— бурчав дяк,— було в мене куди ходити, а тепер — нікуди мені йти, бо помер останній чоловік... господи — де правда твоя?

Я сидів біля вікна, висунувши голову на повітря, курив, дрімаючи, і слухав тяжкі жалі.

— Згризли жінку мою вони і мене зжеруть, як свині капусту... вірно це, Василю...

Дячок знову вийняв пляшку, посмоктав горілки, витер бороду і, нагнувшись над покійником, поцілував його в лоб.

— Прощай, друже...

Обернувся до мене, говорячи з несподіваною ясністю і силою:

— Простий це був чоловік, непомітний у людях, як грак серед граків, а був він не грак — білий голуб, і ніхто того не знав, тільки я... авжеж!.. І от — відійшов він «от горьккия работы фараони», а я — живий, але при смерті душа моя, «истягоша ю и оплеваша врази мои».

— Велике горе у вас?

Він відповів не зразу і глухо:

— Горя у всіх більше, ніж треба... і в мене стільки ж! Твоє дійде до тебе.

Спіткнувшись об свою ж ногу, він навалився на мене, кажучи:

— Співати мені хочеться, а — не можна того, побудиш людей, будуть лаяти. Ну, все ж таки дуже хочеться співати!

І неголосно загудів у вухо мені:

Кому повім печаль мою?
Кому жалі я переллю?
Хто р-рук-ку...

Колоче волосся бороди лоскотало мені шию, я відхилився.

— Не любиш? Ну, чорт з тобою, висипляйся...

— Та ви ж лоскочете мене бородою...

— Що ж — поголитися для тебе, сахар?

Він сів долі, подумав, посопів і сердито наказав:

— Ну, читай, а я ляжу спати. Та гляди не втечи з книгою, це книга церковна! Дорога. Знаю я вас, голодранців! Чого ви бігаєте скрізь, чого ходите? А — кінець кінцем — ходіть куди тягне! Іди й ти. І скажи — пропав дячок, скажи кому-небудь хорошому, хто пожаліє. Діомид Кубасов, дячок, — це я, — зовсім і без вороття...

Він заснув. Розкривши книгу наугад, я читаю:

— «Невозделанная земле, возрастившая всех питателя, разверзающая руку и благоволением своим насыщающая всякое животное...»

«Всех питатель» лежить передо мною, обкладений сухими пахучими травами, я дивлюсь крізь дрімоту в його темне загадкове лице і думаю про чоловіка, який не одну тисячу разів пройшов по своїй смузі на цій землі, з турботою про те, щоб мертво перетворилось у живе. Виникає дивний образ: по степу, пустинному і голому, ходить кругами, все ширше охоплюючи землю, величезний, тисячорукий чоловік, і, слідом за ним, оживає мертвий степ, покриваючись трепетними соковитими злаками, і все ростуть на ньому села, міста, а він все далі до країв іде, іде, безперестанно сіючи живе, своє, людське. Поважно і ласкаво думається про всіх людей землі: всі закликані таємничою силою, що в них живе, перемогти смерть, вічно і необорно перетворюючи мертво в живе, всі йдуть смертними шляхами до безсмертя, поглинає людей тінь смертна і — не може поглинути.

Б'ються в серці різні думки, радісно і холодно від віяння їхніх крил, хочеться багато про що спитати когось, хто може відповісти безстрашно, чесно і просто.

Коло мене — мертвий і сплячий, а в снігах — шарудить віджила. Але — нічого! На землі людей багато, не сьогодні — завтра, а вже я знайду співзапитальника душі моєї...

В думці виходжу з хати в степ і дивлюся звідти на це житло, загублене на величезній землі: притулились до неї хатки, вікна їхні сліпі й чорні, а в одному ледве блимає над головою померлого чоловіка полонений ним вогонь...

Це серце, що перестало жити,— чи все, про що думало воно за життя, сказане ним на землі, бідній думками серця? Я знаю, що померла маленька, звичайна людина, але — думаю про всю роботу її, і вона мені здається вражаючо великою... Згадуються недоспілі зім'яті колоски, в коліях степової дороги, ластівки, в синьому небі, над золотою парчею хлібів, степовий шуліка, що застиг у пустоті, над широким кругом землі...

Чути свист крил — тінь птиці мелькнула на світлій зелені подвір'я, сивий від роси.

Перекликаються півні — їх п'ятеро, прокинулись гуси, реве корова, і вже десь скрипить пліт.

Я думаю про те, як піду в степ і спатиму там на обніжку, на землі, сухій і теплій; дячок — спить біля ніг моїх, лежачи догори грудьми, широкими, як у битюга. Вогненне волосся — як сяйво круг голови, червоне товсте лице сердито надулось, рот відкритий, і вуси ворущаться. Руки у нього довгі і в кистях — як лопати.

Мимоволі думаєш про те, як цей дужий чоловік обіймає жінку,— мабуть, все її лице тоне в бороді і вона сміється від лоскоту, закидаючи голову назад. Скільки у нього може бути дітей?

І так неприємно, гірко знати, що ця людина носить горе в своїх грудях,— радощам треба б жити в них!

У двері дивиться лагідне лице бабусі, а у вікно — перший сонячний промінь.

Над річкою, шовковою і світлою, куриться прозорий туман, дерева і трави переживають той дивний момент напруженої нерухомості, коли чекаєш, що от зараз вони, здригнувши, заспівають, заговорять зрозумілими для душі голосами про великі тайни свого життя.

— Такий хороший чоловік,— шепоче старуха, з жалем дивлячись на величезне тіло дячка.

І, ніби читаючи книгу, невидиму мені, вона тихо і просто розповідає історію про жінку його.

— Согрішила вона з одним чоловіком, а вони запримітили це та й навели його, чоловіка, на них, а потім засміяли її та й Демида, за те, що він їй простив гріх.

Вона, з того сміху над нею, повісилася в комірчині, а він от непробудно запив... Уже другий рік це, і скоро його проженуть з місця. Мій не пив багато та все умовляв його: «Ой, Демиде, не піддавайся людям, живи просто, вони — своє, а ти — своє...»

З маленьких тьмяних очей течуть дрібні сльози і тануть у припухлих зморшках заплаканих щік. Маленька голова трясеться, як зів'ялий лист восени, — не можна дивитись у це лагідне лице, зім'яте старістю і печаллю! Я шукаю в душі — що б сказати утішного цій людині? Не знаходжу ні слова і почуваю себе ображеним.

Згадуються давно прочитані десь дивні слова:

«Слуги богів не повинні стогнати, а сміятись, бо стогони жалю завдають людям і богам».

— Мені треба йти, — кажу я, зніяковілий.

— О?

Її вигук поспішний, ніби вона злякана моїми словами, нетвердою рукою вона нишпорить у спідниці, і темні губи її безмовно ворухаться.

— Мені не треба грошей, хазяйко, дайте хліба, коли є...

— Не треба — грошей? — перепитує вона недовірливо.

— А нащо вони мені?

— Ну, як хочете, — погоджується бабуся, подумавши. — Як хочете... Тоді — спасибі вам!

...Передо мною в синьому небі усміхається сонце, хвостовито розпустивши над землею павиний хвіст своїх променів.

Я йому підморгую: знайоме воно мені — пройде години дві, і його усмішки пектимуть, як вогонь. Але поки що ми одно одному подобаємось; я йду між хлібами і співаю пісню йому, володареві життя.

Неприступный естеством,
Приступен мне быв,
В мене облекохся,
Всё мое естество осветли
И своим вознесением возведе мя
Превыше всякого начала и власти!

...Будемо жити просто: вони — своє, а ми — своє!..

РОЗГАРДІЯШ

Пройшла полями весна, залишивши за собою блакитні сліди — калюжі талого снігу; розкувала річку Студенець, біжить річка повз село Тулунги, закидаючи на чорний масний берег цупкі хвилечки, змиваючи сухі стебла со-няшників,— у каламутній воді перекидаються волохаті грудки коріння.

Тепло зітхає вітер, поспішаючи за річкою, вкриваючи воду золотистими брижами; на березі погойдуються кущі шелюги, розпускаючи бруньки, деякі вже розпустились,— на сонці тремтять жовтуваті метелики новонародженого листя.

Над бархатом чорних полів, над срібними плямами калюж стоять блакитнуваті випари,— вогкий подих від-талогої землі. Круг земний вільний, широкий, затишно на-критий шатром небес; над селом і полями панує квіт-неве сонце,— небо розквітло вогняним цвітом. Полудень; тепло і радісно.

За річкою, на узгір'ї, по-святковому висвітилось ба-гате село; на одному його краю піднеслась до неба дзві-ниця,— топиться на сонці позолочений хрест; на дру-гому, красивою булавою, піднято мінарет мечеті. Нав-коло дзвіниці в'ються білі голуби — наче веселий дзвін перетворився на білих птахів. У селі тихо й порожньо,— тільки голуби та дзвони, а люди пішли назустріч іконі божої матері — її несуть до міста із старовинного мона-стиря за тридцять верст від Тулунги.

Трое рослих татар, із заступами в руках, мовчки вивірнюють пружну землю — узвіз до порома. Один порається на самому поромі, розколупуючи ломом дошки, ще один — заважаючи йому — мете пором замизканою мітлюю, ними тихо командує ставний юнак у ліловій тубетейці — в нього дуже біле лице, великі сумні очі й яскравочервоні губи. Я сиджу на лаві коло воріт заїзду, милуюсь тихо-розумною роботою татар, голубами,— на душі в мене напрочуд гарно, наче я сам зробив усе це: сонце, небо, землю, і все, що на ній. Непогано зробив і тихенько радію.

Заїзд держить Устин Сутирін, міщанин з Темрюка, маленький чоловічок, метушливий, як курча; йому помагає сестра, грудаста дрібнозуба жінка з лукавими очима, служниця, ряба і величезна, і такий самий величезний, рудобородий татарин; під оцими двома — земля вгинається.

Всі вони почали галасувати й крутитися від світанку: пекли, варили, лаялись, приладновували столи на вулиці, під вікнами п'ятивіконної хати, що широко розкинулась. Я прийшов сюди вчора вдень, а ввечері написав Устинові дошкульну скаргу на мужиків, що вкрали в нього макуху та вбили кабана,— скарга дуже сподобалась Сутиріну, особливо захоплювався він словами: «А тому і беручи до уваги».

— Круто загвинчено! — захоплювався він, оглядаючи мене меткими очима веселого шахрая.— Ти, хлопче, залишись у нас на завтра,— завтра веселий день у нас, владицицю зустрічаємо, розгардіяш буде!

Тепер Устин, босий, у синій жилетці поверх кумачевої сорочки, оводом літає по подвір'ю, по вулиці й командує, збиваючи з пантелику всіх своїх помічників.

— Ясане,— сліпий ти, чи що? Як ти козла поставив? Тищу літ живете, шайтани... Дар'є,— стривай,— куди вагу, хто велів?

З подвір'я павою виходить невістка Устинова, Марія, синьоока вдова,— чоловіка її два роки тому, в день зимового Миколи, вбито в чесному бою з татарами на річці Студенці. Вдова одягнена по-святковому: на ній синій жакет, жовта з зеленими квітками, спідниця, козлові черевки з підковами і ясночервона хустка на світлому волоссі. Устин, захлинувшись словом, дивиться на неї, роззявивши рота, наче вперше побачив, дивиться і захоплено бурмоче:

— Випнулась,— дама козирна!

І зараз-таки несамовито горлає:

— Куди тебе потягло, га?

Насовуючись прямо на нього, вона питає соковитим голосом:

— Ну, а що?

— Розгар-рдіяш,— відмахнувшись від неї, кричить Устин і втікає на подвір'я.

Юнак-татарин поправив тубетейку і вийняв з-за пазухи шкіряний кисет; жінка, піднявши ззаду спідницю аж до спини, сіла поруч мене, зітхнувши:

— Тепло!

Про те, хто я, звідки, куди йду,— вона випитала мене ще вчора, і тепер їй нема про що говорити. Сидить і дихає, рівномірно здіймаючи високі груди, сині очі скошені на татарина, він поглядає на неї й курить маленьку люлечку. Лагідно хлюпоче ріка, дзвонять невидимі жайворонки. На дворі безперервно гуде басовитий голос сестри Устина, надсаджується його тонкий голосок. Серед грязької дороги, на сухому сірому островці, сидить собака і, висолопивши язика, дивиться, як у дзеркало, в калюжу. Жарко йому на сонці, а піти, як видно, лінь. Несамовито свищують шпаки, десь далеко за селом ляскає батіг пастуха, а в селі тоненько плаче дитина. Легко, наче дитячу коляску, Ясан викотив з подвір'я воза на залізному ході, накрив його дошками, розстелив на дошках рядно і, піднявши голоблі, приладновує до них вагу. Юнак тихенько говорить йому щось.

— Йок,— похмуро відповів Ясан.

— По-їхньому — йок,— а по-нашому — ні,— повчає мене сусідка і питає робітника:

— Чого він?

— Не снай.

— А сказав — ні?

— Ти сам снайт.

— Що таке? — враз, наче з даху зіскочив Устин.

— Нісява.

— Тищу літ живете, а говорити по-людському не можете... Маріє, що ж ти сидиш, бійся бога!

— Ну, а що?

— Дак — цукор же треба колоти!

— Наколола вже.

— Наколола, наколола...

Передражнив і побіг, чвакаючи підошвами по мокрій землі. Жінка, посміхнувшись, штовхнула мене ліктем.

— Ревнючий!

— Ну?

— Біда!

І, зітхнувши, каже:

— Зовсім окаянний. Півроку не минуло, як сина поховав, а вже каже мені: хоч, каже, жити в мене, так ти й спи зо мною, а ні — йди геть... Он який!

— Ласий. Ну, а ви?

— Що?

— Не пішли?

— Куди?

— До рідні?

— Сирота я.

— На роботу!

— З багатого дому! Ач ти...

— Коли не соромно, то — гаразд!

— А чого ще? Де ж сором? Тут — скрізь вони, снохари. Особливо в козаків. У них жовнірки ті — всі під свекром.

Молодий татарин іде на пором, жінка неспокійно ворухиться, штовхаючи мене, хрустко шелестить ситець. Від її волосся міцно тхне гнилим смальцем, — це, мабуть, помада.

— Гарний молодець, — кажу я про татарина.

— Це котрий? — невинно питає вона.

— А от, на которого ви дивитесь.

— А чи я на нього дивлюсь? Навіщо він мені, нехрист!

— Хіба ви завжди тільки на те дивитесь, що вам потрібне?

— А й то ж правда! — подумавши, каже вона і шанобливо заглядає в обличчя мені. — Ну, ну... що то, коли грамотій! Диви-но ти як...

Вдалині, край степу, з'являються, одна по одній, якісь строкатенькі шишки і тихенько котяться по чорному оксамиту землі, незрозуміло зникаючи в ясному блиску калюж. Татари кінчили працювати, п'ятеро зібрались на поромі, юнак непомітно, боком якимось, наблизився до нас.

— Його — Мустафою звать, — бурмоче жінка. — Багатий, у батька олійниця, макухою торгують, яйця скупують...

— Жонатий?

— Удівець, з того року. Оженили на неповнолітній, то вона з пологів і померла.

Розпустивши товсті губи в усмішку, вона каже:

— Якби не татарин...

— Що ж тоді?

— Сам знаєш...

Вона біла, рум'яна, сита. Її морить весняний хміль, сині очі взялися вільгістю й дивляться жалібно. Весна запалила в цьому повнокровному тілі свої пожадливі прагнення,— жінка тліє на сонці, як вогке поліно на вогнищі. Від неї йде якийсь п'яний чад. Не дуже добре мені поруч неї, але й піти не хочеться. Йї — жарко. Повільно розстібаючи тугі гаплички жакета, вона дивиться на свої груди в броні цупкого ситцю й питає мене:

— В твоєму краю татари є?

— Живуть.

— Скрізь вони є! Мабуть, наших все ж таки більше, га?

— Більше. А що?

Вона похмуро каже:

— Вже хрестилися б усі в одну віру, без клопоту...

— Вам яка віра приємніша?

— Своя. Теж спитав!

— Яка — своя?

— Ну — наша! Христова!

Вона дивиться на мене сердито і видимо хоче сказати щось неприємне мені, але раптом обличчя її змінило вираз, і вона говорить невесело:

— Віра в нас — краща, а чоловіки — гірші. Татари вина зовсім майже не п'ють та й не б'ються.

— А — багатоженство?

— Ну, це старики багаті жадують, а молоді рідко!

Помовчавши, подумавши,— вона рішуче каже:

— Жінкам це дуже заважає — різновірство: татари, мордва, столовіри різні, штунда.

— Заважає?

— Звичайно. Жінкам усе заважає.

І, знову помовчавши, породжує ще думку:

— От кажуть: бог для всіх один.

— Хіба?

— А люди — різні.

— То що ж?

Вона сердито бурмоче:

— Причепився! Що та що...

Молодий татарин крутиться на березі, дивлячись на землю, наче він гроші загубив і все шукає їх. Він — наче теля, прив'язане невидимою мотузкою до невидимого кілка. Жінка, спідлоба поглядаючи на нього, смішно облизує губи.

На полях тепла, чорна земля невтомно й рясно родить людей; вони з'являються, наче ховрахи з нір, і строкастою, розкиданою купою сунуть до села. Позад них, далеко, на каламутносиній смузі неба виблискує золото корогов,— наче спалахнули якісь денні зорі. Тече над землею тихе, соковите гудіння,— від нього дзенькіт жайворонків стає ще завзятішим і радіснішим гудіння дзвонів.

Співає земля.

Вискочив Устин, змашений олією, в яскраво вичищених чоботях, через живіт тягнеться срібний, кучерський ланцюжок; він дивиться з-під долоні в поле і, без усякої потреби, надсадно кричить:

— Ідуть! Марфо — йдуть! Маріє, що ж ти все сидиш, га? Ясане, де ж ти? А, господи...

Він увесь тремтить, наче летіти зібрався, а ззаду на нього лізе зляканий Ясан і теж кричить:

— Гир був по пуд чотир, бачка, стал — тири! Куди дівав — не снай!

— Бултири, сталтири,— горлає Устин, тупаючи ногами,— дияволи! Тищу літ живете... Перехожий, от — дивись: тищу літ живуть!

З подвір'я вийшов чорний півень, витягся на ногах, махнув крильми й виголосив:

— Ріку-у...

— Маріє, жени його, задушаты!

— Жени сам...

— Чому?

— Що мені — і в свято відпочинку нема?

— Пропаду я з вами!

До перевозу кульками котяться хлопчак, швидко йдуть дівчата, підібравши спідниці до колін, у чорних черевиках із масної грязі.

— О всепетая мати,— глухо лине з поля; там, над волохатими головами людей, виблискує, засліплюючи, квадратний шматок золота, весь обліплений сонцем. По-

перед ікони їде сивобородий урядник верхи на білому коні, обляпаному гряззю.

Червонолиця, весела жінка дзвінко кричить:

— Дядьку Юстине, на степу, з версту від балки, мертвяк лежить, зовсім розкис...

— А ти — горлай більше, дурна! Наш?

— Не знай...

— Ну — царство небесне, тільки й того... О, господи, владику пресвята... Мар, ставай до ваги, дивись пильно. Ясане,— де сестра?

Тисячна юрба темним валом котиться до річки, ладна загатити її, лізе на пором, штовхаючись і галасуючи, над нею гойдається ікона, мають корогви і, золотом у шматку чорної руди, виблискують ризи священників. Марія стоїть пліч-о-пліч зо мною, хреститься, зітхає, шепоче червоними губами:

— Люба, сердечна... спаси-помилуй-сохрани... Мати божа...

І діловито каже мені:

— Постій коло ваги з Ясаном, постережи, будь ласка, щоб гир не вкрали,— я побіжу на хвилинку, на одну...

Ікону винесли на пором, він здригнувся й відійшов од берега, прикрашений яскравим ситцем, кумачем і золотом.

— Тихш-ше! — кричить урядник, а монахи, товсті, наче карасі, в лад співають:

— О всепетая мати...

На річці, навколо порома, полощуться яскраві плями відсвітів, по вулиці метушиться, розчепіривши крила, чорний півень, огрядна Марфа солодко виспіває:

— Оладочки та пампушки, купуйте, хлопчаки, з патокою та з медом...

Позад мене хтось каже півголосом:

— Лежить він догори грудьми, знаєш, голова по вуха в землю вгрузла, а рота роззявив,— отак воно страшно,— біда!

— Гей,— кричить Устин, хапаючи мене за плече,— де Марія?

— На поромі, здається.

— На поромі?

Він дивиться з-під долоні на ріку й бурмоче:

— Розгардіяш... А тому...

Богомольці щільно обступають воза, на якому Ясан і Марфа торгують хлібом, бубликами, смаженим м'ясом, оладками; на подвір'ї за столом люди п'ють чай, їм прислуговує наймичка, мовчки, наче німа, а на вулиці дує в дудку сліпий дід з яструбиним носом, і поводить його, чорноволосий хлопчик, дзвінко кричить:

Ой, дудко моя,
Ух, я!
Веселухо моя,
Ух, я!

Над землею стоїть весняне гудіння, переможно звучать голоси дівчат і жінок; задерикуватий сміх, меткі примовки, благодзвінно співають дзвони, і над усім радісно панує прекрасне сонце, родоначальниче людей і богів.

Сяє сонце, немов промовляючи ласкаво:

«Прощається вам, людці — земна твар, — все прощається, — живіть жваво!»

Вечір.

З ріки віє холодом; мутноокі тумани здіймаються на полях і білою юрбою пливуть до села. З-за краю степу викотилось на небо оранжове жорно місяця, зоря грається в дзеркалах весняної води. День промчав на золотому коні, залишивши в душі моїй солодку втому, наситивши її радіщами, — я наче в цяцьки награвся, — гарно! Сиджу на подвір'ї, на возі, ситий по горло, в міру п'яний.

Сутирін розлігся на соломі й говорить похмільно:

— Збираються бити мене мужики, а тому й тебе, напевне, одлупцюють! Вже питали Степаху, наймичку: котрий тут у вас скаргу писав? Чуєш? Тобі б, тее... піти від гріха, проти ночі...

Мовчу, йти не хочеться.

— Дрімаєш?

— Ні.

— Випити ми з тобою можемо все ж! — задається Устин і шморгає носом. — Чорти, поклали мерця по цей бік — перевезли б на той. Йому в селі місце, коло розправи, а не коло мене.

У вогкому повітрі нудотно тхне гнилим м'ясом. На селі дівки ходять у танку, виразно чути завзяті слова пісні:

А хто влівоюньку полюбить —

Буде той спасенний!

А хто дівчину полюбить —

Буде той прощенний!

— Ф-фу! — зітхає Устин, — тяжко мені трохи...

Зустрівши ікону, він негайно й тяжко напився, відлупцював сестру, що вкрала з виторгу два карбованці, задушив чорного півня і заснув, але надвечір прокинувся, як викупаний, похмелився і знову непокоїться:

— Марії не бачив?

— Ні.

— Брешеш!

— Чого?

— Мало чого! Без брехні не прожити. Людина без брехні, — як півень без пір'я, — лиса!

Але, подумавши, каже:

— Лисих півнів — не буває. Причарувала мене молодиця оця, їй-богу! Звичайно — гріх, ну — вона вдова, я — теж. Незвичайна ж яка! Просто — смерть! А мені, всього-навсього, сорок дев'ять років... Гарна молодиця?

— Гарна!

— Ото ж бо й воно! Диявол! На село, видно, ушилась. Тут є один татарчук... ноги йому перебити треба!

Він вискочив з воза, наче вколотий, і побіг з подвір'я до ріки, розкуйовджений, нечесаний, з соломою у волоссі. Покуривши, я теж пішов за ним, але він уже гойдався посередині ріки, в маленькому човні, часто вимахуючи веслами.

Коло порома, на вогкій, твердо втоптаній землі лежав мрець, висунувши з-під рогожі ноги в стоптаних личаках і величезну, з відпалим великим пальцем руку; над ним сидів, покуруючи люльку, маленький дідок з палицею на колінах.

— Не впізнали — що за людина?

Старий покрутив головою, показуючи пальцями на свої вуха. Глухонімий, видно. Пором — на тому боці, човнів нема, — не потрапиш у село!

Я пішов берегом проти течії ріки, далі від мерця, до решток моста, зірваного повинню, сів на сухе місце під кушами, думаючи про життя. Втішно жити, і чудова приємність — життя, коли тебе зовні ніхто не держить за горло, а зсередини ти по-дружньому зв'язаний з усім навколо тебе.

Село галасливо святкує; чути, як двоє п'яних ладнаються співати; заливчасто й дзвінко регоче дівчина, надсаджуються гармонія, горлають хлопчаки. Благодушність так змагає, що аж спати хочеться.

Рікою невміло рухається човник,— наче довга чорна риба звивається наперед хвостом. Тихо булькає весло, опускаючись у масну воду. Діставшись берега, кроків на десять вище від мене, човник ховається в куші, і крізь шурхіт голого віття об борти я чую знайомий голос Марії:

— Де загруз по цю пору? Я чекала, чекала...

Хтось тихенько говорить незрозумілі слова, і знову голос жінки:

— У, нехрист! Та зажди, не тисни!

Цілуються, і так смачно, що, напевне, в селі чути.

— Ой, Мишенько... Ой, любий, завів би ти мене куди-небудь!

«Бідолаха»,— думаю я про Мустафу, гадаючи, що Мишенька — це не він, але жінка каже:

— Вихрестись ти, будь ласка!

— Нильза!

— А то — прибий мого свиню...

— Гиріх прибавати йому...

— Ну, ще... А ось отак, зо мною, не гріх?

Тихо. Тільки куші, погойдувані течією, шарудять об човник. Важкий місяць, піднявшись на сажень над землею, більше не може і знову спускається до степу, лівно, як Марія.

— Он Марфа живе ж з Ясашкою, а я — гірша за неї, чи що? І ти за нього не гірший.

— Нісява!

— Тобі все — нічого.

Хлюпнула риба, по звуку — лящ, він завжди ляскає об воду плазом. Пором іде, немов частина берега відірвалася і островом перегородила Студенець. В селі вдарили собаку, він скавультить одчайдушно й жалібно.

— Якби знищити його, то й Марфа задоволена буде, тоді все господарство — їй!

— Турма буди, острог тобі!

— Овва, адже — як хочеш, а — не доскочиш!..

— Яса-ан,— кричить з порома Сутирін.

В куцах неспокійно завовтузились, зашепотіли, а я, скоряючись бажанню попустувати, голосно кажу:

— Не бійтесь, я його затримаю...

— Ух,— злякано зітхає жінка, я бачу над кущами білу пляму її обличчя.

— Перехожий, ти?

— Я.

— Ой... Господи!

Я йду геть, але через кілька кроків вона наздоганяє мене і, застібаючи на ходу кофту, заправляючи під хустку волосся, палко шепоче:

— Ти вже мовчи, любий, я тобі за те півкарбовання дам, мовчи, рідний, га?.. Ти — молодий, мусиш розуміти, як це все... Га?

Запевняю її, що мовчатиму, як мрець, але кажу:

— Що ж ти, розумна, не знайшла іншого місця для отаких розмов?

— А ти — не сором мене,— шепоче молодиця, пригортаючись до мене.— Вже, певна річ, грішна я... та — сам ти казав — красивий він! А що татарин — то ж у нас он попів син, лікар, з французинкою жонатий...

— Та я тобі не про це, бог з тобою! А от, умовляла ти його, щоб свекра прибити...

— Та який він мені свекор, коли в мене й чоловіка нема? — похмуро каже вона і раптом пропонує просто, як роботу.

— А може, ти візьмешся, порішиш його? Слухай-но: чого тобі боятися? Сьогодні ти тут, а завтра — ніхто не знає де. А я тобі вже так би подякувала! І він теж,— він, диви, багатий! Га?

Дивлюсь на її миле обличчя, розмальоване природою найяскравішими фарбами, дивлюсь у сині очі, великі, опуклі, наче в ляльки. Така лубочна, але чиста краса, сильна й спокійна, як весняна земля, нагріта сонцем...

— Я такими ділами не займаюсь.

— Та ж — один раз! — лагідно переконує вона.— Стукнув та й пішов, тільки й того!

— Не підходить це діло для мене, ні!

— Ой, господи! Та ти — подумай...

— Мар-р! — верещить Устин Сутирін, гойдаючись у пільмі попереду нас, смачно чалапаючи по грязі й розмахуючи руками.

— Це хто? Перехожий? А-а... Ти — чого? Ну — газд! Я тобі, нижегороцький, вірю. Ха! А тому і — кінець! Души їх!

Він добре п'яний, якраз у міру,— відваги багато, а на ногах міцний.

— Оце Коська Бичугін по вуху мені заїхав: «Не скаржся, кричить! Ти нас грабуєш, ми не скаржимося». Ти мене, перехожий, на недобре діло підбив, егеж! Це, брат, тобі даремно не минеться. Вони тобі покажуть,— Коська з Петром, вони тебе почастують важким по м'якому.

— Зажди-но,— кажу я,— таж ти сам просив мене скаргу написати. Просив чи ні?

— Мало чого я, з дурного розуму, прошу! А ти — не піддавайся. У тебе плачуть, просять, а ти — реви, та не давай! Мар,— чи так?

Він обняв її за плечі і, зтягаючи в грязь, на середину дороги, просить:

— Давай, заспіваємо, ну!

Заплющив очі, задер голову й тоненько почав пронизливим тенором:

— Гех да й ой... і от — а-а...

Марія, поклавши руку на плече йому, випнула кадик, впевнено підхопивши хорошим альтом:

Та от і по дорозі — ех...

— Вірно!

Гей, скрізь висо-окії хліба...

— Підтримуй, нижегороцький. Я татарам не вірю!

Молода йшла-а...

— співає Марія.

Вон-на в синьому вбранні — а-е!

Коло воріт заїзду стоїть Марфа, взявшись руками в круті боки, схожа на величезний самовар.

— Ех,— кричить вона,— загуляли наші!

На селі верещать, свистять, завзято грає гармонія, хтось великий важко б'є по землі,— гудіння йде через чорну дорогу ріки.

За плечем Марфи ніяково усміхається рудобородий Ясан.

— Рідні мої,— зворушено кричить Устин Сутирін,— люблю я вас по кінець життя! Мар,— катай!

По-над полем, ох...
Золот місяць гуляє-е...

— співає Марія,— гарно співає, душевно!

В полі над туманами виблискують зорі, місяць торкнувся краєм чорного степу і завмер, стоїть нерухомо, наче слухаючи святковий шум любої грішної землі.

Сутирін, захлинаючись у захваті, виводить:

Гей, молодичка
Путь-дороги не знає — ге-ей!

ВЕЧІР У ШАМОВА

По суботах у Максима Ілліча Шамова збираються кращі люди міста і різні «цікаві хлопці»,— я зарахований до останніх і тому теж охоче допускаюсь на суботи Шамова.

Ці вечори для мене — як всеношна для віруючого. Люди, що правлять її, багато в чому чужі мені; моє відношення до них — болісно незрозуміле: подобаються вони мені і — ні, захоплюють і — злять; іноді хочеться сказати їм слова сердечно-ласкаві, а — через годину — мною оволодіває нестерпне бажання нагрубити цим гарним дамам, приємним кавалерам. Але я завжди ставлюся благоговійно до думок і слів цих людей, їх розмова для мене — богослужіння.

Мені двадцять один рік. Я почуваю себе на землі незатишно й нетвердо. Я — неначе віз, невміло перевантажений усяким дрантям; тягне мене кудись, невідомим шляхом, невідома сила, і от-от перекинусь я на наступному повороті дороги.

Я дуже багато і вперто морочуся сам із собою, намагаюсь поставити себе по можливості твердіше серед недоладних і прикрих суперечностей, що звідусюди б'ють і штовхають мене, часто доводячи до хворобливого стану, близького до буйного божевілля. Років півтора тому я так стомився від цього борсання, що пробував покінчити з собою — всадив собі в груди кулю з огидного, незграбного тульського револьвера, — такими револьверами у

свій час озброювали барабанщиків. Ця дурна й брудна вихватка викликала в мене до себе самого почуття деякої недовіри і майже презирства.

Тепер я живу в саду у п'яного попа, в халупі над брудним яром; ця халупа раніш була лазнею. У двох низеньких кімнатах її стоїть дух мила і прілих віників,—гнилий дух, що отруює кров. Кутки кімнат промерзають наскрізь,— у цьому житлі навіть мишам холодно й погано,— вночі вони залазять до мене на постелю.

Навкруги лазні густо розрісся здичавілий малинник, в негоду його чіпке пруття стукає у вікна, дряпає чорні, криві колоди стіни. Я живу убого й дико, в невіразних мріях про якоесь інше, світле й легке життя, про рицарське кохання, про високі подвиги самозречення. Друкую в поганенькій місцевій газеті косноязычні оповідання і впевнений, що друкувати їх — не слід, що ними я ображаю літературу, яку люблю пристрасно, мов жінку. Але — друкую. Треба їсти.

У вітальні Шамова я забуваю про себе; сиджу десь у кутку, в тіні, і пожадливо слухаю, весь — одне велике, чуйне вухо. Тут все — від меблів до людей — якоесь особливо цікаве, промовисте, і все облите ласкавим, майже сонячним світлом яскравих ламп, затінених оранжевими абажурами.

Із стін, тепло-осаяйних, дивляться очі Герцена, Белінського, я бачу нелюдське обличчя Бетховена, до мене посміхається посмішкою бешкетника бронзовий Вольтер, і за всіх помітніша, за всіх миліша — дитяча голівка Сикстинської Мадонни. В кутку, за пальмою, височіє — наче в повітрі стоячи — Венера. Скрізь — сила-силенна якихось непотрібних речей, але всі вони, в цій великій, затишній кімнаті, необхідні; кожна — ніби слово в пісні. Драпіровки на вікнах і дверях просякнуті запахом духів і хорошого тютюну. Подекуди поблискує золото рам, нагадуючи церкву, і всі люди, скромно одягнуті в темне, немов сектанти в темній молитовні.

Говорять вони легко й складно, немов бігають на ковзанах, примхливо рисуєчи вигадливі узорі слів; за всіх гучніше і найбільш упевнено звучить баритон адвоката Ляхова,— це високий, стрункий чоловік з гострою борідкою, що надто подовжує його бліде, світлооке обличчя. Кажуть, що він — великий розпусник, мені здається,

це так і є: він дивиться на жінок очима хазяїна, наче кожна з них була або буде покоївкою його.

Уже всі зібралися і розповіли одне одному міські новини,— новин мало, і вони мізерні: губернаторша сказала грубість прокуророві, чоловік її знову, за звичкою, перейшов межі своєї влади, купці в думі наговорили нісенітниць у шкільному питанні, багатий мельник Самородов побив невістку, застрівся земський статистик, лікар Дубков знову розвівся з дружиною.

Тепер філософствують про народ, про державу; починальницькому звучить голос самовпевненого Ляхова:

— Коли перед нами відкриється вільна путь до серця народу...

— Хто ж відкриє вам цю путь? — насмішкувато перебиває мову Асеев, маленький, горбатий інженер з очима великомученика.

— Історія!

Дама, витончена, мов статуетка на піддзеркальнику, питає Ляхова:

— Ви читали «Скучну історію»?

Я дивлюся на неї з досадою і думаю:

«У вас, пані, слова породжують думки, а не думки слова...»

Асеев, запалюючи цигарку, каже тихенько:

— Історія — це ми, люди...

Як у всіх горбатих, обличчя в нього неправильне, негарне, в профіль воно здається злим. Але чудові очі скрашують потворність тіла,— в цих очах невичерпно багато журливої уваги до людей.

— Дивний твір! — хрипко кричить Шамов, веселий холостяк, ситий, круглий, з обличчям монгола і пожадливым поглядом малесеньких очей, схованих у мішечках жирної шкіри.— Можете ви увити собі на місці чеховського професора — Пирогова, Боткіна, Сеченова?

Він виставляє живіт, переможно махаючи пухкою, дамською ручкою, із смарагдом на пальці. Він певен, що завжди говорить щось незаперечне, убивче. Розмовляють вони — немов бити птицю патрають. Опатравши Чехова, швидко опатрали Бурже і висмикують пір'я з Толстого.

— Всі ці «скучні історії» сучасних письменників викликані «Смертю Івана Ілліча»...

— Цілком вірно!

— Толстой перший поставив цінність особистого буття вище за цінність буття світу...

— Однак,— індивідуалізм стверджений ще Кантом...

— У Герцена ми теж зустрічаємо щось дуже близьке до «арзамаського жаху» Толстого...

— Резиньяція?

Суперечка розпалюється, нагадуючи гру в карти; в Асеева більше козирів, ніж у всіх інших.

У кутку, біля мене, тендітна дама переконає товсту, в золотому пенсне на очах сови:

— Некрасов так само застарів, як Державін...

— О, господи!..

— Так, так! Тепер треба читати Фофанова.

Мені моторошно й приємно, що ці люди так легко скидають ризи з моїх ікон, хоч я не зовсім розумію — чому вони роблять це з такою втіхою? І мені майже боляче, коли про Чехова говорять надто голосно, нешанобливо. Після «Припадка» я вважаю Чехова письменником, який досконало володіє «талантом людським, тонкою, чудовою чуйністю до болю» і образи за людей. Хоч мені й дивно бачити, що в нього немає чуття до радостей життя. Надто квапливо снують думки в цій світлій, затишній кімнаті, і часом здається, що не тривога за життя, за людей породжує їх, а — інше почуття, не ясне мені.

Мене особливо дивує інженер Асеев,— він такий багатий знаннями. Але іноді він нагадує мені тих заможних сільських парубків, що і в хорошу годину — в сонячний день — виходять гуляти на вулицю з дощовим зонтиком і в калошах. Я знаю, що вони роблять це не з обережності, а з хвастоців.

Жовтень. Сльозяться шибки у вікнах, надворі мжичить дощ, посвистує вітер. З гуркотом проїхала пожежна команда, хтось сказав:

— Знову пожежа!

На маленькому, примхливо вигнутому дивані сидить студент, новенький, блискучий, мов щойно відкарбований гривеник; він півголосом читає тендітній дамі солодкі вірші:

Що повіла ти — я не розслухав,
Тільки сказала ти ніжне щось.

— Тозвольте,— густо кричить Тулун, величезний, сивий чоловік з довгими вусами.— Тержава вимагає

віт нас усю енергію, усю волю й совість, а що вона дає нам?

Тулун — татарин, він довго служив членом окружного суда в Литві, потім — у Сибіру. Тепер — не служить, купив маленький дім на околиці міста, розводить квіти і живе з своєю кухаркою, товстою косоокою сибірячкою. Він не приховує своїх взаємин з нею і зве кухарку «сибірською язвою». Очі в нього чорні, непорушні, спинилися на чомусь і не можуть відірватися, а коли він сперечається — білки очей густо наливаються кров'ю, і тоді очі навдивовижу схожі на розжевріле вугілля. Він об'їхав усю Русь, бував за кордоном, але розповісти нічого не може; говорить він чудно, ламаючи мову, і дуже схоже, що робить він це навмисне. Друкує хороші оповідання в мисливських журналах. Йому років шістдесят. Так дивно, що він не знайшов у житті нічого кращого за кооку кухарку.

Так, прошептала, а що — невідомо

— голосно читає студент і питає даму:

— Це краще, ніж Надсон, правда?

Ці люди все знають, вони — ніби шкіряні мішки, туго напхані золотом слів і думок. Вони, мабуть, почувують себе творцями і хазяями всіх ідей.

А от я — не можу почувати себе так, для мене слова й думки — мов живі, я знаю багато ідей, ворожих мені, вони прагнуть влади надо мною, і необхідно боротися з ними.

Я й рухатися не можу так легко й спритно, як уміють ці люди; довге, жилаве тіло моє навдивовижу незграбне, а руки — ворожі мені, вони завжди без потреби зачіпають когось або щось. Особливо боюсь я жінок, цей острах посилює мою незграбність, і я штовхаю бідолашних дам ліктями, коліними, плечем. Обличчя в мене — незручне, на ньому видно все, про що я думаю; щоб приховати цю ваду, я морщусь, роблю злі й суворі гримаси. І взагалі я — незручна людина серед добре вихованих людей.

До того ж мені завжди хочеться розповісти їм про те, що я бачив, що знаю про інше життя, якимось особливо ущипливо подібне і не подібне до їхнього життя. Але розповідаю я грубо, невміло. Важко мені на суботах у Шамова.

Прудко, ніби ластівки, по вітальні літають гострі, кра-

сиві слова. Лунає сміх, але — сміються мало, менше, ніж хотів би я чути.

Прийшов адвокат Спешнев, сухий, довгий, мов Дон-Кіхот на малюнку Доре; він стоїть посеред вітальні і, нервово розмахуючи сухими руками, надірваним голо-
сом ганьбить губернатора:

— Дутий герой, кат, що відшмагав мужиків Олександрівки...

Обличчя Спешнева землисте, хворе, ноги його тремтять, здається, що він зараз упаде. Тісно й душно. Різнокольорово, різнозвучно грають уми. Ляхов голосно читає вірші Барб'є, Спешнев кричить, перебиваючи його:

— А знаєте, з якою піснею ішли французи проти прусаків у сімдесятому році?

І, притупуючи ногою, хворобливо насупившись, він наспівує в темп маршу загробним голосом:

Nous aimons pourtant la vie,
Mais nous partons—ion-ton,
Comme les moutons,
Comme les moutons,
Pour la boucherie!
On nous massacrera—га-га,
Comme les rats,
Comme les rats.
Ah! Que Bismarque tira!*

— Ви розумієте? — питає він, посміхаючись насмішкувато й гірко.— Іти на смерть з такою піснею, га? Ми любимо життя...

— Тержава,— знизуючи плечима, каже Тулун, а горбатий інженер починає розповідати про «Левіафана» Гоббса.

Прийшла m-me Локтева, вона в гладенькому платті сірого шовку, гнучка, мов риба. Вона дуже красива і добре знає це. З кохання до неї застрілився поручик, спився до злиднів купець Коньов; про неї говорять багато злого

* Хоч ми й любимо життя,

Але йдемо,

Мов барани,

Мов барани,

На бойню!

Переб'ють нас,

Як пацюків,

Як пацюків.

Ах! І посміється ж Бісмарк! (Франц.— Ред.)

й брудного. Вона чудово грає в шахи, захоплюється фантазіями Радда-Бай і говорить незрозумілі мені речі про індусів. Я вважаю її незвичайною людиною і чогось боюся в ній. Іноді вона дивиться в очі мені так пильно, що в мене обертом іде голова, але я не можу опустити очі під її поглядом. Якось одного разу вона несподівано спитала мене:

— Ви вірите в чудеса?

— Ні.

— Даремно. Треба вірити! Життя є чудо, людина — теж чудо...

Ішим разом, так само несподівано, вона підійшла до мене і діловито спитала:

— Як ви гадаєте жити?

— Не знаю.

— Вам треба поїхати звідси.

— Куди?

— Все одно. В Індію...

Поклавши гарну руку на гостре плече Спешнева, вона просить скоряючим голосом:

— Будь ласка — «Три смерті»!

І звертається до господаря:

— Милій епікуреєць, — так?

Шамов ласкаво мукає, цілючи долоню чарівної жінки, Ляхов дивиться на неї похмуро, він стоїть, напружено витягшись, наче солдат; очі Асеева стають ще кращими, а жінки — посміхаються. Не дуже охоче. Локтева дивиться на всіх темним, притягуючим поглядом, рот у неї якось особливо напіввідкритий, немов вона ладна цілуватися з усім світом. Ясно, що вона почуває себе доброю володаркою всіх людей, — найкраща і найрадісніша з-поміж них. Навіщо їй «Три смерті»?

Шумливо пересувають крісла й стільці, сідають тісним півколом. Шамов, Спешнев і Асеев відходять у куток до маленького круглого стола.

— Безумно люблю цю поему, — заявляє витончена дама.

— Увага! — командує Локтева.

Поклавши пухкі руки на край стола, Шамов чудно посміхається, і в тишу ліниво падає його ситий голос:

Різнить від дурня мудреця
Те, що він мислить до кінця...

Я — здивований. Цей пухкий, що завжди і все примиряє, чоловік, масний і прикро самовдоволений,— глибоко несимпатичний мені. Але зараз його кругле, калмицьке обличчя навдивовижу облагородилось священним сянням іронії; слова поеми змінюють його липкий, солодкий голос, і весь він став несхожий на себе. Чи він — цілком і до кінця став самим собою?

В час смерті жарти недоречні!

— говорить Спешнев, обурюючись, стріпнувши розкуйовдженим чубом.

Чудові очі Асеева задумливо прижмурені. Всі слухають читання серйозно, зосереджено, тільки Локтева посміхається, як мати, що спостерігає забавну гру дітей. В тиші, зрідка порушуваний шелестом шовку спідниць, владно плавають слова Люція-Шамова:

Прошу вас — вірити поетам!
...Ви дуже всі на дзвін похожі,
У котрий може задзвонить
На площі всякий перехожий!
То — кличе смерть, то — хоче жить...

Залиште спір!

— говорить Асеев, піднісши прозору на вогні руку. Його змучене обличчя спокійне; з глибоким переконанням він читає:

За цим земним кільцем прорветься
З душі нових чуттів юрма,
Із світом знов презирнеться,
Для них тут органу нема...

І знову ліниво йдуть іронічні слова Люція:

Не суперечу я, Сенека...
...Ясні твої переконання,—
Та я тут бачу іншу суть,
Що іншого я існування—
Не можу все ж таки збагнути!..

Палко звучить надірваний голос Спешнева:

Я не боюсь страшних загадок,
Тих, що чекають в майбутті,—
Жаль добрих справ кидать початок!

Землисте обличчя його червоніє, очі горять, і він дедалі голосніше, одчайдушніше скаржитья на мерзотну кривду Смерті:

Невже обернеться на попіл
Титан, що грозить небесам?..
...І це — мета
Трудів, великих зачинань?

Тихо. Всі завмерли.

Встав Ляхов і, дивлячись на Локтеву, урочисто говорить:

Декрет сенату!

Захлинаючись гнівом і тугою, Спешнев кричить:

Співець край Риму помирає!
Сенека гине! А народ —
Мовчить!

Ці крики гасить холодний, іронічний голос Шамова:

Себе не важко умертвить.
Та як, життя пізнавши, жить —
Клянусь — велике це геройство!

Всі ці слова падають на душу мені розжеврілим вугіллям. Я теж хочу писати вірші і — буду писати!

Тепер ці люди дивно близькі мені, небувало приємні. Мене зворушує задумлива зосередженість одних, захоплена увага інших; мені подобаються нахмурені обличчя, сумні посмішки людей, подобається їхнє прилучення до ідей розумної поеми. Я глибоко певний, що, звідавши таке глибоке хвилювання духу, всі вони вже не спроможні будуть жити, як жили вчора.

В задумливім мовчанні вітальні повільно течуть слова Люція:

Для справ великих треба сісти
І відпочить і — добре з'їсти...

Шамов обводить усіх маленькими очицями, включає й мене в незриму коло і, легенько зітхнувши, каже, посміхаючись:

У цьому щастя небагато,
Що ставить ритор бородатий
Тебе за приклад школярам!

Він виголошує слова дедалі більш неохоче й тихо, немов засинає, стомлений розмовою з друзями.

У дверях, ховаючись за темною порт'єрою, стоїть тоненька, струнка покоївка, з золотою, зміною голівкою, в мереживній наколці на рудому волоссі, на її білому обличчі гостро блищать зеленкуваті очі.

Умру я легко...

— мріє Шамов, тонко посміхаючись.

Він закінчив, слухачі дружно аплодують, а Локтева цілує його в лисину.

— Ви чарівно читаете, Макс. Ах, боже мій...

— Дуже втішно чути. Але,— «як справжній сибарит»,— запрошую попоїсти! Вашу лапку, дорога...

Стало гамірно і дуже весело. Люди парами йдуть у їдальню, позад усіх — горбатий Асеев. Він хитається на ногах, немов п'яний, однією рукою він потирає високий лоб, покреслений зморшками, в другій — цигарка; він мене її пальцями, посипаючи килим тютюном.

— Чарівнице,— англійської чи хінної? — голосно питає Шамов.

У їдальні, під яскравою люстрою, на величезному столі виблискує кришталь, світиться срібло, три вази з фруктами, мов три величезні квітки. Дама в пенсне розповідає Ляхову:

— У неділю в Єщепухових мене частували ведмежим окороком. Я не знайшла в ньому нічого особливого.

А Тулун басом радить комусь:

— Візьміть перцю — так! Тепер — оцту! Ага?

Я непомітно пробираюся в передпокій,— я вже навчився зникати непомітно. В передпокої, на дивані, сидить і дрімає, розкривши риб'ячий рот, молодша покоївка Дуня, кругла, мов барильце, і строката, як маляр. Шамов розповідає про неї, що в перші дні служби ця рабиня з'їла в нього кусок туалетного мила.

— Ой! — скрикує вона, прокидаючись.— Пробачте. Котре ваше?

Але, бачачи, що я вже надів пальто, питає:

— Сіли їсти?

— Так.

— Ну, слава богу!.. Прощайте!..

Вітер ганяє по вулиці хмари мокрого попелу; в чорній мережі гілок дерева дивною жовтою квіткою розцвів

вогонь ліхтаря. Ніч притиснула будинки до землі, і місто здається маленьким у мокрому кулаці ночі.

Я ступаю у рідкому болоті, крізь важку сиру тишу, в голові в мене горить вогнище нових слів, думок, я благодатно схвильований.

В пам'яті звучать слова епікурейця:

Коли ж наїмся я доволі,
Вона смертельного напою,
Всміхнувшись лагідно мені,
Не знаючи, подасть в вині...

Самі собою складаються в вірші інші слова:

Душа, самотня і сліпа,
Бреде по вулиці брудній.

Іде нічний візник, згорбившись на козлах розбитої, гуркотливої прольотки. Махає головою чорний, волохатий кінь. В кінці вулиці постукує молоток сторожа.

Зі мною щось трапилось,— такий сум стиска серце, такий сум...

ВЕЧІР У ПАНАШКІНА

Наситившись смачною духовною поживою у Шамова,— у неділю, ввечері, я йду до Панашкіна; в нього теж повчально.

Панашкін торгує на балчuzі старою мізерією — уламками, недоносками. Йому понад п'ятдесят років, він хворий на сухоти. Руки в нього неспокійні, довгі, ноги — тонкі, шия викривлена, і на ній тривожно хитається маленька голівка з рудими бровами вужа. Він схожий на вирваний із землі сухий корінь. Зморщена шкіра його щік поросла кушиками волосся мочального кольору. Постать дуже похмура, а очі — веселі, немов Панашкін завжди бачить перед собою щось несподівано приємне і внутрішньо скрикує:

«От так штука!»

Він любить сміятися тихим, слізно схлипуючим сміхом і, тому що в житті йому не поталанило, любить філософствувати.

— Всяка людина, яка б вона не була, повинна їсти,— от тобі і вся премудрість! Значить: розумійте язиці і покоряйтеся! — говорить він.— В цьому — й математика...

— Один розумний чоловік сказав: «Любов і голод правлять світом»,— пригадую я.

— Це — Дюма, чи що?

Дюма-батько — для Панашкіна найвеличніший розум. Дмитро Павлович прочитав усі його романи по два і по три рази. А коли я умовив його прочитати «Записки

мисливця»,— він повернув мені книгу, здивовано посміхаючись і кажучи:

— Що тобі тут подобається? Це, брат, нецікаво, як справжнє життя...

Справжнє життя поводилось з ним примхливо і неласкаво: у дванадцять років, по смерті батька, п'яного чиновника казенної палати, Панашкін поступив хлопчиком до нотаріуса, через два роки перейшов у тютюнову крамницю, потім став парикмахером, у двадцять років вирішив піти в монахи, років три тинявся по монастирях, нарешті вивів з одного монастиря послушницю і повернувся на батьківщину. Захлинаючись плачевним сміхом, безсило підкидаючи ліктями, наче недорізаний півень, він розповідав:

— П'ять років жив я з нею у незаконному шлюбі, але — в сяючій коханні. Це була навіть не людина, а — кристаль незвичайної прозорості. Умирала — взяла мене за руку,— шепче: «Митю, добрий друже, спасибі ж тобі, зів'яла б я без твоєї любові, як без сонця квітка». Це вона, бачите, тому, що була старша за мене на дванадцять років, та й миловидністю не відзначалась,— ряба, кирпата і... взагалі... Проте душа в неї була — воістину — квітка! Чудова душа! А краса — не для всіх закон. Всяка жінка гідна кохання; жінка, брат, найкраще боже створіння...

Коли він говорив про дружину, про жінок, про любов,— його веселі очі ставали сумовито-серйозними, а повіки червоніли, набрякаючи. Разів два-три він навіть безсоромно плакав, згадуючи дружину; говорить, а з очей течуть одна за одною дрібні, жовтуваті сльози.

Дружина залишила йому дочку, і відтоді Панашкін, за його словами, бігав сюди й туди, уздовж і впоперек життя.

— Все, брат, шукав випадку пристосуватися до діла, щоб виховати донечку, проте — випадку не знайшов...

Розповідав він мені про своє життя липневої ночі, в лісі, на галявині, під одинокою сосною,— я йшов з ним на богомілья, заради відпочинку. Він сидів, прихилившись до мідного стовбура сосни, розставивши довгі ноги, наче ножиці; перед ним на маленькому вогнищі закипала вода в похідному чайнику. Було душно, насувалася гроза. Мене, в той час, дуже цікавили сумирні російські люди,

що багато й даремно думали,— подобалось мені, що вони не в ладу з життям.

— Людина я м'яка,— ну мене й протирали крізь сито,— говорив Панашкін, посміхаючись. — Склав іспит на сільського вчителя,— виявилось — нездатний для діла: гратися з дітками можу, а вчити — не вмію! Найнявся до татарина яйця скуповувать по селах, татарин мене в Швецію відправив для розширення справи; приїхав я до Петербурга, а в готелі, де я зупинився, офіцер з цивільним посварився, почав стріляти з пістолета та й усадив мені кульку в бік. Пролежав я в лікарні півтора місяця, а в пораненого в мене татаринів гроші й витягли! Повернувся до свого місця,— гульк,— аж і татарин помер! Я — до спадкоємців: так і так, кажу, пропали ваші гроші. А вони — хороші люди! — нічого, кажуть, не біда! Чудово! Поступив у окружний суд реєстратором,— у мене документ важливий украли. От лихо! Із суду — під суд... Виправдали, але прокурор сказав мені: «Ви — гава!» Це є в мене й досі: раптом задумаюсь невідомо про що, і ніяких вигуків не чую, нічого не розумію...

— А — про що думи?

— Та так, знаєш... дрібниці все, взагалі,— відповів він, дивлячись в огонь.— Думаєш, наприклад: невже й завтра нічого не трапиться, все те ж саме буде? Дурні думки. Чекати нічого, архіереєм не зробилять. Так от і кручусь усе життя, мов заворожений і неприкаяний. Всього пробував, навіть за переховування краденого судився і півроку в тюрмі сидів. Виправдали. За вільнодумство в трактирі заарештований був на дев'яносто два дні. Жандарм питає: «Говорив ти, Панашкін, ці самі слова?» А я—забув які! «Ваше благородіє, кажу, пробачте таку сміливість, але—чого тільки я не можу сказати при моєму такому заплутаному житті?» І розповів йому все життя. Він — добра людина,— погодився: «Так, говорить, життя у вас безрадісне. Вважаю вас вільним». — «Найпокірніше дякую, відповідаю, але собака, що на ланцюгу сидить, вільніша за мене, бо вона при своєму місці». — «Що ж, каже, робити. Таке життя!» — «Так точно, кажу, живемо для прикрашування землі нещастями!» Сміється він.

Розповідаючи, Панашкін часто спотикався на словах і, заплющивши очі, мовчав секунду-дві. Здавалось, він приховує багато чого звіданого ним, як приховують по-

гану хворобу. Я помітив, що про приємне він говорить багатослівно, а погане й тяжке намагається обігнати швидко. Це дуже сподобалось мені.

— Чого ви шукали? — спитав я.

Він здивовано подивився на мене крізь синій димок багаття.

— Як це — чого? Чого всі шукають, — ситості, спокою... приналежності до чого-небудь. Людина повинна належати сюди або туди. Як була жива Капочка, тобто дружина, я відчував себе їй приналежним, а після неї — нічого не знайшлося. Звичайно, — птиця небесна не жне, не сіє, так вона ж — літати уміє, одежа в неї — на все життя, щоб не треба...

Дуже сподобався мені Панашкін тієї ночі, і відтоді почалася наша добра дружба. Він живе на околиці міста, в слободі, над крутим спуском до Волги, в маленькій прибудові, що підпирає бік старого, похилого дому, хазяїн якого — крамар Брундуков. Дім — на двоє вікон, поміж них стоптаний, перекошений ганок — вхід у бакалійну крамницю; над ганочком насунута кошлата покрівля. Шибки вікон зацвіли на сонці, засиджені мухами, на одному вікні — банки з монпансьє, пряниками й іншими спокусами, в другому — стирчить голова Панашкіної дочки.

А на східцях ганку ідолом сидить сам Брундуков, по самі очі налитий жиром, квасом, чаєм. Він випаровує себе на сонці і думає про всякі премудрощі. Його руді очі дивляться вниз по схилу на синюватий клаптик ріки, стежать, як по атласу води сновигають човни, пливуть білі пароплави, тягнуться баржі.

Я й Панашкін примостилися біля ніг його; мій друг ушиває якесь дрантя; на його сірому носі великі окуляри. Свято. В слободі тихо й пустельно, люді спочивають перед вечірнім чаєм. Дочка Панашкіна тоненьким голоском співає:

— Люблю ять...

— А ери — не любиш? — питає батько, покашлюючи.

— Відчепіться, папашо...

— Люблю я т-тебе безмежно-о...

— Дурепочка безмежна! Ти краще пильнуй добродітності, а любов'ю себе не турбуй...

— Ах, та йдіть геть ви, папашо!

Дочці Панашкіна вже під тридцять років. Вона жовта, рихла, мов сир. Праве око в неї погашене більмом, ліве безсоромно цікаве. Коли вона спить — її велике обличчя наливається синюватою кров'ю, а розплющене око схоже на сліпе, лиховісне око сови. Ліза шиє на базар ситцьові сорочки, тикові підштаники і мріє про пристрасний роман з військовим, не нижче поручика. Вона теж прочитала всього Дюма, але найкращою книгою в світі їй здається «Найновіший, найповніший пісенник». Романа в неї не було й немає, а поки що її тілом користується Брундуков, — з нудьги, а може, з милосердя до негарної дівичі.

— Н-да, — говорить Панашкін, штовхаючи мене під бік гострим ліктем, — от теж любов, — скільки люди б'ються коло неї, та — як!

— А як? — цікавиться Брундуков, розсмикуючи склеєне чимсь волосся сивої бороди.

Небеса на заході в крові і вогні. Проїде візник — шляхова курява встає з землі червоною хмарою.

— А — от так, що навіть до смерті!

— Це — дурниця...

— Ніскільки не дурниця, але — найзвичайніше... Дружок мій парикмахер Мозжухін — в єврейку закохався...

— Парикмахери народ безглуздий, вони завжди або картярі, або — ще що-небудь...

— Звичайно, — єврейка тут ні до чого, все одно — жінка, любов на віру не вважає.

— Це — погано...

— Так, негаразд вийшло: втопився він...

— Парикмахер?

— Атож...

— Йолоп.

Урвавши пісню про безмежність кохання, Ліза задумливо тягне:

Там, де море вічно б'ється
Н-на гранітних скелях...

І питає мене:

— Максимичу, — є яка-небудь різниця між морем і океаном?

Я відповідаю:

— В океані риба більша.

Я не люблю цю дівичю, і мені неприємно розмовляти з нею, — її живе око завжди приховує якусь липку по-

смішку, від цієї посмішки ніяково, як від соромітного слова.

Панашкін скоблить нігтем свій довгий ніс, розшитий червоними жилками, і розповідає, не цікавлячись, чи його слухають:

— Була вона вдовою, торгувала вона вроздріб чорним лом та ваксою,—сама робила... Років тридцяти жінка, і нічого особливого,—так собі: звичайна єврейка...

— Вони всі на одне лице,—певнено каже Брундуков і раптом запитує сам себе:—Чому це тютюн курити не навчився я?

— А його звати було Пантелеймон, і в той час було йому років... двадцять п'ять, чи що...

— А ти — бреші без ліку.

— Так,—зітхає Панашкін,—це вірно сказано: «Сокира не рубає — наточиш, жінка не любить—роби, що хочеш»...

— Дурниця...

— Хороша жінка проте. Вони через мене розмову вели. Каже вона мені: «Слухайте, Митю,— мене всі Митею звали,— це, каже, неможливе! Скажіть, каже, йому, що жалію його, як брата, ну, а більше нічого не може бути!» Я йому сказав, а він тієї ж ночі втопився.

— Все це — від неробства, від уяви,—вперто твердить Брундуков, певно, ображений неувагою Панашкіна до нього.

Відіспавшись після святкового відпочинку і випивки, вилазять з маленьких конурок своїх слобожани—дівці й молодіці, пістряві, наче пряники, боголюбиві злі бабусі й дідки. Дивляться вниз на Волгу з-під долоні заспані річкові злодії, човнярі й рибалки. В лугах — яскрава заграва; небо, розмальоване масними плямами золота і багрецю, образливо пишне в порівнянні з темними розпатланими людьми. Десь, в саду, скиглить гармонія, і хрипкий, але задержуватий голос слобідської чарівниці Соньки Сапожникової чітко примовляє до танцю, назло всім поважним людям.

Ой, забула я, як батенька зовуть,
Ім'я матінки забула я,
Пам'ятаю тільки ім'ячко його —
Мое щастячко, Єгорушка!

До крамниці підходить глухий старик Монахов, розпусник і лихвар.

— Гуляєш, діду Василю? — кричить Брундуков, а лихвар, здивовано підвівши колючі брови, питає недовірливо:

— За що — спасибі?

— Я кажу — Василю!

— О!.. Дай лишень тютюню...

— От подивися на нього, — каже мені Панашкін. — Прийшла до нього дівчина-підліток заставу викупляти, а він її несамовито замучив усю. За що? Сам не може пояснити. Язик, каже, показала. Не розумію злості людської.

— Папашо, — тоном королеви наказує Ліза, — візьміть у крамниці пляшку кислих щів і подайте мені в вікно.

— Умирає? — питає крамар бабусю, похожу на пацюка.

Вона, відповідає йому тоном нижче:

— Умирає.

— Умре — тобі легше буде.

— І йому, мабуть, легше.

— Дуже просто все, — говорить Панашкін, покашлюючи. — Просто, як цеглина...

А Брундуков, проводжаючи покупницю, випитує:

— Мишка — сидить?

— Сидить, пес.

— Для нього — тюрми не жаль...

Темніють сади, підіймаючись над тином густою хмарою, у небі догорають червоні клапті хмарок; лагідніші звуки, тихіше, задумливіше життя. Внизу, на березі ріки, вщухає шум денної праці, з поля пливе осінній сум, сповнюючи серце дивними бажаннями. Хочеться спитати когось, спитати гнівно: «Навіщо це все? Хто глумиться з людей, спотворюючи їх?» Хочеться згоріти від якогось нестерпного, болісного сорому. І стає ще тяжче, коли згадаєш вечори у Шамова...

До крамниці один за одним підходять слобожани, що звикли у святкові вечори слухати мудрість Брундукова. Проти ганку на землі розлігся слобідський злодій і гуляка Ровягін, добрий, усіма любий парубок. Йому років тридцять, але він видається юнаком, — такий стрункий, свіжий, кучерявий; очі в нього ясні й дурні, як у дитини.

— В Америці, — розповідає Брундуков, — навіть машина для зайнятих людей є особлива — страву жує! Там — так працюють, що ї їсти ніколи; покладуть у машину всякої страви, а вона — жує.

— От — чорти! — дивується Ровягін, посмоктуючи чепурненьку люльку.

— А від машини всюди гумові трубочки проведені, взяв трубку, посмоктав, і — готовий! — найвся!

Публіка сміється. Вірять? Здається, вірять.

Лише Ровягін питає:

— Мабуть — не смачно?

— Там на те не дивляться. Там кухарі по десять тисяч на рік одержують! Казенні кухарі...

Панашкін каже мені півголосом:

— Запереч ти йому, будь ласка!

А крамар розповідає, немов читаючи незриму книгу:

— Американський учений Фукот навіть землю зважив, — тридцять два мільйони пудів потягла земля! Надув повітряну кулю, величезну-превеличезну, оперезав землю ланцюгами і підняв, а вона хитається, наче маятник...

Свисток пароплава заглушує голос мудреця, а мені все згадуються вечори у Шамова. Там люди граються знаннями, мов проворні діти м'ячами. Істини там напрочуд хороші — такі круглі, ясні, без страхітливих фантазій Брундукова, на зразок жувальної машини. Там люди — гордо, мов павичі, розпускають строкаті хвости своїх знань.

А тут вони обліпили ганок крамниці, мов таргани шкоринку хліба. Стоять, сидять, лежать і пожадливо, мовчки живляться дивними дурницями Брундукова, людини, що має чудесну властивість прикрашати всяку істину осячними вухами.

— А бог в Америці зветься Озаріс...

Підіттовхуваний Панашкіним я починаю заперечувати:

— Не Озаріс, а — Озіріс, і це не в Америці, а — в Африці, в Єгипті...

— Що? — іронічно примружившись, питає Брундуков.

Я повторюю, він перебиває мене:

— Стривай! Перше — у Єгипті живуть ефіопи, і бога в них нема! Це — раз! Друге — Озіріс — слово без значення, а — Озаріс — означає — сій! Це — два! І третє — тобі рано поправляти мене, пане ні те ні се! Ти «Ниву» читав?

— Дозвольте, — кажу я, але Брундуков не терпить, коли сумніваються в його знаннях, не довіряють його мудрості, — в таких випадках він іронічно примружує

руді очі і, пронизуючи невіру двома гострими голочками, мучить його теревенями:

— Ти ефіопську історію знаєш? Так я тобі скажу, що самі ефіопи мови своєї не розуміють, тому що в них було кілька мов, як у магометанських татар...

— Кожен бреше, як уміє, а не збреше, то аж мліє,— несподівано вставляє Панашкін, і його слова дуже вселять публіку.

Але я знищений, а Брундуков торжествує, і знову тягне він слова:

— Єгипет справді був, але зруйнований Бонапартом.

— Таке-то,— тихенько говорить Панашкін,— у всякого свій напрям розуму: один марить Америкою, другий — невідомо чим, а кожному хочеться солоденького: хоч па-токи, аби — все-таки!

Після заходу сонця Панашкін кашляє частіше й зліше; він мерзне, кутається в піддвовку, потерту на швах і прикрашену латками.

Я питаю його:

— А ви про що мрієте?

Він повільно розтягує сухі губи в посмішку.

— Якби в мене було три злоти, пішов би я в трактир, замовив би солянку з риби на сковорідці, з перчиком та з цибулькою, а потім би — пивця, ех!

— Більш нічого?

— А чого ж іще на три злотих?

— Ну, а — крім цього, взагалі,— нічого не хочеться?

Подумавши трохи, він відповідає спокійно:

— Пізно мені хотіти, умру скоро... Еге, брат, умру!

Я мовчу. Ніяково мені. І не віриться, що людина, проживши понад півстоліття в різній тяжкій праці, багато звідавши, уміючи любити й думати,— ця добра й сумирна людина не нажила ніяких бажань, які освітлюють життя, а тільки-от солянки з перцем хоче...

У вікні, немов у рамі, стирчить велике обличчя з опаловим оком.

Ліниво ворущачи в'ялими губами, Ліза лепече:

— Скоро місяць зійде,— яка чудова ніч для прогулянки в ліс...

— А родять вони щороку близнята,— повчає Брундуков.

Публіка розповзлася; перед крамарем лише Ровягін, задумливий, як баран.

Сутеніє, зі сходу наповзає чорна хмара. Зірки в небі — немов голівки мідних цвяхів,— це тому, що повітря вологе. У воді ріки тріпочуть червоні факели — відбитки вогнів берега і суден.

— А втім, для чого нам дається життя? — питає Панашкін і відповідає сам собі: — Біс його знає, для чого, якщо подумаєш...

Мене цікавить інше питання: кому потрібна, кого веселить ця зла карикатура на життя?

— Ночуй у мене! — пропонує Панашкін.

— Дякую, я йду гуляти...

— Ну, валяй, іди, бродяго...

Мовчки прощаюся з крамарем.

Готуючись замикати крамницю, Брундуков стоїть на ганку, почухуючи шию, і питає сам себе:

— Чого це в мене зуби давно не болять?

ВЕЧІР У СУХОМЯТКІНА

Зимою, раз на місяць, а іноді й двічі,— я одержую від купця Сухомяткіна записочку такого змісту:

«Шановний, найпокірніше прошу завітати завтра до нас на триповерхову насолоду».

Записочка дотепно підписана: «С Ухом», а розчерк зображує птицю в польоті.

Наступного дня, увечері, я стою на одній з солідних вулиць міста, біля ганку великого особняка, пишно оздобленого гіпсовим ліпленням; під пахвою в мене вузлик з чистою білизною. Важкі дубові двері відчиняє покоївка, вгодована, як кобила.

— Будь ласка,— говорить вона, підіймаючи люб'язною посмішкою рум'яні щоки так високо, що її очі зовсім ховаються в рум'яних подушечках жиру.

В передпокої мене зустрічає господиня Катерина Герасимівна, пишнотіла, ласкава, з величезною косою, викладеною на голові у чотири яруси.

— Будь ласка! — радісно співає вона.— Дуже рада, будь ласка!

І дбайливо питає:

— Білизну не забули? Нуто, скажи Єгору, щоб відііс білизну в передбанник!

Викочується сам Сухомяткін, сяючий і ніби маринований у добродушності; підскакуючи на кучих пругких ніжках, він потрясає своїми округлостями й кричить:

— Будьте ласкаві, дорогий! От — спасибі! Просвітителю наш, Кирил-Мєфодію! Як здоров'я?

На щоках у нього світленькі бачки, голова схожа на глиняний горщик з двома ручками. Входимо до вітальні,— вона схожа на мебльовий магазин середньої руки; в ній тісно, багато масного блиску золота, багато дзеркал, все дуже нове, важке, і від усіх речей віє нежилым духом.

У вітальні мене зустрічає Матвій Іванович Лохов, кум господаря, чоловік невеликий на зріст, стрункий, горбоносий, з французькою борідкою і задумливими очима. Він — голова місцевого біржового комітету, але осанкою і манерами нагадує дуже вихованого шахряя з Варшави.

— Бонсуар,— говорить він приємним баском.— Коман ву порте ву? Тре б'єн! Же оссі...*

І, швидко ворущачи пальцями, звертається до господаря:

— Продовжую про осетра: ця риба жартів не любить...

Я вітаюся з його дружиною Зіночкою, дамою середньої ваги, в руденьких кучерях, жвавою й синьоокою.

— Ви чули? — питає вона.— Поїхала я сьогодні нових коней пробувати, а вони раптом і понесли...

Господар жартує:

— Тобі б самій понести пора!

— Тобто як це? — невинно питає вона.

— Н-ну, наче не розумієш...

— Алор,— говорить Лохов.— Нузаллон? **

Сухомяткін гукає дружині:

— Катюк — готово?

Господиня тривожно волає:

— Анно — готове?

— Кумо,— пропонує господар Зіночці,— гайда з нами!

Але вона відповідає з непоборною невинністю:

— Та я ж з Катєю милася!

Сухомяткін несамовито регоче, схлипуючи й вигукуючи:

— Ну й — актриса! Ф-фу ти...

Ми, троє мужчин, ідемо в кухню. Там біля розпеченої плити важко вовтузиться величезна баба з сивими вусами. Вона ричить, розмахуючи шумівкою над головою хлопчика, одягнутого в саван з дорослого мерця. Хлопчик плаче.

* Добрий вечір. Як поживаєте? Прекрасно! Я також... (Спотвор. франц.— Ред.)

** Ну що ж? Ходім? (Франц.— Ред.)

— Це онук її! — пояснює господар. — Гляди, Єфимівно, не перевари!

— Ну, що це ви, о, господи! — глухим басом три-возможно озивається баба і тричі плює до порога:

— Тьфу, тьфу, тьфу!

— Марфа Посадниця при своєму ділі! — говорить господар, ідучи двором. — У Нижній на ярмарок запрошували її за триста карбованців, — не пішла!

От ми в лазні, освітленій двома запотілими ліхтарями, в гарячій хмарі пари, насиченої духом м'яти. По липовій підлозі повзає навкарачки волосатий, до червоного розпарений кучер Панфил і, задихаючись, бурмоче:

— Святи боже, святи кріпки...

Сухомяткін плюхається на підлогу, злякано вирячивши очі, смикаючи себе за вуха, і кричить жалібно:

— Що ж ти, чортова голово, заморити мене хочеш? Ач, до чого нажарив, дурень, — сам жабою пішов...

— Же при... приє...* — глухо бормоче Лохов, задихаючись. — Це я просив...

— Це вони звелили, — говорить кучер несподівано тонким голоском. — А я — хрест шукаю...

Лохов, витягнувши руки, мов сліпий, іде до полиці, а кум його качається по підлозі й вищить:

— Уй-уй-уй... Задихнешся, Матвію!

— Р-р'єн!** Панфил, — піддай квасом!

— Та чекай, дай при звичаїтись.

— Р'єн! — кричить з полиці голова біржового комітету і барабанить кулаками по липових дошках.

Звіровидий Панфил хлюпнув на кам'янку ківш квасу, — з чорної паші вирвався палючий струм, біла хмара пари окутала стелю, лазня наповнилась спиртним духом гарячого хліба.

— Недолюдок! — вищить Сухомяткін, простягаючись на полиці.

Кучер, присівши навпочіпки, ухає, мов пугач, а з полиці чути солодкий вигук:

— Ж'адор!***

Але в ту ж мить Лохов голосно зашипів і скотився на підлогу, широко розкривши рота, злякано вирячивши очі.

* Я прошу... просив... (Франц.— Ред.)

** Нічого! (Франц.— Ред.)

*** Обожнюю! (Франц.— Ред.)

— Що — задихнувся? — гукає його кум, б'ючи Лохова по спині кулаками.

— Ми — отроки в печі вогненній, — радісно говорить він мені.

Лохов дивиться на нього безумним поглядом, бурмоче: — Снігу... скоріше!..

Кучер зникає в передбаннику, потім з'являється з великим тазом снігу, — Лохов хапає пригорщами сніг і люто тре свою лисувату голову, м'язисті груди.

Він наче п'яний. Сухомяткін теж ослаб, розм'як і тане, погладжуючи куценькими ручками своє червоне м'ясо, пописане на грудях тонкими рисочками волосся, вкриті перлинами поту.

— Серце я собі спік, — каже Лохов, поступово приходячи до тями.

Панфил збиває в ряжці пахуче мило, я залізаю на полицю, а купці, попростягавшись на лавках, починають філософську розмову.

— Чого я не розумію — так це сорому! Наприклад: перед однією жінкою можна ходити голим, а чому ж при трьох — соромно?

Кучер пирхає в ряжку, розбризкуючи мильну піну, а Лохов солідно зауважує:

— Татари й турки, мабуть, і при трьох не соромляться...

І приємним баском наспівує:

Сюр вотр жюп бланш
Брілье ля ганш...*

Вони обидва «привичаїлись» і почувають себе так, ніби народжені в цій пекельній жарі. Сухомяткін, весь у мильній піні, схожий на курча. Лохов невтомно ворухить пальцями, віджимаючи свою борідку. Пара розійшлася, в лазні світліше, стеля густо оздоблена опаловими краплинами вологи. Миготять заплакані ліхтарі, потріскує буличник у кам'янці.

— Життя, як жінку, обманити треба, треба вміти баки забити йому, — повчає господар кучера. — Ти скількох дівчат обманив?

* На вашій білій спідниці
Виблискує стегно... (Спотвор. франц. — Ред.)

— Х-хи,— хрипить Панфил, розтираючи йому м'які груди.

А Лохов провадить розумну бесіду зі мною.

— Неправильність, яку я бачу в вашій газеті, та, що ви робите з неї окружний суд,— повчає він мене.— Ви все — судите, а це — зайве! Як церква повинна повчати нас, так газета зобов'язана розповідати нам про все, що їй де трапилось. А судити — не діло попів, газетярів — і поготів.

— Вірно,— скріпив Сухомяткін слова кума.

Той продовжує, але вже не повчально, а з образою:

— Газета для втіхи жителів, а не для скандалу. Вранці сядеш чай пити, лежить вона тут же, на столі, а ти не зважуєшся в руки взяти її,— в ній, може, таке про тебе сказано, що вона тобі весь день зіпсує. А ділова людина потребує душевного спокою.

Я мовчу. Цей чоловік має підстави скаржитися: про нього пишуть часто, але добре — ніколи!

Шибки вікон димують білим димом. Липова лазня — наче воскова, тане.

— Я готовий! — проголошує Сухомяткін.— Тепер паритися!

Він увесь у милі, мов у страусовім пір'ї, лізе на приполку, кучер знову піддає в кам'янку квасом, Сухомяткін вищить, а Лохов похмуро заохочує кучера:

— Жар його! Печи! Дьябль ан порт а люн...*

— Не ламайся в лазні! — строго кричить йому кум.— Чортів у лазні не згадують!

Нарешті — вимились, розварені одягаємося, не кваплячись, відпочиваючи від пережитих потрясінь.

— Н-ну, тепер — попоїмо! — сповіщає Сухомяткін, розправляючи мокрі бачки на кумачевих округлих щоках.

В їдальні, добре освітленій вогнями люстри, величезний стіл щільно заставлено кришталем, сріблом і тарілками різнокольорових закусок,— це схоже на буфет вокзалу. У центрі стола — четвертина жовтуватої горілки, настояної на сорока травах.

Дами переодяглися в якісь дуже вільні плаття, наче

* До чорта на роги... (Спотвор. франц.— Ред.)

капоти. Зіночка — в оранжовому з зеленими стрічками, господиня — в мантії кольору бордо. Вони вже сидять за столом і зустрічають нас радісними посмішками, вітаннями:

— З легкою парою!

— Катюк, — заклопотано говорить господар, підкочуючись до столу, — ти гляди, щоб Єфимівна сама подала!

І пояснює мені:

— Коли куховарка сама на стіл подає — пельмені смачніші!

Зіночка налила п'ять великих чарок золотої горілки.

Випили, закусивши їдкою редькою з сметаною і гірчицею, — урочисто ввійшла куховарка з величезною каструлею в руках.

— О-ось вони! — солодко жмурачись, співає Сухомяткін, похапцем підв'язуючи серветку. — Скільки, Єфимівно?

— Шість сотень з половиною, — басом говорить стара, витираючи вуса долонею.

— Благословившись, — приступимо!

Вони, всі четверо, старанно хрестяться в куток, усідаються за стіл, і починається бенкет.

Господарі їдять мовчки, пильно дивлячись у тарілки і ніби духовно купаючись у жирному, смачному бульйоні, але іноді Сухомяткін, не в силі стримати раювання плоті, млосно стогне. Його кругле обличчя радісно зворушене, здається, що він зараз розчулено заплаче. Господиня їсть, насупивши брови, серйозно, ніби розв'язуючи складне завдання, але в очах її горить вогник певності, що завдання буде розв'язане. Її добре, миловидне обличчя вкрите дрібним потом, вона хапливо витирає його батистовою, в мереживом, хусточкою.

Лохов не жує пельмені, а ковтає їх, як устриці, обпікається і глухо мукає.

— Ще десяточок, Катю, — часто просить він.

— Котрий? — заздрісно цікавиться господар.

— П'ятий. Налий, Зинаїдо!

Зіночка, манірно відставляючи мізинець, видлубує виделкою кульки м'яса з тіста й теревенить:

— Найсмачнішеньке — завжди в серединці!

Звертається до чоловіка:

— Тобі підло жити?

Сухомяткін регоче, наливаючи горілку в чарки, трясеться, лле на скатертину і, задихаючись, захоплюється:

— Ох, кумо, ну, і язичок у тебе!

Тоді руда жінка спокійно говорить дещо таке, від чого навіть її солідний чоловік починає сміятися сухим, гикаючим сміхом, а господар, кинувши ложку, багрово надувшись від захвату, хитається разом з стільцем.

— Упадеш, реготун,— застерігає його дружина.

Теж трохи посміявшись, вона стерла сміх з обличчя хусточкою і знову діловито схилилась над тарілкою, скававши:

— Безстидниця ти, Зінко! Та ще при чужому чоловікові...

— Тю парль, ком кошон,* — раптом стаючи серйозним, говорить Лохов дружині.

Вона коситься на нього жвавим оком і тихенько співає:

Скажу тобі словечко —
Погасне свічка!

І знову всі плямкають, смокчуть, схльобують, тонучи в насолоді. Горілки в четверті лишилось небагато, а господар знову наливає чарки.

Лохов, сп'янілий від їжі й горілки, звертається до мене, марно намагаючись зробити значущим посоловіле обличчя:

— Дружина в мене — козачка, з Уральська взята. Козачька кров весела, густа...

Зіночка напилася. Вона сидить, відхилившись на спинку стільця, жмуриться, звівши очі на вогні люстри, і, склавши губи сердечком, пробує свистіти. Це не виходить у неї.

— Ассе,** — каже їй чоловік, встаючи з-за столу.

Господиня теж дуже під хмельком. Вона стала розв'язніша, безпричинно сміється і все шукає чогось очима по кутках порожньої їдальні.

— Ще трошечки,— пропонує вона.

Всі відмовляються, а Зіночка перетворює мерсі на російське дієслово, але це нікого вже не смішить — всі втомилися.

— Ну, Петре,— похитуючись, каже Лохов,— ходімо, нам пора!

* Ти висловлюєшся, як свиня. (Спотвор. франц.— Ред.)

** Перестань. (Франц.— Ред.)

Вони йдуть, взявши один одного під руки, я залишаюся з дамами.

— Діти,— ласкаво говорить господиня, проводжаючи їх очима, сповненими сміху.

Потім вона цікавиться, чому я не одружений, а Зіночка, похитуючись на стільці, муркоче:

Де шостий етаж,
Там любий мій,
Я одна і та ж,
Та він — не такий!

— Слухайте,— звертається вона до мене,— ви знаєте які-небудь вірші... такі, з перцем!

— Зінко! — застерігає її господиня.— Ти з глузду з'їхала!

Я не знаю віршів з перцем.

Руденька жінка струшує кучерями, клацає пальцями і знову співає:

Він, наче муж
Лінивий став,
Мене одну ж...

І, урвавши пісеньку, знову питає мене:

— Послухайте, чому ви не напишете яке-небудь смішне оповідання?..

— Про що ж?

— Ну,— взагалі смішне. Про те, як дружина зраджує чоловіка або щось таке. А ви знаєте вірші про Ноя?

— Ні.

У дверях стала покоївка і, посміхаючись, звістила:

— Петро Іванович веліли сказати, що все готове і можна пожалувати до них...

— Будьте ласкаві! — запросила мене господиня, пливучи до дверей.

Зіночка, обнявши її за талію, питає:

— Чого мені стає скучно, коли я вип'ю?

У великій, яскраво освітленій кімнаті, біля стола, на критого чорним сукном, стоять Лохов і Сухомяткін, обидва у фраках, з циліндрами в руках. На столі перед ними якісь коробки, вази. Темне обличчя Лохова серйозне, як обличчя людини, що приготувалася до чогось

дуже важливого. Сухомяткін дрімотно посміхається, прижмуривши веселі оченятка.

Дами сідають у крісла біля стіни, я — поряд з ними. Голова біржового комітету церемонно уклоняється нам і говорить:

— Шановний публікум! Ми є два маги з Індія і Америка, ми маєм показувати вам кілька чудесні явищ.

— Дурненький,— шепоче Зіночка своїй сусідці.

Чоловік її напружено калічить слова, це вдається йому погано, і, коли він вимовляє слово правильно,— та сердиться і притупує ногами.

— Мое ім'я... наш ім'я — Гаррі; мій друг звуть... зветь... Джемс!

Джемс-Сухомяткін поворушився і раптом — гикнув. Це дуже розсмішило його, він закрив обличчя ліктем і став пирхати, Гаррі-Лохов несхвально покосився на нього, взяв зі стола чорну магічну паличку, махнув нею й гикнув:

— Ан, райс!

— Вайс! — відповів кум-Джемс.

В руці Лохова з'явився срібний карбованець,— він схопив його десь у повітрі й урочисто показав нам. Потім він витяг карбованця з носа Сухомяткіна, другого зняв з його лисої маківки і, швидко кидаючи монети в циліндр, що стояв на столі, почав спритно хапати їх з повітря, з своєї борідки, з кумового вуха, брав з коліна свого, а один карбованець виколупав навіть із свого ока.

— Сьогодні ти ловко робиш,— сказала йому Зіночка, але він строго крикнув їй:

— Сілянс *. Просю публікум — нема розмов!

Джемс, розставляючи по столі якісь чудні предмети, показав Зіночці язика.

Закінчивши фокус з монетами, Гаррі-Лохов змусив зникати з стола різні речі,— вони в ту ж мить з'являлись там, де не можна було сподіватись на них. Він дуже захоплювався, працював, як справжній артист, і все вигукував кумові командні слова:

— Ан, вайс! Дайс ваз! Райс! Швидше!

Стіна позад фокусників була заставлена якимись темними шафами, Сухомяткін відчинив дверці одної з них,— в ній, на полиці, стирчала одрубана голова з чорними

* Мовчання (франц.— Ред.)

вусами і — смішно, фарфоровим оком — дивилась просто на мене. Обличчя Лохова було неприємно напружене, шкіра на вилицях туго натягнута, — він, видно, міцно стиснув зуби. Його підборіддя видулось наперед, французька борідка здавалась твердою, мов з дроту. Але щоразу, коли він вдало закінчував фокус, обличчя його розпливалося в посмішку, і недовірливі, холодні очі блищали радісно, ніби очі дитини.

Я ніколи не бачив людини, яка обманювала б сама себе з таким захопленням, з такою втіхою. Джемс-Сухомяткін тільки поблажливо брав участь у забавній грі, а Гаррі-Лохов трепетно творив чудеса. Це було ясно.

Іноді фокуси не вдавалися йому, — витягаючи з кишені фракa блюдце, наповнене водою, він передчасно зірвав з нього гутаперчову плівку і вийняв блюдце пустим, а вода лишилась у кармані. На хвилину він розгубився і, стежачи одним оком, як стікає вода на підлогу, сердито крикнув:

— Першій частині кінець!

Скинув фрак, заглянув у кишеню, хитаючи головою, потім пояснив публіці:

— У ремісників-фокусників, що працюють у балаганах, — кишені непромокаючі. Куме, поклич покоївку, хай висушить фрак, та — щоб не зіпсувала!

Зітхнувши, він додав:

— А я — піджак надіну.

Друга частина почалася з того, що кругленький Сухомяткін увійшов у пусту шафу, Лохов закрив шафу чорною завісою, крикнув:

— Раймс! Ейн, цвей, дрей! — і відсмикнув завісу, — шафа була пуста, Сухомяткін зник.

— От цього вже я не люблю, — сказала мені господиня, мерзлякувато поводячи плечима. — І знаю, що фокус, а все-таки боязко.

Завіса знову затягнута, відкрита.

— Вайс!

І знову в шафі стоїть, посміхаючись, Джемс-Сухомяткін.

Потім Гаррі прикрутив його вірвовкою до стола, закрив ширмою, а Джемс за хвилину звільнився від пут і навіть устиг скинути черевики з своїх ніг.

Потім я відчув, що мені скучно і якимось особливо ніяково. Хоч те, що відбувалося передо мною, було не-

страшне і навіть не дуже неприємне, а проте нагадувало кошмар. Дами теж утомилися, господиня обережно дрімала і, схитуючи важкою головою, винувато посміхалася, а Зіночка одверто позіхала і все намагалась засвистіти.

Сухомяткін теж, видно, втомився, його біляві бачки ображено відстовбурчились, він рухався ліниво, не дивлячись на публіку і товариша, а Лохов, спітнілий, захоплений, магічно змінював кольори хусток і все прикривав:

— Ен, цвей, дрей,— котово!

Раптом він замовк на хвильку і, докірливо дивлячись на публіку, спитав:

— Ти що ж, кумо, спиш?

Мені стало жаль його.

Зіночка засміялась, Сухомяткін почав жартівливо глумитися з дружини, а артист, якого не зрозуміли, образили, заклавши руки за спину, швидкими кроками ходив по кімнаті і говорив:

— Забава для мене — справа серйозна, а не дрібниці. Не можна ж тільки їсти та чаї розпивать...

— Я розумію, Матвію Івановичу,— жалібно вставила сконфужена господиня, але він не слухав її:

— Забава — це для того, щоб забутись від клопоту! Ви, жінки, звичайно, не можете зрозуміти... Зинаїдо, ходім додому.

— Постривай, куме! Зараз чай буде...

— Пора!

— Та не гнівайтесь ви...

— Додому рано ще,— сказала Зинаїда.

— Рано? — крикнув Лохов.— Тоді я сам піду...

Він поводив себе, зовсім як ображене дитя: мені здавалось, що ще трохи, і цей чоловік може заплакати. Але все ж удалось заспокоїти його, і, не приховуючи своєї образи, Лохов лишився.

Перейшли в їдальню, там уже вирував великий срібний самовар, окурюючи люстру струменем пари, розгойдуючи кришталеві підвіски.

Лохов сидів поруч мене, розповідаючи:

— Мені ця забава понад десять тисяч обійшлася! У нас є рідкісні апарати, з Гамбурга виписані. Я дуже стежу за новинами в цій справі.

Він важко зітхнув і глянув скося на кума, що, приулившись до Зіночки, нашіптував їй щось.

— З нас сміються, тобто — більше з мене! Мовляв — фокусник. Дуже добре, будь ласка...

— Налити ще скляночку? — спитала його господиня.

— Так, будь ласка! Дякую за вашу увагу, — мовив Лохов, ображено посміхаючись, і так, що не можна було зрозуміти — господині чи мені говорить він.

— Всі люди фокусничають, і дуже багато хто — шкідливо. А ми з кумом — нешкідливі! Ми, так скажу, меценати для себе...

— Не люблю цього слова, наче бісенята, — знову встала господиня, присуваючи до Лохова склянку.

Він узяв чай, не подякувавши їй, продовжував:

— Інші займаються півнячим боем, собачим цькуванням або, наприклад, утримують газети, як ваш хазяїн; дехто намагається виявити себе з кращого боку, в філантропії, щоб одержати ордена, а я люблю благородну забаву, хоч вона й обман.

Він говорив безперервно, нудно, з явною образою в голосі і все ворухив пальцями.

Господиня перестала звертати на нього увагу. Вона з чоловіком слухають шепіт Зіночки, і обоє, червоні від сміху, пирхають, не в силі стримати його.

— Життя нікому не на радість, — туркоче Гаррі-Лохов, барабанячи пальцями по моему лікті. — Життя вимагає уяви. Знаходячись у церкві, уявляєш себе першим грішником, може, найгіршою людиною, і це — приємно для душі. Це — облікає нас. В театрі уявляєш себе тим, що грає закоханого лиходія, або взагалі героєм. Але — кожного дня в театр чи в церкву не підеш, і зостається життя, що потребує... так скажу, поповнення.

Він закручує свою борідку гвинтом і на хвилину замовкає, прижмуривши очі.

Я встаю, прощаюсь і йду собі... На вулиці місячно й морозяно, під ногами сухо рипить сніг, замазаний тінями великих купецьких будинків.

Іду й сумно думаю про російську людину, — артистично вміє грати роль нещасної ця людина!

ЯСНОСІРЕ З ГОЛУБИМ

Сухий, холодний день осені. По подвір'ю тоскно літає курява, кружляє велике пір'я, стрибає клапоть білого паперу; повітря сповнене шереху й свисту, а під вікном моєї кімнати стовбичить жебрак і байдуже тягне:

— Господи Ісусе Христе, сине божію, поми-илуй нас...

Обличчя в нього заржавіле, стерте, з'їдене виразкою, голий череп у брудних струпах; він дуже підходить і до брудного двору і хворого дня.

Вітер шарпає його лахміття, надуває пазуху, б'є його порохом по іржавій щоці, по вуху. Жебрак крутить головою і гугняво виводить, з упертістю катеринки, сумний мотив:

— Благодійники й кормителі, милостинку, Христа ради, подайте...

— Иди до біса! — кричить із вікна моя сусідка, дівчиця веселого життя, маленька, з підведеними очима і рум'янцем від вух до зубів.

Жебрак щось бурмоче, вітер зносить його слова, але я чую мідний дзенькіт великої монети, що впала на камінь двору і сердитий голос дівчиці:

— На, подався, падлюко!..

Дивно,— в її голосі звучить образа, хоч ображає вона сама. Я живу поруч з нею третю добу і вже двічі чув, як ця весела дівчина удень співає зворушливі пісні, а по ночах плаче п'яними сльозами.

Сьогодні вона прийшла додому на світанку і зразу ж розбудила мене метушнею, хрипкими риданнями.

— Гей, пані!—крикнув я в шпаринку перегородки між нею і мною.— Ви заважаєте мені спати...

Помовчавши з хвилину, вона знову стала схлипувати і сопіти носом, штовхаючи перегородку ліктями й п'ятками, а потім почала лаяти мене, ретельно вибираючи найнепрстойніші слова.

— За що? — спитав я.

Вона переконано відказала:

— Ви всі — собаки!

Але, вдовольнивши себе цим, покликала мене:

— Іди до мене!

Я не встиг подякувати їй за ласку, бо вона зразу ж додала:

— Ні, не ходи, не треба, а то вранці Мишка прийде, так він і тобі і мені...

— Це хто — Мишка?

— Мій кредитний. Теж сищик.

— А чому теж?

— Та ти — хто?

— Газетяр, письменник...

— Письмоводитель? Теж, мабуть, із поліції...

Після цього вона заснула, а вранці, прокинувшись, довго зітхала, потім безуспішно вчилася свистіти, щось гризла — сухар чи цукор,— нарешті постукала в стінку:

— Сусіде!

— Доброго ранку...

— Чого-о?

— З добрим ранком, кажу...

Вона чмихнула:

— Скажіть, будь ласка, який чемний!.. У вас немає... вакси?

— Нема.

— Ну, не треба... Ох, господи!

— Що ви?

— Нудно. Як вас звати?

— Іегудііл.

— Ви хіба жид?

— Ні, росіянин...

— Ну, значить, брешете...

Побалакавши в цьому тоні ще кілька хвилин, вона знову захропла, ніби її здавили за горло, і прокинулась

уже незадовго до появи жебрака... Прокинулась і, схопившись на ноги, заспівала веселим голосом:

Самара, ти — місто багате,
Та де в тобі місце моє.
Самара, в тобі, о, проклята,
Згубила я щастя своє...

Було цікаво: чому вона, подавши милостиню, облаяла жебрака? Я спитав її про це через перегородку, — вона відповіла, подумавши:

— Захотіла, от і облаяла! А що ще?

Вітер за вікном шаленіє дедалі лютіше, качає по двір'ю солом'яний чохол з пляшки, перекидає по камінню нитяну шкарпетку, ганяє поштовий конверт, солить порохом шибки вікон. Над вікном, на карнизі, сумно воркоче голуб; дратуючи, деренчить якась трісочка; здається, що серце вмирає під дрібною, холодною пилюгою.

Стіна напроти віконця скупко оштукатурена бруднуватим вапном; де-не-де вапно осипалось, оголивши червону цеглу. Небо над дахом теж недбало відштукатурено сіруватими хмарками, між ними — глибокі сині ями, і звідти ллється в душу туга.

— Сусіде, — кричать з-за перегородки, — ідіть чай пити!

— Дякую вам, іду...

Кімната — менша за мою і господиня її — наполовину менша за мене. Але вона — жвавіша за гостя, дивиться на нього сміливо; очі в неї дійсно веселі, голубенькі, а личко, з якого вона чисто змила рум'яна і інші фарби, — миленьке, чисте, тільки дуже бліде.

— Який у вас смішний ніс! — каже вона, придивляючись до мене.

Мовчу, усміхаючись, і не знаходжу відповіді, потім здогадуюсь: сама вона — кирпата і, мабуть, заздрить мені.

Одягнена вона сліпуче: на ній червона кофта, зелений галстук з рудими підковами, спідниця кольору бордо; ця пишнота увінчана срібним кавказьким паском, а над вухами, на рівному волоссі — бантики жовтогарячого кольору.

— Сідайте, будь ласка, — каже вона солідно. — Внакладку п'єте чи вприкуску?

— Все одно.

Вона повчально зауважує:

— Якби було все одно, так люди б не одружувались!
По вікнах шарудить порох.

Розмовляємо.

— Ви — сердита?

— Себто я? Як доведеться. А що?

— Та от — жебрак!.. Цікаво знати: за яку провину ви його обляяли? Милостиню подали, а обляяли...

Її напівдитяче, простеньке обличчя викривляється сердитою, гидливою гримасою; дівчина дивиться мені в очі, — брови її тремтять, і вона каже голосом, який дзвенить:

— Його б треба цеглиною по макітрі, — от як!

— За що?

— За те!

— А все ж таки?

Стукнувши рукою по столу, вона сердито каже:

— Не чіпляйтеся! Це навіть нечемно — прийти в гості й чіплятися! Я вас зовсім не знаю, а ви питаєте — про що не слід...

З хвилину вона мовчить, а я зовсім зніяковів і бажав би піти із цієї комірчини, але господиня її, помітивши мою ніяковість, примирливо усміхається:

— Ага, злякався... Ні, їй-богу ж... Питаєте ви, а це зовсім нецікаво мені. Я його бачити не можу, босяка! Він же та сама падлюка, яка висватала мене одному тут судді... Мені тоді ще п'ятнадцяти не було... без чотирьох місяців п'ятнадцять літ, а він уже... Хіба це добре? А ще батьків товариш, разом лакеями служили, в одній гостиниці. Добре, що батько помер, нічого не знаючи, а то убив би він мене. Мати білизну прала для гостиниці, а я носила... Ну, звичайно, дівча! Запросили мене в номер, напоїли — нічого не пам'ятаю! Прокинулась — господи, — як розчавлена! Все цей винен: він улаштував... «Двадцять п'ять карбованців, каже, дадуть тобі, жити весело будеш». Бачити не можу його, — слово честі! А він — хоч би що! Ходить до мене, просить: ніби добре зробив, а я мушу завжди йому дякувати. Дивно навіть, яка безсоромність у людині! Раніше, коли я у судді в полюбовницях жила, так цей до мене майже щодня волочився: то карбованець дай йому, то полтиник. В карти грає, босота нещасна, навіть у тюрму саджали за карти, у тюрмі він і захворів, падлюка. Я бувало кажу йому: «Ах ти, безсоромний злодію, чого ти до мене ходиш? Це ж бо через тебе я нещасна і навіть зовсім пропаща!» А він —

нічого! «Годі-бо, каже, Таню, не гнівайся, чи мало хто в чому винен,— усіх не покараєш!» Подумаю я — а й правда: хіба всіх покараєш, хто винен? Ну, і кину лихом за плечі...

Винувато посміхаючись, вона дивиться мені в обличчя; потім якось ураз із її ясних очей викочуються рясні, дрібні сльозинки, і, продовжуючи посміхатися, вона каже, зніяковівши:

— От бачите! Довели мене до сліз... Давайте краще про щось інше поговоримо...

Говоримо про інше. Свистить вітер, кидаючи у шибки вікон пилюгу. Сховавши руки в кишені, стискаючи кулаки, я думаю:

«Всіх не покараєш, чорт вас забери! Ловко влаштовано — не покараєш...»

А дівчина замріяно каже:

— Червоний колір мені не до лиця, я знаю, а от ясно-сірий або голубенький...

КНИГА

У парку, біля стіни маленької старої дачі, серед сміття, виметеного з кімнат, я побачив пошарпану книгу; мабуть, вона лежала тут давно, під дощами осені, під снігом зими, прикрита рудою хвоею та гнилим торішнім листом. Тепер, коли весняне сонце висушило її сторінки, склеєні грязюкою, вже не можна було прочитати, про що говорять побляклі лінії літер.

Я поворушив її носком чобота й пішов далі, думаючи про те, що, можливо, це — хороша, сердечно написана книга й немало людей, читаючи її, хвилювалися, сперечались, училися думати; можливо, когось вона оплодотворила новою думкою й багатьох, у холодні години самотності, зігріла своїм теплом.

Мені згадалося, яким добрим другом була для мене книга за днів отроцтва і юнацтва, і особливо яскраво постало в пам'яті життя на маленькій залізничній станції між Волгою та Доном.

Станція стояла в степу, скупо вкритому сірими билинками, в порожнечі й тишині, порушуваний зимою сумовитим співом сніжних завірюх. Влітку на станції нили комарі, в рудому степу глузливо й тихо свистіли ховрашки, в небі, мутному від спеки, мовчки кружляли коршуни та білі луні.

Бувало дивисься з перону в степ: над порожньою землею, в свинцевій далині струмує марево, на горбочках, біля своїх нір, стоять ховрашки, притуливши до гострень-

ких мордочок спритні передні лапки, наче моляться. А більше нікого немає,— дихаєш порожнечою, і серце жалісно стискається з нудьги.

Лише інколи волохаті чабани, схожі на святих відлюдників з картин, проведуть з півдня на північ отару овець і в тиші степовій злітають їх чудні крики:

— Р-ря-о! Р-ря-у...

Дихне вітер, обсіпле станцію дрібним гарячим піском, принесе журливе квоктання дрофи, свист гризунів,— і знову тихо, і життя здається безконечним сном.

Десь, у степових балках, ховалися козачі хутори; позаду станції, верст за п'ять, до Волги, притулилось на неплодній землі село — Піски; звідти до нас узимку приходили моторні дівчата відчищати від снігу станційні колії, а ночами на станцію з'являлися їхні брати й батьки красти щити на паливо і товар з вагонів.

Особливо тяжко жилося жаркими літніми ночами: в тісних кімнатах — нічим дихати, задуха й комарі не дають заснути; все населення станції вилазило на перон і неприкаяно тинялося скрізь, заводячи з нудьги сварки, роздратовуючи чергових виючим позіханням, скаргами на безсоння та нездоров'я, безглуздими запитаннями. По двору, наче лунатики, ходять жінки в білому вбранні, босі, з розпатланим волоссям; куриться багаття, прикрите сирою шелюгою; безвітряними ночами дим багаття встає до неба сірим стовпом, не відганяючи комарів,— вони народжуються в мертвих заводях Волги й хмарами летять сюди, в сухий степ, на муку людям та на свою загибель.

У глухій тиші, далеко десь і наче під землею, народжується важкий шурхіт, росте, оповиває станцію залізним стукотом; співають рейки, трясуться лампи; хто-небудь дрімотно говорить:

— Тринадцятий іде...

На краю степу, в чорну шкіру п'тьми вп'явся червоний промінь, поранив ніч, і по землі розпливається волога пляма світла, нагадуючи кров. Повільно наближаючись, промінь двоїться, і ось він став схожий на чиїсь жовті моторошні очі, вони тремтять у гнівному збудженні,— до трьох будиночків станції повзе з глибини ночі якийсь люте страховище, загрожуючи загибеллю. Знаєш, що це — товарний поїзд, але хочеться уявити собі інше, хоч би страшне, але інше.

Пасажирські поїзди, пробігаючи повз станцію, лише посилюють враження нерухомості життя, поглиблюють усвідомлення відрізаності від нього. Зупиниться поїзд на хвилину—з вікон вагонів, мов портрети з рам, дивляться на тебе якісь люди; спалахують, наче іскри в темряві, загадкові очі жінок, зворушуючи серце теплим промінням короточасних посмішок.

Сердитий свисток—і в хмарі пари поїзд лине далі, обличчя людей у вікнах вагонів чудно спотворюються, витягаючись вбік, все в одну сторону.

До цього мелькання життя швидко звикаєш; повз тебе щодня проїжджають одні й ті самі машиністи, кочегари, кондуктори; здається, що й люди завжди одні й ті самі,— вони стали нерозрізненними, наче комарі.

На станції служило одинадцять душ, четверо сімейних. Усі жили наче під скляним ковпаком, про кожного було відомо все, чого не слід знати про людину, і кожний знав про всіх інших все, що хотів і не хотів знати. Усі ходили один перед одним наче голі; людина при першій зручній нагоді прилюдно виверталася навиворіт, спонукувана нудьгою до нечистоплотних відвертостей і покаяння.

Грали в карти, страшенно пили горілку, інколи, збезумівши від пияцтва й туги, вражали одне одного дикими вихватками.

Одного разу ввечері сторож Крамаренко, молодий вродливий чоловік, підійшовши під вікно квартири мастильника Єгоршина, лисенького й богомольного старика, одруженого з сиротою-козачкою, жінкою великою й мовчазною,— підійшов, роздягнувся догола й став горлати у вікно:

— Єгоршин, виходь, собако! Виходь, роздягайся, нехай жінка твоя бачить: котрий кращий!

Козачка, яка прала білизну, виплеснула на груди йому ківш окропу; він завив і побіг у степ, а Єгоршин захопився бити жінку гайковим ключем. Люди відібрали жінку, хотіли вирядити її до міста, в лікарню, але козачка відмовилася.

— Не треба, сама винна, навіщо ласкаво дивилася на нього,— казала вона, лежачи надворі, обмотана кривавими ганчірками, широко відкривши сині очі й оближуючи губи маленьким язиком.

І двічі спитала тихенько:

— Боляче я його ошпарила?

— Ой, безсоромна,— перешіптувалися жінки та дівчата.

Єгоршин замкнувся в квартирі й молився, стоячи навколішки у калюжі мильної води. Люди дивилися на нього через вікно й лаяли старого.

Вранці наступного дня Крамаренко взяв розрахунок й пішки пішов зі станції кудись до Дону; ішов він уздовж колії дивно прямо, високо піднісши голову, як солдат на параді.

А через кілька днів і Єгоршин перевівся на іншу станцію.

— Це, брат, не допоможе тобі,— сказав йому Колтунов, помічник начальника станції, прощаючись із ним.— Тобі в землю треба переводитися; від горя нікуди, крім як у землю!..

Це була дивна людина,— Петро Гнатович Колтунов. Завжди напів'яненський, балакучий, він, мабуть, мав якісь свої здогади про життя, але висловлював їх невиразно, і навіть здавалося, що він не хоче, щоб його розуміли.

Сухорлявий, худючий, він постійно струшував вихростою, рудою головою й, прикриваючи сірі очі золотавими віями, опитував нас — мене, вагаря станції й товариша мого, телеграфіста Юдіна, горбатого й лютого:

— Якому богові служите, хлопці, а? Потіха!

Або питав сам себе:

— Хіба я на те народився, щоб мене комарі їли?

Ми, я та телеграфіст, часто й палко розмовляли про майбутнє, він сміявся з нас:

— Потіха! Ви спитайте мене: що буде через десять років, у цей день і годину? Я вам вірно скажу: те ж саме! А через двадцять п'ять? І тоді — те ж саме...

Коли я з Юдіним почали читати Спенсера, він, послуховавши, спитав:

— Англієць?

— Так.

— Ну, виходить, бреше! Англієць правди ніколи не скаже.

І не став слухати Спенсера.

Іноді Колтунова охоплювали напади безглуздої впертості: він крутив пальцями обгризені вуси й тоненьким,

нервовим голосом наполегливо намагався переконати нас, що «Пана Твардовського» написано краще ніж «Фауста», а Тургенев — гендлював кіньми. Або кричав, високо змахуючи правою рукою:

— Усі наші письменники — не росіяни: Пушкін — син араба, Жуковський — туркені, Лермонтов — англієць! А котрі росіяни, то вони всі — незаконнонароджені...

Він був сином священика з Тургайської області, вчився в Тамбовській семінарії.

— Вивчився горілку пити,— пішов до університету, в Казань,— розповідав він, і його сірі очі сумно зеленіли.— У нетверезому стані душі надягнув професорову шубу, шапку й пропив цю арматуру. Потіха! Ну, мені запропонували звільнити університет. Пішов, років з п'ять придивлявся до різного діла й непомітно опинився одруженим. З того часу — стоп машина!

Жінка пішла від нього; він жив з дочкою, шестирічною руденькою дівчинкою, спокійною й серйозною, як доросла людина. Її бліде, нерухоме личко наче ховалося в золоті кучерів, темні оченятка дивилися на все зосереджено, посміхалася вона рідко. Все населення станції любило її якоюсь особливою любов'ю, боязкою й обережною; чоловіки при ній тихше лаялися, жінки ставили її за приклад своїм дітям.

— Дивись, он яка Вірочка смирененька та акуратна...

Батько називав дочку на ім'я й по батькові — Віра Петрівна; він ставився до неї незрозуміло — з цікавістю і немовби з боязню, за якою крилася ворожість.

...По тісних коліях станції маневрує локомотив, входить поїзд з Дону або Волги, а Віра Петрівна, в білій хустині на золотих кучерях, неквапно йде через рейки; між локомотивами мелькають її тонкі ніжки в червоних нитяних панчохах. Вона йде в скупий степ збирати бідні квіти, бігати за ховраками з шелуговою лозиною в руці.

Батько стежить за нею з вікна станції або з перону й кусає вуси, прикривши золотими віями запалені очі.

— Заборонити б їй ходити по коліях,— кажуть йому.

Але він байдуже відповідає:

— Нічого, вона — обережна...

Дивився бувало, як вона самотньо походить по порожній землі, за версту від станції, вклоняючись рідким квітам і травам, і дедалі більше не подобається її батько, станція, люди — все це нудне, напівсонне життя.

Не раз по ночах вона прибігала до мене, оповита з голови до ніг великою сірою шаллю, схожа на кажана, й говорила квапливо, але спокійно:

— Иди, батько знову насмоктався до смерті!

Схопивши її на руки, я біг на квартиру Колтунова.

Він валявся на підлозі синій, із здутим обличчям, витріщеними очима, схожий на утопленика. Кілька крапель нашатирного спирту з водою, вліті йому в горло, оживляли його, він мукав, а дівчинка вбивчо спокійно питала:

— Ще не до смерті?

І, сідаючи на підлогу, біля батькової голови, гладила його рукою по шершавій щоці, примовляючи:

— Ах, яка п'яниця нещасна!..

Юдін, який любив дівчинку більше за інших, мріяв:

— Коли б у мене була мати або яка-небудь дурепа погодилася б вийти заміж за горбатого, я б випросив Вірочку собі. Навіщо вона Колтунову?

Він був лютий, грубий, схильний до песимізму, але десь у глибині його душі жевріла туга за кращим життям і ніжне співчуття до людей.

— Як жаль усіх! — зітхав він іноді, вночі, під час чергування, коли ми, прочитавши яку-небудь книгу, розмовляли про неї. — Як жаль людей!..

Це почуття він безплідно витрачав на догляд за п'яними й хворими, на примирення родинних чвар і на переконливі листи товаришам своїм, телеграфістам лінії. Одному він радив одружитися, другому — грати на скрипці, третього умовляв іти в колонію толстовців.

Коли я трошки сміявся з нього за це, він гостро запечував:

— А що робити? Що можна робити в цьому риб'ячому житті?!

Ми обидва були пристрасними любителями читання, ми читали книги з ненаситною жадібністю, день і ніч, у вільні години. Книги були для нас вікнами в світ справжнього життя з світу мертвої порожнечі.

Але дуже швидко ми проковтнули всі книжки, що знайшлися на шістьох станціях поміж Волгою й Доном, і ось настала для нас смуга духовного голоду, — муки його відомі тільки тим, хто жив у порожнечах нашої країни, задихався в густій нудзі її рівнин. Нічим

жити,— це, здається, найстрахітливіше відчуття, що його я зазнав.

Довго поневірялися ми, шукаючи хороших книг, але не знаходили нічого, крім романів Окрейдца, старої «Нивы» й тому подібного убозтва.

Колтунов знущався з нас:

— Що, хлопці, здихаєте? Потіха!

І одного разу, зглянувшись, запропонував:

— У мене в Калачі знайомий є, він випикує журнал. Хочете — попрошу?

Ми стали благодати його; він, посміявшись, погодився, і через кілька днів кондуктор пасажирського поїзда вручив Колтунову пакет і лист.

— Ось він, журнал! — сказав Колтунов, переможно змахнувши пакетом, але, прочитавши листа, закусив вуси, оглянувся й, засунувши пакет під пахву, щільно притис його ліктем.

— Ну, давай сюди,— попросив Юдін, радісно посміхаючись великим ротом.

Колтунов підвів трохи плечі й тоном начальника заявив:

— Встигнеш, не лізь!

Юдін здивувався, відступив на крок; вони були приятелями, й Колтунов ніколи не говорив так грубо.

— Я розстарався — мені й читати першому, а ви — згодом! — додав Колтунов сухо й сердито.

Це й мене образило: раніш читали вголос, усі разом, або читав той, у кого був вільний час. Книгу тримали завжди на видноті, в телеграфній.

— Ти чого задаєшся? — спитав Юдін, а Колтунов відповів ще більш сердито:

— Відчепись! Я хочу читати для відпочинку душі, а не для суперечки та нісенітниць. Читати слід мовчки, а ви розводитеся: чого так, чому не отак! Набридло мені це! Я хочу сам читати,— і забирайтесь до чортів!

Він замкнув книгу в шухлядку стола й до кінця чергування не розмовляв з нами, гнівно озираючись, наче зляканий чимсь. Коли він, закінчивши чергування, ішов до себе, Юдін сказав йому:

— Ляжеш спати, поклади книгу на видноті, я зайду, візьму її...

Він не відповів, лише посміхнувся.

Близько півночі Юдін запропонував мені:

— Піди-но, візьми книжку, він, мабуть, спить уже.

Вдень години півтори безперервно хльостав землю рясний дощ, тоді знову на вимитому небі з'явилось палоче сонце, щедро зігріло землю,— тепер у степу було темно й душно, немов у лазні. Серед чорних хмар, углибоких синіх ямах, тьмяно світилися золоті зорі,— цієї ночі всі вони здавалися згасаючими. Передо мною, немовби вказуючи шлях, стрибала жаба; вдалині гув поїзд; з водокачки долинала пісня кочегара-єврея, косоокого чоловіка, з журливою посмішкою на червоних губах,— здається, ніщо не могло стерти цю посмішку з його гострого смаглявого обличчя. З вікна квартири Колтунова лилося жовте світло, падало на землю, показувало в темряві штабель шпал і тонкий стовбур тополі. Крізь серпанок, натягнутий у рамі вікна, я бачив Колтунова: він сидів за столом у нічній білизні, спершись на лікті, зігнувшись, запустивши пальці в руде волосся. Його гостре неголене підборіддя судорожно здригалося, і на книгу, що лежала між ліктями, капали сльози,— при світлі лампи було добре видно, як вони падали одна по одній,— мені здавалося, що я чую мокрі удари об папір. Недобре бачити людину, коли вона плаче...

Крім лампи, на столі стояла ледве почата пляшка горілки й тарілка з скибою солоного кавуна. У плетеному кріслі спала дівчинка, згорнувшись калачиком; обличчя її було зовсім закрите кучерями, видно тільки рот, здивовано розтулений. Глибше в кімнаті було так само темно, як у степу, а освітлений простір нагадував печеру в чорній горі.

Колтунов випростався, подививсь у вікно. Його незначне обличчя, обтанувши в сльозах, здавалося ще меншим і незначнішим. Ось він підняв книгу над лампою й став сушити сльози; посушивши й поторкавши пальцем сторінку, знову погойдує книгу над вогнем, а з очей його все котяться сльози, застрягаючи в вусах.

Я пішов зустрічати поїзд, і, зустрівши, сказав Юдіну:

— Не спить, все ще читає...

— Тварюка! — бурчав телеграфіст, відстукуючи депешу.— Приятель! Усі ми приятелі до першого смачного шматка.

Перед світанком я знову стояв перед вікном, розглядаючи крізь серпанок маленьку руду людинку. Колтунов, мабуть, спав: голова звислася на груди, руки безсило

лежали на колінах. Лампа погашена, але горить свічка в мідному підсвічникові, золотий спис вогню двократно відбивається в склі пляшки,— горілки не зменшилося. Кімната ще темніша, ніж була раніш, дівчинки нема в кріслі, а загорнута книга лежить на ріжку стола, близько до підвіконника.

Я тихенько продер серпанок, просунув руку в діру. Колтунов зірвався на ноги, схопив підсвічник, розмахнувся й загорлав диким голосом:

— Геть! Уб'ю!

Свічка згасла, але я все-таки бачив незнайоме, спотворене обличчя, що одразу ж потонуло в темряві.

За хвилину він спокійно й грубо спитав:

— Це хто?

— Я. По книгу.

— Не дам...

Я постояв під вікном ще хвилину, дивлячись у степ, на схід. Там, за хмарами, сходило сонце; на жовтій плямі світанку маячив маленький чорний вершник; по землі за ним сірою хмарию повзла отара овець. Все це — знайоме, все це було. Як хороше дивитися в книгу й бачити перед собою інше життя!.. Днів з чотири Колтунов дражнив нас книгою: принесе її на станцію й читає сам, а коли ми попросимо — знущається:

— Станьте навколішки — дам!

Юдін умовляв його:

— Дурню, згадай, скільки ми давали тобі книжок!

— Ну, то й що?

— Ти ж читав з нами?

— Ставай навколішки!

Він був бридкий і жалюгідний, він сам, певно, почував це і, наперекір собі, дедалі впертіше дражнив нас. Читає й час від часу на різні голоси вигукує:

— Потіха! Он як!

Ці словечка ще більше розпалляли нашу цікавість, нашу жадобу познайомитися з книгою. Ми так незлюбили його, що навіть на дівчинку перенесли почуття, викликане її батьком. І, коли вона, улюблена, підбігала до нас, ми холодно відстороняли її, сподіваючись хоч цим зробити прикрість її батькові.

Я донині пам'ятаю, як знетямлено дивилися на мене і Юдіна темні оченятка дівчинки, як здригався, в посмішці жалю, її ясночервоний рот, схожий на квітку.

І Колтунов бачив це. Але він тільки посміхався й смикав себе за вуси нервовим рухом руки.

— Хочеться почитати, хлопці? — питав він, ховаючи книгу в стіл.— А я не дам...

— Вдарю я його,— погрожував Юдін, задихаючись і бліднучи.— Ось що: книгу цю не брати у нього, хоч і дасть,— не брати! Гаразд?

Я погоджувався:

— Гаразд.

— Даєш слово?

— Даю.

Смішно згадувати про це тепер, але в ті дні я щиро страждав і боявся чогось, бо в грудях інколи скипала така ненависть до людини, що через неї паморочилася голова й перед очима мигтіли червоні плями.

Вся станція бачила, що ми, троє друзів, посварилися, всі чули, як Колтунов знущався з нас, всі чогось сподівалися від нас і щось навіювали нам, безмовно, допитливими поглядами, усмішками.

Закінчилося це дуже просто: вранці Колтунов прийшов на чергування, кинув журнал Юдінові й сказав:

— На, читай...

Телеграфіст схопив книгу на льоту й одразу ж мовчки занурив великого носа в зміст.

Уночі я читав уголос Юдінові незначне оповідання про те, як хороша жінка пішла від поганого чоловіка на роботу для суспільства, для світу,— читав і думав:

«Над цим, чи що, плакав Колтунов?»

Раптом він ввалився в двері й загорлав, чіпляючись руками за одвірки:

— Н-не сміти читати!

Ноги у нього підгиналися, він був страшенно п'яний і дико витріщав червоні, мокрі очі.

— Н-не сміти... Ніхто не розуміє нічого... і ті, хто пише, і всі...

Опустився на підлогу, простягаючи до нас руки й скрикуючи:

— Мовчать!.. Не читати!..

А в дверях, за його спиною, стояла маленька дівчинка, Віра Петрівна, в розстебнутому платтячку, що сповзало з плечей, боса, й розпатлана,— її руді кучері підіймалися догори, мов полум'я,— стояла й тьмяним голосом питала:

— Навіщо ви його скривдили?

ЯК СКЛАЛИ ПІСНЮ

Ось як дві жінки склали пісню, під сумне гудіння дзвонів монастиря, літнього дня. Це було на тихій вулиці Арзамаса, перед вечірньою відправою, на лавочці коло воріт будинку, в якому я жив. Місто дрімало в гарячій тиші червневих буднів. Я, сидючи коло вікна з книжкою в руках, слухав, як моя куховарка, огрядна ряба Устина, тихенько розмовляє з покоївкою мого сусіда, земського начальника.

— А ще що пишуть? — випитує вона чоловічим, але дуже гнучким голосом.

— Та нічого ще, — задумливо і тихенько відповідає покоївка, худенька дівчина, з темним обличчям і маленькими злякано-нерухомими очима.

— Виходить — бери поклони та пришли грошенят, — чи не так?

— От...

— А хто як живе — сама догадайся... ехе-хе...

В ставу, за садом нашої вулиці, квакають жаби дивно скляним звуком; настирливо полощеться в гарячій тиші гудіння дзвонів; десь на задвірках похропує пилка, а здається, що це хропе, заснувши й задихаючись спекою, старий дім сусіда.

— Рідні, — сумно й сердито говорить Устина, — а відійди від них на три версти — і нема тебе, і відламалась, як сучок! Я теж, коли перший рік у місті жила, невтішно тужила. Ніби не вся живеш — не вся вкупі, —

а половина душі в селі залишилась, і все думається день і ніч: як там, що там?..

Її слова немов вторують гудінню дзвонів, начебто вона навмисне говорить у тон їм. Покоївка, тримаючись за гострі свої коліна, похитує головою в білій хустці і, закусивши губи, сумно прислухається до чогось. Густий голос Устини звучить насмішкувато й сердито, звучить лагідно й сумно.

— Бувало — глухнеш, сліпнеш у злій тузі за своєю стороною; а в мене й нема нікого там: батечко в пожежі згорів п'яний, дядько — від холери помер, були брати — один в солдатах залишився, ундером зробили, другий — каменяр, у Бойгороді живе. Всіх ніби повіддю змило з землі...

Схиляючись до заходу, в мутному небі висить на золотому промінні червонувате сонце. Тихий голос жінки, мідний плюскіт дзвонів і скляне квакання жаб — усі звуки, що ними жило місто в ці хвилини. Звуки плывуть низько над землею, наче ластівки перед дощем. Над ними, навколо них — тиша, що поглинає все, як смерть.

Народжується безглузде порівняння: наче місто посадовлено у велику пляшку, що лежить боком, заткнута вогненным корком, і хтось ліниво, тихенько б'є зовні по її нагрітому склу.

Раптом Устина каже жваво, але діловито:

— Ану-бо, Машутко, підкажуй...

— Чого це?

— Пісню складемо...

І, голосно зітхнувши, Устина скоромовкою заспіває:

Ой, та білого дня, ще й при сонечку,
В ясну ніченьку, при місяці...

Нерішуче намацуючи мелодію, покоївка боязко, півголосом співає:

Нема спокою мені, дівчині молодій...

А Устина впевнено і дуже зворушливо доводить мелодію до кінця:

Серце тугою проймається...

Скінчила і зараз заговорила весело, трошки хвастовито:

— Ось вона й почалася, пісня! Я тебе, люба, навчу пісень складати, як нитку сукати... Ну-бо...

Помовчавши, наче прислухавшись до тужливого стогону жаб, лінивого гудіння дзвонів, вона знову вправно заграла словами і звуками:

Ой, та ні взимку люті хуртовини,
Ні весною струмочки веселі...

Покоївка, щільно присунувшись до неї, поклавши білу голову на кругле плече її, заплющила очі і вже сміливіше, тонким тремтливим голоском провадить далі:

Неносять з рідної стороньки
Та для серця звістку радісну...

— Так-ото! — сказала Устина, ляснувши себе долоною по коліну.— А була я молодша — ще кращі пісні складала! Бувало подруги чіпляються: «Устенко, навчи пісеньки!» — Ой, і заллюся я!.. Ну, як далі воно буде?

— Я не знаю,— сказала покоївка, розплющивши очі, усміхаючись.

Я дивлюсь на них крізь квіти на вікні; співачки мене не помічають, а мені добре видно глибоко пориту віспою, шершаву щоку Устини, її маленьке вухо, не закутане жовтою хусткою, сіре, бистре око, ніс прямий, наче в сороки, і тупе чоловіче підборіддя. Це жінка хитра, балакуча, вона дуже любить випити і послухати читання святих житій. Плетуха вона на всю вулицю, навіть більше: здається, всі таємниці міста в кишені в неї. Поруч з нею, міцною й ситою, кощава, незграбна покоївка — підліток. Та й рот у покоївки дитячий; маленькі, пухлі губи надуті, наче вона скривджена, боїться, що зараз ще більше скривдять, і ось-ось заплаче.

Над бруком мигтять ластівки, майже торкаючись землі зігнутими крилами: значить, мошка спустилась низько,— прикмета, що на ніч буде дощ. На паркані, проти мого вікна, сидить ворона нерухомо, наче з дерева вирізана, і чорними очима стежить за мигтінням ластівок. Дзвонити перестали, а стогін жаб ще голосніший, і тиша густіша, гарячіша.

Жайворонок над полем співає,
Василечки-квіти в полі зацвіли,

— задумливо співає Устина, склавши руки на грудях, дивлячись на небо, а покоївка вторить у лад і сміливо:

На рідненькі б я поглянула поля!

І Устина, вміло підтримуючи високий, тремтливий голос, стеле бархатом сердечні слова:

Погуляла б з моїм милим у гаю!..

Кінчивши співати, вони довго мовчать, щільно пригорнувшись одна до одної; потім жінка каже неголосно, задумливо:

— Хіба погано склали пісню? Зовсім гарно ж...

— Диви-но,— тихо зупинила її покоївка.

Вони дивляться праворуч, навкоси від себе: там, щедро облитий сонцем, поважно ступає огрядний священник у ліловій рясі, розмірено переставляючи довгу палицю; блищить срібна головка палиці, виблискує позолочений хрест на широких грудях.

Ворона поглянула скоса на нього чорною намистиною ока і, ліниво махнувши важкими крильми, злетіла на гілку горобини, а звідти сірою грудкою впала в сад.

Жінки встали, мовчки, в пояс, уклонились священникові. Він не помітив їх. Не сідаючи, вони провели його очима, поки він не звернув у завулок.

— Охо-хо, дівчино,— сказала Устина, поправляючи хустку на голові,— якби я молодша, та з іншою пикою...

Хтось гукнув сердито, сонним голосом:

— Маріє!.. Машко!..

— Ой, кличуть...

Покоївка лякливо побігла, а Устина, знову сівши на лаву, задумалась, розгляджуючи на колінах пістрявий ситець плаття.

Стогнуть жаби. Душне повітря нерухоме, як вода лісового озера. Барвисто догоряє день. На полях, за отруєною рікою Тьошею сердитий гуркіт,— далекий грім ричить ведмедем.

ПТАШИНІЙ ГРІХ

Осіння мряка повисла над землею, закривши далечінь. Земля стислася в невелике, мокре коло; звідусіль на нього давить густа, каламутноскляна імла, і коло земне ставало дедалі меншим, неначе тануло, як вже розтануло на сіру вологість небо, ще вчора блакитне. В центрі землі—три жовті шишки, три новеньких хати,—очевидно, виселки з якогось села, невидимого в імлі.

Я прямую до них по розбухлому суглинковій розмішаній дорогі. Мене супроводять невеселим бульканням осінні струмки, вони течуть глибокими коліями теж на виселки; а в ямах між коліями стоять калюжі свинцевої води, прикрашені бульками. Іду як по дну ріки, в якійсь особливо неприємно рідкій липкій воді; обабіч шляху звижаються куші, сумно звисли сиві гілки; на всьому, що бачить око,—холодний наліт ртуті. Твань смочче мої ноги, займаючи їх по кісточки; вона жалібно цмокає, коли я видираю з неї ступні одну за одною, і знову жадібно хапає їх товстими губами. Холодно на землі, холодно і брудно; в душі також — холодна байдужість; все одно куди йти — в морі цієї нерухомої мли, під осліплим небом.

Виселки будувалися з наміром створити колись вулицю: дві хати стоять поруч, зв'язані критим соломою двором, третя — трохи більша — напроти них. Між хатами велика калюжа, в ній плавають тріски та дерев'яний цебер з вибитим дном, а з краю її, біля воріт і під

вікнами одинокої хати, місяць грязюку з півтора десятка мужиків, жінок і, звичайно, дітей. Це дивно: негода, будні,— з якого дива мокнуть жителі, і чому вони говорять так незвичайно тихо? Покійник у хаті? Мужика смерть не дивує... Ворота двору відчинені навстіж, посеред двору стоїть віз, під задніми колесами його лежить купа ганчір'я; десь невдоволено хрокає свиня, коняка жує сіно, чути смачне хрумкання. Міцно пахне гноєм і ще чимсь, що нагадає жирний запах різниці.

Вітаюся з людьми, знявши мокрий картуз. Вони дивляться на мене мовчки, неприязно, без звичайного в селі зацікавлення до далекого мандрівника.

— Чого це ви зійшлися?

Великий чорнобородий селянин, насуваючись на мене животом, суворо запитує:

— А тобі чого треба? Звідки такий?

Він роздратований, але не настільки, щоб битися; він, певне, ще тільки настроює себе на бойовий лад.

— Паспорт! — вимагає він, простягаючи руку, схожу на вила в п'ять зубців.

Та коли я подав йому паспорт, він сказав, ткнувши рукою в калюжу:

— Іди собі...

З-за його широкої спини вивернувся старий чоловічок з обличчям чаклуна і таємниче, півголосом, заговорив, з шепелявинкою, швидко шльопаючи темними губами:

— Ти, милий чоловіче, валяй, іди далі з богом! Тут тобі, серед нас,— не з руки, просто скажу,— ти іди-но собі!

Я пішов, та він, ухопивши мене за торбу, смикнув до себе, продовжуючи викидати з рота зім'яті слова.

— Тут у нас історію зроблено...

Чорний мужик сердито гукнув йому:

— Дядьку Іване!

— Га?

— Прикусить-но язика! Чого, їй-богу!..

— Таж все одно, дійде до села — там дізнається, скажуть...

Хтось відгукнувся луною:

— Скажуть...

— Чи ж таку історію можна приховати?! — радісно вигукнув дядько Іван. — Адже коли б щось інше, а то — батько...

І, збивши шапку на вухо, запитав у мене:

— Ти — як, — письменний? Чуєш, Миколо, письменний він...

Чорнобородий подивився на мене, на нього і сказав з досадою:

— Та пес його забирай і з тобою разом! Така суета...

Старий, зітхнувши, безпорадно махнув рукою, все притримуючи мене. Мужики мовчали, вгрузаючи в твань; жінки, зазираючи в двір і в вікна, перешіптувалися про щось; я чув окремі слова:

— Сидить?

— Сидить, не ворухнеться...

— А вона?

— Та вона в сінях, не видно її...

Старий, підморгнувши мені добрим, світлим оком, відвів мене за ріг хати, озирнувся, поправив шапку і діловито заговорив, блискаючи очима, морщачись:

— Тут, бачиш ти, син батька сокирою ухекав, та й жінку повередив; жінка то ще жива, а старенький, тезко мені — Іван Матвійович, — він дійшов, упокой господи...

— Снохач? — спитав я.

— Оце ж воно, за невістку потерпів убієнну смерть від синові руки. За жінку, отак... Бачив, — за возом лежить, біля задніх коліс?

— Ні...

— А ти піди, поглянь, — піднесено і навіть докоряючи порадив дядько Іван, сіпаючи мене за рукав. — Хто не пустить? Ти — зі мною, я тут ніби як староста, мене слухаються, як же!

Він посміхнувся, знову підморгнув, а ведучи мене крізь народ, повчально промовив:

— Гріхи — вчать...

Зупинившись біля воза, він скинув шапку і трохи відкрив драний кобеняк на землі біля коліс: під кобеняком лежав розпластавшись такий самий, як дядько Іван, невеликий, милий і сухорлявенький старий. Лежав він, наче спіткнувшись на бігу, підігнувши праву ногу під живіт, випроставши ліву і неприродно впираючись плечем у землю. Одна рука закинута на поперек, друга — зім'ята під боком; жилава шия перекрутилася, права щока потонула в гною. Голова його була розрубана від вуха до вуха, — з розрубини грибом виліз сіро-червоний мозок, відвалений лоб закрив йому очі. Рот, повний дріб-

них зубів, був перекривлений і широко розкритий,— здавалося, що старий цей, міцно зажмурившись від страху, волає в землю криком, не чутним нікому, крім неї хіба.

— Он яку історію зроблено,— повчально мовив жвавий старенький і, надівши шапку, запропонував:

— Пішли-но до хати!..

На підлозі сіней, у смузї світла з відчинених до хати дверей, лежала горілиць, в калюжі захололої і лискучої крові, молодиця, дивлячись у стелю круглими очима, закусивши товсту нижню губу, болісно піднявши верхню. З-під розірваної пелени її сорочки висовувалися брудні ноги, і на обох відставлені великі пальці тихенько, рівномірно ворушилися. Це було страшно бачити, але ще страшнішою була тиша в хаті та зігнута цією тишею по-стать мужика, що сидів на лаві біля стола із зв'язаними за спиною руками, потилицею до маленьких вікон, обличчям до сіней.

Він сидів, нахилившись вперед, витягши голову, неначе під сокиру; на його темному обличчі по-вовчому виблискували великі очі; розтріпане, рудувате волосся голови та борода теж блищало на склі вікна, яке гуло під ударами великої чорної мухи.

— Оце й є сам майстер,— голосно і обурено сказав старий, хитнувши головою в двері хати.

Я дивився, сподіваючись, що мужик вирве руки з-за спини, кинеться на підлогу і рачки побіжить у сіни, на двір і далі, в поля, прикриті сірою мрякою.

— Навмисне посадовили його отак-ото: нехай дивиться, що наробив,— пояснив мені старий, і тоді я побачив, що мужика майже геть по всьому тілу скрутили віжками та вірвочками, прив'язавши його до стола та лави.

Почувши останні слова старого, він похитнувся, тріпнув скуйовдженим волоссям,— все навколо нього заскрипіло, заскреготало.

— Працівничок був — золото, а от вона, зухвалість руки, до чого призвела...

Жінка біля наших ніг застогнала коротенько і сказала поволі, дуже голосно:

— Дідусю Іване, іди-и... іди собі, Христа ради... Адже ти добрий...

— Ага-а,— протягнув дідусь Іван сердито і сумно,— натворила справ, а тепер стогнеш!..

Махнувши рукою, він пішов з сіней, натягуючи шапку на посріблену голову і кажучи:

— Молодичку шкода! Двоюрідна онука мені, брата мого. Шкода, хорошою в дівках ходила...

Вийшли за ворота, де, як і раніш, місив грязюку, мабуть, увесь люд виселків.

— Ну, що? Як? — почали допитуватися жінки, штовхаючи старого.

Він заспокійливо відповів їм.

— Сидить, звірина розлючена, сидить...

Передо мною, в густому, вологому повітрі, хтось невидимий ніс труп старого. Я дивився на розрубану голову, на сіро-червоний гребінь мозку, дряблий язик, що лежав на нижніх зубах, та загнуте вгору, до рота, жорстке волосся бороди. Дощ сипався густіше, настійливіше, земля зробилася ще меншою й бруднішою. По блясі чайника за спиною в мене дрібно барабанять краплі, неначе гострі цвяшки сипляться на бляху. На покрівлі клуні галасували галки, чути джерготіння сороки.

Дядько Іван, ідучи поряд зі мною, оповідає спокійним голосом багатодосвідченого мудреця:

— В нашій місцевості це зветься — пташиний гріх, коли свекор з невісткою зійдеться або батько з дочкою... Як птах, значить, небесний, ні рідні, ані свояцтва не визнає він, от і кажуть: пташиний гріх... Отак...

В скляному присмерку, як дві зірки, посміхаються до мене дитячі очі, такі світлі, сповнені лагідності.

— Ні в чому нині старикам знижки немає! А бувало!.. Чуєш, дзвіночок, — виходить, їдуть! Ну, прощай, милий чоловіче!

Іду в мокрім шелесті дощу, і знову грязюка смоче мої босі ноги. Серце також пожадливо і боляче смочуть чийсь холодні, товсті губи...

ГРИВЕНІК

В тринадцять років, серед важких людей, у колі яких я жив, серце моє владно приваблювала сестра хазяйки— жінка років тридцяти, струнка як дівчина, з лагідними очима богоматері,— вони освітлювали лице навдивовижу правильне і ніжне. Ці блакитні очі дивилися на все ласкаво, уважно, але коли говорилося щось брутальне або зле,— світлий погляд дивно напружувався, як це буває у людей, які недочувають.

Була вона мовчазною,— говорила лише найнеобхідніше: про здоров'я, про чоловіка та погоду, про прислугу, священників та швачок; я ніколи не чув з її уст поганого слова про людину. Щось обережне й невпевнене було в її рухах, неначе вона завжди боялася спіткнутися або зачепити когось. Часом мені здавалося, що вона короткозора, інколи я думав, що ця тиха жінка живе вві сні.

З неї глузували. Було зійдуться у хазяйки жінки, подібні до неї — такі ж огрядні, ситі, безсоромні в словах,— розпарять себе чаєм, розм'якнуть від наливок, мадери і почнуть розповідати одна одній анекдоти про чоловіків,— сестра хазяйки слухає оголені слова, і тонка шкіра її щік палає рум'янцем ніяковості, довгі вії тихенько прикривають очі, і вся вона згинається, як травинка, на яку линули жирними помиями.

Помітивши це, хазяйка радісно вигукує:

— Гляньте-но, Ліна як зашарілася... Ой, смішна!

А жінки ласкаво докоряли їй:

— Чого це ви, неначе дівчина!..

В такі хвилини я дуже жалів цю чистеньку жінку,— мені теж було соромно слухати оголені розмови жінок. Розповідалося не лише оголеними словами, але й усмішечками, масненьким сміхом, красномовними підморгуваннями, це збуджувало в мені відразу й страх. Захмелілі жінки здавалися схожими на п'явок. Особливо страшною була вдова підрядчика-маляра, важка жінка років під сорок, з подвійним підборіддям, величезними грудьми та коров'ячими очима. Посміхаючись, вона високо задирала товсту верхню губу з вусами, відкривала щільний ряд гострих зубів, а мутнозелені очі її неначе закипали, застилаючись блискучою вологою.

— Чоловік любить, щоб жінка була безсоромна з ним,— говорила вона голосом п'яного диякона.

— Не кожен,— заперечували їй.

— Та — кожен! Звичайно,— коли кволий, йому цього не треба, а хороший мужчина — сорому не любить. Чому чоловіки з гулящими тягаються? Та тому, що гулящі розумніші за нас — безсоромні. Сором'язливість — для дівчат, а жінці вона лише завада.

Не всі згоджувалися з нею, але всі вихваляли її:

— Ну й смілива ж ви, Мар'є Гнатівно!

Прислуговуючи за столом, я слухаю ці розмови і бачу, як гнеться лебедина шия милої жінки, бачу її маленькі полуменіючі вуха, заплутані в русявих кучерях, бачу, як її пальці ламають і кришать печиво. Мені до сліз, до шаленства жаль її, а жінки регочуть:

— Ні, ви погляньте, Ліна!..

Я був певен, що цій жінці нестерпно важко серед подруг, і мені було ясно, що я повинен був допомогти їй. Але — як?

Хоч я прочитав уже чимало книг, одначе в жодній з них не було вказано, чим може тринадцятилітній хлопець допомогти вдвоє старшій за нього жінці. А в одній книжці, на мое нещастя, було сказано: «Любов не щадить ні попа, ні диявола, вона не розрізняє віку, ми всі — її раби».

Я надто добре знав для своїх років, які некнижні стосунки чоловіків та жінок, але книжки дали мені рятівну силу вірити в можливість якихось інших стосунків, і я вперто мріяв про них, уявляючи щось величне і зворушливе. Не може ж бути, щоб для всіх жінок та чоло-

віків кохання виявлялося б у тих самих формах, в яких його знають дикий бугай, солдат Єрофеев та завжди п'яна, розтерзана, хвостовито-безсоромна прачка Орна.

Я вперто думав — як же мені допомогти милій жінці, яка одверто не хоче чути і бачити бруталностей життя, не годиться для них? Мені снилися героїчні сни: ось я — отаман розбійників, здоровий парубійко в червоному каптані, з ножем за поясом та в хутряній шапці набакир. Мої товариші запалили будинок, де жила вона, а я, підхопивши її на руки, біжу двором, до мого коня. Снилось, що я — чаклун і мені підвладні всі чорти, вони зробили невидимими мене і її; ось ми обое, легкі, як сніжинки, пливемо з нею в повітрі, над пустельним степом, синім від синього неба, а попереду, серед пірамід ялинок, стоїть сніжнобілий будинок, з вікон його, відчинених навстіж, у поле, назустріч нам, рікою плине дивовижна музика — від неї завмирає серце, і все тіло співає, напоєне нею.

Були сни менш щасливі, були і огидні кошмари підлітка, фантазія якого надто збуджена.

А наяву кохана проходила повз мене так само обережно, як повз інших; мені здавалося, що вона боїться забруднити себе об людину і перша турбота її — не торкнутися б когось. Але, мабуть, вона помітила, що я надто настирливо стежу за нею, дедалі частіше її очі стали зустрічатися з моїми, і нарешті, коли я відмикав її двері ганку, вона, що раніш проходила повз мене мовчки, стала говорити мені:

— Здрастуй!

Певна річ, я розширив це привітання, — воно звучало, як наказ мені:

«Здрастуй для мене!»

Я радів. Звичайно — для тебе, царице! Це судилося мені долею моєю, всіма силами життя і всіма книгами, — для тебе!

Одного разу вона запитала мене:

— Ти чого — невеселий?

Я не міг відповісти, — у мене серце завмерло: адже якщо вона бачить, що мені невесело, значить, вона вже помітила, що взагалі я — веселий, і, значить, вона мене кохає. Висновок не зовсім правильний, але — прийнятний, і я так зрадів від нього, що, вскочивши до кухні, роз-

цілував кішку — стару, облізлу тварину, яку я не любив за безсердечність та підлабузництво.

Пустун-березень капризував, як пещене дитя,— то висіває на землю густою хмарою важкі пушинки снігу, то раптом запалить у небі сліпуче сонце і за годину розтопить пухнасті квіти на темних сучках дерев. Дзюрчать ручаї, вибиваючись з-під заметів, і чути, як зітхає, осідаючи до землі, підмитий сніг. Дедалі глибші і ширші з кожним днем блакитні прорізи неба між сірою масою сполоханих хмар,— і коли дивишся в ці бездонні ями небес — життя стає легшим, святковішим. Перші весняні квіти розквітають у душі, а потім уже — на полі.

Моя хазяйка дуже нездужала, сестра відвідувала її майже щодня, і при ній в домі все ставало благообразнішим, тихшим і кращим. Похитуючись, неначе пливучи на ковзанах по фарбованій підлозі, вона безшумно переходила з кімнати до кухні з рушниками, намоченими в воді та оцті, з графинами журавлиного морсу в білих руках, а я милувався нею.

Одного разу, миючи руки і побачивши мене за книжкою, вона запитала:

— Що це читаєш?

Я назвав книгу.

— Ти б краще житіє Варвари Великомучениці прочитав,— порадила вона.— Адже це твоєї матері ангел.

— А ви — мій ангел,— промовив я, і навіть, пам'ятаю, басом промовив.

І в ту ж мить злякався зухвальства свого — розгнівається? Та вона, не поглянувши на мене, попросила:

— Налий-но води в умивальник...

Вимила свої тонкі пальчики, дбайливо витерла їх один по одному і, глянувши в вікно, сказала:

— Як розтає!

Справді, на осонні розтавало дуже, з дахів безперервно лилися струмені води, неначе срібні шнурки, винизані райдугою самоцвітів. Серце у мене теж горіло райдугою і тануло.

Через деякий час у кухню прийшов хазяїн і, строго-змахнувши довгим волоссям, посварився на мене пальцем:

— Ти, звір! Ти що сказав Олімпіадці?

— Що вона схожа на ангела,— признався я.

— Хіба можна казати таке заміжній жінці?

— Кажуть же в книгах.

— Заміжнім? По голові тебе книгами треба. Ти — гляди! Вона й без тебе знає, на що схожа...

Хазяїн посміхнувся аж до вух і зник, а мені стало трохи сумно, — навіщо вона поскаржилась на мене? Не слід би було...

Днів через два, готуючи в кухні журавлиний морс, вона сказала мені:

— Скаржаться, що зухвалий ти і упертий, — це не хороше!

Я чекав від неї іншого, спалахнув і запитав:

— Чому — не хороше?

— Сам мусиш знати.

Тоді я почав говорити все, про що думалося: а чи хороше, що вона мовчить, коли при ній розповідають гидоту?

— Адже я бачу, що ви соромитесь слухати, — хіба ж ви така, як вони? Вони — бабегі, гірші за п'яних прачок...

Говорив я багато і гнівно, а вона, стоячи біля стола над решетом, через яке протирала журавлину, дивилася на мене круглими очима, трохи відкривши рота, неначе збираючись закричати. Лице у неї було зовсім дитяче, в руці вона тримала дерев'яну ложку, з якої капав на стіл рожевий сік.

— Цс... — раптом засиччала вона, махнувши на мене ложкою, — мовчи! Ох, який... адже, коли я поскаржуся на тебе...

— Не треба скаржитися, давайте краще втечемо на Волгу! — запропонував я їй.

— Що-о? Куди?

— За Волгу, в ліси. Тепер — весна незабаром, — прохарчуємося!

Вона присіла на ослін, запитавши:

— Для чого?

— А чого вам з ними жити?

І я пояснив, як зумів, що ладен слугувати їй до старості і до смерті і що зі мною їй буде чудово, — вже я потурбуюся про це!

Вона засміялася, хоч і неголосно, але зовсім недоречно; засміялася і крізь сміх сказала мені:

— Ой, господи, який ти смішний, і як ти це... усе бачиш! Що вигадав, господи... За Волгу — ох!

Здригаючись від сміху, вона пішла, а я пішов до по-

вітки рубати дрова. За півгодини до мене прийшов хазяїн і сказав мені:

— Ось що, брат: якщо всі оці твої дурущі та балаканина дійдуть до жінки,— я тобі не захист, зрозумів?.. Ти з глузду з'їхав, чи що?

Залишившись сам, я подумав:

«Яка вона довірлива — все розповідає чужим людям!»

Надійшов великдень. Синє повітря налите весняним — гудінням міді, торохтінням візків по сухому брукові вулиць, хмільним галасом весняного свята.

Відкриваючи двері візитерам, я з великим трепетом чекав, коли з'явиться вона, і я скажу їй:

«Христос воскрес!»

«Воістину»,— відповідь вона і тричі поцілує мене рожевими устами. Можливо, після цього я помру тут же, на місці, але — тільки б поцілувала!

Ніколи ще святкові подачки п'яних гостей не ображали мене так боляче, як цього разу. Відмовлятися від них не можна було. Пітні двогривеники пекли мені долоню і здавалися важкими, як фунтові гирі.

Я був настроений, як віруючий перед причастям, я відчував себе здатним і готовим на якийсь великий подвиг, та воно ж бо — так і є: перший поцілунок жінки — найвеличніша подія в житті.

Ось, нарешті, приїхала вона. Вона в синій шовковій сукні, в чорній тальмі з безліччю стекляруса, вся в якумсь тихому шелесті та блиску.

Задихаючись, я сказав:

— Христос воскрес!

— Воістину,— відповіла вона і, не спиняючись, ткнула в мою руку монету завбільшки з велику сльозу.

Це був гривеник, старенький, стертий і з дірочкою під орлом.

Притулившись до стіни, я ошаліло дивився, як жінка, синя і чорна, сходить нагору східець за східцем. Я відразу розлюбив її,— цей гривеник, як холодна сокира, відсік кохання від мого серця.

Ввечері я жбурнув монету, ціну мого кохання, в провалля, в брудну калюжу снігової води.

...Після цього я ще багато кохав і багато дістав гривеників,— стареньких і нових.

ЩАСТЯ

«...Одного разу щастя було так близько до мене, що я ледве не потрапив у його м'які лапи.

Це трапилось на прогулянці; велика компанія молоді зібралася душною літньої ночі на луках, за Волгою, у ловців стерляді. Їли юшку, зварену рибалками, пили горілку й пиво, сидючи навколо багаття; сперечались про те, як швидше й краще перебудувати світ, потім, втомившись тілесно й духовно, розбрелись по скошеному лугу, хто куди хотів.

Я відійшов геть від багаття з дівчиною, яка здавалася мені розумною і чуйною. У неї були красиві, темні очі, в її мові завжди звучала проста, зрозуміла правда. Ця дівчина дивилася на всіх людей ласкаво.

Ми йшли тихенько, пліч-о-пліч; під ногами в нас скрипіли, ламаючись, зрізані косою стеблини трав, з кришталевої чаші неба, перекинutoї над землею, виливалася хмільна волога місячного світла.

Глибоко зітхаючи, дівчина говорила:

— Як гарно! Ніби африканська пустеля, а стоги — піраміди. І душно...

Потім вона запропонувала сісти під стіг сіна, в круглу тінь, густу, як удень. Дзвеніли коники, вдалині хтось сумовито запитував:

Ех, нащо ти зрадила мене?

Я став палко розповідати дівчині про життя, знайоме мені, про те, чого я не розумів, але — раптом вона, тихенько скрикнувши, повалилась на спину.

Це була, здається, перша непритомність, яку я бачив, і на мить я розгубився, хотів кричати, кликати на допомогу, але відразу згадав, що роблять в таких випадках добре виховані герої романів, знайомих мені,— розірвав пояс її спідниці, кофтинку, шнурок ліфа.

Коли я побачив груди її, ніби дві маленькі чаші з срібла, повні згущеного світла місяця і перекинуті в серце її,— мені жадібно, до вогняного удару в голову, захотілося поцілувати її. Але, зламавши це бажання, я стрімголов кинувся до річки за водою, бо — за писанням — герої завжди, в подібних випадках, бігали за водою, якщо тільки на місці катастрофи не було струмка, заздалегідь приготованого догадливим автором романа.

А коли я повернувся, стрибаючи лугом, наче скажений кінь, з капелюхом, повним води,— хвора стояла, притулившись до стіжка, в повному порядку, поправивши всі руйнування туалету, заподіяні мною.

— Не треба,— сказала вона втомлено й тихо, відводячи рукою мокрий капелюх мій...

І пішла геть від мене на вогонь багаття, де два студенти й статистик завивали все одну й ту ж саму набридлу пісню:

Ах, нашо ти зрадила мене?

— Я не зробив вам боляче? — запитав я, зніяковілій від мовчання дівчини.

Вона коротко відповіла:

— Ні. Ви — не дуже спритний. Все-таки я — розуміється — дякую вам...

Мені здалось, що вона не широко дякує.

Я не часто зустрічав її, але, після цього випадку, зустрічі наші стали ще рідшими,— незабаром вона і зовсім зникла з міста, і вже років через чотири я побачив її на пароплаві.

Вона їхала з приволзького села, де жила на дачі, в місто до чоловіка, була вагітна, добре і зручно одягнена,— на шиї в неї був довгий золотий ланцюг годинника і велика брош, наче орден. Вона дуже погарнішала, поповніла і скидалася на бурдюк густого кавказького вина, яке веселі грузини продають на розпечених площах Тифліса.

— От,— сказала вона, коли ми дружньо розговорились, згадуючи минуле,— от я і замужем, і все...

Був вечір, на річці блищав відбиток вечірньої заграви; шинний слід пароплава спливав у синю далечінь півночі широкою смугою червоного мережива.

— У мене вже є двоє дітей, чекаю третє,— говорила вона гордим тоном майстра, який любить своє діло.

На колінах у неї лежали апельсини в жовтому паперовому мішку.

— А — сказати вам? — запитала вона, ласкаво усміхаючись темними очима.— Коли б тоді, біля стогу,— дам'ятає,— ви були... сміливіший... ну — поцілували б мене... була б я вашою дружиною... Адже ж я — подобалась вам? Дивак, помчав за водою... Ех ви!

Я розповів їй, що поводив себе, як показано в книгах, і що — за писанням, священним для мене в той час,— треба спочатку почастувати непритомну дівчину водою, а цілувати її можна тільки після того, коли вона, відкривши очі, скрикне:

— Ах,— де я?

Вона трошки посміялась, а потім задумливо сказала:

— От у тому й лихо наше, що всі ми хочемо жити за писанням... Життя — ширше, розумніше від книг, пане мій... життя зовсім не схоже на книги... Так...

Діставши з мішка оранжовий плід, вона уважно оглянула його і зморщилась, кажучи:

— Негідник, підклав-таки гнилий...

Невмілим жестом вона кинула апельсин за борт,— я бачив, як він закрутився, зникаючи в червоній піні.

— Ну, а тепер — як? Все ще живете за писанням, га?

Я промовчав, дивлячись на пісок берега, забарвлений полум'ям заходу, і далі — в пустоту рудувато-золотих луків.

Перевернуті човни валялись на піску, як великі мертві риби. На золоті піску лежали тіні сумних верб. Далеко на луках стоять пагорбами стоги сіна, і мені згадалось її порівняння:

«Ніби африканська пустеля, а стоги — піраміди...»

Чистячи другий апельсин, жінка повторила тоном старшої і немовби караючи мене:

— Так, була б я вашою дружиною...

— Дякую вам,— сказав я,— дякую.

Я дякував їй — щиро».

ГЕРОЙ

...Уже в газетах було надруковано кілька моїх оповідань. Знайомі люди поблажливо похвалювали мене, провіщаючи мені долю письменника, але я не вірив у ці пророцтва, та, здається, і самі пророки не мали достатньої віри в провіщення свої.

Бути письменником,— про це я тоді ще не мріяв. Письменник у моєму уявленні — чародій, якому відкриті всі таємниці життя, всі серця. Хороша книга, наче смичок великого артиста, торкається мого серця, і воно співає, стогне від гніву й скорботи, радіє,— якщо цього хоче письменник.

Ні, про щастя бути письменником я не думав, а те, що мої оповідання надруковані, здавалося мені такою ж випадковістю, як випадково можна стрибнути вгору на височінь свого зросту.

В той же час я почував себе дуже хистко й ненадійно. Земля підо мною ставала горбом, немовби струшуючи мене кудись геть. Я жив у гарячому тумані розбіжних думок, бажань, відчуттів; всі стежки життя сплуталися передо мною, і я не міг зрозуміти, котра моя. Я борсався, як птах, що потрапив у кімнату, де вікна світлі, але шлях на волю загороджений шибками й важко відрізнити їх від повітря.

У дитинстві й отроцтві я, мабуть, занадто багато зазнав гіркоти образ, занадто багато бачив жорстокості, злої глупоти, безглуздої брехні. Цей передчасний вантаж

на серце гнітив мене. Мені треба було знайти в житті, в людях щось, здатне урівноважити тягар на серці, треба було випрямити себе.

Треба бути Самсоном і — дужчим, щоб не заїли азіатські дрібниці життя. Вони п'ють кров людини, наче комарі; п'ють і отруюють, прищеплюючи лихоманку злості, недовіри до людей, зневагу до них. Треба бути сліпим Самсоном, щоб пройти крізь хмари отруйної мерзоти, не отруюючись нею, не підкоряючись силі її...

Я йшов босим серцем по дрібній злобі й гидотах життя, як по гострих гвіздках, по товченому склу. Іноді здавалося, що я живу вдруге, — колись, раніше, жив, все знаю, і сподіватися мені — нічого, нічого нового не побачу.

А все-таки хотілося жити, бачити чисте, красиве: воно існує, як говорили книги кращих письменників світу, — воно існує, і я мушу знайти його.

Коли життя непривабне й брудне, як старе, засмічене згарище, доводиться чистити й прикрашати його коштом своєї душі, своєю волею, силами свого уявлення, — ось до чого я прийшов нарешті.

Коли б ви знали, з яким захватом робив я це і як, інколи, смішно мені згадувати про безплідність намагань моїх прикрасити життя, про випромінювання світла душі в порожнечу!

Ось одне з комічних намагань моїх знайти людину, схожу на тих, про яких розповідали хороші книги.

Одного разу в тихому місті Тамбові, — місті, схожому на нудний сон, — сидячи біля вікна, в маленькій кімнатці брудного готелю, я почув у сусідній кімнаті тихий голос, чудні слова:

— Горе — вода, щастя — вогонь; води більше — тонуть частіше, вогню менше — горять рідше...

Хтось різко перепинив печальну мову:

— Не люблю людей розумніших за мене! Ні, я, брат, розумників не поважаю... Що-о?.. А чорт з ним! Я — це я!

— Постривай-но...

— Я не дешевий за неї...

Мені здалося, що так говорити може тільки дуже цікавий і значний чоловік.

За якийсь час він вийшов у коридор, і, задалегідь

відчинивши двері моєї кімнати, я побачив його. Це був сухорлявенький і стрункий мужчина, брюнет, з товстими губами й пильним поглядом темних очей. Одягнений в чесучеву піддвовку й білий кашкет з дворянським околишем, він нагадував вицвілу акварель.

Я вийшов слідом за ним: можливо, пощастить підглядіти, як і чим він живе?

Зрозуміло, що він був добре відомий у місті: майже кожний зустрічний вклонявся йому. Сам він піднімав кашкета перед чоловіками не поспішаючи й невисоко, іноді ж тільки торкався рукою козирка, але коли бачив жінок у вікнах будинків або в тряских прольотках, вклонявся їм швидко й розмашисто, як, мабуть, вклонявся в давнину корнет Отлетаєв.

Ішов він, як людина, якій нікуди поспішати, тримав у лівій руці ремінного хлиста з чорною рукояткою й тихенько бив ним по лаковій халяві чобота. Я йшов за ним другим боком вулиці й вигадував йому цікаве життя, створював з нього праведника, духом якого жило це запорощене, дерев'яне місто, тихий табір безликих людей...

Мені думалося також, що цей вицвілий чоловік багато чого бажав, прагнув і добивався й ніщо не вдавалося йому, але він все-таки мужньо й уперто домагається свого, досягаючи бажаного, невтомно йде до своєї мрії, усім чужої, можливо, грубо осміяний,— іде сам один крізь терни заздрісної злоби, безглузких підозр, крізь порох огидних глузувань.

А можливо, він любить сліпою й болісною любов'ю жінку,— ту, про яку розповідають романи? На землі багато подібних до неї, але сама вона невлотима,— це її все життя і скрізь шукав Дон-Жуан.

Багато красивого можна вигадати про людину. Генріх Гейне чудово довів це...

...Ми прийшли на глуху вулицю, де маленькі будиночки були недбало вставлені в зелені садів, мов різнокольорові латки, вже вигорілі на сонці. Чоловік зупинився під відчиненим вікном рудого будинку, гучно постукав рукояткою хлиста об підвіконня, і, коли крізь темну зелень герані виткнулось густо напудрене обличчя жінки з товстою цигаркою в губах, він суворо спитав:

— Ну що, продала?

Квапливо видихаючи дим,— жінка відповіла тихо й невиразно.

— Е, д-дурна,— сердито гукнув він.— Я ж тобі сказав, віддавай за сімнадцять! Що ж ти, погань, кабана жалієш, а мене ні? — спитав він так само голосно, але ласкавіше.

І, вдаривши хлистом по чоботу, наказав:

— Щоб до шостої години гроші були!

Він пішов геть, далі німою вулицею, насвистуючи щось знайоме мені, а жінка, випльнувши на вулицю димний недокурок, зникла.

Було близько третьої години дня, але тихо, як у глупу ніч. В спекоті, повній гнилих запахів міста, дрimalи дерев'яні будиночки на гарячій, сухій землі. Під палючим сонцем тріщало дерево покрівель. Деревя стояли нерухомо, і листя їх здавалося вирізаним з зеленого заліза.

Чоловік ішов, насвистуючи улюблений романс шарманок:

Небеса прекрасні та безкраї..

Я супроводив його, трохи охолоджений у мріях моїх, але все ще не втрачаючи якоїсь надії.

Вийшли на площу до церкви, оточеної невеличким тінявим садом у кам'яній огradі. Чоловік вийняв золотого годинника, глянув на нього й рішуче попростував до маленького ресторану, майже напроти церковної паперті. Зайшовши й не відповівши на поклони двох лакеїв, він сів до столу під вікном, наказавши владно:

— Мишко, шнапс!

Мишкові було років із сімдесят. Маленький, лисий, довгорукий, він нагадував мавпу,— рухався зігнувшись, чудно розвертаючи коліна й тримаючи руки так, наче він тільки недавно відвик ходити на чотирьох.

Поглядаючи у вікно, чоловік усе насвистував, і мимоволі згадувалися слова романса:

Чом же серце з болю завмирає?..

«Мишко» відкрив пляшку лимонаду, вилив шипучу рідину у великий бокал, додав туди дві чарки коньяку й, розхитуючись, подав на стіл. Чоловік мигцем глянув на лакея й спитав:

— Живий ще?

— Так точно,— з радістю відповів старик, розтягнувши темні губи до вух, показуючи два жовті ікла.

Чоловік став пити лимонад маленькими ковтками, не відриваючи губ від бокала, скосивши очі у вікно. Через

площу до церкви важко пливла велика, повна дама в голубій сукні, під білою парасолькою в мереживі. Він швидко допив, поглянув у дзеркало, поправив вуси, кашкет, зробив суворе обличчя й пішов до дверей, сказавши:

— Я повернусь...

Ага! Ось, нарешті, те, що мені потрібно!

Коли чоловік з хлистом зник за огородою церкви, куди пройшла голуба дама, я теж попростував слідом за ним і за кілька хвилин зустрів його за церквою, у затінку старих лип. Він ішов поруч з дамою і, зазираючи під парасольку, низьким голосом переконливо говорив:

— У греків навіть боги мали коханок...

— Це ви до чого? — спитала дама теж майже басом.

— Ніхто не протестував...

Обійшовши навколо церкви, я повернувся до ресторану, почувавши себе обікраденим, приниженим.

Попросив пива й став дивитися у вікно, а з-за дзвіниці на мене дивилося мутночервоне сонце. Десь лунав рояль. Грали гамаи. Біля дверей ресторану стояв на підігнутих ногах старенький Мишко й дрімав, впустивши серветку на підлогу. Тихо. Навіть мухи не літають.

Непомітно для мене до ресторану знову з'явився вицвілий чоловік, сів на своє місце й неголосно, похмуро сказав:

— Мишко, шнапс! Не бачиш?..

Він глибоко зітхнув, обтираючи хусткою обличчя, таке ж мутночервоне, як тамбовське сонце.

А коли на площі знову з'явилася голуба дама під мереживною парасолькою, чоловік підвівся з стільця, спираючись на стіл стиснутими кулаками, й тихенько, крізь зуби, сказав у вікно:

— По-огань, свиня!..

Ось одна з тих маленьких пригод, що мали для мене великий і сумний смисл, грубо зриваючи з душі моєї світлі покрови юнацького романтизму.

Багато зазнав я подібних розчарувань. Знаю, що в цих дрібних бризках немало смішного, але я й по цей день люблю одягти людину більш святково, ніж вона вдягнена.

Припустімо, що в цьому доброму занятті я несправедливий і жорстокий до людей. Я розумію, що коли осла непосильно навантажити навіть коштовним камінням, — все одно ослові буде тяжко.

КЛОУН

Якось, проходячи коридором цирку, я зазирнув у відчинені двері вбиральні клоуна і спинився, зацікавлений ним; в довгому сюртуку, в циліндрі та в рукавичках, з паличкою під пахвою, він стояв перед дзеркалом і, вмілою рукою красиво торкаючись циліндра, вітався із своїм відображенням на склі.

Побачивши в дзеркалі моє здивоване обличчя, він швидко обернувся до мене і промовив, посміхаючись, показуючи пальцем на своє обличчя і в дзеркало:

— Я — я! Так?

Потім відсунувся набік, його відображення в дзеркалі зникло, він поволі провів рукою в повітрі і знову сказав:

— Ньет я! Понімайт?

Я не зрозумів цієї гри, зняковів і пішов, супроводжуваний його тихим сміхом, та з цього моменту клоун став незвичайно і тривожно цікавий для мене.

Він був англієць, середніх літ, з темними очима, дуже спритний і забавний на арені, посеред чорної воронки цирку. Його гладеньке, сухе обличчя здавалося мені значущим і розумним, а дзвінкий голос завжди звучав для мене насмішкувато, майже неприємно, коли клоун, граючи на тирсі арени, як великий кіт, вигукував перекручені російські слова.

Після поклонів перед дзеркалом я почав стежити за ним, вештався в антрактах перед вузькими дверима його вбиральні, спостерігаючи, як він мастить білилами

своє обличчя або стирає фарби з нього, сидячи перед дзеркалом. Що б він не робив — він завжди розмовляв сам з собою або наспівував, присвистуючи, якусь пісню, завжди ту ж саму.

Я бачив, як він у буфеті пив горілку маленькими ковтками, і чув, як питає буфетника:

— Кторри шас?

— Дванадцятій десяти.

— О, етот трудні. Ньет трудні — оддін, дува, тіри, чертіри! Сами льоккі — чертіри!

Він кинув на цинк стойки срібну монету і пішов на вулицю, наспівуючи:

— Тіри — чертіри, тіри — чертіри...

Гуляв він завжди сам, а я ходив за ним, як сищик, і мені здавалося, що ця людина живе особливим, таємничим життям і дивиться на все так, як я ніколи не зумію. Іноді я пробував уявити себе в Англії; нікого не розуміючи, страшенно чужий усьому, приголомшений могутнім шумом незнайомого життя, — чи зміг би я жити, так само спокійно посміхаючись, у дружбі лише з самим собою, як живе оцей міцний, стрункий чепурун?

Я вигадував різні історії, в яких англієць грав роль благородного героя, прикрашав його всіма відомими мені достоїнствами і милувався ним. Він нагадував мені людей Діккенса, впертих у злому й доброму.

Якось удень, проходячи мостом через Оку, я побачив, що він, сидячи скраю на одному з плашкоутів, вудить рибу; я зупинився і дивився на нього, аж доки він не скінчив вудити. Витягаючи на гачку йоржа або окуня, він брав його в руку, підносив до свого обличчя і свистів тихенько в ніс рибині, а потім, обережно знявши її з гачка, кидав у воду. Наживляючи черв'ячка, він щось говорив до нього, а коли з-під мосту випливав човен, клоун скидав шапку без козирочка і люб'язно вклонявся незнайомим людям, а коли йому відповідали — робив страшенно здивовану міну, розкривши рота, високо зводячи брови. Взагалі він умів і, видимо, полюбляв розважати себе.

Іншим разом я бачив його на горі, в садочку біля церкви Успенія; він дивився на ярмарок, який клином врізався між Волгою та Окою, тримав у руках паличку і, перебираючи по ній пальцями, як по флейті, тихенько насвистував. З ярмарку і з Волги спливав у розпечене

небо глухий, сплутаний галас чужого життя. По брудній воді, по райдужних нафтових плямах важко повзали пароплави, баржі, човни, чути було свист і скреготіння заліза, чийсь широкі долоні потужно і часто ляпали по воді, а вдалині, за луками, горіли ліси і в димному небі нерухомо стояло тьмяночервоне сонце, позбавлене проміння, плішиве.

Постукуючи ціпком по стовбуру деревини, клоун заспівав, тихенько й молитовно:

— Оун, доун, лоун, дір...

Лице в нього було сумне і серйозне, брови зійшлися; дивні звуки пісні викликали у мене якийсь боязкий настрій,— мені захотілося провести цю людину додому, на ярмарок.

Раптом звідкись з'явився лютий, кудлатий собака. Він пройшов повз клоуна, сів у двох кроках від нього на запарошеній траві і, протяжно позіхнувши, покосився на нього,— клоун виструнчився і, приклавши палицю до плеча, прицілився в собаку, як з рушниці.

— Урр,— тихенько загарчав собака.

— Рр — гау! — відповів клоун хорошою собачою мовою. Собака підвівся і ображено пішов, а він озирнувся і, помітивши мене під деревом, дружньо підморгнув мені.

Зодягнений він був франтувато, як завжди,— в довгий, сірий сюртук і такі самі штани, на голові блискучий циліндр, на ногах гарні черевики. Я подумав, що тільки клоун, одягшись паном, може тримати себе на вулиці, як хлопчисько. І взагалі мені здавалося, що ця людина, всім чужа, позбавлена мови, чуває себе так вільно в суєті міста та ярмарку лише тому, що вона — клоун.

Він ходив по панелях, як важна персона, ні перед ким не поступаючись дорогою, відстороняючись лише перед жінками. І я бачив, що коли хтось у натовпі торкався його ліктем або плечем, він завжди, спокійно і з відразою, щось змахував рукою в рукавичці з того місця, до якого торкнувся чужий. Серйозні росіяни й інші люди штовхалися безтурботно і, навіть наткнувшись на ніс один одному,— не просили пробачення, не знімали картузів і капелюхів чемним жестом. В походці серйозних людей було щось сліпе, приречене,— кожен ясно бачив, що люди поспішають і у них немає часу поступатись дорогою перед другим.

А клоун гуляє безтурботно, як ситий ворон на полі

битви, і мені здається, що він своєю чемністю хоче приторомити і знищити всіх на своєму шляху. Це — чи, може, інше щось у ньому — неприємно зачіпало мене.

Зрозуміло, він бачив, що люди грубі, розумів, що вони раз у раз ображають один одного брудною лайкою, — не міг він не бачити і не розуміти цього. Але він проходив крізь потоки людей на панелях, неначе нічого не бачачи, не розуміючи, і я сердито думав:

«Прикидаєшся, не вірю я тобі!...»

Але я відчув себе справді ображеним, помітивши одного разу, як цей франт допоміг встати п'яному, якого звалив кінь, поставив його на ноги і зразу, знявши обережними рухами пальців свої жовті рукавички, кинув їх у грязюку.

Парадна циркова вистава скінчилася десь після півночі. Був кінець серпня; з чорної порожнечі над одноманітними рядами будівель ярмарку сипався дрібним скляним пилом осінній дощ. Тьмяні плями ліхтарів танули в сирому повітрі. По збитому бруку вулиці гриміли колеса візків, галасував натовп дешевої публіки, виливаючись із бокових дверей цирку.

Клоун вийшов на вулицю одягнений у довге волохате пальто, в такому ж волохатому картузі на голові, з паличкою під пахвою. Поглянувши вгору, в темінь, він витяг руки з кишень, підняв комір пальта і, як завжди, не поспішаючи, але швидкими кроками пішов через площу.

Я знав, що він живе в номерах недалеко від цирку, але він ішов в інший бік від своєї квартири.

Я йшов за ним, слухаючи, як він насвистує.

В калюжах, між камінням бруку, потопали відблиски вогню, нас випереджали чорні коні, хлюпала вода під шинами коліс, з вікон тракторів буйними потоками лилася музика, у темряві верещали жінки. Розпочиналася безпутна ніч ярмарку.

По панелях качечками пливли дівиці, зачіпаючи чоловіків, — голоси хрипкі, відволожені.

Ось одна з них спинила клоуна; басом, як диякон, покликала його з собою, — він відступив, вихопив паличку з-під пахви і, тримаючи її, як шпагу, мовчки спрямував

в обличчя жінці. Лаючись, вона відскочила вбік, а він, не прискоривши ходи, повернув за ріг, у порожню вулицю, пряму, як струна. Десь далеко попереду нас реготали, човгали ногами по цеглі тротуару, хворобливо верещав жіночий голос.

Два десятки кроків — і я побачив при тьмянім світлі ліхтаря, що на панелі вовтузяться, бавлячись із жінкою, троє сторожів з рядів, — обнімають її, мнуть і пригортають, передаючи з рук у руки один одному. Жінка верещить, неначе маленьке щеня, спотикається, хитаючись під штовханами дужих лап, і панель на всю широчінь зайнята вовтузінням цих темних, мокрих людей.

Коли клоун підійшов щільно до них, він знову вихопив паличку з-під пахви і знову став орудувати нею, як шпагою, швидко і вправно спрямовуючи в обличчя сторожам.

Вони — загарчали, важко тупаючи ногами по цеглі, але не даючи дороги клоуну, потім один з них кинувся йому під ноги, глухо вигукнувши:

— Хапай!

Клоун упав; повз мене стрімголов пронеслася розтріпана жінка, на бігу обсмикуючись і хриплячи:

— Пси... Наво-оч...

— В'яжи, — командував хтось лютим голосом. — Аг-га, ти палицею?

Клоун дзвінко вигукнув якесь чуже слово, — він лежав на панелі обличчям униз і бив каблуками по спині чоловіка, який сидів верхи на його попереку, зв'язуючи йому руки.

— О-о, диявол! Піднімай його! Веди!

Спершись на чавунну колону, що підтримувала дах галереї, я бачив, як три постаті, щільно зімкнувшись у п'ятім, пішли в сиру п'ятому вулиці, пішли поволі і похитуючись, неначе вітер штовхав їх.

Той сторож, що лишився, присівши навпочіпки, засвітив сірник і обдивлявся панель.

— Тихше! — сказав він, коли я підійшов, — не наступи на свисток, свисток я загубив...

Я запитав:

— Кого це повели?

— Так, якогось там...

— А за що?

— Виходить — треба...

Мені було неприємно, прикро, а все-таки, пам'ятаю, я подумав, тріумфуючи:

«Ага?»

Через тиждень я знову побачив клоуна, — він качався по арені рябим котом, вигукував, стрибав.

Але мені здалося, що він «представляє» гірше, скучніше, ніж раніше.

І, дивлячись на нього, я відчував себе у чомусь винуватим.

ГЛЯДАЧІ

Липневий день почався дуже цікаво — ховали генерала. Сліпучо сяючи, гули мідні труби військового оркестру, маленький, спритний солдатик, скосивши в бік глядачів кокетливі очі, чудесно грав на корнет-а-пістоні, і під синім безхмарним небом похоронний марш лунав, наче гімн сонцю.

Труну, вкриту вінками, везли величезні вороні коні, вони били копитами по каменю бруку, майже в такт лунким зітханням великого барабана. Повільно ступали солдати, в білих сорочках, в яскраво начищених чоботях, новенькі, неначе вчора зроблені для цього похорону; над їх темними обличчями виблискувало проміння багнетів. Розпечена сонцем, горіла позолочена мідь гудзиків на мундирах офіцерства, ордени на опуклих грудях — наче квітки. За стрункою масою білих солдатів густо текла строката юрба городян, серпанкова хмара куряви гойдалась у повітрі, і все було вкрите мідним співом ясних труб.

Обивателі Прядильної вулиці висунулись у вікна, повискакували за ворота, повисли на парканах, жадібно милуючись пишним від'їздом генерала в життя безконечне. Вони тішились дармовим видовищем у тому настрої, який завжди і мимоволі навіває тому, хто стежить за ними, невеселу думку про те, що всі події в світі відбуваються для втіхи нероб.

Все йшло чудово, доладно й урочисто, цілком відпові-

даючи святковій радості липневого дня, і хоч ховали людину, але на Прядильній вулиці смерть була занадто звичним явищем, вона не збуджувала ні суму, ні страху, ні філософічних роздумів; бідний похорон не був видовищем захоплюючим, а тільки поглиблював нудьгу життя, а цей, генеральський, звів на ноги всіх людей від підвалів до горіщ.

Все йшло чудово, але — враз звідкілясь вискочив дико розкуйовджений дурник Ігоша Смерть у Кишені, його пошарпана постать злякала рудого монументального коня жандарма, — кінь метнувся набік, збив даму в ліловому платті і, наступивши залізним копитом на ногу сироти Ключарьова, розчавив йому пальці.

Метушня розвеселила глядачів, особливо смішно було бачити, як лілова дама, солідної купецької постави, гепулась у порох, навznak, і, заплутавшись у пишних спідницях, скрикуючи, марно намагаючись встати, дригала товстими ногами. Вона, як видно, дуже злякалась і забила, її велике обличчя побіліло, очі болісно викотились. Звичайно, сміх глядачів був недоречний, жорстокий, але — вже так здавна ведеться — смішний ближній, що впав, людям, для яких весь світ — тільки видовище.

Але сміх замовк, коли побачили, що сирота Ключарьов повзе до паркана, тягнучи за собою розчавлену ногу, а з неї в сірецький порох вулиці тече струмок яскравочервоної крові.

Кров має властивість притягати особливо напружену увагу вічних глядачів, вони завжди дивляться на неї особливим мовчазно-жадібним поглядом — це в них теж стародавня пристрасть.

І от, забувши про померлого генерала, про купчиху, повалену в порох вулиці, глядачі швидко стовпились тісним колом біля сироти, що притиснувся до паркана, і, дивлячись, як він сходить кров'ю, як пекельний біль у розчавлених кістках спотворює його маленьке, посиніле обличчя, вони питали його:

— Боляче, Косько?

Кривлячись, то підгинаючи, то випростуючи покалічену ногу, хлопчик бурмоче:

— Ух... От тобі — й раз! От і пішов на прощу...

Він храбрувався, перемагаючи себе, а глядачі вішували йому:

— Надає тобі Гуськов...

— Ах ти, роззява чортова! Що тобі хазяїн зробить за це, га?

І хтось напрочуд розумно сказав:

— Кинь перед ним у порох копійку, зразу побачить, а коня — не бачив, поганець!

Хлопчик ображено відказав:

— Я — бачив, та я впав, він-бо мене в житті хвицнув...

Його оточили хлопчаки, уважно розглядаючи закритавлену ногу; один з них — худенький, з блакитними очима — котячим рухом ноги закидав порохом темні, вогкі плями крові. Намагаючись сховати кров, він боязко озирався, наче чекав, що його поб'ють за це. Його товариші хвастовито згадували про свої рани — про порізи, уразки, удари та інші молодецькі каліцтва, що їх вони дістали під час гри, бійки і від уваги старших.

Жалісливі люди радили Ключарьову:

— Присип землею ногу!

— Треба павутинням, а не землею.

— Павутиння — це коли вріжешся.

Підійшов хазяїн сироти, палітурник Гуськов, прозваний Біліардмайстром, людина неохайно й нашвидку зшита з незграбних кісток і старої витертої шкіри, лисий, з примруженими в далечінь очима на рябому від ластовиння обличчі, наче мухами засидженому.

— Так,— сказав він, сховавши руки за спину і дивлячись на паркан над головою учня.— Я тебе, сучий сину, куди послав? Я тебе по шкіру послав чи ні?

— Дядечку,— із слізьми вигукнув Коська, прикриваючи руками голову.

Хтось порадив палітурникові:

— Ти з нього й здери шкіру!

Але інший глядач зауважив:

— Непридатна, тонка!

— Ну, що ж мені тепер робити з тобою? — вголос міркував Гуськов, задумливо розтираючи волохатою рукою ластовиння на щоці.— Навіщо ти мені без ноги?

— Дядечку! — слізно благав сирота.— Я завтра одужаю...

— Давай гроші!

Коська витяг з кишені штанів зібганий зелений папірець.

— Жував ти їх, чортеня? — спитав палітурник, розгладжуючи папірець, похитнувся, встромив своє довге тіло в натовп глядачів і зник.

Старенька Смуригіна, моя квартирна хазяйка, що торгує насінням і пряниками, голосно зітхнула:

— Ось вони, хазяї ті!

Трусов, кушнір, людина серйозна й благочестива, урвав її:

— А ти — помовчи, стара халяво!

Буян, пес Трусова, такий самий солідний, як його хазяїн, понюхав закривавлену ногу хлопчика, підняв свій товстий хвіст, вискалив зуби, задумався.

— Дивись, щоб не цапнув він! — попередив якийсь глядач юрбу.

— Пшов!

Пса прогнали. Похоронна процесія попливла за ріг вулиці, звідти долинав сухий дріб барабанів. Курява спала. Кругленьке личко хлопчика було замазане кров'ю, мокрі від сліз, виляняли від болю очі його сумно дивились на покалічену ногу, він торкався пальцями руки розчавлених кісточок і, здригаючись, шморгав носом.

— У четвер,— бурмотів він,— я б на прощу пішов, до Баранового джерела... Пускав хазяїн... Ах ти, господи...

— Зав'язати б треба ногу,— порадила старенька Смуригіна й пішла.

Сирота, хапаючись за дошки паркана, спробував підвестись на ноги, але, скрикнувши і схопившись за живіт, упав.

— Ач, як! — співчутливо зауважив один з юрби, а хлопчик голосив:

— Що я робитиму?

— Кульгати будеш,— потішили його.

Ставало нудно. Першими розбіглися хлопчаки, потім, один по одному, розійшлися дорослі глядачі, вулиця спорожніла, оголилась—Ключарьов залишився коло паркана сам, маленькою купкою запорошеного лахміття.

На брук злетілись горобці, голуби, з подвір'їв вийшли, кудкудакаючи, квочки і поважні півні, в домах застукали молотки бляхарів, забарабанили тонкі палички кушнірів, швець Дрягін, солдат на дерев'яній нозі, загрожуючим басом заспівав єдину пісню, яку знав:

В сімдесят сьомім году
Об'явив гурок війну
На Росіюшку усю,
На матушку на Москву...

Нудьга стала густіша, важча.

Я спостерігав і слухав усе це з вікна підвалу, з темної нори, де жила старенька Смуригіна. Ранком, напередодні цього дня, працюючи на пристані, я впав у трюм, звихнув собі праву руку і розбив коліно. Цілу ніч не спав від болю, а тепер, сидячи на підвіконні, дивився на похорон, на глядачів і на сироту Ключарьова — він лежав на другому боці вулиці якраз проти мого вікна.

Коли глядачі розійшлись, я крикнув до нього:

— Костю, лизь сюди!

Він похмуро оглянувся, побачив мою голову над землею і, скривившись, відповів:

— Смерть — боляче як!

— Не можеш?

Він нахилився вперед і, впираючись руками в землю, спробував лізти, але зараз-таки із стогоном повалився на бік. Поплакав хвилину, потім сказав, розмазавши сльози по обличчю:

— Живіт він мені... До лікарні б мене...

— Городовика нема на розі?

— Городовик на кладовище пішов...

Він замовк, посмикуючись.

Чийсь товсті ноги в рудих стоптаних чоботях порівнялись з моїм вікном, я гукнув:

— Гей!

Ноги зупинились, до мене мовчки нахилилось велике обличчя в бороді із овчини.

— Хлопчика до лікарні треба одвезти.

— Ну? Вези!

— Не можу, сам хворий.

— А я не в цієї вулиці...

Людина вогко закашлялась і пішла. Другий обиватель поставився до моєї пропозиції трохи інакше — він підійшов до хлопчика й напутливо сказав:

— Допустувався, падлюко? Тебе не до лікарні треба, а в ставок, куди здохлих котів кидають.

І, з свідомістю виконаного обов'язку, не кваплячись, зник.

Було вже близько полудня, липнева спека густішала; під прямим промінням сонця тріщав тес дахів, горобці і голуби ховались у затінок, а хлопчик лежав на сонячній стороні, де припікало, і, яскраво облитий спекою, ставав дедалі сірішим. Витягнувши розчавлену ногу, підігнувши здорову, він щільно притиснувся до паркана, перекладав голову з долоні на долоню і бурмотів, наче марячи.

— Ти чого, Костю?

— Так.

Але, помовчавши, жалібно сказав:

— Коли Мишці Третьому цеглиною розбило пальця на носі, то він уже через день ходив. На п'ятці, а — все ж ходив...

— І ти ходитимеш...

Разів зо два він спробував підвестись, його маленькі пальчики втикались у щілини паркана, але руки безсило падали. Мені здавалося, що я бачу, як розпухає його нога, — вся ступня в нього якась руда, наче кусок іржавого заліза.

Він попросив пити, але вулиця була пустинна, навіть діти кудись поховалися від спеки. З дворів, з вікон безперервно витікав нудний, занадто знайомий шум трудового дня. Рідкі перехожі сонячної сторони не звертали уваги на хлопчика, гадаючи, як видно, що він спить; до моїх окриків вони ставилися байдуже, вважаючи їх за пустування нероби. Ті, що йшли моєю стороною, теж не слухали мене — більшість, очевидно, була «не з цієї вулиці», а решта — занадто зайняті своїми справами. А хлопчик усе пікся на сонці.

Мені теж було не дуже добре, мучив біль у плечі й коліні, і невимовно гризла свідомість безсилля. Так дивно: за п'ятнадцять кроків від мене лежить людина, що потребує негайної допомоги, повз неї ходять подібні до неї і — не хочуть допомогти. Не хочуть...

Кілька сотень людей живе на вулиці, всі доми тісно напхані ними, над моєю головою неугавно пораяються палітурники, вся вулиця передо мною засмічена ознаками рясноти людей. А я почуваю себе в пустелі і, незважаючи на душну спеку, в серці в мене злий, дратуючий холод.

Маленький засмиканий солдатик з мідною каструлею у руці зупинився коло Ключарьова, докладно розпитав

Його — що з ним сталося, скільки років хлопчикові, хто і де його батьки, порадив прикласти до ноги лист лопуха і пішов, обіцяючи мені:

— Я бутаря пришлю — він розстарається, це його діло!

Але, мабуть, він не знайшов бутаря, а сонце розпало вулицю дедалі сильніше, хлопчик лежав нерухомо і тихенько стогнав.

Худий кабанчик зупинився коло мого вікна, порохкав і, наче одержавши від мене негайне доручення, побіг, стріпуючи вухами, звискуючи.

Проїхав водовоз, розхлюпуючи воду з бочки, накри-тої мокрим мішком, я попросив його дати хлопчикові води, але він ні слова не відповів, сидячи на бочці дерев'яним ідолом.

Тоді я сердито, не шкодуючи голосу, почав кликати на допомогу — це вплинуло: за ворота вибігли люди, питаючи одне одного:

— Хто горлає? Де це?

Перед моїм вікном присів молодий кушнір з цигаркою в зубах.

— Ти чого горлаєш?

Я пояснив, а він, вислухавши мене, повідомив публіку:

— Це Смуригіної пожилець, крющник, видно — п'яний, лається: чого, каже, хлопчину не відвезете до лікарні!

— А йому яке діло?

— П'яний...

Спочатку вони говорили добродушно, але, дізнавшись про причину крику, — розсердились. Кушнір розвеселив їх, він непомітно для мене підійшов збоку й висипав мені на голову пригорщу пороху, це дуже розсмішило глядачів.

Стримавши бажання вилаяти їх, я почав переконливо доводити, що не можна кидати людей на вулиці, як собак, і що кожна людина, навіть маленька, заслуговує співчуття.

— Правду каже! — погодився зо мною хтось невидимий.

— Правду? То сам би й побіг за поліцією.

— Хворий він, бачиш ти!

— Хворий, а — горлає!

— Справді, треба забрати хлопчину, а то прийде поліція, потягне нас за свідків...

— Проти коня — який же свідок?

— Тут — жандар!

— І проти жандара — не годиться...

Я мотав головою, струшуючи порох, і враз мене м'яко вдарив струмінь холодної води — це кушнір, захоплений успіхом жарту свого, вилив на голову мені ціле відро. Знову гримнув сміх.

— Ловко-о!

— Дивіться, як розсердився!

— Ой, лишенько...

Я міцно вилаяв веселих глядачів, це не образило їх, а хтось примирливо зауважив:

— Чого дзявкаєш? Тебе не помиями облили, а чи-стою водою...

Це мене не втішило, лаючись, я далі переконував їх:

— Чорти рябі — ви ж розумієте, що хлопчину треба до лікарні відвезти? Адже антонів вогонь може прикинутись!

Мені відказували:

— Ну — розумієм! А ти що за начальство? Морда!

І знову хтось, непомітно підкравшись, висипав на мою мокру голову пригорщу пороху, і знову всі сміялись весело, як діти, притупуючи, сплескуючи руками, а я зсунувся з підвіконня й повалився на ліжко, почувуючи себе розчавленим жартами.

За вікном говорили, заспокоюючись:

— Гарячий дуже!

— З пожежної кишки полити його...

— Хто б одвів хлопчину в участок?

— До аптеки?

— І то! Покласти на ганку, а вже аптекар дасть лад.

— Гей, Коська, вставай! Можеш іти?

— Обмер...

— Треба нести його.

— Це тобі, Саша, треба!

— Чому — мені?

— Там шинок поруч...

Засміялись.

— Ну, гаразд, я однесу, — згодився Саша і заговорив лагідно:

— Ех ти, кусень... Ну, нічого, не пищи! Ото ж бо, — пустуете ви, материні діти, а мені морочитися з вами ні за що, ні про що...

Немов він щодня носив до аптек покалічених хлопчиків.

Глядачі розійшлись, і знову на вулиці стало тихо, наче на дні глибокого яру.

Недільний вечір. Червонуваті відсвіти блищать на шибках вікон єдиного дому, видного мені з підвалу. Дім — з двома вікнами, старенький, осілий до землі, він схожий на жебрака, який стомлено присів між двома пошарпаними парканами. На обличчі його застиг сердитий сум.

По вулиці бігають діти, здіймаючи хмари рожевуватої куряви; десь близько грають на гармонії, рикає п'яний ломовий візник, кістлявий велетень, на прізвисько Сушений Бик.

Примостившись на підвіконні, я слухаю чиюсь ліниву мову:

— Від запою моляться йому тому, що він сам п'яниця був...

— Ну-у,— недовірливо тягне другий голос,— це не резон для святості; отак-от в нас половина вулиці святих...

Перший голос сердито перебиває невіру:

— А ти — слухай! Іде він, п'яненкокий, раненько вранці додому, а солдати християнам голови стинають...

— Чиї солдати?

— Їхні...

Голоси звучать тягучо, в кожному слові чувається липка руська лінкуватість. І сонце заходить ліниво, начебто йому відомо, що завтра воно світитиме тим самим людям, почує ту саму мову.

Маленька дівчинка йде повз моє вікно і, витираючи сльози, шепоче голосно:

— Відьма... зажди!

— Стинають, значить. Подивився Воніфантій, подивився, а був він доброї душі людина, хоч і багач...

— Що ж, і між багачами добряки є, приміром — Троєруков, Петро Іванів...

Якась жінка просить:

— А ти не перебива-ай!

— Я — до слова.

— Еге ж. Подивився, та й каже: «Ах ви, каже, такий-

сякий народ! За що ви оцих побиваєте на смерть! Я, каже, сам у Христа вірую!» Тут його зараз схопили і — р-раз! — теж голову геть. А він спокійнісінько взяв її за волосся, поклав під пахву собі й пішов вулицею, і пішов!

— Т-та? Пішов?..

— Так і в житті написано?

— А то сам, чи що, я придумав!

— Н-да! Так — не видумати. Ах ти, боже мій! Подивитись би раз у житті на отаке чудо, а то — живеш, живеш...

Оповідач провадить далі:

— Тут солдати ці і всі глядачі, злякавшись на смерть, кинулись тікати хто куди і теж увірували!..

— Увіруеш!

— А він іде й співає — Христос воскрес!

— В наш би час що-небудь отаке...

— Наш час — що? Слава тобі, господи! А тоді — чхнув не так — головешку геть! Суворість була.

— Людина — ні по чому, дешевша за дрова...

— Дай-но покурити...

Замовкли. Над криками дітей гримнув бас Сушеного Біка:

— І я тобі дам пудівку в маківку!

За моїм вікном знову починається розмова; знавця римського життя питають:

— А як тоді — багатше жили люди?

— Рівніше. Особливих багатців не було, ну, і бідності не дозволялось.

— Не дозволялось? Як же це?

— Такий закон був.

— Розумний народ...

Жінка питає:

— А говориться — християни бідні були?

— Це — після.

— Після чого?

— Після турецького розору. Як турки Цар-град забрали, тут пішов розор... розорився весь народ і прийняв нашу віру...

— Ага! Так-так-так...

Веселий жіночий голос вигукнув:

— Дивіться-но, — кого це Гущин везе?

По вулиці ступав перістий кінь, тягнучи за собою роз-

битого воза, на возі сидів п'яненький ломовик Гущин, весело помахуючи віжками, спиною до нього стирчав поліцейський, а між ними містилась тесова, пофарбована охрою невеличка труна.

— Гущин — кого везеш? — спитав голос, що розповідав про мученика Воніфатія.

Дідок-візник охоче озвався:

— Вашого... отого — сирітку...

— Коську?

— Його.

— Невже — помер?

— А — як же? Живого не поховаємо, не бійсь!

Віз проїхав. Звідкілясь вискочив Буян, понюхав землю, пирхнув і, підібгавши хвоста, зник у щілину паркана. Хлопчик кричав:

— Братці — це Коську Ключарьова хоронять!..

— Н-да-а,— говорили коло воріт,— помер, значить, хлопчинка...

— А смирний же був!..

— Лікарня!..

— Туди — тільки потрапити, а вже на кладовище вони самі відвезуть...

— Дешеві люди...

— Їм що, лікарям? Їм аби платню вчасно одержати...

І знову почувся розмірений голос:

— А то ще є житіє Кирика-Улити...

Сонце сховалось, червоні відблиски в шибках зблякли, і потемніла безмежна блакитна печаль небес.

ТИМКА

За вікном мого горища в ніжних барвах ранкової зорі прощально виблискує зеленувата Венера.

Тихо. Старий, тісно набитий мешканцями будинок городника Хлебникова мертво спить; це жалюгідний будинок — сіра руїна на два поверхи, з багатьма прибудовами. Діловите, купецьке місто вигнало його на околицю, до полів зрошення, він стирчить серед покидьків міста потворною купою дерева, самотньо і сумно. В ньому живуть люди, нікому — та й самим собі — не потрібні, життя зім'яло їх, висмоктало і виплюнуло в поле, разом з тим, що міститься у вигребних ямах.

Всі вони бурчать, п'ють, скаржаться; лають поліцію, міську управу, купецтво, а найбільше і найлютіше — один одного. Чим вони живуть — не можна зрозуміти, але здається, що вони висмоктують один з одного рештки життєвих сил і — цим ситі. Всі вони — невиразні, їхня невиразність особливо підкреслена тим, що багато жінок ходять у чоловічих піджаках, а чоловіки — в жіночих кофтах і кацавейках. Молоді серед них — нема, і нема дітей старших п'яти, шести років, — семирічні вже відпроваджені кудись у місто, «в роботу», а маленькі — непомітні в домі, вони, наче пацюки, ховаються по кутках, полохливі і завжди голодні. Тільки колишня актриса Орлова, убога і лихварка, не віддала «в роботу» своїх унуків-погодків Зінку і Сашка, шибеників, які зовсім здичавіли і викликають у пожилців Хлебникова прихо-

вану зненависть і очевидний страх. Їх з насолодою побили б, та — не можна: майже всі винні старій Орловій, в кабалі у неї.

Сміються квартиранти Хлебникова рідко і завжди зло-радно; сміються з паралічного чиновника Воронцова, який дев'ять років клопочеться про повернення йому права на спадщину двоюрідної сестри баронеси Торшоу; з чистенької і охайної, наче кішка, старенької Бердникової, дочки інтенданта, що помер під судом, — її вважають недоумкуватою, тому що теж усе клопочеться про відновлення чесного імені свого батька; сміються з хворого дядя Любомирова, розстриженого «за незаконне кохання», — як він каже, «за вбивство під час бійки» — як твердять інші.

Диякон — величезний чоловік, дуже волохатий, з маленькими очицями кабана і зубами коня; він мовчазний, задумливий і здається смиренною людиною, але коли при ньому порушується те, що він вважає «порядком життя», — він говорить могильним голосом:

— Прочуханки дати!

В будинку Хлебникова лише одна людина живе всім чутною і всіма баченою працею, — це бондар Кешин, маленький, міцний чоловік років п'ятдесяти. Вік такий же чистий і порядний, як старенька Бердникова, голівка у нього маленька, кругла, ясножовтої кості, її гарно обрамляє віночок сивих кучерів, обличчя — рожеве, неначе яблуко аніс, і на ньому серйозно блищать спокійні, розумні очі. Говорить він мало, високим баб'ячим голосом, і носить ріденькі, довгі китайські вуси, кінцями вниз, — це робить його рожеву мордочку солодкою. Він прокидається раніш від усіх в будинку і зараз же починає калатати дерев'яним молотком по бочках, діжках, цєбриках, — неначе б'є в великий барабан.

От і сьогодні — ще не погасла Венера, а вже мене розбудив безперервний, настирливий звук:

Пам-пам-пам; пам-пам!

Недавно бондар Кешин найняв підручного, двадцятирічного кривого хлопця, з комічною маскою замість обличчя; вилицюватий, як монгол, він був не кирпатий, як треба було б, а прикрашений прямим і довгим носом, м'яким, наче хобот, і смішно рухливим. На смаглявій

шкірі його обличчя ясно, наче рана, вирізнялися червоні, завжди вологі губи, очі в нього овечі, кольору пляшкового скла. Незграбна голова густо заросла чорною, жорсткою щетиною, ремінець на лобі здимає її дибом. Обличчя смішне і неприємне, тіло — знівечене, ліве стегно перебите, він ходить припадаючи, закидає ліву ногу далеко вбік.

Він одягнений в кумачеву сорочку і сині китайкові штани. Звуть його — Тимка.

На другий же день своєї роботи у бондаря Тимка привернув до себе загальну увагу всіх пожильців хлебниковського будинку, — рано, як тільки в горбді з'явилися баби-робітниці і заспівали модної пісні:

Некрасива, бідна я,
Погано я вбрана,
Ніхто заміж не бере
Мене безталанну!

— в подвір'ї Хлебникова задзвенів високий тенор, передражняючи городниць:

У верблюда є гніздо,
У корови — діти,
А у мене ні душі,
Живої на світі!

Спочатку баби, зігнувшись у три погібелі і повзаючи поміж грядок, співали журливі пісні, не звертаючи уваги на в'їдливі чотиривірші бондаря, але він докучав їм, наче овод.

Я з п'ятнадцяти літ
По людях ходила

— тягнуть вони свою панахиду, а Тимка, постукуючи молотком, дражнить:

Мені, дівці, сорок літ,
Я зовсім невинна...

Чистенький дідок Кешин, кинувши працювати, присів на обрубок дерева і засміявся дрібним, схлипуючим сміхом, вигукуючи:

— Ах ти, жартівник, дивіться-но, ловко як!

З вікон будинку повисовувалися сірі, зім'яті пики, на двір вийшли скудовчені, напіводягнені люди, всі усміхались, розглядаючи Тимку, вслухуючись в його спів,

а він похитувався, кульгаючи навколо великої дубової бочки, і співав, спритно і гучно постукуючи молотком:

Я кирпата і ряба,
Маленького зросту...

— Щоб тебе розірвало, окаянний! — гукнула якась городниця.

Цей одвертий вигук викликав загальне захоплення слухачів, всі зареготали, і в брудному дворі стало незвичайно весело. А тут ще з-за Панінського гаю над полями зрошення зійшло сонце і запалило яскравим вогнем вигоріле скло-вікон будинку і парників.

В повітрі війнуло святом; у дворі жваво заговорили, і, мабуть, декому здалось, що народився новий день, приємно не схожий на всі прожиті.

— От — шахрай! — говорить дякон, з захопленням розглядаючи Тимку.— Кешин! Де ти добув такого?

— Сам прийшов,— сказав літній бондар, усміхаючись і погладжуючи вуса.

А з ганку пролунало гнівне, хазяйське питання:

— Чого це ви іржете?

Там стояв Хлебников, маленький, товстий, в сірому пальті, схожому на арештантський халат. Його рудуваті брови здригалися, як завжди, коли він був у поганому настрої, пальці рук, складених на животі, швидко ворушились.

Тимка розігнувся, поглянув на нього овечими очима і вухвало заспівав:

Насміявся любий мій
Над коханням підло!
З однією зрадив він,
Я — з трьома зуміла!

Знову всі дружно зареготали, навіть городниці відповіли на цей регіт слабенькою, зніяковілою луною.

А Хлебников круто обернувся і пішов в сіни, голосно сказавши:

— Потвора.

Незабаром стало очевидно, що Тимка привернув до себе увагу всіх мешканців будинку Хлебникова,— увагу, за якою відчувалася навіть ніби симпатія до невродливого співака.

Вечорами, коли пожилці, як звичайно, збиралися біля воріт поплескати язиком до вечері і до сну, диякон про-сив Тимку:

— Ну-бо, заспівай що-небудь сурйозне!

— Яке — сурйозне? — запитував Тимка.

— Ну, сам знаєш,— пояснював диякон.

Кривий, прикривши очі, заспівував дивно чистим і високим голосом:

Понад Волгою йдуть два розбійники,
Перестрибуюча по камінчиках...

Це виходило в нього дуже хороше, якимось так, що всі розуміли: розбійники — добрі, веселі хлопці!

А назустріч їм — молодий бурлак,
Сіромаха йде та накульгує.

Бурлака — замучений такий, обличчя тупе, очі сонні,— без надій хлопець.

— Добре співає,— говорить Орлова, опускаючи вниз свою сиву, патлату голову.

— Мовчи,— радить диякон, і всі слухають безмовно, непорушно.

Заходить сонце, в полі, на горбах сміття, лежать красиві відблиски вечірньої заграви, розпечено виблискують куски жерсті, скла. Вісять над полем пурпурові клапті хмар, вдалині синьою хмарию припав до землі гай. Тихо.

Кривий стоїть, притулившись спиною до вереї воріт, його смішне обличчя якимось витяглось, розгладилось, стало приємнішим; його очі приплющені, він закинув довгі свої руки за шию, виставивши лікті, вигнувши груди, він співає дивно легко, наче жайворонок.

Бурлака говорить розбійникам:

В світі білому — ні душі в мене,
Лише дві сестри мої рідні:
Одна сестронька — Біда тяжкая,
А що другая — то Недоленька!

— Ач ти,— зітхає диякон, а Орлиха знов бурмоче:

— Добре, дуже добре!

Тимка не звертає уваги на співчутливий шепіт, він здається, ладен співати до ранку.

Коли він скінчив пісню, диякон сказав, чомусь дуже суворо:

— Що ж ти, дурню, обручі набиваєш? Тобі треба в хор вступати...

Тимка позіхнув і озвався:

— Зіп'єшся там. Півчі п'ють завжди.

— Май характер! З таким голосом не можна дурня строїти. Вчитись треба.

— Так я — вчуся, — байдуже сказав Тимка. — В недільну школу ходжу у свята. Там нас пані вчить, Мар'я Тимофіївна, так у неї голосище — куди краще за мій. Я перед нею — кошеня!

Він говорив про пані з пожвавленням, яке важко було припускати в ньому, та його ніхто не слухав, окрім старика Кешина, — старий бондар, сидючи на лаві, розглядав підмайстра заклопотано і серйозно, наче річ, яку збирався купити. Раптом над головою Кешина розчинилося вікно, і пролунав голос Хлебникова:

— Ви що ж, братія, забули, що тепер іде година всеношної служби, нині ж — субота. Нечеми, безсоромні пики! Я молитися став, а у вас тут... а ти, хлопче, ая-яй! Не дарма тебе господь покарав, йолопа...

Вікно з тріском зачинилося, всі мовчали.

— Хазяїн? — запитав Тимка.

— Хазяїн, — сказав диякон, а Орлиха додала, скрививши суворе своє обличчя:

— Богомолець наш.

— Піду спати, — заявив Тимка і спокійно, не поспішаючи, пішов у двір.

— Талант, — тихенько сказала Орлиха вслід йому і шумно зітхнула.

Навкруги — дуже сумно; поле, засмічене різним мотлохом, смердючий яр, у далечині — чорний гай і нафтові цистерни, скрізь простяглися безконечні паркани. Де-неде сиротливо стирчать верби і берези.

Жодної яскравої плями, все вицвіло, злиняло, небо забруднене димом хімічного заводу, а в центрі цього безбарвного життя — брудний, напівзгнилий будинок Хлебникова, біля воріт його мовчки збилися тісною купою віджилі люди.

Тимка швидко здружився з городницями, і жваві, безсоромні баби, оточуючи його, наче вівці пастуха, ставилися до нього з почуттям, близьким до пошани. Забавно було бачити, в якою заздрістю вони зазирали в рот йому,

коли він співав своїх гарних пісень. Їх старша, костромичка років п'ятдесяти, велика і дужа, з кумачевим обличчям і нахабними очима, просила його співуче, солодкувато:

— Ну-бо, заспівай-но ти нам, соловейку наш кривенький!

Він охоче співав, і городниці навперебій пропонували йому свої баб'ячі послуги — полагодити сорочку, випрати її. Він задарма лагодив квартирантам Хлебникова цебрики, діжки, відра, але в усьому, що робилось ним, не було помітно захоплення, він ставився до всього — дивно байдуже і жив наче уві сні.

Говорив мало, неохоче і невміло, — завжди щось не те, чого чекаєш. Загалом Тимка був постать невесела, та все ж до нього люди в будинку Хлебникова жили сердито і похмуро, а тепер — зранку Тимка передражнює городниць, цілісінський день біля нього вештаються й горляють внучата Орлової, регочуть мешканці, а Кешин, невтомно набиваючи обручі, наче керує всіма звуками, але залишається недосяжним хвилюванням, що їх вносить Тимка.

Вечорами, у дні поганої погоди, Тимка з'являється до мене на горіще пити міцний калмицький чай з бубликами і слухати читання віршів. Вірші він любить, але читати їх сам не наважується, хоч і добре розуміє грамоту.

— А влучно складено, — говорить він, вислухавши вірші.

— Візьми, прочитай!

— Ні, не треба...

— Чому ж?

— Дуже багато написано, до середини дочитаєш — початок забудеш.

— Так тут майже на кожній сторінці окреме надруковано.

— Ні, не треба, — вперто твердить Тимка.

У нього в зеленій скриньці, розмальованій яскраво-червоними квітами, зібрано багато «пісенників» — листівок, але вони йому не подобаються.

— Не ті пісні, — говорить він.

— А тобі які потрібні?

— Трохи кращі.

Він сам досить легко і спритно добирає рими для са-

тиричних чотиривіршів, якими дражнить городниць; баби сумовито співають:

Сірників на копійчину
Я в окропі розведу.

А Тимка зараз же вигадує:

Купи краму на кофтину,—
За тобою скрізь піду...

— Навіщо ти їх дражниш? — питаю я.

— Так собі,— ліниво говорить він.

— Ну, а все ж таки?

— Нічого, з'їдять. Не люблю пісень їхніх, виють, виють, а все брешуть. Піснями брехати не треба, на те— казка є.

Похитуючи щетинистою головою, він посміхається, в його овечих очах блищить насмішкувата ніжність.

— От я—негарний на вроду, та ще й кривий, а баби—люблять мене, неначе я найкрасивіший. Йй-богу! Мені навіть соромно буває через це. Одного разу я запитав одну таку: «Чого ти до мене тулишся, коли я негарний?» А вона говорить: «Негарний, та до серця!»

І, посміхаючись ще більш широко, він упевнено говорить:

— Це вони мене— за пісні. Тільки— брешуть вони все: я— така, я— переотака, доля моя гірка, а всі— однакові, всі одного шукають. Я знаю.

Він— не хвалиться, городниці люблять його, вже не раз я бачив, як вони обіймають його за покрівлями парників і у групі верб, битих громом, я знаю, що вони ловлять його навперербій і мучаться, сваряться від ревностів.

— Бачив ти,— питає він, шморгаючи довгим, смішним носом,— до хазяїна мого ярославка приходять, полотнами торгує? Старик живе з нею, блудня, а вона вже мені підморгує, підла! Я її відіб'ю у нього.

— Навіщо?

— Так.

— Образиш старика.

— Нічого, з'їсть,— байдуже говорить Тимка.

— Тобі чого хочеться? — питаю я.

Він оглядає стіл ситими очима.

— Спасибі, нічого не хочу.

— Ні, ти не зрозумів мене! Тобі чого від життя хочеться?

— Тобто — як це?

— Ну — в інше місто виїхати, багатим бути, одружитися з гарною, вчитися?

— А тобі навіщо це знати? — запитує він, подумавши.

— Просто — цікавлюсь.

— Ну... Що я в іншому місті знайду? Бондарі багато не живуть. Дівчина і тут знайдеться в свій час.

Іноді він холодно розсудливий, наче старик, але частіше здається мені людиною, душа якої ще сліпа, не прозріла до того ж і замкнена, як птах, у тісній клітці.

В школі його цікавить найбільше пані, у якої «голосище».

— Вроді — як бас, візьме низько, так навіть гомін по горниці!

— Вона чого вчить?

— Як — чого? Співати. Вона, брат, говорить мені, що коли я вивчусь по нотах, так мені тищі дадуть.

— А ще чого вчать там?

— Ну... різного. Писати, читати. Найскучніше — географія. Все — міста різні, народи. Одне місто зветься — Тумбуку. Йй-богу! Либонь — брешуть, немає такого міста...

В сутінках вечірніх його обличчя стає більш благообразним, більш одухотвореним. Говорить він зо мною охоче, але в нього немає слів, які надовго б запали у пам'ять серця.

Коли я прошу його заспівати, він сідає до вікна і, дивлячись у поле широко розкритими очима, співає особливо старанно, особливо чітко, малюючи гнучким голосом все, про що говорить пісня.

І в цей час мені чомусь бувало дуже жаль його.

Чудово відчуваючи все, про що співає, Тимка не бачить, не розуміє горя людей, що оточують його, і коли я, з трудом, наведу його на розмову про пожилців Хлебникова, він байдуже відштовхує мене лінивими словами:

— Ну, які вони люди! Сміття. Не працюють. Тут тільки Кешин... він хоч біля бога живе, четью-мінею читає.

І, похитуючи довгим носом, облизуючи губи тонким язиком, говорить упевнено:

— А бабу цю я в нього відіб'ю! Не дуже молода, а гарна баба. Відіб'ю.

Потім знову починає пісню. В його піснях завжди хтось кудись іде, когось любить, тужить, і всі люди пісень — розбійники, дівчата, бурлаки — такі хороші, вдумливі. А сам Тимка — нікуди не хоче йти, ні за чим не тужить і, здається, не думає ні про що.

Іван Лукич Хлебников зненавидів Тимку впертою, незрозумілою ненавистю старого козла.

Хлебников — чоловік огряденький, але хворий, дихання в нього важке, із свистом, обличчя землисте, наче у покійника на другий день смерті, але — це дуже жвава і діяльна людина.

Тривожно благочестивий і завжди заклопотаний нещастями дому, міста, світу, він знаходить десятки причин, через які — не можна співати пісень.

— Гей, ти, кривий пройдисвіт, — горлає він сиплим голосом, вискакуючи ранком на ганок нечесаний, немитий, в сірому пальтечку, що замінює халат. — Ти чого репетуєш? Уночі в місті пожежа була, три будинки згоріло, люди в сльозах, а ти розпустив горлянку...

— Відчепись, — говорить Тимка.

— Як це — відчепись? Я що говорю, — дурниці, жарти?

І Хлебников накидається на Кешина:

— Семене Петровичу — ти що ж? Ти людина розумна, ти його вчи.

— Я не можу вчити чужу людину, — говорить Кешин лагідно, але якось підбурююче. — Коли б він мені син був, а то — племінник і таке інше, п'яте, сьоме...

— Ах, господи! — гірко дивується городник, закочуючи під лоб маленькі, неспокійні оченята.

Він, на жаль, читає ранками місцевий «Листок», і в нього, окрім передодня свят, завжди є безліч підстав забороняти співи: похорон відомих людей, аварії поїздів, чутки про поганий урожай хліба, хворості високих осіб і різні нещастя на суходолі і на воді.

— Тимко, клята душе! — несамовито репетує він, висунувшись з вікна і розмахуючи газетою. — Позавчора Ісай Петрович Никодимов помер, найперший благодійник міста і кавалер орденів, його зараз відспівують у соборі в при-

сутності всіх вельможних людей і губернатора — не соромно тобі, луб'яна пико?

Тимка — співає.

— Ти б, Тимохо, той, поступився б і таке інше, п'яте, сьоме...— обережно говорить Кешин, коли виття домогосподаря набридає йому.

— Нічого, з'їсть,— бурмоче Тимка.

Хлебников труситься, тупає ногами, обличчя в нього сине, очі вирячилися. Він доходить у гніві до того, що починає шпурляти в кривого шматками обручів, палицями, та це не обурює Тимку; кинувши роботу, співак здивовано дивиться на городника і потім, зігнувшись, ляснувши себе по колінах долонями,— сміється, кажучи:

— От — домовик!

— Не дражни,— радить Кешин неголосно і — здається — неохоче.

— Та я його не чіпаю,— спокійно говорить Тимка, беручись за роботу.

А Хлебников, ще більше роздратований цим спокоєм, крикливо скаржитися дякону, задихаючись, розмахуючи руками:

— Отець,— ти куди ж дивишся, ти мусиш вгамувати його...

— Прочухана дати треба,— ричить дякон гробовим басом, але коли Хлебников виходить, він погрожує услід йому волохатим кулаком і говорить:

— Фарисей.

І радить Тимці:

— Ти йому, іншим разом, веселішої заспівай!

Всі пожилці Хлебникова з величезною цікавістю спостерігають, як, день за днем, росте ненависть городника до кривого бондаря,— ледве тільки на дворі зазвучить сиплий голос хазяїна — звідусіль з кутків, з вікон висовуються розкуйовджені голови, напружені, зім'яті пики.

Ніхто не засуджує Хлебникова, ніхто не питає його про причини ненависті до Тимки, всі тільки милуються нею як втішним видовищем, а деякі захочують кривого, нацьковуючи його, як собаку:

— Ти про нього заспівай!

— Що про нього заспіваш!

— А ти — вигай!

Тільки дякон спитав одного разу Орлиху, подругу свого життя:

— Що це він воює проти хлопчиська?

Розумна і зла актриса пояснила, позіхаючи:

— Прийшов час,— він, може, все життя чекав випадку, на кому злість зігнати, а під силу йому — нікого не було. Тепер знайшов підхожу людину і тішиться...

Дякон промовчав, видимо, не зрозумівши стару, а мені її слова здались вірними. Тимка ж ніби хвалився ставленням Хлебникова до нього:

— Здорово не любить він мене, видно — став я йому поперек серця!

— А що він за людина, по-твоему? — спитав я.

— Дурна людина,— відповів Тимка, не роздумуючи.

— Як ти думаєш — за що він тебе не любить?

— Дуже мені треба думати про нього,— байдуже сказав Тимка і голосно заспівав:

Хуртови-ина...

Кешин подивився на нього, на мене, посміхнувся і погладив вуси.

Ой, хуртовина в полі стелеться

співав Тимка,—

Іде Дуня за околицю
На шлях битий, на широкий шлях,
Під берези, під столітнії!

— Завив, вовк! — гримає Хлебников з дверей сарая.

Звідусіль на голос Тимки виповзають обірвані знедолені, затуркані люди, а городник — скаженіє, гримає до Кешина:

— Семене Петровичу, ти людина благочестива,— як же ти гріха не боїшся? Василиса Яхонтова другу добу розродитися не може, а він...

— Облишив би, Тимошко,— каже Кешин.— Що сердитиш дарма?

— Ніхто, окрім нього, не сердиться,— правильно зауважує підмайстер і — співає, а мені здається, що коли б його тільки хвалили, він співав би гірше. У воротах з'явилась і стоїть, взявшись у боки, торговка полотном, за спиною в неї важкий вузол, в руці залізний ар-

шин. Її ликове обличчя без брів напружене, губи трохи розкриті, наче у птаха, який хоче пити.

— Чобіт немає в падлюки,— гримає Хлебников,— штани завтра спадуть...

Тимка завзято співає:

Ой, чекала тебе, ждала я,
Сорок нічок я не спала — дожидалася,
Тяжку думу свою думала,
Свою душу притомила я!

Кешин, помахуючи молотком, іде до воріт, кажучи:

— Здоровенька будь, Параскево Пилипівно! Як справи?

Торговка полотном приходила до бондаря акуратно кожної неділі, а іноді і в будні; вони замикалися в кімнаті Кешина, Тимка кип'ятив їм самовар і йшов на горід, до бабів,— вони жили там у дощаному сараї.

Іноді торговка визирала з вікна, поправляючи спритними руками розтріпане волосся і прислухаючись до чогось. Її округлі, злодійкуваті очі дивилися на всіх і на все нахабно й безсоромно.

Частенько Кешин запрошував Хлебникова, і тоді на двір з відчиненого вікна падали уривки поважних розмов.

— Єфрем же Сірін до Златоуста жив чи після?

— Точно — не знаю цього.

І все в них ішло добре, скромно, акуратно, але одного разу пізно ввечері, коли всі пожилці Хлебникова полягали спати, а я ще сидів біля воріт, до мене підійшов Тимка і сказав, трошки хвастовито:

— Домовився з нею.

— З ким?

— З ярославною. Завтра ночую в неї.

— Дізнається Кешин — звільнить тебе.

— Ну, так що!

Помовчав, похитав головою і зітхнув:

— Біда!

— Яка?

— Так.

І з неприхованим здивуванням заговорив тихенько:

— На що вона мені, торговка ця? Адже ситий я,— городниці мене люблять, яка хоч. А — не подобається

мені хазяїн: навіщо він з Хлебниковим у дружбі? За очі — паплюжить його, лає, а сам у гості кличе... Ну, так я його теж обманю!

— Даремно ти робиш це.

— Звичайно — даремно! — згодився Тимка.

Над полем повисли чорні клапті хмар, поміж ними, в синіх просвітах, блищать круглі зорі. Десь огидно вие собака. Тихенько просвистів шовковими крилами нічний птах.

— Нудно, — сказав Тимка. — Піду спати...

У дворі почувся голос Кешина:

— Ти — поїдь.

— Треба, — коротко промовила торговка.

— Будинок — гарний. Просто над річкою. І сад. Двадцять яблунь.

— Ну, прощай.

За ворота вийшла торговка, кутаючись у шаль; Тимка встав і пішов поруч з нею, питаючи:

— Вінчатися умовляє?

Вона не відповіла, поглянувши на мене і не зупиняючись.

— Старий чорт, — сказав Тимка, поринаючи у присмерк.

— Тихше, — виразно сказала жінка. — Ти цим — не жартуй, ця справа серйозна для мене...

Над моєю головою розчинилося вікно, висунувся Хлебников у білій сорочці і забурмотів:

— Це хто пішов, га? Хто?

Він зараз же зник, а через хвилину вискочив за ворота в одній білизні і, приклавши долоню до лоба, нахилившись, став дивитися вслід парі, що тихенько відходила вздовж тину, по мідних плямах місяця. Я підвівся і пішов у двір, але городник випередив мене, підтюпцем підбіг до вікна Кешина і застукотів в шибку.

— Семене Петровичу — вийди-но!

Потім обое вони знов побігли за ворота, і Хлебников говорив, захилинаючись словами:

— Ото ж воно й е! В отаких совісті немає...

Кешин на бігу спотикався і мукав.

Вони довго стояли біля воріт, дивлячись у далечинь і розмовляючи пошепки, тільки Кешин двічі голосно сказав:

— Так...

Потім він же виразно і спокійно вимовив:

— А чого доброго, дощик буде вночі.

Хлебников пішов перший; проходячи повз ганок, за яким я стояв, він бурмотів:

— Дурень...

Потім, не поспішаючи, пройшов до себе чистенький бондар, зітхаючи по дорозі:

— О, господи... господи!

Я знайшов роботу і, виходячи з дому на світанку, повертаючись стомлений пізно ввечері, втратив можливість спостерігати лінівенький хід життя в домі Хлебникова. Мені навіть здавалося, що воно стоїть на одному й тому ж місці, як вода у ковбані, де не водяться ніякі чорти і не можна чекати значних подій.

Та раптом це життя розв'язалось темною драмою.

В серпні, коли на городах копали буряки, брюкву і ріпу, доби дві безперервно, вдень і вночі, йшов дощ, то — зливою лив, то — сипався по-осінньому настирливо, дрібний і холодний. На ранок третьої доби дощ знов линув зливою, оглушливо бив грім, виблискували страшні сині блискавки, а на світанку хмари наче рукою змахнуло, і на чисто вимитому небі святково розцвіло дивно ясне сонце.

На город вийшли голоногі баби, підбравши спідниці до колін; з вікна мого горища я чув їх веселий регіт, вереск, стукіт залізних лопат, огидне скрипіння незмащеного колеса тачки.

Але раптом всі звуки зникли, наче потонули в сріблястих калюжах, поміж грядками. Я йшов по двору, на роботу до міста, коли мене приголомшила ця раптова мовчанка і потім, через кілька секунд, пронизливий баб'ячий вереск:

— Дівоньки-и — кричі-іть!

І десяток голосів зразу створив цілий вихор переляканих вигуків; по грядках з городу у двір кинулись дві дівчини, одна кричала:

— Іване Лукичу!

А інша:

— Лишенько!

Я кинувся в город, — там, під тином, біля парників, у розкислій землі лежав долілиць Тимка, щільно обліплений мокрою сорочкою. Сонце, освітлюючи вологий кумач

на його кістлявій спині, надавало матерії жирного блиску свіжозідраної шкіри. Ліва його рука, дивно зігнувшись, сховалася під грудьми, закриваючи долонею обличчя, права відкинута геть і потонула в грязюці, стирчав тільки мізинець, дивно білий.

За спиною в мене пролунав густий голос диякона:

— Це—не блискавою, а — лопатою, ось вона, лопата!

Босою набряклою ногою він торкав замулену в грязю лопату і, похмуро насупившись, дивився на Хлебникова, який стояв поруч з ним у піджаку, в підштаниках і одній калюші.

— Не руш,— гукнув Хлебников.— До поліції нічого не можна займати!

Диякон підніс до його обличчя величезний, червоний кулак і голосно сказав:

— Це твоя справа!

— Що-о? — вереснув городник, підскачівши.— А ти розумієш, що ти сказав, га?

Диякон похмуро відійшов набік, а баби, насуваючись одна на одну, бурмотіли:

— Хто ж це, хто?

Старостиха, схлипуючи, хрестилась і наче молитву читала, повторюючи:

— Йому не треба — хто. Йому нічого не треба!

Вологий вітер, струшуючи з дерев листя, обсипав ними живих і мертвого.

Хлебников сипло лаявся, а диякон гув:

— Це все через вас, баби...

День розгорявся яскравіше, вогке повітря, що ставало теплішим, обдавало запахом лазні, кропу. Я дивився на мізинець Тимофія, що жалібно висунувся з грязюки, на його спухлу потилицю,— дощ гладенько причесав жорстке волосся, і під ним було видно синю шкіру.

— А де Кешин? — раптом загукав городник.— Кличте його!

— Зараз я піду,— послужливо запропонував диякон і пішов, важко чалапаючи по калюжах босими ногами. Я попрямував за ним. У дворі диякон тихенько сказав мені:

— Звичайно,— це Хлебников... вірно?

Я промовчав.

— Ти як думаєш?

— Не знаю хто...

— І я не знаю, звичайно. Хто-небудь убив же! Без озлоблення — не уб'єш. А хто зловистив на нього? Ага!

Двері в квартиру Кешина були не замкнені, ми увійшли, озирнулися, — в напівтемній кімнаті було тихо, пусто.

— Де ж він? — бурмотів дякон. — Гей, Кешин!

На столі під вікном, освітлена сонцем, лежала маленька книжка, я заглянув в неї і прочитав на чистій сторінці великі незграбні слова:

Обупокоєні
новопреставленого раба Семенна.

— Дивись-но, — сказав я дяконові.

Він узяв книжку в руки, наблизив до обличчя, прочитав запис вголос і кинув книжку на стіл.

— Звичайне поминання...

— Його теж Семеном звать.

— Ну, так що? — запитав дякон і раптом посірів, здригнувся, говорячи:

— Стривай — новопреставленого? Ново...

Він вибіг у сіни, на щось наштотхнувся там, загуркотів і дико заричав:

— У-у...

Потім у дверях з'явився його тулуб, — він, сидючи на підлозі, простягав руку кудись набік, силкувався вимовити якесь слово і — не міг, дико витріщаючи знавіснілі очі.

Я, зляканий, визирнув за двері, — в темному кутку сіней, біля діжки з водою, стояв Кешин, схиливши голову на ліве плече, і, висолопивши язик, дражнився. Його китайські вуса звисали нерівно, один стирчав вище другого, і чорне обличчя його іронічно усміхалося. Кілька секунд я придивлявся до нього, догадуючись, що він повісився, але не бажаючи впевнитись у цьому. Потім мене вибило з сіней, неначе пробку з пляшки, за мною виліз дякон, сів на приступках ганку і жалібно забурмотів:

— Ось, — а я на Хлебникова подумав... ох, господи!

У дворі бігали баби, на городі хтось вив.

— Швидше!

Йшов Хлебников, тримаючи в руці брудну калошу, і пророче, голосно говорив:

— Ті, що живуть беззаконно, так і помруть!

— Та годі тобі, Іване Лукичу! — зарепетував дякон. — Кешин же повісився...

Якась баба охнула, і стало тихо. Хлебников зупинився посеред двору, впустив калошу, потім підійшов до диякона і суворо сказав:

— А ти, звірюко, мене обмовив уголос, при всіх! Мене!

Не заглянувши в сіни, він сів на ганок поруч з дияконом, заспокійливо говорячи:

— Зараз поліція прийде!

Але, висякавшись, додав з сумом і благочестиво:

— О, господи, вскую zostавив нас еси?

Потім запитав, косячись в темну діру сіней:

— На поясі задушився, на шовковому?

Диякон прббурмотів:

— Відчепись Христа ради...

ЛЕГКА ЛЮДИНА

Ранком, годині о шостій, до мене на постіль валиться якийсь живий тягар, торсає мене і горлає просто в ухо:

— Вставай!

Це — Сашка, наборщик, потішний мій товариш, хлопець років дев'ятнадцяти, рудий, вихрястий, із зеленими очима ящірки та обличчям, забрудненим свинцевим пилом.

— Гайда гуляти! — кричить він, стягаючи мене з постелі.— Гульнем сьогодні, у мене — гроші, шість двадцять, і — Степаха іменинниця! Де в тебе мило?

Він іде в куток, до рукомийника, захоплено миється, пирхає і, невгаваючи, говорить:

— Слухай,— зірка — по-німецькому — астра?

— Це, здається, по-грецькому.

— По-грецькому? В нас, у газеті, нова коректорка вірші друкує, підписується — Астра. Прізвище в неї — Трушеникова, а звать — Авдотя Василівна. Хороша дамочка,—красива, тільки—дуже товста... Дай-но гребінця...

Роздираючи гребінцем густе руде клоччя на голові, він кривиться, лається і несподівано, на півслові, замовкає, уважно розглядаючи відбиток свого обличчя в мутній шибці вікна.

За вікном, на цегляній стіні, мокрій від нічного дощу, виграє сонце, забарвлює стіну. На лійці ринви сидить галка, чистить пір'я.

— Пика в мене погано видумана,— каже Сашка.—

Дивись, яка галка причепурена! Дай-но мені голку з ниткою, я гудзика пришию...

Він крутиться, наче опалений, так крутиться, аж вітер ходить, здмухуючи клапті паперу з стола.

Потім, стоячи коло вікна і невміло працюючи голкою,— питає:

— Був такий король — Ледар?

— Лотар. Навіщо він тобі?

— Смішно! Я думав — Ледар, від нього й пішли всі ледарі. Спочатку — підемо в трактир, чаю нап'ємось, потім — до пізньої обідні в монастир, на монашечок подивимось — люблю монашечок! А — перспектива — це що?

Він напханий запитаннями, як брязкальце горохом. Пояснюю йому, що таке перспектива, і він, не дослухавши, розповідає:

— Вночі — до друкарні вдерся отой — фейлетоніст,— Червоне Доміно, звичайно — п'янений, як баба, і — причепився до мене: які в тебе перспективи?

Пришивши до піджака гудзика вище, ніж слід було, він перекушує нитку білими зубами, облизує червоні, пухлі губи і жалібно бурмоче:

— Лізочка правду каже,— треба читати книжки, а то — так і помреш мужиком, нічого не знаючи. А — коли читати? От і ніколи!

— Ти менше бігай за дівчатами...

— А чи я — мертвий? Не старий же я! Зажди,— оженюсь — перестану!

І, потягаючись, він солодко мріє:

— Оженюся на Лізочці. Ой, і модниця ж! У неї, брат, плаття є отаке — барежове, чи що — ух! Така вона хороша в ньому, що в мене аж ноги трясуться. Так би всю і з'їв!

Граючи роль солідної людини, я зауважую:

— Дивись, щоб тебе не з'їли!

Він самовпевнено усміхається, тріпнувши кучерями.

— Оце якось у нас в газеті студенти сперечались: один каже — кохання діло небезпечне, а другий — ні, безпечне! Меткі! Дівчата студентів люблять, все одно як військових.

Виходимо на вулицю,— каміння бруку, обмите дощем, блищить, як черепи лисих чиновників. Небо завалено клаптями сніжнобілих хмар, серед заметів хмар гуляє сонце. Міцний, осінній вітер жене людей по вулиці, наче

вів'яле листя, штовхає нас, свище у вухах. Сашка щу-
литься, засунувши руки глибоко в кишені заялжених
штанів, на ньому легкий літній піджачок, синя сорочка,
стоптані, руді чоботи.

По небу полуночі ангел летів,

— читає він у такт крокам.— Люблю цю штуку! Котрий
написав?

— Лермонтов.

— Я його все з Некрасовим плутаю.

І довго на світі томилась вона,
В бажанні чудовім, одна.

Примруживши зелені очі, він повторює півголосом,
роздумливо:

В бажанні чудовім, одна...

— Ах ти, господи! Як я це розумію добре! Так, на-
віть, що сам би полетів... «в бажанні чудовім»...

З воріт похмурого дому виходить дівчина, по-святко-
вому одягнена, в спідниці кольору «бордо», в чорненькій
кофточці з стеклярусом, в золотисто-шовковій хустці.

Сашка, зірвавши з голови зім'ятий кашкет, шанобливо
вклоняється їй:

— З ангелом, панночко!

Миле, кругле обличчя дівчини ласкаво усміхається,
але зараз же тонкі брови суворо насупились і сердитий
голосок напівзлякано каже:

— Я вас зовсім не знаю!

— Та це — нічого! — весело відповідає Сашка.—
І завжди так: спочатку не знають, потім — познайом-
ляться і закохаються...

— Якщо ви хочете пустувати...— каже панночка, ози-
раючись: вулиця безлюдна, тільки далеко, в кінці її, їде
віз капусти.

— Ми — смирні! — запевняє Сашка, ідучи поруч дів-
чини й зазираючи в обличчя їй.— Бачу я, що ви імен-
нинниця.

— Будь ласка, відчепіться!

Чітко цокаючи каблуками по цеглі панелі, панночка
йде швидше,— Сашка зупинився і бурмоче:

— Можна, відчепився. Горда яка! Ех, костюма нема
в мене, підходящого до характеру! Якби інший костюм
то, не бійсь, зацікавилася б.

— Ти по чому дізнався, що вона іменинниця?

— А — як же? Вбралась у найкраще своє й до церкви йде. Бідний я дуже! Ех-ма, якби грошей тьма! Купив би село, та й жив би аж гуло... Диви-но!

Четверо бородатих мужиків винесли з завулка нефарбовану труну, попереду них, з віком на голові, виступає хлопчик, а позаду — високий жебрак, з посохом у руці; обличчя в нього суворе, кам'яне, йде він і, не відриваючись, дивиться червоними очима на сірий ніс покійника, висунутий з труни.

— Тесляр помер,— робить висновок Сашка, знявши кашкета.— Упокой господи далі від рідні і знайомих!

І, усміхаючись на всю пику, весело виблискуючи незгасними очима, Сашка пояснює:

— Покійника зустріти — удачу віщує. Звертай!

Ми входимо в трактир «Москва», в маленьку кімнатку, тісно заставлену стільцями і столами; на столах — рожеві скатерки, на вікнах — блакитні вилинялі завіски і багато квітів у вазонах, над квітами — канарейки в клітках. Строкато, тепло і затишно.

Замовивши смаженої ковбаси, чаю, півпляшки горілки і десяток цигарок «Персічан», — Сашка паном умощується за стіл коло вікна і каже:

— Люблю жити ввічливо, з пошаною. Ти от все міркуєш: те — не так, це — не так, а — чому? Все — як треба. У тебе характер не людський, незгідний. Ти, брат, якийсь ер,— слово і без ера зрозуміле, ну — для порядку, для краси, чи що — ставлять ер у кінці.

Поки він пробирає мене, я, дивлячись на нього, думаю:

«Скільки життя вміщено в цьому хлопці! Людина, що вмістила так багато, не перейде життя не помічена людьми».

А йому вже набридла проповідь, він узяв ножа і, соваючи ним по тарілці, роздражнює птахів. В кімнаті лунають пронизливі трелі канарейок.

— Загорлали! — задоволено каже Сашка, кидаючи ножа, і, запустивши пальці в руде своє волосся, думає вголос:

— На Лізочці — не оженишся, де там! Може, — так як-небудь вийде, — закохається вона в мене? Я її — до нестями кохаю!

— А Зіна ж як?

— Ну, Зінка — простачка, а Лізочка — модниця, — пояснює Сашка.

Він — сирота, підкидьок; семи років він уже працював у кушніра, потім у водопровідника, два роки жив підручним на млині в монахів і вже другий рік — наборщик. Працювати в газеті йому дуже подобається. Грамоти він навчився між ділом, непомітно для себе, і грамота дуже вабить його своїми таємницями. Особливо любить він читати вірші і навіть сам пише,— іноді він приносить мені забруднені свинцем клапті паперу, на ньому виведені правильними рядками карлючки олівця. Вірші завжди одного змісту і такої, приблизно, форми:

Я покохав тебе з першого разу
Як тільки побачив на Чорному озері
І все тепер думаю про твою красу
Радість моя і моє горе!

Коли я кажу йому, що це ще не вірші,— він дивується:

— Чому? Бачиш — у, і ось — у; ось — і, і тут — і!

— А ти згадай, як звучать вірші Лермонтова...

— Ну, то він довго вчився, а я — тільки почав!
Зажди, я теж звикну.

Його самовпевненість кумедна, але — в ній нема нічого неприємного. Просто, він певний, що життя закохане в нього, як прачка Степаха, він може робити все, що хоче, і всюди його чекає успіх.

Монастирський дзвін несміло кличе до пізньої обідні. Канарейки замовкли, прислухаючись до дзвону, від якого деренчать шибки в рамах.

Сашка бурмоче:

— Ити до обідні, чи ні?

І вирішує:

— Ходімо!

Дорогою він жалібно обурюється:

— Скажи, будь ласка, що за диво? Завжди в монастирі нудно мені, а ходити я туди все-таки люблю! Монашечки оті, молоденькі,— жалко їх!

В церкві він стає коло притвору, де стоять жебраки і різні митарі; його зеленуваті очі широко, здивовано розплющені й дивляться на крилас, де стоїть юрба білолицих черничок у гострих шличках. Всі вони — прямі й наче вирізьблені з чорного каменю. Співають стройно, і щось напрочуд чисте звучить у срібних голосах. Бли-

щитъ золото іконостаса, скло кіотів відбиває вогники свічок, схожі на золотих мух.

Зітхають митарі й шепочуть свої скромні молитви, зводячи вицвілі очі в купол храму. Будень, народу небагато, прийшли тільки ті, кому нічого робити, нікуди подіти себе. Попереду Сашки стоїть, перебираючи чотки, велика монашка в клобуці; Сашка — по плече їй, і стає навшпиньки, щоб заглянути в її кругле обличчя, в невидимі для нього очі, — став і нахабно зазирає, напівроззявивши рота, як для поцілунку.

Монашка, ледве нахиливши голову, рухає шиєю і дивиться на нього, як сита кішка на мишу; він зразу осів, сіпнув мене за рукав і вийшов на паперть.

— Ух, як вона поглянула на мене! — каже він, злякано заплющивши очі. Потім, витягнувши кашкет із кишені піджака, втирає ним спітніле обличчя й кривиться.

— Ух, як вона... немов я — чорт! Аж серце в мене тьохнуло!

І сміється:

— Мабуть, солоно їй прийшовся наш брат!

Він — добрий, Сашка, але жалю до людей у нього нема. Він може дати грошей жебракові більше і дає з більшою охотою, ніж багатий, але він дає тому, що не любить злиднів. Маленькі буденні драми не викликають у нього співчуття, він розповідає про них — сміючись:

— Знаєш, — Мишка Сизов у тюрму попав! — каже він жваво. — Ходив-ходив, шукав-шукав роботи та й украв зонтика, його схопили, — не вмів красти! До мирового. Я йду, — зирк, а його, як барана, будочник веде. Морда бліда, губи розквасив. Кричу: «Мишко!» А він мовчить, ніби не впізнав мене.

Ми заходимо до крамнички, де Сашка купує фунт мармеладу, пояснюючи мені:

— Треба б Степасі кондитерський пиріг купити, та я не люблю цих пирогів, мармелад — краще!

Купивши ще пряників і горіхів, він заходить до винарні й купує дві пляшки наливки; одна кольору сурику, а друга — купоросного масла. Потім, ступаючи по вулиці з пакунком під пахвою, він, на ходу, складає історію монашки:

— Здоровенна жінка! Напевне — крамаркою була, обличчя — бакалійне. От, напевне, чоловіка обманювала!

А він, мабуть, щупленький був... І які ці баби спритні! Наприклад — Степаха...

Але ми вже підійшли до воріт коричневого будиночка з зеленими віконницями. Сашка, по-хазяйському пхнувши ногою, відчиняє хвіртку і, хвацько насунувши кашкета набакир, ступає по подвір'ю, засипаному жовтим листям берези, липи і бузини. В глибині подвір'я, притулившись до огорожі саду, стирчить лазня, обкладена дерном до висоти вікон. На покрівлі її жовтозелений мох, над покрівлею гоїдається віття дерев, неохоче скидаючи листя. Лазня, схожа на жабу, дивиться на нас двома вікнами похмуро й недовірливо.

Нам відчиняє двері огрядна жінка років сорока, з веселим, рябим обличчям і веселими очима, її великі червоні губи ласкаво усміхаються.

— Які дорогі гості,— співає вона, а Сашка, взявши її за товсті плечі, каже в обличчя їй:

— З днем ангела, Степанидо Якимівно, і прийнявши святих тайн!

— Та я не причащалась!

— Ну, все одно!

Він трикратно цілує її в губи, потім обоє вони витирають сліди поцілунків, вона — долонею, а Сашка — верхом кашкета.

У темному передбаннику, заставленому баняками, кошиками і ночвами, пореється коло самовара дочка Степахи, Паша, підліток; у неї великі, тупо здивовані очі рахітика і чудова товста коса, ніжнозолотистого кольору.

— З іменинницею, Паня!

— Добре,— відповідає дівчинка.

— Опудало! — картає її Степаха.— Треба сказати — дякую!

— Та — добре! — з серцем повторює дівчинка.

Третину житла прачки забирає велика піч; там, де колись був піл, стоїть широке ліжко, в кутку, під образами, стіл, приготовлений до чаю, коло стіни — широка лавка, на ній зручно поставити ночви. У відчинене вікно дивиться очима жебрака кудлатий собака, поклавши на підвіконня важкі лапи із зламаними кігтями; на вікнах — вазони герані і фуксії.

— Вміє жити,— каже Сашка, оглядаючи вбогу кімнату, і підморгує мені: мовляв — це я жартую!

Хазяйка заклопотано виймає з печі пиріг і стукає ніг-

тем по його рум'яній скоринці. Паша вносить самовар, світлий, як сонце, і похмуро скоса дивиться в бік Сашки, а він каже, облизуючи губи:

— Чорт! Треба мені женитися — люблю пироги!

— Женяться не заради пирогів,— розумно зауважує Степаха.

— Я розумію!

Повногруда прачка весело сміється, але очі її дивляться серйозно, коли вона каже:

— Встигнеш оженитися, і мене забути встигнеш.

— А ти скількох забула? — питає Сашка, посміхаючись.

Степаха теж посміхається; одягнена строкато невідповідно віку, вона схожа не на прачку, а на сваху, на ворожку.

А дочка її, наче тихий гномик із сумної казки, зайва серед нас, та, здається, і взагалі зайва на землі. Їсть вона обережно, наче це не пиріг, а костиста риба. І майже кожної хвилини її величезні очі повільно пересуваються в бік Сашки; на його тонке, рухливе обличчя дівчинка дивиться чудно, як сліпа.

Під вікном благально і тихо скиглить собака, з вулиці долинає мідна військова музика, розмірений, важкий тупіт сотень ніг, великий барабан глухо відбиває такт маршу.

Степаха каже дочці:

— Чого не біжиш на солдатів дивитись?

— Не хочу.

— Славно! — вигукує Сашка, кидаючи собаці скоринку пирога.— Начебто нічого більше й не треба мені!

Степаха дивиться на нього очима матері, поправляючи кофту на високих грудях.

— Ну, і — брешеш,— каже вона, зітхнувши.— Тобі треба багато...

— Я — не брешу, це я про зараз сказав,— зараз мені нічого не треба; от аби Панька не шпортала мене очима.

— Дуже треба мені,— тихо й презирливо зауважила дівчинка; мати її сердито зсовує брови, але — мовчить, стиснувши губи.

Сашка неспокійно пересмикнувся, скоса подивився на дівчинку і заговорив запально:

— Є в мене якась діра в душі, їй-богу! Хочеться, щоб душа була повна, спокійна, а я нічим не можу її напхати!

Ти розумієш, Максимичу,— коли мені погано, то я хочу, щоб було добре, а доб'юсь доброго часу,— то мені робиться нудно! Чого це?

Йому вже «зробилось нудно», я бачу це: жваві очі його неспокійно бігають по кімнаті, мацаючи її злиденність, у них горять їдкі критичні вогники. Ясно, що він почуває себе людиною, яка потрапила не на своє місце, але тільки що догадалась про це.

Він палко говорить про непорядкованість життя, про сліпоту людей, які не бачать цієї прикрої непорядкованості, звикли до неї. Думки його кидаються, як злякані миші, і важко стежити за їх швидкою плутаниною.

— Неправильно поставлене все,— от що я бачу! Стоїть церква, а поруч — пес знає що! Інокентій Васильович Земсков вірші друкує, пише:

О, дякую за ті хвилини,
Вогні у темряві густій,
За дотики солодкі й милі,
До тебе дотики святі,

— а сам у сестри неправильно дім відсудив і оце недавно покоївку свою, Настю, за коси тягав...

— За віщо? — питає Степаха, розглядаючи свої стерті руки, червоні, як лапи гуски; обличчя в неї кам'яне, очі вона ховає.

— Не знаю, за віщо... Та хотіла навіть до мирового подати, ну — він дав їй три карбованці; відмовилась. Дурна!

Сашка несподівано зіскакує з стільця.

— Ну, нам пора йти!

— Куди? — питає хазяйка.

— Діло є,— бреше Сашка.— Увечері я прийду...

Він подає руку Паші, та дивиться на його пальці, кілька секунд не наважується доторкнутися до них, потім стискує руку Сашці так, наче відштовхує її.

Виходимо. Надворі Сашка бурмоче, туго насовуючи кашкета.

— Чорт... Не любить мене дівча... Та й мені соромно перед нею. Не прийду я ввечері...

Неприємні думки наче висип виступають на його обличчі, він червоніє.

— Треба кинути Степаху,— це негарні пустощі! І вдвоє старша вона за мене, і все...

Але, звернувши за ріг вулиці, він уже усміхається і міркує тепло, без тіні хвастощів:

— Любить вона мене, як про квітку піклується, їй-богу, правда! Навіть — совісно. Так іноді добре з нею... краща за матір рідну! Чудово. Ех, баби,— знаєш, брат, важко з ними! Гарний народ, між іншим... Дуже багато треба любити їх... а — хіба догодиш усім?

— То ти б хоч одну добре полюбив,— пропоную я.

— Одну, одну — задумливо бурчить він.— Спробуй-но одну...

Він дивиться вдалину, за синю смугу ріки, на руді луки, на чорний, розтріпаний осіннім вітром чагарник, бідненько одягнений у золото листя. Обличчя Сашки — мило-задумливе, видно, що він по горло ситий приємними спогадами, і вони грають на душі його, як сонячне проміння на воді струмка.

— Сядьмо,— пропонує він, зупинившись коло глинястого обриву, за мурами монастиря.

Вітер жене клапті хмар, по лугах летять тіні; на ріці стукає рибалка, конопатить човна.

— Слухай,— каже Сашка,— давай поїдемо до Астрахані?

— Чого?

— Так. Або — до Москви?

— А як же — Ліза?

— Ліза... н-да-а...

І, пильно дивлячись на мене, питає:

— Закохався я в неї, а чи ні ще?

— Ти б околочного спитав про це.

Він регоче; сміх у нього легкий, хлоп'ячий. Поглянув на сонце, на тіні і схоплюється на ноги.

— Зараз цукерниці вийдуть,— гайда!

Він швидко ступає на вулицю, заклопотаний, заклавши руки в кишені, насунувши кашкета на очі. З воріт одноповерхового, казарменної будови, дому, одна по одній галасливо вибігають дівчата в хусточках і сірих фартухах. Ось і Зіна, ставна брюнетка з монгольським обличчям і косими очима, в червоній кофті, що туго обхоплює її бюст.

— Ходімо кофій пити,— каже Сашка, хапаючи її за руку, і зразу ж поквалливо починає:

— Невже ти все-таки вийдеш за того лисого собаку? Він же тебе ревнувати буде...

— Кожен чоловік повинен ревнувати,— серйозно каже Зіна.— А що — за тебе виходити?

— І за мене — не треба!

— Кинь,— каже дівчина, насуплюючись.— Чому не працюєш?

— Гуляю.

— Ех, ти... Не хочу я кофію.

— От іще! — вигукує Сашка, тягнучи її за собою в двері булочної; там, сидячи коло вікна за маленьким столиком, він питає Зіну:

— Ти мені віриш?

— Вірю всякому звірю, лисові й дрозду, а тобі — підожду! — повільно відповідає цукерниця.

— Ну, тоді я пропав через тебе!

Сашка певний, що в цю хвилину він переживає сердечну драму,— губи в нього тремтять, очі вогкі, він — щиро схвилюваний.

— Ну,— пропав я, втопився в своїх сльозах, гаразд, туди мені й дорога, якщо я не вмю щастя зловити. Тільки й тобі солодко не буде! Вже я тобі спокою не дам. Хай він — домохазяїн, і коні в нього, ну, а ти — і шматка не з'іси, мене не згадавши! Так і знай...

— Пора кинути мені в ляльки гратись,— тихо й сердито каже цукерниця.

— Я тобі — лялька, так?

— Не про тебе сказано.

— От, Максимичу, дивись на них! Гадюча порода, ніякого почуття нема. Вжалить у серце, ти — страждаєш, а вона каже: ах ти, лялька!

Сашка обурений, у нього аж руки тремтять, а очі гнівно потемніли.

— Як жити з отакими? — питає він.

«Гарний актор»,— думаю я, стежачи за ним майже із захопленням.

Його гра явно підкупає цукерницю, зворушує її; втерши губи краєм хустки, вона лагідно питає:

— У неділю ти вільний?

— Від чого? Від тебе?

— Не дурій... Іди-но сюди...

Вони відходять набік, і Сашка, блискаючи очима, півголосом, палко і довго говорить щось, а дівчина вигукує роздратовано і тоскно:

— Господи! Та який же з тебе чоловік?

— З мене? — кричить Сашка. — Ось який!

І не соромлячись солідної булочниці, швидко і міцно обійнявши дівчину, він цілує її в губи.

— Що ти? — лякливо й сконфужено схоплюється вона, вириваючись. — Божевільний...

Вона пташкою вилетіла за двері, а Сашка, втомлено підсідаючи до стола, каже, несхвально хитаючи головою:

— Ну — характер! Звір, а не дівчина.

— Чого тобі треба від неї?

— Не хочу, щоб вона виходила за лисого кучера! Гидота яка... Не можу, не люблю я цього!

Допивши прохололе кофе, він, як видно, вже забув про пережиту драму і лірично міркує:

— Знаєш, — чи в свято, чи в будні, коли дівчата гуртом ідуть куди-небудь, — гуляють або з роботи, з гімназії, — то в мене аж серце тремтить! Господи боже, думаю, скільки їх! І кожна ж кого-небудь кохає, ну — ще не кохає, то завтра покохає, через місяць — все одно! Тут я розумію: це життя! Хіба є щось краще за кохання? Ти тільки подумай — що таке ніч? Всі обіймаються, цілуються — ех ти, брат! Це — таке, знаєш... цього навіть і не назвеш ніяк! Справді — послав нам бог радість...

Схопившись з стільця, він каже:

— Гайда, пошляємось по місту!

Небо затягло сірою хмарою, мрячить дощ, дрібний, наче курява. Холодно, вогко і сумно. Але Сашка, нічого не бачачи, кутається в свій легкий, літній піджачок і, невгаваючи, говорить про все, що схоплюють його жадібні очі у вікнах крамниць — про галстуки, револьвери, дитячі іграшки і жіноче вбрання, про машини, цукерки і церковні речі. Великі чорні літери театральної афіші кидаються у вічі йому.

— «Урієль Акоста» — це я бачив! А — ти? Влучно говорять євреї, — пам'ятаєш? Тільки — все це неправда: в театрі вони — один народ, а на вулиці, на базарі — інший. Я люблю веселих людей — євреїв, татар, ти дивись, як гарно татари сміються... Добре, коли в театрі не справжнє показують, а що-небудь здалеку — боярів, іноземців. А за справжнє — красно дякую, у самих багато! Ну, а якщо справжнє, то вже по всій правді і без жалю! В театрі треба б дітям грати, вже вони, коли грають, так по-справжньому!

— Але ж ти справжнього не любиш?

— Чому? Якщо цікаво, то люблю...

Знову визирнуло сонце, неохоче освітлюючи мокре місто. Ми бродимо по вулицях до вечерні, а тоді, коли монастирський дзвін кличе до відправи,— Сашка тягне мене на пустир, до огорожі саду, який належить суворому чиновникові Ренкіну, батькові прекрасної дівчини Лізи.

— Пожди мене — добре? — просить він, вискакуючи на огорожу, наче кішка; сів на стовпі й тихенько свистить; потім радісно і ввічливо зірвавши кашкет з голови, розмовляє з дівчиною, якої не видно мені, викручуючись і ризкуючи впасти.

— Здрасте, Лизавето Яковлівно!

Мені не чути, як відповідають з того боку огорожі, але в щілину між дошками я бачу бузкову спідницю і тонку кисть білої руки з великими садовими ножицями в ній.

— Ні,— сумно бреше Сашка,— не встиг, не прочитав, у мене ж робота каторжна, нічна, а вдень виспатись треба, і — товариші докучають. Складаєш літеру до літери і все думаєш про вас... Егеж, звичайно. Тільки,— я не дуже люблю суцільний шриффт, от — вірші куди легше читати... Можна стрибнути до вас? Чому — не можна? Некрасов? Так... дуже, тільки в нього про кохання мало говориться... Чого ж ви сердитесь? Заждіть,— хіба ж це образливо? Ви спитали — що мені подобається, а я сказав, що більше за все — кохання,— воно всім подобається... Лизавето Яковлівно,— стривайте...

Він замовк, звисаючи в сад, як порожній мішок, потім, випроставшись, кілька секунд сидить на огорожі похмурою вороною, поляскуючи козирком кашкета по коліну. Сонце, заходячи, гарно освітлює його руді кучері, вітер лагідно ворухить їх.

— Пішла,— сердито каже він, зіскочивши на землю.— Образилась, що я книги не прочитав,— чорт її забери, книгу! Дала якийсь утюг,— книга! Півтора вершка завтовшки... Ходім!

— Куди?

— Все одно.

Сашка йде повільно, нога за ногу, обличчя в нього втомлене, очі ображено заглядають у вікна, освітлені косим промінням сонця.

— Адже — покохає-таки кого-небудь,— скаржитись

він.— От і покохала б мене. А їй треба, щоб я книжки читав. Знайшла дурня! В неї такі очі, що світу божого не бачиш, а вона—читайте книжки! Аж—безглуздо. Звичайно—я не пара їй... Ну, але ж—господи! Не завжди ж свій свого кохає!

Помовчавши хвилину, він тихенько бурмоче:

І довго на світі томилась вона,
В бажанні чудовім, одна...

...Та й залишилась старою дівкою, дурна!

Я сміюсь, а він, здивовано глянувши на мене, питає:

— Дурниці говорю? Ех, брат, Максимичу,— серце в мене росте і росте без краю, і ніби я весь — тільки саме серце!

Ми знову на краю міста, але вже на іншому, протилежному краю; перед нами — поле, вдалині — інститут благородних дівиць, великий білий дім, за високою цегляною огорожею на кам'яних стовпах. Чорні дерева оточують дім.

— Книжку я їй прочитаю, це мені не зашкодить,— міркує Сашка.— Перспектива... чорта з два! Ось що, брат,— піду до Степахи... піду, покладу голову на коліна їй і спатиму. Потім — прокинусь, вип'єм і знову спати. В неї й ночую. А не погано день спалили ми з тобою?

Він міцно тисне мою руку, ласкаво дивиться в очі мені.

— Люблю я гуляти з тобою; і поруч ти, і ніби нема тебе. Нічому не заважаєш. Це й є — справжній товариш!

Сказавши такий сумнівний комплімент, Сашка повертається і швидко йде назад у місто. Руки в нього засунуті в кишені, кашкет ледве тримається на потилиці, він посвистує. Такий тонкий, гострий, наче цвях із золотою голівкою.

Мені жалко, що він іде до Степахи, але я розумію — треба ж Сашці віддати себе кому-небудь, треба ж йому витратити багатства душі своєї!

В спину йому вперлося червоне проміння сонця і наче штовхає хлопця.

На землі холоднуватو, в полі — порожньо, місто тихенько ричить; Сашка нахилився, підняв камінь і, розмахнувшись, далеко кидає його.

Потім кричить до мене:

— До забачення!..

„СТРАСТІ-МОРДАСТІ“

Душною літньої ночі, в глухому завулку околиці міста, я побачив химерну картину: жінка, забравшись у середину широкої калюжі, тупала ногами, розбризкуючи грязь, як це робить дівора,— тупала і гугняво співала поганеньку пісню, в якій ім'я Хомка римувалось із словом йомка.

Вдень над містом могутньо пройшла гроза, рясний дощ розмочив прязьку, глинясту землю завулка; калюжа була глибока, ноги жінки вгрузали в неї майже по коліно. Судячи з голосу, співачка була п'яна. Якби вона, втомившись танцювати, впала, то легко могла б захлинутися рідкою гряззю.

Я підтяг вище халяви чобіт, заліз в калюжу, взяв танцюристку за руки і потяг на сухе місце. В першу хвилину вона, як видно, злякалась,— пішла за мною мовчки і покірно, але потім сильним рухом усього тіла видерла праву руку, вдарила мене в груди й загорлала:

— Караул!

І знову рішуче полізла в калюжу, тягнучи мене за собою.

— Диявол,— бурмотіла вона.— Не підуй! Проживу без тебе... поживи без мене... караул!

З п'яними виліз нічний сторож, зупинився за п'ять крив від нас і спитав сердито:

— Хто скандалить?

Я сказав йому, що — боюсь, не втопилася б жінка

в грязі, і от — хочу витягти її; сторож придивився до п'яної, голосно харкнув і наказав:

— Машко.— вилазь!

— Не хочу.

— А я тобі кажу — вилазь!

— А я не вилізу.

— Віддубасю, падлюко,— не сердячись, пообіцяв сторож і добродушно, балакуче звернувся до мене.— Це — тутешня, клочівниця, Фролиха, Машка. Цигарочки нема?

Закурили. Жінка хоробро ступала по калюжі, ви-гукуючи:

— Начальники! Я сама собі начальниця... Захочу — купатись буду...

— Я тебе покупаюсь — попередив її сторож, борода-тий, міцний дід.— Отак-от вона кожну ніч, вважай, скан-далить. А дома в неї — син безногий...

— Далеко живе?..

— Вбити її треба,—сказав сторож, не відповівши мені.

— Відвести б її додому,— запропонував я.

Сторож пирхнув у бороду, освітив моє обличчя вогнем цигарки і пішов геть, важко тупаючи чобітьми по липкій землі.

— Веди! Тільки перше в пику заглянь їй.

А жінка сіла в грязь і, розгрібаючи її руками, зави-щала гугняво і дико:

— Як по-о мор-рю...

Недалеко від неї в брудній масній воді відбивалась якась велика зоря з чорної порожнечі над нами. Коли калюжа вкрилась брижами — відбиток зник. Я знову за-ліз у калюжу, взяв співачку під пахви, підвів і, штов-хаючи коліньми, вивів її до паркана; вона пручалася, розмахувала руками й робила мені виклик:

— Ну — бий, бий! Нічого,— бий... Ах ти, звір... ах ти, ірод... ну — бий!

Притуливши її до паркана, я спитав — де вона живе. Вона підвела п'яну голову, дивлячись на мене темними плямами очей, і я побачив, що перенісся в неї запало, рештки носа стирчать гудзичком догори, верхня губа, під-тягнута шрамом, оголює дрібні зуби, її маленьке пухле обличчя усміхається огидною усмішкою.

— Добре, ходім,— сказала вона.

Пішли, штовхаючи паркан. Мокрий поділ спідниці ляскав мене по ногах.

— Ходімо, любий,— бурчала вона, нібито тверезючи.— Я тебе прийму... Я тебе потішу трошечки...

Вона привела мене на подвір'я великого, двоповерхового дому; обережно, як сліпа, пройшла між возами, бочками, ящиками, розсипаними полінами дров, зупинилась перед якоюсь дірою у фундаменті і запропонувала мені:

— Лізь.

Притримуючись липкої стіни, обхопивши жінку за талію, ледве вдержуючи тіло її, що розлазилось, я зійшов слизькими сходами, намацав повстину і клямку дверей, відчинив їх і спинився на порозі чорної ями, не наважуючись ступити далі.

— Мамко,— ти? — спитав у пільмі тихий голос.

— Я-а...

Сморід теплої гнилизни і чогось смолистого важко вдарив у голову. Спалахнув сірник, маленький вогник на секунду освітлив бліде дитяче обличчя і погас.

— А хто ж прийде до тебе? Я-а,— говорила жінка, налягаючи на мене.

Знову спалахнув сірник, забрязкотіло скло, і тонка смішна рука засвітила маленьку бляшану лампу.

— Утіхонько моя,— сказала жінка і, похитнувшись, перекинулась у куток,— там, ледве підносячись над цеглою долівки, була приготовлена широка постіль.

Стежачи за вогнем лампи, хлопчик прикручував гніт, коли він, розгоряючись, починав куріти. Личко в нього було серйозне, гостроносе, з пухлими, наче в дівчинки, губами,— личко, намальоване тонким пензлем і разюче недоречне в цій темній, вогкій ямі. Впоравшись із світлом, він глянув на мене якимись волохатими очима і спитав:

— П'яна?

Мати його, лежачи поперек постелі, схлипувала і — хропла.

— Її треба роздягти,— сказав я.

— То роздягай,— озвався хлопчик, опустивши очі.

А коли я почав стягати з жінки мокрі спідниці — він спитав тихо й діловито:

— А світло — погасити?

— Навіщо ж?

Він промовчав. Пораючись із його матір'ю, як з мішком борошна, я стежив за ним: він сидів долі, під вік-

ном, у ящику з товстих дошок з чорним — друкованими літерами — написом:

ОБЕРЕЖНО.

Т-во Н. Р. і К^о

Підвіконня квадратного вікна було на рівні плеча хлопчика. По стіні кількома лініями тяглись вузькі полички, на них лежали стосики цигаркових і сірникових коробок. Поряд з ящиком, у якому сидів хлопчик, містився ще ящик, накритий жовтим солом'яним папером і, як видно, правив за стіл. Заклавши смішні і жалюгідні руки за шию, хлопчик дивився вгору в темні шибки вікна.

Роздягнувши жінку, я кинув її мокрий одяг на піч, вимив руки в кутку, з глиняного рукомийника, і, витираючи їх хусточкою, сказав дитині:

— Ну, прощай!

Він поглянув на мене і спитав трохи шепеляво:

— Тепер — гасити лампу?

— Як хочеш.

— А ти — йдеш, не ляжеш?

Він простяг рученя, показуючи на матір:

— З нею.

— Навіщо? — спитав я безглуздо і здивовано.

— Сам знаєш, — сказав він страшенно просто і, потягнувшись, додав:

— Усі лягають.

Зніяковілий, я озирнувся: праворуч від мене — чоло потворної печі, на припічку — брудний посуд, в кутку — за ящиком — шматки просмоленого каната, купа насмиканого клоччя, поліна дров, тріски й коромисло.

Коло моїх ніг витяглося і хропе жовте тіло.

— Можна посидіти з тобою? — спитав я хлопчика.

Він, дивлячись на мене спідлоба, відповів:

— Але ж вона до ранку вже не прокинеться.

— Та мені її не треба.

Присівши навпочіпки до його ящика, я розповів, як зустрів його матір, намагаючись говорити жартівливо:

— Сіла в грязь, гребе руками, як веслами, і співає...

Він кивнув головою, усміхаючись бліденькою усмішкою, почухуючи вузькі груди.

— П'яна, ось тому. Вона й твереза любить пустувати. Як маленька все одно...

Тепер я розглядів його очі,— вони справді волохаті, вії їх напрочуд довгі, та й на повіках, густо росло волоссячко, гарно вигнуте. Синюваті тіні лежали під очима, посилюючи блідість безкровної шкіри, високий лоб, із зморшкою над переніссям, вкривала розкуйовджена шапка кучерявого, рудуватого волосся. Не описати виразу його очей — уважних і спокійних,— я ледве витримував цей чудний, нелюдський погляд.

— У тебе — що з ногами?

Він завертівся, витяг з лахміття суху ногу, схожу на коцюбку, трохи підняв її рукою і поклав на край ящика.

— От які ноги. Обидві такі, зроду. Не ходять, не живуть, а — так собі...

— А це що в коробочках?

— Звірильниця,— відповів він, узяв ногу рукою, наче палицю, засунув її в лахміття на дно ящика і ясно, подружньому усміхаючись, запропонував:

— Хоч — покажу? Ну, то сідай гарненько. Ти такого ще й не бачив ніколи.

Спритно орудуючи тонкими, надмірно довгими руками, він підвівся на півкорпуса і почав здіймати коробки з полицок, подаючи мені одну по одній.

— Дивись,— не відкривай, а то — повтікають! Притули до вуха, послухай! Що?

— Ворушиться хтось...

— Ага! Це — павучисько там сидить, падлюка! Його звуть — Барабанщик. Хитрий!..

Чудові очі ласкаво пожвавішали, на синенькому личку заграла усмішка. Швидко орудуючи меткими руками, він здіймав коробки з полицок, притуляв їх до свого вуха, потім — до мого і жваво розповідав:

— А тут — тарганчик Онисим, чванько, немов солдат.— Це — муха, Чиновниця, паскуда, більших за яку нема. Цілий день дзижчить, усіх лає, мамку навіть за волосся тягала. Не муха, а — чиновниця, яка на вулицю вікнами живе, муха тільки схожа. А це — чорний тарган, величезний,— Хазяїн; він — нічого, тільки п'яниця і безсоромний. Нап'ється і лазить голий, волохатий, як чорний собака. Тут — жук, дядько Никодим, я його надворі цапнув, він — мандрівник, із шахраїв котрі; нібито на церкву збирає; мамка зве його — Дешевий; він теж полюбовник її. У неї полюбовників — скільки хоч, як мух, дарма що безноса.

— Вона тебе не б'є?

— Вона б то? От іще! Вона без мене жити не може. Адже вона добра, тільки п'яниця, ну,—на нашій вулиці— всі п'яниці. Вона — гарна, весела теж... Дуже п'яниця, курва! Я їй кажу: «Кинь, дурненька, горілку цю жлуктити, багата будеш»,— а вона регоче. Баба, ну й — дурна! А вона — хороша, от проспиться — побачиш.

Він привабно усміхався такою чарівною усмішкою, що хотілося заревти, закричати на ціле місто від нестерпного пекучого жалю до нього. Його гарненька голівка похитувалась на тонкій шиї, наче дивна якась квітка, а очі все більше розпалювались жвавістю, ваблячи мене з непоборною силою.

Слухаючи його дитячу, але страшну балаканину, я на хвилину забував, де сиджу, і раптом знову бачив тюремне вікно, маленьке, заляпане знадвору гряззю, чорну пащу печі, купу клоччя в кутку, а коло дверей, на лахмітті, жовте, як масло, тіло жінки-матері.

— Хороша звірильниця? — спитав хлопчик з гордістю.

— Дуже.

— Бабочків немає от у мене,— бабочків і метеликів!

— Тебе як звуть?

— Льонька.

— Тезко мій.

— Ну? А ти — який чоловік?

— Так собі. Ніякий.

— Ну, вже брешеш! Усякий чоловік — який-небудь, я ж знаю. Ти — добрий.

— Може.

— Я вже бачу! Ти — боязкий, теж.

— Чому — боязкий?

— Я вже знаю!

Він усміхнувся хитрою усмішкою і навіть підморгнув мені.

— А чому все ж таки боязкий?

— От — сидиш зо мною, значить — боїшся вночі йти!

— Але вже ж — розвидняється.

— Ну, і підеш.

— Я знову прийду до тебе.

Він не повірив, прикрив милі, волохаті очі віями, помовчавши, спитав:

— Чого?

— Посидіти з тобою. Ти дуже цікавий. Можна прийти?

— Катай! До нас усі ходять...

Зітхнувши, він сказав:

— Обманеш.

— Йй-богу — прийду!

— Тоді — приходь. Ти вже — до мене, а не до мамки, ну її к бісу! Ти — давай дружити зо мною, — добре?

— Добре.

— Ну от. Нічого, що ти великий; тобі — скільки років?

— Двадцять перший.

— А мені — дванадцятий. У мене — нема товаришів, сама Катька водовозова, так її водовозиха б'є за те, що вона до мене ходить. Ти — злодій?

— Ні. Чому — злодій?

— У тебе дуже пика страшна, худюща, з таким носом, як у злодіїв. До нас двоє злодіїв ходять, один — Сашко, дурний і злий, а другий — Ванечка, то цей добрий, як собака. А в тебе коробочки є?

— Принесу.

— Принеси. Я мамці не скажу, що ти прийдеш...

— Чому?

— Так. Вона завжди радіє, коли мужчини вдруге приходять. От, — любить мужчинів, шкуруха, — просто біда! Вона — смішна дівчинка, мамка в мене. В п'ятнадцять років примудрилась — породила мене і сама не знає — як! Ти — коли прийдеш?

— Завтра увечері.

— Увечері вона вже нап'ється. А ти що робиш, якщо не крадеш?

— Баварським квасом торгую.

— Хіба? Принеси пляшку, га?

— Звичайно — принесу! Ну, я пішов.

— Катай. Прийдеш?

— Неодмінно.

Він подав мені обидві довгі руки, я теж обома руками стиснув і потряс ці тонкі, холодні кісточки і, вже не оглядаючись на нього, виліз на двір, наче п'яний.

Розвиднялось; над вогкою купою напіврозвалених будівель тремтіла, згасаючи, Венера. З брудної ями під стіною дому дивились на мене квадратними очима шибки підвального вікна, мутні і брудні, як очі п'яниці. На возі коло воріт спав, широко розкинувши величезні босі ноги, червонопикий мужик, стриміла в небо густа, жорстка бо-

рода — в ній світилися білі зуби, — здавалося, що мужик, заплющивши очі, в'їдливо, убійчо сміється. Підійшов до мене старий собака, з лисиною на спині, як видно, обпарений окропом, понюхав ногу мою і тихенько, голодно завив, сповнивши серце моє непотрібним жалем до нього.

На вулицях, у калюжах, що встоялись за ніч, відбивалося ранкове небо — блакитне і рожеве, — ці відсвіти надавали брудним калюжам прикрої, зайвої краси, що розбещує душу.

Другого дня я попросив хлоп'ят з моєї вулиці наловити жуків, метеликів, купив у аптеці гарних коробочок і пішов до Льоньки, захопивши з собою дві пляшки квасу, пряників, цукерок і здобних булок.

Льонька прийняв мої подарунки з великим здивуванням, широко розплющивши милі очі, — при денному світлі вони були ще чудовіші.

— У-ю-юй! — заговорив він низьким, не дитячим голосом, — скільки ти всього притяг! Ти що, багатий? Як же це, — багатий, а погано одягнений і, кажеш, — не злодій? Оце так коробочки! Ую-юй, — аж жалко торкнутись, руки в мене немітї. Там — хто? Юх, — жучисько! Як мідний, аж зелений, ох ти, чорт... А — вибіжать та полетять? Ну, вже...

І раптом весело гукнув:

— Мамк! Злізь, вимий руки мені, — ти поглянь, курятино, чого він приніс! Це — він самий, учорашній, нічний отой, що приволик тебе, як будочник, — це він усе! Його теж Льонька звуть...

— Спасибі треба сказати йому, — почув я позад себе негучний, чудний голос.

Хлопчик часто закивав головою:

— Спасибі, спасибі!

У підвалі колихалась густа хмара якоїсь волосатої куряви, крізь неї я насилу розгледів на печі розкуйовджену голову, спотворене обличчя жінки, блиск її зубів, — невідільну, незгладну усмішку.

— Здрастуйте!

— Здрастуйте, — повторила жінка; її гугнявий голос звучав не гучно, але — бадьоро, майже весело. Дивилася вона на мене примружившись, і начебто насмішкувато.

Льонька, забувши про мене, жував пряник, мугикав,

обережно відкриваючи коробки,— вії кидали тінь на щоки його, збільшуючи синяву під очима. В брудні шибки вікна дивилося сонце, тьмяне, як обличчя старого, на рудувате волосся хлопчика падало м'яке світло, сорочка на грудях Льоньки розстебнута, і я бачив, як за тонкими кісточками б'ється серце, підіймаючи шкіру і ледве окреслений сосок.

Його мати злізла з печі, намочила під рукомийником рушник і, підійшовши до Льоньки, взяла його ліву руку.

— Утік, стій,— утік! — закричав він і весь, усім тілом, закрутився в ящику, розкидаючи смердюче лахміття під собою, оголюючи сині, нерухомі ноги. Жінка засміялась, копірсаючись у лахмітті, і теж кричала:

— Лови його!

А спіймавши жука, поклала його на долоню своєї руки, оглянула меткими очима волошкового кольору і сказала мені тоном давньої знайомої:

— Отаких — багато!

— Не задуши,— суворо попередив її син.— Вона, яюсь, п'яна сіла на звірільницю мою, то стільки подушила!

— А ти забудь про те, втіхонько моя.

— Вже я ховав-ховав...

— Я ж тобі сама й наловила їх потім.

— Наловила! Ті були — вчені, яких подушила ти, дурочко із завулочка! Я їх, які здохнуть, у підпичку ховаю, вилізу й ховаю, там у мене кладовище... Знаєш,— був у мене павук, Минко, зовсім, як мамчин полюбовник один, колишній, котрий у тюрмі, товстенький, веселий...

— Ах ти, втіхонько моя люба,— сказала жінка, гладячи кучері сина темною, маленькою рукою з тупими пальцями. Потім, штовхнувши мене ліктем, спитала, усміхаючись очима:

— Хороший синок? Оченята які, га?

— Ти візьми одне око, а ноги — віддай,— запропонував Льонька, посміхаючись і розглядаючи жука.— Який... залізний! Товстий. Мам, він — на монаха схожий, на того, якому ти драбину вив'язувала,— пам'ятаєш?

— Ну як же!

І, посміхаючись, вона почала розповідати мені:

— Це, бачиш, удерся яюсь до нас монашище, величезний такий, та й питає: «Можеш ти, клочівнице, вив'язати мені драбину з мотузків?» А я — зроду не чула

про такі драбини. «Ні, кажу, не зможу я!» — «То я, каже, тебе навчу». Розхристав рясу, а в нього все черево мотузком нетовстим облутане,— довгий мотузище та міцний! Навчив. Вив'язую я, вив'язую, а сама думаю: «Навіщо це йому? Чи не церкву пограбувати зібрався?»

Вона засміялась, обнявши сина за плечі і все гладячи його.

— Ой, витівники! Прийшов він призначеного часу, я й кажу: «Скажи, якщо це тобі для крадіжки, то я не згодна!» А він сміється хитрувато отак: «Ні, каже, це — через мур перелазити; у нас мур великий, високий, а ми люди грішні, а гріх за муrom живе,— чи зрозуміла?» Ну, я зрозуміла: це йому, щоб по ночах до жінок лазити. Реготали ми з ним, реготали...

— Вже ти в мене реготати любиш,— сказав хлопчик тоном старшого.— А от самовар би поставила...

— Та цукру ж немає в нас.

— Купи піди...

— Та й грошей немає.

— Ой, ти, пропивашка! В нього візьми, от...

Він звернувся до мене:

— У тебе є гроші?

Я дав жінці грошей, вона жваво підвелась на ноги, зняла з печі маленький самовар, погнутий, брудний, і вийшла за двері, наспівуючи в ніс.

— Мамко! — гукнув син услід їй.— Вимий віконце, нічого не видно мені!— Спритна молодичка, я тобі скажу!— провадив він, акуратно розставляючи на полицках коробки з комахами,— полицки, з картону, були причеплені шворками до цвяхів, позабаваних між цеглинами в пази вогкої стіни.— Робітниця... як почне клоччя смикати,— хоч задихайся, такої куряви напустить! Я гукаю: «Мамко, та винеси ти мене на двір, задихнусь я тут!» А вона: «Потерпи, каже, а то мені без тебе нудно буде». Любить вона мене, та й усе! Смикає й співає, пісень вона знає тищу!

Пожвавішавши, гарно блискаючи дивними очима, піднявши свої густі брови, він заспівав хрипким альтовим голосом:

От Орина на перині лежить...

Послухавши трохи, я сказав:

— Дуже соромітна пісня.

— Вони всі такі,— впевнено пояснив Льонька і враз стрепенувся: — О, музика прийшла! Ну-бо, скоріше, підійми-но мене...

Я підняв його легкі кісточки, запхані в мішок з сірої, тонкої шкіри, він жадібно висунув голову у відчинене вікно і завмер, а його сухі ноги безсило погойдувались, човгаючи по стіні. На дворі роздратовано вищала шарманка, викидаючи лахміття якоїсь мелодії, радісно кричала басовита дитина, підвивав собака,— Льонька слухав цю музику і тихенько крізь зуби скиглив, підладжуючись до неї.

Курява в підвалі осіла, стало видніше. Над постіллю його матері висів дешевенький годинник, по сірій стіні, кульгаючи, повзав маятник завбільшки як мідний п'ятак. Посуд на припічку стояв немитий, на всьому лежав товстий шар пороху, особливо багато було його в кутках на павутинні, що висіло брудним лахміттям. Льоньчине житло нагадувало смітєву яму, і надмірна потворність злиднів, безжалісно ображаючи, лізла з кожного аршина цієї ями.

Похмуρο загув самовар, шарманка, наче злякавшись його, враз замовкла, чийсь хрипкий голос прогарчав:

— Др-рантя!

— Здійми,— сказав Льонька, зітхаючи,— прогнали...

Я посадив його в ящик, а він, кривлячись і потираючи груди руками, обережно покашляв:

— Болять грудечки в мене, довго дихати справжнім повітрям недобре мені. Слухай,— ти чортів бачив?

— Ні.

— І я теж. Я, вночі, все у підпічок дивлюсь — чи не появляться? Не появляються. Адже чорти на кладовищах водяться, правда?

— А навіщо тобі вони?

— Цікаво. А що як один чорт — добрий? Водовозова Катька бачила чортика в погребі,— злякалась. А я страшного не боюсь.

Закутавши ноги ганчір'ям, він продовжував жваво:

— Я люблю навіть — страшні сни люблю, от. Якось бачив дерево, то воно догори корінням росло,— листя по землі, а коріння до неба потяглося. То я аж спітнів увесь і прокинувся від страху. А то — мамку бачив: лежить гола, а собака живіт виїдає в неї, викусить шматочок і виплюне, викусить шматочок і виплюне. А то — дім наш

враз стріпнувся та й поїхав вулицею, іде і дверима стукає та вікнами, а за ним чиновниччина кішка біжить...

Він мерзлякувато здвигнув гостренькими плічками, взяв цукерку, розгорнув барвистий папірчик і, акуратно вирівнявши його, поклав на підвіконня.

— Я з цих папірців нароблю всякого, чого-небудь гарного. А то — Катьці подарую. Вона теж любить гарне: скельця, черепочки, папірці і все. А,— слухай-но: якщо таргана все годувати та годувати, то він виросте такий, як коняка?

Було видно, що він вірить у це; я відповів:

— Якщо добре годувати — виросте!

— Егеж! — радісно вигукнув він.— А мамка, дурненька, сміється!

І він додав соромітне слово, образливе для жінки.

— Дурна вона! Кішку то вже зовсім швидко можна розгодувати до коняки — правда?

— А чого ж? Можна!

— Ех, корму нема в мене! От би добре!

Він аж затрусився весь від напруження, міцно притиснувши рукою груди.

— Мухи б літали як собаки завбільшки! А тарганями можна б цеглу возити,— якщо він — як коняка, то він дужий! Правда?

— Тільки от вуси в них...

— Вуси не перешкодять, вони — як віжки будуть, вуси! Або — павук лізе — величезний, як хто? Павук — не більший за кошеня, а то — страшно! Нема в мене ніг, а то б! Я працював би і всю свою звірільницю розгодував. Торгував би, потім купив би мамці дім у чистому полі. Ти в чистому полі бував?

— Бував, як же!

— Розкажи, яке воно, га?

Я почав розказувати йому про поля, луги, він слухав уважно, не перебиваючи, вії його спускались на очі, а ротик відкривався повільно, начебто хлопчик засинав. Бачачи це, я почав говорити тихше, але прийшла мати з киплячим самоваром у руках, під пахвою у неї стримів паперовий пакунок, з-за пазухи — пляшка горілки.

— Ось — і я!

— Ло-овко,— зітхнув хлопчик, широко розплющивши очі.— Нічого нема, тільки трава та квіти. Мамко, ти б от, знайшла візок та повезла б мене в чисте поле! А то—

здохну і не побачу ніколи. Шкура ти, мамко, справді! — ображено й сумно закінчив він.

Мати лагідно порадила йому:

— А ти — не лайся, не треба! Ти ще маленький...

— «Не лайся!» Тобі — добре, ходиш куди хоч, як собака все одно. Ти — щаслива... Слухай-но,— звернувся він до мене,— це бог зробив поле?

— Мабуть.

— А навіщо?

— Щоб гуляти людям.

— Чисте поле! — сказав хлопчик, задумливо усміхаючись, зітхаючи.— Я б узяв туди звірільницю і всіх випустив їх,— гуляй, домашні! А — слухай-но! — бога роблять де — в богадільні?

Його мати вискнула і буквально зайшла від сміху,— перекинулася на постіль, дригаючи ногами, вигукуючи:

— О,— щоб тобі... о, господи! Втіхонько ти моя! Та либонь бога — богомази... ой, сміхота моя, дивачок...

Льонька з усмішкою подивився на неї, і лагідно, але гідко вилаявся.

— Дуріє, наче маленька! Любить же реготати.

І знову повторив лайку.

— Хай сміється,— сказав я,— це тобі не кривда!

— Ні, не кривда,— згодився Льонька.— Я на неї гніваюсь, тільки як вона віконця не мие; прошу, прошу: «Вимий же віконце, я світу божого не бачу», а вона все забуває...

Жінка, посміюючись, мила чайний посуд, підморгувала мені блакитним ясним оком і говорила:

— Гарна втіхонька в мене? Якби не він — утопилася б давно, їй-богу! Повісилася б...

Вона говорила це посміхаючись.

А Льонька раптом спитав мене:

— Ти — дурень?

— Не знаю. А що?

— Мамка каже — дурень!

— Але ж я — чому? — вигукнула жінка, нітрохи не ніяковіючи.— Привів з вулиці п'яну бабу, поклав її спати, а — сам пішов, на тобі! Я ж не на зло сказала. А ти вже зараз виказувати, у — який...

Вона говорила теж, як дитина, будова її мови нагадувала дівчинку-підлітка. Та й очі в неї були по-дитячому чисті,—тим огиднішим здавалось безносе обличчя, з трохи

піднятою губою і оголеними зубами. Якесь ходяча, примарна насмішка, і — весела насмішка.

— Ну, давайте чай пити,— запропонувала вона урочисто.

Самовар стояв на ящику поруч з Льонькою, бешкетливий струмок пари, вириваючись з-під погнутої накривки, торкався його плеча. Він підставляв під нього рученя і, коли долоня робилася вогка від пари — мрійно мружачись, витирав її об волосся.

— Виросту великий,— говорив він,— зробить мамка візок мені, буду по вулицях повзати, милостиньки просити. Напрошу і виповзу в чисте поле.

— Охо-хо,— зітхнула мати і зараз тихенько засміялась.— Раєм бачить поле, любий! А там — табори, та нахаби солдати, та п'яні мужики.

— Брешеш,— зупинив її Льонька, насупившись.— Спитай-но його, яке воно, він бачив.

— А я — не бачила?

— П'яна!

Вони почали сперечатися, зовсім як діти, так само запально й нелогічно, а надвір уже прийшов теплий вечір, на почервонілому небі нерухомо стояла густа сиза хмара. У підвалі ставало темно.

Хлопчик випив чашку чаю, спитнів, глянув на мене, на матір і сказав:

— Наївся, напився,— аж спати захотілось, їй-богу...

— І засни,— порадила мати.

— А він,— піде! Ти підеш?

— Не бійся, я його не пущу,— сказала жінка, штовхнувши мене коліном.

— Не йди,— попросив Льонька, заплющив очі і, солодко потягнувшись, повалився в ящик. Потім раптом підвів голову і з докором сказав матері:

— Ти б от виходила за нього заміж, повінчалася б, як інші жінки,— а то водишся даремно з усяким... тільки б'ють... А він — добрий...

— Спи собі,— тихо сказала жінка, нахилиючись над блюдечком чаю.

— Він — багатий...

З хвилину жінка сиділа мовчки, посьорбуючи чай з блюдечка незграбними губами, потім сказала мені, як давньому знайомому:

— Так от ми й живемо тихенько, я та він, а більш ні-

кого. Лають мене на подвір'ї — розпусна! А — що ж? Мені соромитись нема кого. До того ж,— бачите, як я зовні знівечена? Всякому зразу видно, на що я придатна. Так. Заснув синок, втіхонька моя. Хороше дитя в мене?

— Егеж. Дуже!

— Не намілююсь. Розумне ж?

— Мудрець.

— То ж бо! Батько в нього — пан був, дідок; отой — як їх звуть? Контори в них,— ах, ти! Папери пишуть?

— Нотаріус?

— От, він самий! Милий був дідок... Ласкавий. Любив мене, я за покоївку в нього жила.

Вона вкрила лахміттям голі ніжки сина, поправила під його голівкою темне узголів'я і знову заговорила, легко так:

— Раптом — помер. Уночі було, я тільки пішла від нього, а він я-як гримнеться на підлогу,— тільки й жив! Ви — квасом торгуєте?

— Квасом.

— Від себе?

— Від хазяїна.

Вона підсунулась ближче до мене, кажучи:

— Ви мною, молодий чоловіче, не гидуйте, тепер я вже не заразна, спитайте кого хоче на вулиці, всі знають!

— Я не гидую.

Поклавши на коліно мені маленьку руку із стертою шкірою на пальцях і обламаними нігтями, вона провадила далі лагідно:

— Дуже я вдячна вам за Льоньку, свято йому сьогодні. Добре це зробили ви...

— Треба мені йти,— сказав я.

— Куди? — здивовано спитала вона.

— Діло є.

— Залишіться!

— Не можу...

Вона подивилась на сина, потім у вікно, на небо і сказала неголосно:

— А то — залишіться. Я піку хусткою накрию... Хочеться мені за сина подякувати вам... Я — закриюсь, га?

Вона говорила надзвичайно по-людяному,— так лагідно, з таким хорошим почуттям. І очі її — дитячі очі

на потворному обличчі — усміхались усмішкою не жебрачки, а людини багатой, в якій є чим віддячити.

— Мамко,— раптом крикнув хлопчик, здригнувшись, трохи підвівшись,— лізуть! Мамко ж... іди-и...

— Приснилось,— сказала мені вона, нахилиючись над сином.

Я вийшов на двір і в роздумі зупинився,— з відчиненого вікна підвалу гугняво й весело лилась на двір пісня, мати заколисувала сина, чітко вимовляючи чудні слова:

Прийдуть Страсті-Мордасті,
Приведуть сюди Напасті;
Приведуть вони Напасті,
Серце розірвуть на часті!
Скільки лиха та біди!
Де сховаємось, куди?

Я швидко пішов з двору, скрегочучи зубами, щоб не заревти.

НА ЧАНГУЛІ

...Степ розпечений сонцем, як величезна сковорода, посередині цієї рудої сковороди смажусь я, нещасний йорж.

Вискакують з нір ховрахи і, стоячи на задніх лапках, чистять передніми свої хитрі мордочки, тонко пересвістуючись один з одним. В них є щось спільне з монастирськими послушниками.

По солончаку повзають дбайливі комашки, тріскотять коники і стрибають перед обличчям моїм маленькими, сірими сучками.

В порожньому синьому небі, трохи вправо і ледь-ледь нижче сонця, розпластався шуліка, такий же самотній, як я на землі. Більше нема нічого живого ні в палючій висоті, ні на рудому крузі гарячої землі, видимої мені; цю землю — безплідну, висохлу, як стара діва, — прості люди звать «Дике поле», вчені — «Мала Тартарія».

Похмура земля...

Я притиснувся голими грудьми до прохолодного інею солончаку; земля виливає просто в серце мені гостру, пекучу тугу, але це не та туга, яка, роз'їдаючи душу іржею бажань, неясних і хворих, вбиває її, це — давня моя подруга і законна дочка моєї віри в силу життя.

Я — хлоп'єць років двадцяти двох, але вже встиг випити з величезної чаші життя багато отруйної гіркоти, — це привчило мене розмірковувати більше, ніж слід.

Моя туга, мабуть, те саме, що називають душею лю-

дини, це — істота, яка живе в моїх грудях, вона завжди з безустанною силою штовхає мене кудись вперед, все далі, невгасимо розпалюючи серце вогнем бажань кращого, мучачи надією на казкове щастя, взяте з бою.

Крім цієї туги — зо мною моя жадібна юність; здихаючи з голоду, самотності, вона готова все прийняти, всіх любити; вона любить сміятися з усього — і з моєї незрілої мудрості. Моя юність — наймиліша і найнебезпечніша половина істоти моєї, бо — надто ненаситна — вона недосить гидлива і, як молоде цапеня, погано відрізняє жалку кропиви від смачних, запашних трав.

Це, неясно показане, роздвоєння особи переживалось мною дуже болісно і нерідко змушувало мене створювати драми там, де можна було б обмежитися веселою грою в легкій комедії.

А втім, — все це мало цікаве і навряд чи стосується історії, яку я хочу розповісти вам, єдиній людині, з якою — заочно — я вмю говорити так само легко й просто, як розмовляю з самим собою в хвилини смутку.

Так ось, — я лежу в «Дикому полі» і, поклавши підборіддя на кулаки, дивлюся в далечінь, до півдня, де струмує марево; в його прозорому сріблі гойдаються, маячать якісь окаянні, сірі билинки, — такою ж окаянною билинкою і я почуваю себе в оточенні задушної порожнечі під синім небом, у сухій спеці степового сонця. Там, на півдні, де гойдається над порожньою землею срібний серпанок марева, верст за п'ять від мене, ліниво тече річка Чангул, на березі її виструнчились білі хати волохів, версти на дві нижче від них, біля крутого вигину ріки, притулився млин, який буває тільки в казках.

Я прожив на цьому млині кілька годин, мене вигнали звідти, і четверту добу я кружляю навколо нього, згадуючи пережите, як скупий згадує про гаман золота, який відняли в нього.

Я натрапив на цей млин несподівано, пізно ввечері; вже сонце сіло за край степу, і зі сходу швидко йшла задушна ніч півдня, але в темній воді Чангулу ще відбивалася пожежа вечірньої заграви, очеретяний дах млина блищав, як парча, в степ, назустріч мені, сердито дивились червоні очі двох вікон.

Від сходу сонця до заходу я пройшов «Диким полем» верст сорок і не бачив нічого живого, крім незліченних ховрахів, табуна цибатих дрохв, що втекли від мене, та

білого луня, який обідав, сидячи на камені, висунутому з землі, розкльовуючи голівку ховраха.

Весь день у небі — сонце, а на землі — тільки я; під розпеченим майже до білого склепінням небес — незборима тиша порожнечі; заспіваєш пісні, звуки її випаровуються, як роса, а луни — нема.

Порожнеча, маючи здатність висмоктувати з людини думки і почуття, робить її подібною до себе, — немає сумніву, що саме ця її властивість завжди приваблювала й приваблює людей, які прагнули спустошити своє серце, свій розум — досягти святості шляхом убивства своєї душі.

Я теж був дурний, як пустельник, і голодний, як зимовий вовк, коли побачив млин, ласкаво розмальований вечірньою загравою, красиво піднятий над блідоліловою водою ріки на трьох великих каменях. Він не працював, заснувши в духоті вечора, але було чути тонкий дзвін падіння важких крапель, і, немов казку розповідаючи, тепло дзюрчала під колесом вода Чангулу.

Дві вівчарки мовчки викотились з двору під ноги мені; високий, сутулий чоловік чухав спину об вереву, байдуже поглядаючи, як я відбивався палицею від собак, схожих на ведмедів; я крикнув, щоб він відкликав їх, — чоловік сунув у рот два пальці і пронизливо засвистів.

Собаки підбігли до нього, струшуючи побитими головами, він суворо запитав мене:

— Нащо б'єте?

— А якби вони роздерли мене?

— Н-ну... велике лихо!

— Ви — хазяїн?

— Чого там? Я — наймит.

— Ночувати у вас можна?

— Хорошій людині — можна.

У мене були деякі підстави вважати себе хорошою людиною — я був бідний, не дурний і вмів працювати.

Я зняв з пліч торбину, але чоловік суворо попередив мене:

— Зажди, питаю...

І пішов, залишивши мене біля собак, а вони знову почали погрозово гарчати, вискалюючи вовчі зуби, захилинаючись ситою люттю. Їм вторував понурий звук струн кобзи, за рогом млина глухий голос бурмотів щось невідомою мовою. Хотілося глянути за ріг, але собаки не дозволяли.

Червонувата вода ріки, густа, ніби кров, повільно текла в темному тілі степу; за рікою, ніби ожила земля, сунулась отара овець, вечірня заграва пофарбувала їх вовну на рудий колір. Над ними верхи на конях гоїдались дві чорні постаті.

Кричали чабани, один — суворим басом, другий — співуче і дзвінко, як жінка. Далеко в степу, в синьому сутінку ночі, що міцно обійняла порожню землю, цвів червоним цвітом злотокудрий вогонь. Тихий шум безлічі копит, втомлене бекання, звіриний крик чабанів і все навколо — викликало таке враження, немовби я зайшов кудись глибоко в минулість життя, до витоків старовинних казок.

Душне мовчання убогої пустелі вливалось в серце піснею без слів, а за рогом все скрипіли, неприємно і безперервно, ці сухі струни, безуспішно сперечаючись з тишею. Звук дивний, ніби хтось знехотя розривав шовк різної міцності.

Старий млин, обпалений сонцем, обмитий багатьма дощами, нагадував пряникову хатку казки, з темної ями відкритого вікна випливав запах гарячого хліба, збуджуючи голод.

З двору вийшла маленька бабуся, з невеличким личком, в дивному убранні, подивилася на мене, приклавши до лоба долоню, і пошепки сказала, двічі кивнувши головою:

— Мошна, мошна...

Собаки підійшли до неї покірно, як і належало; наймит, стоячи поруч неї, послужливо вигнувся, вона щось сказала йому по-волоськи, гладячи рукою волохаті морди собак. Очі в неї без білків, темні, як вишні, дряблі щоки обвисли, маленький ніс вигнувся дзьобом, — все як слід, справжня баба-яга.

— Тако, — сказала вона, йдучи за ріг млина, а собаки, як прив'язані невидимим ланцюгом, пішли поруч неї, тручись боками об ноги її.

— Гех, гех, — бурчала вона, відштовхуючи їх.

Наймит, позіхнувши, запитав:

— Їсти хочеш?

І крикнув у двір:

— Ганно, дай хліба, молока...

З двору відповіли сердито:

— Сам дістань, я лягла...

- Ну, ну...
- Кому це?
- Перехожий.
- Чорти його принесли!..
- Жінка? — запитав я.
- А як же?

Наймит, не кваплячись, вийняв з кишені люльку, кiset, опустився на лавку біля ганку.

- Сідай. Здалеку?
- З Росії? А ви — росіянин?
- Ні, я чернігівський...
- Давно тут?
- П'яте літо.
- Нудно?
- А що ж?
- Хазяї — царани?
- Еге ж!
- Багатії?

Наймит розпалив люльку, сплюнув, подивився на вогонь її і, притиснувши його пальцем, теж запитав:

— Обікрасти хочеш?..

Південна ніч щільно вкрила землю теплою, чорною шапкою, в траурному небі спалахнули сині зорі і срібним маревом позначився зоряний шлях.

Туга тиша раптом тріснула, і, ніби з якоїсь світлої щілини, бризнув і потік струмок густих звуків — струни кобзи в лад заспівали дивну мелодію, потім всі звуки злилися в одну, низьку тужливу ноту, і раніш, ніж вона вичерпалася, до неї прилинув, обійняв її соковитий жіночий голос, — виразно і напружено він проспівав незнайомі слова:

Ое, Мара, реабуле Мара-а...

Інструмент повторив мелодію слів з наполегливою точністю, жінка знову заспівала, і знову голос її підхопили струни і знову злилися в одну ноту, безконечну, як степова дорога.

Так, чергуючись, жінка й кобза розносили пісню по рівному безгомінню ночі, як місячне світло по морю; був у цій пісні глухий відчай, що стискав серце, було в ній все, чим бідна і багата степова ніч.

Жінка в білому, висока і боса, нечутно підійшла до

мене, поставила на край лави глек, поклала окраєць хліба, запитала мене про щось і, тихенько засміявшись, безшумно пішла за ворота.

— Іж,— сказав наймит.

— Хто це співає?

— Хазяйка.

— Молода?

— Егеж. А як же? Онука...

Він постукав люлькою об ніготь, наступив ногою на іскри, що висипались мені під ноги, і запитав:

— Добре грає?

— Так.

— Вона — не при собі. Убита людина.

Нашвидку випивши молока, я засунув хліб за пазуху, пропонуючи:

— Підемо за ворота!

— Ні-і...

— Будь ласка!

Я довго умовляв його, а він все посміювався, заперчливо киваючи головою, але нарешті згодився неохоче:

— Ну, що ж...

За рогом до стіни прихилився невеликий курінь, вкритий очеретом і заплетений з двох боків очеретяним жетиним, а третій бік був відкритий на ріку і в степ. Посеред куреня в маленькому візку сиділа строкато вбрана жінка; було видно білу пляму її обличчя, стрічки на грудях і голові, густі брови під шапкою розкуйовдженого волосся. На колінах у неї лежав інструмент, формою схожий на кобзу, а швидше — на відрубану голову з тонкою шиєю. Над його верхньою декою, на місці голосника, здіймався дерев'яний круг, до половини заглиблений у кузов, над кругом було натягнуто шість тонких струн, а дві басові торкались його з боків. В боку овального кузова стирчала ручка, над чорним грифом, на смужці над ним, містились лади; крутячи одною рукою ручку, жінка притискала лади пальцями другої, і струни, торкаючись круга, що обертався, видавали звук кларнета, гугнявий, неяскравий.

Жінка сиділа нерухомо, напружено прямо, очі її були закриті, кварта, притиснута до круга, трепетно дрижала, породжуючи протяжний, неголосний стогін; жінка, міцно затиснувши губи, вторила йому носовим звуком. Це було негарно, дратувало.

Передні колеса візка іграшково малі, а задні значно вищі,— візок схожий на крісло. Жінка була обкутана пістрявими ганчірками, смугаста ковдра, прикриваючи її ноги, спускалась кінцями на землю, за спиною її — туга червона подушка.

Маленька, темна фігурка старої сиділа біля передніх коліс на бочці, перерізаний впоперек, сиділа, поставивши лікті на гострі коліна свої, підпираючи дитячу голівку темними долонями і, ніби чекаючи на когось, дивилась у степ. Біля ніг її лежали собаки. Позаду візка стояла, зажурившись, велика біла Ганна.

Коли я ввійшов під дах куреня, бабуса, віднявши від обличчя ліву руку, посварилася на мене пальцем.

— Стань тут,— сказав наймит, штовхнувши мене плечем до стіни хати.

Я присів навпочіпки, він притулився до стіни поруч мене і забурчав, почісуючи груди:

— Це — на всю ніч. Як місяць уповні, так вона вже не спить, не п'є, не їсть...

Жінка у візку хитнулась, ніби хтось штовхнув її, розплющила очі і, примружившись, втупила їх в мене. Потім вона тихенько засміялась і, сказавши кілька слів по-волоськи, рвучко повернула ручку інструмента.

— Ой, матінко,— зітхнула Ганна.

Стара затурбувалась, швидко заговорила з наймитом, помахуючи рукою, він двічі коротко відповів їй, потім суворо сказав мені:

— Незадоволена, що ти прийшов, не поважають вони росіян, бояться,— так я сказав — татарин ти...

В синій порожнечі степу, ліворуч від червоної смуги зорі, все ще не догорілої, важко здіймався над землею великий, наче колесо, тьмяно-мідний місяць. Стрекотали коники, хропів собака; в чорній воді Чангулу виблискували золоті голки зірок. Здалеку долинуло десять ударів чавунного била.

— Бреше,— сказав наймит, дивлячись на місяць.— Нема ще десяти... Спати хоче й бреше...

Жінка дивилася в мій бік, не кліпаючи, ніби осліпла, і раптом дуже голосно, так, що всі здригнулися, промовила щось, вказавши на мене рукою.

— Виганяє?

— Підійди до неї,— наказав наймит, штовхнувши мене коліном у плече.

Я підійшов; все так само, не кліпнувши, вона обмалала обличчя моє великими темними очима без блиску і виразу, наче в старої. У неї обличчя було збірне, з різних шматків, дивно не зв'язаних між собою: рот — маленький, по-дитячому пухлий, а брови — густі, ніби вуси, горбатий сухий ніс і ніжне крупне підборіддя. Хвилясте незачесане волосся важкою шапкою спускалося на потилицю, натягуючи шкіру високого лоба. Їй можна було дати років тридцять, але, закривши очі, вона ставала молодшою. Дивилася вона на мене, ніби крізь сон, і весь час її маленькі, неробочі руки гладили гриф і кузов кобзи, а на лівій щоці, біля вуха, судорожно скорочувався якийсь мускул, смикаючи ніздрю.

Коли вона, опутивши очі, тихенько сказала щось, наймит смикнув мене за рукав:

— Сиди, можна...

Жінка поправила інструмент і раптом, низьким голосом, дуже сумно заспівала, хитаючи головою, повільно награвучи. Мелодія пісні була невловима, як політ ластівки; вона так само нервово й сліпо кидалася в темряві, несподівано спускаючися до тихого стогону і в ту ж мить шугаючи високо, дзвінким криком відчаю, переляку або пристрасті. Струни, нагадуючи звуками своїми волинку і кларнет, вторували пісні поважно і голосно, ніби умовляючи страждущу людину, обіймаючи скарги її спокійним потоком іншого смутку. Інколи здавалось, що вони передражняють смуток пісні.

Це було негарне і чуже мені, але все-таки владно хапало за серце, збуджуючи бажання втекти в степ...

Я не помітив, коли пішла Ганна і як чоловік її, протягшись на землі, заснув; бабуся погойдувалась сухою билинкою, гарчали уві сні собаки, а незнайомі, м'які слова все ще звучали, доганяючи одно одне, і здавалось, кінця не буде їм.

За рікою, берегом, біля самої ріки, хтось ішов; ось він закрив своєю чорною головою місяць, що висів низько; на воду ріки, — на мідний відсвіт місяця, — лягла його тінь; він зупинився на секунду, також у відповідь заспівав і раптом зник.

Жінка перестала співати, ніби в неї зразу віднялися руки, і заголосила диким голосом кликуші, нагинаючись вперед, витягуючи шию. І стара, скочивши, закричала плачущим голосом, обіймаючи хвору, ловлячи її руки, що

літали в повітря; загарчали собаки, нюхаючи повітря. Прокинувся наймит, побіг у куток куреня, приніс звідти відро води, ківш і крикнув:

— Ганно, куди тебе чорти...

Він пронизливо свиснув, і раптом суєта. смуток і крик — все припинилося, убите свистом; жінка тихенько плакала чи сміялася, закривши обличчя руками, бабуся, поправляючи її кофту, стрічки й волосся, бурмотіла, ніби молячись, наймит сказав мені:

— Нічого, спи, знай...

Мені здалося, що я давно вже заснув і бачу дивний, неспокійний сон...

— Ось так — завжди, — тихенько говорив наймит, сідаючи на землю, — почує голос і заб'ється, заголосить, очевидно, мерещиться їй, ніби він кличе...

— Хто?

— Наречений.

— А де він?

— Помер. Убили.

Стара квапливо сказала щось, — він почухав неголену вилицю.

— Говорить — не йди! Очевидно — боїться тебе. Даремно ти тут...

Подумавши, він сказав, кивнувши головою в куток куреня:

— Иди, лягай там, на очах у мене будеш. Ходите ви, такі от, неприкаяно... хто вас жене?

Він вийшов з куреня і повернувся з товстою палицею в руках, ліг поруч мене, а палицю поклав під ноги собі так, що я в першу-ліпшу секунду міг схопити її.

Жінка схлипувала, наче ображена дитина, стара все бурмотіла незнайомі слова. Сині води ночі заливали степ, чорна постать старої ворушилася в темному сутінку, ніби велика риба на дні морському.

— Що ж тут трапилось? — запитав я.

— Не тут, а верст за двадцять... — неохоче поправив мене наймит. — Іхали вони з ярмарку — вона з нареченим, — та запізнилися. А тут — шахтарі навколо. Його забили, а над нею — згвалтували й хребет зламали їй, — ноги їй зовсім відібрало через це. Убита людина...

Набиваючи люльку тютюном, він розповідав про гвалтування і вбивство так просто, як говорять про крадіжку кавунів з баштана.

Вогник сірника освітив на секунду кругле обличчя в сірій щетині, сонні, тупо задумані очиці, качиний ніс.

— Бояться вони тепер, особливо — росіян, як миші кішок. Багатим боязко жити. Та і цей, який шахтарів на вбивство підкупив, теж росіянин. Він сам хотів женитися на ній, ну, ось і придумав. Чоловік суворий. Засудили його в Сибір, а з ним ще двох. Стара все чекає, — втече він з Сибіру і приріже їх. Продає млин от, хоче за Дунай до себе їхати, в румуни...

Було неприємно слухати його напівсонні слова. Струни кобзи знову заспівали, до них короткими вигуками приєднувався голос жінки.

— Про що вона співає?

— Різне. До цього випадку вона сама складала пісні. Тут її всі царани поважали. Та й тепер... Хоча є сучі сини, — як недавній, — прийдуть на той бік ріки і затягнуть, заведуть її улюблені, ну, а вона — не терпить цього, їй все вчувається, що наречений кличе. І зараз — закричить, затріпається. А їм — забава. Дражнять, значить...

— Ви розумієте її пісні?

Він посміхнувся.

— А що ж! Я всяку пісню по сотні разів чув. Звісно — дівчина, ну, і — співає про своє. Без розуму живе, а своє пам'ятає...

Треба було довго просити його, щоб він переклав слова пісні, він згодився на це тільки тоді, коли я обіцяв подарувати йому сорочку.

— Ну, от, — почав він, насупивши брови і вслухаючись у тиху течію смутної мелодії, — ну, співає вона так:

— Боже мій, боже! страшна дорога уночі в степу, а я — сирота, як місяць у небі. Хай буде, що буде, втомилась я чекати щастя, боже мій, господи!.. Спалить місяця зірничі, а мене туга спалить. Боже мій, — лукава дівчина я! Буду щасливою, посаю квіти на твоїй землі...

Він, очевидно, захоплювався: вийняв люльку з рота, витяг шию і напружено кліпав, вслухаючись...

Хто скаже на білім коні — чи не за мною щастя мое?

Над степом — місяць, як золоте вічко, в синьому небі тихенько кружляють зірки — золоті бджоли, гудуть струни, зігхає неголосний, лагідний голос, і слова наймити самі собою складаються в дивні вірші:

Темна доріженька вночі серед степу
— Боже мій, о боже! — така страшна!
Я одна на світі, сирота зросла я,
Степ і сонце знають — я одна!

Полум'я зірниць палить небо ночі,—
Місяцю малому страшно, як мені!
Господи! На щастя чи на злее горе
Серце моє також у вогні?

Більш не сила ждати того, що настане...
Боже, як духмяно дихає трава!
О, скоріш би захід пільма ночі вкрила!
Боже мій, лукаві — у мене слова...

Буду я щаслива, — квіти я посію,
Їх посію безліч, всюди, досхочу!
Боже, — ти мені пробач! Я сказати не смію
Те, на що чекаю... ні, я промовчу...

Тілом розпашілим до землі припала,
Невидима й зорям! Спекою нічною
Хто там степом скаче на коні на білім?
Боже мій, о боже! Мчить це він, за мною?

Що скажу я, чим я відповім йому,
Якщо він прибуде на білім коні?
Господи, дай силу, дай привітну мову,
Слів навчи ласкавих, дай ти їх мені!

Він промчав стрілою крізь лихі зірници,
О мій боже! Нащо це, чому?
Господи, пошли скоріше серафима
Віщим птахом навздогін йому!

Антон заснув, відкривши волосатий рот. Нічний птах, дрімлюга, метався в застиглий тиші над безплідним степом, над чорною сталлю ріки; посвистували м'які крила, ніби шовк, коли його пестив вітер. Нічна туга томила душу, збуджуючи тривогу різних бажань, — хотілося співати, говорити, йти кудись, доторкнутися до живого, хоча б собаку погладити, або, спіймавши мишу, ласкаво стиснути в жмені її тепле, трепетне тіло.

Я не ворушився, боячись злякати стару, — сидячи біля ніг хворої, вона все тихенько похитувалась, але раптом, перегнувшись донизу, стала непорушна, ніби в ній зламалося щось. Безперервно гуділи басові струни, коли-неколи дівчина підказувала їм незрозумілі слова. Самотність, невичерпна, як море, огорнула степ, потопила його,

в серці ріс їдкий жаль до землі, до всього, що на ній. По синій тверді небес сліпуче креснула срібна зірка.

Тремтячим від напруження голосом дівчина викрикнула знайомі слова:

— Ое, Мара...

Це вдарило мене в серце такою гострою тугою, що я скочив на ноги, підійшов до хворої і став поруч, заглядаючи в обличчя її. Вона не злякалась, а тільки кивнула мені головою, не перестаючи співати; в ямах під її бровами блищали очі. В цьому мерехтливому блиску була невідома, незнайома мені сила, ніби магніт притягав серце моє,— коли б степ був видючим, він, напевне, дивився б на людину так само,— повільно, з тихим і майже солодким болем висмоктуючи її серце.

Слова пісні стали ще переконливішими, наповнились ниючим смутком, били по душі м'якими ударами. Кружляла біла кисть правої руки, зв'язуючи мене невидимою, міцною ниткою; знесилений, я все схилився до плеча дівчини, а коли вона перестала грати, поправляючи волосся, що впало їй на очі, я взяв її руку й поцілував.

І це не злякало її,— вона навіть усміхнулася напівсонно, немовби здалека бачачи мене, потім брови її низько опустилися і просто в обличчя мені вона густо зітхнула:

— Ое, Мара-а...

— Оо-о,— понуро заспівали струни на терцію нижче голосу.

Нестерпно було слухати цю пісню, а очі дівчини невідривно дивилися в обличчя мені, було в них щось владне; стежачи за ними, я боявся кліпнути, і здавалося, що в душу мою переливається темне божевілля цих очей.

Пам'ятаю, мені хотілося сісти на землю біля ніг хворої, зажмуритися і сидіти всю ніч, день, роки. Незрозумілий тягар навалювався на мене, пригинаючи до землі; серце билосся повільно, сильними поштовхами, ніби вся шершава куля земна вкочувалася на спину мені. Похитуючись від м'яких поштовхів у такт пісні, притиснувшись плечем до плеча дівчини, не відриваючи очей від її обличчя, я, здається, теж щось співав, говорив, а її голос звучав дедалі сильніше, розливаючись у нічній чуйній тиші. І диявольська одноманітність пісні моторошно зливалася в єдиний стогін з порожнечою злиденної землі.

Ось і я тихо збожеволів і вже назавжди залишусь та-

ким, ходитиму по землі, німий волоцюга, слухатиму її сумних пісень, мучитимусь ними, не вмючи відповісти її стогонам своєю піснею, не маючи сил сказати своє слово.

Нарешті дівчина замовкла, глибоко зітхнувши; щось гаряче торкнулося моєї щоки: це вона гладила мене долонею по обличчю, як сліпа.

Я покірно корився її ласці; мені здавалося, що хвора щось згадує, хотілося, щоб вона згадала, і я чекав, що ось ще трохи — до неї повернеться розум.

Візок заскрипів, посунувся назад; в ту ж мить скочила на ноги стара, крикнула і метнулася до мене, змахуючи руками, ніби відганяючи птаха.

Дівчина засміялася.

— Та не бійтеся ви,— сказав я бабусі, вона знову крикнула і, стрибаючи передо мною, ніби курка, стала кликати:

— Антоне, Антоне...

Наймита розбудив я сам. Він звівся на ноги, грубо сказав щось бабусі, перервавши її гнівне шипіння, потім запитав мене ображено:

— Що ж мені — не спати через тебе?

Він ткнув рукою в степ, додавши:

— Іди собі...

Я намагався вгамувати його гнів, але він взяв палицю і, тикаючи нею в землю під ноги мені, рішуче ліз на мене, змушуючи подаватися назад перед ним. Дуже хотілося вдарити його по тупій голові,— він уже двічі і боляче ткнув палицею в ступню моєї ноги, примусивши мене танцювати.

— Слухай,— сказав я йому, коли він витиснув мене з куреня,— чорт з тобою, я піду. Тільки ти розкажи — що вона співала.

Спочатку я просив грубо, потім принижено, як старець; він мукав, лаявся, кривив дурне обличчя, намагаючись зробити його грізним, але нарешті щось розсмішило його в моїх словах, і, сміючись, він сказав:

— А ти теж божевільний!

Дівчина знову співала тихенько:

— Ое, Мара...

На темному її обличчі лежали мідні смужки місячного світла.

Антон, стоячи проти мене груди в груди, пояснював, посміхаючись:

— Прийшов під вікно до дівчини розбійник і каже: «Ой, Мара, значить — Марино,— хутко я умру, покохай мене». Більше нічого! Іди ти, зроби ласку! Недобре турбувати людей. Що ще? Я ж сказав: приніс він їй награвоване і прохає — покохай, я хоч старий... от,— гукають мене! Іди...

Я пішов берегом ріки проти течії; на греблі дзюрчала вода, розповідаючи срібну казку, надсадно звучали струни, пливла в мовчанні сувора й жалібна пісня.

Ой, Мара!

Тобі у віконце

Постукав недарма сьогодні,

На мене поглянь, мое сонце,

Я дам тобі, радість господня,

Намисто і галяри, Мара!

Ой, Мара!

Червоні хай шрами

Обличчя старе полосують,—

Вір — люблять старі до нестями

І знають, як жінку милують,

Старому повір серцю, Мара!

Ой, Мара!

Ти знаєш, що — може,

Бог дав мені ніч цю єдину.

А завтра мене переможе,—

Так хай відслужу я обідню

Священній красі твоїй, Мара!..

Ой, Мара!

Дві доби блукав я степом навколо млина,— нестерпно хотілося послухати ще раз пісень дівчини. Підходив близько, дивився здалека на очеретяний дах, сивий від дощів, на сухе колесо й ріку, що підмивала каміння,— на млині було тихо й мертво і вдень і ночами.

Ішов у степ верст за десять і далі, потім — знову повертався, бачив, як по двору ходить Антон з люлькою в зубах, а біля воріт у затінку лежать собаки.

Ні бабусі, ні дівчини я не бачив більше, ніби вони в землю пішли.

— Ое, Мара!..

Мабуть — давно вже померла дівчина...

ВЕСЕЛУН

В зеленувату воду моря кинута — як жовтий клапоть атласу — маленька, піскувата мілина; перед нею — на південь — безмежна, скляна гладінь, позад неї — смуга сліпучо ясної води, далі — низенькі, мідні горби берега, на горбах убога поросль якогось невідомого пруття, а ще далі, серед гарячих пісків, — брудні плями будівель рибного заводу.

День такий ясний, що навіть звідси, з мілини, видно, як там, за версту, на горбах, блискає срібними іскрами риб'яча луска.

Гаряче — наче в лазні; чайки, розморені спекою, схожі на курей; вони никають по мілині, пороззявлявши дзьоби, ліниво порозпускавши криві крила, і тільки зрідка хрипко скрикують, задихаючись. Ледве чути шумить і хлюпає вода, облизуючи мілину низенькими, на чверть аршина, хвильками.

Тихо, наче після великого нещастя, тихо й порожньо.

Знемагаючи від спеки, на вогкому піску розлігся, заплющивши білясті очі, сергачський чоловік Баринів, він бурчить, дрімотно повчаючи мене:

— В думках моїх я всі землі пройшов, усі моря переплив; в думках моїх я всіх гріхів зазнав...

Я слухаю й не вірю йому, — він людина боязка, на людях поводить як підлиза, а коли говорить з прикажчиком заводу, то в нього тремтять ноги і голос ласкаво звискує. Він — людина лінива, як буйвол, безперестанку

розмірковує, і надзвичайно волосатий; його плоске, кирпате обличчя — в шерстяній масці пісочного кольору, з широких, наче у верблюда, ніздів стирчать руді шерстинки, з вух — теж, голі, мідні від загару груди заросли, як у ведмедя, навіть на суглобах пальців ростуть густі куштики волосся. Ноги в нього криві, кравецькі, руки — довгі й товсті, як ноги: йому, мабуть, дуже зручно лазити рачки.

Але це дуже добродушний, дуже смирний звір; коли товариші б'ють його за ледарство і недбальство, він, перекочуючись барильцем попід ногами в них, тільки просить, не сердячись і не скаржачись:

— Та годі, братці, годі! Ну, побили, ну і гаразд...

Його лиса голова туго зав'язана червоним; здаля здається, що на черепі в нього нема шкіри.

— А в житті я — пуста людина, — справедливо каже він, не цікавлячись, чи слухаю я його. — Пустий, як бубон, ударять — відповідаю, не займають — мовчу...

Він начебто марить, я теж у напівсні. Над нами дуже синє небо, навколо — зеленувате море, начебто і під нами небо. А ми, на атласному клапті мілини, висимо в бездонній порожнечі, наче на самольоті-килимі.

Але килим-самольот нерухомий. І в душі теж усе нерухоме.

Версти за півтори попереду така сама мілина, як наша; її було б не видно в масі розтопленого, що гаряче виблискує, скла, але по ній ходить темна постать, ніби плаваючи в повітрі. Це — наш третій товариш, якийсь східний чоловік, перс чи вірменин з Персії, його звуть Ізет. По-російськи він майже не говорить, але прекрасно розуміє все, що йому наказують, — дуже зручна людина.

Нас, трьох, послали з заводу на мілину, щоб зняти з неї залишені ранком снасті, але Барінову і мені лінь було їхати так далеко в спеку, ми залягли на ближчій від берега мілині, а Ізетові наказали їхати по снасть; слухняний, як смирний кінь, він поїхав.

— Мені сорок п'ять років минуло, — марить Барінов, потягаючись, — я стільки всякої всячини бачив, що іншому губернаторові і то вистачить. А спитай мене — до чого воно? То я тобі цього не скажу. Томаша сама. А ти кажеш — народ...

Нема на чому спинити ока в цій сяючій порожнечі;

мозок розтікається в ній, наче клапоть білої піни на теплій воді моря. І думати нема про що.

Баринов? Те, що він каже, я вже чув від нього і від інших. Всі ці міркування про життя тільки змертвлюють його, викликаючи в серці досаду й нудьгу.

Якщо, заплющивши очі, пролежати кілька хвилин нерухомо, то в кожному мускулі тіла, в кожній точці його, починаєш відчувати неприємне розширення, розтавання, і начебто поринаєш у гарячу, бездонну прірву. Так, мабуть, відчуває себе маленький шматочок крутого тіста, кинутий у казан нагрітої води.

Надувши сиві шоки, огидно кричить стара чайка, дві подруги поглядають скося на неї злими очима і, важко розправивши крила, повільно летять у море,— їх тіні тягнуться по воді, як два клапті шовку.

Там, у повітрі, над водою пораяється товстий, круглий Ізет, підштовхуючи до човна бочку.

— У нас, на селі, був писар Колобашкін,— розповідає Баринов сам собі,— добра людина, хоча страшений пияк. То він бувало казав: «Треба жити всім однаково. Шмагайте, каже, мужики, один одного частіше, коли всі перешмагаєтесь і буде вам одному перед одним соромно, почнете ви дружніше жити. Треба, каже, всім в одному жити, хоч у соромі, аби однотайно. А коли всяка крупинка сама по собі—каші не зварить». Дивись-но, хто йде?

Він дивиться на берег, приклавши до лоба волосату лапу,— вздовж берега ходить, коливається коло самої води якийсь чоловік і гасить ногами іскри риб'ячої луски.

— Броду шукає. Гукни йому, праворуч хай іде, там каміння...

Я мовчу, не хочеться гукати; мовчить і Баринов. Стає все гарячіше; тепло, дуже солоне повітря тяжке й вогке, важко дихати. На губах—сіль, хочеться пити, а баклажка з простою водою в човні. В морі, коло самої мілини, виблискують срібні оселедці, вони здаються відбитками безкрилих птахів, що плавають у повітрі, мимоволі дивишся вгору, де, в синій спеці, зупинилось і топиться сонце.

Чоловік знайшов дорогу до нас — піщану гриву, нанесену весняними бурями; ця грива вигнулась, як французьке S, її нижній кінець — острівець, на якому ми лежимо. В найнижчому місці води над нею — тільки під пахви.

— Не наш,— каже Баринов.

Я вірю йому, зір у нього морський.

Чоловік увійшов у воду і повільно рухається вперед, піднявши лікті, входячи дедалі глибше з кожним кроком, смішно розштовхуючи воду животом.

— Персюк,— вирішує Баринов.

Я бачу над водою темне, голене обличчя, сірі, коротко підстрижені вуси, білі зуби, оголені усмішкою. На голові чоловіка кругла повстяна шапка, схожа на череп'яний горщик, на плечі в нього висять сині штани. Куртка теж синя, а під нею біла сорочка, розхристана на грудях. Вода стає мілкіша, з неї виростають мідні ноги, блискаючи на сонці.

— Здирясти! — ще здаля кричить він, багаторазово киваючи круглою головою.

— Веселий,— зауважив Баринов, усміхаючись.— Персюки всі отакі, веселий народ, добряга. Дурні доволі, дурніші за дитину. Обманути персюка — легше за все!

Чоловік вийшов на мілину, надів штани, зсунув шапку на потилицю, оголивши синій голений лоб, і пішов до нас, скрикуючи:

— Здирясти, здирясти!

Він сухий, худий, його чорне обличчя геть списане дрібними зморшками, серед них весело блищать у синюватих білках золотисті зіниці, очі великі, мигдалинами. Молодим він, мабуть, був дуже гарний. Гнучко підгнувши довгі ноги, він спритно присів навпочіпки, питаючи:

— Тютюна іє?

Витяг з-за пазухи запашний кисет, чорну люльку і подав Баринову. Той прихильно взяв це, і туго набиваючи люльку волокнистим, вогим тютюном, заговорив:

— Чого прийшла перса?

Чоловік подивився, як Баринов тисне тютюн великим пальцем, усміхнувся й відібрав у нього люльку.

— Не будіт кури!

Виколупав грудку тютюну і, знову набивши люльку, подав Баринову.

— Так будіт.

— Перса робота найнялась?

— Робота,— кивнув головою гість.— Робота будіт — чик!

— Я кажу — веселий,— сказав Баринів, теж усміхаючись.

А перс подивився на море, де Ізет порався коло човна, і, простягнувши туди руку, спитав:

— Це — який?

— Ваш, як от ти.

— Наша,— не то погодився, не то перепитав перс.

— Ізет звать.

Перс заперечливо хитнув головою.

— Йому звать Хасан.

— Ну, як хоч.

— Дируг моя...

— Друг? Так.

Баринів запопадливо і невміло курив, поглинаючи цілі хмари диму та випускаючи їх довгим, синім струменем. Перс, усміхаючись, дивився на нього, тихенько наспівував чудну пісню і для чогось згинав і розгинав праву руку. Тиша навколо дедалі густішала.

— Солодкий тютюн, а міцний,— пробурмотів Баринів, дивлячись на мене осовілими очима.— Аж у голову вдарило...

Він перекинувся й заплюшив очі.

Кілька хвилин перс сидів нерухомо, наче заснувши, тільки в його примружених очах світилися золоті іскорки. Потім він скривився, міцно витер обличчя своєю долонями, склавши їх у пригорці, подивився на долоні, наче в книгу, поворушив губами і знову витер обличчя.

І враз, задерши голову, випнувши кадик, він завив неголосно, але дуже високим, майже жіночим голосом:

— Ай, яй, яй-ай-і!

— Ото тебе прорвало,— дрімотно сказав Баринів, перевернувшись спиною до сонця, а перс, обхопивши коліна руками, похитувався і вив, наповнюючи тишу тонким зойком.

Там, на міліні, Ізет, стоячи по коліна у воді, зіштовхував човен з піску,— коли перс завив, він махнув рукою і, випроставшись, став з-під ліктя дивитись у наш бік.

Перс штовхнув мене плечем, кажучи:

— Чуїт!

І, вискаливши зуби, весело додав:

— Йому буде — чик!

— Що таке чик?

— Такий,— сказав перс, закотив очі під лоба і хропнув, як кінь.

Це було смішно.

Ізет постояв, подивився, зіштовхнув човен, не кваплячись, вліз у нього з корми,— стало видно, як човен загойдався на гладенькій воді, що зливалася з повітрям.

А перс, примруживши очі, знову тихенько заспівав виючу пісню; співав він горлом, з несподіваними підвищеннями до вереску, дивовижно захлинаючись звуком, примхливо перериваючи його ліниву течію. Ця пісня ще більше підсилювала гарячу тугу порожнього дня; нічому не заважаючи, нічого не розбуркуючи, звуки й слова, чужі мені, пливли, як згряя дрібної риби. Здавалося, що пісня давно вже лунає в тиші, завжди лунала в ній,— мелодія її була невловна і вислизала з пам'яті, не піддаючись намаганням схопити її. В ясній порожнечі смикався човен, наче незграбна риба з тонкими довгими плавниками; Ізет ледве веслував, повільно опускаючи і підіймаючи весла.

— Що ти співаєш, про що? — спитав я перса, коли мені набридло слухати його виття.

Він зараз же замовк, вишкірив зуби й охоче почав розповідати:

— Такий весели пісня — тасніф, наша звук, тасніф!

Але слів у нього не вистачило, він заплющив очі, заколивався і знову почав верещати:

Ай-яй-яй-ай-і!

Міне нади їхать Фарсіста-ан!

Перервав спів, підморгнув мені і заговорив:

— Нади, не нади, хто знайт? Алла знайт, чоловічка ні знайт! Молодий жінка zostався дома, другий муж узья — не взяв,— хто знайт? Скажи, добрий Джін, котрий моя друг, жони новий муж? Так співаім тасніф. Шайтан жартуїт — чоловічко плачит...

Баринов поворухнувся і сказав осуджуючим тоном:

— У них всі пісні про жінок, більш нічого не знають, пси...

А перс усе говорив, весело й жваво виблискуючи очима, плутаючи незнайомі мені слова з перекрученими російськими.

— Нади йїхать Фарсістан,— не нади йїхать? Буду пити вино, буду обманути дируга і всі люди,— такий тасніф! Дома чоловіка — розумни, дорога — дурни!

Він засміявся, міцно потираючи руки, і враз, потемнівши, задумався, завмер, дивлячись у блискуче дзеркало моря.

І я задумався, складаючи його смішні слова в не-мудру пісню.

Я хочу робити хороші діла...
Ах, треба їхати у Фарсістан!
Скажи, мій добрий Джін,
Скільки лиха і зла
Готує мені шайтан?

У мене молода жона...
Люблю її м'які коліна я!
Мені треба їхати у Фарсістан!
Скажи, добрий Джін,
З ким зрадить дружина моя?

У мене є друзів два,—
Сумно без них мені стане!
А треба ж їхати у Фарсістан!
Скажи, добрий Джін,—
Який саме друг мене обмане?

Ах, я людина смирна,
А дорога мені невідома...
Як тут їхати у Фарсістан?
Скажи, добрий Джін,—
Чи не буду розумнішим дома?

А чи не пошлять до шайтана
Діла, друзів і жону?
Не треба їхати у Фарсістан!
Краще я сам всіх обманю,
А потім — нап'юся п'яний...

Човен присунувся близько до мілини, я бачу кругле, червоне обличчя похмурого Ізета, він сидить прямо, веслує, не згинаючи спини. Перс гнучко підвівся на ноги, помацав рукою пазуху й легко пішов назустріч човнові.

— Ну, треба й нам сідати та їхати,— сказав Барінов, потягуючись так, що в нього затріщало сухожилля.— А то почекаймо, хай друзі побалакають...

Ізет виплигнув з човна у воду й пішов на берег, зігнувшись, заховавши руки за спину, а перс раптом присів навпочіпки. Тоді Ізет, зупинившись на секунду, поправив шапку, провів долонею по обличчю і, струсивши з неї піт, теж смішно підігнув коліна.

— Гей, гей, дияволи! — злякано загорлав Барінов, схоплюючись на ноги, і поквапливо кинув мені:

— Битися хочуть, негідники! Гей, ви,— не можна!
Вони ж ножами!

Так, в руках у друзів, наче живі оселедці, блискали довгі, тонкі ножі. Присівши навпочіпки, нагадуючи тете-рюків на токуванні, вони переступали з ноги на ногу, підстрибували, а Баринів, оглядаючись, тривожно бурмотів:

— Ех, палиці нема — палицею б їх по головешках!

Раптом перс швидко сіпнувся всім тілом уперед, а Ізет крякнув, розмахнувся руками і впав на спину.

— Куди? Заріжуть! — крикнув Баринів, коли я побіг до човна.

Стоячи на колінах, перс стромляв лівою рукою ножа в пісок — застромить, витягне і, витерши лезо полою куртки, знову застромить.

— Що ти зробив? — спитав я.

Він відповів, вишкіривши зуби, глядячи ніж пальцями:

— Ми йому, собаку, давно шукав.

По правій руці його з-під рукава стікали червоні струмки крові, кров важкими краплями падала на пісок і зникала, залишаючи після себе іржаві плями.

Ізет лежав на спині, спустивши ноги у воду, щільно притиснувшись щодою до вогкого піску. Обличчя в нього побуріло, тьмяні очі пильно дивилися на розтиснутий кулак відкинутої руки і на ніж коло неї. Пальці другої руки вчепилися у пісок, а товсті губи сердито надуті.

— Серсе нашов, — сказав перс, підморгнувши мені. — Чик!

Баринів обережно, боком, добрався до човна, заліз у нього й закричав мені:

— Ідьмо, чорт!

Коли я, зіштовхнувши човен, сів до весел, він, перехилившись на корму, почав злобно горлати:

— Зажди, свиня, ось ми зараз тебе, злочинця...

Перс, стоячи на колінах, весело кивав нам головою і раптом дзвінок крикнув:

— Прочай!

Стягнув з плечей куртку, сорочку і оголив довгу руку, червону по плече, — вона так яскраво запалала на сонці, наче була викувана з металу кольору крові.

А все навколо — знову як сон...

ПРИМІТКИ

До сьомого тома ввійшли твори, написані М. Горьким у 1910—1917 роках.

Переважна більшість їх («Казки про Італію», «М. Є. Каронія-Петропавловський», «Хазяїн», «Російські казки» та цикл «По Русі») входила в попередні зібрання творів письменника. Ці твори неодноразово редагувалися М. Горьким. Більшість їх востаннє редагувалася письменником при підготовці зібрання творів у виданні «Книга», 1923—1927 років.

Нарис «Про Стасова» включається в зібрання творів уперше.

Переклади текстів та приміток до цього тома здійснені за десяти, одинадцятим і чотирнадцятим томами видання: М. Горький, Собрание сочинений в 30-ти томах, Гослитиздат, Москва, 1951.

КАЗКИ ПРО ІТАЛІЮ

Вперше надруковано під загальним заголовком «Казки»:

- I—II — в газеті «Звезда», 1911, № 7, 29 січня;
III — в журналі «Новая жизнь», 1911, № 5, квітень;
IV — в газеті «Звезда», 1911, № 21, 7 травня;
V—VII — в журналі «Современник», 1911, № 6, червень;
VIII — в газеті «Звезда», 1911, № 29, 12 листопада;
IX — в газеті «Киевская мысль», 1911, № 301, 31 жовтня;
X — в журналі «Путь», 1912, № 4, лютий;
XI — в журналі «Путь», 1911, № 2, грудень;
XII — в журналі «Запросы жизни», 1912, № 1, 6 січня;
XIII — в газеті «Звезда», 1912, № 1, 6 січня;
XIV — в газеті «Звезда», 1912, № 6, 2 лютого;
XV — в «Сборнике товарищества «Знание» за 1912 год»,
книга тридцять восьма, СПб. 1912;
XVI — в журналі «Запросы жизни», 1912, № 5, 4 лютого;
XVII — в газеті «Звезда», 1912, № 17, 13 березня;
XVIII — в журналі «Запросы жизни», 1912, № 23, 8 червня;
XIX — в журналі «Запросы жизни», 1912, № 16, 21 квітня;
XX — в журналі «Запросы жизни», 1912, № 19, 11 травня;
XXI — в газеті «Одесские новости», 1910, № 8305, 29 грудня,
під заголовком «Свято»;
XXII — в газеті «Русское слово», 1913, № 1, 1 січня, під за-
головком «Нунча»;
XXIII — в газеті «Русское слово», 1912, № 297, 25 грудня, під
заголовком «Вночі»;
XXIV — в журналі «Просвещение», 1913, № 2, лютий, і в га-
зеті «Правда», 1913, № 58, 10 березня; в цих двох публікаціях
XXIV казка була кінцем оповідання «Всюдище».
XXV — в газеті «Правда», 1913, № 87, 14 квітня;
XXVI — в газеті «Русское слово», 1913, № 98, 28 квітня, під
заголовком «Пепе»;
XXVII — в журналі «Запросы жизни», 1912, № 12, 23 березня.

До включення «Казок про Італію» в зібрання творів у виданні «Книга» вони вийшли окремими виданнями:

1) «Казки», видавництво І. П. Ладизжнікова, Берлін (рік не позначено). У видання ввійшли три казки (I—III за нумерацією цього видання). Книга вийшла в 1911 році.

2) «Казки», видавництво І. П. Ладизжнікова, Берлін (рік не позначено). До книги ввійшли відредаговані М. Горьким для цього видання 22 казки (I—XXI та XXVII' за нумерацією цього видання). Книга вийшла в листопаді 1912 року.

3) «Казки», Книговидавництво письменників, М. 1913. У видання ввійшла 21 казка (I—XIII, XV—XXI та XXVII за нумерацією цього видання). Книга вийшла в кінці 1912 року з присвятою М. Ф. Андреевій. Для цього видання М. Горький знову відредагував тексти. «Вважаючи ці казки непоганим матеріалом для читання російських робітників,— писав він 14 квітня 1912 року в видавництво І. П. Ладизжнікова,— я хотів би зробити російське видання особливо сумлінним...» (Архів О. М. Горького). Видання було піддане значним цензурним скороченням. У казці IX було виключено: «...І сказали тоді царі — вони завжди вважали себе за мудрих...» В казці XX — «Ні,— сказав росіянин.— Адже ви знаєте, що багатих кидать у в'язницю хіба тоді, коли вони зроблять надто багато зла і не зуміють приховати цього, а бідні потрапляють до в'язниць, коли вони захотіли хоч трошки добра». Казка XVII (за нумерацією цього видання — XIV) була цілком виключена. З цього приводу В. В. Вересаєв, який був одним з редакторів Книговидавництва письменників, писав у листопаді 1912 року М. Горькому: «...найбільш загострена казка XVII. В цей час, через севастопольські та інші події, вона особливо гостра. Муравйов (юрист, консультант видавництва з питань цензури.— Ред.) відзначив у пій цільний ряд місць, які призначені для виключення, і залишив мені судити з літературної точки зору, чи є сенс друкувати казку з такими випусками. По-моєму, всякий смисл втрачається; казка стає зовсім незрозумілою і може викликати лише здивування» (Архів О. М. Горького).

4) «Казки», зібрання творів, т. XVII, видання «Жизнь и знание», Петроград, 1915. До видання ввійшло 27 казок. Видання було піддане значним цензурним скороченням. У казці IX після слів: «Поклонімося жінці — вона народила Мойсея, Магомета...» виключено: «...і великого пророка Ісуса». В казці XII після слів: «...вітер зривав верхівки хвиль і кропив нас, наче священник...» виключено: «...тільки з більшою ретельністю і зовсім не на те, щоб змити наші гріхи». У казці XIII після слів: «...ці чужі нам люди, що дуже погано розуміють життя, говорять про нас таким тоном, неначе ми дикуни, а вони божі ангели...» виключено: «...що не знають смаку вина і риби і не торкаються жінки!»

В казці XXI вираз «лялечку з теракоти» цензор замінив виразом «статую з теракоти».

В казці XXII після слів:

«Це вже так водиться:
Тоді весна була —»

було виключено:

«Сама богородиця
Весною понесла».

У цій самій казці після слів: «Нарешті — чоловік...» виключено: «...не бог, а тільки бога не можна зрадити...» Після слів: «...коли б людина не мала солодкої змоги зросити свою білну душу доброю склянкою червоного вина, що...» виключено: «наче святе причастя, очищає нас від злого праху гріхів і...»

Всі тексти, зняті царською цензурою, відновлені у виданнях, що виходили після Жовтневої революції.

Для випуску «Казок» у книговидавництві З. І. Гржебіна, що мав бути в 1919—1920 рр., М. Горьким, від імені редакції, було написано таку передмову:

«Ім'я М. Горького досить відоме, і нового про нього нічого не скажеш.

«Казки» написані ним у ті роки — 906—913, — коли він жив у Італії, найкрасивішій країні європейського материка.

По суті своїй — це не «казки», тобто не гра фантазії людини, яку надто втомила, змучила сувора дійсність або тяжка нудьга життя, яка, втішаючи саму себе і ближніх силою своєї уяви, створює друге життя, більш яскраве, святкове, більш миле й ласкаве або навіть хоч би й більш страшне; ці казки і не «вигадка» письменника, в якій сховано повчання або причаїлась різка правда, як у чудесних, розумних казках знаменитого Вольтера, Лабуле, Салтикова-Щедріна та інших письменників. «Казки» М. Горького — це картинки дійсного життя, яким воно здалося йому в Італії; він назвав ці картинки казками лише тому, що й природа Італії, і звичай її людей, і все життя їх — мало схоже на російське життя і російській простій людині вони справді можуть видатися казками.

Можливо, що автор трохи прикрасив італійців, але — природа їхньої країни така хороша, що й люди її мимоволі здаються, можливо, кращими, ніж вони є насправді. Але й взагалі — трохи прикрасити людину — не великий гріх; людям надто часто й наполегливо говорять, що вони погані, майже зовсім забуваючи, що вони, — при бажанні своєму, — можуть бути й кращими.

Якщо завжди говорити людям лише гірку правду про їх вади, — цим покажеш їх такими похмурими красенями, що вони почнуть боятися один одного, як звірі, і зовсім втратять почуття довіри, поваги й інтересу до ближнього, — почуття, не дуже пишно розвинуті в них. Правда — необхідна. Вогонь її, загартовуючи міцну душу, робить її ще більш сильною, але ж міцних душ небагато серед нас, а в слабкій душі від опіків правди з'являються лише болісні пухирі злости, ненависті, заводиться сверблячка роздратованого самолюбства. Крім величезних недоліків у людях живуть маленькі достоїнства, і от саме ці достоїнства, виховані людиною в самій собі дуже повільно, з великими стражданнями, — ці достоїнства необхідно — іноді — прикрасити, збільшити, щоб тим підняти їх значення, розцвітити красу ростків добра, які — будемо вірити! — з часом розростуться пишно й яскраво.

Ми любовно доглядаємо квіти, ми полум'яно любимо багато інших прекрасних безкорисностей, таких самих, як квіти, а от за душею людини, за серцем її, — не вміємо так ласкаво доглядати, як слід було б.

Треба повчитися цього, — адже людина, незважаючи на всю її непоказність, — все-таки — найвеличніше на землі.

Якщо люди знають, які вони погані, — це вірна запорука, що вони стануть кращими.

Хула на людину — потрібна, але похвала їй того більш необхідна і, очевидно, корисніша хули» (Архів О. М. Горького).

Сім казок (I—II, IV, VIII, XIII, XIV та XVII за нумерацією цього видання) були вперше надруковані в більшовицькій газеті «Звезда».

В. І. Ленін високо цинив казки М. Горького «Чи не напишете майський листок? Або листівочку в такому самому майському дусі? Коротеньку, «духопідіймуну», га?» — запитував він М. Горького в лютому 1912 року. І далі: Добре б мати *революційну* прокламацію в типі Казок «Звезды». Дуже й дуже радий, що Ви допомагаєте «Звезде» (В. І. Ленін. Сочинения, вид. 4-е, т. 35, стор. 1). Трохи пізніше В. І. Ленін знову писав М. Горькому: «Прекрасними «Казками» Ви дуже й дуже допомагали «Звезде» і це мене радувало надзвичайно...» (В. І. Ленін. Сочинения, вид. 4-е, т. 35, стор. 2). В листі до М. Горького від 22—23 грудня 1912 року В. І. Ленін знову згадує про казки. «Сподіваюся, Ви теж візьмете участь в агітації за підписку, щоб допомогти «вивезти» газету («Правда» — *Ред.*). В якій формі? Якщо є казка або що-небудь схоже, — тоді оголошення про це буде дуже хорошою агітацією» (В. І. Ленін. Сочинения, вид. 4-е, т. 35, стор. 40). В «Правде» надруковані були дві казки М. Горького (XXIV і XXV за нумерацією цього видання).

У 1911 році, коли з'явилися перші горьківські казки, С. Г. Шаумян писав про М. Горького: «І аналізована стаття Горького в загальному («Про письменників-самоуків» — *Ред.*) і інші його нові твори: відзначені вище «Скарги» й «Мордовка», а також його прекрасні мініатюри про неапольських стачечників і зустріч дітей з бастовщиків у Генуї, що з'явилися під заголовком «Казки», — ще більш наблизили Горького до робітників.

І робітники з гордістю можуть заявити: «Так, Горький наш! Він наш художник, наш друг і соратник у великій боротьбі за звільнення праці!» (Журнал «Современная жизнь», Баку, 1911, № 1, 26 березня, стор. 7).

У газеті «Путь правды» (одна з назв «Правды») 23 лютого 1914 року була вмішена рецензія М. Калініна (псевдонім критика-правдиста К. С. Єремєєва) про «Казки». «Головний герой» казок, — писав М. Калінін, — той, хто своїм багатим життям і всіма своїми стремліннями офарблює життя казковим промінням, — народ. Про нього тільки Горький і говорить. Усі почуття, щоденні стремління, своєрідні переживання різних груп трудящого італійського народу любовно охарактеризував М. Горький в ряді яскравих нарисів. Пастухи, селяни, моряки, робітники проходять струнками рядами і, восхваляють життя, красу його. Відчаю, глибокого песимізму ми це бачимо. І це незважаючи на те, що народові італійському живеться нелегко, незважаючи на важкі економічні умови... Часом здається, що цей народ близький нам і давно знайомий, бо надто споріднені переживання, стремління його й російському народові.

...В своїх казках Горький дуже часто є проповідником нової правди... Він ніби малює або намагається накреслити деякі особливості психіки «нових людей», що борються в сучасному суспільстві за нову правду...» (Зб. «Дооктябрьская «Правда» об искусстве и литературе», ГИХЛ, М., 1937, стор. 55—56).

В листопаді 1927 року редакція тверської губернської комсомольської газети «Смена» звернулася до письменника з прохан-

ням — вказати, який із своїх творів він вважає найбільш підходящим для молоді. 18 листопада 1927 року М. Горький відповів редакції:

«...Можливо, підійде «Людина», «Пісня про сокола», «Буревісник»? Мабуть, рекомендував би «Матір», із «Італійських казок». Мені здається, що тепер перед матерями стоять нові і величезні завдання по відношенню до дітей і що дівицям комсомолу слід подумати і над цією своєю роллю в житті. Можливо, що моя «Мати» примусить подумати над цим» (Б. Полевой та Г. Купріянов. Листи з Сорренто, м. Калінін, 1936, стор. 11). Трохи пізніше, в листі до письменниці Н. В. Чертової, М. Горький характеризував ту саму казку таким чином: «Читали Ви мою «казку» — «Мати»? Це — в «Італійських казках». У цій поемі я виразив «романтично» і як умів мій погляд на жінку. Не розумійте мій титул «мати» чисто фізіологічно, а — алегорично: мати світу, мати всіх великих і малих творців «нової природи», нового життя. Мені здається, що жінка повинна рушати до свободи від цього пункту, від свідомості світової своєї ролі» (Зб. «М. Горький і сибірські письменники», Новосибірськ, 1950, стор. 124).

«Казки про Італію» включалися в усі зібрання творів.

Друкуються за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга» (казки I—XXI та XXVII), і за текстом видання «Жизнь и знание» (казки XXII—XXVI), з правками по авторизованому машинопису (Архів О. М. Горького) і першодруківаних виданнях.

ПРО СТАСОВА

Вперше надруковано в збірнику спогадів: «Незабвенному Владимиру Васильевичу Стасову», СПб. 1910.

Із В. В. Стасовим (1824—1906), відомим художнім і музикальним критиком, М. Горький познайомився в серпні 1904 року на дачі І. Є. Репіна (Куоккала).

У зібрання творів нарис не включався.

Друкуються за текстом машинописної копії, виправленої і підписаної автором (Архів О. М. Горького).

М. Є. КАРОНІН-ПЕТРОПАВЛОВСЬКИЙ

Вперше надруковано в журналі «Современник», 1911, № 10; жовтень, під заголовком «Письменник».

Готуючи зібрання творів у виданні «Книга», М. Горький значно доповнив спогади в заключній частині і знову їх відредагував.

Спогади включалися в усі зібрання творів, починаючи з 1923 року.

Друкуються за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

ХАЗЯІН

Сторінка автобіографії

Вперше надруковано, з підзаголовком «Повість», у журналі «Современник», 1913, книги 3, 4 і 5, березень—травень. Одночасно вийшло окремою книгою у виданні І. П. Ладижнікова, Берлін; включено в зібрання творів у виданні «Жизнь и знание», Петро-

град, 1915, т. XVIII; у всіх пізніших зібраннях творів друкувалося з підзаголовком «Сторінка автобіографії».

Повість написана в кінці 1912 року; в грудні цього року М. Горький писав Є. О. Ляцькому — одному з редакторів журналу «Современник»: «Повість — закінчена, скоро я її пришлю, називається вона «Хазяїн» (Архів О. М. Горького). В січні 1913 року рукопис було надіслано в журнал.

Замисел повісті орієнтовно можна віднести до 1901 року: у листі від 24 жовтня 1901 року М. Горький писав К. П. Пятницькому, що на пропозицію М. К. Михайловського надрукувати п'єсу «Мещане» в журналі «Русское богатство» він відповів: «...драму — не можу дати, а дам на січень—грудень нарис «Хазяїн», який ще не написаний» (Архів О. М. Горького).

Повість містить факти з біографії М. Горького, що відносяться до періоду його життя в Казані, коли він працював у пекарні В. С. Семенова. В «Моїх університетах» М. Горький пише, що цей період окреслений ним у творах «Хазяїн», «Коновалов», «Двадцять шість і одна».

Для зібрання творів у виданні «Книга» перший текст повісті був заново відредагований автором і значно скорочений. Так, наприклад, на стор. 85 між першим і другим абзацами після відступу було виключено цілий розділ повісті, що змальовував початок «бунту» крендельників.

Повість включалася у всі зібрання творів.

Друкується за текстом, підготовленим автором для зібрання творів у виданні «Книга» (Архів О. М. Горького).

М. М. КОЦЮБІНСЬКИЙ

Вперше надруковано водночас російською і (в перекладі) українською мовами в київському журналі «Літературно-науковий вісник», 1913, т. LXIII, книга 6, квітень—червень. В липні того ж року спогади з'явилися в журналі «Вестник Европы», СПб., 1913, книга 7.

Спогади написані незабаром після смерті знаменитого українського письменника Михайла Михайловича Коцюбинського, що сталася 12 квітня 1913 року.

В кінці травня 1913 року М. Горький, надсилаючи спогади в редакцію журналу «Вестник Европы», писав одному з редакторів його, Д. М. Овсяннику-Куликовському:

«Посилаю декілька сторінок моїх спогадів про М. М. Коцюбинського, людину, яку я любив.

Спогади ці призначені для «Л.-Н. Вісника» і будуть надруковані по-українському. Але, може бути, це не помішає Вам вмістити їх і в «Вестнике Европы», бо наша публіка знає оповідання Коцюбинського і, очевидно, їй не безінтересно буде дізнатися дещо про особу автора» (Архів О. М. Горького).

З М. М. Коцюбинським (1864—1913) М. Горький вперше зустрівся на острові Капрі (Італія) 2 червня 1909 року (див. листи М. М. Коцюбинського до дружини від 2 і 3 червня 1909 року в збірнику «О. М. Горький і М. М. Коцюбинський. Збірник матеріалів», Київ, 1937, стор. 49—50). Між письменниками швидко виникли дружні взаємини, які ще більше зміцнилися під час наступних приїздів Коцюбинського на Капрі (влітку 1910 та восени—взимку 1911—1912 років).

Щоб мати засоби для існування, М. М. Коцюбинський майже до самої смерті змушений був працювати статистиком у Чернігові, в губернській земській управі. Цю роботу він і має на увазі, коли розповідає в листах до М. Горького про виснажливий характер своєї роботи.

Спогади про М. М. Коцюбинського включалися в усі зібрання творів.

Друкуються за текстом, підготовленим автором для зібрання творів у виданні «Книга» (Архів О. М. Горького), звіренням з першодруківими виданнями.

РОСІЙСЬКІ КАЗКИ

Вперше надруковано під загальним заголовком «Казки»:

I, II, IV—X—в журналі «Современный мир», 1912, № 9, вересень;

III—в газеті «Русское слово», 1912, № 290, 16 грудня;

XI—в газеті «Правда», 1912, № 131, 30 вересня;

XII—в газеті «Свободная мысль», 1917, № 1, 7 березня;

XIII—в газеті «Новая жизнь», 1917, № 1, 18 квітня;

XIV—в газеті «Новая жизнь», 1917, № 5, 23 квітня;

XV—в газеті «Новая жизнь», 1917, № 7, 26 квітня;

XVI—в газеті «Новая жизнь», 1917, № 68, 7 липня.

Десять казок (I—II, IV—XI за нумерацією цього видання) виїшли окремою книгою у видавництві І. П. Ладичникова, Берлін, 1912. Казки I—XVI—були надруковані окремою книгою у видавництві «Парус», Петроград, 1918.

Перші десять казок (I, II, IV—XI за нумерацією цього видання) були написані М. Горьким у 1912 році протягом одного місяця: про початок роботи над казками М. Горький повідомляв у середині січня 1912 року; 10 лютого казки були вже передані К. П. Пятницькому (Щоденник К. П. Пятницького).

Тоді ж ці казки були надіслані в редакцію журналу «Современный мир» і водночас у видавництво І. П. Ладичникова для підготовки окремого видання, причому М. Горький планував до осені дати ще десять «Російських казок».

Редактор «Современного мира» повідомив Горького, що «Російські казки» будуть надруковані лише восени. У відповідь на це М. Горький писав йому:

«Посилаючи казки, які ви називаєте «чарівними», я просив, якщо вони сподобаються, вмістити їх у весняних книжках і через три місяці одержую відповідь, що їх краще надрукувати восени.

Казки ці для мене—новий жанр, мені було б дуже корисно знати, якою мірою вони вдалі,—я не самолюбний, зі мною можна говорити просто й одверто. Мені здається, що якби казки виявились досить зручними для журналу і цінними з точки зору соціально-педагогічної, їх можна б давати двічі на рік, частково як фейлетони на тему сучасності, частково ж «взагалі» на російській теми» (Архів О. М. Горького).

Із задуманих нових десяти казок у 1912 році була написана лише одна (III за нумерацією цього видання); 5 грудня 1912 року вона була надіслана М. Горьким в редакцію газети «Русское слово» (лист М. Горького до І. П. Ладичникова від 5 грудня 1912 року).

Після появи казкі в друкові поет-декадент Ф. Сологуб, вва-

жаючи, що казка спрямована особисто проти нього та його дружини, Чеботарьовської, написав М. Горькому листа з протестом. У відповідному листі 23 грудня 1912 року М. Горький відхилив думку, ніби казка має на меті яких-небудь певних осіб. М. Горький указував, що образ Смертяшкіна увібрав у себе риси, властиві декадентам взагалі, в тому числі й Ф. Сологубу. В 1932 чи 1933 році в листі до одного з своїх кореспондентів М. Горький писав:

«В «казці» не пародіюються вірші Сологуба, але є пародія на вірші З. Гіппіус — «О, нічному часу не вірте». Очевидно, коли я писав Смертяшкіна, то мав на увазі й песимізм Сологуба» (Архів О. М. Горького).

У щоденнику К. П. Пятницького наводяться назви перших десяти казок, очевидно, визначені М. Горьким: 1) Філософ, 2) Поет, 3) Смерть письменника, 4) Національне обличчя, 5) Поміщик, 6) Євреї, 7) Два шахраї, 8) Оронтей, 9) Непротивлення злу, 10) Особа (Щоденник К. П. Пятницького, запис від 28 лютого 1912 року). В друку казки з'явилися без назв, з порядковою нумерацією.

В рукопису й листах М. Горького твори цього циклу називалися «Російськими казками», але заголовок цей був змінений редактором журналу «Современный мир», і всі журнальні публікації йшли під назвою «Казки». 13 вересня 1912 року редактор журналу «Современный мир» писав М. Горькому:

«Днями вийде в світ з деяким запізненням вереснева книга «Современного мира». На першому місці — Ваші «Російські казки», які я, наляканий штрафами й конфіскаціями, дозволив собі в останню хвилину перехрестити просто на «Казки». У відповідності з цим у трьох випадках, де дія відбувається «в одному царстві, в одному государстві», я замінив вкраплені в текст слова «Росія», «російський» — країною, вітчизною, підданам» (Архів О. М. Горького).

В окремих виданнях і зібраннях творів цикл друкувався під загальним заголовком «Російські казки».

П'ять казок (XII—XVI) написані М. Горьким у 1917 році. Казка XII, судячи з примітки редакції, яка вперше її опублікувала, написана 25 лютого; дальші чотири казки — у березні — червні 1917 року.

«Російські казки» включалися в усі зібрання творів.

Друкуються за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга», з виправленнями за авторизованими машинописним і першодруковим текстом.

ПО РУСИ

Оповідання, об'єднані під назвою «По Русі», спочатку були надруковані М. Горьким у різних періодичних виданнях і збірниках.

Перші одинадцять оповідань друкувалися протягом 1912—1913 років, решта вісімнадцять оповідань — у 1915—1917 роках.

Про три оповідання, які пізніше були названі: «Кригоплав», «Жінка», «Покійник», М. Горький у вересні 1912 року писав редактору журналу «Вестник Европы» Д. М. Овсяннику-Куликовському:

«Не знаю, як назвати мені нариси, надіслані вам. Я мав зухвалий намір дати загальний заголовок: «Русь. Вражіння проходячого», — але це буде, мабуть, надто голосно.

Я навмисне кажу «проходящий», а не «перехожий»: мені здається, що перехожий не залишає після себе слідів, тоді як проходящий — до певної міри особа діяльна і не лише черпає вражіння буття, але й свідомо творить щось визначне.

Можливо, ви погодитесь дати заголовок «Вражіння проходящого», — відкинувши надто широке і вимогливе слово «Русь»?

Я задумав ряд нарисів, подібних до надісланих, — мені хотілося б окреслити ними деякі особливості руської психіки і найбільш типові настрої руських людей, як я зрозумів їх» (зб. «М. Горький. Матеріали та дослідження», видання Академії наук СРСР, М.—Л., 1941, т. III, стор. 152).

Незабаром після першої публікації в російських періодичних виданнях нарис вийшли двома окремими випусками, під загальною назвою «Записки проходящого», у видавництві І. П. Ладижнікова, Берлін. У перший випуск ввійшли оповідання «Кригоплав», «Покійник», «Жінка», «Губін», «Калінін», «Кладовище», у другий — «Нилушка», «На пароплаві», «В міжгір'ї».

В 1915 році перші одинадцять оповідань цього видання були включені М. Горьким у дев'ятнадцятий том зібрання творів у виданні «Жизнь и знание». Вони були надруковані під загальним заголовком «По Русі». Решта вісімнадцять оповідань у 1918 році були зібрані М. Горьким в одну книгу під назвою «Розгартіаш та інші оповідання», вид. «Парус», Пгр., 1918.

В 1923 році, готуючи тексти для зібрання творів у виданні «Книга», М. Горький об'єднав усі оповідання в один цикл, під загальним заголовком «По Русі», із збереженням окремих назв кожного твору.

У цьому виданні збережено авторське розміщення творів всередині циклу. Всі оповідання друкуються за текстами, підготовленими М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

НАРОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ

Вперше надруковано в журналі «Заветы», 1912, № 1, квітень, з підзаголовком «Із спогадів проходящого». Водночас вийшло окремим виданням (разом з оповіданням «Випадок з життя Макара») у видавництві І. П. Ладижнікова, Берлін (без позначення року видання).

В основу оповідання покладено епізод з життя М. Горького: в кінці літа 1892 року М. Горький працював на Кавказі, на побудові шосе Сухум—Новоросійськ; тут на одній з пустинних доріг він зустрів жінку, в якій почались роди, і прийняв у неї дитину.

Автобіографічність оповідання підтверджена М. Горьким у листі до І. О. Груздева. «На додаток до листа з Єйська, — писав М. Горький, — посилаю ще листа якогось Бурби, який теж розповідає про «Народження людини». Але цей Бурба, очевидно, був на Сухумському шосе, і розповідь про моє «акушерство» чув там» (Архів О. М. Горького).

У листуванні М. Горького є вказівка на те, що задум оповідання відноситься до травня 1910 року.

У квітні 1912 року оповідання «Народження людини» було прочитане М. Горьким у Парижі, на мітингу, присвяченому ленським подіям.

КРИГОПЛАВ

Вперше надруковано в журналі «Вестник Европы», 1912, книга 12, грудень, під назвою «Із вражньн проходящого».

Під назвою «Кригоплав» оповідання ввійшло в дев'ятнадцятий том зібрання творів у виданні «Жизнь и знание», Пгр., 1915.

Написано оповідання не пізніше літа 1912 року: на початку вересня цього року він перебуває вже в редакції «Вестника Европы», про що повідомляється в листі Д. М. Овсяннико-Куликовського М. Горькому від 4 вересня 1912 року (Архів О. М. Горького).

Дія оповідання відноситься до 1883—1884 років, коли М. Горький працював десятником у підрядчика В. С. Сергєєва в Нижньому-Новгороді.

ГУБІН

Вперше надруковано в журналі «Современник», 1912, № 12, грудень, з підзаголовком «Нарис».

Оповідання написане восени 1912 року і тоді ж надіслане до редакції журналу «Современник» (Архів О. М. Горького).

У відповідності з останніми прижиттєвими зібраннями творів М. Горького відновлено текст, знятий цензурою: *«Господь Саваоф— чи ж він не терпів на євреях своїх? А матір'ю Ісусові єврейку ж вибрав, і пророки і апостоли Христові— всі— євреї, так-ото!»*

НИЛУШКА

Вперше надруковано в газеті «Русское слово», 1913, № 87, 14 квітня, під заголовком «Слобода Толмачиха».

Назву «Нилушка» дав оповіданню М. Горький при підготовці тексту для зібрання творів у виданні «Жизнь и знание», 1915.

Оповідання написане не пізніше лютого 1913 року, про що свідчить лист М. Горького від 17 березня 1913 року в редакцію газети «Русское слово». В цьому листі М. Горький називає оповідання про Нилушку в числі раніш відісланих до редакції (Архів О. М. Горького).

КЛАДОВИЩЕ

Вперше надруковано в журналі «Современник», 1913, № 2, лютий.

В листі до редактора «Современника» від 6 лютого 1913 року М. Горький повідомляв, що пише нарис про кладовище (Архів О. М. Горького).

НА ПАРОПЛАВІ

Вперше надруковано в журналі «Вестник Европы», 1913, книга 5, травень, з підзаголовком «Із спогадів проходящого».

Оповідання написане не пізніше березня 1913 року: в листі від 2 травня 1913 року М. Горький повідомляв І. П. Ладизжнікова, що місяць тому ним послано Д. М. Овсяннико-Куликовському рукопис нарису «На пароплаві» (Архів О. М. Горького).

ЖІНКА

Вперше надруковано в журналі «Вестник Европы», 1913, книга 1, під назвою «По Русі», з підзаголовком «Із вражінь проходящего».

Під заголовком «Жінка» оповідання ввійшло в дев'ятнадцятий том зібрання творів у виданні «Жизнь и знание», 1915.

Оповідання написане не пізніше літа 1912 року, про що свідчить лист Д. М. Овсянико-Куликовського М. Горькому від 4 вересня 1912 року, в якому повідомляється про одержання цього оповідання редакцією журналу «Вестник Европы» (Архів О. М. Горького).

В МІЖГІР'І

Вперше надруковано в газеті «Русское слово», 1913, № 156, 7 липня, і № 158, 10 липня.

Оповідання написане не пізніше квітня 1913 року, про що свідчить лист М. Горького І. П. Ладизникову від 2 травня 1913 року з проханням запропонувати Д. М. Овсянико-Куликовському прикладений рукопис нарису «В міжгір'ї» (Архів О. М. Горького).

Дія оповідання відноситься на осінь 1891 року, коли М. Горький був нічним сторожем на будівництві залізниці Беслан — Петровськ.

КАЛІНІН

Вперше надруковано в журналі «Современник», 1913, № 1, січень, з підзаголовком «Нарис».

Оповідання написане не пізніше листопада 1912 року, бо в листопаді воно вже було надіслане М. Горьким у редакцію «Современника».

Оповідання було піддане цензурним вилученням. Після Жовтневої революції М. Горький відновив деякі місця оповідання, викреслені цензурою, а деякі дав у новій редакції, окремі ж місця автором відновлені не були. 7 січня 1930 року він писав про це І. О. Груздеву:

«Жаль, що в «Калініні» зіпсовано легенду про Христа й чортів, дуже цікава і рідкісна, справжній запис її я загубив, на пам'ять — у цьому випадку — не покладаюся» (Архів О. М. Горького).

ІДУТЬ

Вперше надруковано в газеті «Русское слово», 1913, № 162, 14 липня. Передруковано під заголовком «По душі» в журналі «Просвещение», 1913, № 11, ноябрь.

Дія оповідання відноситься на осінь 1892 року, коли М. Горький повертався з Кавказу в Нижній-Новгород.

ПОКІЙНИК

Вперше надруковано в журналі «Вестник Европы», 1913, книга 2, лютий, під заголовком «По Русі», з підзаголовком «Із вражінь проходящего». Заголовок «Покійник» дав оповідання М. Горький

при підготовці тексту для зібрання творів у виданні «Жизнь и знание», 1915.

Оповідання написане не пізніше літа 1912 року: в листі від 4 вересня 1912 року Д. М. Овсяннико-Куликовський повідомляв М. Горького про одержання редакцією «Вестника Европы», разом з іншими його оповіданнями, і оповідання «Покійник» (Архів О. М. Горького).

РОЗГАРДІЯШ

Вперше надруковано в газеті «Русское слово», 1916, № 298, 25 грудня, з підзаголовком «Із спогадів».

ВЕЧІР У ШАМОВА

Вперше надруковано в газеті «Киевская мысль», 1916, № 244, 2 вересня, під назвою «Спогади», з підзаголовком «Вечір у Шамова». Під назвою «Вечір у Шамова» оповідання ввійшло в збірник «Розгардіяш та інші оповідання», Пгр., 1918.

І. О. Груздеву М. Горький повідомив про «Вечір у Шамова»: «Це оповідання відноситься до часів 93—94 року» (Архів О. М. Горького). В цей час М. Горький, початкуючий письменник, змушений був працювати в Нижньому-Новгороді письмоводителем у адвоката Ланіна.

ВЕЧІР У ПАНАШКІНА

Вперше надруковано в газеті «Киевская мысль», 1916, № 270, 28 вересня, під назвою «Спогади», з підзаголовком «Вечір у Панашкіна». Під назвою «Вечір у Панашкіна» оповідання ввійшло в збірку «Розгардіяш та інші оповідання», Пгр., 1918.

ВЕЧІР У СУХОМЯТКІНА

Вперше надруковано в газеті «Киевская мысль», 1916, № 293, 21 жовтня, під назвою «Спогади», з підзаголовком «Вечір у Сухомяткіна». Під назвою «Вечір у Сухомяткіна» оповідання ввійшло в збірку «Розгардіяш та інші оповідання», Пгр., 1918.

ЯСНОСІРЕ З ГОЛУБИМ

Вперше надруковано в журналі «Літопис», 1915, грудень, першим із чотирьох нарисів (II. Книга; III. Як склали пісню; IV. Пташиний гріх), об'єднаних загальним заголовком «Спогади».

КНИГА

Вперше надруковано в журналі «Летопись», 1915, грудень (див. примітку до оповідання «Ясносіре з голубим»).

Оповідання автобіографічне: в 1889 році М. Горький працював вагарем на залізничній станції Крутая, під Царицином; прототипами персонажів оповідання, Колтунова та Юдіна, були помічники начальника станції Қовшов та телеграфіст Юрін.

ЯК СКЛАЛИ ПІСНЮ

Вперше надруковано в журналі «Летопись», 1915, грудень (див. примітку до оповідання «Ясносіре з голубим»).

На початку 1929 року М. Горький писав І. О. Груздеву, що оповідання «Як склали пісню» являє собою правдиве описання факту, який спостерігався ним у Арзамасі влітку 1902 року (Архів О. М. Горького).

ПАШИНИЙ ГРІХ

Вперше надруковано в журналі «Летопись», 1915, грудень (див. примітку до оповідання «Ясносіре з голубим»).

ГРИВЕНИК

Вперше надруковано в газеті «Киевская мысль», 1916, № 101, 16 квітня.

ЩАСТЯ

Вперше надруковано в газеті «Борисоглебское эхо», 1915, № 103, 27 листопада.

ГЕРОЙ

Вперше надруковано в газеті «Русское слово», 1915, № 286, 11 грудня, без заголовка, як уривок з повісті «В людях». В друкований текст повісті «В людях» не ввійшло. В вигляді самостійного твору під назвою «Герой» оповідання було включене автором у збірку «Розгардіяш та інші оповідання», Пгр., 1918.

КЛОУН

Вперше надруковано в газеті «Киевская мысль», 1916, № 33, 2 лютого.

ГЛЯДАЧІ

Вперше надруковано в газеті «Новая жизнь», 1917, № 160, 22 жовтня, та № 162, 25 жовтня.

ТИМКА

Вперше, під заголовком «Випадок», надруковано в газеті «Русское слово», 1917, № 105, 11(24) травня. Під назвою «Тимка» оповідання ввійшло в збірник «Розгардіяш та інші оповідання», Пгр. 1918.

ЛЕГКА ЛЮДИНА

Вперше надруковано в журналі «Летопись», 1917, травень — червень, з підзаголовком «Спогади».

В одному з листів до В. О. Десницького М. Горький вказував,

що оповідання «Легка людина» (в листі М. Горький називає його «Сашка») можна розглядати як зарисовку до повісті «Син» (див. примітки до повісті «Мать» в томі 7 цього видання) *.

«СТРАСТІ-МОРДАСТІ»

Вперше надруковано з невеликими цензурними пропусками в журналі «Летопись», 1917, № 1, січень.

За свідченням Н. К. Крупської, оповідання «Страсті-Мордасті» належало до числа улюблених творів В. І. Леніна. «...любив він,— згадує Н. К. Крупська,— такі речі Горького, як «Страсті-Мордасті», як «Двадцять шість і одна» (газ. «Комсомольская правда», 1932, № 222, 25 вересня).

НА ЧАНГУЛІ

Вперше надруковано в газеті «Киевская мысль», 1915, № 343, 11 грудня, та № 345, 13 грудня.

ВЕСЕЛУН

Вперше надруковано в газеті «Киевская мысль», 1916, № 52, 21 лютого.

Як видно з листа М. Горького до І. О. Груздева, написаного в березні—квітні 1933 року, оповідання створене на основі другого, написаного в дев'яностих роках і багато більш значного за обсягом, оповідання «Біля моря». Названий твір призначався в ті роки для журналу «Русское богатство», але ні в цьому журналі, ні в якому-небудь іншому виданні не був надрукований. Не було повернено авторові й рукопис. Пізніше, в 1915 або в 1916 році, М. Горький, за його словами, «знайшов кілька чорнових сторіночок цього оповідання, з них вийшов «Веселун» (Архів О. М. Горького).

* Йдеться про сьомий том видання: М. Горький, Собрание сочинений в тридцяти томах. Гослитиздат, 1950 р.

З М І С Т

Казки про Італію. <i>Переклад за редакцією С. Гончара</i>	5
Про Стасова. <i>Переклад І. Ле</i>	143
М. Є. Каронін-Петропавловський. <i>Переклад Б. Бу- ряка</i>	147
Хазяїн. <i>Сторінка автобіографії. Переклад Л. Бо- лобана</i>	167
М. М. Коцюбинський. <i>Переклад П. Тичини</i>	260
Російські казки. <i>Переклад Й. Багмута</i>	267

П О Р У С І

Народження людини. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	325
Кригоплав. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	335
Губін. <i>Переклад П. Панча</i>	357
Нилушка. <i>Переклад Ф. Скляра</i>	378
Кладовище. <i>Переклад Д. Бобиря</i>	401
На пароплаві. <i>Переклад І. Буше</i>	416
Жінка. <i>Переклад О. Кудіна</i>	436
В міжгір'ї. <i>Переклад О. Бабишкіна</i>	464
Калінін. <i>Переклад Ф. Скляра</i>	493
Їдуть. <i>Переклад І. Ле</i>	516
Покійник. <i>Переклад Ф. Скляра</i>	520
Розгардіяш. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	534
Вечір у Шамова. <i>Переклад М. Шумила</i>	547
Вечір у Панашкіна. <i>Переклад М. Шумила</i>	558
Вечір у Сухомяткіна. <i>Переклад М. Шумила</i>	568
Ясносіре з голубим. <i>Переклад П. Панча</i>	580
Книга. <i>Переклад Д. Бобиря</i>	585
Як склали пісню. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	595
Пташиний гріх. <i>Переклад І. Ле</i>	599
Гривеник. <i>Переклад І. Ле</i>	604

Щастя. Переклад О. Бабишкіна	610
Герой. Переклад Д. Бобиря	613
Клоун. Переклад І. Ле	618
Глядачі. Переклад А. Хуторяна	624
Тимка. Переклад І. Буше	635
Легка людина. Переклад А. Хуторяна	653
«Страсті-мордасті». Переклад А. Хуторяна	667
На Чангулі. Переклад О. Бабишкіна	683
Веселун. Переклад А. Хуторяна	697
Примітки	705

Оформлення
художника *М. Пікалова*

Редактор *Н. Лісовенко*
Художн. редактор *К. Калугін*
Техн. редактор *Л. Казиміренко*
Коректори *Г. Горлач, Б. Давиденко*

*

М. Горький.
Сочинения, том 7.
(На українском языке).

*

БФ 01996. Здано на виробництво 19.XII. 1952 р.
Підписано до друку 12.V. 1953 р.
Формат паперу 84×108^{1/32}. Папер. арк. 11,312.
Друк. аркушів 37,105+1 вкл.
Обліково-видавн. аркушів 38,227.
В друк. аркуші 70,176 зн.
Ціна 11 крб. Зам. 1589.
Тираж 20.000.

*

4-та поліграффабрика Голооввидаву
Міністерства культури УРСР
м. Київ, пл. Калініна, 2.

